

ambice
ambitions

Kniha vznikla s finanční podporou Ministerstva kultury České republiky a Fakulty architektury ČVUT v Praze a jako výstup projektu *Architektura osmdesátých let v České republice – Osobitost, identita a paralelní úvahy na pozadí normalizace* (DG18P02OVV013) v programu aplikovaného výzkumu a vývoje Ministerstva kultury České republiky Národní a kulturní identita – NAKI II (hl. řeš. Petr Vorlík).

This book was created with financial support from the Czech Ministry of Culture and The Faculty of Architecture of the Czech Technical University in Prague. It is one of the outcomes of the project *Architecture in the 1980s in the Czech Republic – the Distinctive Quality and Identity of Architecture and Parallel Reflections against the Backdrop of Normalisation* (DG18P02OVV013) conducted under the NAKI II programme of applied research and development of the Ministry of Culture of the Czech Republic (principal investigator Petr Vorlík).

recenze/review Petr Kratochvíl, Peter Szalay

© Lukáš Beran, Klára Brůhová, Alex Bykov, Matúš Dulla, Martin Franc, Hubert Guzik, Karolina Jirkalová, Matyáš Kracík, Lenka Kužvartová, Lucia Mlynčeková, Miroslav Pavel, Tereza Pokorná, Petr Roubal, Pavla Savická, Klára Ullmannová, Veronika Vicherková, Petr Vorlík, Jan Zikmund

© grafika/graphic design Jan Forejt

© překlad/translation Robin Cassling, Klára Ullmannová

© 2022 ČVUT v Praze, Fakulta architektury

ISBN 978-80-01-07028-4

80^a

MINISTERSTVO
KULTURY

do.co.mo.mo _____

ambice

architektura osmdesátých let

Petr Vorlík (ed.)
Hubert Guzik (ed.)

Lukáš Beran
Klára Brůhová
Alex Bykov
Matúš Dulla
Martin Franc
Karolina Jirkalová
Matyáš Kracík
Lenka Kužvartová

Lucia Mlynčková
Miroslav Pavel
Tereza Pokorná
Petr Roubal
Pavla Savická
Klára Ullmannová
Veronika Vicherková
Jan Zikmund

ambitions

the architecture of the eighties

**Velmi pozdní odpoledne reálného socialismu,
hospodářství a životní styl 14**

The Very Late Twilight of Real Socialism, the Economy and Lifestyle 30

Martin Franc

**Postmoderní architektura v předmoderním
systému 40**

Postmodern Architecture in a Premodern System 58

Petr Roubal

Architektonická práce, pro systém i mimo něj 70

Architectural Work, In and Outside the System 91

Jan Zikmund - Klára Brůhová - Lucia Mlynčková - Veronika Vicherková

**Neoficiální scéna, cesta ke svobodě
a pluralitě 106**

The Unofficial Scene, the Road to Freedom and Pluralism 131

Tereza Pokorná - Petr Vorlík

**Tvorba životního prostředí, průniky ekologie
a architektury 144**

**Creating the Environment, the Intersections
of Environmentalism and Architecture 164**

Veronika Vicherková - Lenka Kužvartová - Jan Zikmund

**Modernizace bytových domů, střet
technokracie a rozmanitosti 178**

**The Modernisation of Residential Buildings,
the Clash between Technocracy and Diversity 201**

Petr Vorlík

V rázovitých kulisách, v dobré společnosti	216
In Good Company, in the Colourful Corners of the City	236
Hubert Guzik – Karolina Jirkalová – Klára Ullmannová	
Sociální infrastruktura, standard a nadstandard občanského vybavení	252
Social Infrastructure, Standard and Non-Standard Civic Amenities	283
Matyáš Kracík – Pavla Savická	
Socialistická reprezentace, chtěná versus žitá realita	302
The Representation of Socialism, Desired versus Lived Reality	317
Miroslav Pavel	
Tuzemské i zahraniční, texty o architektuře osmdesátých let	326
Writings about Architecture in Czechoslovakia in the 1980s, from Home and Abroad	335
Lukáš Beran	
Pozdní moderna, pozdní (Česko-)Slovensko	342
Late Modernism, Late (Czecho-) Slovakia	365
Matúš Dulla	
Postmoderna na Ukrajině, labutí píseň sovětské architektury	372
Postmodernist Architecture in Ukraine, the Swansong of Soviet Architecture	387
Alex Bykov	
jmenný rejstřík / index of names	393

80^a

V roce 1961 oznámil první tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Nikita Chruščov, že do roku 1980 jeho země dosáhne základních znaků komunismu. O tři dekády později, na sklonku roku 1991 Sovětský svaz zanikl.

Osmdesátá léta představují v tuzemské kolektivní paměti prazvláštní, rozporuplnou dobu. Vnímáme je obvykle jako éru šedi, rezignace, pokřivených mezilidských vztahů, kdy myšlenka státního, pečlivě technokraticky plánovaného socialismu již ztratila společenskou legitimitu, ale o to úporněji byla režimem proklamována. Pod vnějším spořádaným obalem se odehrávalo vnitřní drama zkostnatělého hospodářství, s výjimkou sama sebe neschopného konkurence. Klientelismus a privatismus, každodenní vyjednávání a sebekontrola v zájmu pohodlného přežívání, ale i úsilí vytěžit pro sebe z nepřehledného, chaoticky záplatovaného systému co nejvíce, stupňovaly společenské napětí. Dění všem dobře známé, okolo něhož se přesto po zkušenosti předchozí dekády jen opatrně našlapovalo. Pomyslné nůžky mezi snahami o reformy, poctivým úsilím rozhýbat skomírající zemi, a každodenně prožívanou plochou realitou se nadále a nevyhnutelně rozevíraly.

Autoři této knihy by v kontextu výše načrtnuté dobové atmosféry čtenářům rádi zprostředkovali klíčové procesy v architektuře osmdesátých let – zejména rostoucí úsilí o kritickou vnitřní sebereflexi, reálné vyhodnocení možností

našeho stavebnictví a snahy o jeho revitalizaci nebo reakce na tehdy aktuální společenské či mezinárodní výzvy. A s ambicemi naznačit i okolnosti jejich (ne)naplnění v reálné tvorbě. Na pozadí institucionálního a myšlenkového zázemí představit tuto architekturu jako složitou a v mnoha ohledech protikladnou mozaiku. Ta odráží jak rozvolněný konzumně orientovaný životní styl, tak i všudypřítomnou unifikovanou výstavbu v ekonomicky a morálně slabém režimu. Zahrnuje jak setrvačnost sociální politiky státu, tak exkluzivní služby prominentům. Pečlivě moderovanou ideologickou reprezentaci prostřednictvím okázalých budov i lehce „diverzní“ prosakování a posléze i naplnění západních inspirací. Masivní vytěžování a ničení přírody a zároveň plány na tvorbu udržitelného životního prostředí. Technokratickou organizaci práce architektů a stejně tak jejich schopnost nalézt pozitivní soukromé niky v alternativní kultuře. Jestliže se éra osmdesátých let jeví jako mimořádně rozporuplná, pak architektura nemohla být jiná.

Přitažlivost architektury sklonku státního socialismu však nespočívá pouze ve způsobu, jakým reflektovala dobové společenské procesy, ale také v jejím přetrvávání. Když nyní oceňujeme hustou síť zdravotnických zařízení anebo odsuzujeme gentrifikaci městských center, často nevědomě odkazujeme na témata osmdesátých let. A stejně jako tehdy i dnes bezradně pozorujeme rozdvojení mezi váhou idejí ekologické a sociální zodpovědnosti a politickým pragmatismem.

Hovoříme-li v názvu knihy o ambicích, nejde nám pouze o mladistvou nesmlouvavost, často nepřímou úměrnou benefitům, které sklerotický režim přece jen dokázal nabídnout za poslušné mlčení. Nemíníme tím také jen touhu po aktuálnosti a průbojnost, patrnou z postmoderních referencí či sžíravé ironie některých návrhů. Slovo ambice pochází z latinského *ambio*, tedy obcházet kolem něčeho, o něco u někoho usilovat, o něco se ucházet – například o post, vyšší společenské postavení či o přízeň veřejnosti. Architekti osmdesátých let byli nuceni obcházet překážky, které stály v cestě k prosazení zájmů: individuálních, stavovských, celospolečenských nebo – ve fiktivním světě beztrždní společnosti – čím dál častěji partikulárních zájmů

vlastní sociální vrstvy. Kreativita, snahy o kritickou revizi oboru a každodenní poctivá práce se při pohledu zpět kloubí s hledáním a předcházením si spojenců: expertů, novinářů či lokálních komunit, kteří stejně jako architekti vyhlíželi změnu.

Kniha *ambice* vznikla jako pátá a poslední v rámci projektu *Architektura osmdesátých let v České republice* v programu Národní a kulturní identita II Ministerstva kultury České republiky. Volně navazuje na první knihu *(a)typ* (2019), která se věnovala charakteristickým fenoménům a stavbám na sklonku normalizace, druhou knihu *nepostavená* (2020), jež popisovala nerealizované, mnohdy utopické a provokativní dobové vize, třetí knihu *rozhovory* (2020), zachycující vzpomínky vybraných aktérů, a čtvrtou knihu *improvizace* (2021), jejímž cílem bylo pochopit a vyzdvihnout schopnost řady tvůrců vytvářet mimořádnou architekturu prostřednictvím kreativního obcházení a ohýbání dobových úskalí. Sérii knih doplnila v průběhu projektu další publikační činnost, texty v tuzemském i zahraničním odborném tisku a sbornících, kapitoly v knihách, popularizace tématu prostřednictvím médií, návrhy na prohlášení nejautentičtějších a nejkvalitnějších objektů kulturními památkami, a v neposlední řadě také specializovaná mapa a databáze na stránce *architektura80.cz*, která široké veřejnosti představí vybrané stavby, tvůrce a akce. Všechny výstupy se vzájemně doplňují a zvědavému čtenáři mohou nabídnout možná trochu nečekaný pohled na dění v dosud spíše přehlížené a podceňované době. Věříme, že budou architekturou osmdesátých let stejně mile překvapeni, jako jsme byli při práci i my.

In 1961 Nikita Khrushchev, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, announced that by 1980 his country would possess the basic features of communism. Three decades later, at the end of 1991, the Soviet Union collapsed.

In Czech collective memory the 1980s represent a strange era full of contradictions. We tend to see it as a time of drabness, resignation, and distorted interpersonal relations, when the idea of meticulously, technocratically planned state socialism had already lost its legitimacy in the eyes of society but was being all the more persistently proclaimed by the regime. Beneath the outward veneer of order, an inner drama was unfolding around an ossified economy that, except within its own domestic space, was not competitive. Tensions in society were exacerbated by clientelism and privatism, the need to negotiate every day and exercise self-control in order to more easily get by, and the effort to extract as much as possible for oneself out of an opaque, chaotically patched system. An environment that everyone was familiar with, but in which people nevertheless tread lightly after the experience of the previous decade. The gap between attempts at reform, honest efforts to get the ailing country on its feet, and the flat reality experienced daily grew ever and unavoidably wider.

The authors of this book set out to explain some of the key processes behind the architecture of the 1980s in the environment described above – such as the growing efforts to engage in internal, critical self-reflection, the realistic assessments of what the Czech building industry was capable of and attempts to revitalise it, and the reactions to the social and international challenges at the time – and delineate the ambitions of architects trying to change things and how it was or was not possible for them to realise these ambitions in their work. Against the backdrop of contemporary institutions and ideas the authors present the architecture of that time as a complex and in many ways contradictory mosaic that reflected both

the looser, more variegated consumer-oriented lifestyle that had emerged and, conversely, the drably ubiquitous uniformity of construction in an economically and morally weak regime. Both the inertia of the state's social policy for the masses and simultaneously the exclusive services that could be provided for VIPs. The ideological representation that was carefully enacted through high-profile building projects and simultaneously the 'subversive' infiltration of Western inspirations and eventually their execution in practice. The massive exploitation and destruction of nature that was occurring side by side with plan to create a sustainable environment. And the technocratic nature of the official organisation of the work of architects alongside their parallel ability to find positive, private niches for themselves in alternative arenas of culture. If the 1980s appear as a time of extraordinary contradictions, then its architecture could not be otherwise.

The attractiveness of the architecture of the late state socialist period lies not just in how it mirrored the social processes of the time, but also in its endurance. When we express appreciation nowadays for the dense network of health facilities or condemn the gentrification of the city centres, we are often unconsciously referencing themes from the 1980s. And just like then, today we are again observing the disconnect that exists between the importance of the ideas of environmental and social responsibility and political pragmatism.

When we refer to 'ambitions' in the title of this book we are not just talking about young people's unwillingness to compromise, which was often indirectly proportional to the benefits that the sclerotic regime was able to offer in exchange for obedient silence. Nor do we mean only the desire for current relevance and the energy that were evident in postmodern references or the biting irony of some designs and sketches. The word ambition comes from the Latin *ambio*, meaning to go around something, to seek or strive for something from someone – for example, a job, a higher social position, or public favour. The architects of the 1980s were forced

to circumvent the obstacles that stood in the way of advancing their interests – whether they were personal, professional, or for the benefit of all society, or, in the fictional world of a classless society, increasingly the particular interests of their own social class. In retrospect, the creativity, efforts to critically revise the field, and everyday honest work could only be pursued by simultaneously searching for and knowing where to find allies – such as experts, journalists or local communities who, like the architects, were on the lookout for change.

Ambitions is the fifth and final book resulting from the project *Architecture of the 1980s in the Czech Republic* supported under the National and Cultural Identity II programme of the Ministry of Culture of the Czech Republic. It is loosely based on the first book (*a*)*typical* (2019), which focused on architecture and characteristic phenomena from the late normalisation period, while the second book, *unbuilt* (2020), described projects from that decade with often utopian and provocative visions that were ultimately never built. The third book, *interviews* (2020), captured the recollections of selected actors in events

of the time, and the fourth book, *improvisation* (2021), sought to elucidate and highlight how a number of architects were able to create extraordinary architecture by creatively getting around and pushing back at the difficulties of the time. During the project, this series of books was accompanied by other publications, articles published in domestic Czech and international journals and conference proceedings, book chapters, writings and interviews on the subject in the media, proposals written in support of getting the most authentic and best-quality buildings declared cultural heritage sites, and the creation of a specialised map and database on the website architektura80.cz, which is designed to introduce the wider public to selected buildings, architects, and events. All the outputs from this project supplement each other and can provide inquisitive readers with perhaps somewhat unexpected insight into what was going on in a time that has been hitherto overlooked and underestimated. We are confident that readers will be as pleasantly surprised by the architecture of the 1980s as we were.

EFEKTIVNOST A KVALITA

NEZBYTNÁ

PO

ODMÍNKÁ

URÝCHLENÍ A PŘESTAVBY

Velmi pozdní odpoledne reálného socialismu, hospodářství a životní styl

Martin Franc

EN → p. 30

Hospodářství

Do devátého decennia 20. století nevstupovalo Československo v dobré hospodářské a společenské kondici. Zejména druhá polovina sedmdesátých let přinesla závažné problémy, které se odrazily i na každodenním životě obyvatelstva.¹ Osou průmyslu zůstávalo nadále těžké strojírenství, což se s ohledem na jeho spotřebu energie jevilo v éře zvyšování cen ropy jako sotva udržitelné. Prudké ochlazení na Silvestra 1978 a následné potíže s dodávkami elektřiny a tepla pro průmysl i obyvatelstvo jasně ukázaly slabost zdejší ekonomiky a její neschopnost vypořádat se i s rozmarnou počasí. Jako nereálná se jevila možnost, že by se stávající vedení země dokázalo odhodlat k potřebným zásadním strukturálním změnám, které by rozkolísaly pracně budovanou stabilitu společnosti a sociální jistoty. Již název základního dokumentu, kterým politické vedení země na aktuální problémy reagovalo, jasně ukazoval na malou průraznost a odvahu ke skutečným reformám. *Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení po roce 1980*, přijatý jako vládní usnesení na konci ledna 1980, zaváděl jen kosmetické změny. Sice se pokoušel o zmírnění dosavadní tuhé centralizace a snažil se o zvýšení ekonomických stimulů, ale – jak správně podotkla historička Lenka Kalinová – nevytvářel k tomuto úkolu potřebné systémové a společenské předpoklady.

1 V ekonomické části se kapitola opírá zejména o: Lenka Kalinová, *Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969–1993*, Praha 2012; Václav Průcha et al., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992: 2. díl: období 1945–1992*, Brno 2009.

←

Agitační panel v Praze-Hostivaři

● A political agitation billboard in

Prague – Hostivař

(archiv ČTK, foto Jaromír Čejka, 1988)

Obrovský problém představovalo převádění výsledků vědy a techniky do praxe. Vědecké instituce se jen pomalu vzpamatovávaly z dopadů okupace v srpnu 1968, na niž řada odborníků z přírodních a technických věd reagovala odchodem do exilu, a nová vedení průmyslových závodů většinou nevynikala inovátorským přístupem. To se pochopitelně odrazilo i ve skladbě československého vývozu, kde se nedařilo plnit plány na vyšší zastoupení technicky progresivních strojírenských výrobků, a naopak se stupňoval export hrubých polotovarů. Potíže s vývozem měly vnitřní příčiny, ale odrážely i zhoršené mezinárodní ovzduší. Situace tak neumožňovala zlepšovat životní úroveň ani zvýšeným dovozem vysoce žádaného spotřebního zboží. Místo toho se vláda uchýlila ke spíše antiimportní politice. V první polovině osmdesátých let se sice podařilo snížit zahraniční zadluženost Československa, ale jednalo se pouze o dočasný efekt. Na jedné straně došlo k výraznému ochuzení nabídky obchodů spotřebitelům, na druhé straně opatrná hospodářská politika nevedla k dramatickému rozkolísání vnitřního trhu, jaké tehdy zažilo Polsko. I když se v první polovině osmdesátých let dařilo snižovat materiálovou a energetickou náročnost a pozitivně se vyvíjelo i zemědělství, kde se Československo v hlavních komoditách mírného pásma přibližovalo vytoužené soběstačnosti, jednalo se jen o dílčí úspěchy a ve společnosti se šířila nedůvěra ve schopnosti vedení státu složitou hospodářskou situaci zvládat.

Kontrast mezi hospodářskou úrovní Československa a sousedními státy na opačné straně železné opony se od druhé poloviny sedmdesátých let kontinuálně zvětšoval. Podobně narůstaly i rozdíly v průměrné životní úrovni. Vedle přetrvávající vysoké materiálové a energetické náročnosti představovalo velký problém i neefektivní využívání pracovních sil a s tím spojená nadměrná mobilizace pracovních zdrojů. Nastolený ekonomický systém vedl k výrazné přezaměstnanosti a podniky fungovaly na obráceném principu hospodaření, kdy strategicky nejvýhodnější bylo vyjednat s nadřízenými orgány maximální množství vstupů všeho druhu a pokud možno minimálních výstupy. Neustálá potřeba dalších pracovních sil pak vedla mimo jiné ke snahám zkracovat dobu vzdělání mládeže. V osmdesátých letech se situace na pracovním trhu vyhrotila a ukazovalo se, že bude nutno přistoupit k hlubším reformám.

Perestrojka a šedá ekonomika

Rozhodující impulsy přicházely ze Sovětského svazu, výrazným přelomem se stalo úmrtí dlouholetého generálního tajemníka ÚV KSSS Leonida Brežněva v listopadu 1982. Jako jeho nástupce se prosadil dosavadní šéf KGB, tedy hlavní sovětské tajné

služby, Jurij Andropov, který usiloval jak o určité ekonomické reformy, tak o boj s korupcí, nepotismem a se zneužíváním funkcí k osobnímu obohacování. Tyto negativní jevy se výrazně rozvinuly hlavně v pozdějších letech Brežněvova vládnutí. Symbolicky nejvýznamnějším odhaleným případem korupce na nejvyšších místech se stala tzv. bavlňková aféra, do níž byl zapleten i Brežněvův zeť Jurij Čurbanov, vykonávající funkci prvního náměstka ministra vnitra SSSR (k jeho obžalobě a odsouzení k dlouholetému trestu odnětí svobody však došlo až za jednoho z Andropovových nástupců v roce 1988). Andropov se již v době nástupu do funkce netěšil dobrému zdraví a jeho stav se dále zhoršoval. Nakonec zemřel již v únoru 1984 a na jeho místo postoupil výrazně konzervativněji naladěný a v té době již rovněž vážně nemocný Konstantin Černěnko, dřívější Brežněvův důvěrník a oblíbenec. Přestože nebyl Černěnko vzhledem ke svému zdravotnímu stavu prakticky schopen funkci vykonávat, došlo v průběhu jeho „vlády“ k pokusům zastavit veškeré reformy a velmi oslaben byl i boj s korupcí a dalšími nekalými společenskými jevy. Naopak posílily snahy o obnovení kampaní proti západnímu stylu života. V reálu tak pokračoval rozklad hospodářství a společnosti zahájený v pozdní Brežněvově éře. Černěnko vydržel na pozici generálního tajemníka ÚV KSSS ještě kratší dobu než jeho předchůdce a zemřel v březnu 1985. Již za jeho života se ovšem rozpoutal boj o nástupnictví, z něhož nakonec vzešel jako vítěz na sovětské poměry velmi mladý čtyřiapadesátiletý Michail Gorbačov, jenž se pokusil o razantní politickou i společenskou reformu, která otřásla nejenom Sovětským svazem, ale prakticky celým sovětským blokem v Evropě.

Série reforem známých pod souhrnným označením perestrojka (česky přestavba) se původně soustředila na ekonomiku, na snahu zvrátit dosavadní negativní tendence jako pokles produktivity práce, technologické zaostávání či zásobovací obtíže. V počátcích stál v centru termín „uskorenije“ (tedy zrychlení), který se používal ve smyslu urychlení ekonomických procesů, převodu technologických inovací do výroby apod. Změny spustil XXVII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu v únoru 1986. V Československu se konal XVII. sjezd KSČ o pouhý měsíc později, a odezva na sovětské plány byla proto pochopitelně malá a rozpačitá. Sjezd nepřinesl žádné výraznější personální ani programové změny, i když se ke „strategii urychlení sociálně-ekonomického vývoje“ a obecně k procesu přestavby (pro československou variantu se zpočátku používal opatrnější termín přebudování) verbálně nadšeně přihlásil. Přijatý programový dokument *Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986–1990* požadoval především rychlejší přijímání nových technologií a technologických inovací vycházejících z aktuálních poznatků vědy. Události však nabraly překotný spád a situace se začala prudce měnit. Podle Michala Pullmanna, autora

zásadní publikace k podobě přestavby v Československu, si československé vedení začalo naplno uvědomovat, že nejde v tomto případě jen o jednu z dalších sovětských ideologických kampaní, až na přelomu let 1986 a 1987.²

Proces personální obměny v sovětském vedení byl dovršen na plénu Ústředního výboru KSSS v lednu 1987. Zároveň se jasně ukázalo, že reformy mají nezanedbatelný dopad i v legislativně-právní rovině. Prakticky ve stejné době byl u nás publikován dokument *Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR*, který načrtl základní rysy reformem z hlediska československého vedení. Největší iniciativu projevoval dlouholetý člen předsednictva ÚV KSČ a premiér Lubomír Štrougal, jenž se již dříve pokoušel o určité reformní kroky v oblasti hospodářství. Mohl se přitom opírat o podporu generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta v jedné osobě Gustáva Husáka. Vzhledem k tomu, že sovětské reformy nesly mnohé podobné rysy s komplexem ekonomických reformem v Československu z druhé poloviny šedesátých let, s napětím se očekávalo, jak na tento fakt zareaguje Michail Gorbačov při své návštěvě Prahy v dubnu 1987. Představitelé nejužšího stranického vedení se obávali, že by mohlo dojít k otřesení jejich pozic, pokud by se Gorbačov přihlásil k odkazu reformního roku 1968. K tomu však nedošlo a personální změny získaly v Československu výrazně jiný směr – na konci roku 1987 došlo k oddělení funkce generálního tajemníka ÚV KSČ od pozice prezidenta republiky a Gustávu Husákovi byl ponechán jen podstatně méně důležitý a spíše reprezentativní druhý jmenovaný post. Generálním tajemníkem ÚV KSČ byl poté zvolen spíše konzervativní kandidát Miloš Jakeš, jenž mimo jiné zodpovídal za stranické prověrky v roce 1970. V následujícím roce pak musel opustit křeslo premiéra proreformní Lubomír Štrougal, kterého vystřídal Ladislav Adamec. Zároveň však přišli o své pozice i někteří vysocí funkcionáři spojovaní spíše s konzervativním křídlem komunistické strany, především velký Husákův a Štrougalův rival, tajemník ÚV KSČ a člen jeho předsednictva Vasil Biľak.

Přes všechny peripetie a odpor značné části komunistického vedení se však i Československo pod sovětským vlivem přihlásilo k programu rozsáhlých ekonomických reformem. V listopadu 1987 předsednictvo ÚV KSČ schválilo *Komplexní dokument pro přestavbu hospodářského mechanismu*. Skutečným přelomem se ale podobně jako v Sovětském svazu stalo přijetí zákona o *státním podniku* v červnu 1988 (s účinností od 1. 7. 1988), který zavedl řadu zásadních změn. Největší pozornost široké veřejnosti vyvolala účast samosprávných orgánů volených zaměstnanci na řízení podniku a zejména s tím spojené volby ředitelů, které však představovaly mnohdy silně kontroverzní krok s výrazným populistickým nádechem. Důležitým prvkem byl požadavek samofinancování závodů, který však stále měl řadu různých omezení. Na konci osmdesátých let

2 Michal Pullmann, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 62.

Michail Gorbačov v Praze
Mikhail Gorbachev in Prague
 1987

Zásadní změny v celém východním bloku v osmdesátých letech jsou spojeny s generálním tajemníkem ÚV KSSS Michailem Gorbačovem. Mnoho lidí očekávalo, že jeho návštěva v Praze v dubnu 1987 odstartuje dalekosáhlé demokratizační reformy rovněž v Československu. I když si nemálo Pražanů získal svou bezprostředností, cesta přelom ve skutečnosti nepřinesla. • Major changes across the Eastern Block in the 1980s were connected to General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union Mikhail Gorbachev. Many expected that his visit to Prague in April 1987 would usher in far-reaching democratic reforms in Czechoslovakia as well. While his direct character appealed to many Prague residents, the trip did not in reality lead to a turning point.

(archiv ČTK, foto Karel Mevald)

se také otevřely podstatně větší možnosti soukromého podnikání, ale po mnoha desetiletích boje proti tomuto prvku kapitalismu se poměry měnily jen velmi pomalu. K významným a ve veřejnosti silně reflektovaným rysům hospodářství konce osmdesátých let patřila snaha překonat technologickou zaostalost pomocí zřízení společných podniků se západními firmami. Na trhu se tak objevovalo západní spotřební zboží vyráběné v českých či slovenských závodech. Patrně nejproslulejší příklad představoval podnik AVEX vyrábějící videorekordéry, jehož zahraničním podílníkem byla firma Philips. V osmdesátých letech také dosáhly svého vrcholu některé podnikatelské komplexy využívající princip tzv. přidružené výroby v rámci jednotných zemědělských družstev. Jako příklad socialistického ekonomického zázraku bylo vyzvedáváno zejména JZD Agrokombinát Slušovice, které produkovalo mimo jiné i osobní počítače, biochemické přípravky či pneumatiky a provozovalo vlastní síť prodejen Kvatro, která nabízela zboží jinak dostupné pouze v Tuzexu.³

V paměti nejširších vrstev společnosti utkvěly patrně nehlouběji dva rysy fungování ekonomiky osmdesátých let, které mimořádně silně ovlivňovaly každodenní život. Oba přitom nepředstavovaly jev nový, jen byly v osmdesátých letech veřejností vnímány velmi vyostřeně. Jednalo se o stále se opakující obtíže se zásobováním různými spotřebními komoditami, které nejen nemizely, ale v případě určitých druhů zboží se spíše prohlubovaly. Snad největší pocit frustrace vzbuzoval dočasný nedostatek některých základních hygienických potřeb (zejména toaletního papíru a dámských vložek) a alarmující byly i výpadky v dodávkách základního zdravotnického materiálu (např. jednorázových jehel). Součástí vzpomínek na období osmdesátých let zůstávají i fronty na jižní ovoce. V této souvislosti nelze nezmínit také rozvoj kultury náhražek, která dostala výrazný podpůrný impuls ve druhé polovině osmdesátých let ve snaze přiblížit se mnoha občanům vytoužené západní konzumní kultuře. V rozporu s původním záměrem však nakonec náhražky symbolizovaly především již zmiňovaný zvětšující se rozestup mezi životní úrovní ve vyspělých západních zemích a v Československu. Zásobovací situace se pochopitelně výrazně lišila podle regionů, nadále totiž pokračovala preference velkých měst a průmyslových center.

Vedle potíží se zásobováním představoval velké téma osmdesátých let rovněž rozmach šedé a černé ekonomiky, často balancující na hraně legality, případně ji překračující. Síť šedé ekonomiky prolínala celým hospodářstvím a výrazně ovlivňovaly distribuci jak v maloobchodu, tak obzvláště v sektoru služeb. Objem šedé ekonomiky lze pochopitelně jen těžko odhadovat, ale rozhodně se jednalo o obrovské sumy. V některých oblastech, např. při řemeslných stavebních opravách, došlo k faktické privatizaci, kdy

3 K dobové propagandě viz František Čuba – Emil Divila, *Cesty k prosperitě: JZD Agrokombinát Slušovice*, Praha 1989; k architektonické stránce fenoménu Slušovic, zejména k problematice s ním spojených sportovních staveb viz Michal Kurz, *Družstvo zázraků*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 126–131.

oficiální zaměstnavatel sloužil prakticky jen jako zdroj potřebného materiálu a náradí a současně kryl veškerou režii. Aktivita v rámci šedé ekonomiky byly často paušálně spojovány s určitými profesemi, ať se jednalo o řemeslníky, vedoucí pracovníky některých obchodů (zejména ovoce-zelenina a maso-uzeniny, ale i např. starožitnosti) a služeb (např. taxislužby), nebo o představitele „svobodných povolání“ včetně architektů.⁴ Důležitou složku šedé ekonomiky tvořili tzv. veksláci, tedy neoficiální směnárníci, obchodující jak přímo se západními měnami, tak i s tuzexovými poukázkami neboli bony. Veksláci se zároveň často zapojovali do neoficiálních obchodů se zbožím dostupným většinou pouze v prodejních Tuzex (např. se západní spotřební elektronikou)⁵ nebo s komoditami z různých důvodů oficiálně nedistribovanými (např. videokazetami s pornografií nebo akčními snímky). Komunitu veksláků a jejich specifický životní styl plasticky líčil dobový snímek režiséra Víta Olmera *Bony a klid* (1987).⁶

Velkým problémem československé ekonomiky byl již minimálně od šedesátých let převis poptávky po zboží nad jeho nabídkou a s tím související obří množství peněz tezaurované občany. Těm scházela příležitost nashromážděné prostředky jakýmkoliv smysluplným způsobem využít, zejména proto, že možnosti investování byly zásadním způsobem omezené, což platilo i pro investice do nemovitostí.⁷ Například podle sociologa Iva Možného se právě tato skupina stala významným hybatelem přeměn v listopadu 1989, protože jedině transformace politického a hospodářského systému jim umožňovala využít nahromaděné bohatství k investicím do výrobních prostředků.⁸ Problém s nadměrnými úsporami se samozřejmě týkal jen malé, i když velmi vlivné části obyvatelstva – odhadly obvykle hovoří o 1–2 %.

Životní styl

Kořeny mnohých rysů životního stylu sedmdesátých a osmdesátých let, jako byl silný privatismus (stažení se do soukromí a akcentace osobního prospěchu) nebo konzumerismus přerůstající až ve zbožní fetišismus či adorace západního zboží a s tím spojená krajní nedůvěra k domácím výrobkům, sahají ve skutečnosti až do šedesátých a často již do padesátých let minulého století. Normalizace je pouze prohloubila. Podoby životního stylu do značné míry ovlivňovala i sociální politika nastolená počátkem sedmdesátých let, která měla zásadní podíl na baby boomu a vzniku početné generace tzv. Husákových dětí. Ta pak určovala převládající model rodiny – bydlící často na rozsáhlých panelových sídlištích, disponující obvykle osobním automobilem a nezřídka také rekreačním objektem, v němž rodina trávila víkendy a velkou část dovolené či prázdnin. Do dění v rodinách stát v tomto období prakticky nezasahoval, a to

4 K poslednímu srov. např. postavu architekta Cyrila Mejtského v epizodě *Veronika a páv* televizního seriálu *Případ pro zvláštní skupinu* (režie Jaroslav Dudek, 1989).

5 K podniku Tuzex i v této éře viz Adam Havlík, Místo jedněmi zbožňované, jinými zatracované: podnik zahraničního obchodu Tuzex a jeho působení v socialistickém Československu, *Securitas imperii XXXIV*, 2019, č. 1, s. 198–223. Samotný princip, že atraktivní západní zboží je dostupné jen za volně směnitelné měny, respektive za speciální poukázky, pochopitelně občany velice pobuřoval – např. podle ankety časopisu *Dikobraz* z roku 1988 ho chtělo zrušit 92 % dotazovaných. Viz rubrika *Dvířka názorům otevřená*, *Dikobraz XLIV*, 1988, č. 27, s. 15 a 44, resp. č. 33, s. 15.

6 K roli veksláků v šedé ekonomice nově viz Adam Havlík, „Wollen Sie Geld wechseln?“ Veksláci as Agents of the Czechoslovak Black Market, in: Christiane Brenner – Michal Pullmann – Anja Tippner (eds.), *After Utopia: Czechoslovak Normalization between Experiment and Experience, 1968–1989*, Göttingen 2022, s. 165–183. K vekslácké subkultuře viz idem, *Bony, chcete bony?* in: Vladimír 518 [Vladimír Brož] (ed.), *Kmeny 0*, Praha 2013, s. 632–663. Zajímavý vhled nabízí rovněž další studie, viz Adam Havlík, *Vzestup a pád „bonového krále“ Jozefa Zelika: případová studie k dějinám hospodářské kriminality před rokem 1989*, *Securitas imperii XXX*, 2017, č. 1, s. 224–243 (Jozef Zelík však působil v Bratislavě).

7 Ty se v podstatě omezovaly na investice do rodinných domů a rekreačního bydlení.

8 Ivo Možný, *Proč tak snadno...: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*, Praha 2009, 3. vyd., s. 113–118.

ani tehdy, kdy by byla intervence ze společenského hlediska vysoce žádoucí, např. v případě domácího násilí proti dětem, které zůstávalo v osmdesátých letech naprosto běžnou praxí. Přestože se situace velmi pomalu proměňovala, i v průběhu osmdesátých let dominoval v každodenním životě konzervativní žebříček hodnot spojený ovšem často s nemalou mírou pokrytectví. Konzervativním přístupům napomáhala také skutečnost, že nejužší politické vedení sestávalo výhradně ze starších mužů, kteří výrazně preferovali stabilitu.

Vývoj v Československu vykazoval pochopitelně mnohé styčné body s podobami životního stylu v dalších státech sovětského bloku v Evropě, s nimiž probíhala poměrně čilá kulturní výměna (filmy a televizní pořady všeho druhu byly důležitým československým vývozním artiklem), i když zůstávaly některé nepominutelné rozdíly dané odlišným předchozím vývojem. Oproti Maďarsku či Polsku se jevílo Československo i v osmdesátých letech jako ideologicky rigidnější, kulturně konzervativnější a méně otevřené západním vlivům. Nejbližze mělo, i kvůli podobné životní úrovni, k Německé demokratické republice, tamější životní styl však měl své velmi specifické rysy dané mj. vnitroněmeckými vztahy a kontakty.⁹

Osou konzumní kultury zůstávala, jak již bylo dříve řečeno, snaha po přiblížení se k idealizovanému obrazu západní konzumní společnosti. V éře normalizace se prakticky vytráčí poslední stopy jakékoliv svébytné socialistické alternativy, vytváření socialistického slohu degradovalo na naprostou ideologickou frázi a po smrti Leonida Brežněva mizí i atraktivita sovětské verze luxusního životního stylu, dříve přitažlivá zejména pro vyšší komunistické funkcionáře a s nimi spojené prostředí.¹⁰ Dominantní se stalo ztotožňování luxusního zboží se zbožím západním, čemuž dlouhodobě napomáhala podoba výhradní maloobchodní distribuce (atraktivní zboží pouze za západní měnu a zprostředkovaně), tvorba cen (luxusnímu importu odpovídala i jeho cena) a koneckonců i přístup tuzemských výrobců, založený na vyšších kvalitativních požadavcích na produkty určené na západní trhy nebo pro západní turisty. Přitom na pomyslném žebříčku stálo obzvláště vysoko zboží, které na první pohled prozrazovalo západní původ, tedy často spíše levnější, o to však nápadněji působící reklamní výrobky. Zároveň se zformoval určitý okruh západních značek známých širší veřejnosti, které fungovaly jako etalon luxusu – v případě osobních automobilů se jednalo např. o značku Mercedes. Automatické vnímání západního zboží jako zboží luxusního pak vedlo k běžné představě, že jakýkoliv člověk přijíždějící ze Západu je boháčem, protože používá takřka výhradně luxusní zboží. Hodnota domácích produktů se pak odvíjela od možnosti směnít je za západní měnu. Již zmíněná hluboká nedůvěra v jakékoliv v Československu vyráběné zboží pak přežívala hluboko do devadesátých let a výrazně brzdila úspěchy ekonomické transformace. Skepse vůči československým produktům pochopitelně často odrážela osobní

9 Komparativní práce srovnávající vývoj v Československu se situací jiných států východního bloku jsou teprve v počátcích. Mohou však vycházet z některých sborníků přinášejících sondy do dílčích problémů obvykle pro jednu zemi. Jako příklad uvedme práce: Cristofer Scarboro – Diana Mincyté – Zsuzsa Gille (eds.), *The Socialist Good Life: Desire, Development, and Standards of Living in Eastern Europe*, Bloomington 2020; Cathleen M. Giustino – Catherine J. Plum – Alexander Vari (eds.), *Socialist Escapes: Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989*, New York – Oxford 2013; Paulina Bren – Mary Neuburger (eds.), *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, Oxford – New York 2012; David Crowley – Susan E. Reid (eds.), *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, Evanston 2010. Z monografických zpracování připomeňme alespoň klasickou práci: Ulf Brunnbauer, „Die sozialistische Lebensweise“: *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989)*, Wien 2007.

10 K problematice luxusního životního stylu viz Martin Franc, *A White Mercedes in Front of a Modern Villa: A Luxury Lifestyle in Czechoslovakia in the Era of Normalization and Its Image in Popular Culture*, in: Christiane Brenner – Michal Pullmann – Anja Tippner (eds.), *After Utopia: Czechoslovak Normalization between Experiment and Experience, 1968–1989*, Göttingen 2022, s. 243–265.

Rekonstrukce tzv. Královské cesty v Praze
The restoration of the Royal Route in Prague
 1986

Stejně jako desetiletí předtím se Praha i v osmdesátých letech vyznačovala zanedbaným stavem a množstvím různých lešení. V tomto případě se však jedná o rekonstrukci tzv. Královské cesty, která proběhla ve druhé polovině dekády, a skutečně se jí podařilo alespoň části Starého Města vrátit lesk a učinit ji atraktivní pro rostoucí počty západních turistů. ● In the 1980s, like in previous decades, Prague was in a state of neglect and filled with scaffolding. In the case here, however, it is the Royal Route that is being restored. The work was done in the second half of the decade and genuinely succeeded in returning a shine to at least a part of the Old Town, making it attractive for the growing numbers of Western tourists.

(archiv ČTK, foto Jovan Dezort)

zkušenost s realitou výroby, kde se naráželo na velké problémy s kvalitou vstupních surovin a technického vybavení, s dodržováním technologických postupů a nezdědka i na velmi nízkou pracovní morálku. Nezanedbatelnou roli ovšem hrála také neatraktivnost obalů, která jen posilovala celkový dojem šedivého socialistického světa, v obývaném prostředí reprezentovaného velkými sídlišti nebo zanedbanými staršími čtvrtěmi plnými různých lešení a zrezavělých rolet.

Druhá polovina osmdesátých let byla poznamenána všeobecně pocítovanou touhou vymanit se právě z šedivosti prostředí, což rezonovalo s koketováním s jásavými barvami a prostorovou pestrostí postmoderního světa. Zároveň se na sklonku dekády rozvíjely různé alternativní životní styly a vznikaly i mnohé subkulturní komunity často reagující na impulsy ze západní Evropy (punk, skinheads, ale i jiné). Pomalu se začaly šířit i některé antikonzumeristické nálady, ale jednalo se zatím spíše o okrajové, i když stále rostoucí skupinky převážně mladých lidí spojených např. s tramskou komunitou. Značné úspěchy mezi mladými ovšem slavila také tvrdá rocková hudba, především metal. Touha uniknout ubíjející, šedivé a stále donekonečna se opakující každodenní realitě pochopitelně měla i svou jednoznačně patogenní stránku, jakou byla zvýšená konzumace drog, mezi nimiž dominoval přímo v Československu vyráběný, a proto také relativně dostupný pervitin. Nadále také kvetla tzv. hospodská kultura spojená s vysokou mírou konzumace piva i lihovin, kterou umožňoval mnohým lidem (zejména mužům) již zmíněný nízký tlak na pracovní výkon ze strany zaměstnavatelů.

Životní styl se však, zejména v letech 1988 a 1989, rychle proměňoval a pronikaly do něj prvky vnímané ještě několik málo let předtím jako neakceptovatelná západní ideologická diverze. Došlo např. k obnově voleb miss, znovu se objevily aukce starožitností a uvolnily se také možnosti cestování do západní Evropy, i když o skutečné svobodě v tomto směru se ještě nedalo mluvit. Zajímavým rysem závěru sledovaného období z hlediska životního stylu se stalo šíření počítačové kultury zejména mezi středoškoláky a částečně vysokoškoláky. Všechny nové trendy se nejvíce šířily v Praze a se zpožděním rezonovaly i na venkově. Se snahou o pokud možno nejvěrohodnější napodobeninu západní konzumní kultury souvisely jevy, které se jen velmi těžko slučovaly s nadále centrálně řízeným hospodářstvím, jako byly nevypočitatelné módní vlny zasahující nejsilněji mladou, ba někdy i nejmladší generaci. Patrně jako nejproslulejší příklad může sloužit obrovská móda „céček“, která zachvátila Československo (především ve městech) v letech 1984–1985. „Céčka“ (později se produkovala i jiná písmena či znaky) přitom byly původně drobné plastové dílky, které se spojené do řetízků používaly jako interiérové závěsy, a nic nenasvědčovalo tomu,

že se stanou kultovním a nedostatkovým fenoménem. V případě céček se navíc jednalo o čistě domácí jev, který nijak nesouvisel se situací v jiných zemích.

Již jsme zmínili, že v průběhu osmdesátých let docházelo k dosud nevidanému sblížení české a slovenské kultury. V některých oblastech životního stylu pak vykazoval slovenský vzestup velmi výraznou dynamiku, která překonávala i český vývoj. Kupříkladu v oblasti populární hudby se prosadila celá řada slovenských interpretů (Miroslav Žbirka, Peter Nagy, Marika Gombitová, skupiny Elán či později Team). Slovensko také mohlo těžit z poněkud volnějších poměrů v kulturní politice, které umožňovaly rychleji přejímat některé impulsy ze západní Evropy včetně prvků jásavé (a poněkud zvlgarizované) postmoderny. Na druhé straně možná právě snazší dostupnost popkultury brzdila na Slovensku rozvoj alternativních subkultur.

Zároveň se dovršoval dlouhodobý proces sblížení životní úrovně a životního stylu obyvatel měst a venkova. Rozsáhlé investice do zemědělství v sedmdesátých letech, již zmíněná podpora systému přidružené výroby a další zvýhodnění jednotných zemědělských družstev v hospodářském mechanismu s sebou přinesly rychlý růst příjmů značné části venkovského obyvatelstva, což se projevilo i na způsobu jejich života. Průzkumy vybavení domácností různými přístroji ukazovaly, že obyvatelé vesnic nejen dostihují úroveň městských domácností, ale v některých specifických ukazatelích, např. v počtu mrazniček, ji i překonávají.

Konzum, zábava a nehybnost

Klíčovým nástrojem utváření jednotné mainstreamové konzumní a civilizační kultury se stalo televizní vysílání, jehož vliv v první polovině osmdesátých let v Československu, stejně jako v jiných středoevropských zemích, vrcholil. Teprve v závěru desetiletí začal jeho monopol při utváření všeobecně sdíleného životního stylu být ohrožován nástupem videokultury a trochu později i satelitního vysílání. Již v sedmdesátých letech Československá televize opustila svou primárně kulturně-osvětovou úlohu a v jejím programu – zejména v hlavních vysílacích časech – jednoznačně převážila relaxační zábava. O to důležitější roli však hrála při formování „socialistického životního stylu“, kdy zejména prostřednictvím četných televizních seriálů a inscenací velice úspěšně vštěpovala preferované modely chování a zároveň ve všech ohledech sjednocovala konzumní vzory. Klíčové zde byly četné „profesní“ seriály spojené se jménem scénáristy Jaroslava Dietla (např. *Nemocnice na kraji města*, 1977–1981). Zároveň televize vytvářela jednotnou kulturní bázi, která fungovala spolehlivěji než společné základy dané školskou výchovou. Klíčovou roli

sahrála zejména při sblížení české a slovenské části státu, což umožňoval princip federálního vysílání. Konzumní kulturu doby významně dotvářely také početné estrády či oblíbené televizní pořady a soutěže. Jakousi vlajkovou lodí tohoto druhu odlehčené zábavy se stalo *Televarieté*, které od roku 1977 moderovala populární dvojice Vladimír Dvořák a Jiřina Bohdalová. Jednoznačný posun v chápání seberealizace ze zaměstnání do oblasti volného času ukazovaly soutěže jako *Deset stupňů ke zlaté* (1975–1981). Překvapivě až v roce 1987 se poprvé objevil na obrazovce legendární pořad *Receptář nejen na neděli*, kolem kterého se soustřeďovala rozsáhlá komunita kutilů, chalupářů a zahrádkářů. Televizní vysílání zároveň hrálo důležitou úlohu při vytváření trendů v populární hudbě, mj. pomocí četných písničkových soutěží a pořadů (*Hitšaráda*, *Triangel* aj.) nebo přenosů vybraných koncertů. Vzhledem k rozsáhlé vlastní tvorbě mohla televize omezit zařazování celovečerních filmů domácí či zahraniční produkce. Přesto se v programu opakovaně vyskytovaly a díky obrazovce se s nimi seznamovaly masy diváků. Proslulé se stalo zejména zařazování velice oblíbeného romantického a dobrodružného cyklu o Angelice ve dnech, kdy se očekávaly politické nepokoje. V tomto kontextu také připomeňme, že se v televizním programu objevovaly často i pořady ze zahraničí, ať již z východního bloku (estráda *Ein Kessel Bunt* z NDR vysílaná od 1970, televizní seriál *TASS je zplnomocněn prohlásit* ze SSSR od 1984), nebo v někdy silně cenzurované podobě i starší tvorba ze Západu (např. britský kriminální seriál *Profesionálové* z let 1977–1982 či dobrodružný seriál *Sandokan* z roku 1976).¹¹

Televize nivelizovala nejenom konzumní kulturu dospělých, ale v ještě větší míře i dětí, což bylo dáno i poptávkou vyvolanou výše zmíněným baby boorem. V osmdesátých letech mj. začala lákat nejmladší diváky kombinovaná pásma *Studio Kamarád*, *Magion* a *Vega* a vznikly dodnes s úspěchem opakované seriály *Arabela* (1980) nebo koprodukční *Návštěvníci* (1983) a *Létající Čestmír* (1983). Sjednací roli Československé televize narušovalo rozšířené sledování zahraničních televizních kanálů, především těch nabízejících atraktivnější a v domácím vysílání z různých důvodů nedostupné programy. I když mělo nemalý vliv v určitých regionech (např. rakouská televize v Bratislavě jednoznačně určovala módní trendy), jazyková bariéra a přitažlivost oblíbených televizních seriálů činila Československou televizi i v osmdesátých letech plně konkurenceschopnou. Důležitost televize odráželo i uspořádání interiéru velké části domácností – televizor a k jeho sledování uzpůsobená sedací souprava tvořily symbolické centrum bytu. Zároveň lze říci, že televizní pořady, především již zmiňované seriály a sportovní přenosy, významně spoluutvářely a rytmizovaly život většiny populace.

11 Snímky západoevropské a méně často i severoamerické produkce se objevovaly i v kinech. Obrovským hitem se v polovině osmdesátých let stal např. rodinný film *E.T. mimozemšťan* (USA, režie Steven Spielberg, 1982).

Pravidelnost cyklů v průběhu dne, týdne či roku společně s dojmem naprosté neměnnosti a stability v určitých oblastech života společnosti (např. základních ideologických východisek či personálního složení nejvyšších politických orgánů) vytvářely základní atmosféru osmdesátých let, především jejich první poloviny. Na jedné straně pravidelnost a dlouhé trvání dávaly pocit jistoty a bezpečí, na straně druhé však mohly vést (a vedly) k dojmu beznaděje, prázdnoty a nudy. Standardizace pokud možno všech stránek života společnosti a posilování prvků masové konzumní kultury představovaly minimálně v první polovině osmdesátých let základní osu životního stylu. Prostoupila ho natolik, že v povědomí a paměti veřejnosti úspěšně překrývala i poměrně překotné změny na samém konci dekády. Zároveň si pozorovatelé ze západní Evropy všímali celkově výrazně pomalejšího tempa každodenního dění, při němž zbývalo mnoho času na vzájemné neoficiální přátelské kontakty. Právě větší soudržnost a větší prostor na pěstování přátelských styků uvádějí i mnozí pamětníci jako pozitivní rys osmdesátých let ve srovnání s pozdějším obdobím.

Udržování takřka mrtvolného klidu však bylo čím dál náročnější, zejména s ohledem na dospívání silné generace lidí narozených v první polovině sedmdesátých let. Proto se také stalo jedním ze specifických prvků každodennosti druhé poloviny osmdesátých let akcentování problému růstu agresivity mládeže.¹² Diskuse o tomto tématu se rozvíjela i s „posvěcením“ rozhodujících politických orgánů – dosavadní vedení země se snažilo prezentovat sebe sama jako jedinou spolehlivou ochranu pokojných občanů před nebezpečím ze strany „barbarské“ mladé generace. I tento trend popírající ideologickou floskuli o přirozeném spojení mezi mládím a komunistickým hnutím měl své kořeny v minulých desetiletích. Nicméně k otevřenému generačnímu konfliktu nedošlo ani v listopadu 1989, přestože se komunistická strana přinejmenším zpočátku na tento model snažila demonstrace i studentskou stávkou převést.

Mezi další témata související s životním stylem, na něž se v průběhu osmdesátých let soustředila pozornost a negativní hodnocení občanů, patřila otázka životního prostředí.¹³ I když také ekologické hnutí mělo bezpochyby potenciál nahodání jednoho z pilířů hospodářské a sociální politiky, tedy udržování a růstu průmyslové výroby, jevílo se vedoucím orgánům jako vhodný kanál občanské nespokojenosti, zejména pokud se omezovalo na běžnou provozní rovinu a nepožadovalo zásadnější strukturální změnu. Antikonzumeristická rétorika zároveň mohla pomoci s tlumením růstu konzumních požadavků obyvatelstva, které komunistická moc stále obtížněji zvládala plnit. Ekologické hnutí navíc ve skutečnosti dlouho zasahovalo jen velmi omezený okruh zájemců a situace se razantněji změnila až v samotném závěru dekády (demonstrace v Teplicích na počátku listopadu).

12 Martin Franc, Schikane als Gesellschaftliches Problem in der Tschechoslowakei der 1980er Jahre, in: Volker Zimmermann – Michal Pullmann (eds.), *Ordnung und Sicherheit, Devianz und Kriminalität im Staatssozialismus: Tschechoslowakei und DDR 1948/49–1989*, Göttingen 2014, s. 421–436.

13 Ve výše zmíněné zprávě Ústavu pro výzkum veřejného mínění z konce srpna 1989 se nejvíc zhoršilo hodnocení úrovně peněžních příjmů, zásobování průmyslovým zbožím, a právě stav životního prostředí v místě bydliště. Viz Lenka Kalinová, *Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969–1993*, Praha 2012, s. 217–218.

Ve druhé polovině osmdesátých let však zřetelně rostla nespokojenost občanů zejména s existujícími politickými (a samozřejmě také hospodářskými) poměry.¹⁴ Jen relativně pomalu se však ze spontánní nechuti stával zásadní, organizovaný a veřejně projevovaný protest a odpor. Hybatelem zde byla mladší generace nepoznamenaná traumatem okupace Československa v srpnu 1968, ale trpělivost začali postupně ztrácet i občané v produktivním věku, nezdá se dosud tvořící z různých důvodů oporu režimu. Odrážela se v tom stále jasněji viditelná neschopnost vedoucích představitelů provést zásadní reformy i vědomí mohutných mezinárodněpolitických změn na pozadí zvyšujícího se rozdílu v hospodářské úrovni mezi západoevropskými zeměmi na straně jedné a státy sovětského bloku na straně druhé. Na tom nic neměnila ani skutečnost, že řada západoevropských států procházela právě v osmdesátých letech hlubší či mělké hospodářskou krizí, a především krizí sociálního státu. S odstupem doby se jen těžko odhaduje, zda občany motivovala k veřejným projevům neshoda spíše touha po svobodě (často je v tomto kontextu zmiňována zejména svoboda cestování) nebo neschopnost státu plynule uspokojovat konzumní požadavky občanů. Většinou se jednalo o kombinaci obou faktorů, přestože v nejširších vrstvách asi dominovala spíše snaha o ještě rychlejší přiblížení ke značně idealizovanému obrazu západoevropské konzumní společnosti, s tím, že některé její temnější rysy mnozí považovali za pouhou komunistickou propagandu. Ještě po listopadových událostech v roce 1989 výzkumy veřejného mínění ukazovaly dominantní podporu socialismu (ať už si pod tímto pojmem respondenti představovali cokoliv), což se však během několika měsíců radikálně změnilo. Ještě obtížněji se spekuluje o vlivu faktoru strachu z represí na chování občanů. Většina historiků jeho důležitost hodnotí na základě autopsie nebo vzpomínek té či oné skupiny pamětníků, takže vcelku očekávatelně dospívá k nejrůznějším závěrům, které se nedají nijak verifikovat. Shoda panuje pouze na skutečnosti, že obavy z razantnějších represí výrazně slábly na konci sledovaného období, kdy i státní a stranický aparát pomalu začal rezignovat a přiznával obrovské problémy ve všech oblastech života společnosti.

14 Zpráva Ústavu pro výzkum veřejného mínění z konce srpna 1989 jasně ukazovala, že mezi lety 1985 a 1989 se mezi občany poměrně výrazně snížil podíl pozitivních hodnocení skoro všech stránek životní úrovně v Československu. Viz ibidem, s. 217.

**Agrokombinát Slušovice: reklamní fotografie, výroba prefabrikátů a prodejna Kvatro
Agrokombinát Slušovice: an advertising photograph, the prefabricated components
factory, and the Kvatro sales centre**

1982, 1989

Symbolem socialistického hospodářského zázraku se v osmdesátých letech stalo JZD Agrokombinát Slušovice. Předseda František Čuba vybudoval impérium, v jehož rámci se rozvíjela přidružená výroba nejrůznějšího druhu, vzniklo jedno z center produkce výpočetní techniky, proslulá dostihová dráha (Šebestián Zelina, 1982–1983), a kde se ve speciální síti prodejen Kvatro běžně prodávalo zboží dostupné jinak pouze v prodejnách Tuzex. Prvních čtyřicet počítačů bylo ve Slušovicích vyrobeno už v roce 1982.

- Agrokombinát Slušovice agricultural cooperative represented a socialist economic miracle in the 1980s. Its director František Čuba built an 'empire' that was involved in various types of production. It became a centre for the production of personal computers, was famous for its racecourse (Šebestián Zelina, 1982–1983), and had a special chain of shops called Kvatro that sold goods usually only available in Tuzex shops. The first forty computers were produced in Slušovice already in 1982.

(archiv ČTK, foto Jan Regal, Bohumil Jakoubě)

The Very Late Twilight of Real Socialism, the Economy and Lifestyle

Martin Franc

The economy

Czechoslovakia entered the ninth decade of the 20th century in rather poor economic and social condition. The second half of the 1970s in particular had seen the emergence of serious problems that affected the everyday life of the population.¹ Heavy engineering remained the backbone of industry, but in an era of rising oil prices its level of energy consumption made it largely unsustainable. A severe cold snap on New Year's Eve in 1978 and the subsequent difficulties in supplying electricity and heat to both industry and the population exposed the weaknesses in the country's economy and its inability to cope with unpredictable weather. The country's leaders at the time seemed unlikely to be capable of mustering the resolve to make the major structural changes that were necessary but would undermine the laboriously established stability of society and social security. The very title of a basic document in which the political leaders responded to current problems displays their lack of incisiveness and courage to undertake real reforms. *A Set of Measures to Improve the System of Planned Management* (Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení po roce 1980) was adopted as a government resolution at the end of January 1980, but the changes it sought to introduced were just cosmetic. While it attempted to soften the rigid centralisation in place and sought to increase economic incentives, it failed, as historian Lenka Kalinová has correctly pointed out, to bring about the systemic and social preconditions that were necessary to effectuate real change.

A major problem was that of converting the results of scientific and technological developments into practical change. Scientific institutions were only slowly recovering from the effects of the occupation in August 1968, to which many professionals in the sciences and technology responded by emigrating into exile, and the new managers of the industrial plants were not particularly good at innovation. This understandably had an impact on the composition of Czechoslovak exports, as plans to increase the share of technologically advanced engineered products were not fulfilled, while exports of intermediate goods increased. There were

internal causes for these export problems, but they were also the result of the deteriorating international atmosphere. This situation prevented improvements in the standard of living through the increased import of the consumer goods that were much in demand, such as household electronics. Instead of accepting more debt, the government opted to combat its shortfall in resources due to export problems by adopting an anti-import policy. Czechoslovakia indeed succeeded in reducing its foreign debt in the first half of the 1980s, but the effect was only temporary, and while the state's cautious policy helped it to avoid serious economic tremors (like those experienced in Poland), shops were able to offer customers only a greatly diminished selection of the Western goods they so craved. Although the first half of the 1980s saw a decrease in material and energy consumption and positive development in agriculture, where Czechoslovakia moved towards desired self-sufficiency in the main temperate-zone commodities, these were only partial successes, and society remained widely distrustful of the ability of the country's leadership to cope with the difficult economic situation.

The contrast between the level of the economy in Czechoslovakia and the neighbouring countries on the other side of the Iron Curtain grew continuously from the second half of the 1970s. Differences in the average standard of living similarly increased during this time. As well as the persistently high rate of material and energy consumption, another enduring problem was the inefficient use of labour and the associated excessive mobilisation of labour resources. The way the economic system was set up led to significant overemployment. Enterprises operated on a reverse principle of management, where strategically the best advantage was to negotiate with higher-level authorities to obtain the maximum possible inputs of all kinds and, as far as possible, the minimum amount of outputs. The constant need for more labour then led, among other things, to efforts to decrease how long young people spent in the education system. In the 1980s the situation in the labour market situation reached a crisis point and it became apparent that it would be necessary to embark on deeper reforms.

Perestroika and the grey economy

Czechoslovakia was decisively impacted by developments coming out of the Soviet Union. The death in November 1982 of Leonid Brezhnev, long-time General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, marked a significant turning point. He was succeeded by Yuri Andropov, the incumbent head of the KGB, the Soviet secret service, who sought to introduce some economic reforms and fight corruption, nepotism, and the abuse of position for personal gain. These negative phenomena had become particularly exacerbated in the later years of Brezhnev's rule. Symbolically, the most important case of high-level corruption to come to light was the 'Cotton Affair', one of those involved in which was Brezhnev's son-in-law, Yuri Churbanov, who served as First Deputy Minister of the Interior of the Soviet Union (it was not until 1988 and under one of Andropov's successors, however, that he was charged and sentenced to a long prison term). Andropov was already in poor health when he took office and his condition further deteriorated. He died in February 1984 and was succeeded by the highly conservative and by then also seriously ill Konstantin Chernenko, a former confidant and favourite of Brezhnev. Although Chernenko's poor health essentially prevented him from carrying out his duties, attempts were nevertheless made during his 'rule' to halt all reforms, and the fight against corruption and other social problems petered out. By contrast, efforts to renew campaigns against the Western way of life were reinvigorated. In real terms, therefore, the decline of the economy and society that had begun late in the Brezhnev era continued. Chernenko lasted even less time as General Secretary than his predecessor and died in March 1985. The struggle over who would succeed him, however, began even before he died. The eventual winner was the - by Soviet standards - young, fifty-four-year-old Mikhail Gorbachev, who attempted to introduce sweeping political and social reforms that shook not only the Soviet Union but almost the entire Soviet Bloc in Europe.

The series of reforms that came to be collectively referred to as Perestroika initially focused on the economy and on an effort to reverse negative trends such as declining labour productivity, the technological lag, and supply problems. In the beginning, the key term behind everything was 'uskoreniye' (i.e. acceleration), used in the sense of speeding up economic processes, getting technological innovations into production, etc. The changes were triggered by the 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union in February 1986. In Czechoslovakia, the 17th Congress of the Czechoslovak Communist Party took place just a month

later, and the response to the Soviet plans was therefore understandably modest and tentative. The congress did not lead to any changes in personnel or programme, but it expressed enthusiastic support for the 'strategy to accelerate socioeconomic development' and the process of Perestroika (the Czechoslovak version of which initially used the term 'Reconstruction'). The programme that the congress adopted, *The Main Directions of the Economic and Social Development of the Czechoslovak Socialist Republic for 1986-1990* (Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986-1990), called foremost for the more rapid introduction of new technologies and technological innovations based on the most recent scientific findings. However, events then took a rapid turn, and the situation began to change precipitously. According to Michal Pullmann, the author of a seminal publication on the shape of Reconstruction in Czechoslovakia, it was not until late 1986 and early 1987 that Czechoslovakia's leaders began to fully realise that this was not just another Soviet ideological campaign.²

The turnover of personnel in Soviet leadership was completed at a plenary meeting of the Central Committee of the Soviet Communist Party in January 1987. It had become clear that the reforms were having a significant impact at the legislative level and on the level of rule of law. Around roughly the same time, a document titled *The Principles for Reconstructing the Economic Mechanism of the Czechoslovak Socialist Republic* (Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR) was published, which outlined the basic features of the reforms from the standpoint of Czechoslovakia's leaders. The strongest initiative was shown by Lubomír Štrougal, a long-time member of the Presidium of the Czechoslovak Communist Party and Prime Minister, who had already attempted to introduce some reforms relating to the economy. In this he was able to draw on the support of Gustáv Husák, the General Secretary of the Czechoslovak Communist Party and the country's President. Since the Soviet reforms had many similarities to the series of economic reforms that had been introduced in Czechoslovakia in the second half of the 1960s, how Mikhail Gorbachev would react to this fact on his visit to Prague in April 1987 was eagerly awaited. Members of the inner circle of party leadership feared that their positions might be undermined if Gorbachev embraced the legacy of the 1968 reforms. That did not happen, however, and in Czechoslovakia personnel changes went in a markedly different direction, and at the end of 1987 the post of General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia was separated from the position of President of the Republic. This

left Gustáv Husák with just the latter office, which was much less important and mostly representative. A more conservative candidate, Miloš Jakeš, who had been responsible for the Party vetting process in 1970, among other things, was then elected General Secretary of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party. The next year the pro-reform Lubomír Štrougal was forced out of the prime minister's seat and was replaced by Ladislav Adamec. At the same time, however, some high-ranking functionaries linked more to the conservative wing of the Communist Party lost their positions, most notable among them Vasil Bílak, Secretary of the Central Committee of the Communist Party and a great rival of both Husák and Štrougal.

Despite all the twists and turns and the opposition of a large part of the communist leadership, Czechoslovakia, under Soviet influence, signed onto the programme of large-scale economic reform. In November 1987, the Presidium of the Party's Central Committee approved the *Comprehensive Document for the Reconstruction of the Economic Mechanism* (Komplexní dokument pro přestavbu hospodářského mechanismu). Like in the Soviet Union, however, the real turning point was the adoption of the *State Enterprise Act* in June 1988 (in effect from 1 July 1988), which introduced a number of fundamental changes. The one that drew the most public interest was that employees were to elect self-governing bodies to participate in the management of their enterprise and especially that the directors were also to be elected in connection with this, a step, however, that was often seen as controversial and had strong populist overtones. An important change was that factories were required to become self-financing, although this was asserted only to a point, as failure to achieve this did not result in the factory's demise. In the late 1980s much greater opportunities for private enterprise also opened up, but after many decades of battling against this component of capitalism, conditions were slow to change. One important feature of the economy in the late 1980s that the public keenly followed was the effort to overcome the technological lag by establishing joint ventures with Western companies. Western consumer goods produced in Czech or Slovak factories began appearing on the market. The most famous example of this was probably that of the AVEX company, which produced video recorders, and its foreign shareholder was the Philips company. The 1980s also saw the principle of combined production pursued to a greater extent by some large production enterprises. Most notably, Agrokombinát Slušovice agricultural cooperative was heralded as an example of a socialist economic miracle that produced, among other things, personal computers, biochemical preparations,

and tyres, and operated its own network of Kvatro shops, which sold goods that could otherwise only be obtained in TUZEX.³

Two aspects of how the economy worked in the 1980s that had a major impact on everyday life are probably etched most deeply in the memory of the wider public. Neither of them was new, but in the 1980s the public became more acutely aware of them. One of them was the recurring problems with supplying various consumer goods. Not only were these problems not resolved, but in the case of some goods they became even worse. Perhaps the greatest frustration was caused by temporary shortages of some essential hygiene products (toilet paper and sanitary napkins in particular) and the alarming shortages in the supply of basic medical supplies (e.g. disposable syringes). Memories of the 1980s must include a recollection of the long queues for tropical fruit. And in this context it is important to mention the culture of substitute products that emerged, which received an important boost in the second half of the 1980s from the effort to approximate the Western consumer culture coveted by many citizens. Contrary to original intentions, however, these substitutes grew to symbolise the widening gap between the standard of living in the advanced Western countries and in Czechoslovakia. Naturally, the supply situation varied significantly between regions and continued to favour large cities and industrial centres.

As well as supply problems, the other big issue of the 1980s was the growth of the grey economy and the black market, which often operated on the edge of legality or entirely in violation of the law. The networks of the grey economy penetrated every economic sector and had a significant impact on distribution both in the retail and especially in the service sector. It is understandably difficult to estimate how large the grey economy was, but it certainly involved huge sums. In some areas, such as the trades involved in building repairs, privatisation de facto existed, and the official employer served as just the source of materials and tools and covered all the overhead. Activities in the grey economy were often associated with certain professions, such as the trades, managers of certain shops (especially fruit-and-vegetable and meat-meat shops, but, for instance, antique shops as well) and services (e.g. taxi services), or representatives of the 'liberal professions', including architects.⁴ Illicit moneychangers also formed an important part of the grey economy. They traded both directly in Western currencies and in the special vouchers or 'bony' that people needed to buy the in-demand and Western goods that were sold in Tuzex shops. Moneychangers also often engaged in an unofficial trade in the goods that could usually

only bought at Tuzex shops (e.g. Western consumer electronics)⁵ or in goods that for various reasons were not traded officially at all (e.g. videotapes with action or pornographic films). The moneychanger community and their lifestyle were vividly captured in the film *Bony a klid* (1987) directed by Vit Olmer.⁶

A major problem in the Czechoslovak economy from at least the 1960s was the excess demand for goods over supply and the related issue of the large amount of hoarded cash among citizens. They lacked the opportunity to use the accumulated funds in any meaningful way, mainly because there were very limited opportunities for investment, including investment in real estate.⁷ For example, according to sociologist Ivo Možný, people with accumulated cash became an important driving force behind the transformations in November 1989 because only the transformation of the political and economic system would allow them to invest their accumulated savings in production.⁸ The problem of excessive savings, of course, concerned only a small, albeit very influential, part of the population – estimates usually refer to around 1–2%.

Lifestyle

The roots of many lifestyle features of the 1970s and 1980s – such as a strong focus on the private sphere (a withdrawal into the private space and an emphasis on personal benefit) and a consumerism that grew into a fetishism for commodities and a veneration of Western goods paired with an extreme distrust of domestic products – in reality stretched back to the 1960s and often as far as the 1950s. Normalisation only entrenched them further. Lifestyles were also largely influenced by the social policy introduced in the early 1970s that helped bring about a baby boom and the rise of a large generation of children in that decade. This in turn determined the prevailing model of the family, who often lived in large, prefabricated housing estates and usually had their own car and sometimes also a cottage where they spent weekends and a large part of their holidays. During this period the state interfered very little in the private affairs of families, even in cases where some intervention might have been desirable in a social perspective – such as domestic child abuse, which remained a common problem in the 1980s. Although the situation was slowly changing, everyday life in the 1980s was still dominated by conservative values, often coupled with a considerable degree of hypocrisy. The predominance of conservative ways was aided by the fact that the inner circles of political leadership were made up entirely of older men who strongly favoured stability.

Lifestyle trends in Czechoslovakia naturally shared many points in common with those in other Soviet Bloc countries in Europe, with which it engaged in a lively cultural exchange (films and television programmes of all kinds were major Czechoslovak exports), though there were some significant differences between them that stemmed from distinct developments in the past. Compared to Hungary or Poland, Czechoslovakia in the 1980s was more ideologically rigid, culturally conservative, and less open to Western influences. The country was closest to East Germany because of its similar standard of living, but the lifestyle there had its own very specific features that were determined, among other things, by relations and contacts between Germans (east and west).⁹

Consumer culture continued to be fixated on approximating the idealised image of Western consumer society. In the normalisation era, the final traces of any distinct socialist alternative basically disappeared, the creation of a socialist style of art devolved into an ideological cliché, and, after the death of Leonid Brezhnev, the Soviet version of a luxury lifestyle that once seemed particularly attractive to senior communist functionaries and those in their circles lost its appeal altogether.¹⁰ Luxury goods came to be predominately equated with products made in the West, an image that had long been reinforced by the nature of their retail distribution (attractive goods could only be obtained with Western currency and through indirect channels) and by their prices (luxury imports were priced accordingly), and even by the practices of domestic producers, which placed higher quality standards on products destined for Western markets or aimed at Western tourists. Especially prized were items that displayed their Western origin, such as T-shirts and plastic bags with prominent and familiar logos, and the cheaper but all the more noticeable promotional gifts. A certain circle of Western brands also came to be better known among the general public and served as emblems of luxury – Mercedes, for example, in the case of automobiles. The fact that Western goods were automatically interpreted as luxury goods led to a common perception that anyone who came from the West was rich because they almost exclusively used luxury goods. The value of domestic products then depended on the possibility of exchanging them for Western currency. The aforementioned deep distrust of any goods produced in Czechoslovakia survived well into the 1990s and significantly hampered the success of the economic transformation. The scepticism people felt towards Czechoslovak products often stemmed from direct personal experience with the reality of production, where there were serious problems with the quality of

the raw materials and the technological equipment and often a very poor work ethic. The unattractive packaging on products also played a significant role and served only to reinforce the overall impression of the socialist world as drab, a living environment symbolised by large housing estates and run-down old neighbourhoods full of scaffolding and rusty shutters.

The second half of the 1980s was marked by a generally felt desire to break free from the greyness of the environment, and this was expressed in flirtations with brilliant colours and the varied spatial forms of the postmodern world. Late in the decade different alternative lifestyles began to emerge and many subculture communities formed in reaction to impulses trickling in from Western Europe (e.g. punks, skinheads, and more). Some anti-consumerist sentiments also began to spread, but this was mainly among somewhat marginal, but growing, groups of mostly young people – for example, those associated with the ‘tramping’ movement, focused on camping, the outdoors, and an interest in the Wild West. Hard rock music also was also particular popular among young people. But the longing to escape the grey, stultifying, and infinitely repetitive reality of everyday life also had a pathogenic side to it, such as an increase in drug use, especially methamphetamine, which was produced directly in Czechoslovakia and was therefore relatively easy to obtain. And there continued to be a thriving ‘pub culture’, involving the copious consumption of beer and spirits, a lifestyle that was for many people (mainly men) made possible because of how little pressure employers tended to place on work performance.

Lifestyles changed rapidly in 1988 and 1989 especially, and things began to appear that just a few years earlier had been considered unacceptable Western ideological distractions. For example, beauty pageants began to be held again, antique auctions re-emerged, and the possibility of travelling to Western Europe became easier – though it could not yet be said that people were actually ‘free’ to travel there. An interesting lifestyle development towards the close of the decade was the rise and spread of computer culture, especially among secondary and university students. New trends always spread more widely in Prague first and only then made their way into rural areas. The effort to imitate Western consumer culture as faithfully as possible was accompanied by phenomena that were largely incompatible with the still centrally controlled economy, such as the unpredictable fashion trends that swept through the younger and sometimes even the very youngest generation. Perhaps the most famous example of this was the ‘C’ craze that swept through Czechoslovakia (and especially

the cities) in 1984–1985. This was a fad for small plastic C-shaped hoops (other letters and symbols were produced later) that could be hooked together to form chains and hung as interior curtains, but there had been nothing at the outset to suggest that these items would become a cult phenomenon and a scarce good. This craze was moreover a purely domestic phenomenon that was not connected in any way to anything in any other country.

As noted above, the 1980s witnessed a convergence of Czech and Slovak culture to an extent never before witnessed. In some areas, Slovak cultural developments were very dynamic and even surpassed what was happening in Czech culture. For example, a variety of Slovak performers became very successful in popular music (Miroslav Žbirka, Peter Nagy, Marika Gombitová, the band Elán and later also Team). Slovakia was also able to benefit from a slightly more relaxed cultural policy, which meant it was able to more rapidly adopt some impulses from Western Europe, including some elements of the colourful brilliance of (a slightly cheapened version of) postmodernism. Conversely, the readier availability of pop culture there may have hindered the development of alternative subcultures in Slovakia.

The convergence of the living standards of the urban and rural populations also approached its peak. The extensive investments in agriculture in the 1970s, the aforementioned support for the system of combined production, and the further advantaging of the agricultural cooperatives in the economic mechanism led to a rapid rise in incomes among a considerable part of the rural population, and this came to be reflected in their way of life. Surveys of households on how well furnished they were with various appliances and devices showed that rural households were not only catching up with their urban counterparts but in some items, such as freezers, had even surpassed them.

Consumption, entertainment, and stagnation

Television broadcasting played a key role in shaping a homogeneous mainstream culture and consumer tastes, and in Czechoslovakia, like in other central European countries, its influence peaked in the first half of the 1980s. It was not until the end of the decade that its monopoly on moulding a lifestyle that everyone had in common was at risk of being toppled by the arrival of video culture, followed a little later by satellite broadcasting. Czechoslovak television abandoned its primarily cultural and educational role in the 1970s and its programming, especially in prime

time, was clearly dominated by entertainment. It played an even more important role, however, in shaping the 'socialist lifestyle', and through its various television series and productions it successfully inculcated the preferred behavioural patterns while simultaneously homogenising consumption patterns. A key part in this was played by the various TV series revolving around particular occupations or professions that were created by scriptwriter Jaroslav Dietl (e.g. *Nemocnice na kraji města / Hospital on the Edge of the City*, 1977–1981). At the same time, television created a uniform cultural base that was more reliable than the shared foundation produced by the education system. It was particularly instrumental in bringing the Czech and Slovak parts of the state closer together, and this was made possible by the principle of federal broadcasting. Consumer culture was also influenced by the numerous TV variety shows, popular programmes, and game shows. The flagship programme of this type was *Televarieté*, a variety show that began airing in 1977 and was hosted by the popular duo Vladimír Dvořák and Jiřina Bohdalová. Game shows such as *Deset stupňů ke zlatě* (Ten Steps to Gold, 1975–1981) clearly demonstrated the shift in where people found personal fulfilment away from the sphere of work and into the realm of leisure. Surprisingly, it was not until 1987 that the legendary television programme centred on home-improvement activities called *Receptář nejen na neděli* (A Receipt Book Not Just for Sundays) first appeared on the screen and became a viewership hub for the large community of DIYers, cottagers, and gardeners. Television broadcasting also played an important role in producing trends in popular music, in particular through its various song contests and programmes (*Hitšaráda*, *Triangel*, etc.) and broadcasts of selected concerts. Because of the extensive amount of in-house production of shows, the television broadcaster was able to limit the number of films, both foreign and domestic, in its programming. Films were nevertheless still aired repeatedly, and mass audiences grew familiar with them through their television screens. Particularly renowned was the airing of the popular French 'Angélique' series of romance and adventure films during the days of expected political unrest. In this connection it should be remembered that television often broadcast foreign programmes, both from the Eastern Bloc (e.g. the East German variety show *Ein Kessel buntes* that was broadcast from 1970, the Soviet series *TASS Is Authorised to Declare* that aired from 1984) and, in a sometimes heavily censored form, earlier productions from the West (e.g. the British crime series *The Professionals* in 1977–1982, and the Italian adventure series *Sandokan* from 1976).¹¹

Television had a levelling effect not just on the consumer culture of adults, but to an even greater extent on children, which was partly the result of the large demand for programming that was generated by the big birth cohorts of the 1970s. In the 1980s television began to attract very young viewers with mixed programming such as *Studio Kamarád* (Friend Studio), *Magion*, and *Vega*, and some successful series were created that are still being aired today such as *Arabela* (1980) and the co-productions *Návštěvníci* (The Visitors, 1983) and *Létající Čestmír* (Flying Čestmír, 1983). Czechoslovak television's homogenising effect was however somewhat undermined by foreign television programming that could be picked up in some places, especially from foreign stations that offered more appealing programmes that for various reasons could not be seen on domestic television. While these programmes had a considerable effect in some regions (e.g. Austrian television clearly influenced certain fashion trends in Bratislava), because of the language barrier and the popularity of some domestic TV series, Czechoslovak television remained fully competitive even in the 1980s. The importance of television was even reflected in the interior layout of many households. The television set and the sofa positioned in an ideal viewing spot were arranged to form the symbolic centre of the home. Television programming, especially the series programmes and sports broadcasts, can even be said to have played a part in giving shape and rhythm to the lives of most of the population.

The basic atmosphere of the life of society in the 1980s and in the first half especially was forged by the patterns of cycles that unfolded with regularity over the course of a day, a week, or a year and by the impression of absolute constancy and stability in certain areas of the life of society (e.g. basic ideological assumptions, or the personnel structure in top political bodies). On the one hand, regularity and enduringness spawned a sense of security and safety, but on the other, they could (and did) lead to feelings of hopelessness, emptiness, and boredom. The standardisation of as far as possible all aspects of the life of society and the strengthening of elements of mass consumer culture formed, at least in the middle of the 1980s, the basic axis around which lifestyles revolved. These tendencies were so pervasive that they successfully drowned out the public's awareness and recollection of the relatively precipitous changes that started up at the end of the decade. Observers from Western Europe noted the generally much slower pace of everyday life that left people with plenty of time for their relationships with their friends. It is this greater social cohesion and scope for cultivating friendships that many who lived

through that time cite as a positive feature of the 1980s compared to years later on.

It became increasingly more difficult, however, to maintain this almost deathly calm, especially as the large generation born in the first half of the 1970s began to reach adulthood. A specific feature of everyday life in the second half of the 1980s was the problem of the growing aggression of young people.¹² Discussions of this issue took place with the blessing of key political bodies, as the country's then leadership tried to present itself as the only reliable protection for peaceful citizens against the danger of the 'barbaric' young generation. This trend of disclaiming the ideological rhetoric about there being a natural alliance between young people and the communist movement also had its roots in the preceding decades. But no open generational conflict emerged even in November 1989, despite the fact that the Communist Party, at least initially, tried to portray the demonstrations and student strike as just that.

Another issue relating to lifestyle that became the focus of attention in the 1980s and was viewed negatively by the public was the environment.¹³ Although the environmental movement certainly had the potential to have an undermining effect on one of the pillars of economic and social policy, namely the maintenance and expansion of industrial production, to the governing bodies of the time it looked like a useful area in which the public could vent their discontent, especially if it could be aimed just at the level of ordinary activities and did not require any more fundamental structural changes. Anti-consumerist rhetoric could also help to dampen the growing consumer demand among the population, which the communist authorities were having increasing difficulty satisfying. The environmental movement, moreover, for a long time remained contained to a small circle of people interested in the issue, and there was no more marked change in this situation until the very end of the decade (when there were demonstrations in the town of Teplice in early November 1989).

In the second half of the 1980s citizens began to be ever more dissatisfied with the existing political (and of course economic) conditions.¹⁴ This spontaneous discontent only slowly, however, transformed into

fundamental, organised, and publicly expressed protest and resistance. The driving force in this was the younger generation, who had been unaffected by the trauma of the occupation of Czechoslovakia in August 1968, but even citizens of working age, who for various reasons still formed the regime's main support base, were gradually losing patience. This was prompted by the increasingly obvious inability of the country's leaders to carry out fundamental reforms and the public's awareness of the huge geopolitical changes that were going on against a backdrop of growing disparities between the economic level in Western European countries on the one hand and Soviet Bloc countries on the other. And this was in no way altered by the fact that in the 1980s a number of Western European states also experienced economic crises to some degree or another and especially a crisis of the welfare state. In hindsight, it is hard to know whether it was the desire for freedom (freedom of travel is often mentioned in this context) or the inability of the state to continuously satisfy the consumer demands of citizens that motivated them to publicly voice their discontent. In most cases, it was a combination of both factors, though in wider circles it was probably more the desire to move much more quickly in the direction of the highly idealised image of Western European consumer society, some of the darker aspects of which were by many believed to be just communist propaganda. Even after the events of November 1989, opinion polls showed predominant support for socialism (regardless of what respondents imagined that term to mean), but this changed radically within several months. It is even more difficult to speculate about how much fear of repression may have been a factor in citizens' behaviour. Most historians assess its importance based on their own personal experience or on the memories of one or another group of individuals who were there at the time, and predictably they therefore come to various different conclusions that cannot be verified. The only consensus is that fear of harsher repressive action diminished considerably towards the end of the 1980s, as the state and Party apparatus became increasingly more resigned and began to acknowledge the enormous problems that existed in every area of the life of society.

- 1 The parts of this chapter devoted to the economy draw especially on: Lenka Kalinová, *Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969–1993* (Hope's end and new expectations: on the history of Czech society 1969–1993) Praha 2012; Václav Průcha et al., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992: 2. díl: Období 1945–1992* (The economic and social history of Czechoslovakia 1918–1992, vol. 2), Brno 2009.
- 2 Michal Pullmann, *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu* (The end of the experiment. Reconstruction and the collapse of communism in Czechoslovakia), Praha 2011, p. 62.
- 3 On the propaganda of this period, see František Čuba – Emil Divila, *Cesty k prosperitě: JZD Agrokombinát Slušovice* (Paths to prosperity: Slušovice combined agricultural concern), Praha 1989; on the architectural side of the phenomenon of the Slušovice concern and especially the issue of the sports buildings associate with it, see Michal Kurz, *Družstvo zázraků* (A cooperative of miracles) in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 126–131.
- 4 On the latter cf., e.g., the figure of architect Cyril Mejšký in the episode titled *Veronika a páv* (Veronica and the Peacock) of the TV series *Případ pro zvláštní skupinu* (The Case for a Special Team) (directed by Jaroslav Dudek, 1989).
- 5 On Tuzex in this period see Adam Havlík, *Místo jedněmi zbožňované, jinými zatracované: podnik zahraničního obchodu Tuzex a jeho působení v socialistickém Československu* (A place revered by some, reviled by others: the Tuzex foreign trade enterprise and its role in socialist Czechoslovakia), *Securitas imperii* XXXIV, 2019, no. 1, pp. 198–223. The fact that popular Western goods could only be obtained with exchangeable currency or special vouchers understandably outraged citizens – for example, according to a survey conducted by *Dikobraz* magazine in 1988, 92% of respondents wanted to abolish the voucher system of payment in Tuzex. See column *Dvířka názorům otevřená* (Doors open to opinion), *Dikobraz* XLIV, 1988, no. 27, pp. 15 and 44, and no. 33, p. 15.
- 6 On the role of moneychangers in the grey economy, see Adam Havlík, *Wollen Sie Geld wechseln? Veksláci as Agents of the Czechoslovak Black Market*, in: Christiane Brenner – Michal Pullmann – Anja Tippner (eds.), *After Utopia: Czechoslovak Normalization between Experiment and Experience, 1968–1989*, Göttingen 2022, pp. 165–183. On the moneychanger subculture see op. cit., Bony, *chcete bony?* (Vouchers, do you want vouchers?) in: Vladimír 518 [Vladimír Brož] (ed.), *Kmeny O*, Praha 2013, pp. 632–663. An interesting perspective is also offered by another study, see Adam Havlík, *Vzestup a pád 'bonového krále' Jozefa Zelíka: Případová studie k dějinám hospodářské kriminality před rokem 1989* (The rise and fall of the 'voucher king' Jozef Zelík: a case study on the history of economic crime before 1989), *Securitas imperii* XXX, 2017, no. 1, pp. 224–243 (Jozef Zelík, however, worked in Bratislava).
- 7 Opportunities were basically limited to investing in a family home or a recreational property.
- 8 Ivo Možný, *Proč tak snadno...: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej* (Why so easy... Some family reasons for the Velvet Revolution: A sociological essay). 3rd ed., Praha 2009, pp. 113–118.
- 9 Comparative studies of the development in Czechoslovakia and the situation in other Eastern Bloc countries are still just in their early stages. They can, however, draw on some publications that have investigated individual problems usually in reference to just one country, For example, Cristofer Scarboro – Diana Mincyté – Zsuzsa Gille (eds.), *The Socialist Good Life: Desire, Development and Standards of Living in Eastern Europe*, Bloomington 2020; Catherine J. Plum – Alexandro Vari (eds.), *Socialist Escapes: Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989*, New York – Oxford 2013; Paulina Bren – Mary Neuburger (eds.), *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, Oxford – New York 2012; David Crowley – Susan E. Reid (eds.), *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, Evanston 2010. Among monographs on this subject, it is possible to mention the classic study by Ulf Brunnbauer, *Die sozialistische Lebensweise: Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989)*, Wien 2007.
- 10 On the luxury lifestyle in Czechoslovakia, see Martin Franc, *A White Mercedes in Front of a Modern Villa: A Luxury Lifestyle in Czechoslovakia in the Era of Normalization and Its Image in Popular Culture*, in: Christiane Brenner – Michal Pullmann – Anja Tippner (eds.), *After Utopia: Czechoslovak Normalization between Experiment and Experience, 1968–1989*, Göttingen 2022, pp. 243–265.
- 11 Films made in Western Europe and, less often, North America were even screened in cinemas. For example, an enormous hit in the 1980s was the family film *E.T. the Extraterrestrial* (USA, directed by Steven Spielberg, 1982).
- 12 Martin Franc, *Schikane als Gesellschaftliches Problem in der Tschechoslowakei der 1980er Jahre*, in: Volker Zimmermann – Michal Pullmann (Hg.), *Ordnung und Sicherheit, Devianz und Kriminalität im Staatssozialismus: Tschechoslowakei und DDR 1948/49–1989*, Göttingen 2014, pp. 421–436.
- 13 In the aforementioned report by the Institute of Public Opinion Research at the end of August 1989, the biggest decreases were observed in how well respondents rated their level of income, the supply of industrial goods, and the state of the environment in the area where they lived. See Lenka Kalinová, *Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969–1993* (Hope's end and new expectations: on the history of Czech society 1969–1993), Praha 2012, pp. 217–218.
- 14 A report by the Institute for Public Opinion Research from the end of the August 1989 clearly revealed that between 1985 and 1989 there was a substantial decrease in the share of people who positively rated almost every aspect of lifestyle in Czechoslovakia. See *Ibidem*, p. 217.

Postmoderní architektura v předmoderním systému

Petr Roubal

EN → p. 58

Díky práci historiků architektury poslední „pětiletky“ se dějiny architektury a urbanismu osmdesátých let staly jedním z nejlépe probádaných aspektů normalizačního období. V souladu s tradicí oboru se výzkum soustředil především na architekty a jejich projekty. Dějiny normalizační architektury se tak převážně vypráví jako příběh jednotlivých individuálních historických aktérů, kteří navzdory komunistickému režimu prosadili originální a ochrany hodná díla. Ve svém vzdoru proti režimu dokázali mimořádnou míru odvahy, kreativity a improvizace, která kontrastovala, jak to nazval Miroslav Masák, s „*nehybností oficiálního veřejného života, která na všem ležela jako promočená deka*“.¹ Takovéto vyprávění není přitom pouze ex post konstrukcí, ale z dobového odborného tisku víme, že architekti takto své působení skutečně prožívali. Na sjezdu Svazu českých architektů v roce 1987 tak například Evžen Kuba vyjádřil kolektivní frustraci z vývoje oboru takto: „*Jestliže přes to všechno ještě vznikají stavby, které je možné hodnotit jako architekturu, děje se tak v nerovném boji jednoho proti všem. Víme všichni velmi dobře, kdo stojí na které straně barikády. Žádný partner kromě architektů architekturu nechce, nevyžaduje.*“² Případný úspěch v takovémto sisyfovském boji pak architekti připisovali především prvku náhody a štěstí. „*Výsledek je vždy náhodný a většinou neúměrný vynaloženému úsilí,*“ například komentoval Ivo Oberstein snahu o „*polidštění*“ sídliště.³

Následující text se pokusí ukázat, že teze o architektech statečně a kreativně vzdorujících totalitnímu režimu je zároveň pravdivá i nepřesná. Pravdivá je proto, že dosáhnout čehokoliv

- 1 Miroslav Masák, *Tak nějak to bylo*, Praha 2006, s. 55.
- 2 Příspěvek Evžena Kuby na 3. sjezdu Svazu českých architektů (SČA), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 561.
- 3 Jan Bočan – Milan Klíma – Martin Kotík – Ivo Oberstein – Milada Obersteinová – Tomáš Smetana – Václav Valtr, *Jihozápadní Město k roku 1982 v realizaci a přípravě*, *Architektura ČSR XLI*, 1982, s. 243–260; cit. dle Rostislav Švácha, *Pozdní krásná a postmodernistická sídliště*, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017, s. 256. Motiv „*štěstí*“ se silně projevuje například ve vzpomínkách architekta Tomáše Turka, viz Lukáš Veverka, *rozhovor s Tomášem Turkem*, in: Petr Vorlík (ed.) *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 206–217.

←

Pracovníci IPS Praha provádějí dokončovací práce na parkovišti sídliště Lužiny v Praze • IPS workers in Prague completing work on the parking lot of the Lužiny housing estate in Prague (archiv ČTK, foto Petr Matička, 1986)

cenného v architektuře bylo skutečně v průběhu normalizace stále těžší a v případě bytové výstavby takřka nemožné. A nepřesná v tom, že popisuje „režim“ jako uniformní systém, který dobré architektuře aktivně brání a usiluje o bezduchou, zglajchšaltovanou projekční práci, která nemá s posláním architekta nic společného.

Takový pohled na státní socialismus je pochopitelný.

Dosavadní obecně historická literatura nenabídla rámec, ve kterém by se dala role architektů přesvědčivě a logicky vysvětlit. Vášnivě debaty o revizionismu historikům architektury ani architektům-pamětníkům příliš nepomohou. Víme sice již, že komunismus zřejmě nebyl „totalita“, tak jak jej dystopicky popsala Hannah Arendt. Alespoň pro osmdesátá léta zcela nepochybně nešlo o orwellovský svět, ve kterém je každý pohyb střežen všudypřítomnou státní mocí a každá myšlenka svázána všeprostopující ideologií. Komunistický režim, který Konrad H. Jarausch nazývá „opatrovnickou diktaturou“, měl kromě útlaku oponentů také plně ruce práce se zajišťováním stále se zvyšujících nároků společnosti.⁴ Víme také již, že společnost osmdesátých let nemůžeme – abychom shrnuli revizionistický argument – považovat za pasivní objekt stranické manipulace, ale spíše za aktivního historického aktéra, který si různými způsoby diktaturu „osvojuje“.⁵ Přestože tyto nové pohledy na státní socialismus přinášejí vítané zpřesnění chápání vztahu moci a společnosti, v odhalení fungování architektury v socialistickém systému nám příliš nepomohou. Tyto interpretace nadále vězí v dualitě moc–společnost. Architektura osmdesátých let ale nevznikala ani v prostředí všemocného totalitního režimu, ani v prostředí emancipované společnosti. Vznikala v „šedé zóně“ expertních milieů, o jejichž fungování ve stranické diktatuře toho stále od původního nahození tohoto pojmu Jiřinou Šiklovou mnoho nevíme.⁶

Navzdory komu?

Podíváme-li se na oficiální komunistický diskurz osmdesátých let o architektuře a zejména o obytné výstavbě, potom je těžké rozpoznat, proti komu se boj o kvalitní architekturu vlastně vede. Do usnesení stranických sjezdů, vládních politik, městských plánů, ale i například televizní publicistické a umělecké tvorby proniká stále silnější kritika socialistického architektonického a urbanistického modernismu. Na počátku dekády, v roce 1981, Gustáv Husák v projevu na sjezdu ÚV KSČ stále ještě vysoce hodnotil množství nově postavených bytů napříč republikou: „V každém kraji, v každém okrese se mnohé vytvořilo ku prospěchu člověka. Zkrásněla naše města, naše vesnice. I tento Palác kultury, v němž se koná náš sjezd, byl vybudován mezi XV. a XVI. sjezdem (... stal se z něj) památník naší doby.“⁷ Na následujícím sjezdu o pět let později

4 Konrad H. Jarausch, *Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur: zur begrifflichen Einordnung der DDR*, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung: Supplement* 24, 2012, s. 249–272.

5 Viz Thomas Lindenberger, *SED-Herrschaft als soziale Praxis, Herrschaft und „Eigen-Sinn“: Problemstellung und Begriffe*, in: Jens Gieseke (ed.) *Staatssicherheit und Gesellschaft: Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR*, Göttingen 2007, s. 23–47. Nejnověji k revizionistické debatě viz Radek Buben – Martin Štefek, *Konceptuální labyrinty: kolik pojetí totalitarismu znáš, tolikrát jsi revizionistou?*, *Soudobé dějiny* XXVIII, 2021, s. 353–389.

6 Jiřina Šiklová, *The Gray Zone and the Future of Dissent in Czechoslovakia*, *Social Research* LVII, 1990, č. 2, s. 347–363.

7 Gustáv Husák, *Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany*, in: *Sborník hlavních dokumentů 16. sjezdu Komunistické strany Československa*, Praha 1981, s. 10–11.

už Husák nasadil vůči stavební praxi mnohem kritičtější tón a reflektoval její „oprávněnou kritiku“.⁸ Generální tajemník hovořil v pojmech „vážný nedostatek“, „nedodržení plánu“, a dokonce, když mluví o modernizaci bytového fondu, vynáší ortel „nesplnění plánu“. Investiční výstavba trpěla podle Husáka neschopností „výrobně technické základny“ pružně „reagovat na potřeby architektury a urbanismu“, zaostáváním „komplexnosti“ ve výstavbě sídlišť a pomalým postupem modernizací.⁹

Gustáv Husák tak ještě před plným nástupem perestrojky kanonizuje kritiku socialistického urbanistického modernismu a legitimizuje řadu mnohem radikálnějších a systematictějších odsudků. Nejvýznamnějším pokusem o nápravu současného stavu architektury a stavebnictví v průběhu osmdesátých let se stalo známé usnesení české vlády k dalšímu rozvoji socialistické architektury a urbanismu v ČSR z listopadu 1982.¹⁰ Usnesení, které je známé pod svým pořadovým číslem 333, upozorňuje, že současný stav odvětví neodpovídá skvělým podmínkám, jež pro ně vytvořila socialistická revoluce. Přestože o architektuře již nerozhoduje vykořisťovatelská třída, ale „všechny pracující lid“, a přestože zájmy soukromých vlastníků nesvazují projekční záměry, neodpovídá „celková estetická úroveň ani urbanistická citlivost výstavby“ rostoucím estetickým potřebám společnosti. Navrhovaná opatření k nápravě požadují mj. chápat architekturu především jako umělecký obor, neopomíjet „ideovou působnost“ (usnesení přímo požaduje „tvůrčí aplikaci metody socialistického realismu“) a psychologický efekt staveb, opustit striktní zónování či zvýšit pravomoci generálního investora, tak aby mohl hájit celospolečenské zájmy proti zájmům resortním.

Čemu se vládní usnesení vyhýbá, je pojmenování příčin současného nelichotivého stavu, byť se takové reflexe v připomínkovém řízení dožadovalo ministerstvo vnitra. Teprve se začátkem přestavby se ve vládních a stranických dokumentech již mnohem otevřeněji pojmenovávají ekonomické, společenské, ale opatrně i politické kořeny problémů československé architektury. Jednou z hlavních příležitostí tyto příčiny artikulovat se stal třetí a poslední sjezd Svazu českých architektů z června 1987, který provázela obsáhlá a dosti odvážná diskuse před i v průběhu akce. Předseda české vlády Ladislav Adamec, který na sjezdu vedl stranickou i státní delegaci, nacházel příčiny „ekonomické nehospodárnosti, funkční nevhodnosti a estetické nepřijatelnosti dnešní typové a prefabrikované výstavby“ především v dosavadním způsobu plánování, které dává mnohem větší prostor stavebním organizacím na úkor urbanistů a projektantů.¹¹ Adamec, jenž se stylizoval do role reformátora Gorbačovova stíhu, se pokusil i o obecnější kritiku modernistického přístupu k architektuře, který zdůrazňováním technické stránky staveb, úlohy konstrukcí a funkcí

8 Gustáv Husák, Zpráva ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu strany, in: *Sborník hlavních dokumentů sedmnáctého sjezdu Komunistické strany Československa*, Praha 1986, s. 46–99.

9 Ke změně pohledu „režimu“ na panelovou výstavbu viz také Rostislav Švácha, Pozdní krásná a postmodernistická sídliště, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017, s. 252–285.

10 Národní archiv v Praze, fond Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, *Usnesení vlády České socialistické republiky ze dne 24. listopadu 1982 č. 333 k dalšímu rozvoji socialistické architektury a urbanismu v ČSR*. Nejpodrobněji k usnesení srov. text Karoliny Jirkalové, který vychází mj. z rozhovoru s autorem usnesení Kamillem Dvořákem, vedoucím Kabinetu teorie architektury VÚVA. Viz Karolina Jirkalová, *Politika architektury a krize socialistického města, Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny 28*, 2020, s. 57–76.

11 Vystoupení vedoucího delegace ÚV KSČ, člena předsednictva ÚV KSČ a předsedy vlády ČSR soudruha Ladislava Adamce, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 504.

a „jednostranně racionalistickým přístupem ke světu“ vyčerpal své možnosti, stal se přežitkem a „přestává být moderní v pravém slova smyslu.“ Adamec proto jménem ÚV KSČ vyzýval architektky, aby se „rozhodněji, s větší iniciativou a bojovností“ postavili za nové řešení výstavby a aby „kritičtěji, s větší důsledností a odvahou“ vystupovali proti „zaostalým představám, včerejším měřítkům, resortním a lokálním bariérám“. Také předseda svazu Zdeněk Kuna za kritickým stavem architektury, který popsal jako „karikaturu možností a schopností současné socialistické společnosti“, viděl samotné plánovací a řídicí mechanismy, které nerespektují zákonitosti architektonické tvorby. Následkem nedůsledného státního řízení a slabé role svazu tak místo harmonizace vládne celému procesu fragmentarizace. Typickým příkladem toho je podle Zdeňka Kuny záměna prostředku (industrializace stavebnictví) za cíl (tvorba všestranně působivého hmotného prostředí).¹²

Pro osmdesátá léta je charakteristické, že se kritika sídlištní architektury přesouvá z odborného, expertního prostředí do populárních médií. Kritika socialistické architektury tzv. „z odborných pozic“ byla totiž dosud, snad s výjimkou socialistického realismu, tolerována, nebo dokonce podporována, a to za podmínky, že se držela striktně odborných mantinelů a byla adresována odborným kruhům. Během osmdesátých let ale kritické názory překračují tento přísně střežený prostor a pronikají dokonce do televizní publicistické i umělecké tvorby, která podléhala ve srovnání s tištěnými médii mnohem větší kontrole a lze ji považovat za pevnou součást oficiálního diskurzu. Kritika sídlištní výstavby patřila mezi povolená a oblíbená témata, a to včetně sociologické a psychologické reflexe sídlišť. Například televizní pořad *Jak sídlí děti na sídlišti* zprostředkovává divákům workshop s dětmi, který vede psycholog Bohuslav Blažek a komentuje sociolog Jiří Musil.¹³ Děti si v experimentu nejprve mají z dřevěné stavebnice postavit ideální město dle svých představ a poté společně identifikují, v čem se sídliště liší a co jim na sídlišti chybí. Pedagogický experiment končí jednoznačným výrokem jednoho z chlapců: „Na sídlišti jsou jenom baráky.“¹⁴

Televizní publicistika se také systematicky věnovala architektonickým pokusům o „humanizaci“ sídlišť a sledovala při tom zřejmě dva základní cíle: jednak kritizovat současnou bytovou výstavbu poukázáním na existenci alternativ a jednak dosáhnout optimistického vyznění pořadu a zároveň „konstruktivní“ kritiky, která byla – a to i začátkem perestrojky – stále ještě povinným publicistickým žánrem. V této druhé ambici nicméně zúčastnění architekti příliš nespolupracovali a jejich výpovědi do optimistického rámce pořadů obvykle nezapadaly. Například pořad *Stanou se sídliště městy?* (1986) byl koncipován jako beseda s architektky „úspěšných“ sídlišť – Osvaldem Döbertem, Viktorem Tučkem a Milanem Klímou –,

12 Zpráva o činnosti a dalších úkolech svazu přednesená zasloužilým umělcem Zdeňkem Kunou, *Architektura* ČSR XLVI, 1987, s. 489–499.

13 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Jak sídlí děti na sídlišti*, režie Marie Šandová, ČST, 1985, IDEC: 28543021632.

14 Nicméně Jiří Musil v tomtéž pořadu upozorňuje, že prostředí pro malé děti je na sídlištech lepší než v tradičním městě, problém podle něj nastává až u starších dětí, kterým scházejí prostory pro trávení volného času.

Architekti Jan Línek a Vlado Milunić v Televizním klubu mladých
Architects Jan Línek and Vlado Milunić on the Television Youth Club
 1988

Záběr z diskuse v *Televizním klubu mladých* s architektky Janem Línkem a Vlado Milunićem věnované jejich projektům sídlištních domovů důchodců. Cílem diskuse bylo ukázat, že i za použití prefabrikovaných prvků lze vytvořit architektonicky hodnotné a měststavné dílo. ● A shot of a discussion taking place on the *Television Youth Club* with architects Jan Línek and Vlado Milunić focusing on their projects for seniors' residences on housing estates. The aim of the discussion was to show that even using prefabricated components it was possible to create an architecturally valuable work with a city-shaping effect.

(archiv České televize, režie Antonín Vomáčka)

Diskuse architektů o krizi normalizačních sídlišť
Architects in a discussion about the crisis of normalisation-era housing estates
 1986

Záběr z televizní diskuse *Stanou se sídliště městy?* s architektky Osvaldem Döbertem, Viktorem Tučkem a Milanem Klímou. Přestože měla diskuse ukázat příklady úspěšných sídlišť, vyzněla celkově jako ostrá kritika selhávajícího systému sídlištní výstavby. V popředí je vystaven model sídliště Chaby. ● A scene from the TV discussion *Will Housing Estates Become Cities?* with architects Osvald Döbert, Viktor Tuček, and Milan Klíma. Although the discussion was meant to highlight examples of successful housing estates, the overall tone was sharply critical of the failing system of housing-estate development. A model of Chaby housing estate is displayed in the foreground.

(archiv České televize, režie Jana Michajlová)

Otevřená kritika sídlišť sociologa Jiřího Musila
Sociologist Jiří Musil's open criticism of housing estates
 1985

Sociolog Jiří Musil prezentuje výsledky rozsáhlého sociologického výzkumu o životních podmínkách na sídlištích v televizním dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti*. Jiří Musil kritizoval zejména nedostatek prostor pro využívání volného času dospívající mládeže. ● Sociologist Jiří Musil presenting the results of an extensive sociological study of the living conditions on housing estates in the television documentary *The Lives of Children on Housing Estates*. Musil mainly criticised the lack of space in which young people could spend their free time.

(archiv České televize, režie Marie Šandová)

Dětství na sídlišti**Childhood on a housing estate**

1985

Úvodní záběr televizního dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti* prezentuje sídlištní krajinu jako prostor odcizení, anonymity a sociální patologie. Ostrá kritika sídlištní výstavby patřila v osmdesátých letech k povoleným a oblíbeným tématům televizní publicistiky. ● The opening shot of the television documentary *The Lives of Children on Housing Estates* presents the housing-estate landscape as a place of alienation, anonymity, and social pathology. Strong criticism of housing-estate development in the 1980s was a topic that was both permitted and popular in TV journalism at the time.

(archiv České televize, režie Marie Šandová)

Kriminalita a sídliště**Criminality and housing estates**

1985

V televizním dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti* vystoupil také náčelník místního oddělení Veřejné bezpečnosti Jižní Město s popisem asociálního chování „nezletilců“. Kriminalita sídlištní mládeže byla v osmdesátých letech prezentována jako obzvlášť palčivý problém, což kontrastovalo s původní ambicí vytvořit ze sídliště ideální prostor pro růst nové socialistické mládeže.

● The chief of the South City housing estate's local police department also appeared in the television documentary *The Lives of Children on Housing Estates*, where he described the asocial behaviour of juveniles. In the 1980s criminality on housing estates was portrayed as a particularly serious problem, in contrast with the original ambition to make housing estates into the ideal space for the development of the new socialist youth.

(archiv České televize, režie Marie Šandová)

Pedagogický experiment psychologa Bohuslava Blažka
An educational experiment conducted by psychologist Bohuslav Blažek

1985

Záběr z televizního dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti* ukazuje psychologa Bohuslava Blažka během pedagogického experimentu se skupinou sídlištních dětí. Děti z Jižního Města měly za úkol pomocí stavebnice vytvořit ideální město a porovnat jej se svým vlastním životním prostředím. ● A scene from the TV documentary *The Lives of Children on Housing Estates* shows psychologist Bohuslav Blažek during an educational experiment with a group of children from a housing estate. The children from South City housing estate were asked to create an ideal city using building blocks and compare it to their own living environment.

(archiv České televize, režie Marie Šandová)

kteří měli na základě vlastní zkušenosti formulovat směr, kam dál v jejich výstavbě.¹⁵ Architekti ale prezentovali své úspěchy jako dobově podmíněný a speciálními politickými a ekonomickými okolnostmi umožněný jev, který v nové situaci nebyl opakovatelný. Obzvláště ostře se vyjadřoval Viktor Tuček, podle něhož se československá upadající a stále banálnější panelová výstavba zařadila na vůbec nejhorší místo v celém východním bloku. Možnost zlepšení nepovažoval za reálnou, dokud nedojde k zásadní změně v „nezvládnuté“ organizaci výstavby, zejména v závislosti celého systému na dodavatelských podnicích: „*Soudruzi, co nás řídí, by měli změnit přístupy.*“¹⁶ Podobně se „zvrtne“ například i *Televizní klub mladých* (1988), kde Vlado Milunić a Jan Línek prezentovali své domovy seniorů. Autoři těchto sídlištních projektů sice ukazovali, že i se současnými prostředky lze vytvořit inspirativní a společensky zodpovědnou architekturu, ale zároveň přiznávali, že za současného způsobu řízení nemají nástroj, jak dosavadní praxi změnit: „*Kdybychom dělali sídliště,*“ říká Jan Línek, „*tak to dopadne stejně špatně.*“¹⁷

Pozitivní obraz panelových sídlišť nenajdeme ani v televizní umělecké tvorbě. Život na sídlišti se tematizuje jako ztráta srozumitelného tradičního světa, byť ta je v některých ambivalentních reprezentacích kompenzována ziskem nějaké nové kvality, jako například v televizním filmu *14. patro, 14. rok* režiséra Miloše Bobka (1983), ve kterém je nucené stěhování se na sídliště z romantického hausbótu metaforou pro dospívání hlavní hrdinky. Většinou ale reprezentace sídlišť odráží obecnou kritiku hypermodernity v podobě úzkosti ze ztráty tradičních hodnot, odcizení technikou a vědou či strach z nukleární hrozby. Taková kritika, podobně jako environmentální kritika,¹⁸ spadala do rámce povolené obecné reflexe lidského osudu atomového věku a nezasahovala přímo státní socialismus. V roce 1984 tak televize vysílala například zcela dystopickou „filmovou báseň“ Kamila Maříka, prorežimního básníka a překladatele, s názvem *Sídlištní rozjímání*.¹⁹ Za doprovodu disharmonické hudby Michaela Kocába se v ní kamera postupně vypořádává s oblíbenými motivy žánru sídlištní kritiky zhruba ustavené již v *Panelstory* Věry Chytilové (1979) či v dětské verzi v animovaném dystopickém hororu *Krtek ve městě* Zdeňka Milera (1982). V Maříkově „filmové básni“ vidíme nekonečná blátivá pole mezi čerstvě obydlenými panelovými domy, truchlivě vylající prádlo na balkonech, v oknech rezignovaně vyhlížející důchodce, vystresované matky s kočárky zápolící s blátem a provizorními dřevěnými můstky. Kamera nezachycuje dynamický chaos budovaného sídliště, ale rozklad opuštěné stavby bez jediného dělníka, na které se povalují betonové skruže a zbytky panelů. Depresivní obraz provází recitace básně, která v sídlišti spatřuje metaforu stárnutí, zmaru a ztráty smyslu života. Sídliště je zároveň

15 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Stanou se sídliště městy?* režie Jana Michajlová, ČST, 1986, IDEC: 28643031439.

16 Ibid. Opakovaně se televize věnuje snahám Ivo Obersteina o „humanizaci“ Jihozápadního Města. V jedné z reportáží Oberstein s kolegou Václavem Valtrem vlastnoručně zdí postmoderní altánek (k nevoli místních obyvatel). Viz Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Cesta k městu*, režie Vladislav Kvasnička, Krátký film Praha, 1986, IDEC: 28653233458.

17 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Televizní klub mladých 1/88*, režie Antonín Vomáčka, ČST, 1988, IDEC: 28735043438.

18 Srov. Matěj Spurný, *Mezi vědou a politikou: ekologie za socialismu a kapitalismu (1975–1995)*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 267–313.

19 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Kamil Mařík, Sídlištní rozjímání*, režie Petr Poledňák, ČST, 1984, IDEC: 28431013824.

„domovem“ a „panelovým královstvím“, ale i „měsíční krajinou dobytelnou“, ve které „terénní lidé sídlištního typu“ čekají na svůj neodvratný konec: „Holomráz s větrem fičí do oken. / Už na pořad nám bude scházet čas. / Nám mužům slábnoucích pěstí, / a ženám plným receptů a diet z filmů pro pamětníky.“

Pohled na uměleckou i publicistickou televizní tvorbu osmdesátých let tedy nepotvrzuje častou stížnost architektů, že jim televize nedává dostatečný prostor a že pokřivuje jejich veřejný obraz (například citovaný Evžen Kuba upozorňoval, že v podání televize je architekt „poťouchlý a nestydatý intrikán, kterému jde především o vylákání co nejvyššího honoráře, za v podstatě špatně odvedenou práci“).²⁰ Naopak je možné říci, že právě bezvýhradná obhajoba sídlištní výstavby se v televizní produkci téměř nevyskytuje, a pokud přece, tak ve výrazně defenzivním vyznění jako boj o minulost, spíše než o současnost sídlišť. Antonín Kapek, pražský stranický šéf, tak například argumentuje v roce 1983, že je sice možné se „rozcházet v názorech, co všechno se udělalo špatně“, ale nelze přý zpochybnit fakt, že sídliště sehrála nezastupitelnou úlohu v řešení bytové krize a „žádný oponent nenajde doklad, že se dělala zásadní chyba“.²¹

Institucionální design a hra o plán

Proč tedy bylo tak těžké prosadit kvalitní architekturu v Československu osmdesátých let, když podle veřejných vyjádření vlastně všichni rozhodující činitelé rozuměli tomu, že současný stav je neudržitelný a že je třeba urychlená náprava? Odpověď leží zřejmě někde na pomezí komunistického institucionálního designu a jeho zvláštní morální ekonomie.

Pokud se podíváme nejdříve na institucionální design, musíme říci, že se komunismus stával obětí své vlastní propagandy. Veřejně deklarované ambiciózní plány a zdůrazňovaná vedoucí úloha komunistické strany vytvářely dojem (a mezi některými pamětníky a historiky stále vytvářejí), že Československo bylo přísně centralizovaný stát plně pod kontrolou vládnoucí státostrany. Vytvářela se tak očekávání, která byla zcela nesouměřitelná se skutečnými možnostmi stranického aparátu. Státní socialismus za normalizace nebyl a vlastně ani neměl být stranickou diktaturou. Vedoucí úloha strany neměla podle stanov KSČ znamenat konkrétní řízení státních a hospodářských organizací a stanovy přímo zakazovaly směřování úloh stranických a nestranických institucí. Jednalo se o obranný mechanismus nejvyšších stranických kádřů, které měly ještě v čerstvé paměti „voluntarismus“ stalinského kultu osobnosti.²² V praxi se principy této sebeomezující diktatury nedařilo vždy dodržet a usnesení sjezdů tak opakovaně upozorňovala, že se funkcionáři strany všech stupňů mají omezit na kontrolní roli

20 Evžen Kuba, Je vůbec architektura vyžadována?, *Československý architekt* XXXIII, 1987, č. 8, s. 4.

21 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), Praha 1983, ČST 1983, IDEC: 28345170010/0016.

22 Vedoucí úloha strany byla dále omezoována tzv. socialistickou zákonností, která, jak ukazuje například Michal Kopeček, měla za úkol v poststalinském období zúžit manévrovací prostor stranických institucí a donutit je respektovat svá vlastní zákonná omezení. Viz Michal Kopeček, *Vládnout právem: česká právní věda od „represivní legality“ k právnímu státu*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 41–101.

Mladá rodina na Jižním Městě
A young family in South City
 1976

Přes dobovou kritiku sídlištní výstavby, hraničící až se stigmatizací, byly sídlištní byty pro mnoho mladých rodin vysněným cílem a klíčovou součástí jejich životních strategií. V situaci bytové nouze hrála estetická měřítko, tak zásadní v mediálním prostoru, zanedbatelnou roli ve srovnání s otázkami dostupnosti, velikosti a kvality bytů. ● Despite contemporary criticism of housing-estate development that verged on the stigmatisation of estates, for many young families getting a housing-estate flat was a goal they dreamed of and was a key part of their life strategies. Amidst a shortage of housing, aesthetic criteria, which were so important for the media, played an insignificant role compared to the issues of the quality and size of flats and even being able to obtain one.

(archiv ČTK, foto Jaroslav Sýbek)

Leonid Brežněv na projížďce metrem
Leonid Brezhnev riding the metro
 1978

Pražské metro jako nejprestižnější projekt normalizačního stavebnictví a architektury představovalo důležitý legitimizační argument celého normalizačního období. Fotografie zachycuje návštěvu sovětského vůdce Leonida Brežněva v doprovodu pražského stranického šéfa Antonína Kapka, prezidenta Gustáva Husáka a pražského primátora Zdeňka Zusky (stojící). ● The Prague Metro, the most high-profile architectural and construction project of the normalisation years, was supposed to serve as important evidence attesting to the successes of the normalisation period. The photograph captures a visit from Soviet leader Leonid Brezhnev accompanied by Prague Communist Party chief Antonín Kapek, President Gustáv Husák, and Prague mayor Zdeněk Zuska (standing).

(archiv ČTK, foto Karel Mevald)

a usilovat o „růst odpovědnosti a vytváření prostoru pro činnost státních, hospodářských a společenských orgánů“.²³ Například ministerstvo stavebnictví, z hlediska architektury klíčová instituce, nebylo tedy pouhou „převodovou pákou“ rozhodnutí stranických institucí, ale disponovalo nemalým manévrovacím prostorem, zvláště když se mohlo – na rozdíl od komunistické strany – opřít o vlastní odbornou expertízu, například z produkce Výzkumného ústavu výstavby a architektury. Spíše než na moc stranických „orgánů“ narážely pravomoci ministerstva stavebnictví na tzv. rezortismus, tj. zájmy dalších ministerstev, třeba ministerstva zemědělství, které si stále žárlivěji chránilo kvalitní půdní fond, či ministerstva dopravy, které mj. trvalo na rozsáhlých rezervních plochách pro železniční dopravu v centrech měst. Vedle „konkurenčních“ ministerstev naráželo ministerstvo stavebnictví také na kompetence krajských národních výborů a především velkých stavebních podniků. Ředitelé všech těchto institucí byli zároveň vysocí straníční funkcionáři a jejich vzájemné konflikty se dále přelévaly do frakčních bojů uvnitř komunistické strany.

Institucionální design takovéto sebeomezující diktatury, která ale zároveň bránila vytvoření silných a legitimních institucí, vedl k vytvoření nepřehledného přediva mocenských vztahů a loajalit často založených na osobních vazbách. Sociolog Max Weber dával do kontrastu moderní byrokratický stát založený na racionálním řízení, právním řádu a hierarchických neosobních mechanismech na jedné straně, a předmoderní zřízení, ve kterém se organicky prolínaly stavovské, osobní a rodinné vazby, na straně druhé. Státní socialismus se svým systémem rezortních a teritoriálních „hájemství“, nepřehledností mocenských a klientelistických vztahů založených na úzkých osobních vazbách stál mnohem blíže předmoderním systémům než racionální formě vládnutí. O státním socialismu se často mluví jako o příliš silném, až totalitním státním zřízení, nicméně v průběhu normalizace se ukazuje, že se přes všechnu propagandu jednalo spíše o stát slabý nebo, jak to trefně vyjádřil Hubert Guzik, stát „překvapivě bezradný,“ který nutil občany, aby si poradili sami.²⁴

Tento předmoderní institucionální design úzce souvisel s ekonomickým plánem a rolí Státní plánovací komise, která měla zásadní vliv na prodlužování existence panelové výstavby a striktní omezení investic nutných pro vznik kvalitní architektury. Přes všechnu racionální rétoriku a detailní ekonomické kalkulace vyjadřovaly pětileté plány formalizovaně často velmi *neformální* vyjednávání klíčových hráčů. Státní plánovací komise byla spíše než vyjádřením vůle strany místem, kde se nitky těchto delikátních jednání sbíhaly. Jak ukázal sociolog Michael Burawoy, termín plánovaná ekonomika odpovídá spíše aspiracím než realitě, kterou mnohem přesněji popisoval výraz bargaining economy, ekonomie vyjednávání či smlouvání.²⁵ Ivan Čarnogurský tak například ve svých

23 ~, Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu KSČ, in: *Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ*, 1968, s. 43; Stanovy Komunistické strany Československa, čl. IX, odst. 72.

24 Hubert Guzik, O kultuře protisluzby, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 12–22, zde s. 22.

25 Michael Burawoy, *The Politics of Production*, London 1985.

vzpomínkách líčí, jak probíhalo komplexní vyjednávání o plánu ve výrobně hospodářské jednotce (VHJ) Inženýrské stavby, často provázené „pozornostmi“ v podobě demižonů slivovice.²⁶ Prvním krokem při „přebírání plánu“ bylo dosáhnout snížení požadovaných objemů výstavby pod skutečnou kapacitu VHJ. Vyjednaný a přijatý plán se poté rozděloval mezi podřízené podniky, kdy se naopak jejich úkoly nadsazovaly, s tím, že bylo předem jisté, že určité cíle splněny nebudou a vytvářel se dostatečný prostor pro následné úpravy plánu. Těto politice se jednotlivé podniky s různou úspěšností závisející na jejich schopnostech a politickém vlivu bránily. Přesně opačně probíhalo paralelní smlouvání o množství potřebného stavebního materiálu, strojů a pracovní síly, ve kterém podniky všech úrovní naopak své požadavky nadsazovaly, mimo jiné proto, aby si vytvořily rezervu pro téměř jisté výpadky dodávek. Přehánění požadavků pak vedlo k boji o „vstupy“ mezi podniky a vznikala tak „ekonomika nedostatku“, ve které se neustále nedostávalo téměř všeho, zejména pak pracovní síly.²⁷ V této situaci byl ústavní článek o právu na práci zcela nadbytečný. Na rozdíl od stranických institucí ale Státní plánovací komise i stavební podniky a VHJ disponovaly ekonomy, kteří znali skutečnou kapacitu svých institucí, což byla obrovská výhoda ve „hře o plán“, jak tato komplexní vyjednávání nazývá historik Tomáš Vilímek.²⁸

Do normalizační architektury a urbanistiky zasahovalo tolik hráčů z tolika různých pozic a motivací, že efektivní a racionální plánování a koordinace byly téměř nemožné. Blahomír Borovička, hlavní pražský architekt mezi lety 1971–1988, například popisuje smutný osud dlouhodobě a koncepčně velmi dobře připraveného projektu pražské-středočeské aglomerace.²⁹ Promyšlený plán integrace celého území a podpory rozvojových obcí ztroskotat na odporu středočeského krajského národního výboru a středočeské KSČ, které se bály ztráty vlivu. Místo toho se po složitých jednáních došlo ke kompromisu spočívajícímu v rozšíření území Hlavního města Prahy, jenž ovšem neměl s původními záměry nic společného. Kompromisním řešením nejvíce utrpěly právě obce, které měly tvořit jádra regionálního rozvoje a místo toho se staly zanedbanými periferiemi jednoho či druhého kraje. Po deseti letech jednání se tedy našlo řešení, které původně nikdo neplánoval, které odporovalo všem odborným koncepcím, ale zato odpovídalo momentálnímu rozložení mocenských poměrů socialistického „stavovského“ státu.

Slabost institucionálního designu státního socialismu dobře ilustruje fakt, že pro důležité stavby, které skutečně musely vzniknout včas a v požadované kvalitě, se tak musel vytvořit systém vládních zmocněnců. Jejich hlavním úkolem bylo razit si vlastní cestu v mocenské spleti bez ohledu na institucionální, ale často i zákonné limity. Otakar Ferfecký, vládní zmocněnec pro realizaci metra i opravu a dostavbu Národního divadla (Pavel Kupka, Karel Prager ad.,

26 Ivan Čarnogurský, *Kupredu, hurááá...* (Ako sme budovali socializmus), Bratislava 2020, s. 168–169. Děkuji Tomáši Zahradníčkovi za upozornění na tyto paměti.

27 János Kornai, *Economics of Shortage*, Amsterdam 1980. Blíže k pojmu „nedostatková ekonomika“ a jeho aplikaci pro kontext normalizační architektury viz Hubert Guzik, O kultuře protislužby, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 12–22.

28 Tomáš Vilímek, *Podnikový management v Československu od socialismu ke kapitalismu*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 103–153.

29 Blahomír Borovička, *Vzpomínky hlavního architekta Prahy* (rukopis), nedatováno.

1977–1983), tak v polovině osmdesátých let prohlásil: „Neuznávám žádný předpis, který bych měl dodržovat jenom z formálních důvodů a k neprospěchu společnosti. (...) Takový předpis poruším, protože směrodatné pro mne je, jak vypadá technický stav a skutečnost na stavbě.“³⁰ Výmluvné je také, že politický profil vládního zmocněnce nebyl zřejmě nijak zásadně důležitý. Řízením stavby sjezdového paláce KSČ, tj. Paláce kultury na Pankráci (Jaroslav Mayer, Vladimír Ustohal, Antonín Vaněk, Josef Karlík ad., 1975–1981), tak byl pověřen Josef Šnejdar – bývalý člen jezuitského řádu a „absolvent“ praporů PTP – poté, co řada jeho politicky lépe zapsaných kolegů selhala. Mnohem důležitější než politický profil byla schopnost vládních zmocněnců mobilizovat svůj sociální kapitál a vyjednávací schopnosti. „Finance a materiál jsou důležité,“ vysvětloval Otakar Ferfecký zásady vrcholného socialistického manažera, „ale za nejdůležitější považuji schopnost navazovat dobré vztahy mezi lidmi.“ Hned vzápětí uvádí i konkrétní příklad: „Použil jsem v posledních letech několikrát, že jsem pozval na pivo a na guláš zástupce ze všech podniků – přijde mě to na pět nebo sedm stovek, ale lidé tam říkají pravdu.“³¹

Architektura ve státě dělníků

Institucionální design a ekonomika smlouvání ale nevytvářely, jak tvrdí antropoložka Katherine Verdery, jakousi všeprostopující anarchii,³² ale spíše nerovné pole, ve kterém někteří hráči dokázali své zájmy hájit mnohem lépe než jiní. Nejmocnějším hráčem na poli československé normalizační architektury, tedy ve složité spleti mocenských a ekonomických vztahů, nebyla komunistická strana ani ministerstvo stavebnictví, ale velké stavební podniky, tzv. dodavatelé. Jak to shrnul architekt Osvald Döbert na sjezdu Svazu českých architektů v roce 1987: „Snad všichni se shodují na tom, že hlavní příčinou (krize architektury) je monopolizace stavební výroby a z toho plynoucí diktát dodavatelů.“³³ Po celou normalizaci provázely architektonickou diskusi stížnosti na stav věcí, ve kterém výslednou podobu stavby či sídliště neurčují potřeby budoucích uživatelů, natož pak imaginace architekta, ale provozní potřeby stavebních podniků operujících v tiché koalici s panelárními. Stavebním podnikům vyhovovaly projekty, které byly organizačně co nejpředvídatelnější, stavebně co nejjednodušší a dostatečně rozsáhlé, aby umožnily podniku snadno dosáhnout splnění plánu a vytvoření zisku. Podstatné pro stavební podniky bylo také dobře dostupné a velkoryse pojaté zařízení staveniště, což byl jeden z hlavních důvodů, proč se nehrnuly do modernizací uvnitř měst. Důsledkem tohoto stavu bylo, jak si na témže sjezdu stěžoval např. Ladislav Němec, že stavební podnik „zcela otevřeně – mnohdy se škodolibou radostí – neguje tvůrčí přístup architekta“.³⁴ Koncem osmdesátých let pak hrozilo, že plány

30 Miroslav Kouba – Zdeněk Voska (eds.), *Na trasách metra i života*, Praha 1987, s. 59.

31 Ibidem, s. 64.

32 Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next*, Princeton 1996, s. 8.

33 Příspěvek Osvalda Döberta na 3. sjezdu SČA, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 554.

34 Příspěvek Ladislava Němce na 3. sjezdu SČA, *ibidem*, s. 546.

na větší autonomii státních podniků a také na přesunutí části projekčních prací do podnikové sféry tuto situaci ještě dále zhorší.

Proč se ale stavební podniky vlastně chovaly tak macešsky k architektonickým projektům? Problém nespočíval v monopolním postavení stavebních podniků, jak se domníval citovaný Osvald Döbert a řada dalších architektů, a ani kompetitivnější struktura stavebních firem, po které volali, by na situaci mnoho nezměnila. Na rozdíl od mnoha výrobních sfér ve skutečnosti ve stavebnictví existovala celá řada podobně zaměřených podniků, které si mohly konkurovat. Stavební podniky nebyly striktně vázány teritoriálně ani přesně dle svého stavebního zaměření. Alespoň teoreticky bylo možné pro jednotlivé objekty i pro celé komplexy, včetně sídlišť, najít alternativu k určenému dodavateli. Přesto si ale dodavatelé mohli diktovat podmínky. Dodavatelé totiž nesoutěžili o skvělé architektonické zakázky, ale v logice „ekonomiky nedostatku“ soutěžili o zdroje, což ve stavebnictví znamenalo především o pracovní sílu.

V této soutěži o zaměstnance můžeme hledat vysvětlení stížností architektů na honbu stavebních podniků za ziskem, které znějí v kontextu plánované ekonomiky podivně. O jaký zisk se jednalo? V situaci plánovaného hospodářství a nedostatku pracovních sil představovaly stavební firmy (ostatně jako všechny komunistické podniky) především sociální instituce. Jejich zisk znamenal, že se mezi plánem a výkonem podniku vytvořil dostatečný prostor pro uspokojování potřeb zaměstnanců. Prvořadým úkolem manažera socialistického podniku, jak ukazuje například Tomáš Vilímek, bylo udržet sociální smír. Jinými slovy, management se především snažil udržet si dělníky a udržet si je pokud možno spokojené. Jeho cílem bylo vytvořit „pakt pro splnění plánu“, jak situaci nazývá historička Sandrine Kott, ve kterém zaměstnanci i vedení úspěšně participovali ve „hře o plán“, často za použití velmi kreativního vykazování výsledků.³⁵ Socialističtí manažeři měli i velmi praktický motiv, a to předejít udavačství nespokojených zaměstnanců, které mohlo přivodit nevídaný zájem ekonomické kontrarozvědky, která by v situaci neustálé improvizace a účetní kreativity nepochybně jistou míru „sabotáže“ odhalila.³⁶

Vytváření zisku stavebních podniků umožňovalo především nadstandardně finančně ocenit zaměstnance. Zmiňovaný Otakar Ferfecký, který vycházel z osvědčeného principu, že „socialismus se buduje s lidmi, které má k dispozici“, se nelichotivě vyjadřoval o ideově motivovaných kampaních, od kterých „nemůžeme očekávat zázraky (...) vždycky si musíme především uvědomit, že všichni lidé žijí z platů, musí si vydělat“.³⁷ Také Josef Šnejdar vycházel z premisy, že včasné dokončení projektů je možné pouze za pomoci zvláštního mzdového fondu, který měl na výjimečných stavbách k volnému použití.³⁸ Vedle možnosti „nechat si vydělat“ používaly stavební firmy zisk k celé škále dalších sociálních opatření. Nejednalo se vůbec

35 Sandrine Kott, *Communism Day-to-Day: State Enterprises in East German Society*, Ann Arbor 2014, s. 149.

36 Tomáš Vilímek, Podnikový management v Československu od socialismu ke kapitalismu, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 103–153.

37 Miroslav Kouba – Zdeněk Voska (ed.), *Na trasách metra i života*, Praha 1987, s. 66.

38 Josef Šnejdar, *Bůh, osud a já*, Věteřov 2016.

jen o pověstné bonboniéry rozdávané ROH před vánočními svátky, sociální role podniků sahala mnohem dále. Státní podniky, zejména pak ty stavební, měly možnost svým zaměstnancům postavit byty nebo zajistit pozemky pro stavbu rodinných domků, vybudovat autoopravny, zajistit pro jejich děti školky, vybudovat zdravotní střediska, upravit dětská hřiště a sportoviště. Tato podniková praxe tvořila již od počátku sedmdesátých let oficiální součást státního sociálního plánování. Stranické dokumenty osmdesátých let zdůrazňovaly stále rostoucí podíl podnikové sféry na uspokojování sociálních a kulturních potřeb pracujících. V roce 1980 tvořily 13 % průměrné roční mzdy a dosahovaly 28 miliard Kčs. Přes negativní ekonomický vývoj raných osmdesátých let „společenská spotřeba v podnicích“ neustále rychle rostla.³⁹

Aby si stavební podniky udržely zaměstnance, zejména klíčových profesí, jako byla obsluha strojů, byly ochotné nejen poskytovat jim nemalé benefity, ale tolerovat i prohřešky proti pracovní morálce a někdy i utulávat trestné činy. Ivan Čarnogurský, mimochodem další socialistický manažer ve stavebnictví s problematickým kádrovým profilem, popisuje bizarní, ale nikoliv ojedinělý případ, který musel řešit jako manažer Doprastavu při terénních úpravách v Bratislavě. Incident se odehrál na likvidovaném hřbitově, kde mimo jiné stála provizorní zděná stavba stavbyvedoucího. Jistý bagrista Laci, který na bagrování hřbitova pracoval, se po výplatě domníval, že jeho odměna neodpovídá skutečnému počtu odpracovaných hodin, a rozhodl se situaci řešit po svém: Laci „zašel do blízkej krčmy U hasičov a nalial do seba dávku poldecákov takú, že vedel ešte prísť naspät ku odstavenému buldozéro. Naštartoval ho a nasmeroval rovno na kanceláriu. Stavbyvedúci počul známy zvuk stroja, ale až keď sa mu rovno pred stolom začala rúcať stena, vyskočil a ušiel. Dobre urobil, lebo buldozér ako v kreslenom filme prebúral radlicou otvor so svojou siluetou a pokračoval v hnutí všetkého, čo bolo pred ním. Zastavil sa až za domcom, spokojný so sebou, že vrátil krivdu tomu, čo mu ju urobil.“⁴⁰ Ivan Čarnogurský jménem podniku případ řešil tak, že bagristovi – poté co jej nechal vyspat z kocoviny – vynadal a na náklady podniku nechal zazdít díru ve zdi kanceláře. K žádnému pracovnímu, natož trestnímu postihu nedošlo, protože bagrista Laci byl součástí party bagristů ze Žitného ostrova a Čarnogurský se obával, že by při případném trestu odešla celá parta pracovat do jiného podniku.

V „ekonomii nedostatku“ normalizačního Československa, ve které se soutěží o zdroje, nikoliv o zákazníky, se tak architekti skutečně stávali rukojmími stavebních podniků a paneláren, tzv. „diktátu stavební výroby“. Tyto podniky se ale na oplátku stávaly rukojmími svých vlastních dělníků, které si – právě proto, že stavební podniky nepředstavovaly monopoly – musely v komplikované „hře o plán“ předcházet.

39 Miloslav Ernst (ed.), *Hospodářský a sociální program sedmnáctého sjezdu KSČ*, Praha 1986.

40 Ivan Čarnogurský, *Kupredu, huráá...* (*Ako sme budovali socializmus*), Bratislava 2020, s. 109–110.

„Spiknutí proti architektuře“ a „přestavba vztahů“

Architekti byli lapeni do sítě nepřehledných a pro ně často nepochopitelných koaličních vazeb, ve kterých hlavní slovo určovalo spojenectví stavebních podniků s panelárními. Architekti sami o sobě neměli v žádném případě dost politické váhy, aby tomuto „spiknutí proti architektuře“⁴¹ čelili. Počtem zaměstnanců ani politickým vlivem se projektové ústavy nemohly měřit s velkými stavebními podniky či stranickými a státními institucemi. Samy také procházely transformací na „továrny na projekty“, ve které architekti ztráceli pozice vůči socialistickým manažerům, kteří lépe ovládali „hru na plán“.⁴² Situaci nepomáhala ani slabé postavení svazu architektů. Normalizační čistky odstranily z vedení politicky vlivné architektky meziválečné generace levicových tvůrců, kteří měli často přímý kontakt s vrcholnými stranickými či státními představiteli, a v případě Jiřího Gočára dokonce zasedali v Ústředním výboru KSČ. Vedle stranických čistek, kterými neprošlo 90 % členů, postihly svaz architektů s nástupem normalizace i organizační změny, které měly za cíl jej oslabit, zejména finančně.⁴³ Největším politickým úspěchem bylo naopak nepochybně schválení zmiňovaného vládního usnesení č. 333, které svaz dokázal prosadit těsně před svým druhým sjezdem v prosinci 1982. Usnesení ale zároveň ukazuje limity jeho politického vlivu. Text projednalo předsednictvo ÚV KSČ pouze formálně a nepředstavoval tedy žádné zásadní politické stanovisko, natož pak závaznou zákonnou normu. To poté vedlo, jak později kritizoval předseda Svazu českých architektů Zdeněk Kuna, ke „spíše platonickému vztahu mnoha orgánů a institucí k (jeho) realizaci“.⁴⁴ Navíc ministerstvo financí a Státní plánovací komise si vymínily v připomínkovém řízení, aby se v důvodové zprávě usnesení jasně uvedlo, že schválením dokumentu nevzniknou žádné nároky na státní rozpočet.

Jedinou relativně úspěšnou strategií architektů se tak stávalo získání vlivného spojence či vytváření politických koalic, které byly silnější než „stavební výroba“. Velká většina kvalitní architektonické tvorby vznikla právě díky takovýmto koalicím. Ve spojení s Metrostavem a za podpory zvláštního vládního zmocněnce pro výstavbu metra tak například mohly vyrůst zajímavé projekty v nadzemní části stanic, nejvýrazněji (paradoxně k nevelké radosti vlastního ČKD) v případě domu ČKD Na Můstku (Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983), Provozně technické budovy metra na Palackého náměstí (Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989) či velkoryse pojaté úpravy nádvoří před Valdštejnskou jízdárnou (Zdeněk Drobný, Otakar Kuča, 1973–1978).⁴⁵ Podobně se dařilo stavět ve spojenectví s ministerstvem vnitra poměrně kultivovaná sídliště, například v Praze na Břevnově. Pro stavební podniky bylo také těžké

41 Příspěvek Evžena Kuby na 3. sjezdu SČA, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 561.

42 Viz např. Alexander Holub, *Architekt versus organizace, Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 8, s. 5.

43 Jan Mervart, *Kultura v karanténě: umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace*, Praha 2015, s. 69.

44 Zpráva o činnosti a dalších úkolech svazu přednesená zasloužilým umělcem Zdeňkem Kunou, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 497.

45 Stavby „nad metrem“ viz Petr Vorlík, *Překročit metro*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 95–103.

46 Michal Kurz, *Družstvo zákraků*, in: *ibidem*, s. 126–131.

47 Jaroslav Zeman – Matyáš Kracík, *Továrny na zdraví*, in: *ibidem*, s. 158–162; Miroslav Pavel, *Odkud vládla strana*, in: *ibidem*, s. 88–94.

48 Příspěvek Jana Zeleného na 3. sjezdu SČA, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 550.

sabotovat architektonické snahy v případě slušovického Derby centra (Šebestián Zelina, 1981–1983),⁴⁶ velkých pražských nemocnic či okresních a krajských stranických sekretariátů.⁴⁷

Tyto úspěšné realizace založené na složitých a křehkých spojenectvích měnily jen velmi málo na obecném stavu československé normalizační architektury. V úvodu jsme řekli, že teze o architektech vzdorujících režimu je zároveň pravdivá i nepřesná. Poznámkami o institucionálním designu a ekonomice smlouvání jsme se pokusili ukázat, že architekti se právem cítili osamoceni v úsilí o esteticky silnou a společensky prospěšnou architekturu a své případné úspěchy logicky přičítali nesrozumitelné souhře okolností, náhodě a „štěstí“. Marně až do konce státního socialismu volali po „přestavbě vztahů“ ve stavebnictví,⁴⁸ tj. radikální proměně politických vztahů vstupujících do architektonické tvorby. Viděli jsme, že jejich volání nenaráželo na žádný velký politický odpor, natož perzekuci. Naopak oficiální místa i státní média kritiku vítala a povzbuzovala. Problém československé architektury osmdesátých let tedy nebyl v tom, že by „režim“ nechtěl, ale v tom, že nemohl. Důvodem neúspěchu většiny architektonických snah nebyla síla nepřejícího totalitního státu, ale naopak jeho předmoderní, kvazi stavovská povaha, jinými slovy, jeho slabost.

Vstup do metra Malostranská

The entrance to the Malostranská metro station

1980

Politická důležitost pražského metra umožňovala vytvořit architektonická díla přesahující technické a finanční možnosti běžného normalizačního stavebnictví. Vedle domu ČKD Na Můstku (Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983) či Provozně technické budovy metra na Palackého náměstí (Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989) se jednalo také o vstup do stanice Malostranská, který sloužil i jako nádvoří před Valdštejnskou jízdárnou (Zdeněk Drobný, Otakar Kuča, 1973–1978). ● The political importance of the Prague metro system meant that it was possible to create an architectural work that exceeded the technical and financial means of the ordinary normalisation-era building industry. Some examples include the ČKD Na Můstku building (Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983), the Metro service building on Palackého náměstí (Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989), and the entrance to the Malostranská metro station, shown here, which also served as the forecourt to the Waldstein Riding School (Zdeněk Drobný, Otakar Kuča, 1973–1978).

(archiv ČTK, foto Michal Kalina)

Den otevřených dveří v Paláci kultury na Pankráci
Open house at the Palace of Culture in the Pankrác district
 1981

Palác kultury koncipovaný původně jako sjezdový palác Ústředního výboru KSČ představoval vedle pražského metra nejvýznamnější stavbu normalizační pražské architektury. Aby se podařilo rozsáhlý projekt v krátkém čase realizovat, musel být pro řízení stavby určen zvláštní vládní zmocněnec, který operoval mimo obvyklé limity socialistického stavebnictví. ● The Palace of Culture, which was originally intended to serve as a congress centre for the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party, was, next to the Prague metro, the most important architectural project of the normalisation period. In order for this big project to be completed in a short period of time, a special government commissioner had to be appointed to manage the project, and he was able to operate outside the usual constraints of the socialist building industry.

(archiv ČTK, foto Karel Vlček)

Postmodern Architecture in a Premodern System

Petr Roubal

Thanks to the recent work of art historians, the architecture and urbanism of the 1980s has become one of the most thoroughly researched aspects of the post-1968 or 'normalisation' period. In keeping with the tradition of art history, the research has focused primarily on the creators themselves – architects and to a lesser degree urban planners. The history of 'normalisation' architecture is thus largely recounted as the story of the individual actors in it, who, despite the communist regime, managed to push through and realise valuable works of art. In their defiance of the regime, they demonstrated an extraordinary degree of courage, creativity, and improvisation that represented a stark contrast to what architect Miroslav Masák described as *'the stagnancy of official public life that spread across everything like a wet blanket'*.¹ This narrative is not just some ex-post construction, as we know from the expert journals of the time architects genuinely experienced their work this way. For example, at the 1987 congress of the Svaz českých architektů (Union of Czech Architects), Evžen Kuba expressed the collective frustration at the development of the field of architecture thus: *'If, despite all this, buildings are still being built that can be evaluated as architecture, then it is as a result of an unequal struggle of one against all. We all know very well who is standing on which side of the barricade. Architecture wants and needs no one else but its architects.'*² Even when they were successful in this Sisyphean struggle, architects largely attributed this to chance and luck. Commenting on efforts to 'humanise' housing estates, Ivo Oberstein, for example, remarked: *'The outcome is always accidental and usually incommensurate with the amount of effort invested'*.³

The following text will attempt to show that the theory of architects bravely and creatively resisting the totalitarian regime is both true and inaccurate. It is true because during normalisation it was increasingly difficult to achieve anything worthwhile in architecture, and in the case of housing construction it was almost impossible. And it is inaccurate in that it describes the 'regime' as a uniform system that actively blocked good architecture and strove instead for soulless, monotonous architectural design that had nothing in common with the architectural vocation.

This view of state socialism is understandable. The general historical literature produced to now has not offered a framework in which the role of architects could be persuasively and logically explained. Passionate debates about revisionism are of little help to architectural historians or to the architects who were witnesses to that time. We know that communism was probably not the dystopian vision of 'totalitarianism' that Hannah Arendt described. The 1980s at least were most certainly not an Orwellian world in which every movement was surveilled by an omnipresent state power and every thought fettered by an all-pervasive ideology. The communist regime that Konrad H. Jarausch termed the *Fürsorgediktatur* or 'caretaker dictatorship', was not just busy oppressing its opponents, it was also occupied with trying to meet the ever-increasing demands of society.⁴ We also now know that society of the 1980s cannot be viewed as having been just a passive object of Party manipulation – to sum up the revisionist argument – and that we must instead see society as an active historical actor that in various ways appropriated the dictatorship.⁵ Although these new perspectives on state socialism offer a welcome way of refining our understanding of the relationship between power and society, they do little to help us unravel how architecture functioned in the socialist system. These interpretations remain mired in the power–society dichotomy. However, the architecture of the 1980s was not created in the environment of an almighty totalitarian regime nor in the environment of an emancipated society. It was created in the 'grey zone' of expert environments, and since Jiřina Šiklová coined that term we have still learned very little about how they functioned in the Party dictatorship.⁶

Against whom?

If we look at the official communist discourse on architecture during the 1980s and on housing construction in particular, it is hard to see whom the fight for quality architecture was being waged against. Ever stronger criticism of socialist architectural and urbanist modernism made its way into Communist Party resolutions, government policies, urban plans, and even, TV broadcasting. At the start of the decade, in 1981, Gustáv Husák, in a speech to the Congress of the Central Committee of the Communist Party, was still praising the large amount of new housing that had been

built across the country: *'In every region, in every district, much has been done for the benefit of man. Our towns, our villages, have been beautified. Even this Palace of Culture, where our Congress is being held, was built between the 15th and 16th Congresses [... and it has become] a monument to our time.'*⁷ At the next congress five years later, Husák struck a much more critical tone towards construction practices and noted the *'justified criticism'* of it.⁸ The General Secretary talked about *'a serious deficiency'* and *'failure to adhere to the plan'*, and when discussing the modernisation of the housing stock even pronounced the verdict of *'failure to fulfil the plan'*. According to Husák, the construction industry failed to respond flexibly to *'the needs of architecture and urban planning'* and was slow to adopt *'a comprehensive approach'* to the construction of housing estates and to modernise older housing stock.⁹

Thus, even before the onset of Perestroika, Gustáv Husák canonized criticism of socialist urban modernism and opened door to much more radical and systematic critiques. The most significant attempt to remedy the situation in architecture and construction during the 1980s was the well-known resolution of the Czech government *On the further development of socialist architecture and urbanism in Czechoslovakia* from November 1982.¹⁰ Known by its series number, 333, the resolution noted that the current state of the sector was not an adequate reflection of the excellent conditions that the socialist revolution had created for it. Although architecture was now defined not by the exploiter class but by *'all the working people'*, and although architectural plans were no longer bound to the interests of private owners, the *'overall aesthetic level and urban sensibility of construction'* still did not meet the growing aesthetic needs of society. Proposed measures to address this called for architecture to be understood primarily as an artistic discipline, while not forgetting its *'ideological role'* (the resolution directly called for *'the creative application of socialist realism'*) and the psychological effect of buildings. They also sought the abandonment of strict zoning and an increase in the powers of the main investor so that it could defend the interests of all of society against the interests of individual ministries.

What the government resolution avoided doing was to name the causes of the negative situation, even though the Ministry of the Interior had asked about this in the approval process. It was only with the start of Perestroika that government and Party documents began to more openly point a finger at the economic, social, and, in cautious terms, political roots of the problems of Czechoslovak architecture. One of the main occasions on which these causes were articulated was the third

and last congress of the Union of Czech Architects in June 1987, which was accompanied by extensive and rather daring discussions both before and during the event. Ladislav Adamec, prime minister of the Czech government, who headed the Party and state delegation at the congress, blamed the current planning system for *'the economic wastefulness, functional unsuitability, and aesthetic unacceptability of today's typified and prefabricated construction'*, as the system granted much more space to construction organisations than it did to urban planners and architects.¹¹ Adamec, who styled himself as a reformer cut from the same cloth as Gorbachev, also attempted to make a more general critique of the modernist approach to architecture, which over-emphasised the technological aspects of buildings, the role of structures and functions, and, Adamec claimed, a *'one-sided rationalist approach to the world'* whereby it had exhausted its possibilities, become an anachronism, and was no longer *'modern in the true sense of the word'*. Adamec therefore, on behalf of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party, called on architects to stand up for new construction ideas *'more resolutely, with more initiative, and more combatively'* and to speak out *'more critically, more thoroughly, and more courageously'* against *'backward ideas, yesterday's standards, and departmental and local vested interests.'* The president of the Architects' Union, Zdeněk Kuna, attributed the critical state of architecture, which he described as *'a caricature of the possibilities and abilities of contemporary socialist society'*, to the planning and control mechanisms themselves, which did not respect the principles of architectural creation. Because of inconsistent state management and the weak role of the union, the entire process was characterised by fragmentation rather than harmonisation. A typical example of this, according to Kuna, was that the means (the industrialisation of construction) mattered more than the end (creating an aesthetic and functional material environment).¹²

It was characteristic of the 1980s that criticism of housing estate architecture moved from the professional, expert environment into the popular media. Criticism of socialist architecture – except perhaps during the era of socialist realism – had been tolerated or even supported if it came from an *'expert perspective'*, as long as it fell strictly within the scope of the profession and was addressed at expert circles. During the 1980s, however, critical views spread beyond that strictly guarded space into TV broadcasting, areas that were subject to much greater scrutiny than the print media and could be considered part of the official discourse. Criticism of housing developments was a permitted and popular topic, including references to the problematic sociological and

psychological effects of housing estates. For example, the television programme *Jak sídlí děti na sídlišti* (The Lives of Children on Housing Estates) offered audiences a children's workshop headed by psychologist Bohuslav Blažek and commented on by sociologist Jiří Musil.¹³ In a workshop experiment, the children from a housing estate were first asked to build an ideal city according to their own ideas from a wooden kit, and then together they identified how the housing estates differ and what each one was missing. The pedagogical experiment ended with one of the children making a clear statement: *'Housing estates are nothing but barracks'*.¹⁴

Television journalism also dealt regularly with the architectural attempts to 'humanise' housing estates and had two main objectives in doing so: to criticise contemporary residential construction by highlighting the existence of alternatives, and to achieve an optimistic tone while engaging in 'constructive' criticism, which, even at the start of Perestroika, was still a journalistic obligation. In this second ambition, however, the participating architects were not very cooperative in this respect and their statements did not usually fit into the optimistic framework of TV programmes. For example, a programme called *Stanou se sídliště městy?* (Will housing estates become cities?, 1986) was conceived as a platform for conversations with the architects of 'successful' housing estates – such as Osvald Döbert, Viktor Tuček, and Milan Klíma – who were asked to set out the future direction of design work based on their own experience.¹⁵ The architects, however, presented their successes as specific to their time and dependent on the given political and economic circumstances, which could not be repeated in the current situation. Viktor Tuček was especially critical, arguing that Czechoslovakia's declining and increasingly banal prefabricated projects were among the worst in the entire Eastern Bloc. He did not consider improvement to be a realistic possibility unless changes were made to the 'mismanaged' way in which the construction system was organised and especially the system's dependence on contractors: *'The comrades directing us need to change their approaches'*.¹⁶ Things went similarly awry with *Televizní klub mladých* (Television Youth Club, 1988), a programme where Vlado Milunić and Jan Líněk presented their residences for senior citizens. Although the architects of these residential projects demonstrated that it was possible to create inspiring and socially responsible architecture even with the resources available to them at the time, they nevertheless admitted that the way things were currently managed they did not have the tools with which to alter existing practices: *'If we were to build a housing estate'*, said Jan Líněk, *'it would turn out just as badly as all the others'*.¹⁷

A positive image of prefabricated housing estates could not be found in feature television programming either. Life on a housing estate was presented as the loss of an intelligible traditional world, but in some less black-and-white versions of this the loss was offset by some new advantage – for example, in the TV film *14. patro, 14. rok* (14th Floor, 14th Year, 1983), directed by Miloš Bobek, being forced to move out of a romantic houseboat and onto a housing estate serves as a metaphor for the young protagonist coming of age. Mostly, however, the representation of housing estates reflected general criticisms of hypermodernity in the form of anxiety about the loss of traditional values, alienation resulting from technology and science, or fears of a nuclear threat. These criticisms, like environmental critiques,¹⁸ landed within the scope of permissible general reflections about the fate of humanity in the atomic age and did not directly implicate state socialism. For example, in 1984, an entirely dystopian 'film poem' by Kamil Mařík, a pro-regime poet and translator, titled *Sídlištní rozjímání* (Housing estate meditations) was broadcast on television.¹⁹ To the accompaniment of discordant music by Michael Kocáb, the camera dealt one by one with topics that were popular in the genre of housing estate criticism more or less established by Vera Chytilová's *Panelstory* (1979) and, in a version for children, by Zdeněk Miler's animated dystopian horror *Krtek ve městě* (Mole in the city, 1982). In Mařík's 'film poem' we see endless muddy fields stretched out between newly inhabited apartment blocks, laundry fluttering mournfully on balconies, pensioners gazing with resignation out of windows, stressed mothers struggling to push prams through the mud, and makeshift plank footbridges. What the camera captures is not the dynamic chaos of a housing estate under construction, but the disintegration of an abandoned building site, with formwork lying around and no workers to be seen anywhere. As we view this image, we hear a poem recited, in which the housing estate is presented as a metaphor for ageing, decay, and the loss of meaning in life. The housing estate is 'home' and 'a kingdom of prefabs' and at the same time 'a lunar landscape of conquerors' in which 'the field folk of the housing estate' await their inevitable end: *'The black frost blows with the wind against the windowpanes. / From now on we'll always be out of time. / We men of the weakening fists. / And women replete with recipes and meal plans from movies for old-timers'*.

A look at the creative and journalistic television programming that existed in the 1980s does not support the common complaint of architects that it did not devote enough space to them and distorted their public image (for example, Evžen Kuba, quoted above, claimed that on television the architect was portrayed as 'a cunning and shameless schemer, who is foremost

concerned with extracting the highest possible fee, basically for a poorly done job').²⁰ Conversely, it can also be said that an unqualified defence of housing estates is hard to find in the television production of that time, and where it does exist, it is distinctly defensive in tone, as though fighting for the past rather than the present of housing estates. Antonín Kapek, the Communist Party boss in Prague argued in 1983, for example, that while it was possible to *'disagree with opinions about everything that was done wrong'*, there was no disputing the fact that housing estates played an essential role in helping to solve the housing crisis and *'no opponent could find evidence that any fundamental mistake was made'*.²¹

Institutional design and the 'plan game'

Why was it so difficult to make quality architecture happen in Czechoslovakia in the 1980s, when, according to public statements, all the key actors in the process understood that the current state of affairs was unsustainable and that an urgent remedy was needed. The answer probably lies somewhere between communist institutional design and its peculiar moral economy.

Looking first at institutional design, we can say that communism became a victim of its own propaganda. The ambitious plans that were publicly declared as well as the emphasis on the leading role of the Communist Party created the impression (and still does among some eyewitnesses and historians) that Czechoslovakia was a strictly centralised state that was wholly under the control of the ruling state party. This generated expectations that were completely incommensurate with what the Party apparatus was actually capable of. State socialism under normalisation was not, and in fact was not intended to be, a Party dictatorship. According to the statutes of the Communist Party of Czechoslovakia, that the Party was to occupy the leading role was not supposed to mean that it would actually manage state and economic organisations itself. The statutes actually prohibited the fusing of functions of Party and non-Party institutions. This was a defence mechanism put in place by the highest-ranking party cadres who still had the 'voluntarism' of the Stalinist cult of personality fresh in their minds.²² In practice, the principles of this self-limiting dictatorship were not always adhered to, and Party congresses repeatedly issued resolutions emphasising that party officials at every level should confine themselves to a monitoring role and should be working for *'the growth of responsibility and the creation of space for the activities of state and economic and social agencies'*.²³ Thus, for example, the Ministry of Construction, a key institution from the point of view of architecture, was not merely an instrument for

implementing the decisions of Party institutions, and it actually had considerable room to manoeuvre on its own, especially since, unlike the Communist Party, it could draw on its own expert bodies, such as the Research Institute of Construction and Architecture. It was not so much the power of the Party authorities that the Ministry of Construction ran up against as it was other ministries asserting and defending their own interests – such as the Ministry of Agriculture, which ever more jealously guarded its stock of quality land, or the Ministry of Transport, which insisted, among other things, that large areas of land in city centres be reserved for rail transport. In addition to 'competing' ministries, the Ministry of Construction also had to contend with the decision-making authority of regional national committees and especially large construction enterprises. The directors of all these institutions were also senior Party officials, and their conflicts with each other spilled over into factional struggles within the Communist Party.

The institutional design of a self-limiting dictatorship, which at the same time prevented the establishment of strong and legitimate institutions, led to the creation of an opaque web of power relations and loyalties that were often based on personal ties. Sociologist Max Weber contrasted the modern bureaucratic state based on rational management, the rule of law, and hierarchical impersonal mechanisms, on the one hand, with the pre-modern system in which status and personal and family ties were organically intertwined, on the other. State socialism, with its system of ministerial and regional 'domains' and its opaque networks of relationships based on power and clientelism and underpinned by close personal ties, had much more in common with the pre-modern system than it did with any rational form of government. State socialism is often described as a state that is too strong or even totalitarian, but over the course of the normalisation years it became apparent that, despite all the propaganda, it was rather a weak state, or, as Hubert Guzik aptly put it, a state that was *'surprisingly clueless'*, forcing citizens to fend for themselves.²⁴

This pre-modern institutional design was closely related to the economic plan and the role of the Státní plánovací komise (State Planning Commission), which had a major influence on prolonging the existence of prefabricated construction projects and strictly limiting the investment necessary to create quality architecture. For all the rational rhetoric and detailed economic calculations, five-year plans were formal expressions of the results of what were often informal negotiations between key players. Rather than an expression of the will of the Party, the State Planning Commission was where the threads of these delicate negotiations were

drawn together. As the sociologist Michael Burawoy has shown, the term 'planned economy' corresponded more to aspirations than to reality, which could have been much more aptly described as a 'bargaining economy'.²⁵ Ivan Čarnogurský, a socialist manager who came from a prominent family of Slovak Catholic politicians, for example, described in his memoirs how complex negotiations over the plan in Výrobně hospodářská jednotka (Production-Economic Unit – VHJ) of Inženýrské stavby (Engineering Construction) were often accompanied by 'gifts' in the form of demijohns of plum brandy.²⁶ The first step in 'picking through the plan' was to reduce the required volume of construction to a level below the capacity of the Engineering Construction Company. Once negotiated and agreed on, the plan was then distributed among subordinate enterprises, where, by contrast, the assignments they were charged with were puffed up and made to seem larger, the understanding being that it was a foregone conclusion that certain targets would not be met, and sufficient room was kept out for making subsequent adjustments to the plan. Individual enterprises tried to resist this policy, doing so with varying degrees of success depending on their abilities and political influence. The simultaneous bargaining over required quantities of construction materials, machinery, and labour unfolded in the very opposite manner, as enterprises at every level inflated their needs, in part to create a reserve for the shortfalls in supply that were almost certain to happen. This exaggeration of requirements then led to a struggle over 'inputs' between enterprises, thereby creating a 'shortage economy' in which almost everything, especially labour, was in short supply.²⁷ In this situation, the constitutional article on the right to work was completely superfluous. But unlike party institutions, the State Planning Commission, construction enterprises, and the VHJ all had their own economists who knew the real capacity of their institutions, which was a huge advantage in the 'plan game', as historian Tomáš Vilímek has called these complex negotiations.²⁸

So many players in many different positions and with various motivations were involved in normalisation-era architecture and urban planning that effective and rational planning and coordination were almost impossible. Blahomír Borovička, the chief architect of Prague between 1971 and 1988, for example, described the sad fate of the long-standing and conceptually well-prepared project of the Prague–Central Bohemia agglomeration.²⁹ This well-conceived plan to integrate the entire Central Bohemia region and support developing municipalities ran aground because of conflict between the regional party bosses of Prague on one hand and Central Bohemian on the other. Instead,

after difficult negotiations, a compromise was reached that involved increasing the administrative territory of Prague, which had not, however, been part of the original plans. It was the municipalities that suffered the most from the compromise, as they were originally supposed to be at the centre of regional development, and instead they ended up as the neglected peripheries of one or another region. Thus, after ten years of negotiations, a solution was found that no one had originally planned and that contradicted all the experts' ideas, but that corresponded to the existing distribution of power in the socialist 'corporative' state.

A good illustration of the weakness of state socialism's institutional design is the fact that a system of government commissioners had to be created for important construction projects that definitely had to be built on time and with the requisite level of quality. The main task of these commissioners was to cut their own path through the tangled webs of power, irrespective of any institutional or often legal limitations. Otakar Ferfecký, the government commissioner for the construction of the metro system and for the repair and completion of the National Theatre that included the New Stage (Pavel Kupka, Karel Prager, etc., 1977–1983), was thus able to declare in the mid-1980s: *'I will accept no regulations that I am supposed to follow for only formal reasons and to the detriment of society.'*³⁰ It is telling that the political profile of the person who became a government commissioner was apparently of no great importance. Josef Šnejdar, a former member of the Jesuit order and someone who had once served in army's 're-educational' technical auxiliary battalions, was thus assigned the task of managing the construction of the Congress Centre of the Communist Party of Czechoslovakia, i.e. the Palace of Culture at Pankrác in Prague (Jaroslav Mayer, Vladimír Ustohal, Antonín Vaněk, Josef Karlík, etc., 1975–1981), after a number of his politically better-credentialed colleagues had failed. Far more important than political profile was the ability of government commissioners to mobilise their social capital and put their negotiating skills to work. *'Money and material are important'*, Otakar Ferfecký said, explaining the qualities of a top socialist manager, *'but I consider the ability to build good relationships between people to be most important.'* As an example he then added, *'Several times in recent years what I've done is to invite representatives from every enterprise for beer and goulash – it costs me five or seven hundred, but people speak the truth there.'*³¹

Architecture in the workers' state

Institutional design and the bargaining economy did not, however, as anthropologist Katherine Verdery has argued, create a kind of pervasive anarchy.³² They gave rise rather to an uneven playing field in which some players were able to defend their interests much better than others. The most powerful player in the field of Czechoslovak normalisation architecture, which is to say, in the tangled web of power and economic relations, was neither the Communist Party nor the Ministry of Construction, but the large construction enterprises – the 'contractors'. As the architect Osvald Döbert summed it up at the conference of the Union of Czech Architects in 1987: *'Perhaps everyone can agree that the main cause [of the crisis in architecture] is the monopolisation of the construction industry and resulting dictatorship of the contractors.'*³³ Throughout the normalisation period the architectural debate was accompanied by complaints about a state of affairs in which the final form of a building or housing estate was determined not by the needs of its future users, let alone the imagination of the architect, but by the operational needs of construction enterprises working in tacit coalition with the prefab panel manufacturers. The construction enterprises favoured projects that were as predictable as possible in terms of organisation, as simple as possible in terms of construction, and big enough to enable the enterprise to easily fulfil its plan and make a profit. It was also important for the construction enterprises to have site facilities that were spacious and easy to access, which was one of the main reasons why they did not rush into projects to modernise inner-city areas. The result of this situation was, as Ladislav Němec complained at the same conference, that the construction enterprise *'quite openly – and often with a kind of malicious glee – negates the architect's creative approach.'*³⁴ By the end of the 1980s, plans to give state enterprises greater autonomy and to transfer some design work into the hands of construction companies threatened to make the situation even worse.

But why did construction enterprises engage in such spiteful behaviour towards architectural projects? The problem did not lie in the monopolistic position that the construction enterprises occupied, as Osvald Döbert and many other architects believed. Even a more competitive structure between enterprises, which these architects were calling for, would not have done much to alter the situation. Unlike in many production sectors, in the construction industry there existed a number of enterprises with a similar focus that could have competed with each other. Construction enterprises were not strictly bound to operate in a particular region or area or to specialise in a particular form of

construction. It was at least in theory possible to find an alternative to the particular contractor assigned to an individual building or even entire complexes, including housing estates. The contractors were nevertheless still able to dictate the conditions. The contractors were not competing for great architectural commissions; rather, in the logic of a 'shortage economy', they were competing for resources, and in the construction industry that mainly meant labour.

We should see in this competition for workers an explanation for the architects' complaints about construction enterprises being driven by a pursuit of profit, which sounds strange in the context of a planned economy. What kind of profit were they talking about? In a planned economy with labour shortages, construction enterprises (like all communist enterprises) were primarily social institutions. Generating a profit meant that enough space was created between the plan and the enterprise's performance to satisfy the needs of the workers. The primary task of the manager of a socialist enterprise, as Tomas Vilímek, for example, has shown, was to maintain social harmony. In other words, management first and foremost tried to retain workers and keep them as happy as possible. Its objective was to create what historian Sandrine Kott has called a 'pact to fulfil the plan', where both workers and management successfully participated in the 'plan game', often while employing very creative reports of results.³⁵ Socialist managers also had a very practical motive, which was to avoid disgruntled employees informing on them, as that in turn might attract unwelcome attention from economic counterintelligence, which in an environment of constant improvisation and creative accounting would no doubt have been able to uncover a certain amount of economic 'sabotage'.³⁶

Generating a profit above all allowed construction enterprises to provide their employees with better financial rewards. Otakar Ferfecký, possibly the most influential socialist manager, who operated on the well-tested principle that *'socialism is built with the people it has at hand'*, spoke disparagingly of ideologically motivated campaigns, from which *'we cannot expect miracles (...) we must foremost always remember that everyone is living off wages, people have to earn a living.'*³⁷ Another socialist manager, Josef Šnejdar also set out from the premise that projects could only be completed on time with the help of a special wage fund, which he had a free hand to use in the case of special construction projects.³⁸ As well as making it possible for people 'to earn a living', the construction enterprises used profits for a range of other social measures. This involved not just the legendary boxes of chocolates distributed by the

Revolutionary Trade Union Movement (ROH) before the Christmas holidays; the social role of the enterprises went much further than that. State-owned enterprises, especially the construction enterprises, were able to build apartments for their employees or secure land for the construction of houses, they could build car repair shops, provide kindergartens for employees' children, build health centres, and improve playgrounds. This practice by enterprises began to form an official part of the state's social planning in the early 1970s. Party documents in the 1980s emphasised the ever-increasing role of enterprises in providing for the social and cultural needs of workers. In 1980 these expenses accounted for 13 % of the average annual wage and amounted in total to 28 billion Czechoslovak Crowns. Despite the economic downturn of the early 1980s, 'social consumption in enterprises' continued to grow rapidly.³⁹

In order to retain employees, especially those in key profession such as machine operators, construction enterprises were willing not only to give them substantial benefits, but also to tolerate certain violations of work ethics and sometimes even to hush up criminal acts. Ivan Čarnogurský, incidentally another socialist construction manager with a problematic cadre profile, described a bizarre but not isolated incident he had to deal with as the manager of Doprastav while landscaping work was being carried out in Bratislava. The incident took place in a discontinued cemetery, where a temporary brick building for use by the construction manager was located. A bulldozer operator named Laci, who was working on digging up the cemetery ground, felt when he received his wages that his pay did not match the actual number of hours he had worked and decided to handle the situation in his own way. *'He went to the nearby pub U Hasičov and tossed back a number of large shot glasses, and yet was then still able to find his way back to the parked bulldozer. He started it up and headed straight for the office. The construction manager heard the machine's familiar sound, but it wasn't until the wall right in front of his desk began to shake that he jumped up and ran out. Good thing he did, because just like in a cartoon the bulldozer broke an opening with its blade and proceeded to knock down everything its path. [Laci] stopped just outside the house, pleased with himself for having got revenge on someone he thought had done him wrong.'*⁴⁰ Ivan Čarnogurský resolved this incident on behalf of the enterprise by scolding the digger – after letting him sleep off his hangover – and having the hole in the office wall bricked up at the enterprise's expense. The digger Laci was not subject to any sanctions at work, let alone any criminal charges, because he was part of a group of diggers

from Žitný ostrov and Čarnogurský was afraid that if he was punished, the whole group would leave and go to work for another enterprise.

In the 'shortage economy' of normalisation Czechoslovakia, where the competition was for resources not customers, architects were effectively held hostage by the construction enterprises and prefab panel manufacturers in the 'dictatorship of the construction industry'. But these enterprises were in turn held hostage by their own workers, who – because the construction enterprises were not actually monopolies – had to come first in the complicated 'plan game'.

The 'plot against architecture' and 'rebuilding relationships'

Architects were caught in a web of opaque and often incomprehensible coalition ties, in which the alliance between the construction enterprises and the prefab panel manufacturers had the deciding voice. Architects themselves did not in any case have enough political clout to counter this 'plot against architecture'.⁴¹ The design institutes could not compete with the large construction enterprises or with Party and state institutions in terms of either their number of employees or their political influence. They themselves were also transforming into 'project factories', in which architects lost ground to the socialist managers who were better at playing the 'plan game'.⁴² The situation was not helped by the weak position of the Union of Czech Architects. The purges in the normalisation years removed from senior positions the politically influential architects of the interwar generation of left-wing artists who had often had direct contact with top Party or state officials – Jiří Gočár, for instance, had even sat on the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia. In the wake of the Soviet intervention, 90 % of architects-communists were purged from the Party, and organisational changes aimed weakening the Union, especially financially, were introduced.⁴³ The biggest political success, by contrast, was the approval of the aforementioned Government Resolution No. 333, which the union managed to push through just before its second congress in December 1982. That resolution also, however, reveals the limits of its political influence. The Presidium of the Central Committee of the Communist Party of the Czechoslovak Republic only formally discussed the text of the resolution and therefore it did not represent any fundamental political position, let alone a binding legal regulation. As Zdeněk Kuna, chair of the Union of Czech Architects, later remarked critically, this then led to *'a somewhat platonic or lax attitude on the part of many bodies and institutions towards [its] implementation'*.⁴⁴ Moreover, the Ministry of Finance and

the State Planning Commission stipulated in the approval process that the explanatory memorandum state clearly that the resolution's adoption would not impose any demands on the state budget.

The only relatively successful strategy that architects could use was to acquire an influential ally or form political coalitions that were stronger than the 'building production industry'. The vast majority of quality architectural work arose out of such coalitions. For example, in conjunction with Metrostav, the company in charge of the construction of the Prague metro system, and with the support of the special government commissioner for its construction, it was possible for some interesting projects to be developed on the above-ground levels of metro stations, the most notable of which (paradoxically, little to the delight of ČKD Company) was the ČKD Building Na Můstku (Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983), as well as the Metro service building on Palacké náměstí (Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989), or the generously conceived renovation of the courtyard in front of Waldstein Riding School (Zdeněk Drobný, Otakar Kuča, 1973–1978).⁴⁵ Similarly, in alliance with the Ministry of the Interior it became possible to build some relatively sophisticated housing estates, for example, in Prague's Břevnov district. The construction enterprises also had a hard time sabotaging the efforts of architects in the case of the Slušovice Derby Centre (Šebestián Zelina, 1981–1983),⁴⁶ large hospitals in Prague, and the

buildings of district and regional party secretariats.⁴⁷

These projects that were successfully built with the help of complex and fragile alliances changed very little about the general state of Czechoslovak normalisation architecture. In the introduction above it was noted that the theory that architects resisted the regime is both true and inaccurate. With the remarks on institutional design and on the economics of bargaining presented above, this text has sought to show that architects rightly felt isolated in their efforts to achieve aesthetically strong and socially useful architecture, and they logically attributed any successes they had to an obscure confluence of circumstances, chance, and 'luck'. Up to the end of state socialism they called in vain for the 'reconstruction of relations' within the building industry,⁴⁸ i.e. a radical transformation of the political relations that entered into the work of creating architecture. Their calls were not met with much political resistance, let alone any persecution. On the contrary, the criticism was welcomed in official circles and the state media. The problem that Czechoslovak architecture had in the 1980s, then, was not that the 'regime' did not want to, but that it *could not*. The reason for the failure of most architectural endeavours was not the strength of the unwilling totalitarian state, but rather its pre-modern, quasi-corporatist nature, in other words, its weakness.

1 Miroslav Masák, *Tak nějak to bylo* (It was something like that), Praha 2006.

2 Příspěvek Evžena Kuby na 3. sjezdu Svazu českých architektů (SČA) (Comments by Evžen Kuba at the 3rd Congress of the Union of Czech Architects (SČA), *Architektura ČSR* XLVI, 1987, p. 561.

3 Jan Bočan – Milan Klíma – Martin Kotík – Ivo Oberstein – Milada Obersteinová – Tomáš Smetana – Václav Valtr, *Jihozápadní Město k roku 1982 v realizaci a přípravě* (The realisation and preparation of the Southwest City as of 1982), *Architektura ČSR* XLI, 1982, pp. 243–260; cit. in Rostislav Švách, *Pozdní krásná a postmodernistická sídliště* (The later beautiful and postmodern housing estates), in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švách – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017, p. 256. 'Luck' is a strong theme, for example, in the memoirs of architect Tomáš Turek, see Lukáš Veverka, Tomáš Turek, *Koncept koupaliště jsme navrhli hravý, šlo vlastně o zaoceánský parník* (We designed a playful swimming pool concept, it was basically an ocean liner), in: Petr Vorlík (ed.) *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 206–217.

4 Konrad H. Jarausch, *Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur: zur begrifflichen Einordnung der DDR*, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung. Supplement*, no. 24, 2012, pp. 249–272.

5 See Thomas Lindenberger, *SED-Herrschaft als soziale Praxis, Herrschaft und 'Eigen-Sinn': Problemstellung und Begriffe*, in: Jens Gieseke (ed.) *Staatssicherheit und Gesellschaft: Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR*, Göttingen 2007, pp. 23–47. Most recently on the revisionist debate, see Radek Buben – Martin Štefek, *Konceptuální labyrinty: kolik pojetí totalitarismu znáš, tolikrát*

- jsi revizionistou (Conceptual Labyrinths: How many conceptions of totalitarianism you know, that's how much of a revisionist you are), *Soudobé dějiny* XXVIII, 2021, pp. 353–389.
- 6 Jiřina Šiklová, The Gray Zone and the Future of Dissent in Czechoslovakia, *Social Research* LVII, 1990, no. 2, pp. 347–363.
 - 7 Gustáv Husák, Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany (Report on the Party's activities and the development of society since the 15th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia and other tasks of the Party), in: *Sborník hlavních dokumentů 16. sjezdu Komunistické strany Československa*, Praha 1981, pp. 10–11.
 - 8 Gustáv Husák, Zpráva ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu strany (Report of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia on the fulfilment of the conclusions of the 16th Party Congress), in: *Sborník hlavních dokumentů sedmnáctého sjezdu Komunistické strany Československa*, Praha 1986, pp. 46–99.
 - 9 On the change in the view of the 'regime' on prefab panel construction see also Rostislav Švácha, Pozdní krásná a postmodernistická sídliště (The later beautiful and postmodern housing estates), in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017.
 - 10 *Usnesení vlády České socialistické republiky ze dne 24. listopadu 1982 č. 333 k dalšímu rozvoji socialistické architektury a urbanismu v ČSR* (Resolution no. 333 of the Government of the Czech Socialist Republic dated 24 November 1982 on the further development of socialist architecture and urban planning in the Czechoslovak Socialist Republic). Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, Národní archiv. For more on the resolution, cf. the text by Karolína Jirkalová, which is based in part on an interview with the author of the resolution Kamil Dvořák, head of the Department of the Theory of Architecture at VÚVA. See Karolína Jirkalová, *Politika architektury a krize socialistického města* (The politics of architecture and the crisis of the socialist city), *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny*, 2020, no. 28, pp. 57–76.
 - 11 Vystoupení vedoucího delegace ÚV KSČ, člena předsednictva ÚV KSČ a předsedy vlády ČSR soudruha Ladislava Adamce (Speech by the head of the delegation of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia, member of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia, comrade Ladislav Adamec), *Architektura ČSR* XLVI, 1987, p. 504.
 - 12 Zpráva o činnosti a dalších úkolech svazu přednesená zasloužilým umělcem Zdeňkem Kunou (Report on the activities and further tasks of the union presented by artist Zdeněk Kuna), *Architektura ČSR* XLVI, 1987, pp. 489–499.
 - 13 *Jak sídlí děti na sídlišti* (The Lives of Children on Housing Estates), dir. Marie Šandová, ČST, 1985, Archiv a programové fondy ČT (APF ČT), IDEC: 28543021632.
 - 14 However, in the same programme Jiří Musil pointed out that the housing-estate environment was better for young children than traditional cities, but a problem arises with older children, who have no place to spend their free time.
 - 15 *Stanou se sídliště městy?* (Will housing estates become cities?), dir. Jana Michajlová, ČST, 1986, APF Č, IDEC: 28643031439.
 - 16 *Ibid.* Television focused repeatedly on Ivo Oberstein's efforts to 'humanise' the Southwest City housing estate. In one report, Oberstein and his colleague Václav Valter built a postmodern gazebo by hand (to the displeasure of local residents). See *Cesta k městu* (The road to the city), dir. Vladislav Kvasnička, Krátký film Praha, 1986, APF ČT, IDEC: 28653233458.
 - 17 *Televizní klub mladých* (Television youth club) 1/88, dir. Antonín Vomáčka, ČST, 1988, APF ČT, IDEC: 28735043438.
 - 18 Cf. Matěj Spurný, Mezi vědou a politikou. Ekologie za socialismu a kapitalismu (Between science and politics. Ecology under socialism and capitalism – 1975–1995), in *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha, 2019, pp. 267–313.
 - 19 Kamil Mařík, *Sídlištní rozjímání* (Housing estate meditations), dir. Petr Poledňák, ČST, 1984, APF ČT, IDEC: 28431013824.
 - 20 Evžen Kuba, Je vůbec architektura vyžadována? (Is architecture even necessary?), *Československý architekt* XXXIII, 1987, no. 8, p. 4.
 - 21 *Praha 1983*, ČST 1983, APF ČT, IDEC: 28345170010/0016.
 - 22 The leading role of the party was further constrained by 'socialist legality', which, as Michal Kopeček shows, was intended to narrow the manoeuvring room of party institutions in the post-Stalin period and force them to respect their own legal constraints. See Michal Kopeček, *Vládnout právem. Česká právní věda od 'represivní legality' k právnímu státu* (Rule by law. Czech legal scholarship from 'repressive legality' to the rule of law), in Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, pp. 41–101.
 - 23 *Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu KSČ* (Political Report of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia on the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia), in: *Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ*, 1968, p. 43; *Stanovy Komunistické strany Československa* (Statutes of the Communist Party of Czechoslovakia), article IX, paragraph 72.
 - 24 Hubert Guzik, O kultuře protislužby (On trading favours), in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, p. 22.
 - 25 Michael Burawoy, *The Politics of Production*, London 1985.
 - 26 Ivan Čarnogurský, *Kupredu, hurááá... (Ako sme budovali socializmus)* (Forward, ho! ... – How we built socialism), Bratislava 2020, pp. 168–169. I would like to thank Tomáš Zahradníček for bringing this memoir to my attention.
 - 27 János Kornai, *Economics of Shortage*, Amsterdam 1980. For more on the concept of the 'shortage economy' and how it applies to normalisation architecture, see Hubert Guzik, *O kultuře protislužby* (On trading favours), in Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021.
 - 28 Tomáš Vilímek, *Podnikový management v Československu od socialismu ke kapitalismu* (Enterprise management in Czechoslovakia from socialism to capitalism), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, pp. 103–153.
 - 29 Blahomír Borovička, *Vzpomínky hlavního architekta Prahy* (Recollections of the Chief Architect of Prague), manuscript.
 - 30 Miroslav Kouba – Zdeněk Voska (eds.), *Na trasách metra i života* (On the routes through the metro and through life), Praha 1987, p. 58.

- 31 Ibidem, p. 60.
- 32 Katherine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next*, Princeton 1996, p. 8.
- 33 Příspěvek Osvalda Döberta na 3. sjezdu SČA (Comments by Osvald Döbert at the 3rd Congress of the Union of Czech Architects), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, p. 554.
- 34 Příspěvek Ladislava Němce na 3. sjezdu SČA (Comments by Ladislav Němec at the 3rd Congress of the Union of Czech Architects), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, p. 546.
- 35 Sandrine Kott, *Communism Day-to-Day: State Enterprises in East German Society*, Ann Arbor 2014, p. 149.
- 36 Tomáš Vilímek, Podnikový management v Československu od socialismu ke kapitalismu (Enterprise management in Czechoslovakia from socialism to capitalism), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, pp. 103–153.
- 37 Miroslav Kouba – Zdeněk Voska (eds.), *Na trasách metra i života* (On the routes through the metro and through life), Praha 1987, p. 66.
- 38 Josef Šnejdar, *Bůh, osud a já* (God, fate and I), Věteřov 2016.
- 39 Miloslav Ernst (ed.), *Hospodářský a sociální program sedmnáctého sjezdu KSČ* (The economic and social programme of the seventeenth congress of the Communist Party of Czechoslovakia), Praha 1986.
- 40 Ivan Čarnogurský, *Kupředu, hurááá... (Ako sme budovali socializmus)* (Forward, ho! ... – How we built socialism), Bratislava 2020, pp. 109–110.
- 41 Příspěvek Evžena Kuby na 3. sjezdu SČA (Comments by Evžen Kuba at the 3rd Congress of the Czechoslovak Union of Architects), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, p. 561.
- 42 See e.g. Alexander Holub, *Architekt versus organizace* (Architect versus organisation), *Československý architekt XXXIII*, 1987, no. 8, p. 5.
- 43 Jan Mervart, *Kultura v karanténě: umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace* (Culture in quarantine: Arts unions and their consolidation during early normalisation), Praha 2015, p. 69.
- 44 Zpráva o činnosti a dalších úkolech svazu přednesená zasloužilým umělcem Zdeňkem Kunou (Report on the activities and further tasks of the union presented by artist Zdeněk Kuna), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, p. 497.
- 45 For more on the buildings built above metro stations, see Petr Vorlík, *Překročit metro* (Beyond the metro), in Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 95–103.
- 46 Michal Kurz, *Družstvo zázraků* (The cooperative of miracles), in: Ibidem, pp. 126–131.
- 47 Jaroslav Zeman – Matyáš Kracík, *Továrny na zdraví* (Factories of health), in: Ibidem, pp. 158–162; Miroslav Pavel, *Odkud vládla strana* (From where the party ruled), in: Ibidem, pp. 88–94.
- 48 Příspěvek Jana Zeleného na 3. sjezdu SČA (Comments by Jan Zelený at the 3rd Congress of the Czechoslovak Union of Architects), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, p. 550.

Architektonická práce, pro systém i mimo něj

Jan Zikmund – Klára Brůhová – Lucia Mlynčková –
Veronika Vicherková

EN → p. 91

„Kdosi řekl, že architekti jsou básníci reality, ale o realitě naší nové architektury veřejná publicita mnoho a často nepíše a nemluví, aby nemusela napsat, že nám pokulhává rytmus a o rýmech už víme moc málo.“¹

Centralizovanému projekčnímu aparátu v osmdesátých letech už dávno chyběla dynamika, kterou nabíral v prvním dvacetiletí své existence; elán a angažovanost postupně vystřídaly pocity deziluze a bezradnosti. Kompetentní orgány na tento nežádoucí stav od počátku sedmdesátých let reagovaly zásahy do celkové organizační struktury i cílenými zákonnými opatřeními, ale charakteristickým znakem osmé dekády bylo hledání smyslu architektonické profese především v individuální rovině. Tato studie si klade za cíl přiblížit prostředí, ve kterém architekti a architektky v osmdesátých letech pracovali, a zároveň se pokouší vyplnit mezeru mezi dvěma dnes všeobecně sdílenými interpretačními póly: na jednom sledujeme obraz všemocného systému; na druhém leckdy emotivní líčení boje, který s ním bylo nutné svádět.

System

Korekce státem řízeného projektování neprobíhaly pouze v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy procházelo nejhlubší krizí. Strukturální reorganizace, stejně jako legislativní úpravy systém projekční činnosti vyladovaly a přizpůsobovaly ho aktuální

1 Jíří Lasovský, Trochu o architektuře a nivelizaci a ústavech a také autorské ochraně (Diskuse ke III. sjezdu SČA), Československý architekt XXXIII, 1987, č. 9, s. 5–6, zde s. 5.

←

Architekt Ján Hudák Blicha ve své kanceláři v trenčinském Stavoprojektu
 ● Architect Ján Hudák Blicha in his office in Stavoprojekt in Trenčín
 (soukromý archiv Lucie Mlynčekové, osmdesátá léta)

- 2 K základnímu přehledu aspoň: Bohumil Skála, Vývoj dokumentace staveb, *Investiční výstavba XXIII*, 1985, s. 128–133.
- 3 Ota Šik, *Plán a trh za socialismu*, Praha 1968.
- 4 ~, Zpráva Ústředního výboru Svazu architektů ČSSR k otázkám organizace projektové činnosti a uspořádání vztahů v investiční výstavbě, *Československý architekt XIII*, 1967, č. 6, s. 3–4, zde s. 3. Sdružení projektových ateliérů tvořily ateliéry Alfa (vedoucí Vladimír Machonin), Beta (Jan Šrámek), Gama (Karel Prager), Delta (Jiří Klen) a Epsilon (Karel Filsak). Viz Radomíra Sedláková (ed.), *Architektura pro Prahu: půl století Sdružení projektových ústavů, Projektového ústavu Výstavby hlavního města Prahy a jejich následovníků*, Praha [2017], nestr.
- 5 Vyhláška Federálního výboru pro technický a investiční rozvoj č. 137/1970 Sb., kterou se mění a doplňuje vyhláška č. 108/1966 Sb. Státní komise pro techniku o oprávnění projektové činnosti, *Sbírka zákonů ČSSR*, částka 41/1970.
- 6 Informace o oprávněních na úseku oprávnění k projektové činnosti (Informace byla předkládána v souvislosti s usnesením vlády č. 170/1970 a navazujícími úkoly uloženými usnesením vlády ČSSR č. 18 ze dne 7. 1. 1971 v bodu B/1 přílohy č. 2). Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 229, *Ekonomie projektové činnosti*, 1971/72.
- 7 Na začátku osmdesátých let existovalo 127 ústředních orgánů státní správy (federálních, českých a slovenských), z nichž 45 (tedy 35 %) přímo řídilo projektové ústavy.
- 8 Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 229, *Ekonomie projektové činnosti*, 1971/72.

společenské situaci kontinuálně od roku 1948.² Neúspěšné pokusy o liberalizaci hospodářských vztahů (ekonomická reforma Oty Šika)³ či o zavedení progresivních forem projekční práce (sdružení projektových ateliérů, utvářených kolem výrazných osobností „na základě názorové jednoty“)⁴ vystřídaly s nástupem normalizace opětovně snahy o centralizaci. Ústřední roli v těchto snahách zastávalo (roku 1970 založené) Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj (FMTIR), jež mimo jiné udělovalo oprávnění k projekční činnosti⁵ – pouze samostatně fungující projekčně-inženýrské organizace,⁶ řízené buď orgány státní správy (ministerstvy) s celorepublikovou působností,⁷ národními výbory pro místní výstavbu, či dalšími nižšími formami (generálními ředitelstvími, vedením výrobně hospodářských jednotek ad.),⁸ mohly zastávat roli generálního projektanta, tedy připravovat projektovou dokumentaci a koordinovat realizaci včetně nejrůznějších subdodávek.⁹ Jakkoliv o takovou emancipaci projektové ústavy usilovaly od poloviny padesátých let, nakonec se stala zdrojem hlavního problému československého stavebnictví obecně: na projekční organizace byla kladena značná zodpovědnost, ovšem ve valné většině případů mival rozhodující slovo investor a stavební dodavatel.¹⁰

Centralizace měla několik rovin. Objednala-li si investorská organizace stavební zakázku, její realizací byly pověřeny projekční a stavební složky, které řídila rovněž ona. Koordinovala tak činnost tří základních částí – investora, projektanta a dodavatele – v situaci, kdy každý zapojený subjekt byl zároveň samostatnou ekonomickou a organizační jednotkou. Spolupráce mezi těmito účastníky výstavby většinou neprobíhala optimálně i přesto, že se ji stát pokoušel vylepšit prostřednictvím řady systémových úprav. Provedena byla řada legislativních kroků, upravujících pravidla projektování a stavebnictví. Za projednávání, tvorbu a zadávání těchto vyhlášek¹¹ bylo zodpovědné zmíněné Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj, transformované v roce 1983 do Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (SKVTIR).¹² Státní zásahy směřovaly i do struktury hospodářství celkově, zejména zákonem č. 88, o *státním podniku* (1988),¹³ inspirovaným obdobným krokem sovětské perestrojky, jenž měl rozvinout tzv. socialistické podnikání – přeměnu státních podniků a družstev na samostatné hospodářské jednotky s ještě větší nezávislostí a zodpovědností za vlastní finanční zdroje a efektivitu práce. Tyto reformní snahy, které někteří historici uvádí jako první krok k erozi sebevědomí státního establishmentu pozdní normalizace,¹⁴ se samozřejmě týkaly i projektových ústavů. Jejich ředitelé si od nich kromě posílení autonomie celé organizace i jednotlivých ateliérů slibovali i zjednodušení celého procesu projektové přípravy, jak ukázala rozsáhlá anketa, kterou na pokračování od 13. do 22. čísla ročníku 1989 přinášely stránky *Československého architekta*.

Ze stránek oborových periodik i diskusních témat se ovšem zdá, že architekti a urbanisté vkládali největší naděje do usnesení č. 333/1982, kterým vláda schválila dokument *Poslání a směry dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR*.¹⁵ Tento první vládní materiál věnovaný výhradně architektuře¹⁶ vypracoval kabinet teorie architektury Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA) pod vedením Kamila Dvořáka a obsahoval základní body, které měly všechny instituce zapojené do výstavby následovat – a zároveň tak nepřímou pojmenoval i hlavní problémy, na které experti už nějakou dobu poukazovali. O významu, jež architektonická scéna usnesení přikládala, svědčí fakt, že redakce *Architektury ČSR* mu věnovala v ročníku 1984 samostatnou rubriku, jež měla plnit roli jakési oborové diskusní tribuny.¹⁷ Jak se však záhy ukázalo, i obsah tohoto dokumentu byl přes původně jistě dobrý úmysl natolik vágní a obecný, že ani on nemohl mít na změny výraznější vliv.¹⁸

Struktura ministerstev v letech 1969–1989, oproti řadě reorganizací v předchozích dvou desetiletích, zůstávala prakticky stejná, což sice bylo příslibem potřebné stability, ale zároveň přinášelo určitou nepružnost.¹⁹ Činnost ministerských projektových ústavů i nadále vycházela ze zaměření rezortů, pod které spadaly – tedy šlo převážně o specializovanou projekční práci, která nebyla tolik svázaná protežovanou typizací a oproti bytové výstavbě nabízela prostor pro využití nestandardních prvků a konstrukcí.²⁰ To se týkalo vyhledávaných pracovišť, jako byly Zdravoprojekt²¹ nebo Sportprojekt, stejně jako složek ministerstva stavebnictví (Keramoprojekt) nebo projekčních ústavů působících při ministerstvech odpovídajících za jednotlivá výrobní odvětví.²²

Bytovou a občanskou výstavbu měly na starost místní projektové ústavy, řízené krajskými národními výbory.²³ Jejich struktura vycházela z územního členění z roku 1960,²⁴ jež s výjimkou krátkých přechodných období²⁵ zůstalo zachované až do roku 1990. Správa krajů neprobíhala federálně, a snad i proto byl viditelný rozdíl v počtu tzv. místně příslušných projekčních ústavů v ČSR a SSR. V roce 1971 jich bylo dohromady 24, z nichž pouze čtyři slovenské; od roku 1980 pak můžeme sledovat nárůst²⁶ na počet 83 projekčních organizací (počet se v ČSR zvýšil dvojnásobně, v SSR pak devítinásobně).²⁷ Právě v těchto velkých projektových ústavech, jež působily na různých úrovních územního členění, jako byly Krajské projektové ústavy,²⁸ Stavoprojekty²⁹ a Útvary hlavního architekta,³⁰ pracovala většina z přibližně pěti tisíc architektů a architektek s vysokoškolským vzděláním.³¹

Třetí skupinu větších projekčních složek tvořily ty podřízené družstevním svazům, které se navzdory centralizačním snahám podařilo udržet i v projektové sféře. V ČSR i SSR existovaly celkem tři svazy družstev, které měly vlastní projektový ústav:³² Svaz výrobních družstev s projekční složkou ČSVD³³ (na Slovensku SZVD), Svaz

9 Jakým byla například legislativně ukládaná povinnost vyhradit z rozpočtu na stavbu prostředky na výtvarnou výzdobu, viz část *Alternativy* této kapitoly.

10 Stanislav Talaš, *Vývoj, stav a současné podmínky projektovania z pohľadu architekta projektanta*, *Architektura ČSR XXXVIII*, 1979, s. 354–355. Jedním z hlavních problémů bylo pomalé tempo výstavby a značná rozestavenost, proto se pro sedmou pětiletku (1981–1985) například oficiálně doporučovalo zahajovat nové stavby „jen ve stanoveném (omezeném) rozsahu“. Jozef Hudec, *Úkoly československého stavebnictví v 7. pětiletém plánu*, Praha 1981, s. 92.

11 Z významných zákonů a vyhlášek z osmdesátých let aspoň: Vyhláška Federálního ministerstva pro technický a investiční rozvoj č. 105/1981 Sb., o dokumentaci staveb; vyhláška Federálního ministerstva pro technický a investiční rozvoj č. 8/1983 Sb., o zvláštní způsobilosti k některým činnostem ve výstavbě; vyhláška Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj č. 105/1985 Sb., o experimentálním ověřování ve výstavbě; vyhláška Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj č. 5/1987 Sb., o dokumentaci staveb; vyhláška Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj č. 73/1987 Sb., kterou se mění a doplňuje vyhláška č. 8/1983 Sb., o zvláštní způsobilosti k některým činnostem ve výstavbě.

12 Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 273, Oprávnění a registrace 1971–1972; ústavní zákon č. 114/1983, o zřízení Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, Sbírka zákonů ČSSR, částka 26/1983.

13 Zákon č. 88, o státním podniku, Sbírka zákonů ČSSR, částka 17/1988.

14 Michal Pullmann, *Eroze diktatury v době přestavby: krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989)*, *Soudobé dějiny* XIX, 2012, s. 256–274, zvl. s. 262–265.

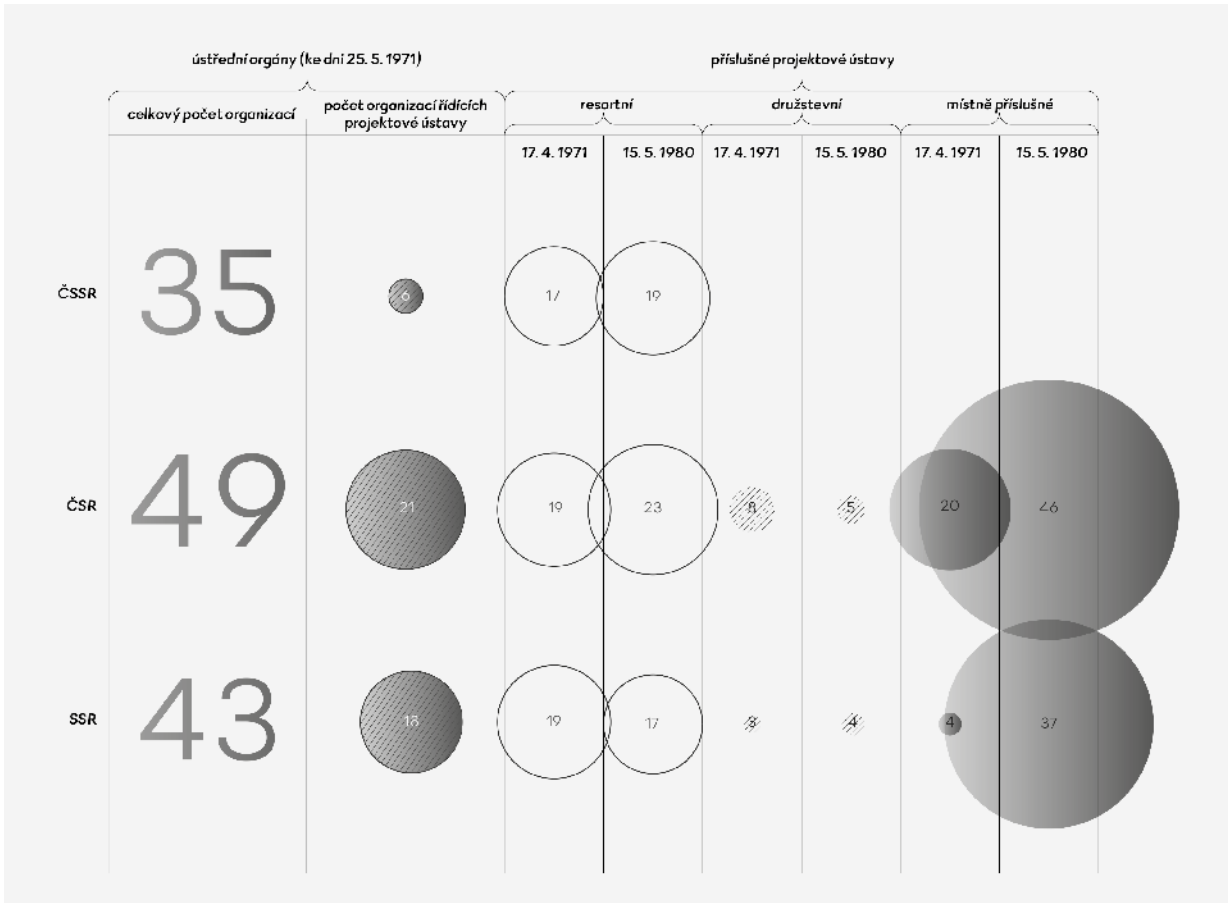
15 Václav Chyška – Kamil Dvořák, *Poslání a směry dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR: usnesení vlády ČSR č. 333/1982*, Praha 1988.

16 Vláda SSR vypracovala obdobné dokumenty již o pár let dříve – usnesení č. 75/1978, o opatřeních na zkvalitnění a zprogresivnění architektonických a urbanistických řešení, a usnesení

- č. 25/1980 k návrhu koncepce rozvoje socialistické architektury na Slovensku do roku 2000. Usnesení vlády ČSR č. 333/1982 mělo ale mnohem větší publicitu.
- 17 ~, V čem a jakým způsobem je možno naplňovat usnesení vlády č. 333/1982 o poslání a směrech dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR?, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 33.
- 18 O vládním usnesení č. 333/1982 v kontextu architektury osmdesátých let viz též Karolina Jirkalová, *Politika architektury a krize socialistického města, Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny 28*, 2020, s. 56–76.
- 19 Zákonem č. 2/1969 Sb., o zřízení ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy ČSR, bylo ustanovených sedmáct ministerstev. O rok později byly zákonem č. 147/1970 Sb., o změnách v soustavě ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy ČSR, zrušeny ministerstvo plánování, ministerstvo dopravy a ministerstvo pošt a telekomunikací.
- 20 „Nemocniční provoz takovýchto rozsahů, Motol, Na Homolce, Na Bulovce a jiné, se nedá vytvářet jako typový objekt, vždy je to originál a absolutní atyp, výsledek tvůrčího procesu autorů a samozřejmě s podpisem doby vzniku, třeba i v materiálech.“ Šárka Koukalová, rozhovor s Petrem Kutnarem a Janou Ježkovou, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 122–133, zde s. 129.
- 21 Jan Čermák – Jaroslav Prokopec et al., *Zdravoprojekt: Státní ústav pro projektování zdravotnické výstavby: 1960–1985*, Praha 1985.
- 22 Byly to Energoprojekt, Hydroprojekt, Plynoprojekt, Báňské projekty, Rudný projekt/Interprojekt, Hutní projekt, Kovoprojekta, Projekta, Chemoprojekt, Keramoprojekt, Dřevoprojekt, Lignoprojekt, Potravinoprojekt, Centroprojekt a Skloprojekt. Viz Jan Zikmund, *Hledání univerzality: kontexty průmyslové architektury v Československu 1945–1992*, Praha 2020, s. 27–55. Vlastní projekční skupiny měly také velké stavební podniky, jako byl Armabeton, Konstruktiva, Pozemní stavby, Průmstav, Ingstav a další. (Ibidem, s. 56–58.) Projekční skupiny měly také velké závody, jako byly Škoda Plzeň nebo AZNP Mladá Boleslav, kde ovšem nad architektury převažovali technologové.
- spotřebních družstev s Obchodním projektem³⁴ a Svaz bytových družstev s Druposem, který se zaměřoval na projektování rodinných domků a celorepublikovou distribuci jejich katalogů.
- Speciální postavení v nastíněné struktuře pak měla Praha, kde kromě místních organizací zaměřených na bytovou a občanskou výstavbu – Projektového ústavu Výstavby hlavního města Praha (PÚ VHMP)³⁵ a Pražského projektového ústavu (PPÚ)³⁶ – působily další velké specializované podniky: Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů (SÚRP MO),³⁷ Projektový ústav dopravních a inženýrských staveb (PÚDIS),³⁸ Metroprojekt³⁹ a od roku 1961 komplexní koordinaci územního plánování a výstavby zajišťoval Útvar hlavního architekta.⁴⁰

Práce

Technokraticky nastavený aparát přes všechny zmíněné korekce nadále ztrácel schopnost reagovat na aktuální potřeby. Problémy způsobovala nejen přílišná svázanost s plánovaným hospodářstvím, které se dostávalo od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let do stále větší krize.⁴¹ Projektové ústavy „zbytněly, zbyrokratizovaly se, degenerovaly na fabriky na projekty, výrobce dokumentace“,⁴² ovšem rigidnost celého systému podtrhávalo i samotné vědecké pojetí projekčního procesu, které původně mělo být naopak hnacím motorem architektonické práce: „Zakázka je hodinově zpracována a podle tabulek rozepsána na jednotlivé profese. Po provedení časového sladění různých zakázek a profesí je pak už jen sledováno dodržování příslušných vazeb a termínů. Výsledkem této činnosti je vyexpedovaný projekt.“⁴³ Projektová dokumentace tak připomínala výrobek, zhotovený rutinním opakováním jasně definovaných kroků se závazným rozsahem. Nelze se proto divit, že v tomto prostředí především mladší architekti a architektky uspokojení nenacházeli. „Architekt, který důrazně prosazuje do projektu hlediska architektury, je dnes pro projektovou organizaci příliš nespolehlivý partner. Organizace mu – ze svého hlediska právem – nedůvěřuje, protože cítí, že mu jde o něco jiného než jí. Pro architekta je organizace pouze prostředníkem k realizaci architektonických idejí, ale organizace má v současných poměrech úkoly jiné. Vzniká tak rozpor a roztrpčení z nepochopení vzájemných pozic“,⁴⁴ popisoval situaci v roce 1987 architekt Alexander Holub. A o rok později Jan Kerel s nadsázkou dodával: „Čím je věc hloupější, tím snáze při schvalování projektu projde. Když přijdete s něčím chytrým, všichni se nastraží, jako byste byl sabotér. V rámci projekčních ústavů a nadřízených institucí je tvůrčí architekt v početní menšině proti obrovskému aparátu, který ho kontroluje, aby nevymýšlel nějaké příliš složité, náročné věci. Inovace jim přiděluje práci. Neustálý boj i o zcela jasné záležitosti člověku ubírá čas, který mu pak schází, když chce svou práci dělat pořádně. Žije pak ve stálém stresu.“⁴⁵

Počty projektových ústavů v letech 1971 a 1980 The number of design institutes in 1971 and 1980

V sedmdesátých a osmdesátých letech, tedy v době, kdy zažíval československý projekční systém nehlubší krizi, procházel také řadou korekcí a reorganizací. ● In the 1970s and 1980s, when the system of architectural design in Czechoslovakia was experiencing its deepest crisis, it also underwent reorganisation and a number of changes.

(grafika Lucia Mlynčková)

Setkání Zdeňka Kuny, Vladimíra Meduny, Miloše Jakeše a Dušana Boháče na I. sjezdu Svazu československých architektů

A meeting between Zdeněk Kuna, Vladimír Meduna, Miloš Jakeš, and Dušan Boháč at the First Congress of the Union of Czechoslovak Architects

1982

K ritualizaci oficiálního života v zemích státního socialismu patřila účast vysokých stranických a státních představitelů na sjezdech uměleckých svazů. Sjezdu Svazu čs. architektů v prosinci 1982 se vedle tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše zúčastnil mj. ministr výstavby a techniky František Šrámek a také předsedové architektonických svazů ze Sovětského svazu, Německé demokratické republiky, Polska, Bulharska, Rumunska a Mongolska. • Part of the ritualisation of official life in state-socialist countries involved high-ranking party and state dignitaries attending the congresses of various arts unions. Participants at the congress of the Union of Czechoslovak Architects in December 1982 included Secretary of the Central Committee of the Communist Party Miloš Jakeš, Minister of Development and Technology František Šrámek, and the chairs of architectural unions in the Soviet Union, the German Democratic Republic, Poland, Bulgaria, Romania, and Mongolia.

(archiv ČTK, foto Karel Vlček)

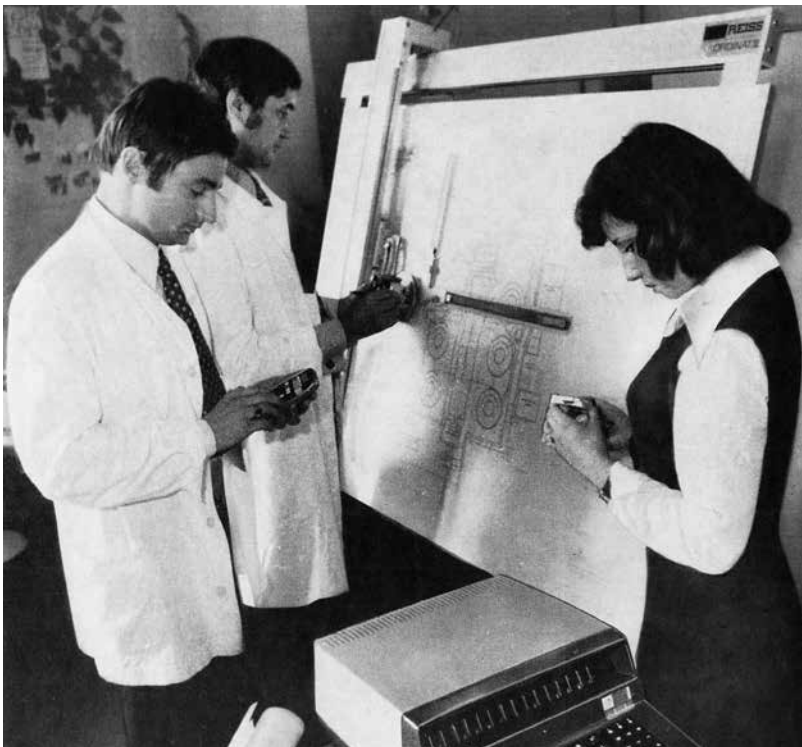

**Projekční ústav
A design institute**

Mezi vyhledávaná pracoviště patřily i specializované projekční ústavy.

- Specialised design institutes were much in demand.

(Potravinoprojekt: 20 let, Praha 1973, nestr.)

**Pracoviště architekta se modernizuje
The architect's workplace is becoming more modern**

Od konce sedmdesátých let se při projektování začala ve větší míře využívat výpočetní technika.

- Starting in the 1970s computer technology began to be used to a greater degree in the work of architectural design.

(Sigma: 10 let, [Olomouc 1978], nestr.)

- 23 Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 273, Projektování – mzdový vývoj 1976, 1977, 1980.
- 24 Zákon č. 36/1960 Sb., o územním členění státu, Sbírka zákonů ČSSR, částka 15/1960.
- 25 Na krátkou dobu bylo zákonem č. 71/1969 Sb., o územním členění SSR, Slovensko rozdělené na 37 okresů s Bratislavou jako samostatnou územní jednotkou. O rok později zákonem č. 130/1970, o územním členění SSR, se vrátilo členění dle krajů (Západoslovenský, Středoslovenský, Východoslovenský a hlavní město Bratislavu).
- 26 Vliv na to měla vyhláška Federálního ministerstva pro technický a investiční rozvoj č. 88/1976 Sb., o oprávnění k projektové činnosti, a především zákon č. 50/1976 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon).
- 27 Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 273, Projektování – mzdový vývoj 1976, 1977, 1980.
- 28 Východiska tohoto rozložení částečně objasňuje Jaroslav Pokorný v anketě Slova tvůrců, kterou v roce 1968 připravila redakce revue *Architektura ČSSR*. Viz Jaroslav Pokorný * 27. 1. 1908, *Architektura ČSSR XXVII*, 1968, s. 646. Další informace viz četné monografie Stavoprojektů a Krajských projektových ústavů.
- 29 Stavoprojekty byly na Slovensku pod správou ministerstva výstavby a techniky a pod krajské národní výbory přešly až v průběhu sedmdesátých let. Viz Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 230, Ekonomie projektové činnosti 1971–1972; a i. č. 273, Projektování – mzdový vývoj 1976, 1977, 1980.
- 30 Na tomto místě lze zmínit i práci v okresních nebo městských stavebních podnicích, kde pracovaly malé skupiny o 15–30 lidech, jež se výhradně zaměřovaly na drobnou výstavbu a stavební údržbu v daném místě.
- 31 Karel Pašek, Podmínky tvůrčí praxe architektů v projektových organizacích a složkách, in: *Kolektiv autorů, Architektura nové výstavby občanské, bytové, průmyslové I*, Praha 1984, s. 69–78, zde s. 69.

Podobně demotivující bylo finanční ohodnocování⁴⁶ projektů, jednotné pro všechny činnosti, jež nerozlišovalo obtížnost či časovou náročnost.⁴⁷ V kolektivních několikastupňových projektech navíc zůstávala nevyjasněná otázka autorských práv i omezené možnosti kontroly nad výslednou realizací.⁴⁸ Není proto divu, že bychom v některých ateliérech narazili na určitou míru rezignace a nezájmu. „*Pracovní morálka byla v různých ateliérech různá. V kvalitních poměrně vysoká, v průměrných často dost mizerná. Pokud lidé neměli o práci zájem, snažili se ji odbýt. V pracovní době se slavila různá osobní výročí, ženy si během dne vyřizovaly nákupy, prodlužovaly se polední přestávky a podobně. Pokud to šlo, zaměstnanci si často odnášeli domů pracovní pomůcky, kreslicí potřeby, pauzák na melouchy atd.*“⁴⁹ glosoval atmosféru architekt Jiří Merger v cenné osobní výpovědi, přibližující projekční systém i každodenní chod v ateliéru.

Přítom jak ukázala zmíněná anketa mezi řediteli projektových ústavů, uspořádaná redakcí *Československého architekta* v roce 1989, i oni si těchto dlouholetých problémů byli vědomi a dokázali je přesně pojmenovat: apelovali na zjednodušení projektového procesu a přidružené administrativy, posílení samostatnosti a odpovědnosti architektů, zvýšení kvality práce, navrácení tvůrčí atmosféry do kolektivů a v neposlední řadě zdůrazňovali povinnost za odvedenou práci patřičně zaplatit.⁵⁰ S určitým očekáváním změn v projekční činnosti některé organizace od druhé poloviny sedmdesátých let také zřizovaly oddělení vybavená počítači. Ty zpočátku sloužily úpravě dat v těch fázích projektu, jež po technických pracovnících vyžadovaly zdlouhavé mechanické úkoly. Pokročilejší způsoby výpočtů a zobrazování v trojrozměrné prostorové soustavě sice přinesly v polovině osmdesátých let interaktivní grafické systémy, ale jejich zavádění do praxe probíhalo pomalu především kvůli vysokým finančním nákladům, a tak se počítače staly plnohodnotným pracovním nástrojem až v devadesátých letech.⁵¹

Rostoucí nespokojenost mohli registrovat nejen všichni zainteresovaní, účastníci nejrůznějších odborných setkání či odběratelé oborových periodik, ale také čtenáři denního tisku. Do architektury, vesměs prezentované jako celospolečenské téma, se totiž akumulovaly aktuální problémy v konturách, které šlo snadno a relativně bezpečně pojmenovávat. Proto nepřekvapí, že kritika její úrovně, zbyrokratizovaného systému a pracovních podmínek dominovala příspěvkům na III. sjezdu Svazu architektů v roce 1987 a vedle obvyklých obecných deklamací ji někteří řečníci neváhali obrátit také do vlastních řad. Jan Línek například konstatoval: „*Nedostatek kritiky, teorie architektury, profesní etiky, často i malá odvaha otevřít dveře různým hledáním, spolu s vnějšími vlivy hospodářského charakteru vedly k tomu, že v posledních letech nedošlo přes dílčí úspěchy k zásadnímu*

kvalitativnímu zlepšení architektury, především pak v bytové výstavbě, která u nás v největším rozsahu ovlivňuje vznik a vytváření prostorů, v nichž se člověk běžně pohybuje. Negativní hodnocení architektury veřejností se opírá právě o vývoj v této oblasti."⁵² Jan Novotný zdůrazňoval, že „je přetrvávajícím omylem architektonické profese u nás, že se nesnaží cílevědomě a v širším měřítku navázat kontakt s uživatelem“⁵³ a Tomáš Havrda narážel na vyprázdňená rétorická gesta, jež byla pro tyto oficiální sjezdy typická: „(...) je třeba vymanit se ze samomluvy a dospět k tvořivému a oboustranně kritickému dialogu se všemi ostatními partnery ve výstavbě (...). Takový dialog ale nesmí ustrnout na obecných proklamacích. Měl by vést ke konkrétním programům (...) a postupným realizačním cílům.“⁵⁴

Navzdory obecnému pocitu zmaru se – díky ředitelům organizací či vedoucím jednotlivých ateliérů – občas přece jen dařilo vytvořit kultivované, kreativní a leckdy i náročné prostředí. Byly to zejména zmíněné elitní ateliéry v Projektovém ústavu Výstavby hlavního města Prahy, liberecký SIAL se svou Šolkou⁵⁵ či specializované organizace (Spojprojekt, Sportprojekt, Zdravoprojekt, ústavy průmyslových staveb atd.). Vystudovaní architekti a architektky také přecházeli na patřičná oddělení v investorských a výrobních podnicích či státní správě, nebo se věnovali pedagogické činnosti na školách architektury. Někteří zaměřili do výzkumu, který se kromě Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA), Československého střediska výstavby a architektury (ČSVA),⁵⁶ Studijního a typizačního ústavu (STÚ)⁵⁷ či Ústavu bytové a oděvní kultury (ÚBOK)⁵⁸ rozvíjel coby součást státního plánu i na Československé akademii věd (ČSAV), kde umožňoval výjezdy do zahraničí a navazování potřebných kontaktů.⁵⁹ Někteří našli uplatnění ve filmu, divadle či televizi pro tvorbu scén a ti s architektonickým vzděláním získaným na výtvarných školách se často věnovali interiérovému designu, rekonstrukcím nebo památkové péči. Vyhledávané byly také zakázky v rámci Architektonické služby či ve spolupráci s Českým fondem výtvarných umění, stejně tak jako aktivity, které podrobněji přibližují následující stránky.

V legislativních mantinelech bylo možné, byť v omezené míře, projektovat individuálně. Díky tzv. průkazům zvláštní způsobilosti k některým činnostem ve výstavbě mohli architekti a architektky s vysokoškolským vzděláním a minimálně pětiletou praxí (nebo desetiletou praxí se středním odborným vzděláním) na základě smlouvy projektovat stavby, jejichž náklad nepřesahoval půl milionu korun.⁶⁰ Průkazy měly umožnit flexibilnější podmínky pro stavební akce menšího rozsahu a na komunální úrovni, ale byly leckdy zneužívány také pro jiné účely.⁶¹ Bylo možno vykročit i mimo projekční systém, jak například ve vzpomínkách zmínil Jaroslav Kosek: „Novou příležitostí pro architektky se v té době stal MON, což byla taková

- 32 Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 229, Zpřesněný přehled ústředních orgánů a skupin společenských organizací a jejich číselných kódů dle Jednotného číselníku organizací v ČSSR – stav k 1. lednu 1971.
- 33 Za zmínku stojí, že začátkem sedmdesátých let pod hlavičkou ČSVD fungovalo několik samostatných projekčních složek, například Ateliér A-13. Viz rozhovor Vladimíra Šlapety s Petrem Keilem, cosa.tv, vyhledáno 30. 5. 2022.
- 34 František Vychodil – František Lopata, *Stavby družstevního obchodu 1976–1980*, [Jihlava] 1981.
- 35 Radomíra Sedláková (ed.), *Architektura pro Prahu: půl století Sdružení projektových ústavů, Projektového ústavu Výstavby hlavního města Prahy a jejich následovníků*, Praha [2017].
- 36 Otakar Nový et al., *Architekti Praze*, Praha 1971.
- 37 Eva Matyášová, K 30. výročí SÚRPOMO, *Památky a příroda IX*, 1984, s. 478–479.
- 38 Kolektiv autorů, *PŮDIS 20 let*, Praha 1986.
- 39 Jiří Kočí – Miroslav Kupka – Václav Valeš et al., *Patnáct let Metroprojektu*, Praha 1986.
- 40 Miroslav Podobský, K aktuálním problémům územního plánování hlavního města Prahy: 20 let vzniku Ústavu hlavního architekta hl. m. Prahy, *Architektura ČSR XLI*, 1982, s. 31–32; Martina Koukalová – Milan Urza – Eva Novotná, *Plánování Prahy: historie Útvaru hlavního architekta 1961–1994*, Praha 2021.
- 41 Milan Sekanina, Nedokončená: československá ekonomika v druhé polovině 80. let minulého století, *Acta Oeconomica Pragensia XV*, 2007, č. 7, s. 331–351.
- 42 Jiří Lasovský, Trochu o architektuře a nivelizaci a ústavech a také autorské ochraně (Diskuse ke III. sjezdu SČA), *Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 9, s. 5–6, zde s. 5.
- 43 Alexander Holub, Architekt versus organizace (Diskuse ke III. sjezdu SČA), *Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 8, s. 5.
- 44 Ibidem.
- 45 Petr Kratochvíl, Architektonické konfrontace, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, s. 86–87.

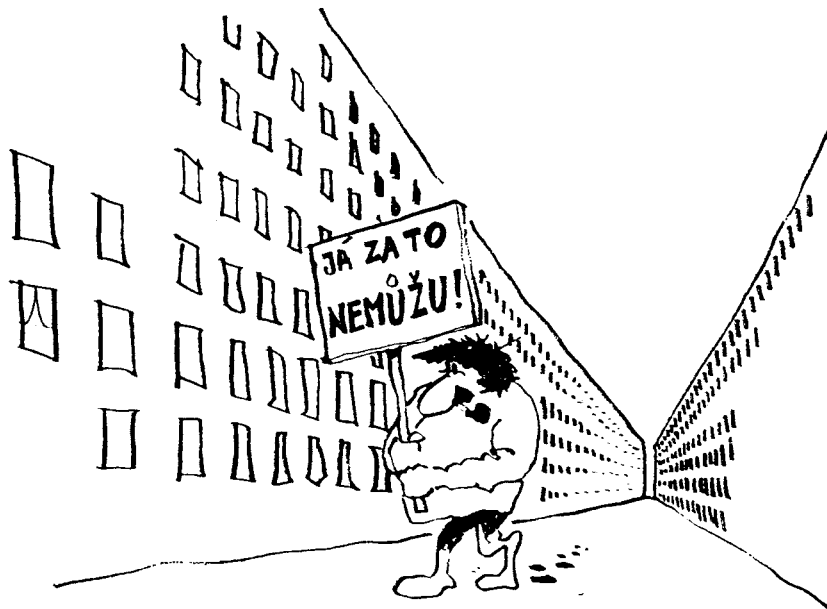
- 46 Průměrná měsíční mzda v projektových ústavech se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let pohybovala mezi 2,5 a 3,5 tisíci korun. Národní archiv v Praze, fond Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, i. č. 273, Projektování – mzdový vývoj 1976, 1977, 1980.
- 47 Jan Fibiger – Jiří Vasiluk, Architekt s místem uprostřed, *Československý architekt XXXIV*, 1988, č. 10, s. 1 a 3.
- 48 Michaela Záhorská, Co pro architekta znamená chtít, *Československý architekt XXXV*, 1989, č. 2, s. 1 a 5.
- 49 Jiří Merger, Projektování za totáče, *StavbaWEB*, 21. 10. 2019, vyhledáno 23. 6. 2022.
- 50 Redakce, Anketa mezi zvolenými řediteli projektových ústavů a architektky – členy rad pracujících, *Československý architekt XXXV*, 1983, č. 13–22.
- 51 Viz Jan Zikmund, Počítače – pracoviště blízké budoucnosti, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 198–219.
- 52 Diskuse na III. sjezdu SČA (Jan Líněk), *Architektura ČSR 1987*, s. 545–563, zde s. 549.
- 53 Diskuse na III. sjezdu SČA (Jan Novotný), *ibidem*, zde s. 551.
- 54 Diskuse na III. sjezdu SČA (Tomáš Havrda), *ibidem*, zde s. 547.
- 55 Rostislav Švácha (ed.), *Sial*, Olomouc 2010.
- 56 Kamil Dvořák, 35 let Výzkumného ústavu výstavby a architektury, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 88–89.
- 57 ~, 35 let trvání *Studijního a typizačního ústavu v Praze (1948–1983)*, Praha 1983.
- 58 Jiří Benda, ÚBOK – 40 let ve službách průmyslu a kultury, *Průmyslový design XIII*, 1989, č. 6, s. 2–3.
- 59 Lucia Mlynčeková – Jan Zikmund, rozhovor s Josefem Pecharem, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 300–303, zde s. 302.
- 60 Parametry této zvláštní způsobilosti byly definovány ve známém zákoně o územním plánování a stavebním řádu z roku 1976. Zákon č. 50/1976 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon), Sbírnka zákonů ČSSR, částka 9/1976 – následně upravený ve vyhlášce Federálního ministerstva pro technický a investiční rozvoj č. 88/1976 Sb., o oprávnění k projektové činnosti, Sbírnka zákonů ČSSR, částka 17/1976.

pofiderní organizace [Mezinárodní organizace novinářů] s lidmi disponujícími pro nás nezbytnou autorizací. Ti na naše výkresy za patřičné ‚všimné‘ dávali razítka a nám tak odpadly všechny ty nekompetentní dobové komise a všichni ostatní, kteří do našich projektů chtěli mluvit.“⁶² Určité uvolnění ekonomiky v druhé polovině osmdesátých let pak umožnilo vznik i dosud nevidaných forem, jako byl (soukromý) ateliér D. A. Studio, který si založili Martin Rajniš, Markéta Cajthamlová a Lev Lauer mann již v roce 1986.⁶³

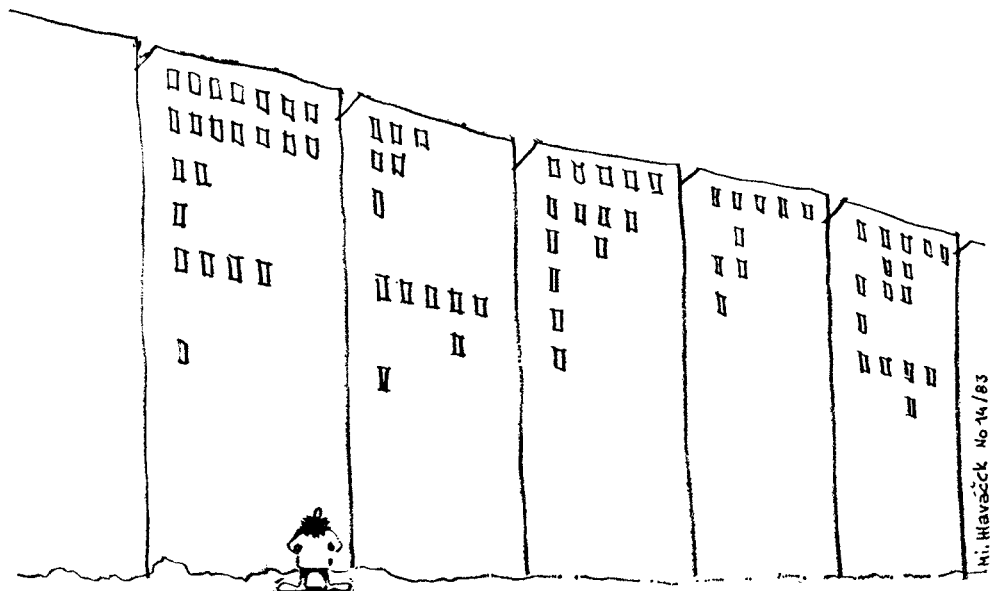
Přes všechny zmíněné pokusy o reformu došel centralizovaný projekční systém v osmdesátých letech – dle shodného mínění valné většiny architektů – na hranici svých možností. Roky vyhlášenou transformaci, jakou měl přinést nový zákon o architektuře a urbanismu,⁶⁴ nakonec urychlily listopadové události roku 1989 a dynamika následných měsíců.⁶⁵ Změny se odehrávaly v ideové rovině, kterou provázela řada aktivistických kroků⁶⁶ i pokusy o zúčtování s některými architektky,⁶⁷ jež nakonec vedly k založení Obce architektů.⁶⁸ Současně probíhala proměna systémová – demontáž státem řízené projekční činnosti a stavebnictví. Zatímco přežitou trojnožku investor–projektant–dodavatel nahradil přechod na standardní smluvní vztahy hned zkraje roku 1990,⁶⁹ otázky budoucí podoby profese, autorizace, kompetencí a autorských práv se diskutovaly ještě následující dva roky.⁷⁰

Alternativy

Možnost vymanit se aspoň na chvíli z výše naznačené projektantské rutiny nabízely rozličné formy spolupráce s výtvarníky, fungující v různých modifikacích a intenzitě po celou druhou polovinu 20. století. Tyto spolupráce i přes množství limitů umožnily vznik řady kvalitních individuálních výtvarně–architektonických řešení. Program, o který usilovali umělci už od třicátých let, získal kodifikovanou podobu v polovině let šedesátých, kdy vláda usnesením č. 355/1965, o *uplatnění výtvarného umění v investiční výstavbě, schválila Zásady pro spolupráci mezi investory, projektanty a výtvarnými umělci a pro zajištění účelného využívání finančních prostředků na výtvarná díla, tvořící součást architektonického řešení staveb.*⁷¹ Nové zásady ukládaly investorům povinně vyhradit část z rozpočtu stavby pro výtvarné umění. Výši takové investice určovaly prováděcí pokyny podle vzorců, které zohledňovaly například společenskou důležitost budovy nebo třeba množství návštěvníků. Vládní usnesení svěřilo velkou pravomoc především do rukou tvůrců architektonického konceptu, jejichž odborný názor měl být stěžejní při volbě autorů výtvarných děl. Konečně rozhodnutí ovšem záleželo na dohodě s místně příslušnou komisí Českého fondu výtvarných umění (ČFVU),⁷² která měla za úkol dohlížet na vhodnost, ideovou a uměleckou hodnotu realizovaných děl a v neposlední řadě i na přiměřenost

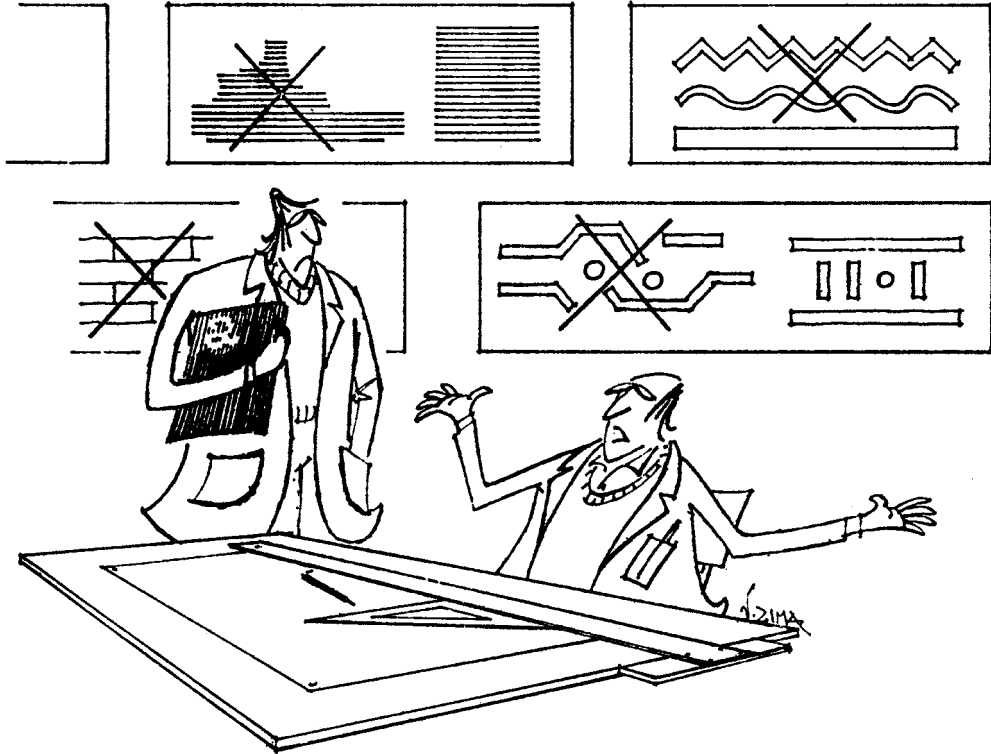

M. Hlaváček No 1/83.

M. Hlaváček No 14/83

Tak tebe jsem chlapče dělal já. Jseš opravdu ze všech nejkrásnější!

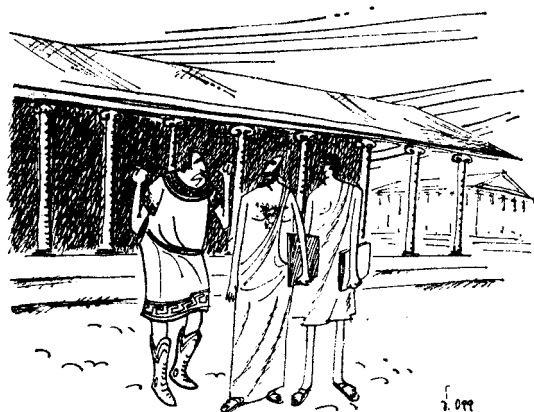
Milý mladý kolego, brzy pochopíte sám, že hledání inspirace v zahraničních časopisech je pro obyčejného architekta jen jítření otevřené rány!

Architekti tváří v tvář systému

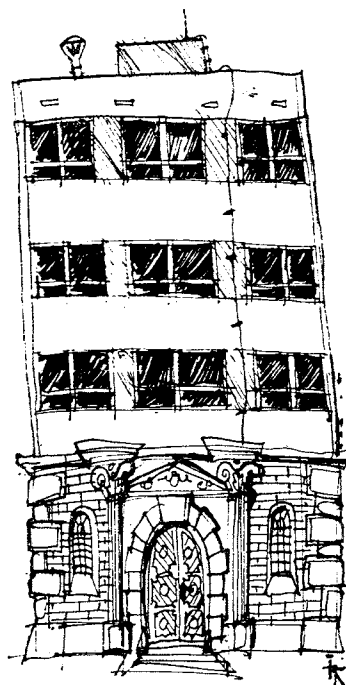
Architects face to face with the system

Architektonická profese se v osmdesátých letech stala tématem řady anekdot a kreslených vtípů. Nikdy předtím ani potom nejspíše nenajdeme v tomto formátu tolik (sebe)ironické reflexe. • In the 1980s the architectural profession was the subject of various jokes and cartoons. Probably never before or again was there so much (self-)ironic reflection in the form of a cartoon.

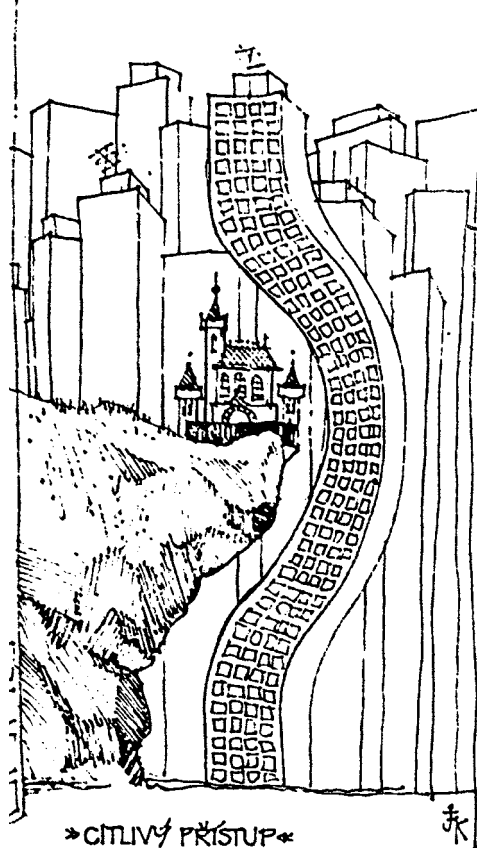
(Mi. Hlaváček, *Československý architekt* XXX, 1984, č. 17, s. 2; Mi. Hlaváček, *Československý architekt* XXX, 1984, č. 7, s. 2; Václav Zima, *Československý architekt* XXVII 1981, č. 10, s. 2; V[áclav] Zima, *Československý architekt* XXVI 1980, č. 24, s. 2; Václav Zima, *Československý architekt* XXVII, 1981, č. 17, s. 2; Jaromír Kročák, *Československý architekt* XXIX, 1983, č. 20, s. 2; Jaromír Kročák, *Československý architekt* XXXI, 1985, č. 18, s. 2; Václav Zima, *Československý architekt* XXVII, 1981, č. 13, s. 2; Mi. Hlaváček, *Československý architekt* XXX, 1984, č. 25, s. 2; Václav Zima, *Československý architekt* XXVII, 1981, č. 19, s. 2)

*U Dia!
V počtu chrámů, stojí a stadií jste zase
přešvihli technickohospodářské ukaza-
tele!*

*...POSTMODERNIZACÍ STÁVAJÍCÍHO BYTOVÉHO
FONDU ZA LETOŠÍ BITREK!...*

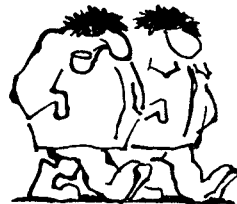
»CITLIVÝ PŘÍSTUP«

JK

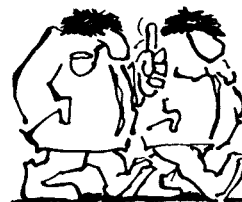

Moje dřívější tvorba byla příliš náročná na pracnost, tak jsem se přizpůsobil všeobecnému trendu.

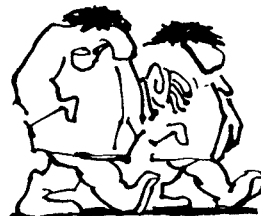
CELÝ ŽIVOT JSEM NA SOBĚ
USILOVNĚ PRACOVAL,

AŽ JSEM DOSAHL TOHO,

ŽE JE MI KONEČNĚ
ÚPLNĚ JEDNO

TAK MŮŽE BARÁKY
UPADATI

„Tati, co je to cihla?“

JAK BUDE STAVERA VTRPADAT
A FUNGOVAT
JE SICE VAŠE STAROSTI,

ALE PROTOŽE MY TO MÁME
POSTAVIT,
MUSÍTE JI NAVRHNOUT
TAK, JAK CHCEME MY!

ŽE TO NEBUDE ŽÁRNÍ
TO UŽ SI ZASE ZODPOVÍTE, VÍ
PROTOŽE JSTE JI TAK
NAVRHLI!

Pozn.: Ten co se tváří, jako by se ho
to netýkalo, je investor.

- 61 Markéta Pražanová, rozhovor s Martinem Peterkou a Jiřím Plosem o vzniku zákona o výkonu povolání, zakládání České komory architektů a jejich současných prioritách, *Bulletin ČKA XXIV*, 2017, č. 3, s. 36–39, zde s. 38.
- 62 Klára Brůhová, rozhovor s Jaroslavem Koskem, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 244–251, zde s. 249.
- 63 Tuto možnost otevřela účast v mezinárodní soutěži na tematický pavilon pro Expo 1986 ve Vancouveru, která byla podnikem zahraničního obchodu Art centrum v roce 1984 zprostředkována pro tento účel založenému studiu Shape (Jaromír Hník, Martin Rajniš, Markéta Cajthamlová), a zakázku český tým nakonec se svým Roundhousem vyhrál. Viz Martin Rajniš – Irena Fialová, *D. A. Studio. Projekty a realizace 1986/1996* (kat. výst.), Galerie Jaroslava Fragnera v Praze, 1995.
- 64 Václav Kasalický, *Legislativa pro architekturu, urbanismus a tvorbu životního prostředí, Československý architekt XXXV*, 1989, č. 23, s. 1.
- 65 Viz Jan Zikmund, *Možnosti adaptace*, in: Hubert Guzik – Dita Dvořáková – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, s. 208–221.
- 66 Lucie Ševčíková, *Český architekt během politických změn po roce 1989* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2013.
- 67 ~, *Rehabilitace. Zpráva rehabilitační komise, Architekt XXXVI*, 1990, č. 14, s. 4–5.
- 68 K této události viz *Architekt XXXVI*, 1990, č. 1.
- 69 Vyhláška Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj č. 43/1990 Sb., *o projektové přípravě staveb*, Sběrka zákonů ČSSR, částka 10/1990.
- 70 V květnu 1992 byl po řadě leckdy vypjatých jednání přijat kýžený zákon č. 360, *o výkonu povolání autorizovaných architektů a o výkonu povolání autorizovaných inženýrů a techniků činných ve výstavbě*; zároveň byla ustanovena Česká komora architektů (ČKA) a Česká komora autorizovaných inženýrů a techniků činných ve výstavbě (ČKAIT). Viz zákon České národní rady č. 360/1992 Sb., *o výkonu povolání autorizovaných architektů a o výkonu povolání autorizovaných inženýrů a techniků činných ve výstavbě*, Sběrka zákonů ČSFR, částka 73/1992.

nákladů a autorského honoráře. Nebylo tedy výjimkou, že byl záměr architekta již na počátku odmítnut nebo se po mnoha kolech jednání s výtvarnou komisí k nepoznání změnil. Posudková komise mohla v takovém případě vyzvat k provedení konkurzu,⁷³ navrhnout odlišné výtvarné pojetí či pověřit jiného autora či autorku plánovaného díla.

Motivace pro výtvarné dotvoření exteriérů a interiérů staveb byla silná na všech úrovních. Pro investora znamenalo případné nedodržení povinnosti stanovit uvedeným způsobem částku na výtvarná díla překážku pro schválení příslušného stupně přípravné a projektové dokumentace. Pro architektky zase byla tato práce speciálně honorována jako samostatná činnost.⁷⁴ V praxi se však tento úkol střetával s povinným plněním kvantifikovatelných závazků, a tak byly vyčleněné prostředky často použity k jiným účelům: výtvarné dílo se zcela vypustilo nebo se namísto jedinečné souhry architektury a umění dílo nahodile vložilo ex post do hotové stavby. A především na všech stranách záleželo na lidech, na autorech, investorech i posuzovatelích.

Nástup normalizace vyvolal i v této oblasti potřebu větší kontroly, a tak se pod záminkou revize využití investovaných prostředků leckdy skryla i dodatečná cenzura nebo kádrování.⁷⁵ Položku výtvarného dotvoření investičních staveb tak v sedmdesátých letech nově uchopila vyhláška FMTIR č. 163/1973, *o dokumentaci staveb*,⁷⁶ a jejich posouzení v rovině projektového úkolu (tj. už na samém počátku záměru v podobě předběžného návrhu formy, měřítka a obsahu) bylo svěřeno novému orgánu – výtvarným radám, přidruženým k Útvaram hlavního architekta. Výtvarné rady měly za úkol nejen hodnotit návrhy výtvarných děl a jejich rozpočty, ale také se podílet na koncepci výtvarných generelů staveb, jejich souborů i celých území.⁷⁷ V roce 1978 proběhly vládními usneseními č. 38/1978 a č. 85/1978 další úpravy, jež sledovaly účelnější vynakládání finančních prostředků – zrušily kategorizaci staveb a nově zaváděly možnost výtvarné dílo v architektuře neuplatňovat.

Období velkých investic páté pětiletky (1971–1975) a šesté pětiletky (1976–1980) přineslo řadu exkluzivních realizací, ale rozdíl mezi prominentními stavbami a běžnou produkcí se markantně zvětšoval. Důraz na kvantitu, nejvíce zřetelný v bytové výstavbě, ještě zesiloval nesoulad, který ani výtvarné doplňky nemohly vyvážit. Kritika z mnoha směrů cílila právě na tento rozpor – proč vůbec průměrnou a esteticky mizernou architektonickou produkci zkrášlovat výtvarnými díly? Přes tyto neúspěchy a vyšší ekonomické náklady se ale ani režim, ani tvůrčí svazy nehodlaly zavedeného systému vzdát. Pro stát představoval možnost „aktivizace kulturní fronty“, pro organizace zastupující umělce zase příležitost lukrativního výdělku, byť na obou stranách byli bezpochyby i tací, kterým šlo primárně o kvalitní tvorbu a zlepšení veřejného prostoru.

I když v průběhu sedmdesátých let již převažovala díla obsahově neutrální,⁷⁸ uplatňování výtvarných prvků v architektuře zůstávalo pro režim nástrojem kontroly nad veřejnou prezentací potenciálně nevhodného umění, i cestou k vyjádření loajality části výtvarnické obce. Míra dohledu byla ovšem různá a s výjimkou dobře placených prominentních zakázek se na méně exponovaných místech dalo prosadit leccos. Koneckonců i kličkování a obcházení systému se stalo běžným pracovním postupem.

V této atmosféře se uskutečnilo společné sympozium delegátů Svazu architektů a Českého svazu výtvarných umělců na zámku v Liblicích,⁷⁹ jež si vytklo za cíl znovu koncepčně uchopit program výtvarného umění pro architekturu, který se dle rostoucí kritiky ocitl ve slepé uličce. Sympozium proběhlo v dubnu 1977, v době bouřlivé reakce na zveřejnění Charty 77.

Jedním z proklamovaných cílů liblické akce bylo obnovení tolik potřebného kontaktu a spolupráce mezi výtvarnými umělci a architektky. Takové oživení v druhé polovině sedmdesátých let skutečně nastalo, byť už se neodehrávalo na půdě normalizačních svazů. Přelom sedmdesátých a osmdesátých let totiž přinesl řadu nejrůznějších polooficiálních a neoficiálních akcí, společných i samostatných výstav, sympozií a dalších aktivit (o tom více v kapitole *Neoficiální scéna, cesta ke svobodě a pluralitě*).

Využití výtvarných děl v architektuře podpořil už zmíněný dokument *Poslání a směry dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR*. Všem zainteresovaným organizacím ukládal „[z]vyšovat obytnost, rozmanitost, osobitost, estetickou úroveň a společenskou přitažlivost nové výstavby, zejména komplexní bytové výstavby. Zajišťovat větší pestrost architektonických a urbanistických forem, pestřejší půdorysnou i výškovou skladbu budov a jejich sekcí, větší variabilitu průčelí a barevnost. (...) Zejména centra nových obytných souborů by měla soustředit a sdružovat občanská zařízení a být hodnotnými architektonickými díly s využitím výtvarných umění, uměleckých řemesel a designu. (...) Zajišťovat komplexní projektování i realizaci okolních budov (tzv. urbanistického parteru) jak po stránce provozní a technické, tak i výtvarné.“⁸⁰

Posun k designovým prvkům a výtvarně pojatému parteru byl vnímán jako kýžené propojení ekonomických a estetických požadavků. Rezovala v něm i kritika předešlé praxe, která právě tyto důležité složky často zanedbávala. V oficiální (běžné) produkci se toho pro výtvarníky sice příliš nezměnilo, stále naráželi na tvrdou opozici dodavatelských firem a neochotu překročit standard zavedených postupů. Novinkou osmdesátých let ale jistě bylo rozšiřování členské základny obou Svazů – architektů i výtvarných umělců –, pozvolné uvolnění kádrovacích procesů, případně i návrat dříve ostrakizovaných tvůrců, i v souvislosti s otázkou občanských

71 K tomu aspoň Vladislava Říhová – Zuzana Křenková, *Systém financování a schvalování děl do veřejného prostoru*, in: Zuzana Křenková – Vladislava Říhová – Michaela Čadilová (eds.), *Sochy a města – Morava: výtvarné umění ve veřejném prostoru 1945–1989*, Litomyšl 2020, s. 39–46.

72 Český fond výtvarných umění (ČFVU) vznikl jako obdoba dříve existujících Bloků výtvarných umělců pro zajištění ekonomických aspektů výtvarné práce v roce 1953 v souvislosti s ustavením autorského zákona č. 115/1953. (K tomu viz Tomáš Hylmar, *Od Bloku ke Svazu: cesta ke vzniku jednotné organizace československých výtvarníků v roce 1947*, *Umění LXIV*, 2016, s. 171–181.) Fond byl zároveň nezbytným nástrojem pro utvoření hierarchie členstva v rámci Svazu československých výtvarných umělců (SČSVU) a vedl evidenci profesionálních výtvarníků, kteří nedosáhli – většinou z kádrových důvodů – na post řádného člena či kandidáta Svazu. Fond hrál zásadní roli výhradního zprostředkovatele výtvarných zakázek, zajišťoval výstavu, soutěže a distribuci výtvarných děl ve vlastních prodejních galeriích *Dílo*. Registrace v ČFVU nebo členství ve Svazu vyvázalo výtvarníky z pracovní povinnosti, a mohli se tak naplno věnovat výtvarné činnosti, zůstat na volné noze nebo hledat obživu prostřednictvím ČFVU, případně Artcentra.

73 Soutěžní řád pro výtvarná díla byl schválen již v roce 1958 (~, Soutěžní řád pro díla z oboru výtvarných umění, *Věstník Ministerstva školství a kultury XIV*, 1958, s. 167 – později nahrazen vyhláškou ministerstva školství a kultury č. 23/1965 Sb., o *soutěžním řádu pro díla výtvarných umění*, *Sbírka zákonů ČSSR, částka 13/1965*); o výběr výtvarníka prostřednictvím soutěže mohl požádat i sám projektant.

74 A vedle toho se i výtvarníci architektům za možnost výdělků nežádka odvděčili patřičným „všimným“.

75 Je doložena řada případů, kdy se již realizovaná díla nesměla umístit dle původního určení, nebo byla dodatečně deinstalována a hledalo se pro ně nové využití, třeba v méně exponované poloze.

76 Vyhláška federálního ministerstva pro technický a investiční rozvoj č. 163/1973 Sb., o *dokumentaci staveb*, *Sbírka zákonů ČSSR, částka 40/1973*.

- 77 Zatímco ve většině měst vznikaly výtvarné rady až od roku 1978, v Praze vznikla výtvarná rada jako orgán Útvaru hlavního architekta již v roce 1972. Zasedala pravidelně každých čtrnáct dní, až do roku 1991, kdy byla zrušena.
- 78 Přibližně od počátku šedesátých let se pro výtvarné umění v architektuře postupně zžil termín realizace, čímž de facto vznikla třetí svébytná kategorie – na pomezí umění volného a užitého.
- 79 Výtvarné dílo v architektuře:
Symposium Svazu českých architektů, Svazu českých výtvarných umělců a Českého fondu výtvarných umělců, na zámku v Liblicích, 25.–26. března 1977. Příloha časopisu *Československý architekt* XXIII, 1977, č. 14.
- 80 Václav Chyška – Kamil Dvořák, *Poslání a směry dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR: usnesení vlády ČSR čís. 333/1982*, Praha 1988, s. 19.
- 81 Viz např. Dopis Ministerstvu práce a sociálních věcí a Mezinárodní organizaci práce o diskriminaci v zaměstnání v ČSSR, plynoucí z tzv. kádrové politiky KSČ, dokument Chartý 77 č. 11.
- 82 Etablovala se řada alternativních výstavních prostorů, vedle *Makráče* (Ústavu makromolekulární chemie) nebo Mikrobiologického ústavu, či pro výstavy později uzavřeného *Divadélka* v Nerudovce, zázemí poskytnul i Lidový dům ve Vysočanech či kulturní domy *Opatov* a *Delta* – pokud zůstaneme na území Prahy.
- 83 Smyslem spolupráce bylo vedle výtvarného počínu vyzkoušet také možnost prezentace výtvarných děl netradičního formátu, jako byly právě *Sozanského* performativní instalace a environmenty, v perspektivě budoucího využití galerie moderního umění. Ivan Neumann, *Moderní umění je křehký artikl* (rozhovor Ivana Neumanna s Jiřím Sozanským), *Výtvarné umění* XX, 1996, č. 1-2, s. 40–48, zvl. s. 46; Jiří Sozanský, *Jiří Sozanský: 1984 – Rok Orwella*, Praha 2014.
- 84 Archiv hlavního města Prahy, fond č. 2887, Výtvarná rada, karton 1.
- 85 Vladimír Cihla, *Za Prahu krásnější*, Praha 1962, nestr.
- 86 Participace v akcích Z byla oficiálně označována za dobrovolnou, ovšem o skutečné míře dobrovolnosti lze v mnoha případech polemizovat. Především odmítnout zapojení u akcí Z iniciovaných tzv. shora mohlo být problematické (nebo nestrategické).

práv, kterou otevřela Charta 77.⁸¹ V době perestrojky se už rozběhnuté dění zastavit nepodařilo a výtvarná tvorba se rozvíjela i mimo struktury oficiálních výstavních síní a bez podpory Svazu,⁸² v plenéru nebo neobvyklých prostředích. Příkladem pozoruhodné neoficiální spolupráce výtvarníka s architektem může být *site specific event* s názvem *1984*, který v daném roce na pozvání Miroslava Masáka realizoval Jiří Sozanský ve vyhořelém Veletržním paláci (jež Masák v té době upravoval pro budoucí potřeby Národní galerie).⁸³

Program výtvarného umění v architektuře setrval až do začátku devadesátých let, kdy se dokončovaly dříve rozpracované projekty. Pod tlakem financí, jiných priorit a zčásti i z ideologických důvodů se od výtvarné výzdoby v nové architektuře upustilo.

V hlavním městě byla výtvarná rada na Útvaru hlavního architekta zrušena v roce 1991,⁸⁴ a Praha tak přišla o širší přehled o realizovaných výtvarných dílech na svém území.

Svépomoc

Dalším z fenoménů doby, díky kterému vznikla řada staveb či koncepcí veřejných prostranství, byly tzv. akce Z. Brigádnické akce „Zvelebování“ byly v Československu od roku 1949 jednotně řízené⁸⁵ a zakládaly se na dobrovolném⁸⁶ a svépomocném zapojení občanů. Nejprve byly využívány zejména na jednoduché terénní a sadové úpravy ve městech a menších obcích, postupem doby však prostřednictvím akcí Z začaly vznikat složitější architektonicko-urbanistické projekty. Bližší představu o organizaci a charakteru akcí Z v sedmdesátých a osmdesátých letech poskytují například oficiální vládní usnesení⁸⁷ nebo metodické příručky.⁸⁸ Zásady pro akce Z stanovily, že nejméně 30 % hodnoty výsledného díla musí tvořit dobrovolná brigádnická činnost občanů a zbylé náklady mohou být použity na materiál nebo odborné a dodavatelské práce. Zároveň však platilo omezení pro podniky, které tyto dodávky směly provádět až po splnění svých plánovaných závazků. Rovněž bylo stanoveno, že v akcích Z se mají realizovat „*drobné nebo menší stavební akce*“, obvykle do pěti milionů korun rozpočtových nákladů. Příprava a organizace pak spadala do gesce místních národních výborů, které sestavovaly plán akcí Z pro danou lokalitu. Pro potřeby národních výborů vznikaly také katalogy obsahující vyzkoušené a ověřené projekty, převážně menších staveb občanské vybavenosti. Tyto vzorníky připravovaly projektové organizace, jako byl *Obchodní projekt*, *Zdravoprojekt*, ale i místní *Stavoprojekty* nebo *VÚVA*.⁸⁹

Akce Z však nemusely iniciovat nutně jen shora národní výbory, nýbrž se mohly stát mechanismem pro vznik – použijeme-li dnešní obrat – tzv. *bottom up* projektů, se kterými přišli sami občané. Jak vypadalo prosazování občanských návrhů do plánů

akcí Z v praxi, lze přiblížit na příkladu atypických dětských hřišť. Ta byla zdola iniciována relativně často – především v lokalitách nově dokončovaných sídlišť, kde se na vyžití pro děti mnohdy nepomýšlelo anebo vznikla pouze neuspokojivá vybavenost.⁹⁰ Obvyklou anabází provázející vznik atypického dětského hřiště z iniciativy občanů popsal Oldřich Semrád z městského urbanistického střediska v Hradci Králové: *„Záležitost je nejprve projednána na schůzi občanského výboru, občané slíbí brigádnickou pomoc a požadavek na vybudování hřiště je uplatněn na příslušném odboru výstavby Městského národního výboru. Tam je výstavba hřiště projednána a poté zařazena do plánu akce Z v příštím roce nebo dalších letech. Zbývá nalézt projektanta jednotlivce (pro projektové organizace to není náležité pozornosti hodná zakázka), který hřiště vymyslí a vyprojektuje, sehnat někoho, kdo bude ochoten vykonávat funkci stavbyvedoucího, obejít občany a získat od nich závazky na pomoc při stavbě hřiště atd. (...) Pouhá pomoc obyvatel ale k uskutečnění záměru nestačí. Zejména pro terénní úpravy, ale i další práce je nutno zajistit mechanizaci, buldozer, autojeřáb, nákladní auto atd. Mnohé záleží na tom, kde pracují a jaké funkce zastávají lidé, kteří se pro výstavbu hřiště rozhodli, a co jsou ochotni pro věc udělat.“*⁹¹

A byli to často právě architekti a architektky, kteří výstavbu hřišť v rámci akcí Z iniciovali, vypracovali návrhy, ale také komunikovali s místními, sháněli materiál a techniku, organizovali na místě stavební práce a leckdy i participovali na vlastní výstavbě. Toto rozostřování hranic oboru však probíhalo i opačným směrem – „architektem“ promlouvajícím do podoby projektu, ať už šlo o dětské hřiště, či něco jiného, se totiž mohl stát de facto kdokoli, kdo se na akci podílel.

Zřejmě z tohoto důvodu se akce Z jevily některým projektantům jako problematické. *„Nelze zastírat, že pro mnoho architektů je akce ‚Z‘ nezajímavá,“* konstatovala redakce *Architektury ČSR*. *„Má to své příčiny – nelze se spolehnout na dostatek potřebně kvalifikovaných odborníků a naopak je nutno počítat s určitou nekázní realizátorů, pro něž je projekt často pouze rámcovým vodítkem – při vlastním provádění se vylepšovací iniciativě meze nekladou...“*⁹²

Otázkou je, zda by ale vyšší míru zapojení nearchitektů a místních obyvatel nebylo možné chápat také pozitivně – jako určitou korekci modernistické představy profese architekta, který se řídí objektivními pravidly a od stolu je předepisuje ostatním. Někteří akce Z vyhledávali právě i proto, že je vyvedly z rutinní atmosféry projektových ústavů do terénu a mezi skutečné uživatele: *„Vtíravý pocit zbytečnosti mě donutil k vedlejší činnosti pro akce ‚Z‘ a individuální bytovou výstavbu. Dostavil se pocit vzrušení a bezprostřední odpovědnosti. Úzký kontakt s realizacemi, lidmi kolem nich, jejich vztahy ke mně a naopak, postupně měnily můj názor na to, co je třeba a co se jeví jako zbytečné,“*⁹³ zdůvodňoval v roce 1987 architekt Aleš Granát.

87 Usnesení vlády ČSR č. 311 ze dne 18. 12. 1974. Ke zprávě o zhodnocení opatření přijatých vládou ČSR k investiční části akce „Z“ a návrh jejího dalšího zaměření v pětiletém plánu 1976–1980.

88 Český svaz stavebních inženýrů, *Jak zajišťovat investiční činnost národních výborů se zvláštním zřetelem na akce „Z“*, Brno 1974; Kolektiv autorů, *Příprava, organizování a zajišťování akcí v obci, prováděných svépomocí občanů – I. metodická pomůcka*, Ostrava 1972; E. Stacha, *Akce „Z“, metodická pomůcka – obrazová část*, Ostrava 1973.

89 Bohumil Kolář et al., *Katalog vybraných projektů občanského vybavení*, Brno 1975, s. 5 a 7.

90 Klára Brůhová, *Hřiště – participace s mediální podporou*, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 172–195.

91 ~, *Dětská hřiště v sadovnické tvorbě: sborník přednášek ze semináře ČV míst. hosp. a výrobního družstevnictví ČSVTS, Pardubice 1987*, s. 18.

92 Redakce, *Stavby akce „Z“*, *Architektura ČSR*, 1985, s. 107–110, zde s. 107–108.

93 Aleš Granát, *Očima provinčního architekta (Diskuse ke III. sjezdu SČA)*, *Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 8, s. 1 a 4, zde s. 1.

Rovněž text v *Architektuře ČSR* zmiňuje, že zkušenost s akcemi Z naznačila prostor pro možnou proměnu zažitých způsobů práce architekta či architektky. Ukázalo se například, že pro většinu lidí jsou běžné architektonické výkresy příliš abstraktní, a daleko lépe se v záměrech a budoucí podobě míst orientují, pokud jsou k dispozici fyzické modely, které jsou názornější, a tedy i uchopitelnější. Větší otevřenost s sebou tedy zákonitě nese i proměnu metod architektonické práce. Pokud se ale postupuje uvážlivě, může vyšší míra participace ze strany obyvatel přinést také velký benefit – totiž pocit sepětí a sounáležitosti s prostředím, ve kterém člověk žije a na jehož podobě se sám podílí. *„Na rozdíl od velkých reprezentativních staveb je pro akci ‚Z‘ typická a příznačná bezprostřední účast budoucích uživatelů při vzniku díla. (...) Stavby akcí ‚Z‘ si obyvatelé vesnice či města staví sami, vlastníma rukama, ve svém volném čase – a není proto divu, že na takto vzniklé objekty jsou pyšní, chlubí se jimi a nedají na ně dopustit.“*⁹⁴

Závěrem

Výše popsané modely spolupráce a větší otevřenosti v rámci projektové činnosti můžeme zároveň chápat i jako určitou formu dekonstrukce tradičního modelu profese, která kvůli časové náročnosti a komplexitě úkolů vyžaduje plné nasazení – tedy je chápána jako *poslání*, jež však upřednostňuje ty, kteří si mohou dovolit většinu svého času plně věnovat architektuře. Takové pojetí práce ovšem vyhovuje jen určitým skupinám absolventů a absolventek a řadu dalších bohužel ze hry do značné míry vylučuje. Nůžky se začínají rozevírat zejména v okamžiku, kdy se aktuální stává otázka péče – ať už o domácnost, děti, či jiné potřebné osoby. Tato skutečnost také zakládá na silnou genderovanost problému, neboť osobami pečujícími (nejen) v osmdesátých letech byly (a jsou) převážně ženy.⁹⁵ Socialistický stát sice podporoval přenesení této povinnosti do sféry veřejných služeb formou kolektivních zařízení, praxe však teorii odpovídala jen částečně. Výzkum socioložek Jaroslavy Bauerové a Evy Bártové, publikovaný roku 1987, ukázal, že velkou zátěž domácími a rodinnými povinnostmi pociťovalo 54 % zaměstnaných žen ve věku 30–44 let (oproti 9 % mužů v tomtéž věku).⁹⁶ To, že se situace týkala i architektek, potvrzují texty věnující se situaci žen v oboru napříč 20. stoletím, jako je například katalog *Povolání architekt[ka]*,⁹⁷ kde jsou publikovány i rozhovory se samotnými tvůrkyněmi nebo stať *Architektura a emancipace: situace žen na poli architektury v socialistickém Československu*.⁹⁸ Vhled do slovenského prostředí nabízí studie *Neviditeľné architektky: prvá generácia žien v slovenskej architektúre*.⁹⁹

94 Redakce, Stavby akce „Z“, *Architektura ČSR*, 1985, s. 107–110, zde s. 107.

95 Vybrané statistické údaje: počet příjemců rodičovského příspěvku podle pohlaví, viz *mpsv.cz*, vyhledáno 23. 6. 2022.

96 Veronika Šprincová, Postavení žen v Československu v období let 1948–1989 v dobových sociologických výzkumech a datech, in: Hana Havelková – Libora Oates-Indruchová (eds.), *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015, s. 98.

97 Kolektiv autorů, *Povolání: architekt[ka]*, Praha 2003.

98 Klára Brůhová, *Architektura a emancipace: situace žen na poli architektury v socialistickém Československu*, in: Karolina Jirkalová – Veronika Rollová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2021, s. 283–330.

99 Henrieta Moravčíková, *Neviditeľné architektky: prvá generácia žien v slovenskej architektúre*, *Architektúra & urbanizmus* 11, 2015, č. 1–2, s. 82–103.

K O N K U R S

Ředitel Výzkumného ústavu výstavby a architektury vypisuje konkurs na místa:

- architektka, případně urbanista se zaměřením na teorii architektury a urbanismu,
- architektka pro výzkum rozvoje bydlení a bytové výstavby,
- architektka pro práci v ateliéru experimentálního projektování,
- urbanista pro sestavování analýz a prognóz rozvoje měst,
- geografa se zaměřením na územní plánování, případně ekologii,
- specialisty pro řízení výstavby měst,
- sociologa bydlení,
- vedoucího oddělení informačního zabezpečení výzkumu (VTEI).

Přednost mají muži s praxí ve výzkumu a znalostí angličtiny. Přihlášky (včetně dotazníku, životopisu a seznamu prací) přijímá VÚVA — personální oddělení, Letenská 3, 118 00 Praha 1 do tří týdnů po uveřejnění.

Inzerát na pracovní pozici

A job advertisement

1991

Ženy v architektonických ateliérech pracovaly často na technických pozicích, například jako kresličky. Také proto mnohé hledaly a nacházely uplatnění ve vědecko-výzkumných institucích spojených s architekturou. Nicméně inzerát na nové pracovní pozice ve VÚVA z počátku devadesátých let s ženami výslovně nepočítal. • Women in architectural studios usually worked in technical jobs – for example, as draughtswomen. Many of them also therefore looked for and found work in science and research institutions connected to architecture. Nevertheless, an advertisement for a new job at the Research Institute of Construction and Architecture in the early 1990s clearly indicated that it was not looking to hire women.

(Architekt XXXVII, 1991, č. 8, s. 8)

Architektky často upozorňovaly na časovou náročnost práce v konkrétních projekčních kancelářích, kterou bylo jen obtížně možné skloubit s ostatními povinnostmi. Některé ženy si proto našly jiná (většinou ne tak prestižní) místa či technické pozice v ateliéru. Zmiňován byl ale například také fenomén architektonických soutěží, který má jistě řadu pozitiv, nicméně bylo běžné, že se soutěžní projekty zpracovávaly nad rámec obvyklých pracovních povinností – často po nocích. I tento modus operandi vyžaduje časové možnosti, které si nemůže dovolit každý. Takto postavené podmínky profese pak pro řadu žen přirozeně znamenaly odsunutí do pozadí architektonického diskurzu.

Menší viditelnost, v tradičním pojetí dějin architektury vyzdvihujícím velké počiny, však neznamená, že by úsilí těch, kteří zrovna stáli mimo světla reflektorů, nebyla architektonickou prací. Oprostíme-li se totiž od nahlížení na architekturu jako na zásadní tvůrčí gesto, můžeme pak mnohem snáze docenit celou škálu činností, možná ne tak prestižních, ale neméně důležitých. Činností, na nichž mimo jiné ona velká tvůrčí práce stojí a bez nichž se neobejde. Přesně tak, jak si je i architekti a architektky začali hledat v osmdesátých letech.

Architectural Work, In and Outside the System

Jan Zikmund – Klára Brůhová – Lucia Mlynčeková – Veronika Vicherková

*'Someone said that architects are the poets of reality, but not much is written or stated publicly about the reality of our new architecture so as to avoid writing that our rhythm is out of date, and we know too little now about rhyme.'*¹

By the 1980s the state's centralised planning apparatus had long lost the dynamism that had propelled it through the first two decades of its existence. The commitment and energy it once had was replaced by powerlessness and disillusionment. The authorities tried to address this undesirable situation in the early 1970s by introducing targeted legislation to intervene in the overall organisational structure, but the characteristic feature of the 1980s was the search for the true meaning of the architectural profession, especially on the individual level. This study aims to provide insight into the kind of environment that architects worked in during the 1980s and to fill in the gap between two poles of interpretation that are now widely shared: on the one hand, we look at the image of the 'omnipotent' system, and on the other we examine occasionally emotive descriptions of the 'struggles' it was often necessary to wage against that system.

The system

The state-controlled organisation of architectural design underwent changes in the 1970s and 1980s when the system was experiencing its deepest crisis. Structural reorganisation and legislative changes had been continuously applied to the system of architectural work since 1948 to fine-tune and adapt it to the situation in society at the time.² Unsuccessful attempts in the 1960s to liberalise economic relations (Ota Šik's economic reform)³ or to introduce progressive forms of architectural work (associations of architectural design institutes formed around prominent figures 'on the basis of a shared way of looking at things')⁴ were replaced in the 1970s by renewed attempts at centralisation with the onset of the normalisation regime. A central role in this was played by the Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj (Federal Ministry for Technical and Investment Development – FMTIR), established in 1970, which, among other things, was the body that authorised the operations of architectural design institutes.⁵ The role of general architect, which prepared the project documentation and coordinated

its implementation and various contracts,⁶ could only be occupied by autonomously functioning architectural and engineering organisations⁷ that were managed either by the state administration (the ministries) with nationwide competence,⁸ by the national committees in the case of local construction, or by other lower-level forms (general directorates, the management of production and economic units, etc.).⁹ Although the design institutes had been striving for this kind of autonomy since the mid-1950s, it eventually became the source of the Czechoslovak construction industry's main problem, which was that considerable responsibility was placed on the shoulders of the architectural design organisations, but in the majority of cases it was the investor and the contractor who had the final word.¹⁰

There were several levels to centralisation. If an investment organisation commissioned a construction project, its design and implementation were assigned to the architectural design and construction units that were managed by the same investment organisation. The investment organisation thus coordinated the work of the three basic actors in the process – the investor, the designer, and the contractor – in a situation where each of these actors involved was also a separate economic and organisational unit. Cooperation between these three parties to the construction process tended to be rather poor, but the state made a series of changes to the system in an effort to improve it. On the one hand, it introduced a number of legislative measures amending the rules of design and construction. Responsibility for discussing, drafting, and issuing such regulations¹¹ lay with the Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj (Federal Ministry for Technical and Investment Development), which in 1983 became the Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical and Investment Development – SKVTIR).¹² The state also made interventions in the structure of the economy as a whole, most notably with the introduction of Act No. 88 on State Enterprise (1988),¹³ which was inspired by a similar step in the Soviet Union under Perestroika to develop 'socialist entrepreneurship'. This legislation transformed state enterprises and cooperatives into autonomous economic units with greater independence and responsibility for their own financial resources and work efficiency. Naturally, these reform efforts, which some

historians point to as the first step towards eroding the confidence of the state establishment during the late normalisation period,¹⁴ also impacted the architectural design institutes. As well as increased autonomy for the whole organisation and individual studios, the directors of these institutes – according to a survey published in instalments on the pages of *Československý architekt* (Czechoslovak Architect) in issues 13 through 22 in the 1989 volume – hoped these changes would simplify the entire process of preparing projects.

From the discussion topics that filled the pages of architectural journals at the time it appears, however, that architects and urban planners had pinned their greatest hopes on Resolution No. 333/1982, the adoption of which marked the government's approval of the *Mission and Directions of Further Development of Socialist Architecture and Urbanism in Czechoslovakia* (Poslání a směry dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR).¹⁵ This was the first government document that was exclusively devoted to architecture¹⁶ and it was drafted by the Kabinet teorie architektury Výzkumného ústavu výstavby a architektury (Department of the Theory of Architecture at the Research Institute of Construction and Architecture – VÚVA) headed by Kamil Dvořák. It contained the basic principles that all institutions involved in development and construction were required to adhere to, while it also indirectly identified many of the main problems that experts had been shining a light on for some time. The significance assigned to this document in architectural circles is evident from the fact that the editors of *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic) introduced a special recurring section in the 1984 volume of the journal to serve as a kind of discussion platform within the profession.¹⁷ It nevertheless quickly became apparent that, despite good intentions, the mission document was too vague and general to be capable of effectuating change.¹⁸

From 1969 to 1989 the structure of government ministries remained largely unchanged, in contrast to the frequent reorganisations of ministries that had gone on in the preceding two decades. This offered the promise of much needed stability, but it also led to a degree of inflexibility.¹⁹ The architectural design institutes that formed part of government ministries specialised in work that was characteristic of the sector the given ministry was responsible for and mainly designed special projects that were not constrained by the preference for typification that prevailed in other areas of construction. This meant that they had a chance to use non-standard components and structures.²⁰ This was the case of the busy planning institutes like Zdravoprojekt²¹ and Sportprojekt, the various departments of the Ministry of

Construction (Keramoprojekt), and the planning institutes attached to the ministries responsible for different production sectors.²²

The construction of housing and civic projects was the responsibility of the local architectural design institutes, which were controlled by the regional national committees.²³ The system of institutes structurally corresponded to the regional administrative divisions that were established in 1960²⁴ and that, with the exception of some brief and temporary periods,²⁵ remained in place until 1990. The administration of the regions did not take place at the federal level, which may be why there was a marked difference in the number of architectural design institutes that were locally based in the Czech and Slovak regions of the federative republic of Czechoslovakia. In 1971, there were 24 such institutes, only four of which were Slovak; by the 1980s the number had increased²⁶ to 83 architectural design institutes in total – the number in the Czech region doubled and the number in the Slovak region increased ninefold.²⁷ It was in these large design institutes that operated at different levels of the territory's administrative divisions, such as regional design institutes,²⁸ Stavoprojekt,²⁹ and the Office of the Chief Architect in different cities³⁰ that most of the country's approximately 5,000 university-educated architects worked.³¹

A third group of units devoted to architectural design were the ones that were overseen by the unions of cooperatives and that had survived efforts to centralise everything and continued to design architectural projects. In the Czech and Slovak regions of the federative republic there were three unions of cooperatives that had their own design institute:³² the Svaz výrobních družstev (Union of Production Cooperatives – ČSVD, in Slovakia SZVD) and its Planning Department,³³ the Svaz spotřebních družstev (Union of Consumer Cooperatives) with Obchodní projekt (Design Institute for Trades),³⁴ and the Svaz bytových družstev (Union of Housing Cooperatives) with Drupos, which focused on the design of houses and the national distribution of their catalogues.

A special position in this structure was occupied by Prague, where, in addition to local organisations focused on housing and civic construction – the Projektový ústav Výstavby hlavního města Praha (Design Institute of the City of Prague – PÚ VHMP)³⁵ and the Pražský projektový ústav (Prague Architectural Design Institute – PPU)³⁶ – there were other large and specialised institutes engaged in architectural design: the Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů (State Institute for the Reconstruction of Heritage Towns and Buildings – SÚRPMO),³⁷ the Projektový ústav dopravních a inženýrských staveb

(Design Institute of Transport and Engineering Structures – PÚDIS),³⁸ Metroprojekt,³⁹ and from 1961 the Office of the Chief Architect was responsible for the comprehensive coordination of urban planning and construction.⁴⁰

Work

Despite all these provisions, the technocratic apparatus became increasingly less able to respond to current needs. Problems were caused not just by the fact that the apparatus was too closely tied up with the planned economy, which descended ever further into crisis in the late 1970s and early 1980s.⁴¹ The design institutes 'became too hypertrophied, too bureaucratic, they degenerated into project factories, producers of documentation'.⁴² The rigidity of the system was, moreover, reinforced by the scientific approach that was applied to the design process, an approach that originally, on the contrary, was supposed to have a propelling effect on architectural work: 'Each commission is worked out into a scheduled number of hours and based on a table broken down into individual professions. After coordinating the amount of time for different commissions and professions, it is then just a matter of monitoring compliance with the relevant stages of work and deadlines. The result of this work is a project ready to go.'⁴³ The project documentation thus came to resemble a product that was produced through the routine repetition of clearly defined steps, each of limited scope. It is therefore no surprise that younger architects in particular were not satisfied in such an environment. Alexander Holub described the situation in 1987 thus: 'An architect who tries to emphatically assert the architectural perspective in a project is too unreliable a partner for a design organisation nowadays. The organisation – rightly from its point of view – will not trust him because it will feel that he is interested in something different from what they are. For the architect, the organisation is only a means to the realisation of architectural ideas, but in the current circumstances the organisation has other tasks to perform. This leads to disagreement and bitterness arising out of a misunderstanding of each other's positions.'⁴⁴ A year later Jan Kerel, with slight hyperbole, added: 'The sillier a thing is, the easier it is to get it accepted when a project is in the approval process. If you come up with something clever, everyone gets their back up, as though you were trying to sabotage a thing. At the design institutes and the institutions further up the ranks, the creative architect is in the minority against the huge apparatus that controls him so that he doesn't come up with anything too complicated or challenging. Innovation makes more

work for them. The constant struggle over even very straightforward issues takes up time that the architect then misses if he is trying to do his job properly. This leaves him living in constant stress.'⁴⁵

Equally discouraging was the financial remuneration for projects,⁴⁶ which was the same for all work, irrespective of how difficult or time-consuming it was.⁴⁷ In collective projects that were executed in several stages there also remained the unresolved question of copyright and the problem of limited possibility to have control over the final outcome.⁴⁸ Unsurprisingly, a degree of resignation and disinterest could be encountered in some studios. Architect Jiří Merger remarked on this atmosphere in valuable personal testimony describing the everyday system of work in a design studio at that time: 'The work ethic varied from studio to studio. In the good ones it was strong, in the mediocre ones it was rather poor. If people weren't interested in the work, they just tried to get it over and done with. Working hours were used to engage in various personal celebrations, women went shopping during the day, lunch breaks were extended, and so on. If they could, employees often took work supplies home with them, drawing materials, tracing paper for moonlighting jobs, etc.'⁴⁹

The abovementioned survey conducted by Czechoslovak Architect in 1989 among directors of planning institutes showed, however, that these were long-standing problems that the directors were well aware of and able to specifically identify themselves. They called for the simplification of the design process and associated administrative work, greater independence and responsibility for architects, improvements in the quality of the work, the reintroduction of an atmosphere of creativity into the studios, and, last but not least, adequate remuneration for the work performed.⁵⁰ Expectations about the changes to come in the work of design led some organisations in the second half of the 1970s to set up departments equipped with computers. There were initially used to edit data in the phases of a project that required technical staff to perform tedious mechanical tasks. In the mid-1980s interactive graphics systems made possible more advanced methods of calculation and three-dimensional imaging, but their introduction into practice was slow, mainly because it was expensive. It was consequently not until the 1990s that computers became a full-fledged working tool in the design institutes.⁵¹

The growing dissatisfaction was apparent not just to everyone involved in the architectural system, the participants in the various meetings relating to architecture, and the subscribers to architectural journals, it was obvious even to readers of the daily press. Generally presented as a society-wide issue,

architecture reflected the current problems in society in contours that could be easily and relatively safely named. Therefore, it is not surprising that criticism of its quality, the bureaucratised system around it, and working conditions in the field dominated the speeches given at the Third Congress of the Svaz architektů (Union of Architects) in 1987. Alongside the usual general criticisms, some speakers were not shy about taking aim at their own ranks. Jan Linek, for example, stated: *'The lack of criticism, architectural theory, professional ethics, and often even the limited courage to open the doors to various explorations, as well as external influences of an economic nature, have resulted in the fact that in recent years, despite some successes, there has been no basic qualitative improvement in architecture, especially in housing construction, which in our country is what most influences the creation and formation of the spaces that people dwell in. The public's negative view of architecture is based on developments in this area.'*⁵² Jan Novotný noted that *'it is a persistent mistake of the architectural profession in this country that it does not engage in a deliberate and broader effort to establish contact with the user'*.⁵³ Tomáš Havrda referred to the empty rhetorical gestures that were typical of these official congresses: *'(...) it is necessary to get away from this soliloquising and enter a creative and mutually critical dialogue with all the other partners in construction (...). This dialogue, however, must not stop at general statements. It should lead to concrete objectives (...) and the progressive fulfilment of aims.'*⁵⁴

Despite the generally gloomy feeling, sometimes it was possible to establish a work environment that was sophisticated, creative, and challenging – largely thanks to the directors of the organisations or the heads of individual studios. In most cases this happened in the elite studios, like the Projektový ústav Výstavby hlavního města Prahy (Design Institute of the Prague Development Office), the Liberec-based SIAL and its Školka,⁵⁵ and the specialised institutes (Spojprojekt, Sportprojekt, Zdravoprojekt, and the industrial construction institutes, etc.). Trained architects also moved to similar departments in investment and production enterprises and in state administration or went into teaching at the schools of architecture. Some went into research, which was conducted at the Výzkumný ústav výstavby a architektury (Research Institute of Construction and Architecture – VÚVA), Československé středisko výstavby a architektury (Czechoslovak Centre of Construction and Architecture – ČSVA),⁵⁶ the Studijní a typizační ústav (Research and Standardisation Institute – STU),⁵⁷ and the Ústav bytové a oděvní kultury (Institute of Housing and Clothing Culture – ÚBOK),⁵⁸ and, as part of a state

plan, at the Československá akademie věd (Czechoslovak Academy of Sciences – ČSAV) as well, where it was possible to make trips abroad and establish useful contacts.⁵⁹ Some found employment in film, theatre, or television designing sets, and those with architectural training from art schools often worked in interior design, reconstruction, or heritage conservation. Commissions within the Architektonická služba (Architectural Service) or in cooperation with the Český fond výtvarných umění (Czech Fine Arts Collection) were also sought after, as were the activities detailed in the following pages.

Within the limits of the law, it was also possible, albeit to a restricted degree, to work independently as an architect. 'Certificates of special qualifications' in certain areas relating to construction allowed architects with a university education and at least five years of professional experience (or secondary education and ten years of experience) to do architectural work on the basis of a contract as long as it was for building projects whose total costs did not exceed half a million crowns.⁶⁰ Certificates were intended to make the conditions for small-scale and municipal construction projects more flexible, but they were often misused for other purposes.⁶¹ Architects could also venture outside the confines of the design system to work. Jaroslav Kosek recalled this in his memoirs: *'A new opportunity for architects at that time was MON, a somewhat odd organisation [the International Organisation of Journalists], with people who had the authorisation we needed. They stamped our drawings for a "fee", and we were free from all the incompetent committees of the time and anyone else who wanted to have a say in our projects.'*⁶² As the economy opened up slightly in the second half of the 1980s, some new and unprecedented were able to emerge, such as the (private) D. A. Studio, founded by Martin Rajniš, Markéta Cajthamlová, and Lev Lauer mann already in 1986.⁶³

Despite all these attempts at reform, it was the consensus of most architects that in the 1980s the centralised design system had reached its limits. The transformation that had been anticipated for years and was supposed to have been brought about by the new *Architecture and Urbanism Act*⁶⁴ was finally kickstarted by the events of November 1989 and the dynamics that unfolded in the months that followed.⁶⁵ The changes took place on an ideological level and were accompanied by a number of activist measures⁶⁶ and by attempts to settle accounts with some architects,⁶⁷ and all this eventually led to the establishment of the Architects' Association.⁶⁸ At the same time, a systemic transformation was taking place: the state-controlled system of architectural design work and the building industry were being dismantled. While the outdated triad of investor–designer–contractor

was replaced by the transition to standard contractual relations at the beginning of 1990,⁶⁹ the questions of the future shape of the profession, authorisation, competences, and copyright would continue to be the subject of discussion for the next two years.⁷⁰

Alternatives

A chance to break free at least briefly from the routine of design work as described above was provided by the various collaborations with artists that arose in different forms and to different degrees throughout the second half of the 20th century. Despite various constraints, these collaborations resulted in the creation of a number of high-quality individual artistic and architectural works. An objective that artists had been pursuing ever since the 1930s acquired a codified form in the mid-1960s when the government adopted Resolution No. 355/1965 on the application of the visual arts in investment construction and thereby approved the *Principles for Cooperation between Investors, Designers and Visual Artists and for Ensuring the Efficient Use of Funds for Visual Arts That Form Part of the Architectural Design of a Building* (Zásady pro spolupráci mezi investory, projektanty a výtvarnými umělci a pro zajištění účelného využívání finančních prostředků na výtvarná díla, tvořící součást architektonického řešení staveb).⁷¹ These new principles required investors to set aside a part of the budget for a construction project for works of visual art. The amount of the investment was to be set out in the implementation guidelines based on calculations that took into account, for example, the social importance of the building or the number of visitors. In this the government resolution assigned considerable authority to the creators of an architectural concept, whose expert opinion was to be of central importance in choosing the artists of these works. The final decision, however, depended on an agreement with the local committee of the Czech Fine Arts Collection (ČFVU),⁷² which would be responsible for supervising the suitability and the ideological and artistic value of the works created and for ensuring the costs and the artist's fee were proportionate. It was therefore not unusual for the architect's choice of art to be rejected at the outset or for it to be changed beyond recognition after many rounds of negotiations with the local art committee. In such a case, the committee could call for a competition to be held,⁷³ propose a different artistic concept, or entrust the planned work of art to a different artist.

The motivation for adding artistic works to complete the exteriors and interiors of a building was strong on every level. For investors, the failure to comply with the obligation to set aside a sum for including artistic work would be an obstacle to their obtaining

approval for the given stage of preparatory and project documentation. While for architects preparing a part of a building to accommodate artwork was a special task for which they received separate pay.⁷⁴ In practice, however, it was a task that often clashed with the compulsory fulfilment of quantifiable commitments, so the funds set aside for art were often used for other purposes: the art was then omitted altogether, or instead of a unique interplay between art and architecture a work of art was randomly inserted ex-post into the finished building. And above all, on all sides, it depended on the people, the artists and architects involved, the investors, and the people evaluating the work.

The onset of normalisation led to greater control being exercised in this area. A review of the use of investment funds was often used as a pretext for additional censorship or vetting exercises.⁷⁵ In the 1970s, the creation of artistic works to complete investment construction as a budget item was newly dealt with by the FMTIR in Regulation No. 163/1973 on the documentation of buildings⁷⁶ and their assessment at the level of a commissioned project (i.e. at the very start of the project plan in the form of a preliminary proposal of form, scale and content) was assigned to a different body – art councils associated with the Offices of the Chief Architect. The art councils were tasked not only with evaluating proposed works of art and the budgets for them but also with contributing to developing the master plan for the installation of a work of art in a building, a complex of buildings, or a public space.⁷⁷ In 1978, further legislative changes were made with the introduction of Government Resolution No. 38/1978 and No. 85/1978, which sought to make more efficient use of funds by eliminating the categorisation of buildings and reintroduced the possibility not to include artistic work in an architectural project.

The time of the fifth five-year plan (1971–1975) and the sixth five-year plan (1976–1980) was one of large investments and ushered in a number of exclusive construction projects, but the gap between high-profile projects and ordinary construction grew ever wider. The emphasis on quantity, which was most glaringly obvious in housing construction, further intensified a disparity that even the addition of art could not make up for. Criticism was directed at this disparity from various directions – why even embellish mediocre and aesthetically poor architectural production with artwork at all? Despite these failures and the higher economic costs, however, the regime, not to mention the arts unions, was not willing to abandon the established system. For the state it represented an opportunity to 'activate the cultural front', and for organisations of artists it was an opportunity to make a lucrative profit,

though there were undoubtedly also individuals who were primarily concerned with quality of architecture and improving the public space.

Although artwork with neutral (apolitical) content was already common in the 1970s,⁷⁸ the use of visual art in architecture remained an arena in which the regime continued to exercise control over the public presentation of potentially inappropriate art, and a way for a part of the art community to express its loyalty to the regime. The degree of oversight varied, of course, and except in the case of well-paid, high-profile commissions all sorts of things could be pushed through in less prominent projects. Ultimately, circumventing and dodging the system became a common method of work.

It was in this atmosphere that a conference of delegates from the Svaz architektů (Union of Architects) and the Český svaz výtvarných umělců (Czech Union of Visual Artists) was held at Liblice Chateau.⁷⁹ The purpose of the conference was to reimagine the use of visual arts in architecture, which, according to growing criticism, had reached a dead end. The conference took place in April 1977, roughly around the same time as the publication of Charter 77 was producing a stormy reaction.

One of the declared aims of the gathering in Liblice was to restore much needed personal contact and cooperation between visual artists and architects. These ties genuinely were restored in the second half of the 1970s, but it was not within the frame of normalisation-era unions. The late 1970s and early 1980s saw the emergence of a variety of semi-official and unofficial events, joint and solo exhibitions, conferences, and other activities (for more on this, see the chapter *The Unofficial Scene, the Road to Freedom and Pluralism*).

The use of artwork in architecture was supported by the aforementioned *Mission and Directions of Further Development of Socialist Architecture and Urbanism in Czechoslovakia*. It instructed all organisations involved in this to '[i]ncrease the liveability, diversity, distinctiveness, aesthetic level, and social attractiveness of new construction and especially complex housing construction. Provide for a greater variety of architectural and urban forms, more variegated layouts and height compositions of buildings and sections of buildings, greater varieties of facades and colour. (...) New residential complexes especially should have civic facilities concentrated and grouped together at their centre and should themselves be valuable works of architecture by drawing on elements of the visual arts, arts and crafts and design. (...) Apply a comprehensive approach to the planning and construction of the surrounding

*buildings (the 'urban parterre') that takes into the functional, technical, and artistic aspects.'*⁸⁰

The move to incorporate elements of design and an artistic approach to the parterre was viewed as a way of achieving the desired integration of economic and aesthetic requirements. It reflected criticism of work in the past where these important components were often neglected. For artists, however, little changed in the area of official (usual) production, and they still faced stiff opposition in their work from contractors and a reluctance to deviate from established practices. What was certainly new in the 1980s, however, was that the membership base of both the Union of Architects and the Union of Visual Artists grew broader, the vetting procedures became more relaxed, and artists that had been ostracised to that time, in some cases owing to the issue of civic rights raised by the publication of Charter 77,⁸¹ gradually began to resurface. In the time of Perestroika, the developments that were already under way could not be stopped. Creative artistic work began to flourish outside the frame of official exhibition halls and without the support of the artists' union⁸² and appeared in open-air and unorthodox settings. A remarkable example of an unofficial collaborative endeavour between an artist and an architect was the site-specific event called 1984 that Jiří Sozanský was invited to create that same year by Miroslav Masák in the space of the Trade Fair (Veletřní) Palace, which had been seriously damaged by a fire (Masák was at the time reconstructing the space to be used in the future by the National Gallery).⁸³

The project of incorporating visual art in architecture continued until the early 1990s, when buildings begun at an earlier date were finished. New architecture abandoned the use of visual decorations owing to financial pressures, new priorities, and to some extent ideological factors. In Prague, the art council in the Office of the Chief Architect was eliminated in 1991,⁸⁴ and the city thereby lost its access to a broader picture of the works of art being created on its territory.

Projects built by the people

Volunteer beautification campaigns were another phenomenon of that time and a variety of structures and projects for public spaces emerged out of these activities. Known as 'Z-campaigns' ('Z' for 'Zvelebování' or 'improvement'), they had been uniformly managed in Czechoslovakia since 1949⁸⁵ and they drew on the participation of volunteers⁸⁶ engaged in civic self-help initiatives. Initially they were used mainly for simple landscaping projects and creating parks in towns and villages, but over time they executed even more complicated architectural and urban projects. A better

idea of how the Z-campaigns were organised in the 1970s and 1980s and what they were like can be obtained from official government regulations⁸⁷ and instructional handbooks.⁸⁸ The rules for a Z-campaign stipulated that at least 30 % of the budget for a project had to be performed by volunteer work brigades made up of citizens and that 30 % then saved in costs could be used to purchase materials and pay for the services of professional workers and contractors. At the same time, however, there was a restriction on which enterprises were allowed to deliver supplies, which they could do only after they had fulfilled their designated commitments. Another rule was that 'minor or small-scale construction work', usually projects with a budget of up to 5 million crowns, were supposed to be built using Z-campaigns. These Z-campaigns were prepared and organised by the local committees, which would draw up the plan for such activities in their locality. Catalogues of tried and tested projects, most of them for smaller civic amenities, were drawn up for the needs of the national committees. These sample projects were created by the architectural design institutes, such as Obchodní projekt, Zdravoprojekt, or the local Stavoprojekt or VÚVA.⁸⁹

Z-campaigns, however, were not necessarily organised from the top by national committees; they could also be, to use a current turn of phrase, 'bottom-up' projects initiated by citizens themselves. A good illustration of what happened in practice when citizens' ideas were incorporated into a Z-campaign is provided by the example of atypical playgrounds. The construction of playgrounds was often initiated from the bottom up. This was especially in the newly built housing estates, where often no thought was given to facilities for children or the facilities were unsatisfactory.⁹⁰ Oldřich Semrád from the urban planning centre in Hradec Králové described the usual rigmarole involved in trying to create an atypical playground at the initiative of citizens: *'First the matter is discussed at a meeting of the citizens' committee, the citizens promise volunteer help, and the request to build a playground is submitted to the relevant construction department of the Municipal National Committee, where the construction of the playground is discussed and then included in the plan for Z-campaigns in the next year or coming years. Then it is necessary to find an individual designer (this is not a project worthy of attention from a design institute) to conceive and design the playground, find someone willing to act as construction manager, talk to citizens and get them to commit to helping build the playground, etc. (...) The help of citizens alone, however, is not enough to get the project done. Especially in the case of landscaping, and other projects, it is necessary to find machinery, the bulldozer, a crane,*

*a truck, etc. A lot depends on where the people who decided they want to build the playground work and what they are willing to do to make it happen.'*⁹¹

And it was indeed often architects who initiated the construction of playgrounds as a Z-campaign. They drew up the designs, communicated with the locals, gathered the materials and equipment, organised the construction work on site, and sometimes even carried out the construction work themselves. This blurring of the boundaries between professions, however, often worked in the reverse, where anyone involved in such campaigns could de facto become the 'architect' who had a say in determining the nature of a project, whether it was for a playground or something else.

This is probably why some designers found Z-campaigns problematic. *'There is no concealing the fact that many architects have no interest in "Z" campaigns',* wrote the editors of *Architecture of the Czech Socialist Republic*. *'There are reasons for this: it is impossible to rely on their being a sufficient number of qualified experts and, conversely, it is necessary to expect a certain lack of discipline on the part of those implementing the project, for whom the project often serves as just a general guideline – and when it is actually being built the sky's the limit...'*⁹²

The question is whether the greater involvement of non-architects and local residents should rather be seen in a positive light – as a kind of push back against the modernist idea of the profession of architect, who adheres to objective rules and dictates them to everyone else. Some architects sought out Z-campaigns because they represented an opportunity to escape the routine atmosphere of the design institutes and get out into the field and among the people really using the architecture. In 1987 architect Aleš Granát explained: *'A nagging sense of futility compelled me to do work on the side for Z-campaigns and on individual housing construction. There was a feeling of excitement and direct responsibility derived from this. The close contact with the work being built, the people around it, their relationships to me, and vice versa, this gradually changed my opinion about what's necessary and what turns out to be unnecessary.'*⁹³

A text in *Architecture of the Czech Socialist Republic* noted that experiences with Z-campaigns hinted at possible future directions for transforming the established methods of architectural work. It became apparent, for example, that for most people standard architectural drawings are too abstract, and they are much more able to understand the plans for a place and what it is to look like if there are physical models available, which are more illustrative and therefore easier to grasp. Greater openness inevitably entails changing

the methods of architectural work. Yet, if done prudently, a greater degree of participation by the population can yield great benefits, such as a sense of connection and belonging to the place one lives in and is a part of. *'Unlike the large stately projects, Z-campaigns are characterised by the direct participation of the future users of a structure during its creation. (...) The inhabitants of a village or town build the buildings in a Z-campaign themselves, with their own hands, in their free time. It is therefore no wonder that they are proud of the structures that were built this way, that they show them off, and that they think they're something really special.'*⁹⁴

Conclusion

The models of cooperation described above and the greater openness in design work can also be interpreted as a kind of deconstruction of the traditional model of a profession that, because of how time-demanding it is and of the complexity of the tasks involved, is one that requires total commitment. It is seen as a vocation, one that favours those who can afford to devote most of their time to architecture. This notion of architectural work is only suited to some graduates and unfortunately largely excludes many others from the game. The divide within the profession becomes especially pronounced as soon as the issue of care arises – whether it be caring for the household, children, or other persons in need. This fact underpins the strongly gendered nature of the situation, as most of the people engaged in the provision of care in the 1980s (and not just then) were and are women.⁹⁵ Although the socialist state promoted the transfer of this responsibility to the sphere of public services through the provision of collective facilities, this theory was only partly fulfilled in reality. Research by sociologists Jaroslava Bauerová and Eva Bártová published in 1987 showed that 54 % of employed women aged 30–44 (compared to 9 % of men of the same age) felt heavily burdened by domestic and family responsibilities.⁹⁶ The fact that

this was equally true of women architects is confirmed by writings on the situation of women in this field from across the 20th century, such as the catalogue *Povolání architekt[ka]* (The Profession of (Female) Architect),⁹⁷ which contains interviews with women architects themselves, and an essay titled *Architektura a emancipace: situace žen na poli architektury v socialistickém Československu* (Architecture and Emancipation: the Situation of Women in the Field of Architecture in Socialist Czechoslovakia).⁹⁸ Insight into the situation in Slovakia was provided in a study *Neviditelné architektky: prvá generácia žien v slovenskej architektúre* (Invisible Architects: the First Generation of Women in Slovak Architecture).⁹⁹

Women architects often pointed to the time demands of working in specific design offices, which made it difficult to combine that work with other responsibilities. Some women therefore found other (usually less prestigious) jobs or technical positions in the studio. Architectural competitions were also mentioned as something that certainly had positive sides to it, but competition projects often had to be worked on beyond the usual working hours – frequently at night. This *modus operandi* required time that not everyone could make available. Given that this is what the conditions in the profession were like, many women architects were pushed into the background.

Less visibility and a traditional understanding of architectural history that highlighted big achievements did not, however, mean that the work of those who were outside the spotlight was not architectural work. If we stop viewing architecture as an essentially creative gesture, we can more easily appreciate the whole range of activities it involves and that, while perhaps not as prestigious, are just as important – activities on which, among other things, the creative work of architecture rests and cannot exist without. This is what men and women architects began looking for in the 1980s.

- 1 Jiří Lasovský, Trochu o architektuře a nivelizaci a ústavech a také autorské ochraně (Diskuse ke III. sjezdu SČA) (A little about architecture and equalisation and the institutes and also the protection of the author – Proceedings of the 3rd congress of the Union of Czechoslovak Architects), *Československý architekt XXXIII*, 1987, no. 9, pp. 5–6, here p. 5.
- 2 For a basic overview see: Bohumil Skála, Vývoj dokumentace staveb (The evolution of building documentation), *Investiční výstavba XXIII*, 1985, pp. 128–133.
- 3 Ota Šik, *Plán a trh za socialism* (The plan and market under socialism), Praha 1968.
- 4 ~, Zpráva ústředního výboru Svazu architektů ČSSR k otázkám organizace projektové činnosti a uspořádání vztahů v investiční výstavbě (Report of the central commission of the Union of Architects of Czechoslovakia on issues relating to the organisation of design work and relations in investment construction), *Československý architekt XIII*, 1967, no. 6, pp. 3–4, here p. 3. Associations of design institutes were formed by Alfa (director Vladimír Machonin), Beta (Jan Šrámek), Gama (Karel Prager), Delta (Jiří Klen), and Epsilon (Karel Filsak). See Radomíra Sedláková (ed.), *Architektura pro Prahu: půl století Sdružení projektových ústavů, Projektového ústavu Výstavby hlavního města Prahy a jejich následovníků* (Architecture for Prague: a half century of the Association of Design Institutes, the Design Institute of the Prague Development Office, and their successors), Praha [2017], unpag.
- 5 Regulation of the Federal Committee for Technical and Investment Development No. 137/1970 Coll., which amends and supplements Regulation No. 108/1966 Coll. of the State Commission for Technology on authorisation for architectural design operations, Collection of Laws of the Czechoslovak Socialist Republic, No. 41/1970.
- 6 An example is the requirement established in law to earmark a portion of the budget for a construction project to be spent on artistic decorations; see the Alternatives section of this chapter.
- 7 Information on authorisation in the section on authorisation for design work (the information was submitted in connection with Government Regulation No. 170/1970 and related tasks assigned under Regulation of the Government of the Czechoslovak Socialist Republic No. 18 dated 7 January 1971, point B/1, appendix 2). National Archive in Prague, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical and Investment Development) fonds, id. no. 229, *Ekonomie projektové činnosti* (The economics of design work), 1971/72.
- 8 At the start of the 1970s there were 127 central bodies of state administration (federal, Czech, and Slovak), 45 of which (35%) directly managed design institutes.
- 9 National Archive in Prague, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical and Investment Development) fonds, id. no. 229, *Ekonomie projektové činnosti* (The economics of design work), 1971/72.
- 10 Stanislav Talaš, Vývoj, stav a současné podmínky projektovania z pohľadu architekta projektanta (The development, state, and current conditions of design work from the perspective of the architect), *Architektura ČSR XXXVIII*, 1979, pp. 354–355. One of the main problems was the slow pace of construction and the considerable amount of construction work left in an unfinished state. The seventh five-year plan (1981–1985) therefore officially recommended, for example, that new structures be built ‘only to the (limited) extent that had been planned’, Jozef Hudec, Úkoly československého stavebnictví v 7. pětiletém plánu (The tasks of the Czechoslovak building industry in the 7th five-year plan), Praha 1981, p. 92.
- 11 Some of the more significant laws and regulations introduced in the 1980s included: Regulation of the Federal Ministry of Technical and Investment Development No. 105/1981 Coll. on *building documentation*; Regulation of the Federal Ministry of Technical and Investment Development No. 8/1983 Coll. on *special competences for certain activities in construction development*; Regulation of the State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development No. 105/1985 Coll. on *experimental testing in construction*; Regulation of the State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development No. 5/1987 Coll. on *building documentation*; Regulation of the State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development No. 73/1987 Sb., *amending and supplementing Regulation No. 8/1983 Coll. on special competences for certain activities in construction development*.
- 12 National Archive in Prague, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development) fonds, id. no. 273, *Oprávnění a registrace* (Authorisation and registration) 1971–1972; Constitutional Act No. 114/1983 on the establishment of the State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development, Collection of Laws of the Czechoslovak Socialist Republic, part 26/1983.
- 13 Act No. 88 on state enterprises, Collection of Laws of the Czechoslovak Republic, part 17/1988.
- 14 Michal Pullmann, Eroze diktatury v době přestavby: krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989) (The erosion of dictatorship in the time of Perestroika: the crisis of the ruling elites and the collapse of ideological consensus in Czechoslovakia – 1986–1989), *Soudobé dějiny XIX*, 2012, pp. 256–274, esp. pp. 262–265.
- 15 Václav Chyška – Kamil Dvořák, *Poslání a směry dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR: usnesení vlády ČSR č. 333/1982* (Mission and directions of further development of socialist architecture and urbanism in Czechoslovakia): Government Regulation No. 333/1982, Praha 1988.
- 16 The government of Slovakia had drawn up similar materials a few earlier – Resolution No. 75/1978 on *measures to improve the quality and progressiveness of architectural and urban designs* and Resolution No. 25/1980 on *the proposed concept for the development of socialist architecture in Slovakia to the year 2000*. There was much greater publicity, however, attached to the Resolution of the Government of Czechoslovakia No. 333/1982.
- 17 ~, V čem a jakým způsobem je možno naplňovat usnesení vlády č. 333/1982 o poslání a směrech dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR? (Where and by what methods it is possible to fulfil Government Regulation No. 333/1982 on the *Mission and Directions of Further Development of Socialist Architecture and Urbanism in Czechoslovakia*), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, p. 33.
- 18 On Government Resolution No. 333/1982 in the context of the

- architecture of the 1980s, see also Karolina Jirkalová, *Politika architektury a krize socialistického města* (The politics of architecture and the crisis of the socialist state), *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny*, 2020, no. 28, pp. 56–76.
- 19 Act No. 2/1969 Coll. on the establishment of ministries and other central bodies of the state administration of Czechoslovakia established seventeen ministries. A year later Act No. 147/1970 Coll. on amendments to the system of ministries and other central bodies of the state administration of Czechoslovakia abolished the ministry of planning, the ministry of transport, and the ministry of the postal service and telecommunications.
- 20 'Hospital services on such scales, the hospitals Motol, Na Homolce, Na Bulovce, and others, cannot be created as standardised structures, each one is always an original and an absolutely atypical structure, the result of the creative process of the architects, and obviously also bore the signature of the time in which they were created - in the materials, for instance.' Šárka Koukalová, An interview with Petr Kutnar and Jana Ježková, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 122–133, here p. 129.
- 21 Jan Čermák - Jaroslav Prokopec et al., *Zdravoprojekt: Státní ústav pro projektování zdravotnické výstavby: 1960–1985* (Zdravoprojekt: the State Institute for the Design of Public Health Buildings), Praha 1985.
- 22 These were Energoprojekt, Hydroprojekt, Plynoprojekt, Báňské projekty, Rudný projekt/Interprojekt, Hutní projekt, Kovoprojekta, Projekta, Chemoprojekt, Keramoprojekt, Dřevoprojekt, Lignoprojekt, Potravinoprojekt, Centroprojekt and Skloprojekty. See Jan Zikmund, *Hledání univerzality: kontexty průmyslové architektury v Československu 1945–1992* (The search for universality: the contexts of industrial architecture in Czechoslovakia 1945–1992), Praha 2020, pp. 27–55. Large construction enterprises such as Armabeton, Konstruktiva, Pozemní stavby, Průmstav, Ingstav and others also had their own design departments. (Ibidem, pp. 56–58.) There were also design departments in large production plants like Škoda Plzeň and AZNP Mladá Boleslav, but there were more technological engineers than architects in these departments.
- 23 National Archive in Prague, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development) fonds, id. no. 273, *Projektování - mzdový vývoj* (Architectural design work - wage trends) 1976, 1977, 1980.
- 24 Act No. 36/1960 Coll. on the territorial division of the state, Collection of Laws of the Czechoslovak Socialist Republic, part 15/1960.
- 25 For a short time, under Act No. 71/1969 Sb. on the territorial division of the Slovak Socialist Republic, Slovakia was divided into 37 districts, with Bratislava as an independent administrative unit. One year later, Act No. 130/1970 on the territorial division of the Slovak Socialist Republic returned to the divisions based on regions (Western Slovakia, Central Slovakia, Eastern Slovakia, and the Capital City of Bratislava).
- 26 This was influenced by Regulation of the Federal Ministry for Technical and Investment Development No. 88/1976 Coll. on authorisation for architectural design work and especially by Act No. 50/1976 Sb. on territorial zone and the building code (the building act).
- 27 National Archive in Prague, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development) fonds, id. no. 273, *Projektování - mzdový vývoj* (Architectural design work - wage trends) 1976, 1977, 1980.
- 28 The principles of this arrangement were partly explained by Jaroslav Pokorný in the survey 'Slova tvůrců' (The Architects' Words), which was prepared in 1968 by the editors of *Architektura ČSSR* (Czechoslovak Architecture). See Jaroslav Pokorný *27. 1. 1908, *Architektura ČSSR XXVII*, 1968, p. 646. For more information see the many monographs by Stavoprojekty and Krajské projektové ústavy.
- 29 In Slovakia Stavoprojekty came under the administration of the Ministerstvo výstavby a techniky (Ministry of Construction and Technology) and it was not until the 1970S that they came to be overseen by the regional national committees. See National Archive in Prague, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development) fonds, id. no. 230, *Ekonomie projektové činnosti* (The economics of design work) 1971–1972; and id. no. 273, *Projektování - mzdový vývoj* (Architectural design work - wage trends) 1976, 1977, 1980.
- 30 Here it is also worth mentioning the work of the district and municipal construction enterprises, which employed small groups of 15–30 people who focused exclusively on small-scale construction projects and structural maintenance in the given area.
- 31 Karel Pašek, *Podmínky tvůrčí praxe architektů v projektových organizacích a složkách* (The conditions of the creative work of architects in the design organisations and units), in: Collective of authors, *Architektura nové výstavby občanské, bytové, průmyslové I* (The architecture of new civic, residential, and industrial development), Praha 1984, pp. 69–78, here p. 69.
- 32 National Archive in Prague, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development) fonds, id. no. 229, *Zpřesněný přehled ústředních orgánů a skupin společenských organizací a jejich číselných kódů dle Jednotného číselníku organizací v ČSSR - stav k 1. lednu 1971* (A precise overview of the central bodies and groups of social organisations and their numerical codes based on the Uniform Codebook of Organisations in the Czechoslovak Socialist Republic - as of 1 January 1971).
- 33 It is worth mentioning that at the start of the 1970s several independent design departments operated as part of ČSVD, such as Ateliér A-13. See An interview by Vladimír Šlapeta with Petr Keil, *cosa.tv*, accessed 30 May 2022.
- 34 František Vychodil - František Lopata, *Stavby družstevního obchodu 1976–1980* (The cooperative trade buildings) [Jihlava] 1981.
- 35 Radomíra Sedláková (ed.), *Architektura pro Prahu: půl století Sdružení projektových ústavů, Projektového ústavu Výstavby hlavního města Prahy a jejich následovníků* (Architecture for Prague: a half century of the Association of Design Institutes, the Design Institute of the Prague Development Office, and their successors), Praha [2017].
- 36 Otakar Nový et al., *Architekti Praze* (Architects for Prague), Praha 1971.
- 37 Eva Matyášová, K 30. výročí SÚRP MO (On the 30th anniversary of SÚRP MO), *Památky a příroda IX*, 1984, pp. 478–479.
- 38 Kolektiv autorů, *PŮDIS 20 let* (20 years of PŮDIS) Praha 1986.

- 39 Jiří Kočí – Miroslav Kupka – Václav Valeš et al., *Patnáct let Metroprojektu* (Metroprojekt at 15) Praha 1986.
- 40 Miroslav Podobský, K aktuálnímu problému územního plánování hlavního města Prahy: 20 let vzniku Ústavu hlavního architekta hl. m. Prahy (On current issues in the spatial planning of the capital city of Prague: 20 years since the foundation of the Office of Chief Architect of the City of Prague), *Architektura ČSR* XLI, 1982, pp. 31–32; Martina Koukalová – Milan Urza – Eva Novotná, *Plánování Prahy: historie Útvaru hlavního architekta 1961–1994* (Spatial planning in Prague: a history of the Office of Chief Architect), Praha 2021.
- 41 Milan Sekanina, Nedokončená: československá ekonomika v druhé polovině 80. let minulého století (Unfinished: the Czechoslovak economy in the second half of the 1980s), *Acta Oeconomica Pragensia* XV, 2007, no. 7, pp. 331–351.
- 42 Jiří Lasovský, Trochu o architektuře a nivelizaci a ústavech a také autorské ochraně (Diskuse ke III. sjezdu SČA) (A little about architecture and equalisation and the institutes and also the protection of the author – Proceedings of the 3rd congress of the Union of Czechoslovak Architects), *Československý architekt* XXXIII, 1987, no. 9, pp. 5–6, here p. 5.
- 43 Alexander Holub, Architekt versus organizace (Diskuse ke III. sjezdu SČA) (Architect versus organisation – Proceedings of the 3rd congress of the Union of Czechoslovak Architects), *Československý architekt* XXXIII, 1987, no. 8, p. 5.
- 44 Ibidem.
- 45 Petr Kratochvíl, Architektonické konfrontace (Architectural Confrontation), *Architektura ČSR* XLVII, 1988, pp. 86–87.
- 46 The average monthly wage in a design institute in the late 1970s and early 1980s was between 2500 and 3500 crowns. National Archive in Prague, Statní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission on Scientific, Technical, and Investment Development) fonds, id. no. 273, *Projektování – mzdový vývoj* (Architectural design work – wage trends) 1976, 1977, 1980.
- 47 Jan Fibiger – Jiří Vasiluk, Architekt s místem uprostřed (The architect's place in the middle), *Československý architekt* XXXIV, 1988, no. 10, pp. 1 and 3.
- 48 Michaela Záhorská, Co pro architekta znamená chtít (What it means to want for an architect), *Československý architekt* XXXV, 1989, no. 2, pp. 1 and 5.
- 49 Jiří Merger, Projektování za totality (Architectural design work under totalitarianism), *StavbaWEB*, 21 October 2019, accessed 23 June 2022.
- 50 Editorial office, Anketa mezi zvolenými řediteli projektových ústavů a architekty – členy rad pracujících (A survey among selected directors of design institutes and architects – members of the working ranks), *Československý architekt* XXXV, 1983, no. 13–22.
- 51 See Jan Zikmund, Počítače – pracoviště blízké budoucnosti (Computers – workplaces of the near future), in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, pp. 198–219.
- 52 Diskuse na III. sjezdu SČA (Jan Línek) (Proceedings of the 3rd congress of the Union of Czechoslovak Architects), *Architektura ČSR* 1987, pp. 545–563, here p. 549.
- 53 Diskuse na III. sjezdu SČA (Jan Novotný) (Proceedings of the 3rd congress of the Union of Czechoslovak Architects), *ibidem*, here p. 551.
- 54 Diskuse na III. sjezdu SČA (Tomáš Havrda), (Proceedings of the 3rd congress of the Union of Czechoslovak Architects), *ibidem*, here p. 547.
- 55 Rostislav Švácha (ed.), *Sial*, Olomouc 2010.
- 56 Kamil Dvořák, 35 let Výzkumného ústavu výstavby a architektury (35 years of the Research Institute of Construction and Architecture), *Architektura ČSR* XLVI, 1987, pp. 88–89.
- 57 ~, 35 let trvání Studijního a typizačního ústavu v Praze (1948–1983) (35 years of the Research and Standardisation Institute), Praha 1983.
- 58 Jiří Benda, ÚBOK – 40 let ve službách průmyslu a kultury (Institute of Housing and Clothing Culture – 40 years in the service of industry and culture), *Průmyslový design* XIII, 1989, no. 6, pp. 2–3.
- 59 Lucia Mlynčková and Jan Zikmund, An interview with Josef Pechar, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 300–303, here p. 302.
- 60 The parameters of this special function were defined in the well-known act on regional planning and construction law from 1976. (Act No. 50/1976 Coll. on *spatial planning and the building code (the building act)*, Collection of Laws of the Czechoslovak Socialist Republic, part 9/1976) and were then amended in the Regulation of the Federal Ministry for Technical and Investment Development No. 88/1976 Coll. on *authorisation for design work*, Collection of Laws of the Czechoslovak Socialist Republic, part 17/1976.
- 61 Markéta Pražanová, An interview with Martin Peterka and Jiří Plos on the creation of the law on occupational performance, the foundation of the Czech Chamber of Architects, and their current priorities, *Bulletin ČKA* XXIV, 2017, no. 3, pp. 36–39, here p. 38.
- 62 Klára Brůhová, An interview with Jaroslav Kosek, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 244–251, here p. 249.
- 63 This became a possibility as a result of an international competition for a thematic pavilion for Expo 1986 in Vancouver, participation in which the Art Centrum foreign art centre arranged in 1984 for Shape Studio, which was established for this purpose (Jaromír Hník, Martin Rajniš, Markéta Cajthamlová). The Czech team ultimately also won the commission with their Roundhouse project. See Martin Rajniš – Irena Fialová, *D. A. Studio: projekty a realizace 1986/1996* (D. A. Studio: Projects designed and built) (exh. cat.), Galerie Jaroslava Fragnera v Praze, 1995.
- 64 Václav Kasalický, Legislativa pro architekturu, urbanismus a tvorbu životního prostředí (Legislation on architecture, urban design, and the creation of the living environment), *Československý architekt* XXXV, 1989, no. 23, p. 1.
- 65 See Jan Zikmund, Možnosti adaptace (The possibility of adaptation), in: Hubert Guzik – Dita Dvořáková – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, pp. 208–221.
- 66 Lucie Ševčíková, *Český architekt během politických změn po roce 1989* (Czech architects during the political changes after 1989) (dissertation), Faculty of Art, Charles University in Prague, 2013.
- 67 ~, Rehabilitace. Zpráva rehabilitační komise (Rehabilitation. A report from the rehabilitation committee), *Architekt* XXXVI, 1990, no. 14, pp. 4–5.
- 68 On this event see *Architekt*, 1990, no. 1.
- 69 Regulation of the State Commission for Scientific, Technical, and Investment Development No. 43/1990 Coll. on the *design preparations for buildings*, Collection of Laws of the

- Czechoslovak Socialist Republic, part 10/1990.
- 70 In May 1992 after a number of often tense meetings the longed-for Act No. 360 on the *occupational performance of authorised architects and the occupational performance of authorised engineers and technicians working in construction* was adopted; at the same time the Česká komora architektů (Czech Chamber of Architects – ČKA) and Česká komora autorizovaných inženýrů a techniků činných ve výstavbě (Czech Chamber of Authorised engineers and Technicians in Construction – ČKAIT) were established. See the Act of the Czech National Council No. 360/1992 Coll. on the *occupational performance of authorised architects and the occupational performance of authorised engineers and technicians working in construction*, Collection of Laws of the Czechoslovak Federal Republic, part 73/1992.
- 71 On this see, e.g., Vladislava Říhová – Zuzana Křenková, *Systém financování a schvalování děl do veřejného prostoru* (The system for funding and approving works of art in the public space), in: Zuzana Křenková – Vladislava Říhová – Michaela Čadilová (eds.), *Sochy a města – Morava: výtvarné umění ve veřejném prostoru 1945–1989*, Litomyšl 2020, pp. 39–46.
- 72 The Český fond výtvarných umění (ČFVU – Czech Fine Arts Fund) was established as an analogy to the previously existing Bloky výtvarných umělců (Blocks of Fine Artists) to see to the economic aspects of work in the visual arts in 1953 in connection with the introduction of the copyright act (no. 115/1953). (On this see Tomáš Hylmar, *Od Bloku ke Svazu: cesta ke vzniku jednotné organizace československých výtvarníků v roce 1947* (From block to union: the path to the development of a united organisation of Czechoslovak artists in 1947), *Umění* LXIV, 2016, pp. 171–181.) The fund was also an essential tool for establishing a hierarchy of membership within the Union of Czechoslovak Fine Artists and maintained a register of professional artists who – usually for vetting reasons – did not obtain a position as a regular member or candidate of the union. The fund played an essential role as the exclusive distributor of artistic commissions. It oversaw the organisation of exhibitions and competitions and the distribution of works of art in its sales galleries *Dílo*. Registration in the ČFVU or membership in the SČSVU freed artists from mandatory employment and they were then able to devote themselves fully to the work of creating art, working freelance, or making a living through ČFVU or the Art Centrum.
- 73 The competition rules for works of art were already adopted in 1958 (~, *Soutěžní řád pro díla z oboru výtvarných umění* (Competition rules for works in the visual arts), *Věstník Ministerstva školství a kultury* XIV, 1958, p. 167 – This was later replaced by a regulation of the Ministry of Education and Culture, No. 23/1965 Coll. on the *competition rules for works in the visual arts*, Collection of Laws of the Czechoslovak Socialist Republic, part 13/1965); the architect him or herself could request the artist be selected through a competition.
- 74 Artists sometimes paid the architects a 'fee' to thank them for the given earnings opportunity.
- 75 There are a number of recorded cases in which a work of art that had already been created was not permitted to be installed where it was intended to be or was uninstalled later and a new use was sought for it in, for instance, a less visible location.
- 76 Regulation of the Federal Ministry of Technical and Investment Development No. 163/1973 Coll. on *building documentation*, Collection of Laws of the Czechoslovak Socialist Republic, part 40/1973.
- 77 While art councils began to be established in most towns and cities in 1978, in Prague an art council was formed as a department of the Office of the Chief Architect already in 1972. It met regularly every two weeks until 1991, when it was dissolved.
- 78 Around the start of the 1970s the term 'realisation' gradually began to be used to refer to the visual arts in architecture, whereby a third category of art – in between creative and applied – was de facto created.
- 79 *Výtvarné dílo v architektuře*. Symposium Svazu českých architektů, Svazu českých výtvarných umělců a Českého fondu výtvarných umělců, na zámku v Liblicích, 25. – 26. března 1977 (Works of art in architecture. A conference of the Union of Czechoslovak Architects, the Union of Czech Visual Artists, and the Czech Fund of Fine Artists at the Castle in Liblice, 25–26 March 1977). Supplement to *Československý architekt* XXIII, 1977, no. 14.
- 80 Václav Chyška – Kamil Dvořák, *Poslání a směry dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR* (Mission and directions of further development of socialist architecture and urbanism in Czechoslovakia: government resolution no 333/1982) Praha 1988, p. 19.
- 81 See, e.g., A letter to the Ministry of Labour and Social Affairs and the International Labour Organisation on discrimination at work in the Czechoslovak Socialist Republic resulting from political vetting by the Czechoslovak Communist Party, Charter 77 document no. 11.
- 82 A number of alternative exhibition spaces were established, such as Makráč (Institute of Macromolecular Chemistry) and the Institute of Microbiology, and, for exhibitions, Divadélko v Nerudovce (Little Theatre on Nerudova), which was later closed, as well as the 'people's houses' in Vysočany and Opatov and the Delta cultural centres – if we limit the spaces we mention just to Prague.
- 83 The purpose of this cooperation was not just the art work, it was also intended to try out ways of presenting untraditional forms of art, such as in the case of Sozanský's performance installations and environments, with a view to the future uses of the gallery of modern art. Ivan Neumann, *Moderní umění je křehký artík* (rozhovor Ivana Neumanna s Jiřím Sozanským) (Modern art is a delicate article – an interview with Jiří Sozanský), *Výtvarné umění* XX, 1996, nos. 1–2, pp. 40–48, esp. p. 46; Jiří Sozanský, *Jiří Sozanský: 1984 – Rok Orwella* (Jiří Sozanský: 1984 – the year of Orwell), Praha 2014.
- 84 Archive of the City of Prague, fonds no. 2887, *Výtvarná rada* (Art council), box 1.
- 85 Vladimír Cihla, *Za Prahu krásnější* (For a more beautiful Prague), Praha 1962, unpagged.
- 86 Participation in a Z-campaign was officially deemed voluntary, but the degree to which it was genuinely voluntary can in many cases be debated. Refusal to take part in a Z-campaign, especially if initiated from the top down, could be problematic (or not very tactical).
- 87 Resolution of the Government of Czechoslovakia No. 311 dated 18 December 1974. Ke zprávě o zhodnocení opatření přijatých vládou ČR k investiční části akce „Z“ a návrh jejího dalšího zaměření v pětiletém plánu 1976–1980 (On the report on an evaluation of measures adopted by the government of Czechoslovakia on the investment side of a Z-campaign

- and a proposal for its further focuses in the five-year plan in 1976–1980).
- 88 Český svaz stavebních inženýrů (Czech Union of Civil Engineers), *Jak zajišťovat investiční činnost národních výborů se zvláštním zřetelem na akce 'Z'* (How to arrange the investment activity of the national committees with special consideration of the Z-campaigns), Brno 1974; Collective of authors, *Příprava, organizování a zajišťování akcí v obci, prováděných svépomocí občanů – I. metodická pomůcka* (The preparation, organisation, and arrangement of campaigns in municipalities carried out at the independent initiative of citizens – 1st handbook of methods), Ostrava 1972; E. Stacha, *Akce „Z“, metodická pomůcka – obrazová část* ('Z'-campaigns – a handbook of methods – illustrated section), Ostrava 1973.
- 89 Bohumil Kolář et al., *Katalog vybraných projektů občanského vybavení* (A catalogue of selected projects for civic amenities), Brno 1975, pp. 5 and 7.
- 90 Klára Brůhová, *Hřiště – participace s mediální podporou* (Playgrounds – Public participation and the support of the media), in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, pp. 172–195.
- 91 ~, *Dětská hřiště v sadovnické tvorbě: sborník přednášek ze semináře ČV míst. hosp. a výrobního družstevnictví ČSVTS* (Children's playgrounds in landscaping: a collection of lectures from a colloquium), Pardubice 1987, p. 18.
- 92 Editorial office, *Stavby akce „Z“* ('Z'-campaign buildings), *Architektura ČSR*, 1985, pp. 107–110, here p. 107–108.
- 93 Aleš Granát, *Očima provinčního architekta* (Diskuse ke III. sjezdu SČA) (In the eyes of a provincial architect – Proceedings of the 3rd Congress of the Union of Czechoslovak Architects), *Československý architekt* XXXIII, 1987, no. 8, pp. 1 and 4, here p. 1.
- 94 Editorial office, *Stavby akce „Z“*, *Architektura ČSR* ('Z'-campaign buildings) 1985, pp. 107–110, here p. 107.
- 95 Vybrané statistické údaje: počet příjemců rodičovského příspěvku podle pohlaví (Selected statistics: the number of recipients of the parental allowance by sex), see mpsv.cz, accessed 23 June 2022.
- 96 Veronika Šprincová, *Postavení žen v Československu v období let 1948–1989 v dobových sociologických výzkumech a datech* (The position of women in Czechoslovakia in 1948–1989 in contemporary sociological studies and data), in: Hana Havelková – Libora Oates-Indruchová (eds.), *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, Praha 2015, p. 98.
- 97 Collective of authors, *Povolání: architekt[ka]* (The profession of (female) architect), Praha 2003.
- 98 Klára Brůhová, *Architektura a emancipace: situace žen na poli architektury v socialistickém československu* (Architecture and emancipation: the situation of women in the field of architecture in socialist Czechoslovakia), in: Karolína Jirkalová – Veronika Rollová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2021, pp. 283–330.
- 99 Henrieta Moravčíková, *Neviditelné architektky: prvá generácia žien v slovenskej architektúre* (Invisible architects: the first generation of women in Slovak architecture), *Architektúra & urbanizmus* 11, 2015, nos. 1–2, pp. 82–103.

TA ARCHITEKTURY

AKADEMICKÁ
PŮDA

Neoficiální scéna, cesta ke svobodě a pluralitě

Tereza Pokorná – Petr Vorlík

EN → p. 131

Normalizační stavebnictví a plánování akcelerovalo proces „racionální modernizace“ osídlení, v němž rozrůstající se panelová sídliště s dopravní infrastrukturou postupně formovala fádňi, beztvary a anonymní prostor. Typizované panelové stavebnice, koncipované jako efektivní a jediné možné řešení poválečné nouze, ve svém výsledku přinesly hluboké společenské rozčarování z technokratického plánování.¹ Nedokončenost sídlišť a chybějící pracovní příležitosti i služby odsoudily obrovské (periferní) části měst do role pouhé „noclehárny“, jak je výmluvně zprostředkovává například film *Panelstory*² Věry Chytilové nebo fotografie Pavla Štechy. V kombinaci s enormně znečištěným prostředím a chátrajícími historickými centry zanechávaly výsledky socialistického hospodaření především pocit frustrace z pouhého všestranného vytěžování, tolik odlišného od přetrvávající rétoriky „budování lepších zítřků“. Každodenní práce architekta-zaměstnance se navíc ve velkých projektových ústavech podobala spíše šichtám ve výrobním podniku. Skepse, pocit selhání a nespokojenosti proto na sklonku normalizace ovládly neformální rozhovory mezi architekty (nejen) mladších generací. Kritika ale zaznívala i z polstrovaných křesel oficiálních představitelů architektonické komunity: „*Třetí sjezd Svazu českých architektů přijal usnesení, které jeho členy zavazuje k posilování postavení architektury i architektů ve společnosti. V roce 1982 bylo vydáno usnesení vlády ČSR č. 333/82*

- 1 Martina Koukalová, *Panelové tvary v čase: k periodizaci panelových sídlišť*, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švábcha – Eva Novotná – Karolína Jirkalová (eds.), *Paneláci 1: padesát sídlišť v českých zemích*, Praha 2016, s. 12–34.
- 2 *Panelstory aneb Jak se rodí sídliště*, režie Věra Chytilová, 1979, 96 minut. Po premiéře cenzorů film v roce 1980 zakázali a později mohl být promítán jen na konkrétních místech mimo hlavní město.

←

Stávka studentů fakult stavební a architektury Českého vysokého učení technického v Praze • Students of the Faculty of Civil Engineering and Faculty of Architecture of the Czech Technical University in Prague on strike (archiv ČTK, 21. 11. 1989)

- 3 Dokončení citace: „Výjimkou se stal poslední bod usnesení č. 333/82, který doporučoval ‚zřídít muzeum současné architektury‘. V roce 1986 skutečně na popud Jiřího Kotálka vznikla Sběrka architektury Národní galerie v Praze“: Dopis předsedy Svazu českých architektů Zdeňka Kuny Středotlakým z 18. 12. 1987, soukromý archiv Zdeňka Hölzela; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 29.
- 4 Miroslav Masák, *O stavu československé architektury*, 1987, nestr. (ze soukromého archivu Miroslava Masáka); Monika Mitášová – Jiří Ševčík, *Česká a slovenská architektura 1971-2011: texty, rozhovory, dokumenty*, Praha 2011, s. 48–53.
- 5 Ibidem.
- 6 Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996; Petr Dvořáček, *Ekologická hnutí v Československu 1968–1969 a jejich podíl na pádu komunistického režimu – program, činnost, perzekuce* (bakalářská práce), FF UHK, 2010.
- 7 Umělecké skupiny osmdesátých let navazovaly na sdružení druhé poloviny padesátých let a šedesátých let, jejichž vznik umožnilo dobové uvolnění a destalinizace (nejen v kultuře), které inicioval Nikita Chruščov ve svém projevu na sjezdu KSSS v roce 1956.
- 8 Jiří Šetlík, Léta sedmdesátá a osmdesátá, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007, s. 378.
- 9 Neoficiální rovina těchto aktivit je zpětně někdy svými představiteli relativizována, jindy naopak zdůrazňována. Blíže: Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018.

o poslání a směrech dalšího rozvoje socialistické architektury a urbanismu v ČSR, v roce 1987 pak Výzva vlády ČSR k ochraně životního prostředí – žádný z bodů těchto dokumentů však nebyl naplněn.“³ Předseda Svazu českých architektů formuloval v polovině osmdesátých let své stanovisko takto: „(...) dobře víme, že objektivní podmínky pro vznik kvalitní architektury nejsou dnes v souhrnu příliš dobré, že mnohdy velmi limitují rozvinutí tvůrčích schopností. Neexistuje zatím odpovídající společenské klima podněcující a vyžadující architekturu. Výrazné tvůrčí výsledky bývají zpravidla kompenzovány až nadlidským úsilím tvůrců.“⁴ Mimo institucionální prostředí vznikla v roce 1987 na podnět Václava Havla také zpráva *O stavu československé architektury*. Sepsal ji Miroslav Masák ve spolupráci s Ivanem Vavříkem a dalšími architekty z uskupení Vokolo osmého. Zpráva obvinila investora, tedy stát, že protežuje úspornost, rychlost a unifikaci, a tím vše zcela podřizuje dodavateli a výrobnímu procesu. Jednu z cest ke změně myšlení mělo podle autorů zprávy přinést obnovení přirozených a neformálních tvůrčích platform a uměleckých spolků.⁵

Právě sdružování se po útlumu z počátku normalizace stalo v osmdesátých letech celospolečenským fenoménem. Rozvolněná, do značné míry rezignovaná ideologická kontrola totiž uvolnila prostor pro vznik řady více či méně neformálních sdružení, angažovaných výstav a kulturních setkání. Mnohé skupiny se etablovaly na polooficiální úrovni, s tichým souhlasem nebo jen přehliživým podceňováním ze strany institucí. Jiné vyrostly ze zájmu o ochranu přírody, přičemž právě ekologické hnutí se stalo významným hybatelem společenských změn a ovlivnilo i architekturu. Jmenovat lze například Ekovýbor Charty 77, hnutí Brontosaurus (od roku 1974), iniciativu Pražské matky, aktivity Českého svazu ochránců přírody apod.⁶ Na umělecké scéně byli roku 1987 ustanoveni Tvrdohlaví či Volné seskupení 12/15 Pozdě, ale přece.⁷ „Svou existenci oznámily obě skupiny bez okolů bezradnému svazu výtvarníků.“⁸ Ve stejném roce Jindřich Chaloupecký podnítil vznik Nové skupiny sdružující teoretiky, umělce i architekty bez ohledu na generační příslušnost.

Touha nabídnout alternativu k utilitárnosti socialistického stavebnictví a vzepít se převládajícím tendencím představovaným staršími generacemi architektů – ve škole, v projekčním ateliéru i ve Svazu českých architektů – vedla i mladé architekty k zakládání spolků, pořádání výstav, přednášek a veřejných diskusí, k formulování vizí i kritiky soudobé výstavby. Všechny tyto aktivity v osmdesátých letech v součtu vytvářely plodnou neoficiální architektonickou scénu.⁹ Iniciativy totiž vycházely zespodu, od jednotlivců, které hnál osobní zápal a touha po sdílení. Akce se odehrávaly většinou mimo centra, stranou institucí zvůčných jmen, zejména v menších městských galeriích nebo neformálních

Δ 18/ Hans Hollein: Hvizdní portál, Strada Novissima, Bielefeld, Benátky, 1986.

◀ 19/ Massimo Scolari: Návrh portálu, Strada Novissima, Bielefeld, Benátky, 1986. Práček je střízlivý bránu do imaginativního prostoru. Scolariho malba obklopuje moment rekonstrukce i poetickou interpretaci státních prvků architektury.

▷ 21/ Ralph Erskine: Obytný dům Byker Wall, Newcastle, 1974. Typická ukážka participativního způsobu stavění. Obytný okružek byl navržen a stavěn ze permanentních konzultací s budoucími uživateli. Kontrastní použití moderních a tradičních materiálů (cihel, omítkového plechu, azbestu, dřeva) a celoročdomá práce s odlišným posolstvem, pohledovými a veřejného prostoru. Demokratické architektury vycházející nikoli z idealizovaného schématu, ale z přiblížení potřebám obyvatel a jejich způsobu komunikace.

U V 22, 23/ Lucien Kroll a atelier: Komplex katedry lékařské fakulty v Lovani, 1969-74. Participativním způsobem navrhované a stavěné studentské město s mimořádně bohatou kombinací stavebních systémů, materiálů a „nářečích“ (překř použitých ad hoc (akcienskou mořinu, umělých schodišť, stěnové obklady atd.). K participativnímu stavění patří i svobodná trojité energie, která se uplatnila i v práci stavebních dělníků při sočné modelaci střeby, stálojící z umělé svrchného terénu plastiky po fusadé budovy.

19

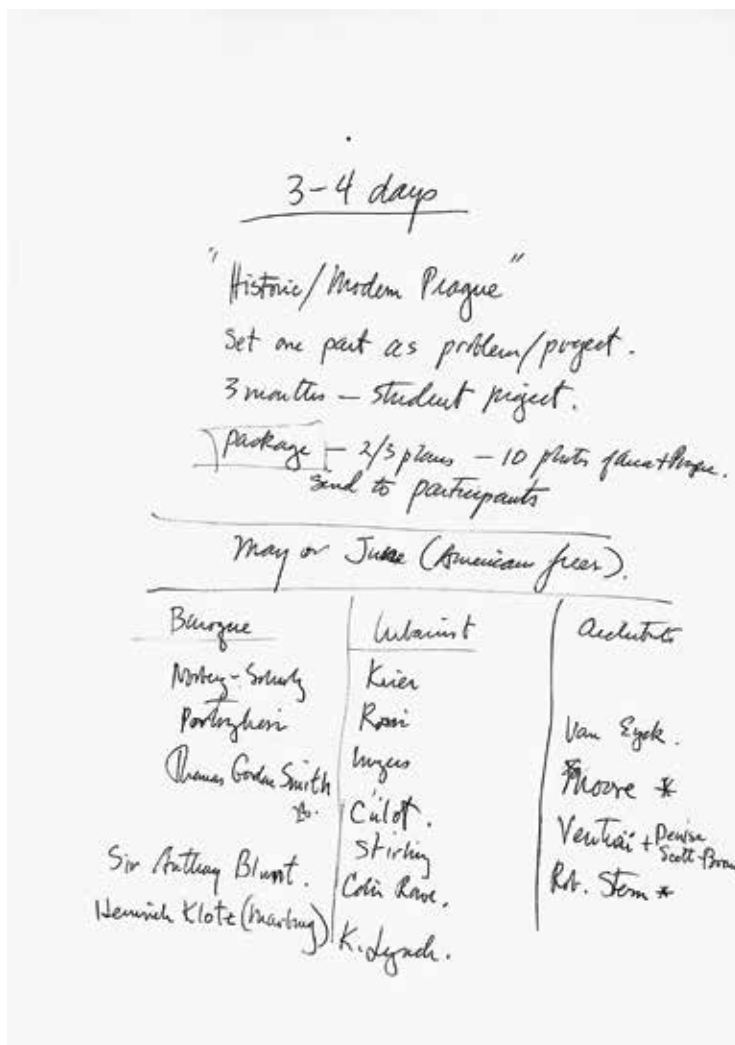
Článek Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí

An article titled *Postmodernism without the Myths but with the Illusions* 1983

V roce 1983 vyšel v časopise *Umění a řemesla* článek Jany a Jiřího Ševčíkových nazvaný *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí*. Autoři parafrázuji texty Venturiho i Jenckse, s jejich pomocí se snaží vystihnout podstatu myšlenek postmodernismu a zpřístupnit je širšímu publiku.

● In 1983 an article was published in the magazine *Umění a řemesla* (Arts and Crafts) by Jana and Jiří Ševčík titled *Postmodernism without the Myths but with the Illusions*. The authors were paraphrasing writings by Venturi and Jencks and in reference to their work sought to capture the essence of the ideas of postmodernism and make them accessible to the wider public.

(Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí*, *Umění a řemesla* XXV, 1983, č. 2, s. 44–52)

Architekti z okruhu Jiřího Ševčíka a Charles Jencks plánovali v Praze uspořádat mezinárodní sympozium

Architects around Jiří Ševčík planned with Charles Jencks to organise an international conference in Prague

1978

„V hospodě U dvou koček jsme dostali nápad uspořádat v Praze postmoderní symposium.“ (Lucie Skřivánková, Paneláky nepředěláš, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, Art & Antiques XVI/XVII, 2017/2018, č. 12+1, s. 48) Mezi účastníky měli být čeští architekti a teoretici, ale také osobnosti zahraničního postmodernismu. Společně chtěli prověřit možnosti rehabilitace jedné konkrétní lokality v historickém centru Prahy. Zvolena byla Staroměstská radnice jako dlouhodobě palčivá kauza. • 'At the pub U Dvou koček we got the idea to organise a conference on postmodernism in Prague.' (Lucie Skřivánková, Paneláky nepředěláš, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem / You can't remake prefab buildings, an interview with Zdeněk Hölzel, Art & Antiques XVI/XVII, 2017/2018, no. 12+1, p. 48) The participants were to include Czech architects and theorists but also important figures in postmodern theory from abroad. Together they were supposed to test the possibility of rehabilitating a particular area in the historic centre of Prague. Long something of a burning issue, the Old Town Hall was the selected site.

(soukromý archiv Zdeňka Hölzela)

výstavních síních, které unikaly pozornosti cenzury.¹⁰ Za velkého osobního nasazení pořadatelů tak mohlo být vystavováno umění, ale třeba i architektonické návrhy, které se nevezly na vlně jednotné kulturní fronty, resp. hospodářské strategie prosazované režimem. S postupným uvolňováním cenzury ve druhé polovině osmdesátých let pronikaly výstavy nonkonformní scény pozvolna i do centra dění – do státních galerií ve velkých městech, kde bylo možné představit i díla umělců ještě nedávno režimem odsouzená k zapomnění.

Kroky k postmoderně

Nepostradatelnou úlohu při změně uvažování nastupující generace architektů sehráli pedagogové, kteří dovedli vystoupit ze zavedených schémat výuky. Mezi vlivné, inspirativní osobnosti patřili například na ČVUT památkářka Milada Radová-Štiková či odborník na architekturu průmyslových staveb Emil Hlaváček. Pro okruh zde studujících mladých architektů, z nichž se postupně etablovala Školka SIAL, byl „největším duchem té doby“ dle slov Zdeňka Hölzela spolužák Petr Vaďura.¹¹ Měl mimořádný přehled v soudobé teorii architektury, filozofii i estetice a své znalosti zprostředkoval současníkům až do své předčasné smrti v roce 1974. Následně byl „osiřelým“ architektům Vladimírem Šlapetou doporučen Jiří Ševčík,¹² který se brzy stal jejich dvorním teoretikem a přítelem. Několik generací architektů studujících na ČVUT jej dodnes považuje za svou formující osobnost.¹³ Jiří Ševčík vyučoval na fakultě, ale zároveň u sebe doma pořádal neformální setkání s přednáškami. Přednášky vedl sám nebo zval další osobnosti, aby představily aktuální architektonická témata. Postupně se stal ústřední postavou velmi aktivní skupiny mladých tvůrců.¹⁴

Z Ševčíkovy teoretické práce vyniká zejména studie *Obraz města Mostu* (1978),¹⁵ v níž s manželi Janem a Ivanou Bendovými a Josefem Pleskotem aplikoval principy *mentální geografie* amerického urbanisty Kevina Lynche na české prostředí.¹⁶ Svou studií autoři potvrdili Lynchovy teze a zpřítomnili tak pro tuzemskou odbornou veřejnost zahraniční ideový koncept, který zde mimořádně rezonoval.¹⁷ Nebývalou odezvou, a to nejen ve skupině architektů kolem Jiřího Ševčíka, vyvolávaly také myšlenky postmodernismu, které po polovině sedmdesátých let vedly na Západě k radikálnímu přehodnocování architektury. Svým zpochybněním přímočarého historického vývoje a nastolením plurality příběhů nabízel postmodernismus tuzemským architektům, uvězněným v neohebných podmínkách centralizovaného socialistického stavebnictví, odpověď na jejich dlouhodobé frustrace. Stal se atraktivní, osvěžující alternativou a svého druhu protestem. Přinášel formální i myšlenkové uvolnění a protežoval individuální přístupy, vytouženou možnost přizpůsobit stavbu

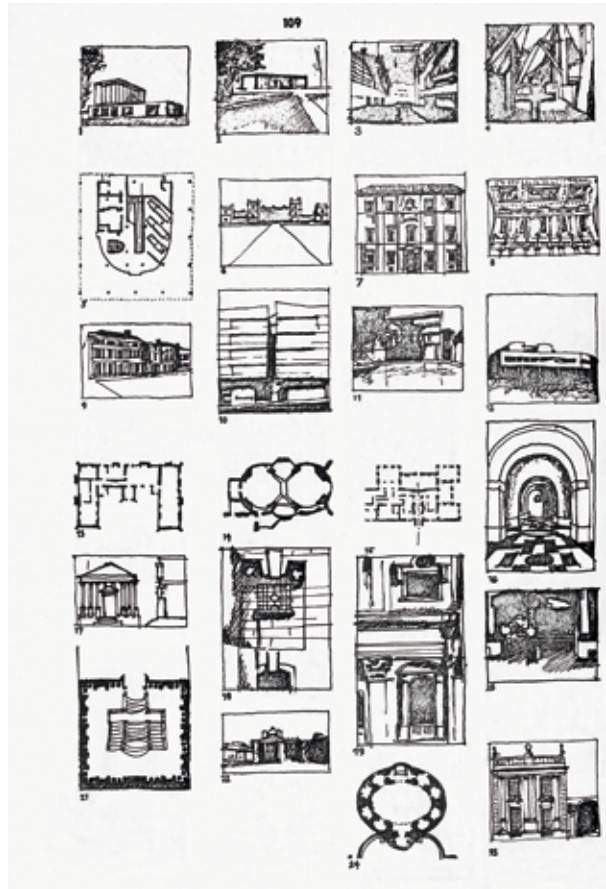
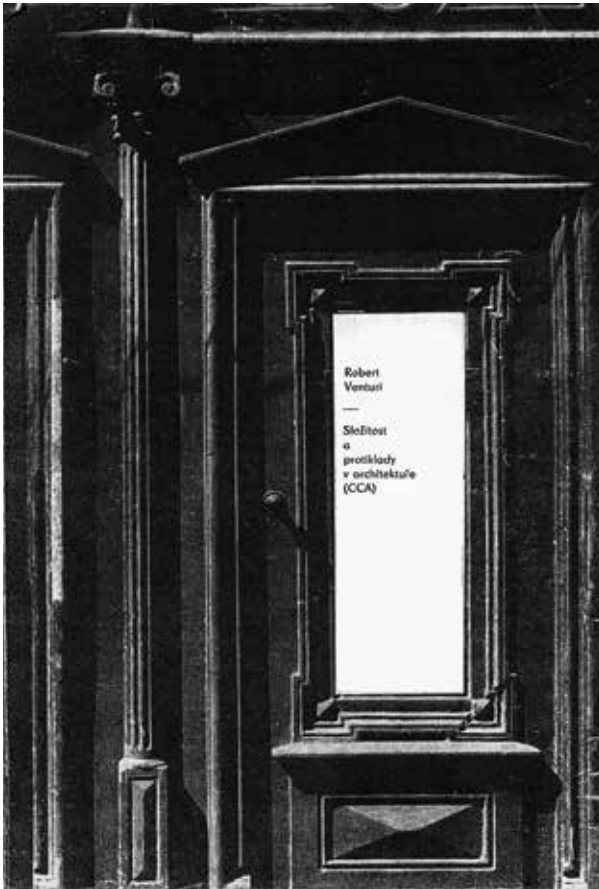
- 10 Bližší přehled galerií i klubů, kde alternativní scéna vystavovala, přináší: Jiří Šetlík, *Léta sedmdesátá a osmdesátá*, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007.
- 11 Tereza Poláčková, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, Praha 5. 6. 2018.
- 12 Manželé Jiří a Jana Ševčíkovi se stali stěžejními postavami teorie architektury a později především výtvarného umění a zásadním způsobem spoluutvářeli diskurz soudobé umělecké a architektonické scény. Jiří Ševčík působil od šedesátých do osmdesátých let nejdříve jako vědecký a posléze také pedagogický pracovník na ČVUT. Výbor textů manželů Ševčíkových z let 1973–2010 publikován: Terezie Nekvindová, *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík: texty*, Praha 2010.
- 13 Tereza Poláčková, rozhovory se Zdeňkem Hölzelem (Praha 5. 6. 2018), Michalem Brixem (Praha 9. 5. 2018), Ivanem Vavříkem (Praha 22. 6. 2018) Jaroslavem Zimou a Tomášem Prouzou (Praha 4. 6. 2018).
- 14 Jádrem skupiny tvořili Zdeněk Hölzel, Jan Kerel, Josef Pleskot a Jan Benda. Střídavě se s nimi setkávali také Jaroslav Ouřecký, Jan Sedlák, Michal Brix a mnozí další.
- 15 Jiří Ševčík – Jan Benda – Ivana Bendová, *Město Most v obraze svých obyvatelů: metoda výzkumu obrazu města a její využití*, *Acta polytechnica XVI*, řada 1 – stavební, 1978, č. 3.
- 16 Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960 (oficiální český překlad vyšel až v roce 2004): Kevin Lynch ve své knize hovoří o obraze prostředí, který si uživatel města konstruuje v myslí, a na základě tohoto obrazu pak město, jímž se pohybuje, vnímá.
- 17 Jiří Ševčík – Jan Benda – Ivana Bendová, *Město Most v obraze svých obyvatelů: metoda výzkumu obrazu města a její využití*, *Acta polytechnica XVI*, řada 1 – stavební, 1978, č. 3, s. 7–22; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 48–50.

- 18 Ibidem, s. 35; Petr Kratochvíl, Léta osmdesátá, in: Miroslav Baše et al., *Česká architektura 1945–1995 / Czech architecture 1945–1995*, Praha 1995, s. 62.
- 19 Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021.
- 20 Zahraniční časopisy bylo možné zakoupit ve velmi limitovaném množství v prodejně zahraniční literatury ve Spálené ulici v Praze; někteří architekti měli dokonce periodika předplacená díky přátelům v zahraničí; a projektové ústavy mohly dostávat výtisky cizojazyčných titulů přes Vědecko-technickou společnost.
- 21 Tereza Poláčková, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, Praha 5. 6. 2018.
- 22 Eadem, rozhovor s Rostislavem Šváchou, Praha 7. 5. 2018.
- 23 Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020.
- 24 Jiří Ševčík – Jana Ševčíková, Postmodernismus a my II, *Umění a řemesla XXIX*, 1987, č. 4, s. 61–66; Jiří Ševčík, Modernismus, postmodernismus, manýrismus, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 135–139; Jiří Ševčík, Důvod k improvizaci, *Československý architekt XXX*, 1984, č. 1, s. 4–5; Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí, *Umění a řemesla XXV*, 1983, č. 2, s. 44–52.
- 25 Ibidem.
- 26 Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 40.
- 27 Otakar Nový, Moderní a postmoderní architektura, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 157–164.
- 28 Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*, London 1977. Jencksův text se dočkal také recenze v oficiálním tisku: Jiří Kučera – Jaroslav Ouřecký – Bořislav Babáček, Řeč postmoderní architektury (recenze Jencksova textu s ukázkami), *Architektura ČSR XXXVII*, 1978, s. 463–467.

uživatelé, místnímu kontextu a obecně historickému městu nebo přírodní krajině. Svou hravostí a osobitostí představoval protiváhu k banalitě režimem zneužitého pozdního modernismu a monotónnosti jeho forem. Přitažlivost umocňovala i jeho západní proveniencí.¹⁸ Značný ohlas měly například myšlenky Jencksova a Silverova *Adhocismu* – nahodilého a intuitivního užívání prvků, které má architekt bezprostředně k dispozici v místě stavby. Tento postup souzněl také s tuzemskou tvůrčí „znouzectností“, potřebou osobitě nakládat s dostupnými prvky unifikované prefabrikované stavebnice.¹⁹ Myšlenky postmodernismu pronikaly za železnou oponu prostřednictvím mnoha pramenů. Například skrze cizojazyčná periodika,²⁰ přičemž každý výtisk měl v očích zdejších čtenářů obrovskou hodnotu, koloval z ruky do ruky a jazykově vybavení architekti mnohdy pro své kolegy významné části dokonce samizdatově překládali. Kultovním se stal zejména britský časopis *Architectural Design*, zvaný „Ádéčko“.²¹ Architekti sledovali také italské časopisy *La Casabella* či *Domus*, francouzský *L'Architecture d'Aujourd'hui* či německý *Bauwelt*.²² Podněty načerpané ze západních periodik se zrcadlí i v tuzemských realizacích, s ohledem na nepřizpůsobivost stavební výroby se ale nevyhnutelně jedná většinou jen o jednotlivé prvky či drobné formální citace. Inspirace studovanými texty i prohlíženými ilustracemi jsou však naopak zcela nepřehlédnutelné v architektuře malované.²³

Postmoderní inspirace přinášela i tuzemská periodika. Soustavně a s velkým ohlasem publikovali články o postmodernismu třeba Jiří a Jana Ševčíkovi.²⁴ Ve stati *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí*²⁵ se například pokoušeli s pomocí citací i parafrází textů Charlese Jenckse nebo Roberta Venturiho a souboru ilustrací popsat jádro tohoto směru a zbavit jej nánosu klišé vedoucích k vyhoceným a politizujícím diskusím.²⁶ V roce 1984 postmodernismus představilo také tematické číslo *Architektury ČSR*.²⁷ Významnou roli sehrály i samizdatové překlady stěžejních zahraničních knih. Záhy po vydání byl u nás na popud Jiřího Ševčíka přeložen text *Jazyk postmoderní architektury* od Charlese Jenckse.²⁸ Později se překladu dočkala i kniha *Složitost a protiklad v architektuře* Roberta Venturiho.²⁹

S různými proudy postmodernismu se naši tvůrci mohli seznámit rovněž díky vzácným a mnohdy zcela utajeným osobním setkáním v rámci bytových seminářů – s přednáškami navštívili Československo například bratři Leon a Rob Krierovi³⁰ či Christian Norberg-Schulz.³¹ Na Ševčíkovo telefonické pozvání do Prahy přijel již v roce 1978 také Charles Jencks a mladí architekti si od vzácného setkání slibovali další užší spolupráci: „V hospodě U Dvou koček jsme dostali nápad uspořádat v Praze postmoderní symposium.“³² Mezi účastníky měli být čeští architekti a teoretici, ale také významné osobnosti zahraničního postmodernismu. Společně chtěli prověřit možnosti rehabilitace jedné konkrétní lokality v historickém centru

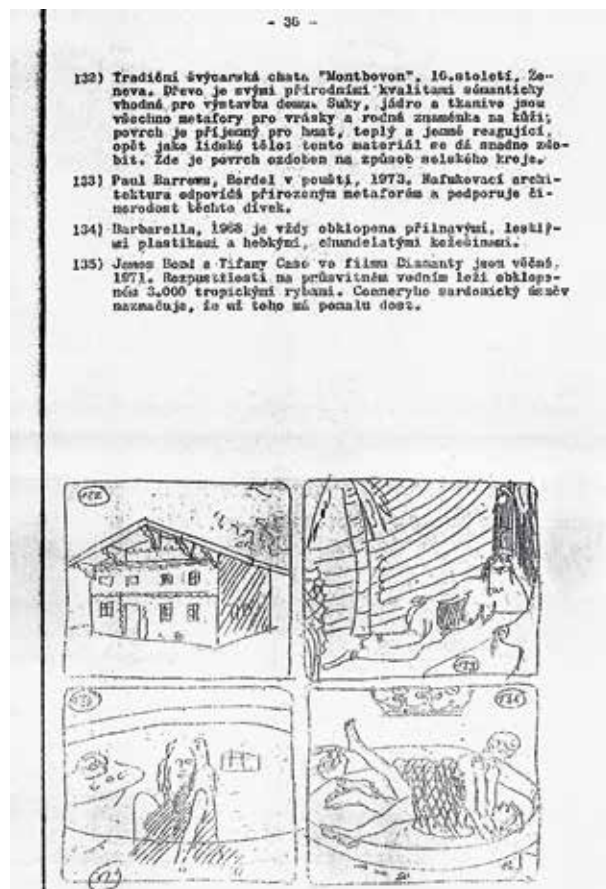
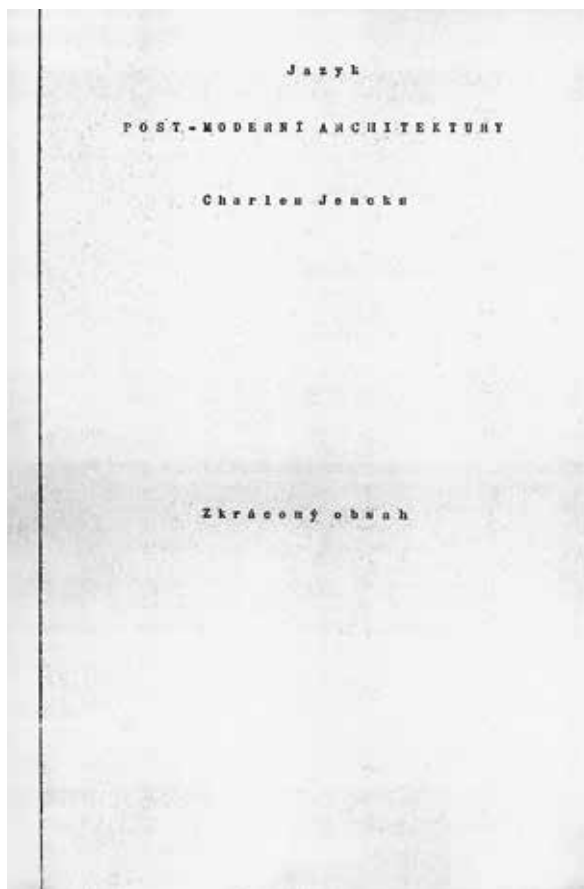

**Samizdatový překlad knihy *Složitost a protiklad v architektuře*
The samizdat translation of *Complexity and Contradiction in Architecture***

1979

Proslulou knihu Roberta Venturiho nejprve z francouzštiny přeložil Jan Sedlák, posléze text na základě anglického originálu počeštil Zdeněk Hölzel. Ilustrace překreslil Jaroslav Ouřecký. Samizdat se používal pro výuku na Fakultě architektury ČVUT ještě v devadesátých letech, až do vydání nového, už oficiálního překladu. • The first Czech translation of Robert Venturi's famous book was by Jan Sedlák from the French edition, and it was then rendered more idiomatically into Czech by Zdeněk Hölzel on the basis of the original in English. The illustrations were redrawn by Jaroslav Ouřecký. The samizdat edition was still being used to teach with at the Faculty of Architecture of the Czech Technical University even in the 1990s until a new and this time official translation of the book was published.

(archiv Ústavu teorie a dějin architektury FA ČVUT v Praze)

**Samizdatový překlad knihy *Jazyk postmoderní architektury*
The samizdat translation of *The Language of Postmodern Architecture*
1979**

Ilustrace k publikaci překreslili Zdeněk Hözl a Jan Kerel, přičemž brali ohled na technologická omezení lihového kopírovacího stroje, což vedlo ke značnému zjednodušení a osobní interpretaci kreseb. Když později Charles Jencks navštívil Prahu, mohl se dle Zdeňka Hölzela „*učehtat, když jsme mu to věnovali*“. (Tereza Poláčková, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, Praha 5. 6. 2018) • The illustrations for this translation were created by Zdeněk Hözl and Jan Kerel, who had to take into account the technological limitations of an ethanol copying machine, which resulted in the considerable simplification and personal interpretation of the drawings. When Charles Jencks later visited Prague, according to Zdeněk Hözl he was *'laughing very hard when we gave it to him'*. (Tereza Poláčková, An interview with Zdeněk Hözl, Prague, 5 June 2018)

(archiv Ústavu teorie a dějin architektury FA ČVUT v Praze)

**Přednášky pro SIAL v Liberci a v Národním technickém muzeu v Praze
Lectures for SIAL in Liberec and at the National Technical Museum in Prague
1983, 1985**

Přednáška Vladimíra Šlapety k 50. výročí úmrtí Adolfa Loose se konala 23. srpna 1983 a zúčastnila se jí široká plejáda architektů z okruhu SIAL. Na fotografii členové SIAL u pomníku s názvem *Prostor*, který k poctě Adolfa Loose vytvořil sochař Jiří Seifert ve spolupráci s architektem Josefem Patrným v roce 1981, před budovou tehdejšího Stavoprojektu v Liberci. V osmdesátých letech se konala i série přednášek v NTM. Jednu z prvních, v březnu 1985, vedl k posluchačům rakouský architekt a vedoucí Ústavu nauky o budovách na Technické univerzitě ve Vídni Anton Schweighofer. ● A lecture was given by Vladimír Šlapeta on the 50th anniversary of the death of Adolf Loos on 23 August 1983 and was attended by a range of architects from the circles around SIAL. The photograph shows members of SIAL at a monument titled *Space*, which was created in honour of Adolf Loos by sculptor Jiří Seifert in collaboration with architect Josef Patrný in 1981 and was placed in front of the building of what was then Stavoprojekt Design Institute in Liberec. In the 1980s a series of lectures were organised at the National Technical Museum. One of the first, in March 1985, featured Austrian architect and head of the Institute of Building Design at the University of Technology in Vienna Anton Schweighofer. (soukromý archiv Vladimíra Šlapety)

- 29 Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture*, New York 1966. Výjimečný ohlas si vysloužil také knihy: Aldo Rossi, *L'Architettura della città*, Padova 1966; Charles Jencks - Nathan Silver, *Adhocism: The Case for Improvisation*, Dubleday 1972; Charles Jencks, *Modern Movement in Architecture*, London 1987; Christian Norberg Schulz, *Genius Loci / Towards a Phenomenology of Architecture*, New York 1980; Christian Norberg Schulz, *Meaning in Western Architecture*, London 1975.
- 30 Do Prahy přijeli na pozvání Aleny Hromádkové a při té příležitosti se konala jejich přednáška v bytě architekta Jindřicha Malátka. Chartistka Alena Hromádková organizovala v osmdesátých letech domácí semináře a aktivně participovala v samizdatové scéně. Působila v konzervativně pravicovém křídle disentu, které navázalo kontakty s princem Charlesem, jehož poradcem byl Leon Krier: Tereza Poláčková, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, Praha 5. 6. 2018.
- 31 Christiana Norberga-Schulze pozval Jiří Ševčík: Tereza Poláčková, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, Praha 5. 6. 2018; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 35; Petr Kratochvíl, *Architektura sedmdesátých a osmdesátých let*, in: Rostislav Švácha - Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007, s. 37.
- 32 Lucie Skřivánková, *Paneláky nepředěláš*, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, *Art & Antiques XVI/XVII*, 2017/2018, č. 12+1, s. 48.
- 33 Jana Ševčíková - Jiří Ševčík, *Dostavba Staroměstské radnice v Praze*, *Umění a řemesla XXX*, 1988, č. 2, s. 58.
- 34 Jiří Ševčík et al., *Staroměstská radnice jako problém permanentní přestavby*, Praha 1979, samizdat; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 47; Petr Kratochvíl, *Architektura sedmdesátých a osmdesátých let*, in: Rostislav Švácha - Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007, s. 46.
- 35 Tereza Poláčková, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, Praha 5. 6. 2018; soukromý archiv Zdeňka Hölzela.

Prahy. Zvolena byla Staroměstská radnice jako dlouhodobě palčivá kauza.³³ Mělo se jednat o tří- až čtyřdenní sympozium nazvané *Historická/moderní Praha*, s termínem konání v červnu 1980. Okruh architektů kolem Jiřího Ševčíka začal setkání záhy připravovat a s Jencksem si o tom korespondoval.³⁴ Americký teoretik posléze poslal také adresář možných účastníků, v němž nechyběly takové osobnosti jako Christian Norberg-Schulz, Paolo Portoghesi, Kisho Kurokawa, Arata Isozaki, Minoru Takeyama, Hans Hollein, Robert Venturi, Charles Moore, Michael Graves nebo Leon Krier. Hlavní architekt Prahy Blahomír Borovička, kterého oslovil Zdeňk Hölzel s plánem připravovaného sympozia, požadoval, aby mu Jencks zaslal formální žádost a aby si výlohy za sympozium hradili sami účastníci.³⁵ Poté Charles Jencks odpověděl, že má mnoho práce, v dohlednu se do Prahy nevrátí a na přípravě sympozia nemůže dále ani spolupracovat. Sen o velké konferenci se rozplynul.³⁶

Dlužno dodat, že postmodernismus v Československu vstupoval na ožehavou půdu. Architektům, kterým byl v padesátých letech vnucen architektonický slovník socialistického realismu, postmoderní citace historických forem i měřítek totiž asociovaly tvorbu stalinské éry. Mezi sorelou a postmodernismem lze nalézt paralely - vztah k historické architektuře jako k referenčnímu zdroji, významovost architektonického jazyka, který zprostředkovává orientaci v městské struktuře, obnovu tradičního městského uspořádání a materiality atd. Mladí architekti ale s časovým odstupem viděli sorelu novými očima. A jejich učitelé, zejména Jiří Ševčík, pomalu pro své studenty rozkrývali i hodnotné rysy architektury krušného období. Tvůrci postmodernismu u nás (například Zdeňk Hölzel a Jan Kerel na příkladu Nového Barrandova)³⁷ i v zahraničí (Aldo Rossi)³⁸ se dokonce nezdráhali k inspiracím sorelou přihlásit. Dalším významným a společensky přijatelnějším dědictvím se pro tuzemskou postmodernu stala „zlatá éra“ meziválečného funkcionalismu, jehož stále obdivovaná kvalita položila základ kultu, který po několika dekádách v podstatě neumožňoval užití jiných inspiračních zdrojů, a nezpochybnila ho ani pozděně normalizační vulgarizace modernistických forem.³⁹ Odkazy k funkcionalismu zaujaly klíčové místo třeba v díle Středotlakých a posléze zásadně ovlivnily étos porevoluční architektury.⁴⁰

Postmodernismus postupně pronikal také do oficiálního diskurzu. Na kongresu Mezinárodního svazu architektů v roce 1981 ve Varšavě, kterého se zúčastnili představitelé Svazu československých architektů a ředitelé některých projektových ústavů, bylo zřejmé, že právě postmodernismus hýbe architektonickým světem na obou stranách železné opony. A když v roce 1987 proběhlo bienále Interarch v Sofii, jehož se Československo rovněž účastnilo, pluralita architektonických přístupů prezentovaných zeměmi sovětského bloku už pomohla prošlapat cestu k větší svobodě nejen na papíře,

**Obálky (svépomocných) katalogů výstav Architekti, malíři, sochaři v ÚMCH
a Prostor, architektura, umění**

**The covers of the (self-help) catalogues for the exhibitions Architects, Painters, Sculptures
at the Institute of Macromolecular Chemistry, and Space, Architecture, Fine Art
1982, 1983**

Jaroslav Kosek k výstavě Architekti, malíři, sochaři v Ústavu makromolekulární chemie v Praze: „Na vernisáži zahrál tehdy indexový Michal Kocáb s kapelou. Seznam účastníků byl reprezentativním generačním profilem. Úžasná věc, kooperace a radost, že se snad ,konečně něco dělá'. Spolupracovali na tom s námi i kunsthistorici – Marie Judlová a Jiří Ševčík. Ve své době to bylo neotřelé a žádoucí propojení světů architektů a výtvarníků.“ (Klára Brůhová, rozhovor s Jaroslavem Koskem, in: Petr Vorlík (ed.), rozhovory / architektura osmdesátých let, Praha 2020, s. 250) ● Jaroslav Kosek wrote the following about the Architects, Painters, Sculptors exhibition at the Institute of Macromolecular Chemistry in Prague: 'The then regime-monitored Michal Kocáb and his band played at the opening of the exhibition. The list of participants was representative of all generations. It was amazing, cooperation, and a sense of joy that perhaps "finally something is happening". Art historians – Marie Judlová and Jiří Ševčík – worked on this together with us as well. It was a fusion of the worlds of architects and artists that was fresh and welcome at the time.' (Klára Brůhová, rozhovor s Jaroslavem Koskem / An interview with Jaroslav Kosek, in: Petr Vorlík (ed.), rozhovory / architektura osmdesátých let, Praha 2020, p. 250)

(archiv Ústavu teorie a dějin architektury FA ČVUT v Praze; soukromý archiv Benjamína Fragnera)

Katalogy setkání ve Spišské Kapitule
Catalogues on the meetings of architects in Spišská Kapitula
 1985, 1986

Tomáš Brix k proslulým setkáním ve Spišské Kapitule: „Byla to generace lidí, kde všichni měli podobný problém, boj proti společnému nepříteli nás neuvěřitelně stmeloval a podobnou soudržnost už jsem nikdy nezažil. Navíc spojení se slovenskou uměleckou scénou bylo pro nás velmi obohacující. Architekti si zde vzájemně ukazovali své projekty, diskutovali o nich, probíhaly přednášky a vše vždy vrcholilo slavnostním výstupem na Spišský hrad.“ (Kateřina Nechvílová, *Architekt Tomáš Brix* (bakalářská práce), FF UP v Olomouci, 2009, s. 11) ● Tomáš Brix wrote about the famous meetings in Spišská Kapitula: ‘This was a generation of people who all had a similar problem. Fighting against a common enemy had an incredibly bonding effect on us, and I never experienced as big a sense of solidarity again. Connecting with the Slovak art scene was moreover very enriching for us. Architects showed each other their projects, discussed them, there were lectures, and it all culminated with a festive climb up to Spiš Castle.’ (Kateřina Nechvílová, *Architekt Tomáš Brix* (bachelor’s thesis), Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc 2009, p. 11)

(soukromý archiv Benjamina Fragnera)

ale také v realizacích.⁴¹ Jakkoliv bylo možné postmoderní inspirace aplikovat jen ve velmi skromné míře, znamenaly důležité podněty pro mnohé diskuse a pomohly otevřít čerstvé úhly pohledu na bolavá místa československé architektury.

Malovaná architektura

Nejcharakterističtější únik z projekční každodennosti představovala v osmdesátých letech papírová či malovaná architektura. Zrcadlila touhu ponechat stranou ekonomické aspekty stavebnictví a kompromisy, k nimž museli architekti přistupovat při práci v projektových ústavech. Nabízela možnost osahat si krajní polohy tvorby a kriticky se dotknout palčivých témat doby. Návrhy navíc záměrně zvolenými svěžimi, hravými, srozumitelnými formami chtěly podněcovat širší diskusi. Jejich význam pro obor podtrhuje i skutečnost, že se na sklonku normalizace hojně vyskytovaly na stránkách oficiálních periodik *Architektura ČSR* a *Československý architekt*.⁴² Architekti (především mladší a střední generace) do svých malovaných vizí promítali zejména progresivní, paralelní architektonické proudy.⁴³ V osmdesátých letech se ale touha po revizionistické komunikaci v rámci oboru a vůči veřejnosti projevila i na mnoha místech v zahraničí. Německé muzeum architektury ve Frankfurtu nad Mohanem (DAM) otevřelo své prostory v roce 1984, probíhaly výstavy malované architektury ve Vídni (které výjimečně navštěvovali i českoslovenští architekti) a možnostem zobrazení procesu tvorby například skrze kresby Hanse Holleina či Alda Rossio věnoval několik čísel i výše zmíněný časopis *Architectural Design*.

V Československu se v průběhu osmdesátých let konalo několik výstav malované architektury. Krokem k vytožené pluralitě a k rozostření hranic mezi obory a přístupy se stala třeba výstava *Architekti, malíři, sochaři* v Ústavu Makromolekulární chemie v Praze-Petřinách. V přízemní chodbě „Makráče“ či „Makrokoule“ proběhlo od počátku normalizace do sametové revoluce asi 250 výstav,⁴⁴ kde svá díla mohli často představit umělci, kteří v konvenčních institucích nesměli vystavovat, např. Adriena Šimotová, Václav Bošík, Karel Nepraš ad. Prostředí nezvyklé instituce, stojící mimo výstavnický mainstream, nabídlo architektům v roce 1982 jedinečnou možnost uskutečnit „postmoderní salón“ – nepokrytě pestrobarevnou, neorganizovanou koláž myšlenek, postojů a přístupů. Výstava si vysloužila v kulturním undergroundu mimořádnou pozornost. V roce 1983 měla následovat organizovanější výstava *Prostor, architektura, výtvarné umění* na výstavišti Černá louka v Ostravě. Téma prostoru, ústředního motivu plánované přehlídky, mělo umožnit prezentaci trendů vykračujících mimo hranice tradičních uměleckých žánrů, především land artu, akcí a environmentů. K výstavě měl vzniknout katalog za podpory Jazzové sekce Svazu hudebníků ČSSR v Praze,

36 Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 47; Petr Kratochvíl, *Architektura sedmdesátých a osmdesátých let*, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007, s. 48.

37 Michaela Janečková hovoří o vypořádání se se sorelou jako o zásadním faktoru pro přijetí či nepřijetí postmodernismu: Michaela Janečková, *Sídliště mezi „akcelerací moderny“ a postmodernou* (přednáška), Uměleckopřemyslové museum, Praha 10. 4. 2018.

38 Aldo Rossi vysloveně hovoří o zkušenosti s moskevskou sorelou, která mu pomohla získat odstup od maloměšťácké modernistické kultury: Robin Monotti Graziadei, *Aldo Rossi: "I loved everything about Russia"*, *nulluslocussinegenio.com*, vyhledáno 13. 6. 2022.

39 Miroslav Masák, *O stavu československé architektury, 1987*, nestr., soukromý archiv Miroslava Masáka; Monika Mitášová – Jití Ševčík (eds.), *Česká a slovenská architektura 1971–2011: texty, rozhovory, dokumenty*, Praha 2011, s. 48–53; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018. Architekti mladších generací se k funkcionalismu odkazovali i skrze teoretické texty, ve svém článku třeba: Václav Králíček, *Architektonická konfrontace*, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, s. 87.

40 Rostislav Švácha, *Česká architektura a její přísnost*, Praha 2004.

41 Karolina Jirkalová – Hubert Guzik, rozhovor s Radomírou Sedlákovou, in: Petr Vorlík (ed.), *Rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 304–313; Tereza Poláčková, rozhovor s Radomírou Sedlákovou, Praha 21. 5. 2018.

42 Petr Vorlík, *Roztrhané město*, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *Nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 42.

43 *Ibidem*, s. 44; Tereza Poláčková, *Urbanistický vývoj Žižkova ve druhé polovině 20. století* (bakalářská práce), FF UK v Praze, 2015.

44 Přehled předrevolučních i porevolučních výstav v Ústavu makromolekulární chemie: imc.cas.cz/cz/umch/vystava.htm, vyhledáno 20. 5. 2022.

Velkoměsto, malba vystavená v rámci výstavy Malovaná architektura

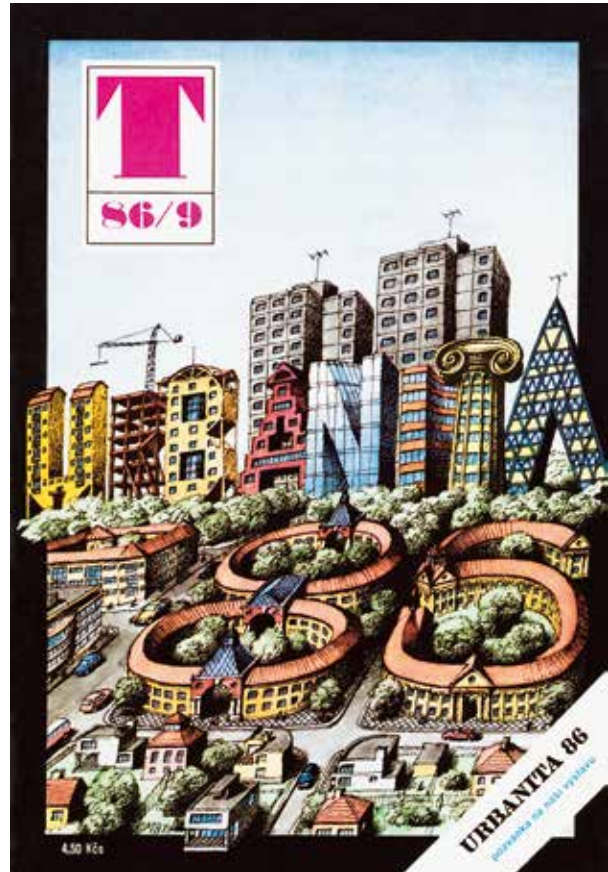
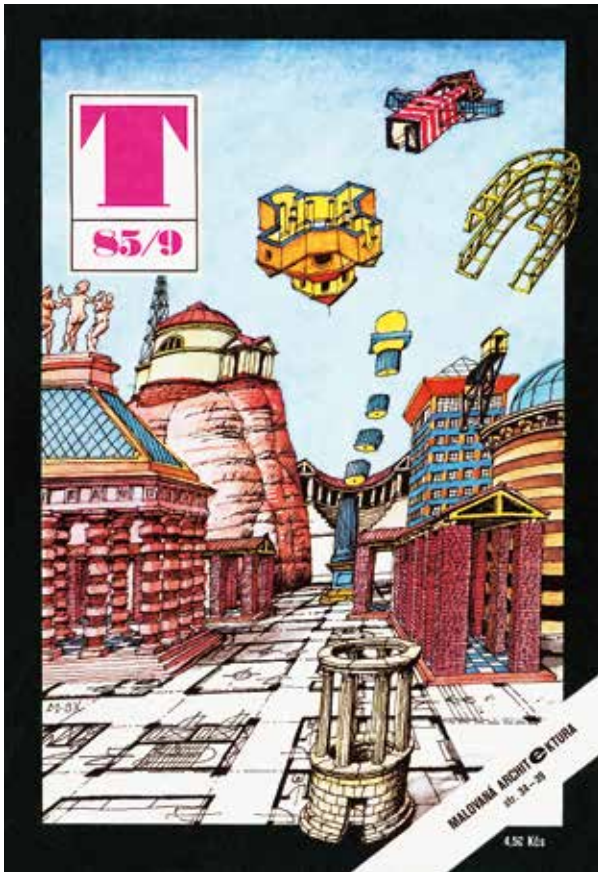
The Big City, a painting exhibited as part of the Painted Architecture exhibition

Michal Brix, 1976–1977, olej na dřevotřískce

Výstavy *Architekti, malíři, sochaři v ÚMCH v Praze*, *Prostor, architektura, umění v Ostravě* a *Malovaná architektura* či *Urbanity* v Praze stály na pluralitním prolnutí díla architektů a výtvarníků, kteří se nejenom potkávali na společné platformě, ale často sami vědomě překračovali příliš sevřené hranice svého oboru a v mnoha ohledech tak narušovali zavedená klišé technokraticky orientované pozdně moderní společnosti.

● The exhibitions *Architects, Painters, Sculptors at the Institute of Macromolecular Chemistry in Prague*, *Space, Architecture, Art in Ostrava*, and *Painted Architecture*, and *Urbanity* in Prague represented pluralist mixtures of works by architects and artists who not only came together on a common platform but often also transcended the too narrow borders of their fields, and in many respects they thereby broke down the clichés of a technocratically oriented late modern society.

(soukromý archiv Michala Brixeho)

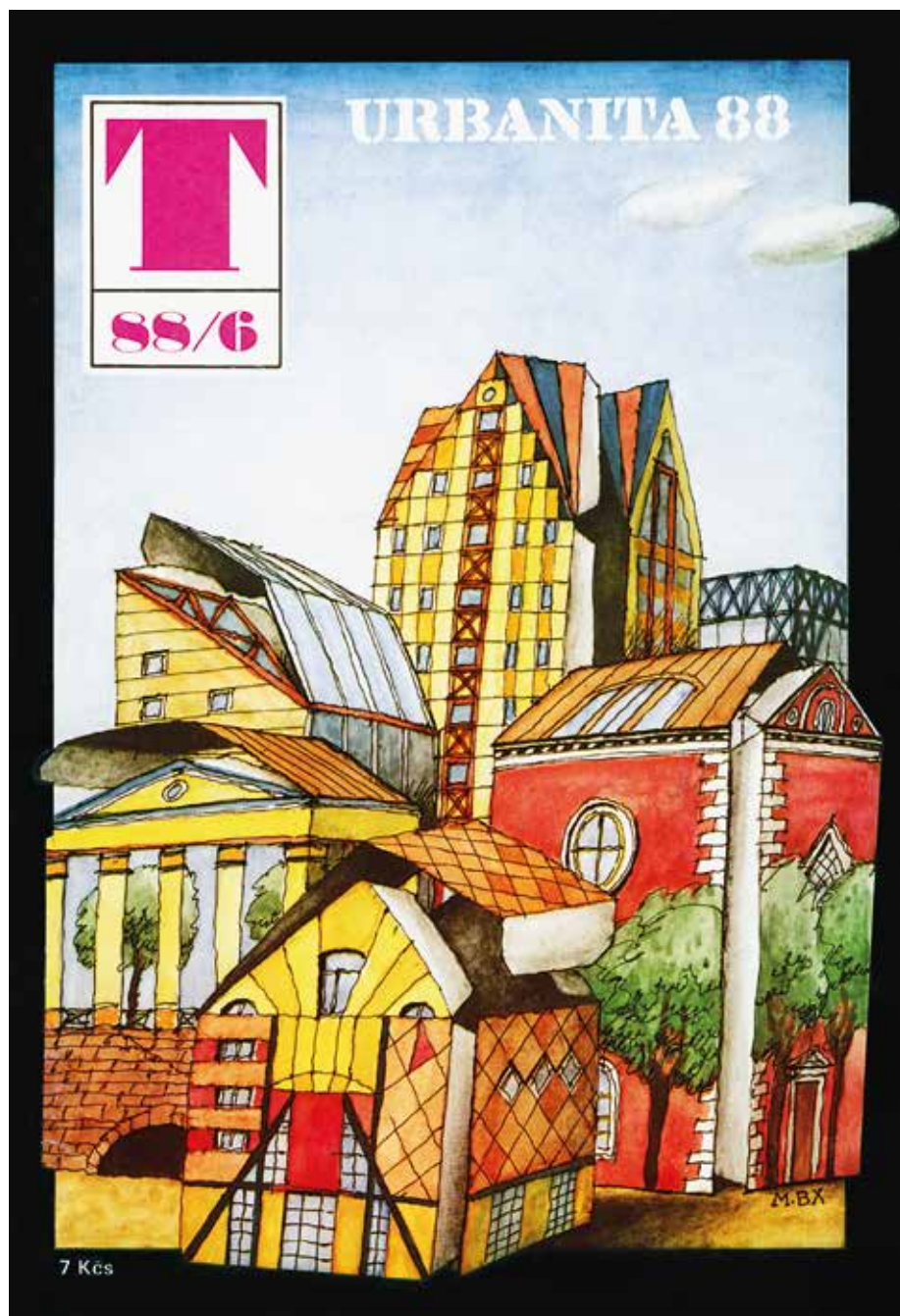

**Obálky časopisu *Technický magazín* spjaté s pořádáním výstav *Malované architektury* a *Urbanity*
The covers of *Technický magazín* (Technical magazine) connected with the *Painted Architecture*
and *Urbanita* exhibitions**

Michal Brix, 1985, 1986, 1988

Název *Urbanita* byl vysvětlen v jednom z doprovodných článků v *Technickém magazínu* dle *Slovníku spisovného jazyka českého* jako „úhlednost, zdvořilost a urbánnost“ a zároveň dle *Slovníku cudzích slov* jako „snaha po dosažení příznivého městského vzhledu životního prostředí lidí“. (Benjamin Fragner, *Urbanita 86*, *Technický magazín* XXIX, 1986, č. 9, s. 34) ● The title *Urbanita* was defined in one of the articles in *Technical Magazine* citing the *Slovník spisovného jazyka českého* (Dictionary of the Czech language) as ‘a neatness, politeness, urbane manner’ and citing the *Slovak Slovník cudzích slov* (Dictionary of foreign words) as ‘the attempt to achieve a pleasant-looking urban living environment for the people’. (Benjamin Fragner, *Urbanita 86*, *Technický magazín* XXIX, 1986, no. 9, p. 34)

(soukromý archiv Benjamina Fragnera)

tehdy důležitého centra alternativní kulturní scény. Veškeré tiskoviny vydávané Jazzovou sekcí však musely projít oficiálním cenzurním procesem, při němž byla připravovaná výstava v Ostravě označena jako potenciálně protistátní, následně zakázána a celý náklad katalogu byl skartován. Dochovalo se pouze pár výtisků, zachráněných organizátory přímo z tiskárny.⁴⁵

Významnou úlohu při organizaci malovaných výstav sehrál *Technický magazín*, jehož redakce požívala ochrany Státního nakladatelství technické literatury (SNTL), a v osmdesátých letech proto fungoval jako relativně svobodná platforma kritické reflexe různých aspektů soudobé společnosti. A to zejména proto, že se stěžejní část periodika nadále věnovala otázkám technického pokroku. V činnosti „Téčka“ nikdo z cenzorů nehledal informace o neloajálních umělcích a účastníci výstav byli předem oficializováni.⁴⁶ Benjamin Fragner, jenž od roku 1979 působil jako stálý člen redakce a editor *Téčka*, inicioval sérii výstav o architektuře. Architektonická kresba měla být komunikačním médiem uvnitř i vně profese.⁴⁷ Fragner v roce 1985 s vědomím zázemí SNTL uspořádal v Roztokách první ze série výstav papírové architektury přiléhavě nazvanou *Malovaná architektura*. Sám svůj zájem o zkoumání uměleckého rozměru architektury popisuje jako okouzlení utopiemi a latentní obavou z jejich převádění do praxe. Tázal se: „*Jak je možné, že z utopii po jejich realizaci přijde bolest?*“⁴⁸ Vystavující v rámci *Malované architektury* kladli důraz především na půvabné kresby nebo modely, které měly živě a srozumitelně promlouvat k odborné i laické veřejnosti. Představené vize jiného, lepšího světa charakterizuje zejména uvolněná kolážovitost, vrstevnatost a poezie. Manželé Ševčíkovi výstavu v časopise *Architektura ČSR* komentovali: „*Jestliže chybí futurologická vize, je tu zase utopie ideální polis, sen o městě s podloubími, ulicemi, náměstími, morfologie bezpečných, důvěrných, uzavřených prostorů. V tomto metaforickém srovnání je obsažena kritika soudobého stavu architektury.*“⁴⁹ Výstava se setkala s pozitivní odezvou tvůrců i veřejnosti, unavených ze sešněrované technokratické reality, která se promítala nejen do běžné stavební praxe, ale i do způsobu, jakým byla architektura v médiích prezentována a interpretována.

Pro velký zájem proběhla hned o rok později další výstava – *Urbanita 86*, následovaná *Urbanitou 88* a *Urbanitou 90*. Všechny tři se konaly v Galerii Jaroslava Fragnera a výzvy k zaslání projektů otiskl *Technický magazín*. Redakce následně žádný projekt nevyřadila, a výstavy tak nabídly mimořádně pluralitní pohled na architekturu i společnost, vyslovený tvůrci nejmladší a střední generace. Kurátor Benjamin Fragner smysl *Urbanit* komentoval: „*Přínos a humánnost obdobných návrhů není pochopitelně v pestrosti barev a hýřivosti tvarů, ale ve zdůraznění nezbytnosti přiblížit se bezprostředním, každodenním potřebám lidí, kteří již na sídlišťích – nehledě na*

45 Kurt Gebauer – Marie Judlová – Jiří T. Kotalík – Petr Kovář – Jiří Ševčík – Vladimír Šlapeta (eds.), *Prostor, architektura, výtvarné umění* (sborník k výstavě), Praha – Ostrava 1983; Jiří T. Kotalík, *Prostor, architektura, výtvarné umění – Ostrava 1983: vzpomínka na neuskutečněnou výstavu, Výtvarné umění VII, 1996, č. 1–2, s. 37–39; Tereza Poláčková, Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 56; Petr Krajčí – Dan Merta – Klára Pučerová – Pavel Směták – Petr Vorlík, *Navzdory / architekti 1969–1989–2019*, Praha 2020, s. 18–19; Tereza Poláčková, Únik z reality, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 134–151; Petra Zacpalová, *Prostor – architektura – výtvarné umění, katalog výstavy, která nebyla*, in: Jan Wollner – Karel Císař (eds.), *Svést Labe do Berounky: k neuskutečeným projektům československého umění 60.–80. let*, Praha 2011, s. 93–99.

46 Tereza Poláčková, rozhovor s Benjaminem Fragnerem, Praha 3. 5. 2018.

47 Maroš Krivý, *Urbanita 86 a kritika sídliště počas neskorého socializmu*, in: Rostislav Koryčánek (ed.), *Paneland: největší československý experiment* (katalog výstavy), Moravská galerie v Brně 2017, s. 178.

48 Tereza Poláčková, rozhovor s Benjaminem Fragnerem, Praha 11. 8. 2018.

49 Jiří Ševčík – Jana Ševčíková, *Malovaná architektura, Architektura ČSR XLV, 1986, s. 175.*

teoretické, investiční či výrobní spory – žijí.⁵⁰ Výstavy malované architektury se těšily velkému diváckému zájmu, a to nejenom díky populárnímu *Téčku*, které vycházelo v nákladu 60–80 tisíc výtisků, ale i díky zveřejnění v časopisech *Domov* či *Architektura ČSR*. Návštěvníci s nadšením vítali kritickou notu, která na přehlídkách zaznívala z jednotlivých návrhů i výstav jako celku, pluralitu představených přístupů a jejich nejednoznačnost. Kritika režimu nebyla doslovná – byla spíše sarkastickým komentářem k pozdně socialistickému vystavěnému prostředí.

Mediální podporu alternativním myšlenkovým platformám poskytovaly na sklonku normalizace také časopisy *Vesmír*, který podobně jako *Technický magazín* pro svou proklamovanou technickou notu nepodléhal tak přísné kontrole jako běžné deníky, nebo populárnější *Domov* a *Bydlení*, v nichž se pěstovala zejména témata zabydlenosti, svépomoci či ekologie. Svěráznou úlohu sehrál i magazín *Mladý svět*, usilující z podstaty svého zaměření o zprostředkování řady novinek a „mladého“, proaktivního přístupu. Právě redakce *Mladého světa* reagovala třeba na nedostatek a tristní podobu dětských hřišť, kterou se rozhodla zlepšit mediálními akcemi s názvy *Táto, pojd' si hrát!* a *Hledáme dokonalé projekty*. Řada takto iniciovaných a publikovaných projektů, s předpokládanou svépomocnou výstavbou a spoluprací s výtvarníky, dokonce dospěla i k realizaci, např. dětské hřiště *Minikrajina* na sídlišti Fifejdy v Ostravě (Kurt Gebauer ad., 1985) nebo herní areál ve Vlaském u Hanušovic (Jiří Kašťák).⁵¹ Pro alternativní úvahy se stalo stěžejním také periodikum *Umění a řemesla*, které u nás medializovalo třeba pavilon dopravy Martina Rajniše na Expo Vancouver 1986 a kde svůj kritický text o postavení architekta v dobové stavební výrobě otiskl Václav Králíček.⁵² Přestože se tyto aktivity většinou konaly jako „vzdoroakce“, nevyhnutelně a takřka bez výjimky se vše dělo v určité vazbě na systém – Svaz českých architektů, Státní fond výtvarného umění, státní galerie a zakázky, oficiální periodika, vysoké školy apod.

Skupiny

V průběhu osmdesátých let zprvu opatrně a izolovaně a posléze čím dál otevřeněji vznikala pozoruhodná společenství architektů usilujících o změnu. Příslušnost k tomu či onomu spolku, které v průběhu osmdesátých let vznikly, byla často přímým pokračováním přátelství utvářených při studiu na vysoké škole. Mladí architekti přitom měli na co navazovat: typickými příklady z dějin českého modernismu jsou na půdě ČVUT třeba aktivity Puristické čtyřky na výstavě Spolku posluchačů architektury v prostorech bývalé zastavárny v Jeruzalémské ulici v roce 1921 nebo neméně proslulá výstava *Apelace* v Rondelu v Zikově ulici v roce 1967.⁵³ V obou případech sice „drzí“ kritičtí studenti narazili na realitu nejenom školy,

50 Benjamin Fagner, *Urbanita 86*, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, s. 28.

51 Klára Brůhová, *Hřiště – participace s mediální podporou*, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 174–195.

52 Věra Váchová, *Zlatí vynálezci Kurta Gebauera*, *Umění a řemesla XXVIII*, 1986, č. 2, s. 83–85; Václav Králíček, *Architektura bez architekta*, *Umění a řemesla XXVIII*, 1986, č. 3, s. 32–34; Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí*, *Umění a řemesla XXV*, 1983, č. 2, s. 44–52.

53 Karel Honzík, *Ze života avantgardy*, Praha 1963, s. 26–32; Benjamin Fagner, *Výstava „Apelace“ 1967*, Rostislav Švácha (odb. gar.), *Kolokvium o dějinách SIALu*, *Liberec 24. – 25. 2. 2011 – část 1* (elektronický sborník na DVD), Liberec 2011; Vladimír Šlapeta, *K jubileu výuky architektury na Českém vysokém učení technickém 1920–2020*, Praha 2020, s. 26–30, 94–101.

ale později i projekční praxe, zároveň však také odhalili slabá místa systému. Apelace se navíc zúčastnili architekti téže generace, která později formovala legendární Školku SIAL a následně (spolu)založila skupinu Středotlací.⁵⁴ Přehlídku podnítila nespokojenost studentů architektury, jejichž projekty v rámci klauzur dostaly málo prostoru či nebyly přijaty vůbec, a stala se jednou z aktivit, které v součtu formovaly pražské jaro.⁵⁵ Z (post)studentského prostředí vzešla také *Konfrontace* pro náměstí Republiky, kterou uspořádali v březnu 1980 spolužáci Michal Gavlas, Ivan Hnízdil, Jiří Kučera, Jaroslav Ouřecký, Jan Sedlák, Martin Sedlák a Kamil Schwarz. Ti se potkávali už za studií a od roku 1977 v diskusích a při vzájemném poměřování sil zostřovali svůj architektonicko-urbanistický pohled na moderní, resp. současné město.⁵⁶

Kroužek architektů okolo Jiřího Ševčíka založil 11. listopadu 1987 uskupení Středotlací, jehož název odkazoval ke střednímu tlaku, který chtěli na své okolí vyvíjet – střední, ale o to vytrvalejší.⁵⁷ „Sebeironické označení Středotlací možná odpovídá situaci naší kultury, převažující taktice, energii, střednímu věku (mladí jsou Tvrdohlaví a vysokotlací), únavě a nechuti vyhlášovat s jistotou jednoznačné programy, ale také snaze o demokratickou komunikaci a normální jazyk.“⁵⁸ Skupinu chtěli tvůrci oficializovat i v rámci svazu, jehož předseda Zdeněk Kuna však zakládání spolků označil za „přežitě formy buržoazní republiky“, byť neformální tvůrčí kolektivy v rámci svazu dle svých slov vítal a podporoval.⁵⁹ Přesto se roku 1989 konala výstava Středotlakých v Galerii Jaroslava Fragnera, tj. v oficiální výstavní síni Svazu českých architektů. Středotlací se účastnili také výše zmíněných malovaných výstav. Každý rok se navíc setkávali ve Spišské Kapitule, kde se v kruhu českých a slovenských tvůrců živě diskutovalo o revizi tvorby a prezentovaly se tam i aktuální projekty, na nichž účastníci pracovali: mezi nimi třeba domovy seniorů od Vlada Miluniće a Jana Líška, sídliště Nový Barrandov Zdeňka Hölzela a Jana Kerela, divadlo Husa na provázku od Václava Králíčka. Emil Příklad zde představil dům se sociálním bydlením pro IBA v Berlíně, projekt pro berlínský Tegeler Hafen či soutěžní projekt na operu v Paříži. První a druhý ročník setkání ve Spišské Kapitule dokonce završily sborníky.⁶⁰

Na sklonku normalizace se ale kromě Středotlakých etablovala i další pozoruhodná uskupení, složená zejména z architektů, kteří promovali v průběhu osmdesátých let a pojila je úzká osobní přátelství – mimo jiné třeba LO-TECH (jako malá česká alternativa západního high-tech), D.N.A. (Dílňa nejmodernější architektury), P.A.F. (Pražská architektonická formace), Nová skupina, Aktiv mladých architektů v Brně (1989) či Klub čtyř měst v Náchodě (1989).⁶¹ „Názor v architektuře se dělil v ateliérech a v hospodách, a to bylo skvělé, to byla výborná doba.“⁶² „Tehdy to bylo souručenství lidí, kteří se měli rádi, byli si sympatičtí, a když se vyvěsily ve škole ateliéry, tak

54 Organizátory výstavy byli zejména Petr Vadúra a Emil Příklad.

55 Tereza Poláčková, rozhovor s Rostislavem Šváchou, Praha 7. 5. 2018. Zatímco na Západě se studentské revoluce roku 1968 staly potvrzením tendencí k celospolečenskému uvolnění, u nás příchod vojsk Varšavské smlouvy v srpnu téhož roku přinesl pravý opak, potlačení Pražského jara a návrat k přísné cenzuře všech oblastí veřejného života a mezi nimi i v kultuře coby nástroji politické propagandy.

56 *Náměstí Republiky* (katalog výstavy), Praha březen – červen 1980, samizdat; Klára Brůhová, Věčné úkoly, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 60–81.

57 Benjamin Fragner, in: Benjamin Fragner – Jiří Ševčík, *STL: Středotlací* (katalog výstavy), Galerie Jaroslava Fragnera v Praze 1989, s. 5.

58 Jiří Ševčík, *ibidem*, s. 8.

59 Dopis předsedy SČA Zdeňka Kuna Středotlakým z 18. 12. 1987: soukromý archiv Zdeňka Hölzela.

60 Alica Štefančíková (ed.), *Spišská Kapitula* (sborník), 1985; Juraj Koban, *Kapitoly Kapituly: 30. výročie stretnutia československých architektov v Spišskej Kapitule*, Košice 2015.

61 Benjamin Fragner, *Fragmenty z DNA, Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 2, s. 8–11; Jiří Ševčík, *STL: Středotlací, Architektura ČSR XLVIII*, 1990, č. 1, s. 52–67; Josef Hlaváček – Jiří Šetlík – Jaromír Zemina, *Nová skupina, Architektura ČSR XLVIII*, 1990, č. 2, s. 47–57; Miroslav Masák, *Obecní dům Brno, Architektura ČSR XLVIII*, 1990, č. 5–6, s. 43–62; P. A. F., *Architektura ČSR XLVIII*, 1990, č. 5–6, s. 63–72.

62 Tomáš Prouza: Tereza Poláčková, rozhovor s Jaroslavem Zimou a Tomášem Prouzou, Praha 4. 6. 2018.

jsme šli tou školou po našich ateliérech a bylo zajímavé se podívat, co kdo z nás udělal, a bylo to fakt jiný, než dělali naši spolužáci."⁶³ Zakládání alternativních platforem však samozřejmě pramenilo i z frustrace – většina mladých architektů totiž po studiích zastávala kresličské pozice v projekčních ústavech a v předlistopadových letech se k realizaci větších projektů nedostala.

Specifickou roli sehráli Petr Krajčí a Ivan Vavřík, kteří v roce 1987 v Ústředním domě lidové armády (protože „pod svícnem je největší tma“)⁶⁴ sepsali výzvu V.E.S.P.A. (Volné entuziastické sdružení přátel architektury), kde napřímo formulovali problémy dobového stavebnictví. Posléze ji v několika desítkách výtisků rozšířili mezi podobně smýšlející architektky napříč Československem s touhou iniciovat pravidelná setkání podobně uvažujících lidí. Palčivost popsaných otázek přivedla na setkání v pondělí, kolem osmého dne v měsíci, nejprve do Ústředního domu armády a posléze do Obecního domu v Praze další mladé architektky. V roce 1988 si začali říkat Vokolo osmého.

Mnozí účastníci daných setkání se velmi aktivně zasazovali o záchranu historických čtvrtí měst a životního prostředí. I v tomto je patrný vzdor vůči modernistickému a socialistickému budování nových světlých zítřků. Akční program sdružení, který sloužil pouze pro interní potřeby členů, popisuje nejpálčivější témata: „*Pár z nás táhne obranné brigády proti bourání Žižkova, proti dálnici ve Stromovce, proti zbourání Břevnova, proti nemocnici Na Karlově, proti Telev. věži, atd. Ti zorganizovali výstavu (pozn. Zadáno pro mladé architektky v Galerii u Řečických), která veřejnosti tyto bojůvky ukázala. Zájem naznačuje, že to není zbytečné. My ostatní, méně aktivní, jsme nespokojeni v projektácích, brojíme proti panelákům, proti zprůmyslněnému zkamenělému stavebnictví, proti ničení životního prostředí, proti kulturnímu úpadku našeho okolí, (...) proti direktivnímu řízení ekonomiky a státu.*“⁶⁵ Přímou kritikou politického systému jako celku se nejmladší architekti také explicitně vymezili vůči starším „středotlakým“ tvůrcům. „*Starší generace vnímala boj jako boj profesní, boj o architekturu, my jsme to vnímali jako boj o svobodu, o naše bytí.*“⁶⁶

V touze po oficializaci uskupení uspořádali architekti 4. září 1989 valnou hromadu a ustanovili sdružení Obecní dům. Pod společné prohlášení se v průběhu večera a následujících týdnů podepsaly desítky architektů napříč generacemi nejen z Prahy, ale i z regionů.⁶⁷ Obecní dům chtěl zprostředkovávat aktuální architektonická témata, problémy výstavby i ekologie, plánoval také bulletin a měl ambici zastupovat široké spektrum architektů, kterým se nedostávalo zastání u existujících institucí.⁶⁸ Zřejmě ještě v listopadu 1989 odeslalo sdružení předsedovi vlády Ladislavu Adamcovi petici *Pro harmonickou architekturu*, kterou dali dohromady Jan Sapák spolu s Miroslavem Masákem a Josefem Pleskotem a k níž svůj

63 Jaroslav Zima, ibidem.

64 Tereza Poláčková, rozhovor s Ivanem Vavříkem, Praha 30. 4. 2015; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 94–98.

65 *Akční program (zápis) sdružení Vokolo osmého*, 18. 7. 1989, soukromý archiv Ivana Vavříka.

66 Tereza Poláčková, rozhovor s Ivanem Vavříkem, Praha 4. 4. 2017; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2018, s. 94–98.

67 Originály archů se ztratily, ale v archivu Ivana Vavříka existují kopie některých z nich.

68 *Prohlášení Obecního domu*, 6. 9. 1989, soukromý archiv Ivana Vavříka.

podpis připojili další tvůrci.⁶⁹ „V deseti bodech žádá text nejvyššího vládního a stranického představitele státu, aby se zasadil o neprodlené řešení mravního, politického i hospodářského úpadku v zemi, jež na sklonku osmdesátých let projevovala také hlubokou krizi stavebnictví a architektury.“⁷⁰

Na schůzích Obecního domu napadlo nejčerstvější architektonickou generaci, že by i ona mohla založit vlastní uskupení – Zlaté orly. Jejich setkání i formát byly z velké části satirou. Na zakládací listině stojí: „Byl to obyč. 22. 9. 1989 a v podvečer padla mlha a ta byla nevím proč zlatá a padla na ty, co si sebe uvědomili konečně jako ZLATÉ omyly.“⁷¹ Povznesenou atmosféru večerů v pohostinstvích popsal Jaroslav Zima: „My jsme si tam užili takový legrace. Za okny zuřil bolševismus a my jsme se bavili.“⁷² Na Žižkově probíhaly plošné demolice, na Smíchově stavěl Karel Prager svou banku a chtěl pokračovat mnohem dál. Zlatí orli cítili nutkání se vymezit a rozhodli se pro drsné gesto – na vernisáž Pragerovy výstavy přinesli „seriózní, slušnej věnec s nápisem *Poslední sbohem, Spi sladce nebo Na rozloučenou*“⁷³ zakoupený na Olšanech. S mladickou drzostí a odvahou tak vyjádřili přání, aby Prager ve svých – podle nich k městu nemilosrdných – projektech již nepokračoval.⁷⁴

Sen Zlatých orlů postavit se zcela mimo systém existujících institucí vedl k založení vlastní školy – Zlaté školy architektury. V průběhu roku 1989 vzdělávala několik desítek mladých architektů.⁷⁵ S revolučními událostmi ale zanikla a „mistři“ většinou začali vyučovat na státních vysokých školách. Oficiálně ji uzavřel v roce 1990 happening ve škole architektury AVU vedené Emilem Přikrylem.

Změna

Generační příslušnost a s ní spojené odlišné osobní zkušenosti architektů nutně podmiňovaly povahu jednotlivých spolků a jejich přístup nejen k architektuře. Středotlaci začínali projektovat často již na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Na sklonku normalizace proto za sebou měli již bohatou a (názorově značně rozmanitou) projekční praxi a v mnoha ohledech se nevyhnutelně stali součástí běžné profesní struktury. Zdrženlivější přístup a latentní obava z vlastní nedokonalosti i nekompromisních prohlášení jsou ze vzpomínek pamětníků zřejmé. Nakonec „střední“ míru radikality, s níž chtěli ke světu přistupovat, si dali i do názvu.

V.E.S.P.A. a Zlatí orli, studenti a čerství absolventi vysokých škol, byli naopak názorově vyhraněnější a vystupovali více konfrontačně. S konkrétními projekty neměli tolik zkušeností, ve svých kroužcích hovořili o principech fungování architektonické profese a navrhování jako takového. Až aktivisticky se angažovali ve veřejných otázkách, například v ochraně historických čtvrtí.

69 Monika Mitášová – Jiří Ševčík (eds.), *Česká a slovenská architektura 1971–2011: texty, rozhovory, dokumenty*, Praha 2011, s. 206.

70 Ibidem.

71 Ibidem, s. 201; Tereza Poláčková, *Urbanistický vývoj Žižkova ve druhé polovině 20. století (bakalářská práce)*, FF UK v Praze, 2015, s. 100–102; soukromý archiv Romana Kouckého.

72 Tereza Poláčková, rozhovor s Jaroslavem Zimou a Tomášem Prouzou, Praha 4. 6. 2018.

73 Ibidem.

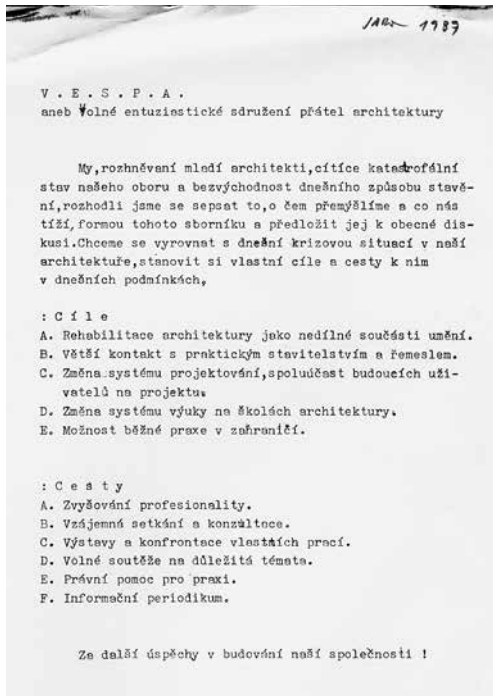
74 Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století (diplomní práce)*, FF UK v Praze, 2018, s. 102.

75 Výuka začala v lednu 1989. Ředitelem školy byl Michal Kohout, teoretické předměty přednášeli Jiří Ševčík, Petr Rezek, Vladimír Šlapeta, jako „mistři“ vedli každý asi pět studentů Tomáš Brix, Karel Hubáček, Milan Knížák, Jan Líněk, Vlado Milunić, Miroslav Masák, Emil Přikryl a Alena Šrámková. Mezi studenty byli Zlatí orli, ale i další mladí architekti, kteří během dne sedali za rýsovacími prkny projektových ústavů a po večerech se věnovali Zlaté škole a zadaným projektům.

76 Petr Vorlík – Tereza Poláčková – Klára Ullmannová, rozhovor s Ivanem Vavříkem, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 54–61; Petr Krajčí, *Navzdory svazu*, in: Petr Krajčí – Dan Merta – Klára Pučarová – Pavel Směták – Petr Vorlík, *Navzdory / architekti 1969–1989–2019*, Praha 2020, s. 68–85.

Své opoziční politické postoje formulovali stále otevřeněji. O architekturu šlo jistě také, ale nad vším stála touha změnit systém. Mnozí účastníci výše popsaných aktivit tak přirozeně stáli na přelomu osmdesátých a devadesátých let v samém jádru revolučních změn. „A tím, jak se naše aktivity takhle systematizovaly, pochopili jsme s Petrem Krajčím, že založíme nezávislou organizaci. Už jsme si přestali hrát na kavárenskéj spolek, ale řekli jsme si: založíme to natvrdo, jako paralelní strukturu vedle svazu architektů. A z toho potom vznikla Obec architektů. Už ve středu 22. listopadu jsme svolali asi 150 architektů z Obecního domu do svazového paláce na Malé Straně. A s Petrem Krajčím jsme napsali proklamaci, že obsazujeme socialistický svaz architektů. Přednesli jsme ji pak plamenně před pozvanými na těch schodech mezi soškama andílků. Rozrazili jsme dveře a obsadili to. Administrativní pracovnice, písařky, se přidaly k nám a Novákovi (pozn. Jaroslav Novák, tajemník Svazu československých architektů) jsme nechali tři dny, aby si vyklidil kancelář a vypad. A bylo to.“⁷⁶

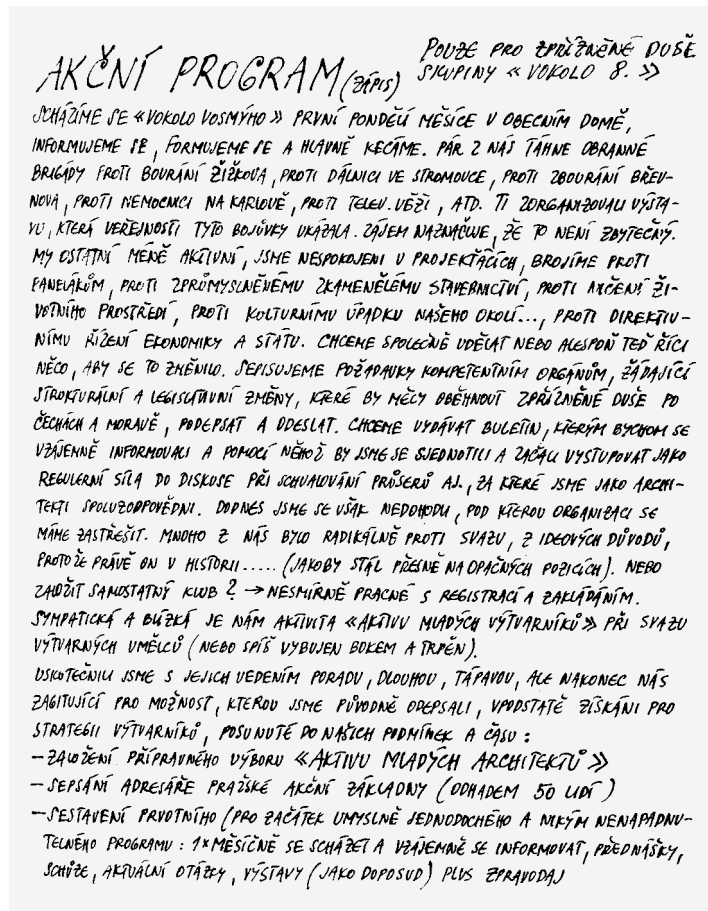
V době, kdy byl život jednotlivce sešněrovaný „vyššími“ politickými zájmy nebo zvykovými mechanismy předchozích desetiletí, vedla ke vzniku výše uvedených uskupení především bytostná potřeba zmírnit frustraci, tvořit svobodně, smysluplně a aktivně převzít iniciativu a tím si udržet vlastní integritu. Neoficiální aktivity – výstavy, přednášky, pravidelná setkávání, schůzky v kavárnách a hospodách, listování sdílenými zahraničními časopisy – spoluutvářely lákavou novou teorii a za nemalého osobního nasazení se otiskly i do konkrétních projektů, vznikajících na prknech projekčních ústavů, v nichž účastníci pracovali. A myšlenky, o nichž diskutovali, se promítají do jejich projektů mnohdy dodnes. Přestože šli aktéři výše zmíněných aktivit po sametové revoluci každý vlastní cestou, v rozhovorech s nimi stále zaznívá jistá nostalgie po období posledních předrevolučních let a příslušnost k některému ze spolků, nebo k té či oné generaci, jíž jsou součástí.

Výzva sdružení V.E.S.P.A.

The proclamation issued by the V.E.S.P.A. association 1987

(soukromý archiv Ivana Vavřika)

Akční program sdružení Vokolo osmého

The Around Eight association's programme of action 1989

Na valné hromadě bylo odsouhlaseno společně prohlášení nového sdružení a jeho zakládací listinu v průběhu večera a následujících týdnů podepsaly desítky pražských architektů napříč generacemi. Vokolo osmého a posléze Obecní dům se staly všeobjímajícími sdruženími. Na zápisech ze schůzek v kavárně Obecního domu a na zakládací listině Obecního domu jsou podpisy pozdějších nosných jmen naší architektonické scény, např.: Alena Hanzlová, Jan Jehlík, Jan Kasl, Michal Kohout, Roman Koucký, Zdeněk Lukeš, Miroslav Masák, Vlado Milunić, Martin Němec, Josef Pleskot, Ivan Plicka, Petr Rezek, Michal Šrámek, David Vávra, Jaroslav Zima ad. ● A collective proclamation and founding charter were approved at the general meeting of a new association and in the weeks that followed the proclamation was signed by dozens of Prague architects from every generation. Around Eight and the Municipal House became all-encompassing associations. The minutes from the meetings held in the café in the Municipal House and the founding charter of the Municipal House Association reveal many later big names in the field of Czech architecture: Alena Hanzlová, Jan Jehlík, Jan Kasl, Michal Kohout, Roman Koucký, Zdeněk Lukeš, Miroslav Masák, Vlado Milunić, Martin Němec, Josef Pleskot, Ivan Plicka, Petr Rezek, Michal Šrámek, David Vávra, and Jaroslav Zima.

(soukromý archiv Ivana Vavřika)

Současná situace ve Svazu architektů a okolo Svazu se v něčem podobá letům 1967 - 1968 / do brněnské konference/. A debaty o smyslu Svazu se zase blíží uvahám z let 1969 - 1970. Shodně se pochybuje o smyslu místních a krajských organizací, o významu ústředního výboru, který je neoperativní a omezuje se více-méně na schvalování činnosti a návrhů předsednictva, přemýšlí se o základní otázce členství, o způsobech vnitřní organizace v přirozenějších a dělby schopnějších klubech či tvůrčích skupinách, kritizuje se malá angažovanost Svazu v obraně podmínek projektování / vyhláška č.5. a její novelizace/, v ochraně architektů / aplikace autorského zákona/, vyslovuje se nespokojenost se stavem architektonického školství a tak dále.

V předsednictvu přípravného výboru Svazu a později v předsednictvu Svazu českých architektů jsme v letech 1968 - 1970 měli shodná témata. A už tehdy se ukazovalo, že struktura Svazu byla do hnutí vnášena, že odpovídá situaci v ostatních společenských organizacích ať jde o myslivce nebo umělce. Tehdy se došlo ke dvěma variantám. Ani s jednou jsme nebyli spokojeni. První chápala Svaz jako úzce výběrovou organizaci prokazatelných osobností, vlastně t.zv. autorizovaných architektů, se členskou základnou řekněme 300 osob. Druhá se přiklání ke zdůraznění stavovské/ cechovní/ podstaty Svazu, byla demokratičtější a předpokládala členskou základnu širokou, prakticky bez zvláštních sítí. Pro denní činnost architektů má Svaz poměrně malý význam v té podobě v jaké dříve existoval a v jaké existuje i dnes. Smysluplnější jsou kluby, hospodské debataní kroužky či tvůrčí skupiny. Promíchané i s jinými obory tvůrčí činnosti. Bez valného významu a velké činnosti také vždy byly odborné sekce, tam kde jsou životaschopné skupiny specializovaných odborníků mohou vzniknout specializované kluby. Všechny ty funkce, kterými se Svazové orgány jen hemží, slouží spíše jako cestičky za osobními výhodami. To se týká i ústředního výboru, který se, alespon za nás scházel a poslouchal a vlastně neodpovídal za nic. Jistě je možné vystoupit s názorem, že Svaz je vůbec zbytečný. Není. Alespon v současné situaci a v přechodném období, které nás čeká. Existují důvody k existenci zastřešující cechovní organizace - je to koordinace činnosti architektů, je to koordinovaný vztah k partnerům ve společnosti a také vztah k zahraničním partnerům. Ale vnitřní struktura spolku či cechu architektů nemusí být tak ztrnulá jako je dnes. A ti, kteří by Svaz či Spolek měli vést by měli mít skutečnou odpovědnost.

Všechny tyto staronové myšlenky mě vedly k sepsání jedné z možných variant návrhu stanov, které vyhledá ze zkušenosti s vedením Svazu v období 1968 - 1971. Tímto ji dávám k dispozici.

Masák.

Miroslav Masák v dopise Ivanu Vavříkovi komentuje situaci svazového establishmentu

In a letter to Ivan Vavřík, Miroslav Masák writes about the situation in the union establishment

1989

(soukromý archiv Ivana Vavříka)

Skupina Zlatí orli
The Golden Eagles group
 1989

Silvestr 1989 v Domě kultury kovoprůmyslu v Praze na Smíchově. Shora zleva: Jiří Ševčík, Petr Malinský, Jiří Dienstbier, Ivo Vít, Jaroslav Zima, Tomáš Ctibor, Miloš Dunaj, Pavel Zikmund, Roman Koucký, Petr Bouřil, Michal Kohout, Jana Ševčíková. ● New Year's Eve 1989 at the Metalworking Cultural House in Prague's Smíchov district. Clockwise from the top left: Jiří Ševčík, Petr Malinský, Jiří Dienstbier, Ivo Vít, Jaroslav Zima, Tomáš Ctibor, Miloš Dunaj, Pavel Zikmund, Roman Koucký, Petr Bouřil, Michal Kohout, Jana Ševčíková.
 (soukromý archiv Michala Kohouta, foto Jan Pohribný)

The Unofficial Scene, the Road to Freedom and Pluralism

Tereza Pokorná – Petr Vorlík

The building industry and the planning of the economy in the normalisation period accelerated the process of the 'rational modernisation' of settlements, while the growth and spread of prefabricated housing estates and transport infrastructure gradually gave rise to a drab, formless, and anonymous space. Standardised panel systems devised originally as an effective and the only possible solution in the post-war conditions of shortages ultimately led in later decades to the development of a deep sense of disillusionment with technocratic planning in society.¹ The unfinished state the housing estates were often left in and the absence of services and working opportunities in them meant that huge (peripheral) parts of cities were doomed to serve merely as 'dormitories', which we can see so tellingly illustrated, for example, in Věra Chytilová's film *Panel Story*² or the photographs of Pavel Štecha. Combined with the immensely polluted environment and deteriorating historic centres, the results of the state-socialist economy gave rise above all to a sense of frustration with the mere all-round exploitation, so at odds with the pervasive rhetoric about 'building better tomorrows'. The everyday work of employee-architects in large design institutes moreover resembled something more like shift work in a factory. Towards the end of the normalisation period casual conversations among the younger generation of architects (and others) were therefore dominated by feelings of scepticism, a sense of failure, and dissatisfaction. Simultaneously and surprisingly, criticism could also be heard coming from the cushiony armchairs of the official representatives of the architectural community: *'The third congress of the Association of Czech Architects adopted a resolution that requires its members to strengthen the position of architecture and architects in society. In 1982 the Government of the Czechoslovak Republic issued Resolution No. 333/82 on the mission and the directions of further development of socialist architecture and urban planning in the Czechoslovak Republic, and in 1987 it issued also the Summons of the Government of the Czechoslovak Republic to protect the environment; however, none of the points in these documents were fulfilled.'*³ In the middle of the 1980s the Chair of the Union of Czech Architects (Svaz českých architektů) expressed the following opinion: *'(...) we know very well that the objective conditions for the creation of quality architecture are generally not very good today, that they*

*often greatly limit the development of creative abilities. The right social environment for creating stimulating and demanding architecture does not yet exist. Important creative work can usually only be achieved through superhuman effort on the part of the architects.'*⁴ Outside the institutional setting, in 1987 the *Report on the state of Czechoslovak architecture* was prepared at the initiative of Václav Havel. It was written by Miroslav Masák in collaboration with Ivan Vavřík and other architects from the *Vokolo osmý (Around Eight)* group. The report blamed the investor, namely the state, for favouring thrift, speed, and standardisation, which meant that everything was entirely subordinate to suppliers and the production process. According to the authors of the report, one of the ways in which to alter such thinking would be to re-establish creative platforms and artistic associations.⁵

The assembling of groups and associations became a society-wide phenomenon in the 1980s, after a decline in this kind of activity in the early years of normalisation. As ideological control became more relaxed and largely resigned, room opened up for to varying degrees informal associations to form and for activist exhibitions and cultural gatherings to take place. Many groups established themselves on a semi-official level, with the tacit consent of institutions, or simply dismissively underestimated by them. Others emerged out of an interest in protecting the environment, and the environmental movement actually became an important driver of social change and had an influence even on architecture. Examples of environmental groups included *Ekovýbor Charty 77 (Enviro-Committee of Charter 77)*, the *Brontosaurus* movement (from 1974), the *Pražské Matky (Prague Mothers)* initiative, the work of the *Český svaz ochránců přírody (Czech Union of Nature Conservationists)*, and others.⁶ In the art scene, in 1987 *Tvrdohlaví (The Obstinate)* and *Volné seskupení 12/15 Pozdě, ale přece (Free Association 12/15 Late But Nevertheless)* were established.⁷ *'Both groups announced their existence straight out to the clueless union of artists.'*⁸ That same year Jindřich Chaloupecký instigated the formation of *Nová skupina (New Group)*, which brought together theorists, artists, and architects across the different generations.

The desire to offer some alternative to the utilitarianism of the state-socialist construction industry and to resist the predominant thinking and practices represented by the older generations of

architects – at school, in the design studio, and in the Union of Czech Architects – prompted young architects to establish their own groups and associations, organise exhibitions, lectures, and public debates, and formulate visions and express criticism of contemporary construction tendencies. In the 1980s all these activities came together to create a fertile unofficial architectural scene.⁹ These initiatives arose from the ground up, developed by individuals, who were driven by a personal passion and a desire to share independent experiences and ideas. The events mostly took place outside the centres, away from the big-name institutions, usually in smaller town galleries or informal exhibition halls that escaped the attention of the censors.¹⁰ It was thanks to the great personal effort of the organisers that it became possible to exhibit not just art but architectural designs that did not conform to the united cultural front and economic strategy asserted by the regime. As censorship grew more relaxed in the second half of the 1980s, exhibitions of work from the nonconformist scene slowly made their way into the centre of action – into the state galleries in large cities, where it was possible even to show work by artists who not long before had been condemned to oblivion by the regime.

Steps in the direction of postmodernism

An indispensable role in changing the way of thinking among the emerging generation of architects was played by those teachers who managed to break out of the strictures of the established teaching curricula. Some of the most influential and inspiring such figures included Milada Radová-Štiková, a preservationist at the Czech Technical University (CTU), and Emil Hlaváček, an expert on the architecture of industrial buildings. For young architects studying during the normalisation period at the Czech Technical University, out of which the SIAL School had emerged earlier, the 'greatest mind of that time', in the words of Zdeněk Hölzel, was his schoolmate Petr Vačura.¹¹ Vačura had an exceptional grasp of contemporary architectural theory, philosophy, and aesthetics, and he shared his knowledge with his contemporaries until his premature death in 1974. The 'orphaned' students were then recommended by Vladimír Šlapeta to look to Jiří Ševčík,¹² and he soon became the personal theorist they turned to and friend. Several generations of architects who studied at CTU still view him as having been a formative figure.¹³ Ševčík taught at the university, but he also organised informal gatherings in his home, where he gave lectures or invited others to speak on current topics in architecture. He eventually became the central figure within in a very active group of young authors.¹⁴

One of Ševčík's most outstanding theoretical works is his study *Obraz města Mostu* (The Image of

the City of Most, 1978),¹⁵ in which he along with husband and wife Jan and Ivana Benda and Josef Pleskot used the principles of 'mental geography' put forward by the American urban planner Kevin Lynch and applied them to the Czech environment.¹⁶ The authors confirmed Lynch's theory in their study and thereby turned a foreign concept into something of more immediate relevance to the domestic professional community, among whom it then resonated exceptionally well.¹⁷ The ideas of postmodernism, which from the mid-1970s led in the West to a radical re-evaluation of architecture, were also met with an unprecedentedly strong response, and not just from the architects around Jiří Ševčík. By questioning the notion of linear historical development and instead putting forward multiple stories in their plurality, postmodernism offered Czech architects, trapped in the rigid conditions of a centralised state-socialist building system, an answer to the frustrations they had so long felt. It became an attractive, refreshing alternative and a means of protest. It shook up ideas and forms and promoted an individual approach, the longed-for possibility of adapting a building to its occupant and its local context and, in general, to the given historical city or natural landscape it is in. With its playfulness and individuality, it offered a counterweight to the banality of late modernism that had been abused by the regime, and to the monotony of its forms. Its Western provenance also added to its appeal.¹⁸ The ideas of Jencks' and Silver's Adhocism – the random and intuitive use of elements that are immediately available to the architect at a construction site – were also very well received. This was an approach that chimed well with the domestic practice of creative improvisation and having to work in original ways with available components from standardised prefabricated building systems.¹⁹ The ideas of postmodernism made it through the Iron Curtain by various avenues – for example, in foreign-language periodicals.²⁰ Every copy of such a periodical was of enormous value in the eyes of local Czech readers, passed on from hand to hand, and the architects with language skills often translated important parts of the periodicals in samizdat form for their colleagues to read. The British magazine *Architectural Design*, locally referred to as 'Ádětčko',²¹ was especially iconic. Architects also followed the Italian magazines *La Casabella* and *Domus*, the French *L'Architecture d'Aujourd'hui* and the German *Bauwelt*.²² Inspirations drawn from Western periodicals are indeed reflected in domestic projects, but because of the rigidity of the building industry this inevitably meant that they were found just in individual components or small formal references. In painted architecture, however, the inspiration taken from these texts and illustrations is palpable.²³

Domestic periodicals also provided sources of inspiration. Articles on postmodernism were regularly published by, for instance, husband and wife Jiří and Jana Ševčík.²⁴ For example, in an article titled *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí* (Postmodernism without the Myths but with the Illusions),²⁵ they quoted and paraphrased the writings of Charles Jencks and Robert Venturi and used a collection of illustrations to try to describe the essence of this movement and to free it from the clichés that led to tense and politicised debates.²⁶ In 1984 postmodernism was also introduced in a thematic issue of *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic).²⁷ An important role was also played by samizdat translations of key foreign publications. Charles Jencks' *Language of Post-Modern Architecture* was translated into Czech at the initiative of Jiří Ševčík soon after it was published.²⁸ A translation was also later produced of Robert Venturi's *Complexity and Contradiction in Architecture*.²⁹

Czech artists also had a chance to learn about the different forms of postmodernism from rare and oftentimes entirely secret personal meetings that were organised in the form of 'apartment seminars' - for example, the brothers Leon and Rob Krier³⁰ and Christian Norberg-Schulz visited Czechoslovakia and gave such lectures.³¹ In 1978 Charles Jencks also came to Prague after an invitation by telephone from Jiří Ševčík, and young architects were hoping for further close cooperation after this meeting: 'At the pub U Dvůr koček we got the idea to organise a conference on postmodernism in Prague.'³² The participants were to include Czech architects and theorists but also important figures in postmodern theory from abroad. Together they were supposed to test the possibility of rehabilitating a particular area in the historic centre of Prague. Long something of a burning issue, the Old Town Hall and the neighbouring site of Old Town Square were selected to be the subject.³³ It was to be a three- or four-day conference called *Historic/Modern Prague*, to be held in June 1980. The circle of architects around Jiří Ševčík soon began preparing for the meeting and were in correspondence with Jencks about it.³⁴ The American theorist then sent a list of possible participants, which included notable figures such as Christian Norberg-Schulz, Paolo Portoghesi, Kisho Kurokawa, Arata Isozaki, Minoru Takeyama, Hans Hollein, Robert Venturi, Charles Moore, Michael Graves, and Leon Krier. The chief architect of the City of Prague, Blahomír Borovička, whom Zdeněk Hölzel had approached with the plans for the conference, asked that Jencks send him a formal request and that the conference participants cover their own expenses.³⁵ Charles Jencks then responded that he had a great deal of work, would not be returning to Prague in the foreseeable future,

and would be unable even to continue working on the conference preparations. And with that the dream of great conference went up in smoke.³⁶

It is important to note that in Czechoslovakia postmodernism landed on thorny ground. Architects who in the 1950s had had the architectural lexicon of socialist realism foisted on them associated new postmodern forms with the work of the Stalinist era. There are parallels that can be drawn between socialist realism and postmodernism - the relationship to historical architecture as a source reference, the intelligibility of an architectural language that establishes an orientation within the urban structure, the restoration of the traditional arrangement of the urban space, and materiality, etc. But from the distance of time young architects looked on socialist realism with fresh eyes. And their teachers, in particular Jiří Ševčík, slowly revealed to their students the valuable attributes of the architecture from a harsh era. Postmodernist architects in Czechoslovakia (such as Zdeněk Hölzel and Jan Kerel through the example of the housing estate Nový Barrandov)³⁷ and abroad (Aldo Rossi)³⁸ moreover had no qualms about acknowledging inspirations they drew from socialist realism. Another significant and socially more acceptable heritage for Czechoslovak postmodernism was the 'golden age' of interwar functionalism, the ever admired quality of which formed the basis for a kind of a veneration that for several decades basically limited the use of other sources of inspiration and remained uncontested even by late normalisation's vulgarisation of modernist forms.³⁹ References to functionalism occupied a key place in the work of Středotlací, for example, and the functionalist legacy later also had a major impact on the ethos of architecture after 1989.⁴⁰

Postmodernism gradually made its way into the official discourse as well. At a congress of the International Union of Architects in Warsaw in 1981, which was attended by representatives of the Svaz československých architektů (Union of Czechoslovak Architects) and the directors of some of the planning institutes in Czechoslovakia, it was obvious that postmodernism was shaking up the world of architecture on both sides of the Iron Curtain. And when the Interarch Biennale was held in Sophia in 1987, with Czechoslovakia also taking part there, the multitude of different architectural approaches presented by the countries of the Soviet Bloc was by them helping to forge a path to greater freedom not just on paper but in the real projects being built as well.⁴¹ Although it was possible to apply postmodern ideas to a very modest degree, they had an important stimulating effect on many discussions and helped open up fresh ways of looking at some painful points in Czechoslovak architecture.

Painted architecture

The most typical mode of escape from the everyday practice of design work in the 1980s was through paper or painted architecture. It reflected a longing to leave behind the economic aspects of the building industry and the compromises that architects were forced to make in the work they did at the planning institutes. It offered architects an opportunity to try unusual angles of creative work and critically touch on pressing contemporary issues. The designs moreover sought to prompt a wider discussion by deliberately selecting fresh, playful, and intelligible forms. Their significance for the field of architecture is underscored by the fact that later in the normalisation period large numbers of such designed appeared on the pages of the official periodicals *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic) and *Československý architekt* (Czechoslovak Architect).⁴² Architects (mostly from the younger and middle generations) infused their painted visions with expressions of progressive streams of architecture.⁴³ In the 1980s the longing for alternative and independent discourse within the field and towards the public was making itself felt in many places abroad as well. The German Architecture Museum in Frankfurt (DAM) opened its doors in 1984, exhibitions of painted architecture took place in Vienna (and was exceptionally attended even by Czechoslovak architects), and several issues of the magazine *Architectural Design* focused on the possibilities for capturing the creative process visual form, for example in the drawings of Hans Hollein and Aldo Rossi.

Several exhibitions of painted architecture took place in Czechoslovakia over the course of the 1980s. A step in the direction of the plurality that was wished for and a blurring of the boundaries between fields and methods was provided by the exhibition *Architekti, malíři, sochaři* (Architects, Painters, Sculptors) at the Ústav Makromolekulární chemie (Institute of Macromolecular Chemistry) in Prague-Petřiny. From the start of the normalisation period to the time of the Velvet Revolution, around 250 exhibitions were organised at the institute's ground floor 'Makráč' or 'Makrooule' gallery,⁴⁴ which often showed work by artists not allowed to exhibit at conventional institutions, such as Adriana Šimotová, Václav Boštlík, Karel Nepraš, etc. This unusual institutional space outside the exhibition mainstream was in 1982 the only opportunity for architects to organise a 'postmodern salon' – an undisguised, variegated, unorganised collage of ideas, views, and methods. The exhibition attracted enormous attention in the underground cultural scene. Another, more elaborate exhibition was supposed to follow in 1983 – *Prostor, architektura, výtvarné umění* (Space, Architecture, the Visual Arts) at the exhibition grounds in Ostrava-Černá

Pole. The subject of space, the main theme of the planned show, was supposed to serve as a way of showcasing trends that were moving beyond the borders of traditional art genres, most notably land art, performances and site-specific activities. A catalogue was planned to accompany exhibition and was supposed to be supported by the Jazzová sekce Svazu hudebníků ČSSR (Jazz Section of the Union of Musicians of Czechoslovakia) in Prague, an important centre of the alternative cultural scene. All printed materials produced by the Jazz Section had to go through the official censorship process. The exhibition planned for Ostrava ended up just before opening being labelled a potential anti-state event and was subsequently prohibited, and the entire catalogue print run was shredded. Only a few copies survived, rescued from destruction right at the printer's office by the exhibition's organisers.⁴⁵

An important role was played in the organisation of painted exhibitions by *Technický magazín* (Technical Magazine), whose editorial team enjoyed the protection of the Státní nakladatelství technické literatury (State Technical Literature Publisher – SNTL) and in the 1980s it was therefore able to operate as a relatively free platform for critical reflections on various aspects of contemporary society. This was most notably because a core part of the magazine continued to focus on issues relating to technological topics and inventions. None of the censors examined the work of *Technický magazín* for information about disloyal artists, and the participants in exhibitions were therefore unofficially accepted beforehand.⁴⁶ Benjamin Fagner, who in 1979 became a permanent member of the magazine's editorial team and an editor, initiated a series of exhibitions on architecture. Architectural drawings were supposed to be a medium of communication both inside and outside the profession.⁴⁷ In 1985 Fagner organised the first in a series of exhibitions of paper architecture in Roztoky under the auspices of the SNTL and fittingly titled *Painted Architecture (Malovaná architektura)*. He himself described his interest in exploring the artistic dimension of architecture as born from a fascination with utopias and a latent fear of their being pursued in practice. The question he asked was: 'How is it possible that what follows utopias once implemented is a headache?'⁴⁸ Those who exhibited work at the *Painted Architecture* exhibition took special care to ensure that their charming drawings and models spoke vividly and intelligibly to the professional community and general public. The visions of a better world in the exhibition works were characterised by a relaxed collage-like quality, a multilayeredness, and a poetic atmosphere. Jiří and Jana Ševčík commented on the exhibition in *Architektura ČSR*: 'If there is a shortage of futuristic visions, there is always the utopia of the ideal polis, the dream of

a city with arcades, streets, squares, a morphology of safe, intimate, enclosed spaces. Criticism of the current state of architecture resides within this metaphorical comparison.⁴⁹ The exhibition was met with a positive response from architects and the public, who were tired of the corseted technocratic reality that washed through not just regular construction practices but also the way in which architecture was presented and interpreted in the media.

Because of the strong interest in this exhibition, another one was held just a year later – *Urbanita 86*. It was followed by *Urbanita 88* and *Urbanita 90*. All three exhibitions were held at Jaroslav Fragner Gallery and a call for the submission of projects was published in *Technický magazín*. The magazine's editorial team did not reject any submission. The exhibition thus provided an extraordinarily pluralistic picture of architecture and society, put forward by the youngest and the middle generations of architects. Benjamin Fragner curated the *Urbanita* exhibitions and commented on them thus: 'The contribution and humanity in designs such as these does not understandably reside in the diversity of colours and the prodigiousness of shapes but in the emphasis on the essential need to get close to the immediate, everyday needs of the people who – irrespective of theoretical, investment, and production disputes – are already living in the housing states.'⁵⁰ The exhibitions of painted architecture attracted enormous interest from the public, and not just thanks to the popularity of *Technický magazín*, which had a print run of sixty to eighty thousand copies, but also thanks to the published information and paintings in the magazines *Domov* (Home) and *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic). Visitors enthusiastically welcomed the critical tone that could be felt in individual designs and in the exhibitions as a whole, along with the plurality of approaches on display and their ambiguity. There was no literal criticism of the regime – it was rather more a sarcastic and sophisticated commentary on the late-socialist built environment.

Support in the media for platforms of alternative ideas was also provided by the magazine *Vesmír* (The Universe), which, like *Technical Magazine*, because of its overt technical orientation was not subject to as strict control as the daily newspapers, and by the more popular magazines *Domov* (Home) and *Bydlení* (Dwelling) that focused mainly on topics of homemaking, self-provisioning, and ecology. A distinctive role was played by *Mladý svět* (Young World) magazine, propelled by its mission to focus on the new and adopt a young and 'pro-active' approach. It was the editors of *Mladý svět* who responded, for example, to the lack of children's playgrounds and the sad state of those that existed, and they decided to improve the situation

with a series of media events and competitions called *Daddy, Come and Play!* (*Táto, pojd' si hrát!*) and *We're Looking for Perfect Projects* (*Hledáme dokonalé projekty*). A number of the projects that were initiated and published this way and that presumed a DIY mode of construction as well as collaboration with artists were actually built – such as the *Mini-Landscape Playground* on the Fifejdy housing estate in Ostrava (Kurt Gebauer et al., 1985) or the playground built in Vlaské u Hanušovic (Jiří Kašťák).⁵¹ Another periodical of pivotal importance for sharing alternative ideas was *Umění a řemesla* (Art and Crafts), which drew media attention to, for instance, Martin Rajniš's transport pavilion at Expo Vancouver 1986, and where Václav Králíček published his critical text of the position of the architect in the contemporary system of construction materials production.⁵² Although these activities were usually performed as 'acts of resistance', they almost always and unavoidably took place in some relation to the system – to the Union of Czech Architects, the Státní fond výtvarného umění (State Fund for Visual Arts), state galleries and commissions, official periodicals, universities, etc.

Groups

Over the course of the 1980s remarkable communities of architects who were striving for change began to emerge, at first tentatively and in isolation but then ever more overtly. Membership in one or another of the associations that formed during the 1980s was often part of a direct extension of friendships that formed while one was a student at university. Young architects moreover had something to tie in with in this respect: typical examples (of such associations) in the history of Czech modernism at the Czech Technical University included for instance the Purist Four (Puristická čtyřka) and their activities at the exhibition of the Society of Students of Architecture that was held in a former pawnshop on Jeruzalémská street in 1921 or the no less famous *Appeal* (*Apelace*) exhibition in the Rotunda (Rondel) in Žikova street in 1967.⁵³ In both cases 'brash' critical students were colliding with the reality of not only the school but later also their working practice, but at the same time they drew attention to the weaknesses in the system. The *Appeal* exhibition moreover involved the participation of the generation that later went on to form the legendary SIAL School and also (co-)founded the Středotlačí group.⁵⁴ This exhibition was sparked by a sense of dissatisfaction among architecture students whose final assignments received little attention or in some cases were not even accepted, and it became one of many small activities that shaped the Prague Spring.⁵⁵ This (post-) student environment also gave rise to the *Confrontation* exhibition over Náměstí Republiky (Republic Square) in Prague that was organised in

March 1980 by classmates Michal Gavlas, Ivan Hnízdl, Jiří Kučera, Jaroslav Ouřecký, Jan Sedlák, Martin Sedlák and Kamil Schwarz. They had met while they were still students, and since 1977, through discussions and measurements of each other's strengths, they had sharpened their architectural and urbanist view of the modern or contemporary city.⁵⁶

On 11 November 1987 the circle of architects around Jiří Ševčík founded the Středotlací group, whose name was a reference to the medium-level pressure that it wanted to exert on its environs – of a medium level but all the more persistent.⁵⁷ *'The self-ironic label of Středotlací is perhaps fitting for our culture, predominant tactics, energy, middle age (the young are the high-pressure ones and are therefore named The Obstinate), fatigue, and reluctance to declare with assurance any firm programme, but also for our attempt at democratic communication and normal language.'*⁵⁸ Its creators wanted to secure the group official status through the Union of Czech Architects, but its chair Zdeněk Kuna described the establishing of such groups and associations as *'a holdover from the bourgeois republic'*, even though in his own words he welcomed and supported the formation of informal creative collectives within the union.⁵⁹ Nevertheless, in 1989 an exhibition of the Středotlací took place at Jaroslav Fagner Gallery, an official exhibition space of the Union of Czech Architects. The Středotlací also took part in the painted exhibitions described above. Every year they had a meeting in Spišská Kapitula as well, where Czech and Slovak architects gathered and had lively discussion about rethinking the creative approach to work and presented actual projects that the participants were working on: for example, the seniors homes by Vlado Milunić and Jan Líněk, the Nový Barrandov housing estate by Zdeněk Hölzel and Jan Kerel, the Goose on a String Theatre (divadlo Husa na provázku) by Václav Králíček. Emil Příkryl introduced his social housing building for IBA in Berlin here, a project for the Tegeler Hafen in Berlin, and a competition project for an opera in Paris. The first and second years of the meeting in Spišská Kapitula even saw the publication of proceedings from the events.⁶⁰

Some other remarkable groups as well as Středotlací emerged towards the end of the normalisation period that were made up mainly of architects who graduated from their studies in the 1980s and were united by close personal friendships – for example LO-TECH (a small Czech alternative to high-tech in the West), D.N.A. (Dílna nejmodernější architektury/ Workshop of the Most Modern Architecture), P.A.F. (Pražská architektonická formace/Prague Architectural Formation), Nová skupina (New Group), Aktiv mladých architektů v Brně (Caucus of Young Architects in Brno,

1989), and Klub čtyř měst v Náchodě (Club of Four Towns in Náchod, 1989).⁶¹ *'In architecture, opinions were exchanged in the studios and in the pubs, and it was great, it was a marvellous time.'*⁶² *'Back then there was this community of people who liked each other and were congenial, and when at school our projects were exhibited, then we went through the school into each of our studios and it was interesting to see what each of us had done, and it was really different from what our fellow students did.'*⁶³ Alternative platforms were also however founded of course out of a sense of frustration, as most young architects on completing their studies obtained auxiliary drawing positions in the planning institutes, and in the years before 1989 never got their hands on working on bigger projects.

A specific role was played by Petr Krajčí and Ivan Vavřík, who in 1987 at the Ústřední dům lidové armády (Club House of the People's Army) – because *'the darkest place is under the candlestick'*⁶⁴ – wrote up the V.E.S.P.A. proclamation (Volné entuziastické sdružení přátel architektury/A Free Enthusiastic Association of Friends of Architecture), in which they described without embellishment the problems of the building industry at that time. They eventually distributed the several dozen copies of the text among like-minded architects across Czechoslovakia with the wish to initiate a regular meeting of people with a similar frame of mind. The urgency of the issues outlined in the proclamation attracted more young architects to attend the Monday meetings that around the eighth day in the month were held first at the Club House of the People's Army and then at the Municipal House (Obecní dům) in Prague. In 1988 they began calling themselves Vokolo osmého (Around Eight).

Many of the participants at these meetings were actively advocating for the preservation of the historic neighbourhoods of cities and the living environment. This is evidence also of a resistance to the modernist and socialist concept of building *'bright new tomorrows'*. The action plan of Around Eight, which served only the members' internal needs, outlined the most pressing issues: *'A couple of us are engaged in protective action campaigns against the demolition of Žižkov, against the motorway in Stromovka, against the demolition of Břevnov, against the hospital at Na Karlově, against the [Žižkov] TV tower, etc. We organised an exhibition [authors' note – Zadáno pro mladé architektky/Reserved for Young Architects at the Galerie u Řečických/Řečičtí Gallery], which presented these defensive activities to the public. The interest shows that this was no waste of time. The rest, less active of us, we're unsatisfied with our work in the design institutes, we're fighting against prefab buildings, against the industrialisation and fossilised building industry, against the destruction*

of the living environment, against the cultural decline of our surroundings, (...) against the command control of the economy and the state.⁶⁵ With their direct criticism of the political system as a whole the youngest generation of architects also explicitly took aim at the older 'středotlaci' architects. *'The older generation saw the struggle as a professional one, as a struggle for architecture, we saw it is a struggle for freedom, for our existence.'*⁶⁶

With the desire to gain official status for this group, on 4 September 1989 the architects organised a general assembly and established Obecní dům (the Municipal House Association). That evening and over the course of the ensuing weeks dozens of architects from every generation and from the regions as well as Prague signed a joint declaration.⁶⁷ The Municipal House Association wanted to be a platform for discussing current issues in architecture, the building industry, and the environment, and it also planned a bulletin and had ambitions of representing a broad range of architects who did not get representation from existing institutions.⁶⁸ In November 1989 the association evidently sent a petition, *For a Harmonious Architecture*, to the Prime Minister, Ladislav Adamec that had been put together by Jan Sapák, Miroslav Masák, and Josef Pleskot, and that was also signed by other architects.⁶⁹ *'In ten points the text asks the highest government and party representative of the state to work to immediately address the country's moral, political, and economic decline, which at the close of the eighties was manifesting itself also as a crisis in the building industry and architecture.'*⁷⁰

At meetings of the Municipal House Association the newest generation of architects got the idea that they too could establish their own group – Zlatí orli (the Golden Eagles). The meetings and format of this group were largely centred on satire. Their charter document reads: *'It was an ordinary 22. 9. 1989 and a fog was descending in the early evening, and I don't know why but it was golden, and it was descending upon those who had finally become aware of themselves as GOLDEN mistakes.'*⁷¹ The uplifting atmosphere of the evening meetings in pubs was described by Jaroslav Zima: *'We had such a laugh there. Bolshevism was raging on the other side of the window and we were having fun.'*⁷² Large-scale demolitions were taking place in Žižkov, Karel Prager was building his bank in Smíchov, and he wanted to go much further. The Golden Eagles felt a compulsion to define themselves and they decided to make a harsh gesture – at the opening of Prager's exhibition they brought in *'a serious and respectable mourning wreath on which was written "The last farewell, Sweet dreams, or Good-bye"'*⁷³

that they had bought at the Olšany Cemetery. With the impertinence and courage of youth they in this way expressed their wish that Prager further refrain from any of his projects, which in their view were so heartless towards the city.⁷⁴

The dream of the Golden Eagles was to take up a position entirely outside the system of existing institutions, which led them to establish their own school – the Golden School of Architecture. It provided an education to several dozen young architects over the course of 1989.⁷⁵ With the events of the revolution, however, the unofficial school ceased to exist, and most of its teachers started teaching at state universities. Its official closure was marked in 1990 by a happening at the school of architecture at the Academy of Fine Arts (AVU) headed by Emil Přikryl.

Change

Generational affiliation and the related personal experiences of architects necessarily had a determining effect on the nature of individual associations and their approach to architecture and more. Středotlaci in many cases began designing around the late 1960s and early 1970s. By the late normalisation period they therefore already had very rich experience of (and rather diverse viewpoints on) the practice of architectural design and in many respects they unavoidably became a part of the professional structure. The testimony of the members of this group attest to a more restrained approach and a latent fear of their own imperfections, and of uncompromising declarations. Ultimately they made the 'medium' degree of radicalism with which they wanted to approach the world a part of their name.

V.E.S.P.A. and the Golden Eagles, university students and recent graduates, were by contrast more extreme in their opinions and more confrontational in their approach. They did not have as much experience with actual projects, and in their circles they talked about the principles of how the architectural profession and the practice of architectural design as such should work. They became involved almost on an activist level in public issues, such as efforts to protect historic neighbourhoods. They formulated their oppositional political views increasingly more openly. They were of course concerned with architecture, but above it all there was a desire to change the system. Many participants in the activities described above were naturally involved in the very heart of the revolutionary changes in the late 1980s and early 1990s. *'And given the way our activities became systemised, Petr Krajčí and I understood that were going to establish an independent organisation. We would stop playing at being a café collective, and we said to ourselves: we'll*

establish it flat out, like a structure parallel to the union of architects. And that's what gave rise to the Society of Czech Architects [Obec architektů]. By Wednesday, 22 November we had already summoned around 150 architects from the Municipal House to the palace of the architects' union in Malá Strana. Petr Krajčí and I wrote up a declaration that we would be occupying the socialist union of architects. We then passionately read it out in front of those who were invited there on the stairs between the statues of little angels. We smashed through the doors and occupied it. The administrative workers, typists, they joined us, and we gave Novák [Jaroslav Novák, Secretary of the Union of Czechoslovak Architects – authors' note] three days to clear out his office and get out. And that was that.⁷⁶

In a period in which the life of the individual was coseted by 'higher' political interests and the traditional mechanisms of previous decades, the rise and formation of the groups and associations described

above were primarily driven by a fundamental need to mitigate feelings of frustration, to create freely and meaningfully, and to actively seize the initiative and thereby maintain one's sense of integrity. Activities in the unofficial sphere – exhibitions, lectures, regular meetings, gatherings in cafés and pubs, browsing through shared magazines from abroad – helped to create enticing new theories and with considerable personal effects these activities left their mark on actual projects that were created on the premises of the planning institutes in which the participants in these events worked. And the ideas they discussed are still being reflected in their projects to this day. Although the figures who were involved in the activities described above each followed their own path after the Velvet Revolution, in interviews with them it is still possible to discern a sense of nostalgia for the years just before the revolution and a loyalty to the particular group or generation that they were a part of.

- 1 Martina Koukalová, *Panelové tvary v čase: k periodizaci panelových sídlišť* (Panel forms over time: a periodisation of panel housing estates), in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Eva Novotná – Karolína Jirkalová (eds.), *Paneláci 1: padesát sídlišť v českých zemích*, Praha 2016, pp. 12–34.
- 2 *Panelstory aneb Jak se rodí sídliště* (Panel Story – How a housing estate is born), directed by Věra Chytilová, 1979, 96 minutes. The film was banned by censors after its premiere in 1980 and after that could only be shown in certain places outside the capital.
- 3 The quote concludes: 'An exception was the last point in Resolution No. 333/82, which recommended "establishing a museum of contemporary architecture". In 1986 the Collection of Architecture of the National Gallery in Prague was actually established at the instigation of Jiří Kotalík': A letter from the chair of the Czech Union of Architects Zdeněk Kuna to the Středotlaci on 18 December 1987, personal archive of Zdeněk Hölzel; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Prague 2018, p. 29.
- 4 Miroslav Masák, *O stavu československé architektury* (On the state of Czechoslovak architecture), 1987, unpagged (from the personal archive of Miroslav Masák); Monika Mitášová – Jiří Ševčík, *Česká a slovenská architektura 1971–2011, Texty, rozhovory, dokumenty* (Czech and Slovak architecture 1971–2011, texts, interviews, documents), Praha 2011, pp. 48–53.
- 5 *Ibidem*.
- 6 Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* (It was impossible to breathe here: ecology in the Czech lands between 1969 and 1989), Praha 1996; Petr Dvořáček, *Ekologická hnutí v Československu 1968–1969 a jejich podíl na pádu komunistického režimu – program, činnost, perzekuce* (Environmental movements in Czechoslovakia 1968–1969 and their role in the fall of the communist regime – programme, action, persecution) (bachelor's thesis), Faculty of Arts, University of Hradec Králové, 2010.
- 7 Artistic groups from the 1980s built on the ideas and activities of associations from the second half of the 1950s and 1960s, the formation of which was made possible by the thaw and destalinisation (not just in culture) that was initiated by Nikita Khrushchev in his speech at the Congress of the Communist Party of the Soviet Union in 1956.
- 8 Jiří Šetlík, *Léta sedmdesátá a osmdesátá* (The 1970s and 1980s), in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007, p. 378.
- 9 The significance of the unofficial level of these activities is sometimes retrospectively relativised by its representatives and other times it is on the contrary underscored. For more see: Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna*

- v 80. letech 20. století (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Prague 2018.
- 10 A more detailed overview of the galleries and clubs in which the alternative scene showed its work is provided in: Jiří Šetlík, *Léta sedmdesátá a osmdesátá* (The 1970s and 1980s), in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007.
 - 11 Tereza Poláčková, an interview with Zdeněk Hölzel, Prague, 5 June 2018.
 - 12 Husband and wife Jiří and Jana Ševčík became key figures in the theory of architecture and later especially in the field of the visual arts, and they played a fundamental role in shaping the discourse in the contemporary art and architectural scene. From the 1960s to the 1980s Jiří Ševčík worked as a researcher and then also as a teacher at the Czech Technical University in Prague. A collection of writings by Jiří and Jana Ševčík from let 1973–2010 has been published: Terezie Nekvindová, *Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Texty* (Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, texts) Praha 2010.
 - 13 Tereza Poláčková, an interview with Zdeněk Hölzel, Prague, 5 June 2018; Tereza Poláčková, an interview with Michal Brix, Prague, 9 May 2018; Tereza Poláčková, an interview with Ivan Vavřík, Prague, 22 June 2018; Tereza Poláčková, an interview with Jaroslav Zima and Tomáš Prouza, Prague, 4 June 2018.
 - 14 The core members of this group were Zdeněk Hölzel, Jan Kerel, Josef Pleskot, and Jan Benda. They were occasionally joined also by Jaroslav Ouřecký, Jan Sedlák, Michal Brix, and many others.
 - 15 Jiří Ševčík – Jan Benda – Ivana Bendová, *Město Most v obrazu svých obyvatelů. Metoda výzkumu obrazu města a její využití* (The city of Most in the eyes of its inhabitants. The image of the city research method and how to use it), *Acta polytechnica series 1 – on construction*, vol. 16, 1978, no. 3.
 - 16 Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960 (an official Czech translation was only published in 2004). In his book Kevin Lynch writes about the image of their environment that the occupants of a city construct in their own mind, and they then perceive the city they move around in on the basis of that image.
 - 17 Jiří Ševčík – Jan Benda – Ivana Bendová, *Město Most v obrazu svých obyvatelů: metoda výzkumu obrazu města a její využití* (The city of Most in the eyes of its inhabitants: The image of the city research method and how to use it), *Acta polytechnica series 1 – on construction*, vol. 16, 1978, no. 3, pp. 7–22; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Prague 2018, pp. 48–50.
 - 18 *Ibidem*, p. 35; Petr Kratochvíl, *Léta osmdesátá* (The eighties), in: Miroslav Baše et al., *Česká architektura 1945–1995 / Czech architecture 1945–1995*, Praha 1995, p. 62.
 - 19 Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let* (improvisation / the architecture of the eighties), Praha 2021.
 - 20 It was possible to buy foreign magazines from the limited number of them available in a shop with international literature on Spálená street in Prague. Some architects even had magazine subscriptions thanks to friends outside the country. Planning institutes were able to obtain copies of foreign-language publications through the Vědecko-technická společnost (Science and Technology Association).
 - 21 Tereza Poláčková, an interview with Zdeněk Hölzel, Prague, 5 June 2018.
 - 22 Tereza Poláčková, an interview with Rostislav Švácha, Prague, 7 May 2018.
 - 23 Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let* (unbuilt / architecture of the 1980s), Praha 2020.
 - 24 Jiří Ševčík – Jana Ševčíková, *Postmodernismus a my II* (Postmodernism and us II), *Umění a řemesla XXIX*, 1987, no. 4, pp. 61–66; Jiří Ševčík, *Modernismus, postmodernismus, manýrismus* (Modernism, postmodernism, mannerism), *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 135–139; Jiří Ševčík, *Důvod k improvizaci* (A reason to improvise), *Československý architekt XXX*, 1984, no. 1, pp. 4–5; Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí* (Postmodernism without the myths but with the illusions), *Umění a řemesla XXV*, 1983, no. 2, pp. 44–52.
 - 25 *Ibidem*.
 - 26 Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, p. 40.
 - 27 Otakar Nový, *Moderní a postmoderní architektura* (Modern and postmodern architecture), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, no. 4, pp. 157–164.
 - 28 Charles Jencks, *The Language of Postmodern Architecture*, London 1977. Jencks' text was even reviewed in the official press: Jiří Kučera – Jaroslav Ouřecký – Bořislav Babáček, *Řeč postmoderní architektury* (recenze Jencksova textu s ukázkami) (The language of postmodern architecture – a review of Jencks' text and examples), *Architektura ČSR XXXVII*, 1978, pp. 463–467.
 - 29 Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture*, New York 1966. Other books that were extremely well received include: Aldo Rossi, *L'Architettura della città*, Padova 1966; Charles Jencks – Nathan Silver, *Adhocism: the Case for Improvisation*, Doubleday 1972; Charles Jencks, *Modern Movement in Architecture*, London 1987; Christian Norberg Schulz, *Genius Loci / Towards a Phenomenology of Architecture*, New York 1980; Christian Norberg Schulz, *Meaning in Western Architecture*, London 1975.
 - 30 They came to Prague at the invitation of Alena Hromádková and on the occasion of their visit a lecture was held in the flat of architect Jindřich Malátek. Charter 77 signatory Alena Hromádková organised household seminars in the 1980s and actively participated in the samizdat scene. She worked in a conservative right-wing branch of the dissent movement, which established contacts with Prince Charles, whose advisor was Leon Krier: Tereza Poláčková, an interview with Zdeněk Hölzel, Prague, 5 June 2018.
 - 31 Christiana Norberga-Schulze invited Jiří Ševčík: Tereza Poláčková, an interview with Zdeněk Hölzel, Prague, 5 June 2018; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, p. 35; Petr Kratochvíl, *Architektura sedmdesátých a osmdesátých let* (Architecture of the 1970s and 1980s), in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007, p. 37.
 - 32 Lucie Skřivánková, *Paneláky nepředěláš, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem* (You can't remake prefab buildings – an interview with Zdeňkem Hölzelem), *Art & Antiques XVI/XVII*, 2017/2018, nos. 12+1, p. 48.

- 33 Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Dostavba Staroměstské radnice v Praze (Addition to the Old Town Hall in Prague), *Umění a řemesla* XXX, 1988, no. 2, p. 58.
- 34 Jiří Ševčík et al., *Staroměstská radnice jako problém permanentní přestavby* (The Old Town Hall as a problem of permanent reconstruction), Praha 1979, samizdat; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, p. 47; Petr Kratochvíl, *Architektura sedmdesátých a osmdesátých let* (Architecture of the 1970s and 1980s), in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1*, Praha 2007, p. 46.
- 35 Tereza Poláčková, an interview with Zdeněk Hölzel, Prague, 5 June 2018; personal archive of Zdeněk Hölzel.
- 36 Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, p. 47; Petr Kratochvíl, *Architektura sedmdesátých a osmdesátých let* (Architecture of the 1970s and 1980s), in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění VI/1* (The history of Czech art VI/1), Praha 2007, p. 48.
- 37 Michaela Janečková talks about overcoming socialist realism as a major factor in accepting or not accepting postmodernism: Michaela Janečková, *Sídlíště mezi „akcelerací moderny“ a postmodernou* (Housing estates between the 'acceleration of modernism' and postmodernism), (lecture), Uměleckoprůmyslové museum, Prague, 10 April 2018.
- 38 Aldo Rossi spoke explicitly of the experience with socialist realism from Moscow, which helped him to establish a distance from provincial modernist culture: Robin Monotti Graziadei, *Aldo Rossi: "I loved everything about Russia"*, *nulluslocussinegenio.com*, accessed 13. 6. 2022.
- 39 Miroslav Masák, *O stavu československé architektury* (On the state of Czechoslovak architecture), 1987, unpagged, personal archive of Miroslav Masák; Monika Mitášová – Jiří Ševčík (eds.), *Česká a slovenská architektura 1971–2011, Texty, rozhovory, dokumenty* (Czech and Slovak architecture 1971–2011, texts, interviews, documents), Praha 2011, pp. 48–53; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018. Architects of the young generations alluded to functionalism through their theoretical writings as well, for example in an article: Václav Králíček, *Architektonická konfrontace* (Architecture confrontation), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, p. 87.
- 40 Rostislav Švácha, *Česká architektura a její přísnost* (Czech architecture and its austerity), Praha 2004.
- 41 Karolina Jirkalová – Hubert Guzik, Radomíra Sedláková: *Architekti měli v Rusku daleko větší slovo než u nás* (Architects in Russia had a much bigger say than here), in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let* (interviews / architecture of the eighties), Praha 2020, pp. 304–313; Tereza Poláčková, an interview with Radomíra Sedláková, Prague, 21 May 2018.
- 42 Petr Vorlík, *Roztřhané město*, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let* (unbuilt / architecture of the 1980s), Praha 2020, p. 42.
- 43 *Ibidem*, p. 44; Tereza Poláčková, *Urbanistický vývoj Žižkova ve druhé polovině 20. století* (The urbanist development of Žižkov in the second half of the 1980s), (bachelor's thesis), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2015.
- 44 An overview of exhibitions before and after the revolution at the Institute of Macromolecular Chemistry is available at: imc.cas.cz/cz/umch/vystava.htm, accessed 20 May 2022.
- 45 Kurt Gebauer – Marie Judlová – Jiří T. Kotalík – Petr Kovář – Jiří Ševčík – Vladimír Šlapeta (eds.), *Prostor, architektura, výtvarné umění* (Space, architecture, visual art) (exhibition catalogue), Praha – Ostrava, 1983; Jiří T. Kotalík, *Prostor, architektura, výtvarné umění* – Ostrava 1983: vzpomínka na neuskutečněnou výstavu, *Výtvarné umění VII*, 1996, no. 1–2, pp. 37–39; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, p. 56; Petr Krajčí – Dan Merta – Klára Pučerová – Pavel Směták – Petr Vorlík, *Navzdory / architekti 1969–1989–2019* (Defiance / architects 1969–1989–2019), Praha 2020, pp. 18–19; Tereza Poláčková, *Únik z reality* (Escape from reality), in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let* (unbuilt / the architecture of the 1980s), Praha 2020, pp. 134–151; Petra Zápalošová, *Prostor – architektura – výtvarné umění*, katalog výstavy, která nebyla (Space – architecture – visual art, the exhibition catalogue that never was), in: Jan Wollner – Karel Čisáň (eds.), *Svět Labe do Berounky: k neuskutečněným projektům československého umění 60.–80. let*, Praha 2011, pp. 93–99.
- 46 Tereza Poláčková, an interview with Benjamin Fragner, Prague, 3 May 2018.
- 47 Maroš Krivý, *Urbanita 86 a kritika sídliska počas neskorého socializmu* (Urbanita 86 and criticism of housing estates during late socialism), in: Rostislav Koryčánek (ed.), *Paneland: největší československý experiment* (exhibition catalogue), Brno 2017, p. 178.
- 48 Tereza Poláčková, an interview with Benjamin Fragner, Prague, 11 August 2018.
- 49 Jiří Ševčík – Jana Ševčíková, *Malovaná architektura* (Painted architecture), *Architektura ČSR XLV*, 1986, p. 175.
- 50 Benjamin Fragner, *Urbanita 86, Architektura ČSR XLVII*, 1988, p. 28.
- 51 Klára Brůhová, *Hřiště – participace s mediální podporou* (Playgrounds – participation with media support), in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, pp. 174–195.
- 52 Věra Váchová, *Zlatí vynálezci Kurta Gebauera* (The golden discoverers of Kurt Gebauer), *Umění a řemesla XXVIII*, 1986, no. 2, pp. 83–85; Václav Králíček, *Architektura bez architektů* (Architecture without architects), *Umění a řemesla XXVIII*, 1986, no. 3, pp. 32–34; Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí* (Postmodernism without the myths but with the illusions), *Umění a řemesla XXV*, 1983, no. 2, pp. 44–52.
- 53 Karel Honzík, *Ze života avantgardy* (From the life of the avant-garde), Praha 1963, pp. 26–32; Benjamin Fragner, *Výstava „Apelace“ 1967* (The Appeal exhibition 1967), Rostislav Švácha (supervisor), *Kolokvium o dějinách SIALu* (Conference on the history of SIAL), *Liberec 24 – 25. 2. 2011 – part 1* (electronic conference proceedings on DVD), Liberec 2011; Vladimír Šlapeta, *K jubileu výuky architektury na Českém vysokém učení technickém 1920–2020* (The centenary of education in architecture

- at the Czech Technical University 1920–2020), Praha 2020, pp. 26–30, 94–101.
- 54 The exhibition's main organisers were Petr Vačura and Emil Příkryl.
- 55 Tereza Poláčková, an interview with Rostislav Švácha, Prague, 7 May 2018. While in the West the student revolution of 1968 served to confirm a trend in the direction of a more liberal society as a whole. In Czechoslovakia the arrival Warsaw Pact Troops in August of that year brought the very opposite, the suppression of the Prague Spring and a return to strict censorship in every area of public life, including culture, as a tool of political propaganda.
- 56 *Náměstí Republiky* (exhibition catalogue), Praha March – June 1980, samizdat; Klára Brůhová, *Věčné úkoly* (Eternal tasks), in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 60–81.
- 57 Benjamin Fagner, in: Benjamin Fagner – Jiří Ševčík, *STL: Středotlačí* (exhibition catalogue), Praha 1989, p. 5.
- 58 Jiří Ševčík, *Ibidem*, p. 8.
- 59 A letter from the chair of the Czech Union of Architects Zdeněk Kuna to *Středotlačí* dated 18. 12. 1987: personal archive of Zdeněk Hölzel.
- 60 Alica Štefančíková (ed.), *Spišská Kapitula* (conference proceedings), 1985; Juraj Koban, *Kapitoly Kapituly. 30. výročie stretnutia československých architektov v Spišskej Kapitule* (Kapitula chapters: the 30th anniversary of the meeting of Czechoslovak architects in Špišská Kapitula), Košice 2015.
- 61 Benjamin Fagner, *Fragmenty z DNA* (Fragments of DNA), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 2, pp. 8–11; Jiří Ševčík, *STL Středotlačí, Architektura ČSR XLVIII*, 1990, no. 1, pp. 52–67; Josef Hlaváček – Jiří Šetlík – Jaromír Zemina, *Nová skupina* (New Group), *Architektura ČSR XLVIII*, 1990, no. 2, pp. 47–57; Miroslav Masák, *Obecní dům* (Brno Municipal House), *Architektura ČSR XLVIII*, 1990, nos. 5–6, pp. 43–62; P. A. F., *Architektura ČSR XLVIII*, 1990, nos. 5–6, pp. 63–72.
- 62 Tomáš Prouza: Tereza Poláčková, an interview with Jaroslav Zima and Tomáš Prouza, Prague, 4 June 2018.
- 63 Jaroslav Zima: *Ibidem*.
- 64 Tereza Poláčková, an interview with Ivan Vavřík, Prague, 30 April 2015; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial Czechoslovak architectural scene in the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, pp. 94–98.
- 65 *Akční program (zápis) sdružení Vokolo osmého* (Action plan (registration) of the Around Eight association), 18. 7. 1989, personal archive of Ivan Vavřík.
- 66 Tereza Poláčková, an interview with Ivan Vavřík, Prague, 4 April 2017; Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial architectural scene of the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, pp. 94–98.
- 67 The originals of the folios were lost, but copies of some of them are in the archive of Ivan Vavřík.
- 68 *Prohlášení Obecního domu* (The Municipal House declaration), 6 September 1989, personal archive of Ivan Vavřík.
- 69 Monika Mitášová – Jiří Ševčík (eds.), *Česká a slovenská architektura 1971–2011, Texty, rozhovory, dokumenty* (Czech and Slovak architecture 1971–2011, texts, interviews, documents), Praha 2011, p. 206.
- 70 *Ibidem*.
- 71 *Ibidem*, p. 201; Tereza Poláčková, *Urbanistický vývoj Žižkova ve druhé polovině 20. století* (The urbanist development of Žižkov in the second half of the 20th century) (bachelor's thesis), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2015, pp. 100–102; personal archive of Roman Koucký.
- 72 Tereza Poláčková, an interview with Jaroslav Zima and Tomáš Prouza, Prague, 4 June 2018.
- 73 *Ibidem*.
- 74 Tereza Poláčková, *Neoficiální československá architektonická scéna v 80. letech 20. století* (The unofficial architectural scene of the 1980s) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2018, p. 102.
- 75 Instruction began in January 1989. The director of the school was Michal Kohout, lectures on subjects in theory were given by Jiří Ševčík, Petr Rezek, and Vladimír Šlapeta, and groups of around five students each were taught by Tomáš Brix, Karel Hubáček, Milan Knížák, Jan Línek, Vlado Milunić, Miroslav Masák, Emil Příkryl, and Alena Šrámková. Students included members of the Golden Eagles and other young architects who by day sat at the draughting tables in the planning institutes and in the evenings devoted themselves to the Golden School and the projects they were assigned.
- 76 Petr Vorlík – Tereza Poláčková – Klára Ullmannová, *Rozhovor s Ivanem Vavříkem* (An interview with Ivan Vavřík), in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let* (interviews / architecture of the eighties), Praha 2020, pp. 54–61; Petr Krajčí, *Navzdory svazu* (Despite the union), in: Petr Krajčí – Dan Merta – Klára Pučerová – Pavel Směták – Petr Vorlík, *Navzdory / architekti 1969–1989–2019*, Praha 2020, pp. 68–85.

Tvorba životního prostředí, průniky ekologie a architektury

Veronika Vicherková – Lenka Kužvartová –
Jan Zikmund

EN → p. 164

Stav životního prostředí se v Československu setrvale zhoršoval už od padesátých let, kdy se hospodářství země začalo jednostranně orientovat na těžký průmysl. Rostoucí energetické nároky expandujících průmyslových podniků, související výstavby a posléze i vize vývoje budoucí konzumní společnosti žádaly stále silnější intenzifikaci těžby. Například jen hnědého uhlí, základní energetické suroviny státu, která se dobývala povrchovou metodou devastující rozsáhlá území, se v roce 1950 vytěžilo 27,5 milionu tun (7,21 % světového objemu), v roce 1968 už 75 milionů tun (10,2 % světového objemu), s pokračující tendencí růstu.¹ Transformace krajiny, venkovského osídlení i celých regionů se strategickou výrobou nemohla zůstat neřešena.

První, kdo už začátkem šedesátých let varoval před soustavným poškozováním přírody, jehož následky se projeví až v delším horizontu deseti nebo patnácti let, byli hygienici, kteří mohli jen bezmocně přihlížet neustálému obcházení platných limitů pro uvolňování škodlivin do ovzduší.² K tomu se od sedmdesátých let přidává dusivá atmosféra normalizace, která ukončuje společenskou debatu o dalším směřování společnosti. V příštích letech pak určují vývoj pragmatičtí vítězové, kteří dál používají vábničku vědecko-technické revoluce; její emancipační potenciál se jim ale nemůže hodit, a tak jej nahrazují autoritativním diskurzem expertů.³ Co zůstává, jsou teoretické rozbory a analýzy prošpikované grafy, které dnes připomínají spíš bizarní obrazy než

- 1 Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*, Praha 2016, s. 96.
- 2 Hygienické limity určoval hlavní hygienik a jejich dodržování kontrolovaly okresní hygienické služby (OHS), které prováděly i měření. Jediným možným opatřením byly finanční sankce na základě návrhu OHS udělované národními výbory. Výše poplatků, ustavených v šedesátých letech, se v průběhu celého období platnosti nenavýšila a na sklonku osmdesátých let už byla zanedbatelná. Viz Vladimír Matuš – Jan Šváb, *Konference o vědeckých základech hygieny životního prostředí, Československý architekt IX*, 1963, č. 25–26, s. 6.
- 3 Vítězslav Sommer et al., *Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu 1956–1989*, Praha 2019.

←

Sluneční kolektor na ohřev užitkové vody v Domově důchodců v Libniči u Českých Budějovic • Solar collector to heat the utility water in the home for senior citizens in Libnič near České Budějovice

(archiv ČTK, foto Jaroslav Sýbek, 1982)

- 4 Matěj Spurný, Mezi vědou a politikou: ekologie za socialismu a kapitalismu (1975–1995), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 272, 280–281.
- 5 Šlo o masivní požár skladiště hnojiv a dalších zemědělských chemikálií, které při společném hoření generovaly další sloučeniny neznámých vlastností, které zahálily město hustým dýmem. Ošetřeno muselo být několik desítek lidí, někteří si odnesli trvalé následky. Událost měla vliv na bezpečnostní normy skladování chemikálií a iniciovala úvahy o možnostech eliminace postižení kontaminovaného životního prostředí. Viz Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996, s. 94; Ludmila Lehká, *Drahá zkušenost z Boršova*, *Tribuna XXI*, 1989, č. 42, s. 14.
- 6 Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996, s. 121–122.
- 7 Historička Doubravka Olšáková upozorňuje na mezinárodní formování diskurzu a výzkumné agendy v oblasti environmentalistiky, které sehrály významnou roli i v Československu. V padesátých letech to bylo přijetí *Stalinského plánu přetvoření přírody*, který posléze v šedesátých letech nahradil *Mezinárodní biologický program* (IBP, od roku 1963, rovněž se sovětskou účastí i vlivem), jehož cílem bylo zkoumat „biologické možnosti a limity intenzifikace využívání přírodních zdrojů“. V pořadí třetí mezinárodní program, nastolený na počátku sedmdesátých let pod názvem Člověk a biosféra, zahrnoval také úvahy o umělém životním prostředí, a tedy i problematiku architektury, urbanismu a územního plánování. Zde zmiňované instituce – Kabinet architektury, Ekologická sekce Biologické společnosti při ČSAV a další – byly státem zřizovány právě pro potřeby plnění těchto mezinárodních programů

vědecké vizualizace a které měly zvýšit předvídatelnost procesů, a tedy usnadnit plánování v různých oblastech života. Analýzy vznikaly také jako reakce na neoddiskutovatelnou degradaci životního prostředí, v osmdesátých letech už tak masivní, že se přímo odrážela ve zdravotním stavu populace. Přes četné proklamace představitelů režimu se životní prostředí nedařilo chránit a zajistit potřebná cílená opatření. Historik Matěj Spurný vysvětluje paradox tím, že hodnota přírodního bohatství a života ve zdravém prostředí unikala pokusům o kvantifikaci, že ji nešlo vyjádřit „tvrkými“ čísly.⁴

Nespokojenost s nečinností státních orgánů v ochraně životního prostředí, a naopak jejich aktivní účast na jeho ničení, vedla koncem osmdesátých let ke vzácnému spojení architektů, ekologů a veřejnosti, postupně probouzené z letargie normalizačních let. Deziluze obyvatelstva ve vztahu k ochraně veřejného zdraví gradovala ve chvíli, kdy sdělovací prostředky jen s velkým zpožděním informovaly o skutečném rozsahu havárie v Černobylské jaderné elektrárně na jaře roku 1986, po obdobném postupu při požáru v zemědělském podniku v Kyjově-Boršově na začátku roku 1988⁵ nebo při dlouhotrvající inverzi na začátku roku 1989 v severních Čechách.

Ekologičtí aktivisté a ochránci přírody se dlouhodobě vymezovali proti rozsáhlým projektům v krajině, které měnily její ráz; k nimž patřilo například dokončení vodního díla Nové Mlýny, výstavba vodní nádrže s elektrárnou Gabčíkovo–Nagymaros či budování jaderných elektráren. V osmdesátých letech, především v jejich závěru, začali spolu s laickou veřejností i urbanisty a architektky oponovat také projektům ve městech, jako byl třeba plánovaný tunel pod pražskou Stromovkou, asanace Žižkova, rozšíření nemocnice na Albertově v Praze naddimenzovaným blokem budov od Karla Pragera nebo zřízení rychlotramvaje a autodromu v Brně. Spojenou snahou veřejnosti, ochranářů a památkářů se podařilo v roce 1987 zachránit zámek Jezeří, který měl být pozřen dolem Československé armády. Proti špatnému ovzduší vyrazily do ulic Pražské matky (29. května 1989) i obyvatelé Teplic (11.–14. listopadu 1989).⁶

Na chvíli se zdálo, že je možné k oboustrannému prospěchu spojit expertní vědění a laickou zkušenost, že ochrana životního prostředí ve městě a v krajině spolu úzce souvisí a že specialisté, ať už technici (architekti a urbanisté), přírodovědci, nebo ti, kdo se zabývají společností, mohou obohatit svoje postoje o odlišné perspektivy. Značně živelně se tak opět objevila tendence spojovat disciplíny, která provázela mezioborové ustavení a rozšíření pojmu „životní prostředí“ v šedesátých letech minulého století.⁷

Vymezování pojmu životní prostředí

Už na konci padesátých let se na stránkách architektonických časopisů vedla debata o kvalitě nových sídlišť, v níž zaznívala zejména kritika nedostatečného množství a nevhodného umístování zeleně ve městě. Architekt Jiří Gočár rozšířil tuto perspektivu a zaměřil pozornost i na interakce a vztahy mezi člověkem a jeho prostředím – umělým, které si sám vybudoval, i přírodním. Soubor těchto vztahů označil jako životní prostředí.⁸ Pojem zahrnoval mnohohrstevnatou problematiku, protože zkoumání vztahů člověka k jeho okolí vyžadovalo přinejmenším přispění sociologie a psychologie, ale také například hygieny a estetiky. Nedostatečnost vzdělání architektů a urbanistů pro tento účel měla kompenzovat úzká spolupráce s dalšími profesemi. Architektura byla chápána jako tvorba životního prostředí a architekt jako syntetik a koordinátor početného pracovního kolektivu složeného z odborníků různého zaměření.

Šedesátá léta s jejich politickým uvolněním a nadšením z vědecko-technické revoluce takovým projektům přála. V roce 1964 proto vznikl v Praze Kabinet teorie architektury a životního prostředí Československé akademie věd:⁹ „Cílem výzkumů měly být, dá-li se to tak říci, syntetizované návody, jak utvářet a formovat ideální, nebo alespoň optimální životní prostředí pro socialistickou společnost. Výsledky měly sloužit, řečeno slovy Zdeňka Lakomého, ‚decizním orgánům‘ jako návod k rozhodování při plánování rozvoje socialistického státu. Byly tu zastoupeny různé disciplíny, shromážděné ad hoc, v čele byla samozřejmě architektura, pak tu byla sociologie, psychologie, medicína, hygiena, legislativa, zemědělství, psychiatrie.“¹⁰ Podle slov člena výzkumného kolektivu Pavla Halíka se činnost Kabinetu před faktickým rozpuštěním (transformací) mezi lety 1971 a 1972 omezila na diskuse a koordinaci práce na projektech s jinými pracovišti. Synergie různých odborníků a vliv hostů zvenčí, kteří prezentovali příspěvky a účastnili se debat, byla ale bezesporu inspirativní. Dokládá to fakt, že o spolupráci s Kabinetem projevil zájem světoznámý architekt Richard Neutra po svém návratu do Evropy.¹¹ Činnost Kabinetu se však během několika let jeho existence neustálila do jasné podoby, a tedy ani nevyprodukovala žádné koncepční materiály, k čemuž by podle Halíka nepochybně došlo, kdyby existoval déle.¹²

Pozornost zasluží alespoň spisy Zdeňka Lakomého, který Kabinet vedl. V padesátých letech byl čelním propagátorem socialistického realismu a během šedesátých let začal rozvíjet teorii životního prostředí. Z hlediska člověka podle něj existuje dvojí funkce světa: užitná a obytná. Užitná funkce spočívá v dobývání a využívání zdrojů, které člověk v přírodě nachází, obytná funkce pak v identifikaci s prostředím, v němž žije, o něž se stará a vylepšuje ho. Konečným cílem této druhé funkce je spokojený a příjemný život.

a financovány ze státního rozpočtu. Přesto došlo v průběhu času (a výrazně na sklonku sedmdesátých let) ke konečnému rozkolu mezi vědní politikou ÚV KSČ a zájmy akademiků. Viz Doubravka Olšáková – Jiří Janáč, *Kult jednoty: Stalinský plán přetváření přírody v Československu 1948–1964*, Praha 2018; Doubravka Olšáková, *Československo a Mezinárodní biologický program, Soudobé dějiny XXIV*, 2017, č. 1–2, s. 54–77.

- 8 Jiří Gočár, *Architektura a převýchova socialistického člověka, Architektura ČSR XVIII*, 1959, s. 374–375.
- 9 Pavel Halík, *Vzpomínka na Kabinet teorie architektury, Architektúra & urbanizmus L*, 2016, č. 3–4, s. 222–225, zde s. 223.
- 10 Kabinet byl na počátku normalizace zrušen a převeden k Ústavu krajině ekologie ČS AV, v jehož čele stál botanik Emil Hadač. Část Kabinetu pod vedením architekta Otakara Nového přešla v roce 1972 do Ústavu filosofie a sociologie, kde dále působila jako Odbor architektury a životního prostředí. Viz Veronika Rollová, *Skutečnost i program: životní prostředí socialistického člověka (1964–1975)*, in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budaocnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2021, s. 31–75.
- 11 Pavel Halík, *Vzpomínka na Kabinet teorie architektury, Architektúra & urbanizmus L*, 2016, č. 3–4, s. 222–225.
- 12 Za období nerealizovaného syntetického výstupu, ke kterému Kabinet nejspíš směřoval, by mohla být považována monumentální publikace *Ekologická syntéza z téhož mezinárodního programu*. Viz Paul Duvigneaud et al., *Ekologická syntéza*, Praha 1988 (překlad Václava Mezřického a kol., v orig. 1964, dopracované vydání 1980).

Zdeněk Lakomý konstatuje, že od 18. století, tedy od doby počátků průmyslové revoluce, začala převládat užitná funkce nad obytnou, což vede k soudobému intenzivnímu plenění přírodního prostředí. Jediným východiskem je narovnání vztahu mezi oběma funkcemi, k čemuž nedojde bez přehodnocení hospodářské politiky, ale ani beze změny myšlení lidí a jejich vztahu k okolnímu světu.¹³

A právě vztah lidí k okolnímu světu procházel v té době proměnou. Nadšení z vesmírných cest a dalších převratných technologií doplňoval pocit vykořenění i znepokojení ze znatelného ničení přírody. Přitom ochrana přírody a památek se historicky ustavovaly ve stejném období a byly spolu těsně provázané. U obou byl nejprve kladen důraz na ochranu jednotlivých přírodních památek nebo budov a až posléze se zájem těchto oborů rozšířil na péči o celé komplexy kulturní krajiny či městských památkových rezervací.¹⁴ Někteří teoretici reflektovali provázanost mezi kulturou a přírodou (jak k tomu vybízel i široce uchopený program UNESCO s názvem Člověk a biosféra, MAB). Například Gorazd Čelechovský píše v roce 1964: „Pokud člověk respektoval určité zásady, jimiž se příroda řídí, nebo je organicky dotvářel anebo je alespoň neúnosně neznásilňoval, získával tím i on a jeho kultura.“¹⁵ I když režimní postoj k hodnotě historických a kulturních památek byl stejně pokrytecký jako k ochraně přírodního prostředí, což přesvědčivě ukázal Matěj Spurný na příkladu demolice starého Mostu, památková péče se snáze začlenila do fungování státního aparátu a sloužila dokonce jako nástroj propagace státem dosažených úspěchů (viz stěhování pozdně gotického kostela Nanebevzetí Panny Marie v Mostě).

V šedesátých letech díky obrodnému procesu existovala reálná naděje na mezinárodní spolupráci v řešení globálních problémů, což se jevilo důležitější než ideologická hlediska. Mezi lety 1967 a 1971 proběhlo v Československu několik důležitých mezinárodních událostí: kongres Mezinárodní unie architektů v Praze (UIA, 1967, s doprovodnou výstavou *Architektura a životní prostředí* organizovanou Kabinetem teorie architektury a tvorby životního prostředí), konference Mezinárodní unie na ochranu přírody a přírodních zdrojů v Židlochovicích (IUCN, 1970) a sympozium Evropské hospodářské komise OSN na téma životní prostředí v Praze a Ostravě (1971). Od roku 1971 se Československo účastnilo zmíněného programu MAB¹⁶ a také programu v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) zaměřeného na životní prostředí. Na většině akcí se podíleli architekti, zároveň ale začal být patrný posun od komplexně chápaného životního prostředí k jeho čistě přírodovědnému vymezení.

Na počátku sedmdesátých let docházelo ke zřetelnému oddělování dvou pojmů: „životní prostředí člověka“ a obecného „životního prostředí“, které si zakládalo na neantropocentrické perspektivě a bylo prvním nadřazeno.¹⁷ Životní prostředí člověka

13 Zdeněk Lakomý, *První varianta hypotetické koncepce perspektivních tendencí vývoje životního prostředí v ČSSR*, Praha 1966, nepublikovaná studie.

14 Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*, Praha 2016, s. 201.

15 Gorazd Čelechovský, *Utopie v urbanismu: z diskusního příspěvku na II. sjezdu Svazu architektů ČSSR, Československý architekt X*, 1964, č. 10, s. 2; Jan Dostálík, *Organická modernita: ekologicky šetrné tendence v československém urbanismu a územním plánování (1918–1968)*, Brno 2015, s. 181.

16 Paul Duvigneaud et al., *Ekologická syntéza*, Praha 1988, s. 377.

17 Jonáš Chmátal, *Pojetí životního prostředí v expertním myšlení československých architektů 1960–1971* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2017, s. 77–78; dále viz Danuše Kvasničková et al., *Výchova k péči o životní prostředí*, Praha 1984; Josef Říha, *Úvod do teorie životního prostředí*, Praha 1979.

se soustředilo na prostor, v němž lidé žijí, tedy primárně na otázky bydlení a přírodního prostředí, které se váže k městskému prostoru. Zajímaly ho vztahy mezi člověkem a jeho okolím, často se tu tedy využívaly poznatky psychologie, sociologie a studia kultury. Naproti tomu studium obecného životního prostředí bylo spjato s přírodními vědami a ekologií v původním smyslu slova a jeho cílem bylo monitorování a náprava poškozené přírody. Oba přístupy se nejprve prolínaly, sílící biologizace konceptu životního prostředí už ale byla zřejmá.

Mělo to několik příčin. Jednak se někteří humanitně zaměřeni intelektuálové dostali po roce 1968 na „černou listinu“ vzhledem k jejich roli v obrodném procesu. Naopak mnozí přírodovědci byli nově instalovaným režimem podporováni vzhledem k předpokládané hodnotové neutralitě jejich oboru.¹⁸ Zároveň to také odpovídalo potřebě pojem životního prostředí jasněji ohraničit a konkrétněji specifikovat jeho obsah. Zvýšení „vědeckosti“ pojmání životního prostředí a zároveň obroušení hran, které by mohly normalizačnímu režimu překážet, najdeme také u Zdeňka Lakomého, jehož mnohomluvná kritika ničení přírody se proměnila v technokratický rozbor. Rozvíjel systémovou teorii životního prostředí a vytvářel složité modely.¹⁹ Začal spojovat řešení ekologických problémů s dalším rozvojem socialistického zřízení.²⁰

Také architekt Václav Kasalický, který psal asi nejsoustavněji o životním prostředí během sedmdesátých a osmdesátých let, dospěl k podobným závěrům.²¹ Schizofrenní pozice, do níž se dostal teoretik věrný režimu, který chtěl zároveň nalézt řešení ekologických problémů, je patrná z jeho článku *Tvorba životního prostředí v územním plánování*. Na jednu stranu zde kritizuje odsouvání problémů životního prostředí až na dobu, kdy to umožní hospodářská situace, na druhou stranu však píše: *„Nemalou úlohu hraje i skutečnost, že produktivní síly současné socialistické společnosti jsou ještě nedokonale rozvinuty a socialistický výrobní způsob se teprve upevňuje, takže socialistická společnost nemůže ještě ani provést všechna opatření, která by chtěla a o jejichž užitečnosti je jednoznačně přesvědčena (např. odsiřování kouřových plynů v elektrárnách).“*²²

Jak ukázala ve svých textech Veronika Vicherková, v „malém“ se přeci jen schylovalo ke změně. Pod vlivem ropných krizí se v sedmdesátých letech na Západě začal rozpracovávat koncept ekologické architektury. Také v Československu se objevily plány na „solární architekturu“, jejíž podoba se měla odvíjet od co nejeftivnějšího využívání sluneční energie a co nejmenších tepelných ztrát. I když v usnesení předsednictva vlády z roku 1980 byla řeč o energeticky úsporném programu, jenž by umožnil využití sluneční energie pro přípravu teplé užitkové vody v zemědělství, zdravotnictví nebo školství, pro sportovní a rekreační zařízení, pro

18 Matěj Spurný, *Mezi vědou a politikou: ekologie za socialismu (1975–1989)*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 283.

19 Jonáš Chmátal, *Pojetí životního prostředí v expertním myšlení československých architektů 1960–1971* (diplomní práce), FF UK v Praze, 2017, s. 101.

20 Koncept „socialistického člověka“ a „socialistické společnosti“ je domácí paralelou noosféry a etického postoje ekologického vědomí, formulovaného mezinárodním programem. Viz Paul Duvigneaud et al., *Ekologická syntéza*, Praha 1988, s. 378.

21 Václav Kasalický, *Materiální základy životního prostředí*, Praha 1975; idem, *Teorie životního prostředí*, Praha 1980; idem, *Systémový přístup k péči o životní prostředí*, Praha 1985. Václav Kasalický působil ve VÚVA, kde se účastnil řešení výzkumných úkolů i mezinárodních vědeckých programů.

22 Václav Kasalický, *Tvorba životního prostředí v územním plánování*, *Architektúra a urbanizmus XIV*, 1980, č. 1, s. 36. V časopise *Architektúra a urbanizmus*, periodiku vydávaném Slovenskou akademií věd, nadále publikovali i představitelé zaniklého Kabinetu teorie architektury a tvorby životního prostředí.

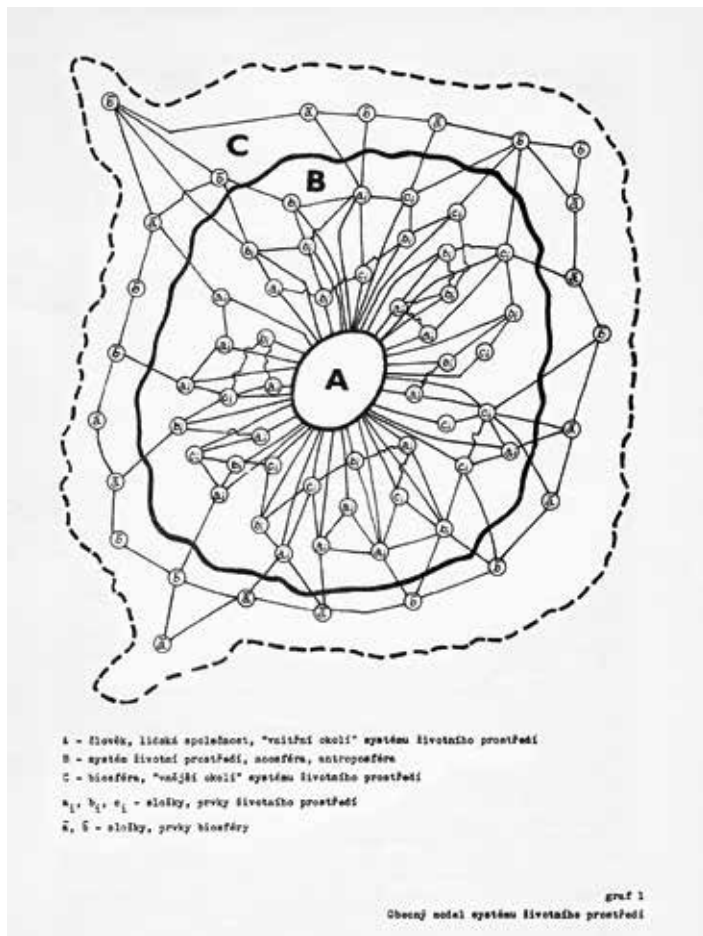

Diagram vztahů v životním prostředí A diagram of connections in the living environment

Václav Kasalický, 1985

Složitá problematika utváření životního prostředí vyžadovala komplexní vědecký a systémový přístup. • The complicated question of shaping the environment needed a complex scientific and systemic approach.

(Václav Kasalický, *Systémový přístup k životnímu prostředí*, Praha 1985, s. 21)

Úrodná půda Fertile ground

Václav Zima, 1985

Otázky životního prostředí spadaly do kompetencí různých orgánů a stejně tak roztržštěná byla i legislativa. Zvýšená pozornost se věnovala ochraně zemědělské půdy. Rámec pro ni vytvořily zákon o ochraně zemědělského půdního fondu (1966) a vyhláška č. 36 Federálního ministerstva zemědělství a výživy ze dne 12. března 1987, nařizující tzv. náhradní rekultivace za zabrané pozemky. „*Kolik zabereš, tolik musíš o kus dál zrekultivovat, výrobní kapacity vem kde vem! A šmytec.*“ (Jiří Franěk, Kdo nám krade půdu?, *Mladý svět* XXIII, 1981, č. 23, s. 10) • Environmental issues were the responsibility of various government bodies and the relevant legislation was equally fragmented. Increased attention was devoted to the protection of the land. The framework for this was established by legislation to protect the stock of agricultural land (1966) and by regulation no. 36 from the Federal Ministry of Agriculture and Food dated 12 March 1987, which ordered the substitute recultivation of annexed land. 'However much you take, you have to recultivate as much a little further along, no matter what that does to production capacity! And that's that.' (Jiří Franěk, Kdo nám krade půdu? / Who's stealing our land?, *Mladý svět* XXIII, 1981, no. 23, p. 10)

(Václav Zima, *Československý architekt* XXXI, 1985, č. 24, s. 2)

rodinné domy a byty, většinu z hrstky experimentálních realizací stavěli soukromí nadšenci.²³

Zaujetí ekologickou agendou přítomné před rokem 1989 přetrvávalo i po něm – 83 % dotázaných na začátku roku 1990 odpovědělo na otázku, co považují za nejdůležitější problém, kterým by se měla zabývat vláda, jednoznačně: „Řešení otázek životního prostředí.“²⁴ Bohužel toto zaujetí vydrželo velmi krátce. Mnoho projektů, proti kterým se původně protestovalo, bylo nakonec se státní podporou realizováno (přehrada Gabčíkovo, Nové Mlýny, jaderná elektrárna Temelín). „Přírodovědecký objektivismus“, přenechání ekologických témat expertům a řešení problematiky životního prostředí prostřednictvím vybraných institucí vedlo k poklesu zájmu veřejnosti o tyto otázky.²⁵

Ekologie v územním plánování

Přes usilovnou práci odborníků na konstituci syntetické teorie životního prostředí zůstávala po celé sledované období zásadním problémem systémová rozdrobenost legislativy i příslušných institucí, ošetřujících jeho jednotlivé aspekty. Resortismus ztěžoval prosazení účinnějších, navzájem provázaných kroků, které by vedly k podstatnému zlepšení. Legislativní opatření v oblasti životního prostředí se v poválečném období silně vázala k ochraně zdraví lidí, případně k ochraně nepostradatelných přírodních zdrojů. V tomto pojetí se zrcadlilo instrumentální chápání přírody a prostředí, umožňující jejich technokratické přetváření, zakleté ve formuli „tvorba životního prostředí“, ve kterém ještě dlouhá léta doznívala lysenkovská doktrína. Jednotlivá resortní opatření byla zaváděna postupně, ponejvíce v šedesátých letech, a odrážela aktuální problémy plánovaného hospodářství. Zatímco na Západě sílil proud neomalthusianismu a environmentální skepse, kterým dala za pravdu ropná krize, v Československu, potažmo ve východním bloku setrvávala oficiální politika do značné míry na pozicích pokrokového technokratismu, byť od šesté pětiletky (1976–1980) doprovázeného programem všeobecné racionalizace spotřeby energie i surovin. V druhé půli sedmdesátých let i v letech osmdesátých tak vedle sebe koexistovaly oba směry, na jedné straně cesta úspor a hledání „měkkých“ řešení, na straně druhé dobíhala dříve započatá náročná technokratická praxe, usilující o udržení statu quo. Na jednom místě tak probíhaly například plošné asanace staré zástavby, současně s plánem užitkových renovací starého stavebního fondu (hlavně pro potřeby bydlení), nebo naopak rozšiřování těžebních území, vykoupené náročnými rekultivacemi.²⁶

V průběhu osmdesátých let v Československu ošetřovalo oblast životního prostředí na 170 předpisů různé právní váhy, spadajících do gesce různých resortů.²⁷ Jejich zavedení do praxe

23 Usnesení vlády č. 247 ze dne 10. 7. 1980, schvalující státní cílový program racionalizace spotřeby a využití paliv a energie; Veronika Vicherková, Slunce místo uhlí: počátky solární architektury v Československu, *Zprávy památkové péče* LXXVII, 2019, č. 2, s. 154–159.

24 Bedřich Moldan (ed.), *Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce roku 1989*, Praha 1989, s. 7.

25 Matěj Spurný, Mezi vědou a politikou: ekologie za socialismu (1975–1989), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 300.

26 Nově vytyčeným cílem bylo, aby plocha otevřených těžebních oblastí nepřesáhla svou rozlohou velikost rekultivovaných ploch. V osmdesátých letech se oproti dřívější nařízené zemědělské rekultivaci prosadila tzv. sociálně vstřícná cesta, kdy se upravovaná území přizpůsobila požadavkům místních obyvatel – např. v případě mosteckého autodromu. Viz Ondřej Hojda, *Rekultivace jako krajinná architektura?*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, s. 234–239; Stanislav Štýs a kol., *Rekultivace území postižených těžbou nerostných surovin*, Praha 1981.

27 Eva Kružíková, *Právo životního prostředí*, in: Michal Bobek – Pavel Molek – Vojtěch Šimíček (eds.), *Komunistické právo v Československu: kapitoly z dějin bezpráví*, Brno 2009, s. 652–669.

28 Nákladnost dlouhodobé sanace a údržby technokraticky narušených ekosystémů byla rozpoznána už na počátku osmdesátých let. Intence zlepšení životního prostředí a jeho využitelnosti tvrdými prostředky, např. meliorací nebo budováním přehrad, se v širším měřítku zcela neosvědčila. Jako rezonující příklad z osmdesátých let lze uvést již zmíněné vodní dílo Nové Mlýny, které po vzoru Vltavské kaskády podle prognóz šedesátých let slibovalo s eliminací pravidelných rozlivů možnost intenzifikace využití rozsáhlých ploch zemědělské půdy i ropných těžebních území, odstranění komářích kalamin a v neposlední řadě vybudování rekreačních zařízení

s kapacitou 80 tisíc návštěvníků. V souhrnné investici okolo dvou miliard korun se skrývalo vystavění systému hrází v délce 5,5 km, 50 km hrází pomocných a stejné délky odvodňovacích kanálů a závlahového systému a v neposlední řadě i likvidace podstatné části vzácného ekosystému zdejších lužních lesů, zaplavení části archeologické kapacity. Viz Oldřich Vítha, Proti vodě na jižní Moravě, *Technický týdeník XV*, 1967, č. 16, s. 4. Jiří Nussberger ovšem o dvacet let později poukázal na nesnadnost a nejistotu ekonomického kalkulu; uváděl ekonomické ztráty plynoucí ze záborů kvalitní zemědělské půdy, výnosů z těžby dřeva i z úhynů ryb v nádržích vinou kumulace organicky znečištěné vody, další náklady vyžádané technickým stavem hrází, s energetickými nároky na přečerpávání prosakující vody, a konečně i nenaplnění předpokládaných výnosů závlahy či rekreačních kapacit, nehledě na kulturní ztrátu přírodních hodnot jedinečného ekosystému velké části lužního lesa s unikátními hnízdišti divokých husí, ohrožení archeologických lokalit v okolí Dolních Věstonic, apod. Pregnantně to pak shrnul v „zákonu, že co není ekologické, nemůže být ani ekonomické“. Viz Jiří Nussberger, Pyrrhovo vítězství, *Tvorba [XLVIII]*, 1988, č. 36, s. 7.

- 29 Od roku 1958 pořizované ateliéry jako Terplan ad.
- 30 Stojí za připomenutí, že vedoucím kolektivem, který stavební zákon vytvořil, byl Miroslav Hegenbart, mj. spoluautor usnesení vlády č. 652/1964, na jehož základě se zřizovaly útvary hlavních architektů, a později po roce 1989 spoluzakladatel České společnosti pro stavební právo, jenž výrazně ovlivnil formulaci stavebního práva i v porevolučním období a stal se i prezidentem Evropské společnosti pro stavební právo.
- 31 Miroslav Martiš – Josef Durdil (Rada pro životní prostředí), *Ekoprogram: výsledky a zkušenosti*, Praha 1987, s. 9.
- 32 Václav Petříček, Významné krajinné prvky a ekologická stabilita, *Ochrana přírody LXXIII*, 2018, č. 2, s. 19.

však vážlo, zdržované hlavně střetem zájmů jednotlivých odvětví a (zdánlivou)²⁸ ekonomickou náročností. Koordiniční orgán tvořila Rada vlády pro životní prostředí, ustavená v sedmdesátých letech. Jak napovídá její název, měla však jen poradní hlas. Od roku 1983 ji nahradila Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj. Do její působnosti spadaly investiční akce, věda a výzkum, a především koncepce konkrétního rozvoje, které se pak otiskly i v hospodářských plánech. Výkonná moc byla delegována mnohem níže a prosazování platné legislativy bylo přeneseno v podstatě až na úroveň Národních výborů. Důležitou roli proto hrálo regionální plánování. Tomu sloužily územně plánovací podklady,²⁹ založené na komplexním sběru dat a analýzách území. Podklady – jednak jako produkt nadoborových týmů a jednak překračující hranice správních regionů – aspirovaly na uchopení životního prostředí vcelku. Těžiště jejich uplatnění ale stále spočívalo zejména v rozpoznání kapacit a zdrojů, které je ještě možno využít (od surovin až po rekreaci). Změnu přinesl pod tlakem mezinárodního vývoje i viditelné devastace až nový zákon o územním plánování č. 50/1976 Sb.³⁰ I když litera zákona hovořila o úkolu územního plánování jako o cestě k zabezpečení trvalého souladu všech přírodních, civilizačních a kulturních hodnot v území, zejména se zřetelem na péči o životní prostředí a ochranu jeho hlavních složek, skutečnost se řídila spíš politickými rozhodnutími s intencí naplnění hospodářských cílů. Přesto možnost utváření rámcových generelů s ohledem na ekologickou stabilitu znamenala návrat pojmu krajiny se širokým obsahem, který rezonoval v české společnosti ještě po celá devadesátá léta.

Jedním z konkrétních pokusů o ekologickou optimalizaci hospodaření v krajině prostřednictvím územního plánování byl *Ekoprogram*, zavedený z iniciativy Federálního ministerstva pro technický a investiční rozvoj v roce 1977. Jeho realizace byla naplánována do tří fází v letech 1977–1987 s cílem vypracovat „rutinně využitelné ekologické podklady pro územní, oblastní a odvětvové plánování na různých úrovních“.³¹ Základem byly přitom podrobné analýzy území (jak je od šedesátých let připravoval Terplan), a také významné krajinné prvky, a směřoval k definici *ekologické stability* vytyčených lokalit. Výstupy programu – souhrnné zprávy – se staly v závěru osmdesátých let základem první celostátní *Koncepce tvorby a ochrany životního prostředí* (1988) a nově nalezené termíny *územní systém ekologické stability* (ÚSES) a *významný krajinný prvek* (VKP) se staly základními pojmy zákona č. 114/1992 Sb., *o ochraně přírody a krajiny*,³² i navazujícího územního plánování.

Program racionalizace spotřeby energie i surovin, vyhlášený od šesté pětiletky, přinesl řadu inovací. Úspory se hledaly všude a stavebnictví zde nabízelo široké možnosti. Na rozdíl od dosavadních opatření, která vesměs směřovala k nápravě škod, se právě tady mohly uplatnit i preventivní kroky. Zdánlivě jednoduchou volbou

Nová krajina

A new landscape

Stanislav Štýs, konec sedmdesátých let

„Exploatace zdrojů povrchovou těžbou způsobuje rozsáhlé transformace v přírodních i socio-ekonomických sférách exploatovaných krajín, většinou úrodných pánevních oblastí. Je narušována litosféra (proměny reliéfu i nadmořských výšek až do několika stovek metrů), atmosféra, pedosféra i biosféra. Od 60. let se postupně pojetí rekultivací změnilo – od úprav dílčích pozemků k formování celistvé krajiny. Rekultivace ovšem nesmí být chápána jako prostá reprodukce původních prvků. Základním kritériem rekultivace je dosažení stavu ekologické vyváženosti, ekonomické potence, zdravotně hygienické nezávadnosti, estetické působivosti, a rekreační účinnosti rekultivované krajiny.“ (Jan Štěpán, Tvorba krajiny pod Krušnými horami, Československý architekt XXVI, 1980, č. 24, s. 4–5) • 'The exploitation of resources through surface mining is causing vast changes in the natural and socioeconomic spheres of exploited landscapes, usually in the fertile basin regions. The lithosphere is being disrupted (a transforming relief and elevations as high as several hundred metres), as well as the atmosphere, pedosphere, and biosphere. Since the 1960s the concept of recultivation has been changing – going from individual plots to whole large areas being subject to landscaping. Recultivation should not, however, be understood as merely reproducing original features. A basic criterion of recultivation is to achieve a state of ecological balance, economic strength, harmlessness to public health, aesthetic impressiveness, and recreational effectiveness in the recultivated landscape.' (Jan Štěpán, Tvorba krajiny pod Krušnými horami / Creating the landscape at the base of the Ore Mountains, Československý architekt XXVI, 1980, no. 24, pp. 4–5)

(Stanislav Štýs – Liběna Helešicová, *Proměny měsíční krajiny*, Praha 1992, s. 202; Stanislav Štýs, *Proměny měsíční krajiny v srdci Evropy*, Most 2000, neustránkováno)

Rekreační areál Benedikt v Mostě
Benedict recreational grounds in Most
 Stanislav Štýs, 1980

Střediska hromadné rekreace, autokempingy a kempy vybavené sociálním zařízením představovaly nezbytné kulisy státní politiky volného času. Při územním plánování a zásazích do krajiny se kladl mimořádný důraz na rekreační využití nově upravovaných lokalit. Tentýž faktor nezřídka předurčoval i budoucí podobu rekultivací. Hydrická rekultivace bývalého lomu Benedikt, i příměstský park na Velebludické výsypce v bezprostředním sousedství centra nového Mostu, realizované podle souhrnného projektu Václava Krejčího, osvědčily vysokou návštěvností společenskou účinnost takového řešení. ● The essential backdrops to the state's recreational policy included mass recreation sites, caravan parks, and campsites with sanitary facilities. Particular attention was devoted in land-use planning and landscape projects to the recreational use of newly developed sites. This same factor also often determined the future character of recultivation work. The former Benedikt quarry underwent hydric recultivation and a suburban park was built on the Velebludice spoil heap in the immediate vicinity of the centre of New Most, based on a project by Václav Krejčí. These sites enjoy large numbers of visitors, demonstrating the social utility of this kind of approach. (Stanislav Štýs - Liběna Helešicová, *Proměny měsíční krajiny*, Praha 1992, s. 248)

Ropák a síla evoluce

The Ropák and the force of evolution

Jan Svěrák, 1988, krátkometrážní film

Proměna životního prostředí má zásadní dopad na všechny živé složky biotopu.

Extrémní podmínky severočeské hnědouhelné pánve, způsobující většinou degeneraci a zánik, ovšem prokázaly i svůj kreativní potenciál. Ojedinělý snímek, populární absolventská dokufikce Jana Svěráka na FAMU, zachytil zdejší endemit - ropáka bahnomilného (*Petroleus mostensis*), jedince druhu mimořádně citlivého na pokles koncentrace sířičitých prvků v atmosféře, který se živí ropnými deriváty a uhelnou drtí.

- The transformation of the environment has a major impact on every living part of the biotope. The extreme conditions in the North Bohemian brown-coal basin, marked by degeneration and extinctions, have also however inspired some creativity. Jan Svěrák created a unique and popular docu-fiction film as his graduation assignment at the Film and TV School of the Academy of Performing Arts. The film focused on a creature endemic to this region - the sludge-loving Ropák (*Petroleus mostensis*), a member of a species that is exceptionally sensitive to any decrease in the concentration of sulphur in the atmosphere and lives off petroleum by-products and coal chips.

(archiv Svěrákfilm, Jan Svěrák, Ladislav Štěpán)

Brontosaurus přerostl
The growth of Brontosaurus
 1988

Hnutí Brontosaurus vzniklo jako mládežnická organizace pod hlavičkou Socialistického svazu mládeže v souvislosti s přípravou na československou účast v mezinárodním programu OSN, které vyhlásilo rok 1974 Světovým rokem životního prostředí. Aktivita hnutí směřovala k terénní dobrovolnické práci (zpočátku výsadbě stromků), která postupně pojímala další a další témata od sběru odpadků přes záchranu živočichů i rostlin z transformačních lokalit až po pomoc s údržbou památek. Kampaň za zlepšení životního prostředí, původně plánovaná na pouhý rok, samospádem setrvala až do konce osmdesátých let a byla důležitým motorem společenského přerodu.

- The Brontosaurus movement originated as a young people's organisation under the Socialist Union of Youth in connection with preparations for Czechoslovakia's participation in an international programme of the United Nations, which declared 1974 the International Year of the Environment. The movement's activities were aimed at volunteer work in the field (initially planting trees), and this then expanded to include more and more issues, from collecting rubbish to protecting the fauna and flora in areas under transformation and assisting in the maintenance of heritage sites. Their campaign to improve the environment, which was originally planned for just one year, generated its own momentum and lasted until the end of the 1980s and was an important driver of transformation in society.

(archiv ČTK, foto Petr Berger)

byla třeba úprava některých norem. Například dnes v souvislosti s architekturou druhé poloviny 20. století asi nejčastěji skloňovaná norma týkající se tepelně-technických vlastností stavebních konstrukcí a budov. Její úprava schválená v roce 1978 znamenala na další léta (do roku 1984, kdy měla být plošně uvedena v platnost) zásadní přestavbu výrobního systému prefabrikovaných dílců, od vývoje až po zvýšení produkce izolačních hmot.

V klíčovém segmentu stavebnictví – oblasti bytové výstavby – došlo ale i k výraznějším změnám než „jenom“ na úrovni prefabrikátů. V rámci přísnější ochrany³³ zemědělské půdy se pozornost zaměřila také zpět do vnitřního města, na regeneraci historického bytového fondu. Jako příklad může posloužit regenerace obytné zástavby pražských Vinohrad³⁴ nebo karlovarského Čertova vrchu, které spolu s dalšími lokalitami (Pardubice, Tábor, Rakovník) posloužily jako referenční vzorek pro sociologické šetření prováděné VÚVA v rámci výzkumného úkolu pro potřeby plánování dalších regeneračních akcí.³⁵ Cílem, podobně jako v případě výše zmíněných rekultivací, bylo zohlednění požadavků budoucích uživatelů území a z toho plynoucí větší efektivita i eliminace dodatečných investic. Také plánování ekologičtějšího rozvoje měst odráželo zjištěnou citlivost ke krajinně ohrožené zánikem. Kromě citlivější kompozice obytných celků, založené na osobitých rysech krajiny (integrace významných krajinných prvků), se promítlo i do plánování městské a příměstské zeleně. Revitalizace a zřizování nových zelených ploch v intravilánu i v suburbii měly zlepšit hygienické podmínky i estetickou kvalitu samotných měst, nabídnout rekreační zázemí jejich obyvatelstvu a zároveň i trochu zmírnit zátěž oblíbených turistických lokalit. I pro tuto úlohu vypracoval Výzkumný ústav výstavby a architektury podrobnou metodiku, kde na vzorku 107 obcí severních Čech, jež se kvůli znečištění dostaly na seznam zvláštního zájmu investičního rozvoje pro sedmou pětiletku (1981–1985), analyzoval základní parametry, které by měl správný generel zeleně zohlednit.³⁶ V Praze se na základě nové vyhlášky o ochraně zeleně č. 2/1981, zdůrazňující její výtvarný a estetický význam pro město, provedla podrobná pasportizace a evidence vegetačních i krajinných prvků a následně na jejím základě vznikl plán revitalizace i generel nově budované zelené infrastruktury.

O naladění vypovídá mnohé jedna dobová anketa: „Mělo by se zapojovat stále více zeleně do center měst. Proč např. stavět problematickou radnici na Staroměstském náměstí, když by byl na tomto místě daleko hezčí a užitečnější park? (...) Pro mnoho architektů — urbanistů je životní prostředí to, co si člověk postaví. Krajina a město jsou pro ně dvě zcela odlišně složky. Jenže ve skutečnosti je město jen vlastně hustěji osídlená krajina, je to integrální součást krajiny.“³⁷

33 Zákon č. 124/1976 Sb. snižoval rozlohu a navyšoval postihy za vyjmutí půdy ze ZPF.

34 Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, č. 10, s. 465; Vladislav Jáchymovský a kol., *Sociologický průzkum v obytném okrsku Karlovy Vary-Čerták: urbanistické středisko města Karlovy Vary*, Karlovy Vary 1978; V. Král a kol., *Sociologický průzkum lokality Vinohrady* (Dílní úkol Modernizace obytných domů a souborů, Výzkumný a vývojový ústav místního hospodářství), Praha 1980.

35 Další probíhaly např. v Táboře, Rakovníku, Pardubicích a jinde, většinou pod vedením kolektivu vědeckých pracovníků Bohuslava Bošky z VÚVA.

36 Václav Beneš, Příspěvek Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Praze k plánování zeleně, *Architektura ČSR XLIV*, 1985, s. 379–382.

37 Emil Hadač, Botanický ústav ČSAV v Průhoncích, Anketa, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 1, s. 49.

Tři obrazy průmyslu

Postavení průmyslu, jakkoliv mnohými označovaného za původce „veškerého zla“, dobře ilustruje rozporuplnou vrstevnatost situace osmdesátých let. Zdevastovaná měsíční krajina, oblasti bez známek života nebo obrazy zkázy s pahýly mrtvých stromů a lagunami jedů místo řek se v osmdesátých letech staly nejviditelnějším projevem socialistické industrializace, poháněné již spíše setrvačností než progresivními vizemi.³⁸ Pochmurná atmosféra průmyslových regionů, exploatovaných jednostranně zaměřenou hospodářskou politikou státu, přitom byla přesným opakem toho, jak si průmysl budoucnosti představovali experti na začátku šedesátých let. Ten měl do flexibilních univerzálních obalů z pokročilých materiálů soustředit nejmodernější technologie s dokonale přesným, počítači řízeným a plně automatizovaným chodem, aby se továrny staly „zářícími laboratořemi moderní výroby“.³⁹ Silný teoretický základ moderního průmyslového závodu, formulovaný Otakarem Štěpánkem, Emilem Kovaříkem, Emanuelem Podráským, Eduardem Teschlerem, Jiřím Girsou či Emilem Hlaváčkem reflektoval nejen aktuální světové tendence, ale v lecčems je dokonce překonal. Zmínění experti totiž dokázali koncepční modely přizpůsobit rigidní struktuře tuzemského stavebnictví s legislativně závaznými rolami investora, projektanta a dodavatele, tedy komplikovanějším podmínkám, než v jakých pracovali architekti na Západě.

Ačkoliv z těchto zásad čerpala průmyslová architektura až do konce osmdesátých let, zmíněné technooptimistické vize se nikdy nenaplnily; přesto i na sklonku průmyslové éry vznikly v Československu továrny, jež zaujaly architekturou, promyšleným provozem i technickým řešením. Platilo to například o mlékárně Laktos v Praze-Kyjích (Potravinoprojekt, Rudolf Holý a kolektiv, 1970–1981), která dostala nejen kultivované formy, ale i zahraniční technologie,⁴⁰ díky kterým patřila k nejmodernějším mlékárenským podnikům v Evropě.⁴¹ Architektonickou kritikou byly tradičně oceňovány stavby pro textilní průmysl, jako v případě dvoufázové dostavby Meriny Trenčín (Centroprojekt, Ludvík Jungwirth, 1970–1985; Zdeněk Chládek, 1987)⁴² nebo přádelny vlny brněnského podniku Mosilana (Centroprojekt, Zdeněk Přibyl, 1980–1987),⁴³ jediné realizované části původně zamýšleného obřího kombinátu (Zdeněk Plesník, projekt 1970–1975).⁴⁴ Progresivními materiály, originální stavební konstrukcí, nápaditou architekturou a moderními technologiemi vynikala i tepelná elektrárna Mělník III (Energoprojekt, Jaroslav Mach, Josef Menzl a kolektiv, 1976–1981).⁴⁵ Elektrárna byla odstavena po čtyřiceti letech provozu v roce 2021, a stala se tak definitivně umlčeným památníkem nedávné minulosti, kdy Československo patřilo k zemím s nejhroší kvalitou životního prostředí v Evropě.

- 38 Například *Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR* (1987) nebo *Zákon o státním podniku* (1988), inspirující se principy Gorbačovovy perestrojky.
- 39 Emil Hlaváček, Vliv automatizace na vývoj závodu, *Československý architekt* V, 1959, č. 20–21, s. 7.
- 40 Alfa Laval (Švédsko), APV (Velká Británie), Gram (Dánsko), Hoyer (Dánsko), Gasti (Německo).
- 41 Oldřich Gojiš, Výstavba mlékárny Praha – Kyje, *Průmysl potravin XXXI*, 1980, s. 15–49; R. H. [Rudolf Holý], Mlékárna Praha – Kyje, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 443–444; Josef Pospíšil, K realizaci mlékárny v Kyjích, *ibidem*, s. 445–447. K osobnosti architekta Rudolfa Holého viz Jakub Potůček – Jan Zikmund et al., *Mlékárna jako úkol hodný architekta: Rudolf Holý*, Praha 2016.
- 42 L. J. [Ludvík Jungwirth], Rekonstrukce a modernizace závodu Merina v Trenčíně, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 256–259; lad, Oděvní závody v Trenčíně, dostavba areálu, *Československý architekt XXXIV*, 1988, č. 12, s. 3; Z. Ch. [Zdeněk Chládek], Oděvní závody, n. p. Trenčín – dostavba závodu, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 3, s. 60–62.
- 43 Zdeněk Přibyl, Výstavba nového areálu brněnské Mosilany, *Československý architekt XXXI*, 1985, s. 7; Z. P. [Zdeněk Přibyl], Vlnařský kombinát Mosilana v Brně, *Československý architekt XXXIV*, 1988, č. 24, s. 3.
- 44 Zdeněk Plesník, Studie vlnařského kombinátu v Brně, *Věstník Centropjektu XII*, 1973, č. 6, s. 6–8.
- 45 Jindřich Postupa – Zbyněk Krychtašek – Jaroslav Mach, Elektrárna Mělník III, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 195–198; Jan Zikmund, Elektrárna minulosti, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 163–167.

Situace byla špatná v tradičních průmyslových regionech, na Ostravsku, Karvinsku a také v Praze, ale naprosto katastrofální podmínky panovaly především ve dvacet kilometrů širokém a padesát kilometrů dlouhém pásu od Ústí nad Labem k Sokolovu. Na malém území se koncentrovaly ty nejhorší projevy průmyslové činnosti. Povrchová těžba uhlí devastovala krajinu i lidská sídla (kromě historického Mostu bylo zlikvidováno přes 100 obcí). Šest velkých tepelných elektráren zde bez jakýchkoliv filtrů spalovalo nekvalitní uhlí s malou výhřevností a vysokým obsahem síry a dalších nebezpečných látek. Jedy do ovzduší, půdy a vody vypouštělo i několik chemických závodů. Na několikrát zpřetrhanou historickou kontinuitu pohraničí navázaly další hromadné odchody lidí, kteří v místě bez budoucnosti už nadále nechtěli žít. Stát, pro který byl tento region strategicky důležitý, dělal všechno pro to, aby vysídlování zastavil.⁴⁶ Vrcholní krajští funkcionáři bránili plánům rozšiřování průmyslové výstavby a premiér Lubomír Štrougal „[v]ždy, když se (...) vrátil ze severních Čech, byl z toho, co viděl, v depresi a (...) musel si dát skleničku, aby se z toho dostal“.⁴⁷ Vláda se i přesto nezmohla na nic víc než na prázdná prohlášení a nezávazná usnesení.

Režim navíc nezveřejňoval žádná oficiální data o míře znečištění ovzduší. Ostatně ani nemohl, protože jednotné systémy na měření emisí se do roku 1990 vybudovat nepodařilo.⁴⁸ Nebylo možné ani publikovat vědecké výsledky dílčích výzkumů, stejně jako informovat o ekologických aktivitách v zahraničí.⁴⁹ Lidem v postižených regionech průmyslová výroba způsobovala zdravotní problémy, ale kvůli informačnímu embargu skutečný rozsah nebezpečí mohli pouze tušit. Změna přišla až po roce 1983, kdy na Štrougalův podnět vypracovala Ekologická sekce při Biologické společnosti Československé akademie věd⁵⁰ tzv. *Rozbor ekologické situace v Československu*. Jeden z dvaceti výtisků dokumentu, který poprvé nastínil skutečný stav životního prostředí v zemi, se dostal k organizačnímu jádru Charty 77, jež se následně postarala o publikování částí zprávy v západních médiích. Stát se ocitl pod nežádoucím mezinárodním tlakem a začal konečně podnikat kroky, jež měly přispět ke zlepšení situace. Tím bylo například vládní usnesení č. 334/85, které ukládalo dle tzv. *Zásad státní koncepce tvorby a ochrany životního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů* v osmé pětiletce s výhledem do roku 2000 v letech 1986–1990 uvolnit ze státního rozpočtu na ochranu životního prostředí nevidaných 17,5 miliard korun. Více aktuálních informací začaly publikovat také odborné a populárně-vědecké časopisy NIKA, Živa, Věda a život, Památky a příroda nebo *Technický magazín*. Stále kritičtější reflexe přinášely také snímky na mezinárodním filmovém festivalu *Ekofilm*.⁵¹

- 46 Obyvatelům regionu stát nabízel různé výhody, jako lepší platové podmínky, přidělení bytu nebo příspěvky na stavbu domu. Později byl lidem, kteří se zavázali zůstat v kraji deset let, vyplácen příspěvek ve výši 2 000 korun, který dostal přezdívkou „pohřebné“. Na opačné straně pak platil nepřímý zákaz přestěhovat se určitým profesím, jako byli lékaři nebo učitelé, kteří měli šanci v jiné části republiky sehnat práci nebo bydlení. Přes všechny tyto kroky migrace obyvatel ze severních Čech rostla.
- 47 Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996, s. 52.
- 48 Systematický monitoring se v nejzatíženějších oblastech týkal pouze oxidů síry a dusíku a pevných částic. Viz Eva Kružíková, Právo životního prostředí, in: Michal Bobek – Pavel Molek – Vojtěch Šimíček (eds.), *Komunistické právo v Československu: kapitoly z dějin bezpráví*, Brno 2009, s. 652. Právníčka Eva Kružíková byla jednou z účastnic seminářů Ekologické sekce, včetně toho na Klínovci, kde byl jako jeden z materiálů prezentován překlad zprávy Římského klubu *Konec plýtvání*, i první varianta zmiňované *Zprávy o stavu životního prostředí*, následně rozpracovaná (na žádost poradce Lubomíra Štrougala na semináři rovněž přítomného) pro potřeby vlády.
- 49 Že na některé informace skutečně platilo embargo, jsme naznačili už výše. Viz Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996, např. s. 66–67.
- 50 Pracovní tým tvořili Emil Hadač, Michal Illner, Rudolf Kolářský, Václav Mezřický, Bedřich Moldan, Věroslav Samek, Jaroslav Stoklasa, Karel Symon, Radim Šrám a Pavel Trpák.
- 51 Více informací o stavu životního prostředí viz Jiří Vavroušek – Bedřich Moldan, *Stav a vývoj životního prostředí v Československu*, České Budějovice 1989; Bedřich Moldan – Jiří Cibulka, *Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce roku 1989*, Praha 1990. O prostředí a ekologických aktivitách v sedmdesátých a osmdesátých letech v Československu viz Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*, Praha 1996.

- V kontextu celospolečenské „environmentální úzkosti“ osmdesátých let může proto překvapit, že v téže době vznikly iniciativy, jež v průmyslu dokázaly vidět ještě něco jiného než obávaný zdroj ohrožení. Právě v chátrajících fabrikách se zastaralým vybavením někteří rozpoznali neopakovatelnou atmosféru a mimořádné hodnoty přehlížené vrstvy kulturního dědictví. Téma, tradičně podporované zejména pamětovými institucemi při výzkumu a popularizaci dějin techniky,⁵² od sedmdesátých let doplňovaly práce, které prezentovaly industriální stavby a areály jako nedílnou součást kulturní krajiny a městského urbanismu.⁵³ Programově organizované obrysy nového zájmu o průmyslové dědictví ovšem nastartovala až demolice cenného nádraží na pražském Těšnově. Jeho severní křídlo nejdříve zmizelo roku 1972 kvůli výstavbě Severojižní magistrály, pro zbylou část se dlouhé roky hledalo nové využití: jako železniční muzeum (SÚRPMO, Petr Feyrer, Vlasta Tlachová, 1980), pro potřeby Muzea hlavního města Prahy a tržnici (Alena Šrámková, Ladislav Lábus, 1981) nebo jako studentské společenské prostory a menza Univerzity Karlovy (Projektový ústav ČVUT, Oldřich Dudek, Jan Plessinger, 1983). Přes všechny tyto snahy o zachování byla zbylá část nádraží v roce 1985 odstřelena. Vzápětí Národní technické muzeum v Praze iniciovalo založení Sekce pro ochranu průmyslového dědictví, ve které se setkalo pozoruhodné spektrum osobností. Z NTM historici Jiří Majer a Jan Hozák. Propojení s akademickou půdou zaštiťoval Emil Hlaváček z pražské Fakulty architektury ČVUT, kde se svým asistentem Tomášem Šenbergerem již několik let zadávali jako témata studentských prací konverze továren. Úpravami průmyslových areálů se ve svých projektech zabývali rovněž studenti Heleny Zemánkové na brněnské Fakultě architektury VUT.⁵⁴ K dalším ohniskům Sekce patřilo Technické muzeum v Brně v čele s Jiřím Mertou, důležitá byla také role památkářů Jiřího Vondry, Yvonne Jankové a Evy Dvořákové, stejně jako desítek aktivisticky naladěných nadšenců z celé republiky. Právě díky mezioborovému složení a různým motivacím Sekce dokázala přinášet do odborné i veřejné debaty nová témata a čerstvé impulsy.⁵⁵ Činnost Sekce prezentoval především *Technický magazín*, ve kterém od počátku osmdesátých let téma průmyslového dědictví přibližoval Benjamin Fagner. Jeho hlavním zájmem bylo zprostředkovat potenciál továren pro jejich nové využití⁵⁶ – principy, jež nepředstavovaly pouze jednu z možností, jak tyto stavby zachránit před likvidací, ale též odrážely dobové debaty o idejích udržitelnosti, recyklace a dalších ekologicky zaměřených přístupech.⁵⁷ Od poloviny osmdesátých let se příklady konverzí industriálních staveb objevovaly i na stránkách dvou nejznámějších oborových periodik, *Architektury ČSR* a *Československého architekta*.⁵⁸ Hledání nové náplně pro budovy se ztracenou původní funkcí se tak postupně stalo seriózním architektonickým úkolem.
- 52 Národní technické muzeum v Praze od roku 1961 vydávalo cyklus studií hlavně z dějin hornictví a hutnictví pod souhrnným názvem *Rozpravy NTM*. Technické muzeum v Brně zase od sedmdesátých let spravovalo Starou huť u Adamova, větrný mlýn v Kuželově, vodní mlýn ve Slupi a kovárnu v Těšanech.
- 53 Kolektiv autorů, *Doklady historie technického rozvoje a zprůmyslnění ostravské městské aglomerace* (interní tisk SÚRPMO Ostrava), Ostrava 1972; Miroslav Baše, Pro srovnání a inspiraci: rozvoj jiné průmyslové lokality v ČR – městské aglomerace Ostravy, in: Radoslava Schmelzová – Dagmar Šubrtová (eds.), *Kladno minulé a budoucí*, Kladno 2007, s. 30–33.
- 54 Helena Zemánková, Nad novými úkoly v přípravě budoucích architektů, *Architektura ČSR* LVI, 1987, č. 4, s. 294–299.
- 55 Jiří Majer, Pro záchranu průmyslového dědictví, *Technický magazín* XXX, 1987, č. 4, s. 51.
- 56 Benjamin Fagner, Odložené továrny, *Technický magazín* XXVII, 1984, č. 8, s. 12–21; idem, Druhý dech industriální architektury, *Architektura ČSR* LVI, 1987, s. 311–315; idem, Tři kroky k industriální architektuře, *Technický magazín* XXXI, 1988, č. 3, s. 6–9; idem, Stavby s vlečkou předsudků, *Umění a řemesla* XXXIII, 1989, č. 4, s. 52–59.
- 57 Benjamin Fagner, O konci věcí, *Technický magazín* XXVI, 1983, č. 3, s. 34–39.
- 58 ~, Čáslav-Vodranty: studie na využití objektu starého pivovaru pro účely tělovýchovy, *Architektura ČSR* XLIV, 1985, s. 362–364; ~, Studie rekonstrukce bývalého pivovaru v Dobříši pro skladové účely n. p. Chirana, *Architektura ČSR* LVI, 1987, s. 326–327; ~, Studie společenského využití starých vesnických trafostanic, *Architektura ČSR* LVI, 1987, s. 336; Alois Nový – Pavel Šiška, Přestavba cihelny pro televizní studia, *Československý architekt* XXXIII, 1987, č. 4, s. 6; ~, Rekonverze „Vaňkovky“, *Architektura ČSR* LVII, 1988, č. 2, s. 8–9; Miloš Bartoň, Přestavba průmyslového území Karolina v Ostravě, *Architektura ČSR* LVII, 1988, č. 3, s. 66–70; K. K., Rekreační areál Žďáchevec na Prachaticku s využitím staré cihelny, *Československý architekt* XXXV, 1989, č. 17, s. 6.

Alternativy a kontinuita

Ekologická krize se stala v osmdesátých letech do značné míry společenským tmelem a katalyzátorem procesu transformace. Průsečíkem snahy ochabujícího režimu nastalou krizi zmírnit (třeba ústupky v ekonomice a podporou družstevnictví nebo proekologického nastavení společnosti), romantického vzdoru proti devastaci i úsilí jednotlivců o to „něco změnit“, je příklad malých vodních elektráren (MVE). Na počátku stálo usnesení vlády č. 304/1979, o *programu rekonstrukcí a výstavbě malých vodních elektráren*, které se podařilo prosadit (i) díky snaze inženýra vodních staveb Františka Pažouta, jenž v té době působil na pozici odborného poradce vlády pro MVE. Usnesení jednak reagovalo na energetickou krizi a jednak aktivně předcházelo úpadku: v roce 1930 u nás fungovalo téměř 15 tisíc malých elektráren, na konci sedmdesátých let jich však zůstalo v provozu pouze 117, a to v důsledku zprovoznění velkých tepelných elektráren, vůči nimž se výkon mikrozdvořů zdál zanedbatelný a nepotřebný.⁵⁹ V polovině osmdesátých let se podařilo znovu zapojit další necelé čtyři stovky.⁶⁰ Většinu podniků provoz malého zařízení nelákal, a to kvůli složitosti předpisů i kvůli nízké výkupní ceně energie.⁶¹ Stát proto během několika let zřídil systém půjček (podobně jako u svépomocné výstavby bytů) a upravil také směrnice pro provoz, a dokonce i pro projekci, kterou pro zařízení do výkonu 35 kW mohly provádět i soukromé osoby. Stejně tak krajské energetické podniky mohly podle vyhlášky č. 140/1983 FMPE od soukromých provozovatelů vykupovat přebytky elektrické energie až do výše 200 tisíc kWh/rok a zařízení.

Malé vodní elektrárny ovšem nepředstavovaly jedinou alternativní cestu. V řadě oblastí byly zaváděny úsporné programy usilující o snížení spotřebované energie, nejprve v průmyslu a zemědělství, teprve posléze i v komplexní bytové výstavbě. Mnohé z pokusů ovšem končily ve slepé uličce, zabeđené komplikovaným a zaběhnutým hospodářským systémem, který jen stěží snášel jakékoliv vybočení. Progres se tak často zastavil hned u prvního kroku, jako v případě uplatnění tepelné rekuperace u bytových domů, již dlouhodobě užívané v průmyslu, kde byly sice vytvořeny technické prototypy a nalezen možný výrobce zařízení, nakonec však sešlo z realizace ověřovací stavby, a tedy i celého dalšího rozvoje.⁶² Problém vytápění byl prověřován z mnoha směrů, velké naděje se vkládaly třeba do využití sluneční energie, ať už aktivním, nebo pasivním způsobem, a i tady vznikla řada projektů komplexně pojatých obytných skupin⁶³ nebo jednotlivých staveb.⁶⁴ Postup k realizaci ovšem narážel na zásadní obtíže, a tak se snad až na experimentální domy ve Valticích, kde se provádělo i měření spotřeby,⁶⁵ v běžné masové produkci nepostavilo nic. Úkol tak zůstal na úrovni svépomoci a zapálených nadšenců z řad jednotlivců či družstev.

59 Jaroslav Těšínský – František Pažout, Smutek a naděje starých jezů, *Květy* XXXVIII, 1988, č. 26, s. 20–23.

60 František Savov, Stavidla otevřená energii mládí, *Tribuna* IXX, 1987, č. 40, s. 1 a 6.

61 František Pažout, *Malé vodní elektrárny 1: ekonomika – předpisy*, Praha 1987, s. 280–281.

62 Olga Myslivečková, Objeví se rekuperační výměníky tepla na střechách našich domů?, *Československý architekt* XXIX, 1983, č. 1, s. 3.

63 Lenka Kužvartová, Trochu jiná sídliště – experimentální projekty VÚVA, in: Petr Vorlík (ed.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 94–109.

64 Veronika Vicherková, Slunce svítí a hřeje, in: Petr Vorlík (ed.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 152–168.

65 Zdeněk Haluzík – Jiří Pánek, Experimentální výstavba bytového domu ve Valticích, *Pozemní stavby* XXXV, 1987, s. 544–548; Martin Zálešák, Spotřeba energie na vytápění experimentálního objektu ve Valticích, *Pozemní stavby* XXXVI, 1988, s. 198–203.

66 S tím souvisela např. i výstavba spaloven pro energetické využití komunálního odpadu, např. v pražských Malešicích, nebo první experimentální čerpací stanice pro skládkový plyn v Libuši. Viz František Straka, *Plyn ze skládek a odpadů*, *Plyn* LXVII, 1987, s. 113–118; Emil Hlaváček, *Spalovna Praha-Malešice*, *Architektura ČSR* XLIII, 1984, s. 454.

I když úspory energie byly patrně (alespoň z počátku) vedeny spíše účetní bilancí, cílená eliminace lokálních topenišť ve velkých městech měla přínos také ve snížení emitovaných škodlivin nedokonalého spalování, a změna otopného systému, spojená s programem regenerace historické obytné zástavby se tedy odrazila pozitivně na zlepšení životního prostředí.⁶⁶ Přes mnoho nedokonalostí a neúspěchů osmdesátá léta znamenala velký posun, s řadou drobných kroků, které ovšem byly pro vývoj nezbytné. Mezi opatřeními, která nám dnes připadají běžná, se třeba poprvé uplatnily regulační kohouty na ústředním topení.

Jak moc se toho ale změnilo do dnešní doby? V osmdesátých letech se vkládaly velké naděje do termosolární energie a různých forem využití bioplynu, tepelných čerpadel a rekuperace. Ačkoliv dnes máme k dispozici pokročilé technologie křemíkových kolektorů, znovu se uvažuje (a to i bez ohledu na aktuální politickou situaci) o znovuprolomení těžebních limitů v severních Čechách.

Stromy odolnější vůči exhalátům
Trees more resistant to emissions
 konec sedmdesátých let

Devastace lesů v horských oblastech severních Čech, skomírající zeleň ve městech, i zhoršující se hospodářské výnosy vyvolaly zájem o výzkum odolnosti jednotlivých druhů i cílenou reprodukci lesních porostů. Výzkumný ústav lesního hospodářství a myslivosti a Ústav experimentální botaniky ČSAV se zaměřily na selekci odolnějších druhů, které měly pozvolna plošně nahradit převládající smrkové monokultury. I s ohledem na předpokládanou větší výtěžnost se počítalo s výsadbou cizokrajných, především severoamerických dřevin, např. douglasky tisolisté či jedle obrovské, experimentálně se vysazoval také smrk pichlavý. ● The devastation of the forests in the mountain regions of Northern Bohemia, the vanishing greenery in cities, and declining agricultural yields generated an interest in research on the resilience of different species and the targeted reproduction of areas of forest growth. The Výzkumný ústav lesního hospodářství a myslivosti (Research Institute of Forest and Hunting Management) and the Ústav experimentální botaniky ČSAV (Institute of Experimental Botany of the Czechoslovak Academy of Sciences) focused on selecting more resilient species to gradually replace the predominant spruce monoculture. Partly with a view to increased yields, there were also plans to plant non-indigenous species, primarily North American wood species such as the Douglas Fir and the Giant Fir, and as an experiment Blue Spruce was also planted.

(František Kalina – Miloš Chroust – Ivo Procházka, *Československé lesnictví*, Praha 1980, s. 125)

Ochrana ovzduší = vyšší komíny a odsíření
Protecting the air = taller smokestacks and desulphurisation
 1999

Hnědohelné elektrárny patřily k největším znečišťovatelům ovzduší. Jako efektivní řešení k rychlé asanaci průmyslových oblastí byla zavedena výstavba vysokých komínů. Výška, často přesahující i 200 m, zaručovala dostatečný rozptyl znečišťujících látek ve vyšších vrstvách atmosféry a eliminovala riziko zvýšené koncentrace v místě produkce. Nedokonalé filtrované exhaláty se ovšem v nižších dávkách dostávaly do dříve nedotčených oblastí. Mezinárodně sledovaný problém přenosu znečištění na velké vzdálenosti vzbudil společenský nátlak, díky němuž se podařilo v průběhu devadesátých let realizovat odsíření všech elektráren provozovaných v Československu. To bylo nicméně připravováno už od počátku osmdesátých let, a teoreticky už jako jeden ze závěrů ekologické konference OSN v Praze v roce 1972. Elektrárna Počeradý byla prvním závodem, kde byla v roce 1985 zahájena spolupráce s konsorciem tří německých firem na realizaci filtračního zařízení na bázi mokré vápenaté vypírky, které bylo uvedeno do provozu roku 1995. ● Brown-coal power plants were among the biggest air polluters. The construction of tall smokestacks was introduced as an effective way to rapidly improve the environment of industrial areas. Tall smokestacks, often more than 200 metres high, were built to disperse pollutants in the upper atmosphere and eliminate the risk of increased concentrations at the point of production. However, lower doses of poorly filtered emissions reached areas previously unaffected. The problem of the long-range transmission of pollution, which was monitored internationally, generated social pressure that led to the desulphurisation of all power plants operating in Czechoslovakia during the 1990s. This, however, had been under preparation since the early 1980s and theoretically was a response to one of the conclusions from the UN environmental conference held in Prague in 1972. The Počeradý power plant was the first plant for which collaboration was established in 1985 with a consortium of three German companies to build a wet lime filtration plant, which began operating in 1995.

(archiv ČTK, foto Radek Petrášek)

Jaderná elektrárna Dukovany
Dukovany nuclear power plant
 1985

„Dukovany jsou naší nadějí i jistotou, přítomností i budoucností energetiky.“ (Petr Smrž, Sonda do duše montéra, *Tvorba* [XLV], 1985, č. 42, s. 13) Po Jaslovských Bohunicích druhá československá jaderná elektrárna, realizovaná za významné účasti sovětských expertů. Postupné uvádění do provozu v letech 1985–1987 se ve svém poločase protulo s největší dosavadní nukleární havárií – výbuchem elektrárny v Černobylu. Když kontrolní měření v Dukovanech prokázala zvýšenou úroveň radiace, bylo zprvu obtížné „odhalit“, že kontaminace nepochází ze zdejších reaktorů. Vládní opatření totiž „usměrňovala informovanost“ obyvatel a např. *Rudé právo* přineslo první krátkou noticku o černobylské havárii s třídním zpožděním až 29. dubna a na straně 7. (Havárie reaktoru, *Rudé právo* LXVI, 29. 04. 1986, č. 100, s. 7) ● ‘Dukovany is our hope and security, the present and the future of energy.’ (Petr Smrž, Sonda do duše montéra / Probing the soul of an assembler, *Tvorba* XLII, 1985, no. 42, p. 13) This was the second power plant in Czechoslovakia, after Jaslovské Bohunice, built with the extensive involvement of Soviet experts. It began operating in stages between 1985 and 1987, during which time, however, the biggest nuclear disaster to date occurred at the Chernobyl plant. When increased radiation was measured at Dukovany during checks, it was initially difficult to ‘detect’ that the contamination was not coming from local reactors. Government measures ‘regulated how informed’ the population was on these matters – for example, *Rudé právo* newspaper published a short notice on the Chernobyl accident on 29 April, a full three days after it occurred, and printed it on page 7. (Havárie reaktoru / An accident in the reactor, *Rudé právo* LXVI, 29 April 1986, no. 100, p. 7)

(archiv ČTK, foto Vít Korčák)

Creating the Environment, the Intersections of Environmentalism and Architecture

Veronika Vicherková – Lenka Kužvartová – Jan Zikmund

The state of the environment in Czechoslovakia began to deteriorate steadily in the 1950s, when the country's economy adopted a one-sided focus on heavy industry. Mining activity expanded at an ever-increasing rate to meet the growing energy demands of burgeoning industrial enterprises and construction activity, and to fulfil the vision of developing a consumer society. For example, 27.5 million tonnes of brown coal alone – the basic raw material used for energy by the state and sourced through opencast mining methods that devastated vast areas – was extracted in 1950 (an amount equal to 7.21 % of world production). By 1968 that figure had risen to 75 million tonnes (10.2 % of world production), and it continued to increase after that.¹ The transformation of the landscape, rural settlements, and entire regions where strategic production was located could not be left unaddressed.

Public health officials were the first to begin issuing warnings by the early 1960s about the systematic damage being inflicted on nature, the effects of which would only become apparent in a longer-term outlook of ten to fifteen years. They could only look on helplessly and watch as set limits on the level of pollutants that could be released into the air were repeatedly violated.² All this was compounded by the onset of normalisation in the 1970s, which produced a suffocating atmosphere in society that made any discussion of its future direction impossible. In the years that followed, the opportunists who accepted the new situation for the benefit of their own careers had a strong hand in shaping future developments. The promise of a scientific and technological revolution continued to be held out as bait, but much of the discourse around scientific advances or decisions in that direction was authoritative, with little tolerance for discussions, questions, or alternative proposals, even from other scientists, the way there would have been in a democratic society.³ What we have left from this are the theoretical analyses larded with graphs that were intended to make processes more predictable and therefore easier to plan in different areas of life, but nowadays look more like strange diagrams than scientific visualisations. These analyses were also produced in part as a response to the undeniable degradation of the environment, which by the 1980s had

become so extensive that it was directly impacting the health of the population. Despite the many declarations made by the regime's leaders, the environment was not being protected or addressed with targeted measures. Historian Matěj Spurný has explained this paradox as resulting from the fact that the value of nature and of life in a healthy environment defied quantification and could not be expressed in 'hard' numbers.⁴

Discontent with the inaction of the state authorities to protect the environment and moreover with their active participation in its destruction led in the late 1980s to the formation of a rare alliance between architects, environmentalists, and the public, as they gradually awakened from the torpor of the normalisation years. The sense of disillusionment in the population about matters relating to the protection of public health reached a high point after the media were slow, reluctant, somewhat afraid even to inform the public about the true extent of the accident at the Chernobyl nuclear power plant in the spring of 1986, and after the regime similarly failed to warn the public about the potentially serious danger to them from a chemical fire that broke out at the agricultural plant in Kyjov-Boršov in early 1988⁵ and about the long period of atmospheric inversion in northern Bohemia in early 1989.

Environmental activists and nature conservationists had long opposed large-scale development projects in the countryside that altered its character, examples of which included the Nové Mlýny hydroelectric dam, the construction of the Gabčíkovo-Nagymaros hydroelectric power plant and reservoir, and nuclear power plants. In the 1980s, and especially towards the close of the decade, urban planners and architects as well as the general public began to oppose industrial or infrastructure projects in cities, such as the plans to build a tunnel under Stromovka Park in Prague, a redevelopment project for the district of Žižkov, the expansion of the Albertov Hospital in Prague with the addition of a huge block of buildings by Karel Prager, or the construction of a rapid tram line and an automobile racing circuit in Brno. The joint efforts of the public, environmentalists, and heritage conservationists were instrumental in saving Jezeří Castle in 1987, which was otherwise going to be swallowed up by the construction

of the Czechoslovak Army Mine. Meanwhile the residents of the town of Teplice (11–14 November 1989) and the Prague Mothers (29 May 1989) environmental group took to the streets to demonstrate against the pollution in the air.⁶

For a time it seemed that it might be possible to combine expert knowledge and lay experience to mutual benefit, that environmental protection in the city and in the countryside would be closely connected, and that professionals, such as architects, urban planners, natural scientists, and experts dealing with society could draw on the perspectives of others to enrich their own views. There had been a somewhat spontaneous reoccurrence of the tendency for different disciplines to come together that had accompanied the interdisciplinary creation and expansion of the concept of the 'environment' in the 1960s.⁷

Defining the living environment

By the end of the 1950s debates about the quality of the new housing estates unfolded on the pages of architectural magazines, where particular criticism was directed at the insufficient amount and inappropriate placement of greenery in the cities. Architect Jiří Gočár took this perspective even further and focused attention on the interactions and relationships between people and their environment – both the manmade and natural environments. He called this set of relationships the 'living environment'.⁸ There were many layers to this concept. Studying the relationship of humans to their environment required, at the very least, input from sociology and psychology, as well as public health and aesthetics. It was recommended that architects and urban planners therefore work in close collaboration with other professionals in areas where they lacked training. Architecture was understood as the creation of a living environment, and the architect as the synthesiser and coordinator of a large working team of experts from different fields.

The 1960s were more favourable to the pursuit of such ideas as the political situation became more relaxed and there was growing enthusiasm for a revolution in science and technology. In 1964, the Kabinet teorie architektury a životního prostředí (Department of Architectural and Environmental Theory) was established as part of the Československá akademie věd (Czechoslovak Academy of Sciences) in Prague.⁹ The aim of the department's research was to provide synthesised guidelines, so to speak, on how to shape and build the ideal or at least optimal living environment for a socialist society. In the words of Zdeněk Lakomý, the results of the research were to serve "decision-making bodies" as guidelines for

*planning the development of the socialist state. Various disciplines were represented, having been convened ad hoc, with architecture at the helm, of course, and then there was sociology, psychology, medicine, public health, legislation, agriculture, psychiatry.*¹⁰ According to Pavel Halík, a member of the team that did the research, the work of the department – until it was dissolved (transformed) between 1971 and 1972 – was limited to discussions and to coordinating project activities with other departments. The synergy produced by the involvement of various experts and the influence of outside visitors who presented papers and participated in debates was nevertheless certainly inspiring. This is evidenced by the fact that even the world-famous architect Richard Neutra expressed interest in working with the department after he returned to Europe.¹¹ Over the course of the several years in which it existed, however, the department's activities did not acquire a sharper focus and thus did not produce any conceptual materials, which, according to Halík, would undoubtedly have happened if it had existed longer.¹²

The writings of Zdeněk Lakomý, who headed the department, warrant some attention here. In the 1950s he was one of the foremost champions of socialist realism and in the 1960s he began to develop a theory of the living environment. He argued that for humans the world has two functions: a utilitarian one and a habitational one. The utilitarian function involves the extraction and exploitation of the resources that humans find in nature, while the habitational function is about identifying with the environment one lives in, cares for, and seeks to better. The ultimate goal of the latter function is a happy and pleasant life. Zdeněk Lakomý claimed that since the 18th century, when the industrial revolution began, the utilitarian function had come to prevail over the habitational function, resulting in the intensive plundering of the natural environment. The only way out was to adjust and better balance the relationship between the two functions, which would not happen without a rethinking of economic policy, and without also changing the way people think and how they relate to the world around them.¹³

And it was the relationship of people to the world around them that was going through a transformation at that time. The enthusiasm for space travel and other disruptive technologies was coupled with a sense of uprootedness and concern about the noticeable destruction of nature. The protection of nature and the conservation of heritage were historically established around the same time and were closely intertwined. In both cases, the focus was first on protecting individual natural or heritage sites and only later did the interest of these fields extend to protecting whole cultural

landscapes or urban conservation reserves.¹⁴ Some theorists reflected on the interconnectedness between culture and nature (as promoted by UNESCO's broadly conceived Man and the Biosphere Programme, MAB). For example, in 1964 Gorazd Čelechovský wrote: 'If man respected certain principles governing nature or organically worked with them or at least did not violate them beyond what can be sustained, he and his culture would benefit from this.'¹⁵ Although the communist regime was as hypocritical in its attitude to the value of historical and cultural sites as it was in its approach to protecting the natural environment, heritage conservation was more easily integrated into the workings of the state apparatus and even served as a tool for promoting the state's achievements (e.g. the relocation of the late gothic Church of the Assumption of Mary in Most) – as Matěj Spurný has so persuasively shown through the example of the demolition of 'Old Most', the predecessor to the new town of the same name at slightly different location to the south.¹⁶

In the 1960s the process of renewal in society ushered in by the Prague Spring gave rise to a real hope for international cooperation to address global problems, which seemed more important than ideological considerations. Between 1967 and 1971, several important international events took place in Czechoslovakia: the International Union of Architects held its congress in Prague (UIA, 1967, with an accompanying exhibition *Architecture and the Environment*, organised by the Department of Architectural Theory and Creation of the Environment), the International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources had a conference in Židlochovice (IUCN, 1970), and the United Nations Economic Commission for Europe held a symposium on the environment in Prague and Ostrava (1971). In 1971 Czechoslovakia began to take part in the aforementioned MAB Programme¹⁷ and in a programme that was organised as part of COMECON with a focus on the environment. Architects took part in most of the events, but it was possible to see at the same time a shift away from a more comprehensive interpretation of the environment towards a definition centred wholly on nature.

By the start of the 1970s a clear distinction had formed between two concepts: the 'human environment' and the 'general environment', the latter of which was based on a non-anthropocentric perspective and was deemed superior to the former.¹⁸ The human environment referred to the space people live in and was primarily concerned with issues relating to housing and the type of natural environment found in an urban space. It was concerned with the relationships between people and their environment, and thus often drew on the

findings of psychology, sociology, and cultural studies. In contrast, the study of the general environment was linked to the natural sciences and to ecology, in the original sense of the word, and its aim was to monitor nature and remedy damage to the natural world. These two concepts were initially intertwined, but the increasing biologisation of the concept of the general environment was already apparent.

There were several reasons for this increasingly biologically centred understanding of the environment. First, after 1968 some humanities-oriented intellectuals ended up on a 'blacklist' because of their role in the renewal process. Conversely, many natural scientists received support from the newly installed regime because of the assumed neutrality of their field.¹⁹ This shift also serviced a need to more precisely delimit the concept of the environment and define its meaning more specifically. The work of Zdeněk Lakomý exemplifies this more 'scientific' understanding of the environment and the blunting of any edges that could have obstructed the normalisation regime's plans. His flowery but empty criticism of the destruction of nature transformed into mere technocratic analysis. He developed a systems theory of the environment and created complex models of relations within the environment,²⁰ and he began to link the solutions to ecological problems to the further development of the state-socialist system.²¹

A similar outlook was adopted also by architect Václav Kasalický, who was the person who probably wrote most consistently about the environment during the 1970s and 1980s.²² The schizophrenic position that this theorist loyal to the regime landed in as he simultaneously sought solutions to environmental problems is apparent in his article *The Creation of the Environment in Spatial Planning*. On the one hand, he criticised environmental problems being put off until the economic situation can deal with them, but on the other hand he wrote: 'A not insignificant role is played by the fact that the productive forces in contemporary socialist society have not yet been developed to perfection and the socialist mode of production is still being consolidated, so socialist society is as yet unable to implement all the measures it would like and of whose usefulness it is clearly convinced (e.g. the desulfurising of power plant emissions).'²³

As Veronika Vicherková has shown elsewhere, in a 'small' way things were moving in the direction of change. Under the influence of the oil crises in the 1970s a new concept of environmental architecture began to be developed in the West. In Czechoslovakia as well, plans emerged for 'solar architecture', where the form of a work of architecture was to be determined by the most efficient use of solar energy and the lowest

possible heat loss. A resolution issued by the Prime Minister's Office in 1980 referred to an energy-saving programme that would use solar energy to heat utility water for use in agriculture, health, education, sports and recreational facilities, and houses and flats, but most of the few experimental projects of this kind that were actually implemented were the work of people with a private interest in solar energy.²⁴

The interest in the environmental agenda that existed before 1989 endured beyond that year, as 83 % of those surveyed in early 1990 when asked what they considered the most important problem the government should address said '*environmental issues*'.²⁵ Unfortunately, this interest was short-lived. Many projects that had originally been opposed were eventually implemented with state support (Gabčík Dam, Nové Mlýny, Temelín nuclear power plant). The public's concern with these issues waned under the influence of a belief in the 'objectivity of the natural sciences' and in leaving environmental questions to the experts and the solutions to environmental issues to selected institutions.²⁶

Environmentalism in regional planning

Despite experts' efforts to construct a synthetic theory of the environment, an enduring problem throughout the period under observation here was that the legislation and institutions dealing with individual aspects of the environment were disintegrated. The parochial or insular approach ministries applied to their work made it difficult to promote more effective interrelated action that would lead to substantial improvement. After the Second World War, legislation relating to the environment was largely aimed at protecting the health of the people or protecting essential natural resources. This reflected an instrumental understanding of nature and the environment that supported the adoption of a technocratic approach to reshaping the natural world, which was encapsulated in the phrase 'creating the environment' and for many years reflected the ideas of Lysenkoism. Ministries gradually introduced various measures, mostly in the 1960s, that reacted to current problems in the planned economy. While there were growing trends of neo-Malthusianism and environmental scepticism in the West, concerns substantiated by the oil crisis, in Czechoslovakia and by extension the Eastern Bloc official policy largely remained governed by a progressive technocratism, which, from the time of the sixth five-year plan (1976–1980), was accompanied by a general rationalisation of energy and the consumption of raw materials (e.g. recycling, reuse of materials). There were therefore two co-existing tendencies in the second half of the 1970s and in the 1980s: a question for

energy-efficiency and 'soft' solutions on the one hand and the demanding technocratic practices that had been initiated earlier and sought to maintain the status quo on the other. As a result, it was possible to find in one place the large-scale demolition of old buildings to be replaced by new ones alongside plans to renovate old building stock (mainly for use as housing), or, conversely, the expansion of mining areas alongside attempts at redemption through elaborate revegetation efforts.²⁷

Over the course of the 1980s, 170 regulations were under the authority of various ministries and of varying degrees of legal importance introduced in Czechoslovakia to deal with the environment.²⁸ In practice, however, their implementation was delayed, usually as a result of a conflict of interests between different sectors or because of how (ostensibly)²⁹ costly they were. The coordinating body was the Rada vlády pro životní prostředí (Government Council for the Environment), established in the 1970s. However, as its name indicates, it had only an advisory function. It was replaced in 1983 by the Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj (State Commission for Scientific, Technological and Investment Development). Its remit included investment projects, science, and research, and, in particular, specific development ideas that were then incorporated into economic plans. Executive authority for the protection of the environment was delegated at a much lower level and the enforcement of legislation was essentially devolved down to the level of the national committees. An important role in optimal land use and the protection of the environment was therefore played by regional planning. This required the preparation of land-use planning materials,³⁰ which were based on the collection of comprehensive data and an analysis of the given area. These materials – as the product of interdisciplinary teams and in transcending the boundaries of individual administrative regions – aspired to grasp the environment as a whole. Their focus, however, was still on identifying capacities and resources that could yet be exploited (from raw materials through to recreation). Under the pressure of international development and the visible devastation change was finally ushered in by the new *Regional Planning Act No. 50/1976*.³¹ Although the letter of the law spoke of regional planning's task as being a way to ensure enduring harmony between all the natural, civilisational, and cultural qualities in a region, especially by caring for and protecting the environment and its main components, reality was guided more by political decisions driven by a desire to meet economic objectives. Nevertheless, the possibility of creating more general framework plans that would address ecological stability meant the return of a concept of the

landscape that had a wider meaning and one that was still resonating in Czech society in the 1990s.

One concrete attempt to employ land-use planning to environmentally optimise landscape management was Ekoprogram, a programme initiated by the Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj (Federal Ministry for Technical and Investment Development) in 1977. The plan was to implement the programme in three stages between 1977 and 1987 and to develop *'routinely applicable environmental materials for planning in different regions, districts, and sectors on various levels'*.³² This has to be based on detailed analyses of the given area that reflected limits (that the State Institute for Regional Planning / Terplan had been preparing since the 1960s) and identified *'significant landscape features'* in order to determine the environmental stability of the defined localities. The programme's outputs – summary reports – formed the basis in the late 1980s for the first national *Koncepce tvorby a ochrany životního prostředí* (Concept for the Creation and Protection of the Environment, 1988), and the newly invented phrases *regional system of environmental stability* (územní systém ekologické stability – ÚSES) and *significant landscape feature* (významný krajinný prvek – VKP) became the basic terms of Act No. 114/1992 on the Protection of Nature and the Landscape³³ and related regional planning.

The programme to rationalise the consumption of energy and raw materials that was announced moving forward from the sixth five-year plan ushered in a number of innovations. Savings were sought everywhere, and the construction industry offered a wide range of possibilities in this respect. Unlike other measures that had been taken to that time and were mostly aimed at repairing damage, now preventive measures could also be applied. A seemingly simple option was to adjust certain standards – for example, the regulation governing the thermal performance of structures and buildings, which is today probably the most criticised issue of post-war architecture. As a result of an amendment to this regulation in 1978, the system for producing prefabricated components – from the point of experimental development through to the increased production of thermal materials – had to be fundamentally overhauled over the ensuing several years (by 1984, when the regulation would come into effect across the board).

In one key sector – housing construction – more significant changes came about even beyond 'just' the area of prefabricated components. As part of the stricter preservation of agricultural land,³⁴ attention turned again to the interior of cities and the regeneration of historic housing stock. Examples of such projects include the

regeneration of residential buildings in the Vinohrady district in Prague³⁵ or in Čertův Vrch in the town of Karlovy Vary. These two towns and some other locations (Pardubice, Tábor, Rakovník) were the source of the population samples for a sociological survey carried out by the Výzkumný ústav výstavby a architektury (Research Institute of Construction and Architecture – VÚVA) as part of research commissioned to aid the planning of future regeneration projects.³⁶ The aim, as in the case of the aforementioned post-industrial regeneration projects, was to consider the needs of the future users of an area and thereby to improve efficiency and eliminate additional investments. Planning that involved a more environmental form of urban development reflected a heightened sensitivity to landscapes at risk of being lost. This awareness made itself felt both in a more sensitive design of residential areas that took into account the distinctive features of the landscape (incorporating significant landscape features) and in the way urban and suburban green spaces were designed. The revitalisation and the creation of new green spaces in inner cities and in suburbs was intended to improve the sanitary conditions and aesthetic qualities of the cities, to offer residents recreational facilities, and to somewhat ease the burden on popular tourist sites. This was one of the reasons why VÚVA put together a detailed set of methods, where it determined the basic parameters that need to be taken into account in a proper master plan for green areas based on an analysed of a sample of 107 municipalities in north Bohemia that, because of their air pollution levels, were on a list of special interest for investment development in the seventh five-year plan (1981–1985).³⁷ In Prague, a new regulation on the protection of green areas (No. 2/1981) that emphasised their visual and aesthetic importance for cities led to the creation of a detailed inventory and records of the city's regeneration and landscape features, which served as the basis for the formulation of a revitalisation plan and a general large-scale plan for the construction of new green infrastructure in the city.

The survey tells us much about the public mood at the time: *'More and more greenery should be introduced into the city centres. Why, for example, build a problematic town hall on the Old Town Square when on the same site it would be much nicer and more useful to have a park? (...) For many architects–urban planners the living environment is what people build it to be. The landscape and the city are for them two completely separate components. But in reality, a city is really just a more densely populated landscape, it is an integral part of a landscape.'*³⁸

Three images of industry

The position of industry, however much it may be decried as 'the root of all evil', provides a good illustration of the contradictory facets of the situation in the 1980s. Devastated moonscapes, areas devoid of signs of life, and scenes of devastation, filled with dead tree stumps and toxic lagoons instead of rivers, became the most visible manifestations of socialist industrialisation in the 1980s, which rode more on inertia than progressive visions.³⁹ The bleak atmosphere of industrial areas exploited by a state economic policy with a one-sided focus was the very opposite of what experts in the early 1960s had imagined the future of industry would be like, where it would feature the most modern technologies and precise, computerised, and fully-automated operations housed in flexible, universal envelopes made of advanced materials, turning factories into 'shiny laboratories of modern production'.⁴⁰ The strong theoretical basis of the modern industrial plant as conceived by Otakar Štěpánek, Emil Kovařík, Emanuel Podráský, Eduard Teschler, Jiří Gírsa, and Emil Hlaváček not only reflected current international trends but in many ways even surpassed them. These experts were able to adapt their conceptual models to the rigid structure of the domestic construction industry, with the legally required involvement of investor, (architectural) designer, and contractor, conditions that were more complicated than the ones in which architects in the West had to work.

Although industrial architecture continued to draw on these principles until the end of the 1980s, the techno-optimistic visions described above never became a reality. Nevertheless, even towards the end of the industrial era factories were being built in Czechoslovakia that had remarkable architecture, well-structured operations, and the appropriate technological designs. This was true, for example, of Laktos dairy in Prague-Kyje (Potravinoprojekt, Rudolf Holý et al., 1970–1981), which not only had a sophisticated design but also got its technology from abroad,⁴¹ which made it one of the most modern dairies in Europe.⁴² Buildings in the textile industry have traditionally drawn praise from architectural critics, and this remained true with the two-stage extension added to Merina Trenčín (Centroprojekt, Ludvík Jungwirth, 1970–1985; Zdeněk Chládek, 1987)⁴³ and the wool spinning mill of the Mosilana factory in Brno (Centroprojekt, Zdeněk Přibyl, 1980–1987),⁴⁴ the only part of the giant plant originally planned that was actually built (Zdeněk Plesník, project 1970–1975).⁴⁵ The Mělník III Thermal Power Plant (Energoprojekt, Jaroslav Mach, Josef Menzl and Collective, 1976–1981)⁴⁶ was remarkable for the advanced materials it was built with, the unique structure of the building, its imaginative

architecture, and its modern technologies. The plant was shut down in 2021 after operating for forty years, thereby becoming a permanently silenced witness to a past when Czechoslovakia had one of the lowest-quality living environments in Europe.

In the traditional industrial regions, such as Ostrava, Karviná, and Prague, the environmental situation was bad, but in the twenty-kilometre by fifty-kilometre area stretching from Ústí nad Labem to Sokolov the conditions were utterly catastrophic. The worst effects of industrial activity were concentrated within a small area. The landscape and human settlements were devastated by opencast coal mining (as well as the medieval part of the town of Most, more than 100 villages were destroyed). Six large thermal power stations here burned, without any filters, low-quality coal with a low heat content but containing large amounts of sulphur and other dangerous substances. Several chemical plants also released toxic substances into the air, soil, and water. In a region that had already seen its historical continuity disrupted several times, there were a mass exodus of people who no longer wanted to live in a place with no future. The state, for which this region had strategic importance, did everything it could to stop the population outflow.⁴⁷ Top officials in the region blocked plans to expand industrial construction, and Prime Minister Lubomír Štrougal said that '*[w]henever he (...) returned from northern Bohemia, he was depressed by what he saw and (...) had to have a drink to get over it*'.⁴⁸ Despite this, the government could do no more than make empty statements and issue unenforceable regulations.

The regime, moreover, never released any official data on the amount of pollution in the air. It could not have done anyway because before 1990 it failed to develop any uniform systems for measuring emissions.⁴⁹ It was also impossible to publish scientific findings from individual research studies or report on environmental activities abroad.⁵⁰ People in the affected regions suffered health problems caused by industrial production, but because of the information embargo they could only guess at the true extent of the danger they were in. There was no change in this until after 1983, when, at Štrougal's initiative, the Ekologická sekce při Biologické společnosti Československé akademie věd (Ecology Department of the Biology Association of the Czechoslovak Academy of Sciences)⁵¹ prepared the *Rozbor ekologické situace v Československu* (Analysis of the Ecological Situation in Czechoslovakia). One of the twenty copies of this report, which for the first time outlined the true state of the environment in the country, reached the organisational centre of the Charter 77 movement, which then managed to get

parts of the report published in the Western media. The state found itself under unwanted international pressure and finally began to undertake steps to improve the situation. One such step was the introduction of Government Resolution No. 334/85, which, in accordance with the *Zásady státní koncepce tvorby a ochrany životního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů* (Principles of the State Plan for the Creation and Protection of the Living Environment and the Rational Use of Natural Resources), stipulated, as part of the eighth five-year plan for 1986–1990 with a view to the year 2000, that an unprecedented 17.5 billion crowns be set aside in the state budget for the purpose of environmental protection. More current information also began to be published in academic journals and popular-science magazines such as *NIKA*, *Živa*, *Věda a život* (Science and life), *Památky a příroda* (Heritage and nature), and *Technický magazín* (Technical magazine). Films screened at the international Ekofilm festival also gave a voice to increasingly more critical views.⁵²

In the context of the 'environmental anxiety' that dominated society in the 1980s, it may be surprising to learn that other initiatives emerged at the time that saw industry as something other than just a feared source of threat. In the run-down factories with outdated equipment some people were able to see the unique atmosphere and extraordinary qualities of an overlooked layer of cultural heritage. A subject that had traditionally been supported by heritage institutions through research and information⁵³ on the history of technology grew in the 1970s to include work that presented industrial buildings and sites as an integral part of the cultural landscape and urban fabric.⁵⁴ However, with the demolition of the remarkable Těšnov railway station in Prague, this new interest in industrial heritage was suddenly galvanised into something with more organised contours. The northern wing of this station was destroyed in 1972 to make way for the construction of the north-south arterial road through the city. For many years various ideas were put forth for putting the part that was left to new use: as a railway museum (SÚRPMO, Petr Feyrer, Vlasta Tlachová, 1980), for the needs of Prague City Museum (Muzeum hlavního města Prahy), as a market hall (Alena Šrámková, Ladislav Lábus, 1981), or as a common area and dining hall for students of Charles University (Projektový ústav ČVUT/Project Institute of the Czech Technical University, Oldřich Dudek, Jan Plessinger, 1983). Despite these efforts to preserve it, the remaining part of the station was demolished in 1985. Soon after that the Národní technické muzeum (National Technical Museum in Prague) initiated the creation of the Sekce pro ochranu průmyslového dědictví (Section for the Preservation of

Industrial Heritage), which brought together a remarkable range of figures. There were the historians Jiří Majer and Jan Hozák from the National Technical Museum. The connection to academia was secured by the inclusion of Emil Hlaváček from the Faculty of Architecture of the Czech Technical University, where he and his assistant Tomáš Šenberger had for several years been assigning conversion projects for factories as subjects for student dissertations. Helena Zemánková's students at the Faculty of Architecture in Brno also worked on industrial sites in their projects.⁵⁵ The section's other key hubs were at the Technické muzeum (Technical Museum) in Brno, headed by Jiří Merta, while an important role was also played by preservationists Jiří Vondra, Yvonne Janková, and Eva Dvořáková, as well as the dozens of enthusiastic activists from all over the country. Thanks to its interdisciplinary composition and diverse motivations the Section was able to introduce new topics and fresh impulses into the professional and public debate.⁵⁶ The Section presented the results of its work mainly on the pages of *Technický magazín* (Technical Magazine), where Benjamin Fragner had been writing about the subject of industrial heritage since the early 1980s. His main interest was to demonstrate the potential of factories for new uses⁵⁷ – this represented one way of saving these buildings from destruction but it also reflected the contemporary discussions on the ideas of sustainability, recycling, and other environmental approaches.⁵⁸ From the mid-1980s examples of the conversion of industrial buildings also began appearing on the pages of two of the country's best-known periodicals in the field – *Architektury ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic) and *Československý architekt* (Czechoslovak Architect).⁵⁹ The search for new uses for buildings that no longer served their original purpose gradually became a serious architectural endeavour.

Alternatives and continuity

To a large extent, the environmental crisis acted in the 1980s as a kind of social cement and a catalyst for a process of transformation. An example of how the flagging regime's attempts to mitigate the crisis (e.g. through economic concessions and the promotion of cooperatives and a pro-environmental and eco-friendly attitude in society) intersected with a romantic defiance against devastation and the efforts of individuals to 'make a difference' is provided by small hydroelectric power plants. First there was *Government Resolution No. 304/1979 on the Programme to Reconstruct and Redevelop Small Hydroelectric Power Plans*, the success of which was partly due to the efforts of František Pažout, a hydraulic engineer, who at the time was the government's expert advisor on small hydroelectric

power plants. This regulation on the one hand was responding to the energy crisis, and on the other hand it actively prevented the decline of this energy source: in 1930 there were almost 15,000 small power plants operating in the country, but by the late 1970s only 117 remained in operation, as the power produced by these small sources seemed insignificant and unnecessary once the large thermal power plants began operating.⁶⁰ In the mid-1980s, just under 400 small power plants were brought back into service.⁶¹ Most big energy concerns were not interested in running small-scale power plants because of the complex regulations involved and the low price of energy.⁶² The state therefore within a few years set up a loan system (similar to self-help housing construction) and established operating guidelines, even for projects that could be run by private individuals for installations producing up to 35 kW. Similarly, in conformity with Regulation No. 140/1983 of the FMPE, the Regional Energy Enterprises could purchase up to 200,000 kWh of surplus electricity from private operators a year.

Small hydropower plants, however, were not the only energy alternative. Energy-efficiency programmes were also introduced in a number of areas in order to reduce energy consumption, first in industry and agriculture, and only later in complex residential construction. Many such efforts, however, never got very far, as they became bogged down in a complicated and unyielding economic system that was unable to tolerate even the slightest deviation from the norm. Progress often came to a halt at the very first step. Such was the case of a plan to use heat recovery in apartment buildings, which was something that had already been done for a long time in industry. Technological prototypes had already been developed and a possible manufacturer of the equipment had been found, but in the end implementation of the test building and thus

any future development of this plan was abandoned.⁶³ The problem of heating was examined from multiple angles, and great hopes were pinned on the use of solar energy, whether through active or passive means. Here, too, a number of projects were drawn up for the use of solar energy in residential complexes⁶⁴ and individual buildings,⁶⁵ but the implementation process ran into serious problems, and, except for experimental building in Valtice, where consumption was also measured,⁶⁶ there was never any mass production of such structures. Solar energy projects thus remained the domain of DIY projects and the pursuit of enthusiastic hobbyists or cooperatives.

Although energy efficiency was probably (at least initially) driven by an interest in balancing the accounts, the deliberate elimination of individual fireplaces and stoves as heating sources in large cities also had the benefit of reducing the pollutants emitted by imperfect fuel-burning processes, and the change in the heating system, coupled with a programme to regenerate of historic residential buildings, therefore had a positive impact on improving the environment.⁶⁷ Despite the numerous problems and setbacks, the 1980s signified a major shift. It was a time when many small steps were taken that were however essential for further development. Among the measures that seem commonplace to us today, for example, was that control valves on central heating systems began to be used for the first time.

But how much has changed since then? In the 1980s, great hopes were pinned on the use of thermo-solar energy and various forms of biomass, heat pumps, and heat recovery. Although today we have advanced silicon collector technology, consideration is again being given (irrespective of the political situation) to breaching the limits on mining in northern Bohemia.

- 1 Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech* (English edition: *Making the Most of Tomorrow – A Laboratory of Socialist Modernity in Czechoslovakia*), Praha 2016, p. 96.
- 2 Pollution limits were set by the head of public health and adherence to them was monitored and measured by the District Public Health Services (Okresní hygienické služby – OHS). The only possible measure was for the national committees to impose financial penalties based on a recommendation from the OHS. The size of the penalties established in the 1960s were never increased and by the end of the 1980s were negligible. See Vladimír Matuš – Jan Šváb, *Konference o vědeckých základech hygieny životního prostředí* (Conference on the scientific foundations of public health and the environment), *Československý architekt IX*, 1963, nos. 25–26, p. 6.
- 3 Vítězslav Sommer et al., *Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu 1956–1989* (Running socialism like a business: technocratic governance in Czechoslovakia 1956–1989), Praha 2019.
- 4 Matěj Spurný, *Mezi vědou a politikou. Ekologie za socialismu a kapitalismu (1975–1995)* (Between science and politics: ecology under socialism and capitalism – 1975–1995), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, pp. 272, 280–281.
- 5 This was a massive fire that broke out in a warehouse containing fertilisers and other agricultural chemicals, which burned together and produced other compounds with unknown properties that then cloaked the town in thick smoke. Several dozen people had to seek medical treatment and some of them suffered permanent damage to their health. The event had an influence on safety norms relating to the storage of chemicals and prompted some thoughts about possible ways of fixing the damage done to the contaminated environment. See Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* (It was impossible to breathe here: Ecology in the Czech lands from 1968 to 1989), Praha 1996, p. 94; Ludmila Lehká, *Drahá zkušenost z Boršova* (Costly experiences from Boršov), *Tribuna XXI*, 1989, no. 42, p. 14.
- 6 Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* (It was impossible to breathe here: Ecology in the Czech lands from 1968 to 1989), Praha 1996, p. 120–121.
- 7 Historian Doubravka Olšáková drew attention to how discourse was shaped internationally and by the research agenda in environmentalism, which played an important role in Czechoslovakia as well. In the 1950s it was the adoption of the *Stalinský plán přetvoření přírody* (Stalin Plan to Reshape Nature), which in the 1960s was gradually replaced by the *Mezinárodním biologický program* (International Biological Programme, IBP), in 1963, in which the Soviets also participated and influenced, the aim of which was to examine 'the biological possibilities and limits of the intensified exploitation of natural resources'. The third in a series of international programmes introduced in the early 1970s under the title *Člověk a Biosféra* (Man and the Biosphere) also included ideas about an artificial living environment and thus also the issue of architecture, urbanism, and urban planning. The institutions mentioned here – Kabinet architektury, Biologická sekce AV and others – were set up by the state for the purpose of implementing these international programmes and were funded from the state budget. Nevertheless, over the course of time (and much more so towards the end of the 1970s) let a rift ultimately occurred between the scientific policy of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party (ÚV KSČ) and the interests of academics. See Doubravka Olšáková – Jiří Janáč, *Kult jednoty: Stalinský plán přetváření přírody v Československu 1948–1964* (The cult of unity: the Stalin Plan to Reshape Nature in Czechoslovakia 1948–1964), Praha 2018; Doubravka Olšáková, *Československo a Mezinárodní biologický program* (Czechoslovakia and the International Biological Programme), *Soudobé dějiny XXIV*, 2017, no. 1–2, pp. 54–77.
- 8 Jiří Gočár, *Architektura a převýchova socialistického člověka* (Architecture and the re-education of socialist man), *Architektura ČSR XVIII*, 1959, pp. 374–375.
- 9 Pavel Halík, *Vzpomínka na Kabinet teorie architektury* (Memories of the Department of the Theory of Architecture), *Architektúra & urbanizmus L*, 2016, nos. 3–4, pp. 222–225, here p. 223.
- 10 At the start of the normalisation period the department was shut down and transferred to the Ústav krajinné ekologie ČS AV (Institute of Landscape Ecology), which was headed by botanist Emil Hadač. A part of the department, headed by architect Otakar Nový, moved in 1972 to the Ústav filosofie a sociologie (Institute of Philosophy and Sociology), where it continued to function as the Odbor architektury a životního prostředí (Department of Architecture and the Environment). See Veronika Rollová, *Skutečnost i program: životní prostředí socialistického člověka (1964–1975)* (Reality and the programme: the living environment of socialist man – 1964–1975), in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2021.
- 11 *Ibidem*, p. 225.
- 12 An analogy to the unfulfilled synthetic outcome that the department was probably moving towards can be considered to be the monumental publication *Ekologická syntéza* (Ecological Synthesis) from the same international programme. See Paul Duvigneaud et al., *Ekologická syntéza*, Praha 1988 (translated by Václav Mežřícký et al., in the orig. 1964, expanded edition 1980).
- 13 Zdeněk Lakomý, *První varianta hypotetické koncepce perspektivních tendencí vývoje životního prostředí v ČSSR* (First variant of the hypothetical concept of the development of the environment in the Czechoslovak Socialist Republic), Praha 1966, an unpublished study.
- 14 Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*, Praha 2016, p. 201.
- 15 Gorazd Čelechovský, *Utopie v urbanismu: z diskuzního příspěvku na II. sjezdu Svazu architektů ČSSR* (Utopia in urbanism: discussion paper on the 2nd congress of the Union of Architects of Czechoslovakia), *Československý architekt X*, 1964, no. 10, p. 2; Jan Dostálík, *Organická modernita: ekologicky šetrné tendence v československém urbanismu a územním plánování (1918–1968)* (Organic modernity: environmentally friendly tendencies in Czechoslovak urbanism and urban planning – 1918–1968), Brno 2015, p. 181.
- 16 Paul Duvigneaud et al., *Ekologická syntéza* (Ecological synthesis), Praha 1988, p. 377.
- 17 Jonáš Chmátal, *Pojetí životního prostředí v expertním myšlení*

- československých architektů 1960–1971 (The concept of the environment in the expert thinking of Czechoslovak architects 1960–1971), (dissertation), Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague 2017, pp. 77–78; see also Danuše Kvasničková et al., *Výchova k péči o životní prostředí* (Education towards caring for the environment), Praha 1984; Josef Říha, *Úvod do teorie životního prostředí* (Introduction to the theory of the environment), Praha 1979.
- 18 Matěj Spurný, *Mezi vědou a politikou, Ekologie za socialismu (1975–1989)* (Between science and politics: ecology under socialism – 1975–1989), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny*, Praha 2019, p. 283.
 - 19 Jonáš Chmátal, *Pojetí životního prostředí v expertním myšlení československých architektů 1960–1971* (The concept of the environment in the expert thinking of Czechoslovak architects 1960–1971) (dissertation), Faculty of Arts, Charles University, Praha 2017, p. 101.
 - 20 The concepts of 'socialist man' and 'socialist society' are domestic parallels to the 'noosphere' and the ethnical position of 'ecological consciousness' formulated in the international programme. See Paul Duvigneaud et al., *Ekologická syntéza*, Praha 1988, p. 378.
 - 21 Václav Kasalický, *Materiální základy životního prostředí* (The material foundations of the environment), Praha 1975; Václav Kasalický, *Teorie životního prostředí*, Praha 1980; Václav Kasalický, *Systémový přístup k péči o životní prostředí* (A systemic approach to caring for the environment), Praha 1985. Václav Kasalický worked at VÚVA, where he participated in the work on research assignments in international scientific programmes.
 - 22 Václav Kasalický, *Tvorba životního prostředí v územním plánování* (Creating the living environment in urban planning), *Architektúra & urbanizmus* XXII, 1980, no. 1, p. 36. Representatives of the defunct Department of the Theory of Architecture and the Creation of the Environment continued to public In *Architektúra & urbanizmus*, a journal published by the Slovenská akadémia vied (Slovak Academy of Sciences).
 - 23 Government regulation no. 247 dated 10 July 1980, adopting the targeted state programme for the rationalisation of consumption and fuel and energy use; Veronika Vicherková, *Slunce místo uhlí. Počátky solární architektury* v Československu (Sunshine instead of coal: the beginnings of solar architecture in Czechoslovakia), *Zprávy památkové péče* LXXVII, 2019, no. 2, pp. 154–159.
 - 24 Bedřich Moldan (ed.), *Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce roku 1989* (The living environment in the Czech Republic: development and the situation to the end of 1989), Prague 1989, p. 7.
 - 25 Matěj Spurný, *Mezi vědou a politikou, Ekologie za socialismu (1975–1989)* (Between science and politics: ecology under socialism), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny*, Praha 2019, p. 300.
 - 26 A new objective was that the size of an area designated for new mining should not exceed the size of an area designated for regeneration. In the 1980s, in contrast to previous orders for agricultural regeneration, a 'society friendly' approach was adopted instead, where the territory was adapted according to the wishes of local inhabitants – e.g. in the case of the racing track in Most. See Ondřej Hojda, *Rekultivace jako krajinná architektura? (Recultivation as landscape architecture?)*, Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, pp. 234–239; Stanislav Štýs et al., *Rekultivace území postižených těžbou nerostných surovin* (The recultivation of land impacted by raw materials mining), Praha 1981.
 - 27 Eva Kružliková, *Právo životního prostředí* (Environmental law), in: Michal Bobek – Pavel Molek – Vojtěch Šimíček (eds.), *Komunistické právo v Československu: kapitoly z dějin bezpráví*, Brno 2009, p. 652–669.
 - 28 The costliness of long-term demolitions of whole neighbourhoods and the maintenance of technocratically damaged ecosystems was not recognised until the early 1980s. The intention of improving the environment and its usability through hard measures such as land amelioration or the construction of dams proved entirely unsuccessful on a wider scale. An example from the eighties that resonates is the aforementioned *Nové mlýny* water works, which, following the example of the Vltava River cascade and based on prognoses from the 1960s, promised, by preventing regular flooding, the possibility of intensifying the use of large swathes of agricultural land and oil mining land, eliminating mass mosquito outbreaks, and the construction of recreational facilities with a capacity for 80,000 visitors. A total investment of around 2 billion crowns resulted in the construction of a 5.5-km-long system of dams, 50 km of auxiliary dams, 50 km of drainage canals and an irrigation system, and the destruction of the major part of a rare ecosystem of local riparian forests and the inundation of some archaeological areas. See Oldřich Vitha, *Proti vodě na jižní Moravě* (Against the water in southern Moravia), *Technický týdeník* XV, 1967, no. 16, p. 4. Around two decades later Jiří Nussberger highlighted how complex and uncertain economic calculations can be; he noted the economic losses arising from the confiscations of quality agricultural land, the lost revenue from logging and from the death of numerous fish in the reservoirs as a result of organic impurities accumulating in the water, other costs associated with the technical conditions of the dams, the energy demands from pumping out leaking water, and the fact that the predicted profits from irrigation and recreation were never realised. On top of this there was the cultural loss of the natural riches of the remarkable ecosystem that had existed in the large area of lost riparian forest, which had been home to unique nesting grounds for wild ducks, and the threat to the archaeological areas around Dolní Věstonice, and so on. He summed this up aptly with 'the rule that what isn't ecological can't be economical'. See Jiří Nussberger, *Pyrrhovo vítězství (A pyrrhic victory)*, *Tvorba* [XLVIII], 1988, no. 36, 7 September 1988, p. 7.
 - 29 From 1958 acquired by studios such as Terplan etc.
 - 30 It is worth noting that the head of the team that created the building act was Miroslav Hegenbart, who was also the co-author of Government resolution no. 652/1964, which formed the basis for the establishment of the chief architects offices, and after 1989 he was also the co-founder of the *České společnosti pro stavební právo* (Czech Society of Construction Law), which influenced the content of construction legislation even after 1989, and eventually he became the president of the European Society of Construction Law.
 - 31 Miroslav Martiš – Josef Durdil (*Rada pro životní prostředí*), *Ekoprogram: výsledky a zkušenosti* (Ecoprogram: results and experiences), Praha 1987, p. 9.
 - 32 Václav Petříček, *Významné krajinné prvky a ekologická stabilita* (Significant

- landscape features and environmental stability), *Ochrana přírody* LXXIII, 2018, no. 2, p. 19.
- 33 Act No. 124/1976 Coll. reduced the amount of area and increased the penalties for taking land from the Agricultural Land Stock.
- 34 Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst (The social aspects of the regeneration of towns), *Architektura ČSR* XLIII, 1984, no. 10, p. 465; Vladislav Jáchymovský et al., *Sociologický průzkum v obytném okrsku Karlovy Vary-Čerták: urbanistické středisko města Karlovy Vary* (Sociological survey in the residential neighbourhood of Karlovy Vary-Čerták Vrch), Karlovy Vary 1978; V. Král et al., *Sociologický průzkum lokality Vinohrady* (Dílčí úkol Modernizace obytných domů a souborů, Výzkumný a vývojový ústav místního hospodářství) (A sociological survey of the Vinohrady neighbourhood - one assignment in the modernisation of residential buildings and complexes, Institute of Local Economics Research and Development), Praha 1980.
- 35 Others took place, for example, in Tábor, Rakovník, Pardubice, and elsewhere, usually under the direction of the Bohuslav Boška's team of researchers at VÚVA.
- 36 Václav Beneš, Příspěvek Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Praze k plánování zeleně (The contribution of the Research Institute of Construction and Architecture in Prague to the planning of greenery), *Architektura ČSR* XLIV, 1985, pp. 379-382.
- 37 Emil Hadač, Botanický ústav ČSAV v Průhonicích, Anketa (Botanical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences - a survey), *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, no. 1, p. 49.
- 38 For example, *Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR* (Principles for the reconstruction of the economic mechanism) (1987) or *Zákon o státním podniku* (Act on state enterprises) (1988), inspired by the ideas of Gorbachev's Perestroika.
- 39 Emil Hlaváček, Vliv automatizace na vývoj závodu (The influence of automation on the development of the plant), *Československý architekt* V, 1959, nos. 20-21, p. 7.
- 40 Alfa Laval (Sweden), APV (UK), Gram (Denmark), Hoyer (Denmark), Gasti (Germany).
- 41 Oldřich Gojiš, Výstavba mlékárny Praha - Kyje (The construction of the dairy in Praha - Kyje), *Průmysl potravin* XXXI, 1980, pp. 15-49; R. H. [Rudolf Holý], *Mlékárna Praha - Kyje* (The dairy in Praha - Kyje), *Architektura ČSR* XL, 1981, pp. 443-444; Josef Pospíšil, K realizaci mlékárny v Kyjích (On the construction of the dairy in Kyje), *ibidem*, pp. 445-447. On architect Rudolf Holý, see Jakub Potůček - Jan Zikmund et al., *Mlékárna jako úkol hodný architekta: Rudolf Holý*, Praha 2016.
- 42 L. J. [Ludvík Jungwirth], Rekonstrukce a modernizace závodu Merina v Trenčíně (The reconstruction and modernisation of the plant in Trenčín), *Architektura ČSR* XLIII, 1984, pp. 256-259; lad, Oděvní závody v Trenčíně, dostavba areálu (Clothing factory in Trenčín, completion of the site's construction), *Československý architekt* XXXIV, 1988, no. 12, p. 3; Z. Ch. [Zdeněk Chládek], Oděvní závody, n. p. Trenčín - dostavba závodu (Clothing factory in Trenčín, completion of the site's construction), *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, no. 3, pp. 60-62.
- 43 Zdeněk Přibyl, Výstavba nového areálu brněnské Mosilany (The construction of the new site of the Brno Mosilana), *Československý architekt* XXXI, 1985, s. 7; Z. P. [Zdeněk Přibyl], Vlnařský kombinát Mosilana v Brně (The Mosilana wool plant in Brno), *Československý architekt* XXXIV, 1988, no. 24, p. 3.
- 44 Zdeněk Plesník, Studie vlnařského kombinátu v Brně (A study of the wool factory in Brno), *Věstník Centropjektů* XII, 1973, no. 6, pp. 6-8.
- 45 Jindřich Postupa - Zbyněk Krychtaček - Jaroslav Mach, Elektrárna Mělník III (Mělník Electrical Power Plant), *Architektura ČSR* XLIII, 1984, pp. 195-198; Jan Zikmund, Elektrárna minulosti, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 163-167.
- 46 The state offered the inhabitants of the region various advantages, such as better pay, a flat to live in, or financial contributions towards building a house. Later, people who committed themselves to staying in the region for ten years were paid an allowance of 2000 Czk, which came to be nicknamed 'the funeral bonus'. Conversely, in certain professions there was an indirect ban on leaving the profession, such as doctors and teachers who had a chance to find work or a place to live in another part of the country. Despite all these steps, migration out of the region continued to increase.
- 47 Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* (It was impossible to breathe here. Ecology in the Czech lands from 1968 to 1969), Praha 1996, p. 52.
- 48 Only sulphur dioxide and nitrogen and particulates were subject to systematic monitoring in the most polluted areas. See Eva Kružíková, *Právo životního prostředí* (Environmental law), in: Michal Bobek - Pavel Molek - Vojtěch Šimíček (eds.), *Komunistické právo v Československu: kapitoly z dějin bezpráví* (Communist law in Czechoslovakia: chapters from a history of the absence of law), Brno 2009, p. 652. Lawyer Eva Kružíková was one of the participants in the Ecology Department seminars, including one in Klínovec, where one of the materials presented was a translation of a report from the Club of Rome, *The End of Waste*, and the first version of the aforementioned *Zpráva o stavu životního prostředí* (Report on the state of the environment), later revised (at the request of advisor Lubomír Štrougal, who was also at the seminar) for the needs of the government.
- 49 It was already noted above that there was genuinely an embargo on some information. See Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* (It was impossible to breathe here: ecology in the Czech lands from 1968 to 1969), Praha 1996, e.g. pp. 66-67.
- 50 The work team was made up of Emil Hadač, Michal Illner, Rudolf Kolářský, Václav Mezřický, Bedřich Moldan, Věroslav Samek, Jaroslav Stoklasa, Karel Symon, Radim Šrám, and Pavel Trpák.
- 51 For more information on the environment see Jiří Vavroušek, Bedřich Moldan, *Stav a vývoj životního prostředí v Československu* (The state and development of the environment in Czechoslovakia), České Budějovice, 1989; Bedřich Moldan, Jiří Cibulka, *Životní prostředí České republiky: vývoj a stav do konce roku 1989* (The environment of the Czech Republic: the development and state to the end of the year 1989), Praha 1990. On the environment and environmental activities in the 1970s and 1980s in Czechoslovakia see Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat: ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* (It was impossible to breathe here: Ecology in the Czech lands from 1968 to 1969), Praha 1996.
- 52 In 1961 the National Technical Museum in Prague started published a series of studies mainly on the history of mining and metallurgy under the title

- Rozpravy NTM (NTM Discussions). The Technical Museum in Brno (Technické museum) managed from the 1970s the Stará huť u Adamova, a windmill in Kuželov, a water mill in Slup, and a blacksmith's in Těšany.
- 53 Authors collective, *Doklady historie technického rozvoje a zprůmyslnění ostravské městské aglomerace* (interní tisk SÚRPMO Ostrava) (Documents on the history of technical development and the industrialisation of the Ostrava urban agglomeration), Ostrava 1972; Miroslav Baše, Pro srovnání a inspiraci: Rozvoj jiné průmyslové lokality v ČR – městské aglomerace Ostravy (For comparison and inspiration: the development of another industrial locality in the Czech Republic – the urban agglomeration of Ostrava), in: Radoslava Schmelzová – Dagmar Šubrtová (eds.), *Kladno minulé a budoucí* (Kladno past and future), Kladno 2007, pp. 30–33.
- 54 Helena Zemánková, Nad novými úkoly v přípravě budoucích architektů (New tasks for preparing future architects), *Architektura ČSR LVI*, 1987, no. 4, pp. 294–299.
- 55 Jiří Majer, Pro záchranu průmyslového dědictví (For the conservation of industrial heritage), *Technický magazín XXX*, 1987, no. 4, p. 51.
- 56 Benjamin Fagner, Odložené továrny (Discarded factories), *Technický magazín XXVII*, 1984, no. 8, pp. 12–21; idem, Druhý dech industriální architektury (Industrial architecture's second wind), *Architektura ČSR LVI*, 1987, pp. 311–315; idem, Tři kroky k industriální architektuře (Three steps towards industrial architecture), *Technický magazín XXXI*, 1988, no. 3, pp. 6–9; idem, Stavby s vlečkou předsudků (Buildings trailed by prejudices), *Umění a řemesla XXXIII*, 1989, no. 4, pp. 52–59.
- 57 Benjamin Fagner, O konci věcí (On the end of things), *Technický magazín XXVI*, 1983, no. 3, pp. 34–39.
- 58 Čáslav-Vodranty. Studie na využití objektu starého pivovaru pro účely tělovýchovy (Study on the use of the old brewery building for physical education purposes), *Architektura ČSR XLIV*, 1985, pp. 362–364; ~, Studie rekonstrukce bývalého pivovaru v Dobříši pro skladové účely n. p. Chirana (Study on the reconstruction of the former brewery in Dobříš for the storage needs of Chirana enterprise), *Architektura ČSR LVI*, 1987, pp. 326–327; ~, Studie společenského využití starých vesnických trafostanic (Study on the use of old village transformer stations for social functions), *Architektura ČSR LVI*, 1987, p. 336; Alois Nový – Pavel Šiška, Přestavba cihelny pro televizní studia (Reconstruction of the brickworks into a television studio), *Československý architekt XXXIII*, 1987, no. 4, p. 6; ~, Rekonverze „Vaňkovky“ (The reconversion of Vaňkovka), *Architektura ČSR LVII*, 1988, no. 2, pp. 8–9; Miloš Bartoň, Přestavba průmyslového území Karolina v Ostravě (The reconstruction of the Karolina industrial area in Ostrava), *Architektura ČSR LVII*, 1988, no. 3, pp. 66–70; K. K., Rekreační areál Ždíchovec na Prachaticku s využitím staré cihelny (The recreational grounds of Ždíchovec na Prachaticku and the use of an old brickworks), *Československý architekt XXXV*, 1989, no. 17, p. 6.
- 59 Jaroslav Těšínský, František Pažout, Smutek a naděje starých jezů (The sadness and hopes of old weirs), *Květy XXXVIII*, 1988, no. 26, pp. 20–23.
- 60 František Savov, Stavidla otevřená energií mládí (Floodgates open to the energy of young people), *Tribuna IX*, 1987, no. 40, pp. 1 and 6.
- 61 František Pažout, *Malé vodní elektrárny, 1: ekonomika-předpisy* (Small hydro-electric plans 1: economics and regulations), Praha 1987, pp. 280–281.
- 62 Olga Myslivečková, Objevte se rekuperační výměníky tepla na střeších našich domů? (Will recuperation exchangers be appearing on the roofs of our homes?), *Československý architekt XXIX*, 1983, no. 1, p. 3.
- 63 Lenka Kužartová, Trochu jiná sídliště – experimentální projekty VÚVA (Housing estates of a slightly different type – the experimental projects of VÚVA), in: Petr Vorlík (ed.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 94–109.
- 64 Veronika Vicherková, Slunce svítí a hřeje (The sun shines and gives warmth), in: Petr Vorlík (ed.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 152–168.
- 65 Experimentální výstavba bytového domu ve Valticích (The experimental construction of a residential building in Valtice), *Pozemní stavby XXXV*, 1987, pp. 544–548; Spotřeba energie na vytápění experimentálního objektu ve Valticích (The consumption of energy for heating an experimental building in Valtice), *Pozemní stavby XXXVI*, 1988, pp. 198–203.
- 66 In this connection incinerators for using communal waste as energy were constructed, for example, in the area of Malešice in Prague, and the first experimental pumping station for landfill gas was built in Libuše. See František Straka, Plyn ze skládek a odpadů (Gas from landfill and waste), *Plyn LXVII*, 1987, pp. 113–118; Emil Hlaváček, Spalovna Praha-Malešice (The Prague-Malešice incinerator), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, p. 454.

Modernizace bytových domů, střet technokracie a rozmanitosti

Petr Vorlík

EN → p. 201

Na sklonku sedmdesátých let 20. století se situace v oblasti bydlení stala nadále neudržitelnou. Poptávku sice mohla a měla saturovat nová komplexní bytová výstavba, realizace sídlišť však značně pokulhávala za plány, a to nejen v otázkách kvantity, ale i kvality. Družstevní nebo svépomocné realizace byly sice překvapivě časté (v osmdesátých letech až třetina nových bytů), ale nepříliš vhodné pro větší města a všechny sociální vrstvy. Již existující zástavba širších center měst naproti tomu pořád nabízela vysoké kapacity a zároveň urbanistické a architektonické kvality, kterých se sídlištěm, založeným na těžké prefabrikaci, unifikaci a neúprosné logice rozpočtů, z principu nedostávalo. Obyvatelé starších nájemných domů se však v důsledku zanedbávání běžné péče a generálních oprav potýkali se špatným fyzickým stavem a zastaralými standardy bytů, degradovaným uličním prostorem nebo dosluhujícími obchody a službami v parteru a dvorech. Rostoucí sociální napětí, plynoucí z absence důstojné alternativy, tak nutilo jinak spíše liknavé politické vedení země k hledání a rychlému přijetí (již déle diskutovaných) řešení. Jakkoliv jádro plánované bytové výstavby až do roku 1989 stále tvořila nová sídliště s (pouze) pomalu revidovanými panelovými systémy, pozornost se v osmdesátých letech stáčela i na možnosti úprav nájemných domů ve čtvrtích z 19. a začátku 20. století. Podstatnou roli v preferencích „nové versus staré“, přinejmenším mezi odborníky, sehrál také ideový posun od modernismu k vrstevnatějšímu chápání města a k ocenění identity

←

Modernizace bloku 31 mezi ulicemi Ostružnická – Opletalova – Pekařská v centru Olomouce • The modernisation of Block 31 between Ostružnická – Opletalova – Pekařská Streets in the centre of Olomouc

(archiv Ústavu teorie a dějin architektury FA ČVUT v Praze, foto Petr Čehovský 1982)

a malebné členitosti architektury nedávné historie. Proces umocnilo sílící ekologické povědomí a snahy o omezování dalšího záboru zemědělské půdy novými soubory (na základě zákona z roku 1976), spolu s nepříliš dodržovaným zákazem demolice bytových domů, platným od 1. 1. 1980, který měl zabránit nežádoucímu úbytku bytů (bez ohledu na jejich stav). Kombinace výše uvedených a mnohdy protichůdných hybných sil vyústila v překvapivě silnou podporu programu modernizace.

Zlomový okamžik představuje XV. sjezd KSČ, kde přetrvávající kritika neplnění plánu výstavby bytů vedla k oficiálnímu prohlášení, že kromě realizace nových domů je nutné také modernizovat staré. Vládní usnesení č. 196/79 zakotvuje modernizaci již do 7. pětiletého plánu. Revitalizované nájemné domy však měly saturovat nejenom podstatnou část dosud neuspokojené poptávky po bydlení, ale důslednou instalaci WC, koupelny, kuchyně, výtahu a ústředního vytápění (tam kde chyběly) rovněž zlepšit poměr mezi byty nižší (původní) a vyšší kategorie (upravené a nově vystavěné).¹ Historička Lenka Kalinová zmiňuje pro období 1970–1991 navýšení podílu bytů 1. a 2. kategorie ze 48 % na 89 % a snížení počtu „bytů 3. a 4. kategorie bez koupelny a ústředního topení na 11 % z celkového bytového fondu“.² Architekt Jiří Gočár s ekonomem Josefem Tomanem v roce 1977 záměr vysvětlují: „Cílem modernizace dochovaného bytového fondu má být vyrovnání jeho standardu na úroveň v současné době platnou pro novou výstavbu.“³ Nutno dodat, že dílčí „doplňování technického vybavení bytů a domů“⁴ probíhalo už v rámci 6. pětiletého plánu, především s finanční podporou pro byty 3. a 4. kategorie na základě vyhlášky č. 47/1978. Irena Lérová z Výzkumného ústavu výstavby a architektury pro toto období uvádí úpravy 20 tisíc bytových jednotek,⁵ a když zahrneme i svépomocně opravované rodinné nebo družstevní domy, tak dokonce 60–70 tisíc.⁶

Dílčí a v podstatě nekoordinované úpravy bytových jednotek v předchozích dekádách měla v 7. pětiletce (1980–1985) nahradit skutečně masivní, a především pečlivě plánovaná modernizace. Z celkově 25 tisíc modernizovaných bytů mělo 20 tisíc opravit místní stavebnictví a OPBH (Obvodní podnik bytového hospodářství, jednotlivé domy) a 5 tisíc ministerstvo (celé bloky). V první etapě tak šlo stále jen o zlomek ve srovnání s plánem výstavby 550 tisíc nových bytů a se záměrem demolice 40 tisíc bytů.⁷ Na realizaci se podepsala nepřipravenost tuzemského stavebnictví na takto specifický úkol, vnitřně rozporný záměr revitalizace rozmanitého historického prostředí centrálními metodami, ale také nepřilíh zdárný průběh 7. pětiletky, která se nakonec rozpadla na jednoleté a průběžně upravované plány. Vyhodnocení výsledků modernizace při přípravě 8. pětiletky tak konstatovalo plnění jen na 52 %.⁸ Usnesení vlády č. 225/1985 pro další období přesto nadále počítalo s modernizací 28 tisíc bytových jednotek a ministerstvo výstavby

- 1 Statistika na začátku sedmdesátých let vykazuje členění bytů přibližně na třetiny – z období před první světovou válkou, meziválečného a poválečného –, čemuž odpovídá nízká vybavenost dvou starších skupin. Viz Irena Lérová, *Bydlení a ekonomika*, Praha 1981, s. 58.
- 2 Lenka Kalinová, *Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969–1993*, Praha 2012, s. 198.
- 3 Jiří Gočár – Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému stylu života*, Praha 1977, s. 143.
- 4 Irena Lérová a kol., *Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČSR do roku 1990*, Praha 1978, s. 38.
- 5 Irena Lérová, *Bydlení a ekonomika*, Praha, 1981, s. 11.
- 6 Irena Lérová a kol., *Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČSR do roku 1990*, Praha 1978, s. 38.
- 7 Ibidem, s. 40.
- 8 Luboš Hořejší, *Opatření ústředních orgánů pro zabezpečování úkolů v oblasti rekonstrukcí a modernizací bytových fondů, Pozemní stavby XXXII*, 1984, s. 435.

a techniky připravilo příkaz, který měl situaci napravit – paradoxně dalším posílením centrálních nástrojů a postupů, včetně uplatnění proudové metody a doplnění profesní skladby dodavatelů o vhodná řemesla.

Racionální přístup

Plánované, expertní řízení programu modernizace se pochopitelně nemohlo obejít bez patřičného teoretického, výzkumného pozadí. Sborník ze semináře *Regenerace centrálních částí velkých měst*, konaného v roce 1976 na Univerzitě Karlově v Praze, přitom odhaluje stále ještě nevyjasněné priority. Většina příspěvků totiž centrální části města nadále interpretuje především skrze jeho nejstarší historické vrstvy a soustředí se na možnosti jejich citlivé revitalizace a skloubení s požadavky aktuálního životního stylu, dopravy a na jejich vztah k nově budovaným sídlištím. I hlavní architekt města Prahy Blahomír Borovička věnuje většinu příspěvku těmto v zásadě „vrcholně modernistickým“ otázkám a pouze okrajově se v textu objevuje: *„Modernizace městského celku přichází v úvahu zejména u částí, které byly vybudovány v rámci měšťanského rozvoje Prahy koncem 19. a začátkem 20. století. Jde o části, které se manifestují kompaktními a ne špatnými čtvrtěmi se značnou užitkovou hodnotou. I když často nemůžeme hovořit o jejich hodnotě urbanisticko-architektonické, ale s výhodnými užitkovými vlastnostmi. (...) Jde o obytné soubory a bytové domy, které mají vynikající plošný standard a které často mají i velmi dobré dispoziční řešení, avšak postrádají to, co dnes je nezbytné spojovat s otázkou bydlení, především technický komfort.“*⁹ Stejně opatrné formulace, zdůrazňující spíše praktické možnosti zhodnocení historického stavebního fondu a vyhýbající se debatě o jeho výtvarných nebo urbanistických kvalitách, najdeme i v ostatních referátech nebo v *Souboru závěrečných doporučení*.¹⁰ Příznačně lépe vyznívají příspěvky v závěru sborníku, které vnášejí do diskuse mimopražský kontext, hodnotí situaci Brna, Ostravy, Plzně nebo Českých Budějovic, kde se hranice mezi nejstarším jádrem a širším centrem více stírají, a ve vazbě na stále živou otázku bydlení proto tápavě hledají rovnováhu mezi termíny „rekonstrukce“ a „modernizace“.¹¹ Podstatný je výrok Jaroslava Douši: *„Chtěl bych závěrem říci, že ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury se v příští pětiletce budeme zabývat jako jedním z hlavních úkolů problematikou modernizace a přestavby domovního a bytového fondu, což úzce souvisí s tematikou tohoto semináře. Doufáme, že v úzké pracovní spolupráci se SÚRPMO, VÚPS, VÚHM a dalšími výzkumnými a vývojovými organizacemi se nám podaří aktivně přispět k řešení této složité problematiky.“*¹²

9 *Regenerace centrálních částí velkých měst* (materiály z pracovního semináře), Praha 1976, s. 18.

10 *Ibidem*, s. 142–143.

11 *Ibidem*, s. 99–120.

12 *Ibidem*, s. 123; VÚVA byl výzkumem na téma modernizace pověřen v roce 1976. Viz Zdeněk Horniecký, *Soustředěná modernizace obytných souborů, Územní plánování a urbanismus V*, 1978, s. 327–331.

Výzkumný úkol *Rozvoj investiční výstavby, území, sídel a bydlení v ČSR z roku 1980*, který VÚVA řešil pod vedením ekonomky Ireny Lérové, věnuje tématu samostatnou kapitolu *Soustředěná modernizace souborů obytných domů ve městech*. Argumentace je opět výrazně pragmatická a pomáhá porozumět dobovému paradigmatu: „Z průzkumů provedených předchozími řešiteli úkolů vztahujících se k modernizaci vyplynul poznatek, že domovní fond postavený před rokem 1939 představuje značné hodnoty, které jsou dosud jen z části podchyceny v evidenci podniků bytového hospodářství a bytových družstev a zcela nevyhodnoceny jsou v té části bytového fondu, který je dosud ve vlastnictví občanů. I když celkové fyzické opotřebení bytových domů přesahuje 50 % jejich reprodukční pořizovací hodnoty, přesto vlastní opotřebení hlavních stavebních konstrukcí je ve většině případů malé, takže ze stavebně technického hlediska jde většinu těchto domů ještě řadu desetiletí užívat, jestliže se modernizací prodlouží jejich životnost o dalších 30 až 50 let.“¹³ Text formuje výmluvná kritéria a preference: „(...) především modernizovat bytové domy v souborech; zaměřit se na sídelní útvary městského typu; přednostně modernizovat byty a bytové domy na územích s dostatečnou kapacitou technického vybavení; vyloučit území památkové péče; vyloučit území, v nichž územně plánovací záměry nesledují zachování funkce bydlení.“¹⁴

O pět let později Výzkumný ústav výstavby a architektury připravil zprávu *Rozvoj komplexního bydlení v ČSR do roku 2010*, v níž věnuje modernizaci o poznání střízlivější pasáže kapitoly *Reprodukce fondů komplexu bydlení*. Zpráva zdůrazňuje běžnou údržbu, potřebu stratifikovat typy modernizace dle míry zásahů a nákladů, všímá si také problému obnovy občanské a technické vybavenosti, a především doplňuje texty a tabulky dispozicemi „modelových řešení modernizace bytů v technologických variantách“.¹⁵

Výzkumný ústav zpracovával kromě vyhodnocení modernizace v rámci celého bytového fondu také dílčí teoretické studie,¹⁶ navázal spolupráci s dalšími pracovišti a sledoval pražské akce, jež se vztahovaly k tomuto tématu. A v neposlední řadě se i přímo podílel na studiích revitalizace v Ostravě-Prívově (Zdeněk Horniecký a kol., *Výzkumný ústav výstavby a architektury a Stavoprojekt Ostrava*) a v Karlových Varech – Čertově vrchu (Výzkumný ústav výstavby a architektury a Urbanistické středisko Karlovy Vary): „*Lokalita Ostrava-Prívov je lokalitou na hranici mezi demoliční a modernizační přestavbou. Je typická pro většinu našich středně velkých měst. Karlovy Vary – Čerták jsou nesporně lokalitou modernizační, bez větších změn urbanistické struktury.*“¹⁷

Posun zájmu od městského jádra k širšímu centru je dobře patrný i u řady dalších institucionálních výzkumů, včetně studie *Vývoj Vinohrad* (ČVUT, 1978) či *Urbanistický vývoj Prahy od počátků industrializace do současnosti* (ČVUT, 1980),¹⁸ jež zdůrazňovala

13 Irena Lérová, *Výzkumný úkol státního plánu technického rozvoje C16-321-116. Rozvoj investiční výstavby, území, sídel a bydlení v ČSR*, 1980, s. 121-122, nepublikovaný rukopis.

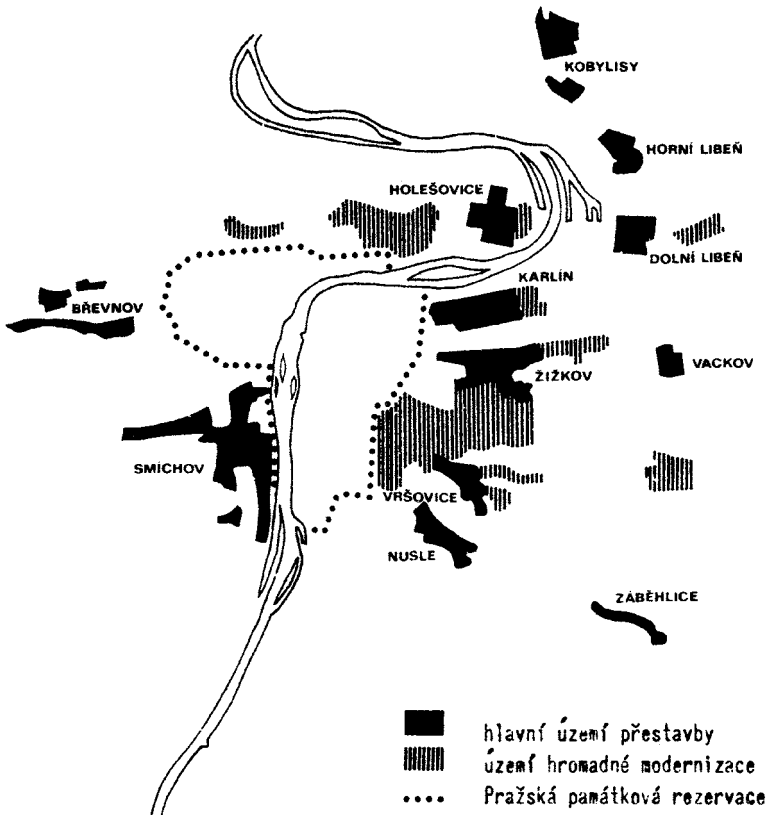
14 *Ibidem*, s. 124.

15 Irena Lérová, *C16-321-213. Rozvoj komplexního bydlení v ČSR do roku 2010*, 1985, s. 40-51, nepublikovaný rukopis.

16 Např. Zdeněk Horniecký a kol., *Výzkumný úkol C16-321-116-05. Soustředěná modernizace souborů obytných domů ve městech*, 1980, nepublikovaný rukopis; Vlastimil Mulač – Milan Turba, *Modernizace a přestavba v hlavním městě, Územní plánování a urbanismus VI*, 1979, s. 294-298.

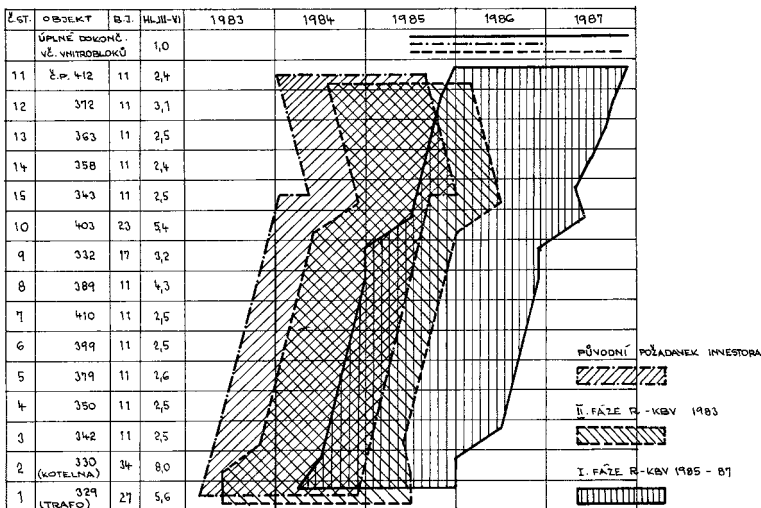
17 *Ibidem*, s. 131.

18 *Vývoj Vinohrad*, Katedra urbanismu Fakulty architektury ČVUT, Praha 1978, nepublikovaný rukopis; *Urbanistický vývoj Prahy od počátků industrializace do současnosti*, Katedra urbanismu Fakulty architektury ČVUT, Praha 1980, nepublikovaný rukopis. Uloženo v knihovně Ústavu teorie a dějin architektury FA ČVUT v Praze, dar Petra Kratochvíla.

Území modernizace a přestavby v Praze Zones for modernisation and zones for redevelopment in Prague 1979

Úvahy z konce sedmdesátých let ještě počítají s razantními přestavbami a asanacemi Smíchova, Břevnova, dolních Holešovic a Žižkova. Modernizace se soustředí zejména na Vinohrady a horní Holešovice. Historický střed města je vnímán jako zcela svébytné území. ● In the late 1970s demolition and redevelopment plans were still being considered for the areas of Smíchov, Břevnov, lower Holešovice, and Žižkov in Prague. Modernisation plans focused mainly on Vinohrady and upper Holešovice. The historical centre of the city was treated as an entirely distinct heritage zone. (Územní plánování VI, 1979, s. 295)

ČERVEN 1984

Harmonogram modernizace bloku v Praze-Smíchově

The modernisation schedule for a block in Prague - Smíchov

Průmstav, 1984

Schéma zachycuje zpoždění plánu modernizace bloku mezi ulicemi Holečkova - N. Belojanise / Drtinova - Zubatého - R. Luxemburkové / Kroftova již v průběhu projektové přípravy. Rozestup mezi požadavkem investora a možným zahájením výstavby činí několik let...

● The schedule shows that the plan to modernise the block between Holečkova - N. Belojanise / Drtinova - Zubatého - R. Luxemburkové / Kroftova Streets was already delayed when the project was in preparation. A gap of several years grew between the investor's envisaged time plan for a project and when it was even possible to actually begin construction.

(Pozemní stavby XXXII, 1984, s. 446)

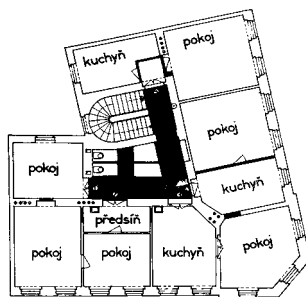
Návrh úpravy dispozic typického podlaží v nájemném domě v Záhřebské ulici v Praze-Vinohradech
A design for renovating the layout of a typical storey in a tenement building on Záhřebská Street in Prague - Vinohrady

Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů, 1978

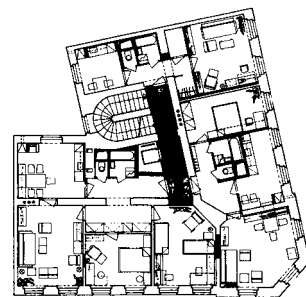
Modernizace obnášela nejenom opravy zchátralých prvků a doplnění či aktualizaci chybějící technické infrastruktury, ale zpravidla i nevyhnutelné zásahy do dispozic. Nejčastěji souvisely s náročným osazováním výtahu, začleněním WC, původně sdíleného na chodbě, do jednoho z bytů a s napojením nových WC, koupelen a kuchyní na nová instalační jádra. To vše s ohledem na minimalizaci zásahů do nosných konstrukcí a do rozložení výplní otvorů.

● Modernisation involved not just repairing parts that had broken down and adding or updating missing technical infrastructure, but usually also included making unavoidable changes to the layout. In most cases this was to accommodate the installation of a lift, the incorporation of private toilets (instead of the previously shared one in the corridor) into flats, and connecting the new toilets, bathrooms, and kitchens to the new plumbing system. All this had to be done while striving to minimise any changes to the support structures or to the arrangement of windows and doors.

(Bulletin SÚRPMO - mimořádné číslo k 25. výročí trvání ústavu, Praha 1979, s. 48)

starý stav
5 bytů • 3 a 4. kategorie • 9 obyvatel

návrh
3 byty • 1. kategorie • 9 obyvatel

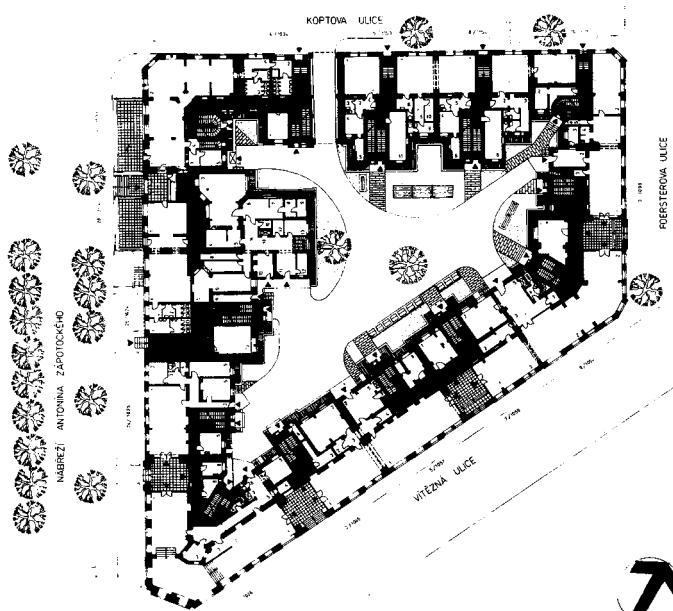
Úpravy přízemí bloku v lokalitě Čertův vrch v Karlových Varech

Renovations to the ground floor of a block in the Čertův Vrch district in Karlovy Vary

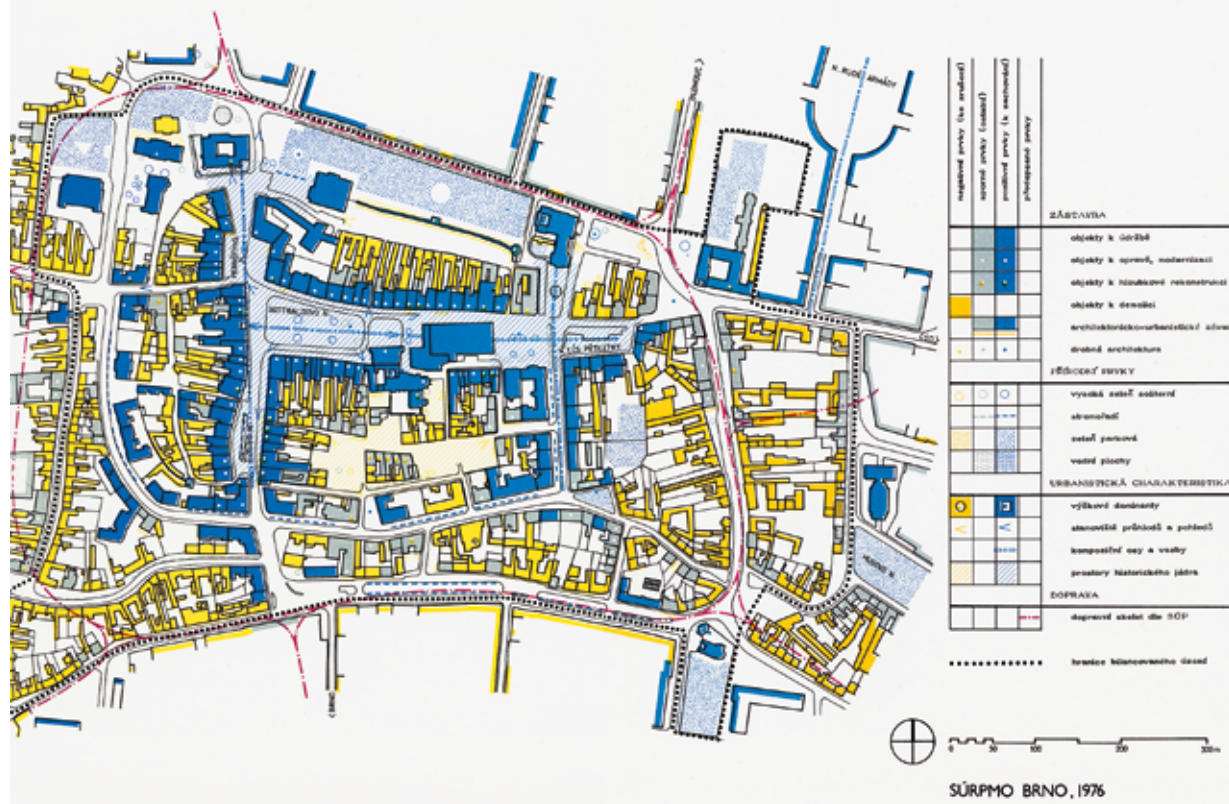
Výzkumný ústav výstavby a architektury, Urbanistické středisko Karlovy Vary, 1977-1983

Nejradikálnější dispoziční zásahy se při modernizaci dotýkaly zpravidla přízemí, tj. rozmístění obchodů, služeb a jejich zásobování, zajištění přístupu ke schodišti a výtahům, a v neposlední řadě po asanaci drobných vestaveb také scelení a zobytnění vnitrobloku. ● The biggest layout changes made in a modernisation project were usually on the ground floor and affected the layout of shops, services, and their supply systems, and also involved providing access to stairwells and lifts and integrating the courtyard once the small structures there had been demolished and making it habitable.

(Územní plánování a urbanismus XI, 1984, s. 315)

PROSTĚJOV - ASANACE A REKONSTRUKCE CENTRA • **PROBLÉMOVÁ MAPA**
územní plán zóny • koncept

Plán přestavby historického jádra Prostějova**The plan to regenerate the historic centre of Prostějov**

Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů, 1976

Radikální návrhy přestaveb historických jader vznikaly ještě v polovině sedmdesátých let i na stolec projektantů se specializací na památkovou péči. Selektivní péče se (patrně pod tlakem tristního stavu domů, ekonomických faktorů a politických priorit) soustředila zejména na reprezentativní průčelí do hlavních ulic a náměstí, zatímco zadní trakty mohly být jako „méněcenné“ po asanaci nahrazeny novostavbami. O potřebě revize směrem k celostnějšímu přístupu se teprve diskutovalo... ● Radical designs for the regeneration of historic city centres were still being developed in the middle of the 1970s by architects specialising in heritage conservation. Selective heritage care (forced by the dire state of a building, economic factors, and political priorities) was mainly applied to the impressive façades that faced onto main streets and squares, while the 'less important' rear tracts of the buildings could, following demolition work, be replaced with new structures. The need to change course and move towards a more comprehensive approach was still just being discussed at the time.

(Příloha k bulletinu *Územní plánování a urbanismus* V, 1978, č. 3)

Modernizace a estetizace Dimitrovovy / Nádražní třídy v Ostravě**The modernisation and aestheticisation of Dimitrovova / Nádražní Avenue in Ostrava**

Petr Májek, Renata Májková, Studijní úkol Svazu architektů, 1981

Pod hlavičkou modernizace probíhalo také zušlechťení vybraných veřejných prostorů, v Ostravě třeba reprezentativní Dimitrovovy třídy. Zásahy měly navrátit souboru domů malebnost a dokládat vzornou socialistickou péči o kulturní dědictví a blaho občanů. Zmodernizované obchody v parteru měly nabídnout místním přinejmenším stejný sortiment jako nová obchodní střediska na sídlišťích a nalákat do centra Ostravy obyvatele z okolních satelitů. ● As part of the modernisation plan, efforts were also made to embellish selected public spaces. Dimitrovova Avenue in Ostrava was one example, where efforts were made to restore the elegant appearance of the buildings on this stately-looking street, while also demonstrating the socialist state's exemplary care for cultural heritage and the welfare of citizens. The modernised shops on the ground floor opening onto the street were intended to offer locals at the very least the same selection of goods and services as what could be found in the new shopping centres on the housing estates and were supposed to attract residents in nearby satellite towns to the centre of Ostrava.

(Národní technické muzeum, Muzeum architektury a stavitelství, fond 189, Architektonická služba)

rolí dopravních a infrastrukturních sítí a městských hodnot Karlína, Smíchova, Žižkova, Vinohrad ad. Do hledáčku se pozvolna dostávala také historická provázanost průmyslu a obytných čtvrtí, a někdy dokonce i samotná průmyslová architektura, resp. možnosti její rehabilitace a konverze, např. v průzkumu industriálního dědictví Karlína (ČVUT).¹⁹ Tématu se věnovaly články v odborném tisku, nezřídka doplněné o ukázky a vyhodnocení uplatněných technických řešení a inovací, či inspirace ze zahraničí. A v neposlední řadě si modernizace vysloužila také překvapivě širokou pozornost populárních médií, zpravidla ve formě reportáží z kontroverzních (Žižkov) nebo vzorových projektů (Vinohrady).

Praxe pokulhává

Plán modernizace spočíval obvykle v centrálně plánované přestavbě bloků či ulic, přičemž realizace ve větších celcích měla zvýšit efektivitu využití stavebních sil a usnadnit organizaci náročných akce ve spleť historickém prostředí. Jádro prací tvořily úsporné opravy a základní aktualizace vybavení vybraných nájemných domů (u nichž se však stále počítalo s nižší životností než u panelových sídlišť, a plán tak měl v jistých aspektech parametry provizoria). Modernizace zároveň často zahrnovala i demolice „neopravitelných“ domů či urbanisticky nevyhovujících celků (zejména z dopravních a „hygienických“ důvodů) a zvýšení kapacity technické infrastruktury. V celém procesu se v zásadě měly uplatnit podobné „osvědčené“, resp. ve stavební praxi už hluboce zakořeněné postupy jako při budování nových panelových souborů na zelené louce. Lze ale modernizovat, resp. razantně upravovat podle souhrnného plánu a metodami zprůmyslněného stavebnictví celé ulice a bloky dlouhodobě zanedbaných nájemných domů, zpravidla velmi členitou, v detailu víceméně řemeslnou zástavbu se stovkami nájemníků? Byl toho schopen systém dobové projekční činnosti a dodavatelské sítě, které s podobným úkolem neměly doposud žádné zkušenosti? Nebo nechvalně známý, liknavý a normalizační kulturou protisluzby pokřivený centrální správce domů OPBH, v jehož gesci měla modernizace převážně probíhat? Lze modernizaci skloubit se základními principy sociální politiky, podle nichž se sídlištní byty přednostně nabízely mladým rodinám, zatímco starší zástavba představovala doménu zejména seniorů a sociálně slabších? Zkrátka, může podobný úkol vůbec zvládnout stát po desetiletí směřující k centralizaci, unifikaci a zprůmyslnění?

Zodpovědní odborníci si daná úskalí zřetelně uvědomovali a usilovali o důkladnou předchozí přípravu a racionalizaci. Měla-li probíhat modernizace plánovitě a do značné míry organizovaně v celostátním měřítku, na počátku musela proběhnout selekce zkušebních projektů a stanovení pořadí lokalit. Harmonogram

19 Lenka Popelová, rozhovor s Tomášem Šenbergerem, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 88–97.

pochopitelně představoval velmi citlivý bod – jak „zachránit“ rychle a centralizovanými metodami dlouhá léta přehlížený ohromující fond domů a jaký osud postihne místa s nižší prioritou a výhledem dalšího nekonečného čekání na zásah shůry? Dlužno dodat, že investiční plán byl po zkušenosti předchozí dekády už opatrný, zároveň ale s ohledem na minimální zkušenosti přesto nevyhnutelně ambiciózní. Zvolená kritéria poodhaluje komentář Zdeňka Hornieckého: „Modernizace se zde u nás připravovala kromě Prahy pro dvacet osm vybraných měst v rámci republiky. A to měst velkých, pro která je charakteristická vícepodlažní zástavba. Je pochopitelné, že tam, kde jsou v převaze dvoupodlažní domy, začíná mít celá záležitost naprosto jiné dimenze. Obávám se, že tady se mnohdy vůbec nevyplatí modernizovat – je jasné, že čím nižší zástavba, tím náročnější investice na bytovou jednotku. Jenže někdy je to i zároveň problém historického jádra města. Otázka, zdali a nakolik je zachovat. (...) V současné době je modernizace aktuální především pro Vinohrady a Žižkov. V nejbližších letech pro Vršovice, Břevnov, Horní Libeň. V dalším období pro oblast Holešovic, Jánského vršku, Karlína a Letné. S přestavbou se stále počítá v období 12. pětiletky.“²⁰ (Tj. v období 2006–2010 a navíc pouze s ohledem na Prahu!) U projektů a plánů zmiňovaných v tisku nelze přehlédnout důraz na větší průmyslová města (kromě už zmíněných pražských čtvrtí třeba Ostrava, Plzeň, Liberec, Karlovy Vary, Teplice, Jihlava, Děčín ad.), preferovaná pro jejich politický význam při udržování obrazu vzkvétající průmyslové země, ale pochopitelně i pro jejich minulost, která generovala největší množství pro modernizaci vhodných, kapacitních nájemných domů a zároveň potenciálně třaskavou sociální situaci.

Z rozdělení úkolů mezi jednotlivé organizace zákonitě vyplývaly přístup a podoba modernizace. V rámci centrálních (ministerských) projektů se měly modernizovat ucelené soubory, které – díky účasti architektů na celém procesu – měly působit jako následováníhodné příklady („je možné očekávat, že touto cestou bude možné modernizovat nejvýše 50 % z celkového objemu nekvalitních bytů“).²¹ Naopak u OPHB a svépomoci či družstevnictví se očekávala spíše laciná, nenáročná úprava větších či menších částí jednotlivých staveb v rámci běžných generálních oprav nebo údržby (tj. v oblastech, kde si OPBH už před plánem modernizace nevysloužila zrovna lichotivou pověst), probíhající s podporou pro tyto účely transformované drobné stavební výroby.

Kámen úrazu představovala otázka, kam přemístit nájemníky během modernizace celých bloků či ulic. Navíc při přetrvávajícím nedostatku volných bytů. Jednorázová, úderná modernizace celé ulice nebo bloku samozřejmě nemohla probíhat za plného užívání. Nájemníkům bylo „nabízeno“ přestěhování do nově dokončených panelových domů na sídlišti (např. v Praze z Vinohrad

20 ~, Forum – Návraty z nichž vycházíme, Československý architekt XXVIII, 1982, č. 13.

21 Irena Lérová a kol., Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČR do roku 1990, Praha 1978, s. 39.

na Jihozápadní Město) nebo do již zmodernizovaných domů (např. v Děčíně z Kamenické do Jungmannovy ulice). Stěhování se opíralo o argument lepší vybavenosti a někdy i výměry bytu, tj. posun do vyšší kategorie. Patrně jen zřídka se mohli obyvatelé vrátit do zmodernizovaných původních bytů nebo aspoň domu (ačkoliv na tento model odborníci poukazovali jako na sociálně nejvhodnější řešení).²² Bránilo tomu mimo jiné i scelování malých bytů do větších celků (nevyhnutelné kvůli doplnění koupelny, kuchyně či WC a záměru zvyšování kategorie bytu), ale pochopitelně také atraktivita prostředí modernizovaného domu či historické čtvrtě blízko centra, vedoucí k pověstnému „kšeftaření“ a ohýbání pravidel a pořadníků.

Plánování modernizací ovlivnily i širší organizační souvislosti a urbanistické koncepce procházející pozvolnou revizí. Ve prospěch plošné modernizace totiž hovořila celá řada argumentů, spjatých s ekologií, energetickými úsporami a zajištěním každodenního chodu města. Dobové texty a výzkumy poukazují zejména na potřebu generálních oprav podzemních sítí, v historických částech měst často původních, zanedbaných a s nedostatečnou kapacitou.²³ Mezi zásadními výhodami byly naopak zmiňovány již existující vlastnosti tohoto typu zástavby, nevyžadující rychlé změny – zejména občanská vybavenost a pracovní příležitosti (na rozdíl od tristní zkušenosti dlouhá léta nedokončených, a přesto obývaných normalizačních sídlišť) nebo energetické úspory u domů s robustními cihelnými zdmi a špaletovými okny (ve srovnání s novostavbami z tenkostěnných, byť tehdy už částečně zateplených panelů). Irena Lérová poukazovala také na roli širšího centra při prohlubování intenzivní urbanizace, která měla po zkušenosti ropných krizí usnadnit zásobování a snížit spotřebu energií.²⁴ K tříbení argumentů pomohla i zkušenost s přesuny materiálu při výstavbě sídlišť a vložená energie v existujících domech: *„Kam také uskladnit sutiny z bouraček, jakmile dojde k demolicím rozsáhlých čtvrtí ve velkých městech? Kam odvézt třeba pražské Vinohrady? Trosky pěti tisíc objektů, složené na jednom hektaru, by vyrostly přibližně do výše jednoho kilometru. Jistě by je nikdo na jednom hektaru neskládal, ale je možné si představit nový Petřín, který by bylo nutné nasypat. A další kopce pro Holešovice, Karlín, Nusle, Smíchov, a nakonec i Dejvice, kdyby princip záměny měl být prováděn důsledně. Představy o všeobecné výměně dochovaných stavebních fondů však mají ještě jeden nedostatek. Zcela pomíjejí otázku, zda v nich jsou či nejsou hodnoty využitelné pro potřeby společnosti. Pomíjejí tedy otázku zcela základní.“*²⁵

Největší úskalí však přinášela samotná fyzická realizace úprav historických domů. Stavební výroba, orientovaná na masovou prefabrikaci a zcela postrádající znalosti v oborech tradičního řemesla, pochopitelně nemohla ohleduplně a efektivně reagovat na výzvy, které přinášela rozmanitá, rukodělná materie historických

22 Viz text Huberta Guzika a Karoliny Jirkalové v této knize.

23 Např. Irena Lérová, *Bydlení a ekonomika*, Praha 1981, s. 78.

24 *Ibidem*, s. 77–85.

25 Jiří Gočár – Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému stylu života*, Praha 1977, s. 222.

domů. Střet původního a nového přístupu, resp. stavebních technologií, byl nejlépe čitelný na rutinních místních úpravách domů, které nepožívaly výhod oficiálního experimentu. Jak nahradit členitá historická okna nebo vstupní dveře? Výroba kopií byla něčím zhoла nereálným ve světě, kde se atypické prvky sotva dařilo prosazovat i v exponovaných novostavbách. Provedení pouhého nového nátěru a těsnění oken znamenalo obrovské množství času a lidské práce, tj. nedostatkové komodity. Nejčastější řešení zapeklité situace proto představovala simplifikace – nová okna nebo dveře, svým celkovým formátem aspoň přibližně podobné původním, avšak pochopitelně už bez drobnějšího členění a patřičných historických detailů. Novým výplním otvorů se musela přizpůsobit ostění i architektonická výzdoba průčelí, z nichž se nejjednodušší možnou cestou odstraňovaly „rušivé“, na údržbu nebo replikování náročné původní plastické prvky. V rámci modernizace tak často masově mizely římsy, pilastry, šambrány, portály. A výslednou výrazovou jednotvárnost – nečleněná okna, dveře a „očesaná“ průčelí – završily architektonicky prostinké hladké nebo bízolitové omítky. Omezená nabídka dodavatelů limitovala také možnosti oprav interiérů, kde se složitější původní řešení rovněž stavebně zjednodušovala bez ohledu na následný uživatelský diskomfort. U dřevěných stropů se například odstraňovaly „neopravitelné“, ale pro akustiku zásadní rákosové podhledy a novou podlahu místo parket tvořila krytina z PVC. V některých případech byla původní dřevěná konstrukce zcela nahrazena spřaženými ocelobetonovými stropy. Do nově vytvořených koupelen a WC se osazovala montovaná bytová jádra (B7 a B9R), do kuchyní a předsíní typové kuchyňské linky a vestavěné skříně, do všech místností běžná topná tělesa; vše původně vyvinuté pro panelové domy a jen zhruba upravené pro jiné prostředí. Dlužno dodat, že někdy se už jednalo také o modernizaci starší panelové nebo funkcionalistické výstavby, kde šlo v reakci na ropné krize zejména o doplnění tepelné izolace, resp. skládaného unifikovaného pláště na průčelí.²⁶

Vzniklá tristní situace nabízela nečekané možnosti pro podnikavá výrobní družstva pozdní normalizace. Na Slovensku se na základě západní inspirace vyvíjela plast-hliníková okna, která měla uspokojit nové tepelně technické požadavky a nabídnout modifikace pro různé okenní otvory a historická průčelí.²⁷ Diskutovala se střešní okna.²⁸ A pod hlavičkou Generálního ředitelství Dřevařských závodů byla v několika podnicích dokonce zahájena malovýroba výrazově neutrálních oken, splňujících současně normové parametry a s upravitelným formátem vhodným pro účely modernizací. Výhledově se počítalo i s výrobou zcela atypických oken dle parametrů konkrétních modernizovaných domů; na vývoji se podílel Výzkumný a vývojový ústav dřevařský a Výzkumný ústav pozemních staveb Praha, pracoviště Brno.²⁹ Družstvo Montáž

26 Miroslav Havel, Uplatnění progresivních technologií při modernizaci a rekonstrukci bytového fondu, *Pozemní stavby* XXXII, 1984, s. 436–438; Milan Jankovec, Zkušenosti s použitím skládaného sendvičového pláště na experimentální stavbě, *Pozemní stavby* XXXVIII, 1990, s. 159–163.

27 Jan Karásek – Josef Bahula, Okno z plastické hmoty tuzemské výroby, *Pozemní stavby* XXVI, 1978, s. 328–329.

28 Jiří Lízal, Střešní okna pro půdní vestavby, *Pozemní stavby* XXXIV, 1986, s. 307–308.

29 Josef Bahula, Otvorové výplně v modernizaci bytových domů, *Pozemní stavby* XXXI, 1983, s. 504–506.

analogicky vyzkoušelo výrobu náhrad vstupních dveří s kovovou kotrrou a dřevěnou maskou původního kazetového členění. Záměr se omezil na prozaické úsilí pokrýt poptávku po univerzálních historizujících vstupních dveřích, vhodných pro modernizace činžáků v gesci OPBH.³⁰ Je přímo symptomatické, že se v těchto případech nejednalo o snahu vytvořit architektonicky nebo řemeslně hodnotnou repliku, ale především o zaplnění „mezery na trhu“ polomasovou výrobou a o pověstnou předrevoluční „podnikavost“. Nutno dodat, že už na počátku plánu modernizace se potřeba transformace výroby stavebních prvků velmi často zmiňovala, „(...) aby produktivita práce proti dosavadnímu způsobu řemeslného provádění stoupla (např. vhodná bytová jádra, lehké příčky, okna a dveře, malou mechanizaci, proudový způsob provádění)“.³¹ A s modernizacemi počítali také prognostici: „Co do objemu nepůjde o záležitost zanedbatelnou. Dosavadní produkce oken (asi 2,1 mil. kusů v ČSR) byla ve většině určena pro novou výstavbu, množství oken určených pro modernizaci bytů bude činit řádově desítky procent z celkové výroby.“³²

Přívoz, Čertův vrch, Smíchov, Holešovice, Jihlava

Jakkoliv výše popsaná běžná praxe místních bytových správ nevyznívá z dnešního pohledu příliš pozitivně, modernizace skutečně zesílila tlak na významnou změnu etiky stavební produkce a otočila pozornost na dosud opomíjený, protože komplikovaný a rizikový stavební fond. Ostrou kritiku, zaznívající ze všech stran na adresu nepoučených, laciných, architektonicky neuspokojivých „každodenních“ řešení, vyvažoval odborný tisk důrazem na vzorové projekty. I v těchto případech převažoval věcný, spíše kritický tón a modernisticky racionální popis pečlivé projektové přípravy a výzkumu, následných úskalí realizace a doporučení k nápravě.

K nejcitovanějším patřily plány pro Ostravu-Přívoz (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Hlavní architekt města Ostravy a Stavoprojekt Ostrava, studie Přívozu 1976–1980, podrobný územní plán 1974, záměr stvrzen Severomoravským krajským výborem KSČ v září 1977, tj. už před 7. pětiletkou). Původní studie počítala s přestavbou celé centrální části Ostravy do roku 1992, přičemž ze stávajících 19 185 bytů se mělo 5 604 asanovat (převážně v okolí výroby a s ohledem na hygienická ochranná pásma) a 13 581 modernizovat. K nim mělo přibýt 12 795 bytů v novostavbách. V další fázi se porovnávaly tři typy osídlení – kompaktní pěti- až šestipodlažní bytové domy, dělnické kolonie a smíšená zástavba –, z nichž nejvýhodněji pro zúžení na menší, uchopitelné území vzešla třetí varianta a konkrétně čtvrt Přívoz. V následném podrobném plánu, určeném k realizaci v letech 1981–1985, zaujme obrovský

30 ~, *Nové dveře ke starým domům*, *Československý architekt* XXVI, 1980, č. 3, s. 7.

31 Irena Lérová a kol., *Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČSR do roku 1990*, Praha 1978, s. 39.

32 Rostislav Hladký, *Otvorové výplně osmdesátých a devadesátých let: prognostická úvaha (okna)*, *Pozemní stavby* XXVIII, 1980, s. 264.

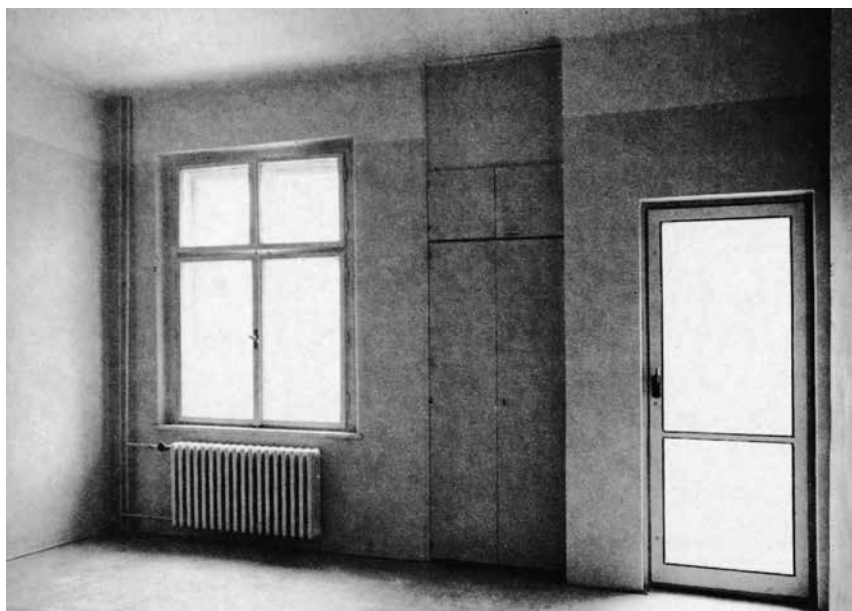
podíl demolice (asanace 550 bytů, modernizace jen 294 a nových 964) a záměr „kriticky revidovat“ regulační plán Camilla Sitteho z roku 1905.³³

Z dalších ostře sledovaných lokalit lze jmenovat zejména Čertův vrch v Karlových Varech – Drahovicích (Výzkumný ústav výstavby a architektury a Urbanistické středisko Karlovy Vary, od 1977, první etapa odevzdána k užívání 1983).³⁴ Přípravné průzkumy se soustředily zejména na sociální strukturu obyvatel, hygienické podmínky a technický stav domů a infrastruktury, resp. vybavenost: „V současné době je v řešeném území 732 bytů a žije zde 2 237 obyvatel. Z hlediska kvalitativního je: 29,6 % bytů I. kategorie, 47,4 % II. kategorie, 11,6 % III. kategorie, 11,4 % IV. kategorie. (...) Průzkum potvrdil správnost rozhodnutí modernizovat obytné domy na Čertáku i z hlediska názorů jeho obyvatel, neboť 77 % dotazovaných chce i po modernizaci bydlet v této lokalitě bez ohledu na předpokládané zvýšení nájemného.“³⁵ Už při přípravě územně plánovací dokumentace byly „řešeny a doloženy dispozice 1. etapy modernizace, tj. půdorysy suterénu, přízemí s vestavěnou občanskou vybaveností a běžného obytného podlaží všech objektů v 1. bloku. Aby bylo možno odpovědně stanovit pokojovitost, kategorizaci a standard bytů v celém řešeném území, bylo nutno alespoň ve skizkách vyřešit dispozice všech bytů a vestavěné občanské vybavenosti ve všech pěti blocích.“³⁶ Při realizaci se ověřovala třeba vhodnost uplatnění různých nátěrů, montovaných bytových jader, sádkartonových příček nebo dřevitých deskových podhledů a stropních záklopů.³⁷

Dále lze zmínit bloky v Praze-Smíchově (Průmstav, mezi ulicemi Holečkova – N. Belojanise / dnes Drtinova – Zubatého – R. Luxemburkové / dnes Kroftova)³⁸ nebo v Praze-Holešovicích (Průmstav, mezi ulicemi Korunovačnická – Nad Královskou oborou – Havanskou – Komsomolskou / dnes Jana Zajíce),³⁹ s plánem úpravy 197 původních bytů na 124 modernizovaných a přestavbou jednoho objektu na dům s pečovatelskou službou.⁴⁰ A odlišnosti místních přístupů dokresluje komentář k modernizaci domů v Jihlavě (Stavoprojekt Jihlava, pod vedením Jiřího Jirmuse, Havlíčkova a Žižkova ulice): „Často se diskutovala otázka, zda měnit všechna okna a dveře, anebo jen ta, jež jsou vyloženě špatná. U oken rozhodovalo jejich stáří. Okna starší čtyřiceti let byla vždy měněna. Dveře byly posuzovány a měněny individuálně. Zde však nastávala potíž v tom, že i zachovalé dveře mohou být nešetřným zacházením v průběhu stavebních prací značně poškozeny, nebo i zničeny. Vyplatilo se takové dveře vyvěsit a uložit ve skladu. Naproti tomu dubové domovní dveře zpravidla vydržely i nešetřné zacházení a po malé opravě byly schopné dalšího provozu. (...) Navíc takovéto dveře stojí za to opravovat, neboť mají vysokou řemeslnou hodnotu.“⁴¹

- 33 Miloš Bartoň, Rekonstrukce centrální části města Ostravy, *Územní plánování a urbanismus V*, 1978, s. 332–337; Miloš Bartoň, Modernizace bytů v Ostravě, *Projekt XXIV*, 1982, č. 4–5, s. 44–45; Zdeněk Horniecký – Miroslav Chobot, Přestavba území Ostrava-Přívoz: poznatky z přípravy přestavby, *Územní plánování a urbanismus XI*, 1984, s. 303–307; Zdeněk Horniecký a kol., *Návrh vzorové metodiky přestavby obytného souboru v Ostravě (VÚVA P16-321-458-01-E)*, Praha 1984.
- 34 František Vondráček, Zkušenosti s realizací modernizace Karlovy Vary – Čerták, *Územní plánování a urbanismus XI*, 1984, s. 312–315.
- 35 Richard Mundil, Modernizace bytového fondu Karlovy Vary – Čerták, *Územní plánování a urbanismus V*, 1978, s. 340–344, zde s. 341.
- 36 Ibidem.
- 37 Miloslav Simon, Technický rozvoj při modernizaci a rekonstrukci bytového fondu v podmínkách Stavebního podniku města Karlovy Vary, *Pozemní stavby XXXII*, 1984, s. 441–444; ~, Z našich staveb, *Pozemní stavby XXXI*, 1983, s. 480 a 482; ~, Z našich staveb, *Pozemní stavby XXXIV*, 1986, s. 240–241.
- 38 František Barabáš – Jan Dočekal, Další zkušenosti z modernizace bytového fondu v Praze na Smíchově, *Pozemní stavby XXXII*, 1984, s. 445–448.
- 39 Rudolf Boštický – Miloslav Lhota, Zkušenosti a postup ve stavebně technologické přípravě soustředěné modernizace bytového fondu, *Pozemní stavby XXXI*, 1983, s. 490–493.
- 40 Článek v časopise *Pozemní stavby* však už na počátku realizace konstatoval řadu problémů, zejména organizačních a sociálních při vyklizení domů, kvůli kterým nebude možno splnit stanovenou lhůtu 36 měsíců. Viz Jozef Máčalka, Stav přípravy modernizace bytového fondu v Praze 7, *Pozemní stavby XXXII*, 1984, s. 443–445.
- 41 Jiří Vondrák, Modernizace bytů v Jihlavě, *Pozemní stavby XXXV*, 1987, s. 256–258.

Modernizace domů v lokalitě Čertův vrch v Karlových Varech

The modernisation of buildings in the Čertův Vrch district in Karlovy Vary

Výzkumný ústav výstavby a architektury, Urbanistické středisko Karlovy Vary, 1977-1983

Projekt modernizace bloku mezi ulicemi Vítězná – Foersterova – Koptova – nábřeží Antonína Zápotockého / Jana Palacha v Karlových Varech vznikl se záměrem prověřit řadu aspektů takto rozsáhlého, komplexního úkolu. Kromě samotné projekční a organizační přípravy či průběžného sociologického průzkumu se soustředil zejména na vyzkoušení možností aplikace standardních, masově vyráběných prvků (bytových jader, dveří, vestavěného nábytku, topných těles) a řady konstrukčních novinek (spřažené stropy, sádrokartonové příčky). • The project to modernise the block between Vítězná – Foersterova – Koptova – nábřeží Antonína Zápotockého / Jana Palacha Streets in Karlovy Vary arose for the purpose of testing a number of aspects of this kind of large-scale and complex undertaking. In addition to the design work, organisational preparations, and an ongoing sociological study, attention was also devoted to testing the possible applications of standard, mass-produced components (bathroom and toilet units, doors, built-in furniture, heating units) and a number of construction novelties (reinforced-concrete slab ceilings with sheet metal formwork, plasterboard partitions).

(Pozemní stavby XXXI, 1983, č. 11; Pozemní stavby XXXII, 1984, s. 442; Pozemní stavby XXXIV, 1986, č. 6)

Vinohrady

Výše uvedeným „bastlením“ provedené běžné modernizace a většinou nepříliš zdařilé místní vzorové experimenty mohly snad úspěšně zaplnit příslušné kolonky v ministerských statistikách, ale zároveň vyvolávaly neskrývané rozpaky. O to více v dobovém tisku vyčnívá revitalizace bloku 21 v Praze-Vinohradech (mezi ulicemi Bruselská – Londýnská – Záhřebská – Šafaříkova, 1981–1985).⁴² Projektu se věnovali zejména tvůrci střední generace – Vladimír Krátký, Jan Alinče, Tomáš Smetana a stavební inženýr Pavel Čajka z Ateliéru 7 Ivo Obersteina, kteří těžili z příhodných podmínek mimořádně etablovaného, v bytové výstavbě renomovaného prostředí. Ale také z entuziasmu a osobního nasazení v úloze, která se vymykala z každodenní praxe výstavby velkých pražských sídlišť a odpovídala i jimi sledovaným západním trendům urban revival. Rozsah a náročnost zakázky vyžadovaly spolupráci s dalšími pracovišti, např. s Hanou Münzovou z Ateliéru 1 Vladimíra Machonina nebo s projektanty Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů (SÚRPMO).

Projektu předcházela podrobný průzkum domů a autoři připravili také územní plán širšího území Vinohrad. Úskalím velmi atypické a v zásadě rukodělné zakázky se však nevyhnuli. Samotné zajištění dodavatele znamenalo řadu krkolomných jednání: *„Pro stavební firmy šlo tenkrát v podstatě o zakázku za trest. Pokud mám přesné informace, tak Vinohrady nikdo nechtěl dělat. Stavební firmy chtěly prostě panely, prostinké, zmáknuté postupy a asi se na nich i dobře vydělávalo. Modernizací Vinohrad byla pověřena (...) firma IPS Třinec. Inženýrsko-průmyslové stavby, většinou dělali kanalizace na sídlištích, prostě sítě. Takže přijeli tihle chlapíci z Třince a my si říkali: ‚Nějaký havíří a oceláři, tady na ty naše Vinohrady?‘ Ale překvapili nás. Materiálové možnosti změnit nemohli, tak se k tomu postavili čelem, jako že jsou stavaři, kteří chtějí něco ukázat a nemít ostudu. Takže se nám s nimi spolupracovalo docela dobře.“*⁴³

Příprava, orientovaná důsledně spíše „architektonicky“ než „inženýrsky“ nebo „dodavatelsky“ a výjimečné podmínky pilotního, vzorového projektu se nakonec odrazily na kvalitě provedení. Vladimír Krátký vzpomíná, že se dokonce dařilo repasovat původní výplně okenních otvorů, upravovat předprostory domů a aspoň částečně ladit i individuální detaily a barevnost: *„Když se něco zachovalo v dobrém stavu, tak se to opravilo. Naopak, kde už byly nové ocelové zárubně, tak tam se samozřejmě historické repliky nedělaly. Výjimkou, kde jsme důsledně dbali na řemeslo, byly tradiční vstupní dveře do domů, někde i do bytů. Ale mohli jsme si třeba i zvolit barevnost nátěrů. (...) Samozřejmě, že jsme nepoužili paneláková jádra. Vyzdily se přičky, na ně kachlíky a zbytek už standardní nabídka. Vzpomínám, že jsem tenkrát šel*

42 Petr Vorlík, rozhovor s Vladimírem Krátkým, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 46–53; ~, Otazníky nad modernizací, *Československý architekt XXX*, 1984, č. 8, s. 1 a 6; ~, Pět variant do starých Vinohrad, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, s. 38–39; Hana Münzová, *Modernizace domu na Vinohradech, Československý architekt XXXIII*, 1988, č. 8, s. 3.

43 Petr Vorlík, rozhovor s Vladimírem Krátkým, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 50.

do drogerie na Francouzské ulici, což byla trochu lepší drogerie, kvůli výběru barev a drogistka mi dal vzorník, kde proti dnešku bylo tak 4 × 5 barev. A pak dodal: ‚Podívejte, tahle modrá není, tahle taky není... ty šedivý a slonový kosti většinou jsou. Přesto jsme s tím nějak vystačili. Došlo i na umění na fasádě, tenkrát jsem spolupracoval s malířem Josefem Mžykem. Mohly se udělat předzahrádky. (...) Details [na průčelí] zůstaly. Rozhodně se to nezhoršovalo, spíš vylepšovalo. Na rohu Šafaříkovy a Bruselský byl vysoký nárožní dům s už omláčenou fasádou a já jí nechal natřít na šedo a k tomu olivově zelená okna. Nová okna, ale špaletová.“⁴⁴

Hana Seho (tehdy Münzová) podobně vzpomíná na osobní angažovanost při řešení detailů zábradlí: „Bylo tam třeba vymlácené litinové zábradlí u schodiště. Rozhodla jsem se, že ho nechci nahradit standardním trubkovým zábradlím a že tam chci nechat litinové figury. Nechala jsem vymontovat jednu tu figuru a šla za panem Machoninem, že jsem si vytelefonovala spolupráci slévárny v Pečkách u Kolína. (...) Napřed se divně zatvářil a pak souhlasil. Tak jsem jela vlakem s kusem zábradlí do slévárny. Tam udělali formu a vyrobili asi 20 nových figur, které v roháku dodnes jsou.“⁴⁵ Hana Seho připomíná i možnost nenápadné kreativity, kterou do projektu vnesla, a naplnila tak pojem „modernizace“ nejenom s ohledem na technickou infrastrukturu a prostorový standard domu, ale také s ohledem na prožitek uživatele i naplnění vlastního tvůrčího záměru: „Dvoukřídlé dveře do bytů taky nebyly v té době úplně běžné. Ale normalizace ztrácela dech, takže to šlo zachovat. Oni by klidně dveře vybourali a vrazili tam ocelové zárubně 197 × 90 a nazdar. [Smích] Byl to pilotní projekt, odlišný od standardních případů. Ti, co nahoře rozhodovali, byli otevřenější. I realizační firma. (...) Křídla jsem navíc natřela růžovou barvou a futra černou. Nejvtipnější byla kolaudace, když přišel úředník z OPBH, které tehdy přidělovalo byty. Ten se úplně vyděsil a říká ‚Růžový dveře, černý futra, co to jako je? A proč je to růžový?‘ Na to jsem nebyla vůbec připravená, a tak jsem se ho zeptala, jaké by teda měly být. Odpověď zněla ‚treba hnědé! Dneska bych to už neudělala. Nakonec si ale nikdo z lidí, co se tam stěhovali, nestěžoval. (...) Šílený architekt s růžovými dveřma. Trošku morbidní [Smích].“⁴⁶

Jakkoliv všestranná kontrola a centralizovaný přístup k plánování modernizací, k dodávkám a správě domů přinášely řadu úskalí, k výhodám jistě patřila možnost uchopit okolí domů celostně. Vladimír Krátký vzpomíná na situaci bloku 21: „(...) co si projektant vymyslel a stát schválil, to bylo možné. Vnitroblok byl zanesený, stejně jako všechny ostatní, různými garážemi, kůlnami atd. A my, nesení ideou nového, zdravého prostředí, jsme měli možnost celý vnitroblok vybělit. Jediná věc, která zůstala, bylo hřiště mateřské školky. Takže tam vznikl zelený dvůr ve formě parku, přístupný pro všechny.“⁴⁷

44 Ibidem, s. 52-53.

45 Markéta Kašparová – Matěj Kováčik – Ruda Minka, rozhovor s Hanou Seho (seminární práce na FA ČVUT), Praha 24. 3. a 2. 5. 2017, nepublikovaný rukopis.

46 Ibidem.

47 Petr Vorlík, rozhovor s Vladimírem Krátkým, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 49-50.

Zpátky k městu

U plánu modernizace nájemného bydlení šlo především o pragmatické rozhodnutí, jak zmírnit sociální napětí zvýšením standardů, zabránit dalšímu neúnosnému chátrání a jak snížit poptávku po nové bytové výstavbě. Zároveň ale nelze přehlížet i rychlý nástup nového paradigmatu, podle něhož dosud spíše přehlížené a občas i přímo odsuzované čtvrtě konce 19. a začátku 20. století „najednou“ nabízely překvapivou alternativu a obytné kvality, jež nové zástavbě přes všechny snahy chyběly.⁴⁸ Proměnu myšlení, v mnoha pohledech i generační, výmluvně vykreslují střety, které přinesl starší, „předmodernizační“ projekt demolice pražského Žižkova a jeho evoluce – od původně navrhované převážně nové panelové výstavby podřizující se výrobě a kapacitnímu dopravnímu propojení přes kritiku první etapy a návrh kompromisního míšení starého a nového až po zachování většiny historických domů ve čtvrti s mimořádně silnou identitou (v důsledku společenského tlaku, neschopnosti realizovat rozsáhlý záměr a především následkem změn po roce 1989).⁴⁹ Posun a předzvěst pozitivních změn najdeme také v *Prostorové koncepci Prahy* z roku 1983, která počítá s prioritou „zachovat a regenerovat nejen cenné objekty a soubory historického jádra a připojených obcí, ale i novější soubory s kladnými vlastnostmi městského prostředí, které obohacují skladbu města (zejména z období historismu a secese, vilové čtvrti apod.)“.⁵⁰ Situace se v mnoha ohledech dokonce obrátila – zatímco v 7. pětiletce byla ještě historická jádra z modernizace vyjmuta s argumentem, že starší a hodnotnější objekty vyžadují náročnější péči a pouhé zvýšení obytného standardu nestačí, v 8. pětiletce už měla být nejhlubší historická vrstva naopak zahrnuta a získat tak stejnou politickou a organizační podporu jako ostře sledovaný plán modernizace.⁵¹

Program modernizací je nutno vidět i na pozadí stále neuspokojivého stavu péče o památky. Od padesátých let se sice dařilo selektivně zachraňovat aspoň nejvýznamnější tuzemské nemovitě dědictví, ale městským centřům stále dominovala kritizovaná, všudypřítomná „trvale dočasná“ lešení a oprýskané omítky či znečištěným ovzduším znehodnocené historické domy s nefunkčním parterem. Už od šedesátých let se proto na stolech projektantů a odborných pracovišť (zejména Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů a Výzkumného ústavu výstavby a architektury) s železnou pravidelností objevovaly plány na rehabilitace celých bloků, náměstí a ulic, např. projekty tzv. obchodní ulice v centru Kladna (Milan Brzák, Michal Sborwitz, Tomáš Smrž, 1986; původní koncept záchrany před plánovanou plošnou demolicí připravil Jan Hančl) nebo modernizace bloku 31 v Olomouci (Antonín Škamrada, 1982); dlužno dodat, že často s rozsáhlými plány demolice

48 Viz průzkumy veřejného mínění v textu Huberta Guzika a Karoliny Jirkalové v této knize.

49 Olga Myslivečková, Bez jediného atypického panelu, *Československý architekt XXVIII*, 1982, č. 13, s. 3; Jiří Jiroutek, Modernizace bytového fondu na Žižkově, *Architektura ČSR XLV*, 1986, s. 20–31; ~, Další panely do našich center, *Československý architekt XXXV*, 1989, č. 9, s. 1 a 4; ~, Seriál Žižkovem sem, Žižkovem tam I–V, *Československý architekt XXXV*, 1989; Tereza Poláčková, *Urbanistický vývoj Žižkova ve druhé polovině 20. století* (bakalářská práce), FF Univerzity Karlovy v Praze, 2015; Kateřina Čechová, Na sklonku epochy, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 16–41; Petr Vorlík – Klára Ullmannová – Tereza Poláčková, rozhovor s Ivanem Vavříkem, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 54–61.

50 Jiří Hřůza et al., *Prostorová kompozice Prahy: zásady a pracovní metody*, Praha červen 1983.

51 Karel Kibic – Aleš Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945–2010*, Praha 2011, s. 245.

52 Petr Vorlík, Roztrhané město, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová, *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 49–59.

53 Milena Hauserová, Město mezi trváním a přestavbou, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, s. 16–23; Petr Vorlík – Klára Ullmannová, rozhovor s Milenou Hauserovou, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 62–69.

54 Veronika Vicherková, rozhovor s Markétou Lierovou, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 70–77; Otakar Kuča, *Krajina, architektura, design*, Praha 2000; soukromý archiv rodiny Stanislava Hubičky.

- 55 Jana Bukačová, Mušle, velbloudi a létající talíře, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, s. 68-74; Klára Brůhová, Zeměkoule a robinsoniády, lbidem, s. 75-82; Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021.
- 56 ~, Typizace trochu jinak aneb jak na drobnou architekturu, *Československý architekt XXX*, 1984, č. 12, s. 4-5; ~, Otevřen 1. soubor Jižního Města II v Praze, *Československý architekt XXX*, 1984, č. 13, s. 1 a 2; Vítězslava Rothbauerová, Obytná zóna Fauna v Praze – Horních Roztylech, *Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 21, s. 6; Rostislav Švácha, Jak s malými úkoly? O architektonickém nápadu na pražském Jižním Městě, *Rudé právo LXVIII*, 4. 8. 1988, s. 5; Markéta Mráčková – Barbora Šimonová – Viktor Vejvoda, *Legenda o sídlišti*, Praha 2014, s. 114-123.
- 57 ~, Od koncepce k detailu aneb jak je to vlastně s parterem, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 273-275; Jaroslav Novák, O dvojí tendenci, *Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 11, s. 7; ~, Realizace parteru stavby O6 – Lužiny – Jihozápadní Město v Praze, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 6, s. 33-37; ~, Park ve Stodůlkách, *Československý architekt XXXIV*, 1988, č. 2, s. 3; Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Eva Novotná – Karolina Jirkalová (eds.), *Paneláci 1: padesát sídlišť v českých zemích*, Praha 2016; Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945-1989*, Praha 2017; Pavel Směták, Drobné služby na sídlišti, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, s. 198-204; Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021.
- 58 Jiří Ševčík, Důvod k improvizaci, *Československý architekt XXX*, 1984, č. 1, s. 4-5; Jiří Ševčík – Jana Ševčíková, Postmodernismus a my II, *Umění a řemesla XXIX*, 1987, č. 4, s. 61-66; Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Město. Sochy. Film, *Ateliér I*, 1988, č. 5, s. 5; Zdeněk Hölzel, Nový Barrandov – výtvarný generel, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 6, s. 39-41; Lucie Skřivánková, Nový Barrandov – pokus o panelové město, *Zprávy památkové péče LXXVIII*, 2018, č. 6, s. 604-615; Jana Bukačová, rozhovor se Zdeňkem Hölzelem, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 36-45.

historické materie „nižší hodnoty“ v druhém plánu za náměstím a hlavními ulicemi.⁵² Se stejnou vytrvalostí, s jakou plány vznikaly, byly však také odkládány, přičemž k neúspěchu je odsoudil často samotný ambiciózní – a tudíž stěží realizovatelný – koncept plošné a přitom architektonicky citlivé obnovy. Frustrace památkové obce rostla a hledaly se nové argumenty (jako třeba u programu modernizací velmi účinné poukazování na nevytěžené kapacity nájemných domů).⁵³

Několik úspěšných projektů obnovy památkového celku přesto došlo naplnění, zejména v mimořádně exponovaných, úzce vymezených místech a jako široce prezentovaný doklad vzorné péče o dědictví minulosti. V osmdesátých letech vrcholila v Praze revitalizace Královské cesty v oblasti Staroměstského náměstí a Celetné ulice (Stanislav Hubička, SÚRPMO a PÚDIS, 1986-1988), zóny Můstek (Ateliér Můstek v SÚRPMO, 1968-1980) a zahájila se také úprava Františkánských zahrad (Otakar Kuča, 1984-1992).⁵⁴ Opravy vybraných historických ulic se navíc obvykle netýkaly pouze dlažby a městského mobiliáře, záměr usiloval i o zpřístupnění a kultivaci parteru domů. Při realizaci se nezdálo, že důvtipným způsobem snoubila ochrana původní materie se zapojením nových malebných intervencí, u nichž nemalou roli sehráli výteční výtvarníci, kteří měli svými kontextuálními autorskými díly – vývěsními štíty, klikami, reliéfy na dveřích, nevšedním zasklením atd. – nahradit zaniklá nebo nedostupná řemesla.

Čím dál intenzivněji se debatovalo také o kvalitě veřejného prostoru v (širším) centru města – o degradaci historických náměstí a ulic parkujícími automobily, o ochraně před hlukem a znečištěním, o preferenci pěších a bezbariérovosti nebo o potřebě lepšího městského mobiliáře a větším zastoupení vzrostlé zeleně.⁵⁵ Realizace pěších zón a rekonstrukce veřejného prostoru tak probíhaly i v okrajových částech Prahy a menších městech, kde sice sloužily jako politický důkaz zkvalitňování péče o pohodlí obyvatel (přičemž jen o pár ulic dále se domy stále rozpadaly nebo bořily), zároveň ale měly reálný pozitivní vliv na vnímání a prožívání historického prostředí. Pozornost, soustředěná takto v osmdesátých letech na vytvoření příjemného, obytného veřejného prostoru se přirozeně nevyhnula ani dokončovaným sídlištím (např. v Praze Jižní Město II, Vítězslava Rothbauerová, Jan Zelený, Josef Klika, Jaroslav Jordán, 1981-1989;⁵⁶ Jihozápadní Město, Ivo Oberstein, Milan Klíma, Ivan Hořejší, Martin Kotík, Václav Valtr, Evžen Stein ad., 1967-1991;⁵⁷ nebo Nový Barrandov, Zdeněk Hölzel, Jan Kerel, 1979-1989),⁵⁸ kde právě malebný parter nabízel autorům možnost vyvážit fádnost a industriální měřítko panelových domů. Architekti se v těchto případech nepokrytě hlásili k zahraničním vlivům a k „humanizující“ inspiraci historickým jádrem a předměstím 19. a počátku 20. století. Postmoderní zálibení

v pitoreskosti a srozumitelnosti „rukodělného“ detailu nebo členění historického prostoru podobně zúročili také Jan Línek a Vlado Milunić u proslulých pražských domovů pro seniory v Bohnicích, Hájích, Malešicích a Chodově (1972–1981, 1976–1994, 1979–1987, 1983–1989). Nespokojenost s formami pozdně moderní architektury, které do absurda zkarikoval normalizační důraz na kvantitu a obrovská setrvačnost stavební výroby, vedla dokonce k vývoji nových soustav prefabrikátů. Ty měly na jednu stranu umožnit začlenění panelových domů do (širšího) historického centra, mimo jiné variantními možnostmi uplatnění obchodního parteru, garáží, šikmých střech, balkonů a nároží, ale také výstavbu sídlišť s urbanistickými parametry ještě nedávno zavrhaného města přelomu 19. a 20. století (např. v nerealizovaném projektu zóny Fauna na sídlišti Horní Roztyly v Praze, Vítězslava Rothbauerová, Petr Brzobohatý, 1986–1988).⁵⁹

Stejný důraz na městotvorné rysy a obnovený pozitivní vztah k uzavřenému bloku stvrzuje i relativně četné zaplňování prázdných proluk a snahy o zpevňování uliční struktury města. Kromě všeobecně známých realizací nad autobusy či stanicemi metra (např. administrativní budova ČKD na Můstku, Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983; Provozně technická budova metra na Palackého náměstí, Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989), je nutno zmínit i pokusy o skloubení historického kontextu s postmoderním nebo technicistním tvaroslovím (např. Teplotechna v Praze – Novém Městě, Věra Machoninová, 1975–1984; Celní pošta v Praze-Košířích, Jindřich Malátek, Ivo Loos, Jan Fišer, Václav Aulický, 1980–1987; generální přestavba Staroměstských mlýnů v Praze – Starém Městě, Josef Švastal, 1970–1982; Česká státní spořitelna v Liberci, Jiří Suchomel, 1974–1983; Česká pojišťovna v Havlíčkově Brodě, Lubomír Driml, Miroslav Řepa, 1980–1983).⁶⁰ Zajímavým tématem se staly také tzv. integrované domy, které v jedné kontextuální hmotě spojovaly bydlení a služby (např. v ulici Budějovická v Táboře, Naděžda a Antonín Dvořákovi, Jaromír Kročák, 1987–1993; v ulici Bří Lužů v Uherském Brodě, Dalibor Borák, 1988–1989; na křižovatce Kostelní a Fráni Šrámka v Českých Budějovicích, Petr Heteša, Jiří Střítecký, Karel Veverka, 1989).⁶¹ Při zacelování proluk v historické zástavbě se vyzkoušely i limity panelové technologie a možnosti jejího doplnění o kontextuální tvarosloví (např. u bytového domu v Záhřebské ulici v Praze-Vinohradech, Pavla Kordovská, 1987–1989).

Projektů novostaveb kontextuální architektury pro širší městské centrum najdeme v osmdesátých letech v odborném tisku a na výstavách mnoho. Naznačují, že se zrodilo nové vysoce atraktivní téma.⁶² Když připočteme intenzivní diskuse o městotvornosti, veřejném prostoru a kontextu, rozšíření záběru na dosud přehlížené prostředí mezi jádrem a sídlišti

59 ~, Nová stavební soustava pro Prahu, *Architektura ČSR XLV*, 1986, s. 13–20; ~, Experiment východní Čechy a malorozponová soustava P1.31, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 1, s. 48–49.

60 Jan Zikmund, Nový fenomén města, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, s. 31–35; Petr Vorlík, Překročit metro, *ibidem*, s. 95–103; Josef Švastal, *Přestavba Staroměstských mlýnů v Praze*, *Architektura ČSR XLII*, 1983, s. 439–447.

61 Naděžda Dvořáková, *Integrovaný obytný dům v Táboře*, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 536–538; Libor Erban, *Dům pro deset bytů*, *Architektura XLIX*, 1990, č. 5–6, s. 88–89.

62 *Náměstí Republiky* (katalog výstavy *Konfrontace*), Praha březen–červen 1980, nepublikovaný rukopis; Klára Brůhová, Věčné úkoly, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 60–79; *Konfrontace 1988. Přehledka nejnovějších prací pražských architektů – členů a kandidátů Svazu českých architektů a Český fond výtvarných umění*, Praha 1988; ~, *Teplícký kaleidoskop*, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 3, s. 44–54; Benjamin Fragner – Jiří Ševčík, *STL: Středotlaci* (katalog výstavy), Galerie Jaroslava Fragnera v Praze 1989.

nebo zkušenosti s modernizacemi nájemných domů, nelze přehlédnout, že do další dekády vstupovali tuzemští architekti s diametrálně revidovaným úhlem pohledu. Změna poměrů ve společnosti a ve stavebnictví jim navíc nabídla prostředky, kterých se na sklonku normalizace nedostávalo. Téma předměstí mohlo být v příhodnějších podmínkách dále rozvíjeno a dodnes tvoří úhelný kámen naší architektury.

Vzorová modernizace bloku 21 v Praze-Vinohradech
The exemplary modernisation of Block 21
in Prague - Vinohrady

Vladimír Krátký, Jan Alinče, 1981–1985

Příkladná realizace úprav nájemných domů mezi ulicemi Bruselská – Londýnská – Záhřebská – Šafaříkova. Vladimír Krátký: „Důsledně jsme využívali všechny konstrukce, které fungovaly; nový design se uplatnil pouze v zábradlí, dlažbách a barevnosti. Sjednotili jsme vnitroblokový prostor, zvědaví, jak se osvědčí, domům v Londýnské a Bruselské jsme vrátili předzahrádky oplocením.“ (Architektura XLIX, 1990, č. 1, s. 59) Běžný postup při podobných rehabilitacích však zároveň spočíval v nahrazení většiny drobnější vnitroblokové zástavby nebo dvorních křídel odpočinkovými plochami, dětskými hřišti či parkovacími místy. ● On the exemplary renovation work applied to the tenement buildings on the block between Bruselská – Londýnská – Záhřebská – Šafaříkova Streets, Vladimír Krátký wrote: ‘We made consistent use of all the structures that were functional; new design was only used for the handrails, tiles, and colours. We unified the space of the interior courtyard; curious as to how it would turn out, we put gardens and fencing back in front of the buildings on Londýnská and Bruselská Streets.’ (Architektura XLIX, 1990, no. 1, p. 59) Nevertheless the customary approach in regeneration projects like this was also to replace all the small structures or some rear wings of buildings in the courtyard with spaces for relaxation, a playground for children, or parking spaces.

(Architektura XLIX, 1990, č. 1, s. 59; archiv ČTK, foto Jiří Šourek)

The Modernisation of Residential Buildings, the Clash between Technocracy and Diversity

Petr Vorlík

The housing situation in Czechoslovakia had become untenable by the late 1970s. Although the demand for housing could and should have been met by extensive projects for new housing construction, the actual construction of housing estates lagged well behind the plans, in terms of both quantity and quality. Although cooperative and self-build forms of housing construction were surprisingly common (accounting for up to one-third of new flats in the 1980s), these approaches did not work in large cities or for every social class. On the other hand, there were still numerous tenement buildings in existence in the wider city centres and they possessed urban and architectural qualities that housing estates, based on heavy prefabrication, unification, and relentless budget constraints essentially lacked. However, the neglect and lack of maintenance in these older tenement buildings meant that their residents were living in flats that were in poor physical condition, built to outdated standards, located in degraded neighbourhoods, with obsolete shops and services in the spaces inside the buildings' street frontages and courtyards. Increasing social tensions resulting from the lack of any decent housing alternatives forced the country's otherwise sluggish political leaders to seek and rapidly adopt (long-discussed) solutions. Although until 1989 planned housing construction was centred on new housing estates built with prefabricated panel systems that were (only) slowly revised over time, attention turned in the 1980s to the possibility of modernising the tenement buildings in 19th- and early 20th-century neighbourhoods. In the preference of 'new versus old', a major role was played, at least among professionals, by an ideological shift from modernism towards a more layered understanding of the city, and towards an appreciation of the identities and picturesque articulation of the architectures of recent history. This process was reinforced by growing environmental awareness and efforts to limit the further encroachment of new developments onto farmland (under the 1976 Act), and by a not very well implemented ban that had been in effect since 1 January 1980 on demolishing residential buildings and that was intended to prevent the unwanted loss of dwellings (whatever their condition). The combination of the oftentimes

contradictory driving forces mentioned above resulted in surprisingly strong support for modernisation.

A turning point came with the 15th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, where persistent criticism of the failure to implement the housing construction plan led to an official declaration that, in addition to the construction of new houses, it was necessary to modernise the old ones. Modernisation of housing had already been enshrined in the 7th five-year plan with the introduction of Government Resolution No. 196/79. As well as satisfying a large part of the unmet demand for housing, the revitalisation of tenement buildings was also supposed to help improve the ratio of lower- (original) to higher-category flats (modernised and newly built) with the installation of toilets, bathrooms, kitchens, lifts, and central heating (where lacking).¹ The historian Lenka Kalinová found that in 1970–1991 the share of category 1 and 2 flats increased from 48 % to 89 %, while there was a decrease in the number of 'category 3 and 4 flats without bathrooms and central heating to 11 % of the total housing stock'.² The architect Jiří Gočár and the economist Josef Toman explained the plan in 1977: *'The purpose of modernising the surviving housing stock is to raise its standards to the level that now applies to new construction'*.³ It should be added that some *'upgrading of the technical equipment of flats and houses'*⁴ had already been done as part of the 6th five-year plan, primarily using financial support for category 3 and 4 flats provided under Regulation No. 47/1978. Irena Lérová from the Výzkumný ústav výstavby a architektury (Research Institute of Construction and Architecture – VÚVA) reported that 20,000 housing units were renovated during this period,⁵ and if we include family and cooperative housing repaired by self-help means that figure is as much as 60,000–70,000.⁶

The 7th five-year plan (1980–1985) sought to replace the piecemeal and essentially uncoordinated renovations that had been carried out on housing units in previous decades by introducing a genuinely large-scale and, above all, carefully planned modernisation plan. Out of the 25,000 flats that would be upgraded, 20,000 were to be renovated by the local construction industry and the Obvodní podnik bytového hospodářství

(District Housing Management Enterprise – OPBH) (individual houses), and the remaining 5,000 by the ministries (entire blocks). The first stage of the plan thus involved only a small portion of the total housing stock, in contrast to the bigger plan to build 550,000 new flats and demolish 40,000 flats.⁷ The work was hampered by how unprepared the domestic construction industry was for this kind of task, the internally contradictory intention of applying centralised methods to revitalise a diverse historical environment, and the somewhat unfavourable progress of the 7th five-year plan, which ultimately disintegrated into separate one-year and continuously revised plans. When the results of the modernisation plan were evaluated in preparation for the 8th five-year plan, it was found that only 52 % of the work that was supposed to have been completed was actually done.⁸ Government Resolution No. 225/1985 nevertheless provided for the modernisation of 28,000 housing units in the ensuing years, and the Ministerstvo výstavby a techniky (Ministry of Construction and Technology) prepared an order to remedy the situation, which ironically involved the further strengthening of central policy instruments and methods, such as the use of the 'stream method' of organising construction, and including orders to ensure the necessary craftsmen were in the occupational mix of contractors.

A rational approach

The planned, expert management of such housing modernisation could not, of course, proceed without the requisite grounding in theory and research. The proceedings from the conference *Regenerace centrálních částí velkých měst* (Regeneration of the Central Areas of Large Cities) held at Univerzita Karlova (Charles University) in Prague in 1976 reveal that the urban priorities related to housing in centres were not yet clear. Most of the papers continued to view the central areas of a city primarily through its oldest historical layers and focused on possible ways of sensitively revitalising them and adapting them to meet current needs in terms of lifestyle and transport, and to serve the newly built housing estates as hubs to turn to for essential services, work opportunities, monuments, restaurants and so forth. Even the chief architect of Prague, Blahomír Borovička, devoted most of his paper to these 'highly modernist' questions, with only marginal mention of tenement buildings in the text: *'The modernisation of parts of the city can be contemplated mainly for the areas that were built as part of the development of Prague in the 19th and early 20th centuries. These are areas that form compact and not bad neighbourhoods with considerable practical value. While often it is not possible to speak of any*

*urban-architectural value, they do have advantageous utilitarian characteristics. (...) These are individual and groups of residential buildings that have an excellent overall standard in terms of floor area, and often have a very good layout, but they lack what are nowadays deemed necessities when we think about housing, especially the technical conveniences.'*⁹ The same cautious wording in which the practical aspects of the historic building stock are highlighted while steering clear of the debate about its artistic or urban qualities can be found in other conference papers and also in the conference's *Soubor závěrečných doporučení* (Final Recommendations).¹⁰ The papers that tend to have an unsurprisingly more positive tone are the ones at the end of the collection that bring areas outside Prague into the discussion. These papers describe the situation at the time in Brno, Ostrava, Pilsen, and České Budějovice, where the boundaries between the older historical core and the wider centre of the city were blurrier, and where as a result they were still trying to figure out a balance between 'preservation' and 'modernisation' in relation to the still topical question of housing.¹¹ One conference participant, Jaroslav Douša, said something particularly significant: *'I would like to conclude by saying that we at the Research Institute of Construction and Architecture will in the next five-year plan be addressing the issue of the modernisation and redevelopment of the housing stock as one of our main tasks, and that has much to do with the subject of this conference. We hope that through close working cooperation with SÚRPMO, VÚPS, VÚHM, and other research and development organisations we will be able to actively contribute to solving this complex issue.'*¹²

In 1980 VÚVA worked on a research assignment that was headed by Irena Lérová and focused on the subject of *The Development of Investment Construction, Regions, Settlements, and Housing in Czechoslovakia*, in which a separate chapter was devoted to the topic of the *Concentrated Modernisation of Residential Housing in Cities*. Here again we find the arguments to be largely pragmatic and they provide some insight into the prevailing paradigm at the time: *'Studies done in the past by researchers dealing with the tasks of modernisation revealed that the housing stock built before 1939 possessed considerable qualities that have as yet only been partly documented in the records of housing management enterprises and housing cooperatives, and in that part of the stock that is still privately owned by citizens these qualities have not been evaluated at all. Although the overall physical wear of these residential buildings is equal to more than 50 % of what it would cost to replace them, there is relatively little wear to the buildings' main structures. From a structural-engineering*

perspective, therefore, most of these buildings could continue to be used for many more decades if they were to undergo modernisation to extend their lifespan a further 30 to 50 years.¹³ The text sets out some meaningful criteria and priorities: '(...) first of all modernise the tenement buildings in clusters; focus on urban-type settlement formations; give priority to modernising flats and tenement buildings in areas where the available distribution network is sufficient; exclude heritage preservation areas; exclude areas where the continuance of a residential function is not envisioned in the zoning plan.'¹⁴

Five years later VÚVA prepared a report titled *Rozvoj komplexního bydlení v ČSR do roku 2010* (The Development of Complex Housing in the Czechoslovak Republic to the year 2010), which contains an appreciably more realistic passage on modernisation in a chapter titled *Reprodukce fondů komplexu bydlení* (Reproduction of Housing Stocks and Their Amenities). The report stresses the need for routine maintenance and to stratify types of modernisation according to the scale of interventions and costs. It also highlights the problem of renewing civic and technical amenities and, importantly, supplements the texts and tables with layouts of 'technical variants of model solutions for the modernisation of dwellings'.¹⁵

As well as assessing modernisation as it relates to the entire housing stock, VÚVA also prepared individual theoretical studies,¹⁶ established cooperation with other institutions, and monitored events or activities in Prague on this subject. Finally, it also directly took part in studies on the revitalisation of Ostrava-Přívoz (Zdeněk Horniecký et al., Výzkumný ústav výstavby a architektury, and Stavoprojekt Ostrava) and the neighbourhood of Čertův Vrch in Karlovy Vary (Výzkumný ústav výstavby a architektury/Research Institute of Construction and Architecture and Urbanistické středisko Karlovy Vary/Karlovy Vary Urbanism Centre): 'The Ostrava-Přívoz neighbourhood is a locality with an equivalent mix of demolition and modernisation redevelopment. It is representative of most of our medium-sized cities. The Čertův Vrch district in Karlovy Vary is unquestionably a modernisation locality, without planned major changes to its urban structure.'¹⁷

The shift of interest from the urban core to the wider centre is also apparent in a number of other institutional research studies, such as *Vývoj Vinohrad* (The Development of Vinohrady, ČVUT, 1978) and *Urbanistický vývoj Prahy od počátků industrializace do současnosti* (The Urban Development of Prague from the Beginning of Industrialisation to the Present, ČVUT, 1980),¹⁸ which underscored the potential of transport and infrastructure networks and the urban qualities

of the districts of Karlín, Smíchov, Žižkov, Vinohrady, etc, in Prague. Gradually, attention turned to the historical interdependence of industry and residential neighbourhoods, which sometimes even included a consideration of industrial architecture itself and the possibilities for its revitalisation and conversion, as found for example in a study on the industrial heritage of the Karlín district (ČVUT).¹⁹ The topic of the modernisation of housing was the subject of frequent articles in the architectural press, often accompanied by examples and reviews of technical solutions and innovations or references from abroad. Last but not least, the modernisation of housing also surprisingly garnered extensive attention from the popular media, usually in the form of reports on controversial (Žižkov) or exemplary projects (Vinohrady).

Reality lags behind

A modernisation plan usually involved the centrally planned regeneration of a block of tenement buildings or an entire street. The application of such a plan to a larger area than just one building was intended to increase the efficiency of construction labour and make it easier to organise a complicated project in a complex historical environment. The core of the work consisted of low-cost repairs and the basic upgrading of the amenities in the tenement buildings (which nevertheless still had a shorter lifespan than the new blocks of flats in housing estates, so some aspects of a plan were more of a provisional nature). A modernisation plan also often included the demolition of buildings that were deemed 'beyond repair' or urban areas that did not fit the actual urban plan (most notably for transportation or 'public health' reasons) and focused on increasing the capacity of technical infrastructure. The same 'proven' methods, i.e. ones deeply rooted in construction practice, were supposed in principle to be applied throughout the process as those used in the construction of new prefabricated panel buildings built on greenfields. The question is whether it is even possible to modernise – that is to say, to use methods of industrial construction and a comprehensive plan to dramatically adapt – whole streets and blocks of tenement buildings suffering from long-term neglect and usually consisting of a very diverse array of structures, individually built with the use of traditional, non-industrial building technologies, and housing hundreds of tenants? Was the system of architectural design in place at the time or the contractor network, which had no past experience of this kind of task, capable of such an undertaking? What about the OPBH, the infamous district housing management authority that was sluggish and corrupted by the normalisation

era's practice of counter-favours, but was supposed to be largely responsible for coordinating the modernisation process? Could modernisation be reconciled with the basic principles of a social policy that prioritised offering housing estate flats to young families, while older housing was preserved as places for the elderly and the socially disadvantaged to live? In short, could a state that had been moving more and more towards centralisation, unification, and industrialisation for decades even manage this kind of task?

The experts responsible for the modernisation plan were clearly aware of the problems that existed and sought to put together a thoroughly prepared and rationalised plan in advance. If the modernisation process was to be implemented in a planned and largely organised manner on a national scale, it would be necessary to begin by selecting pilot locations and determine the order in which different localities would be modernised. This timetable was understandably a very sensitive issue: how to go about 'saving' a staggering amount of housing stock after it had been neglected for decades and to do so quickly and through centralised means, and what would happen to the places of lower priority that would be left with the prospect of again waiting endlessly for some help from the top? It should be added that following the experiences of the preceding decade the investment plan was cautious but, given the minimal experience with this kind of project, it was also inevitably ambitious. The criteria according to which areas were selected for modernization are revealed in Zdeněk Horneček's commentary: *'The modernisation [plan] that was being prepared in Czechoslovakia was for twenty-eight selected cities in the country in addition to Prague. It is for large cities typically without multi-storey buildings. Understandably, where there are mainly two-storey buildings the whole thing begins to take on a completely different dimension. In such cases I am afraid that it is often not worthwhile modernising at all – obviously, the lower the buildings, the greater the financial investment per housing unit. But sometimes this is also a problem in the historic centre of a city. The question is whether to preserve and to what extent. (...) At the moment, modernisation is envisioned mainly for [the Prague districts of] Vinohrady and Žižkov. In the coming years it will also be for Vršovice, Břevnov, Horní Libeň. In the period after that it will be for the areas of Holešovice, Jánký Vršek, Karlín, and Letná. Regeneration is also envisaged for the period of the 12th five-year plan'²⁰ (which would have been in 2006–2010 and still focused only on Prague!). Among the projects and plans mentioned in the press it is impossible not to notice the focus on larger industrial cities (in addition to the*

Prague districts already mentioned, this included, for example, Ostrava, Pilsen, Liberec, Karlovy Vary, Teplice, Jihlava, Děčín, etc.), which were favoured by the regime because of their political importance for maintaining Czechoslovakia's image as a thriving industrial country, and also because of their past, which gave rise to the largest number of high-residency tenement buildings now suitable for modernisation, but also threatening to give rise to an explosive social situation.

The distribution of tasks between different institutions necessarily determined the form and approach of individual modernisation projects. Integral groups of residential buildings were to be modernised as part of centralised (ministry-based) projects and were meant – thanks to the involvement of architects in the process – to serve as examples worth following ('it can be expected that it will be possible to modernise at most 50 % of the total stock of poor-quality flats in this way').²¹ In the case of the OPHB and self-build or cooperative housing, by contrast, the expectation was that cheap, modest renovations would be carried out on larger or smaller parts of individual buildings as part of routine general repairs or maintenance (i.e. an area where the OPBH had already earned itself a less than flattering reputation even before the modernisation plan), done with the support of small-scale construction production transformed for this purpose.

One stumbling block was the question of where the tenants were supposed to go while entire blocks and streets were in the process of being modernised – especially when there was already a persistent shortage of vacant flats. A whole street or block of buildings could not undergo modernisation in one fell swoop while all the residents were still living there. Tenants were 'offered' the chance to move to one of the recently completed prefabricated panel buildings on a housing estate (e.g. to move from Vinohrady to Jihozápadní Město/Southwest City in Prague) or to a building that had already been modernised (e.g. in Děčín to move from Kamenická Street to Jungmannova Street). The arguments for moving were that people would then be able to live in a flat with better amenities and sometimes even larger in size – i.e. they would move into a higher-category flat. It appears that only rarely were residents able to return to the flat or at least the building that they had lived in after the modernisation project had been implemented (even though experts indicated that in a social perspective this would have been the best arrangement).²² What prevented this was that in the process of modernising the flats, small ones were joined to form a larger unit (this was inevitable given the need to add a bathroom, kitchen, and toilet and in order to be able to upgrade the flat to a higher category), and the

attractiveness of the modernised buildings and historic neighbourhood's location close to the centre of the city notoriously resulted in deals being made, rules bent, and waiting lists circumvented.

The concepts of modernisation projects were also influenced by the wider organisational context and gradually revised urban plans. A whole range of arguments relating to the environment, energy savings, the organisation of everyday operations in the city spoke in favour of applying modernisation to larger areas at a time. Contemporary writings and research especially highlighted the need for a general overhaul of the underground networks, which in the historic parts of the city were often still the originals, had been neglected, and were of insufficient capacity.²³ The main advantages cited included the characteristics of this type of historic development, which spoke in favour of modernisation – most notably the local amenities and nearby job opportunities (in contrast to the sad experience of the normalisation-era housing estates that even after they had occupants were left unfinished for years), and the satisfactory energy efficiency of buildings with thick brick walls and doubled wooden windows (in contrast to the new panel buildings, which had thin but partly insulated walls). Irena Lérová also noted the role that the wider urban centre had to play in achieving more intensive urbanisation, which, after the experience of the oil crises, was supposed to simplify the supply chain and reduce energy consumption.²⁴ These arguments were fortified by the experience of transporting materials when the housing estates were under construction and by the knowledge of the grey energy that was stored in already existing buildings: *'Once whole neighbourhoods in big cities are demolished, what are we supposed to do with the rubble from the demolitions? Where are we supposed to put, for example, Prague's whole Vinohrady district? The rubble of five thousand buildings piled onto one hectare would grow to a height of around one kilometre. Of course, no one would pile it all on one hectare, but it is possible to imagine a new Petřín that would have to be piled up. And more new hills from Holešovice, Karlín, Nusle, Smíchov, and eventually even Dejvice, if the principle of total replacement were to be applied consistently. There is another problem, however, with the idea of replacing existing housing stock as a whole. It completely ignores the question of whether [the existing housing stock] perhaps has qualities that benefit society. It is therefore ignoring one very fundamental question.'*²⁵

The biggest challenge was that of actually making physical changes to historic buildings. The building industry, which was already oriented towards large-scale prefabrication and was completely lacking knowledge in

the fields of traditional craftsmanship, was understandably unable to respond sensitively and effectively to the challenges presented by the diverse, handcrafted fabric of historic buildings. The clash between the original and new methods and building technologies was most noticeable in routine local adaptations of buildings that did not enjoy the advantages of official experimentation. How could multisegmented windows or entrance doors be replaced? Producing replicas was unrealistic in a world in which it was barely possible to use elements that were just atypical, even in high-profile new buildings. Repainting and sealing the windows alone required an enormous amount of time and human labour, which was a scarce commodity. The easiest way out of this difficult situation was therefore to opt for simplification – to use simple new windows or standard doors that were at least roughly similar in overall format and shape to the original ones, but, of course, without the finer articulation and requisite historical details. The architectural decorations on the façade had to be adapted to suit the new (window and door) openings, and any 'disruptive', 'high-maintenance', or hard-to-reproduce original ambitious elements were removed by the easiest means possible. As part of the modernisation process, cornices, pilasters, jambs, and portals were often removed en masse. And the resulting visual monotony – windows and doors without partitions or decorations and façades 'swept clean' – culminated with the architecturally simple application of plain or mineral plaster. The limited selection of contractors also limited what possibilities there were for repairing interiors, where practice resulted also in simplification, regardless of how uncomfortable this may have then been for the occupants. Suspended wooden ceilings were often removed, for example, because they were perceived to be 'unrepairable', despite their importance for acoustics. New flooring was made of PVC in place of the original wood parquet. In some cases, the original timber structures were completely replaced with new reinforced concrete slabs with sheet metal formwork. Sanitary units (B7 and B9R) were installed in carefully selected spaces to serve as bathroom and toilet, a standard fitted kitchen was installed in a designated place, and closets were built into the front hallway, while standard heating radiators were installed in the rooms: all of these elements had originally been developed for prefabricated buildings and were only roughly adapted to fit other types of places. It should be noted also that some modernisation projects were also applied to older prefabricated panel or functionalist buildings, where modular thermal insulation was added to the façade.²⁶

The sad reality of modernisation offered unexpected opportunities for enterprising production cooperatives in the late normalisation years. In Slovakia,

based on inspirations from the West, plastic-aluminium windows were developed to fulfil the new thermal and technical criteria and to allow for modifications to be made to fit different window openings and different historical façades.²⁷ Roof windows were also discussed.²⁸ And under the aegis of the Generální ředitelství Dřevařských závodů (Directorate General of Wood-Processing Plants), several companies even launched the small-scale production of style-less windows that satisfied current technical standards and had an adjustable format suitable for modernisation work. There were also plans to produce wholly atypical windows that would fit the specific parameters of the building being modernised; the Výzkumný a vývojový ústav dřevařský (Wood-Processing Research and Development Institute) and the Brno branch of the Výzkumný ústav pozemních staveb (Building Research Institute) in Prague were involved in their development.²⁹ The Montáž Cooperative analogically tried out the production of replacement entrance doors with a metal frame and a wooden mask to imitate the original panelling structure. This intention limited itself to prosaic efforts to just meet the demand for entrance doors with a universal historicising style that could be used for the tenement buildings undergoing modernisation managed by OPBH.³⁰ It is significant that in these cases it was not about trying to create replicas of value in terms of architecture or craftsmanship, but rather to fill in a 'gap in the market' by means of semi-mass production and in the spirit of the legendary semi-official 'entrepreneurship' that existed before 1989. At the start of the modernisation plan there were already frequent discussions of the need to transform how construction elements were produced *(... in order to increase labour productivity from what the traditional craft method of production has achieved to now (e.g. by producing suitable sanitary units, lightweight partitions, windows, and doors, little mechanisation, the stream method of production))*.³¹ And staff at the prognostics institute were also expecting modernisation: *'In terms of volume, this will be no small matter. The production of windows to now (about 2.1 million window units in the Czechoslovak Republic) has mostly been intended for new construction; the number of windows intended for flats undergoing modernisation will be in the order of tenths of a percent of the total production*'.³²

Přívóz, Čertův Vrch, Smíchov, Holešovice, Jihlava

However much the regular practices of the local housing management authorities described above do not sound very good from today's perspective, modernisation actually led to increased pressure for significant changes to occur in the ethics of building production and it

turned the spotlight on a part of the housing stock that had hitherto been neglected because it was complicated and risky. The harsh criticism that from all sides was directed at the uninformed, cheap, and architecturally poor 'everyday' solutions that were applied in standard modernisations was balanced in the architectural press by a focus on exemplary projects. Even in reference to these projects the tone was more factual than critical, and the discussion was dominated by modernist rational descriptions of the careful preparation and research behind the projects, the subsequent problems encountered during implementation, and recommended solutions to these problems.

One of the most frequently cited modernisation plans was the one developed for Ostrava-Přívóz (Výzkumný ústav výstavby a architektury/Research Institute of Construction and Architecture, Hlavní architekt města Ostravy/Chief Architect of the City of Ostrava, and Stavoprojekt Ostrava, a study of Přívóz 1976–1980, the 1974 detailed zoning plan, the plan was confirmed in the conclusions of the North Moravian Regional Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in September 1977, i.e. before the 7th five-year plan). The original study envisaged redeveloping the entire central area of Ostrava by 1992, demolishing 5604 of the existing 19,185 flats (mostly the ones located close to industrial areas and taking into account the need to create health protection zones), and modernising 13,581. In addition to these, new buildings were supposed to be built that would add another 12,795 flats. In the next stage of preparations, three types of settlement were compared – compact five- to six-storey tenement buildings, workers' settlements, and mixed development. The one that emerged as best suited and manageable for pilot modernisation was the third type and specifically for the Přívóz district. In the detailed plan for Přívóz that was then drawn up and was supposed to be implemented between 1981 and 1985, a large part of the work involved demolitions (550 flats were to be demolished and only 294 were to be modernised, while 964 flats were to be newly built), and a 'critical revision' was to be made of Camillo Sitte's regulatory plan from 1905.³³

Other places of special interest for modernisation included Čertův Vrch neighbourhood in Karlovy Vary-Drahovice (Výzkumný ústav výstavby a architektury/Research Institute of Construction and Architecture and Urbanistické středisko Karlovy Vary/Karlovy Vary Urbanism Centre, the design process started in 1977, the first phase was completed for use in 1983).³⁴ The preparatory research for this focused mainly on the social structure of the district's inhabitants, public health

conditions, and the technical condition of the buildings, infrastructure, and amenities. *'There are currently 732 flats in the district we are looking at and 2237 inhabitants. From a qualitative perspective: 29.6 % of the flats are category I, 47.4 % are category II, 11.6 % are category III, and 11.4% are category IV. (...) The research confirmed the decision to modernise the residential buildings in the Čertův Vrch to be correct, even in the opinion of its residents, as 77 % of respondents want to live in this area after its modernisation, regardless of the expected increase in rent.'*³⁵ While regional planning documents were still being prepared for this locality, attention was already being devoted to designing and verifying *'the new layouts for the first stage of modernisation, i.e. the floor plans of the basement, the civic amenities on the ground floor, and the regular residential floor in every building in Block 1. In order to be able to responsibly determine the number of rooms, the category, and the standard of the flats throughout the neighbourhood under development, it is necessary at least in sketch form to design the layout of all the flats and the built-in civic amenities in all five blocks.'*³⁶ The suitability of various paints, bathroom units, plasterboard partitions, and wooden panel suspended ceilings and ceiling fillings was tested during the modernisation process.³⁷

Other areas that underwent pilot modernisation included the tenement blocks in Prague-Smíchov (Průmstav, between Holečková - N. Belojanis / now Drtinova - Zubatého - R. Luxemburková / now Kroftova Streets),³⁸ and Prague-Holešovice (Průmstav, between Korunovační - Nad Královskou oborou - Havanská - Komsomolská / now Jana Zajíce Streets),³⁹ where the plan was to convert 197 flats into 124 modernised flats and to convert one building into a nursing home.⁴⁰ The differences in approaches between areas are illustrated by a comment on the modernisation of some of the buildings done in the town of Jihlava (Stavoprojekt Jihlava, under the direction of Jiří Jirmus, on Havlíčkova and Žižkova Streets): *'The question of whether to replace all the windows and doors or only those that are patently no good was often discussed. A decisive factor was the age of the windows. All windows over 40 years old were replaced. Doors were assessed and replaced individually. However, the difficulty here was that even well-preserved doors could be damaged or even destroyed by careless handling during construction work. It was worthwhile unhooking these doors and placing them in storage. In contrast, oak doors were usually able to even withstand rough handling and after minor repairs could continue to be used after. (...) These doors are moreover worth repairing because of the high quality of their craftsmanship.'*⁴¹

Vinohrady in Prague

While with the more or less standard modernisation projects or local experiments described above it may have been possible to successfully fill in the columns of ministerial statistics, these projects were at the same time a source of undisguised embarrassment. Consequently, the regeneration of Block 21 in the Prague-Vinohrady district (between Bruselská - Londýnská - Záhřebská - Šafaříkova Streets, 1981-1985) stood out all the more in the contemporary press.⁴² This project was mainly the work of architects from the middle generation - Vladimír Krátký, Jan Alinče, Tomáš Smetana and civil engineer Pavel Čajka who worked in Ivo Oberstein's Atelier 7 and benefited from the advantages of working in a studio that was well established and renowned in the field of housing construction. They also benefited from their enthusiasm and personal commitment to a task that represented a departure from the everyday practice of building large housing estates in Prague and corresponded to the Western trends of urban renewal that they followed. The scale and complexity of the commission required collaboration with people in other studios, such as Hana Münzová at Vladimír Machonin's Atelier 1 or the designers of the Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů (State Institute for the Redevelopment of Heritage Towns and Buildings).

The implementation of this project was preceded by detailed research on the buildings, and the project's authors also drew up a master plan for the wider Vinohrady district. They could not, however, entirely avoid some of the challenges attached to a very atypical commission such as this that required traditional craftsmen working on site. *'For the construction companies at that time this was basically the commission from hell. If my information is accurate, no one wanted to work on the Vinohrady project. The construction companies simply wanted panel prefabs, simple, well-honed methods, and they probably made good money on them. The modernisation of Vinohrady was assigned to (...) the company IPS Třinec (Engineering and Industrial Constructions), they mostly built sewers on housing estates, basically infrastructure. So these guys from IPS Třinec came in and we thought: "A bunch of miners and steelworkers, here in our Vinohrady?" But they surprised us. They couldn't do anything to change the material possibilities, so they faced it head on, like professionals who wanted to prove something and not be ashamed. So, we worked quite well with them.'*⁴³

This project was ultimately exceptionally well-executed, in part because of its preparation process, which focused more consistently on architectural

aspects than on the concerns of engineering or contractors, and in part because of the exceptional conditions set up for the pilot, model project. Vladimír Krátký recalled that it was even possible to restore the original window openings, modify the areas around the front of the buildings, and to at least partly harmonise individual details and colours: *'When something had survived in good condition, it was repaired. Where, conversely, new steel door frames were already in place, historical replicas were not made. The exceptions, where we were consistently devoted attention to the craftsmanship, were the traditional entrance doors to the buildings and in some places to the flats. But we could, for instance, choose the colour of the paints. (...) Of course, we did not use the prefab bathroom units. We made partition walls, tiled them, and the rest was the standard offerings. I remember that I went to the chemist's shop on Francouzská Street, which was a slightly better chemist's, because of the selection of colours, and the shop assistant gave me a sample of colours, where compared to today there were about 4 x 5 colours. And then he said, "Look, this blue one is not available, this one isn't either... we can offer usually just grey and ivory." Still, we somehow made do with that. We even got around to the art on the façade, and at that time I was working with the painter Josef Mžyk. It was possible to make front gardens. (...) The details [on the façade] were kept. The result of modernisation definitely wasn't worse. It was more of an improvement. At the corner of Šafaříkova Street and Bruselská Street there was a tall corner building with a façade that had already been whitewashed, and I had it painted grey, and with olive green windows. New windows, but traditional doubled wooden windows.'*⁴⁴

Hana Seho (then Münzová) similarly recalls how she was personally involved in solving the details of the handrails: *'There was, for example, this damaged cast-iron banister along the staircase. I decided that I didn't want to replace it with a standard pipe railing banister and that I wanted to leave the cast-iron elements there. I had one of them removed and went to see Mr Machonin, that I'd arranged over the phone to work with the foundry in Pečky near Kolín. (...) He gave me a surprised look at first and then agreed. So I took it by train to the foundry. There they made a mould using it as a model and produced about 20 new copies, which are there in the corner building to this very day.'*⁴⁵ Hana Seho also recalled the opportunity she had to bring some subtle creativity to the project, whereby she was actually fulfilling the concept of 'modernisation' not just in the sense of the building's technical infrastructure and spatial standards but also in terms of the user's experience and the fulfilment of her own

creative intentions. *'It was not very common at that time to have double doors on a flat. But normalisation was losing steam then, so it was possible to preserve them. They could have knocked the doors down and installed a 197 x 90 steel doorframe and be done with it. [Laughter] It was a pilot project, different from the standard cases. Those making the decisions at the top were more open. The construction company implementing the project was too. (...) I painted the doors pink and the frames black. The funniest thing was the final inspection and approval process, when a member of staff came from the OPBH, which at that time allocated flats. He was completely taken aback and said, "Pink doors, black frames, what's this? And why is it pink?" I wasn't at all prepared for that, so I asked him what they were supposed to be. His answer was "maybe brown". I wouldn't do that again today. But in the end, none of the people who moved in complained. (...) A crazy architect with pink doors. It's a bit ghoulish [Laughs].'*⁴⁶

However much there were various problems attached to the centralised approach and all-encompassing oversight applied to the planning of modernisation projects, the contracting work, and the management of the buildings, one advantage was that it was possible to approach the buildings and their surround area as a whole. Vladimír Krátký recalled the situation of Block 21: *'(...) what the designer had come up with and the state had approved could be done. The courtyard of the block was, like in others, filled with various garages, sheds, etc. Grippled by the idea of creating a new, healthy environment, we had the chance to whitewash the entire courtyard. The only thing that was left was the kindergarten playground. So there came to be a courtyard of greenery in the form of a park that everyone had access to.'*⁴⁷

Back to the city

The plan to modernise rental housing was primary driven by a pragmatic decision that saw it as a way to ease social tensions by improving housing standards, prevent any further untenable physical deterioration, and reduce the demand for new housing. It is impossible not to recognise, however, that at the same time a new paradigm quickly emerged, in which the neighbourhoods from the late 19th and early 20th centuries that had been ignored and sometimes even outright condemned 'suddenly' presented themselves as a surprising alternative and offered residential qualities that the new developments, despite every effort, were lacking.⁴⁸ This change in thinking, which in many respects represented a generational shift, is illustrated by the conflicts that surrounded the early 'pre-modernisation' project for the

demolition of Prague's Žižkov neighbourhood and the evolution of this project – from the original proposal to build a new prefabricated housing estate across a major part of the district (as a result of the preference for prefabrication and also in order to fulfil plans to build a high-volume arterial road that would cut through the district), to criticism of the first phase of this project that was implemented and the (subsequent) proposal for a compromise that would mix old and new buildings, to the situation where in a district with a particularly strong and distinct local identity most of the historic buildings were ultimately preserved (as a result of pressure from society, the inability to implement the original large-scale project, and above all as a result of the changes after 1989).⁴⁹ A shift and a harbinger of positive changes can also be seen in the 1983 *Prostorová koncepce Prahy* (Prague Spatial Plan), which as a priority highlighted the need to 'preserve and regenerate not just valuable buildings, and groups of buildings in the historic centre and adjacent municipalities, but also those buildings and groups of buildings with positive characteristics that enrich the city's structural composition (especially those from the periods of the Historical Revival and Art Nouveau, etc.)'.⁵⁰ In many respects there was even a kind of turnaround in the situation: in the 7th five-year plan the historic centre had been exempted from modernisation with the argument that older and more valuable buildings require more demanding care and it would not be enough to just increase the residential standard of the housing, but in the 8th five-year plan the oldest historical layer of the city was supposed to be involved in modernisation plans and to be given the same political and organisational support as the modernisation projects that had been the subject of so much attention.⁵¹

The modernisation campaign must also be viewed in relation to the still unsatisfactory state of heritage conservation. Since the 1950s it had been possible to selectively save at least the most important immovable heritage in Czechoslovakia, but the city centres were still filled with the criticised but ubiquitous 'permanently temporary' scaffolding, cracking plaster (facades), devalued historical buildings stained black with air pollution, and dysfunctional street-front spaces on their ground floors. In the 1960s, therefore, projects began to be regularly put forward by architects and relevant institutions (mainly Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů/State Institute for the Regeneration of Heritage Towns and Buildings and the Výzkumný ústav výstavby a architektury/Research Institute of Construction and Architecture) that were aimed at the regeneration of entire blocks, squares, and streets, such as the project for the local 'high street'

in the centre of Kladno (Milan Brzák, Michal Sborwitz, Tomáš Smrž, 1986; the original concept of preservation instead of demolitions of entire blocks was prepared by Jan Hančl) or the modernisation of Block 31 in Olomouc (Antonín Škamrada, 1982). It should be added that these projects often included extensive plans for the demolition of 'less valuable' historical structures outside the focal areas of the town square and main streets.⁵² As persistently as such plans were drawn up, however, they were also laid aside, and they were often doomed in advance to fail by the very ambitious – and therefore hardly feasible – concepts they included for a broader yet still architecturally sensitive renewal of a wider area. The frustration of the heritage community grew, and new arguments were sought – such as the very effective references to the unexploited housing capacity of tenement buildings in the modernisation campaign.⁵³

Several successful projects for the restoration of a heritage site were nevertheless implemented, mostly in the case of exceptionally high-profile and narrowly defined places, and as widely promoted examples intended to attest to the exemplary care devoted to heritage. In the 1980s the restoration of the Royal Route near the Old Town Square and Celetná Street (Stanislav Hubička, SÚRPMO and PÚDIS, 1986–1988) and the zone around Můstek (Ateliér Můstek in SÚRPMO, 1968–1980) reached completion, and work began on the restoration of Františkánské zahrady (Franciscan Gardens, Otakar Kuča, 1984–1992).⁵⁴ Repairs to selected historic streets moreover did not usually just involve the paving and street furnishings but also included efforts to improve the character and accessibility of the street frontages of buildings. The preservation of the original fabric was in the course of the work often wittily combined with the resourceful use of new visually sensitive interventions, in which some outstanding artists played a significant role, replacing craftsmanship for which the skills were now lost or were not available with their own original but contextual works of art – hanging signboards, door handles, relief work on doors, unusual glazing, etc.

Discussions were increasingly devoted to the quality of the public space in the (wider) city centre – combating the degradation of historic squares and streets filled with parked cars, protection against noise and pollution, prioritising pedestrian routes and barrier-free accessibility, and the need for better street furnishings, and more green areas.⁵⁵ Selected historic streets and boulevards were converted into pedestrian promenades and zones, and main public spaces were redeveloped in Prague's outlying districts and in smaller towns, where they served as political evidence of improvement in the quality of care for the comfort of inhabitants (even though just

a few streets further along buildings were still falling apart or being demolished), but they also did have a genuinely positive effect on how the given historic environment was perceived and experienced. The attention that in the 1980s was in this way devoted to creating a pleasant and liveable public space even naturally reached the completed housing estates (e.g. in Prague in Jižní Město/South City II, Vítězslava Rothbauerová, Jan Zelený, Josef Klika, Jaroslav Jordán, 1981–1989;⁵⁶ Jihozápadní Město/Southwest City, Ivo Oberstein, Milan Klíma, Ivan Hořejší, Martin Kotík, Václav Valtr, Evžen Stein et al., 1967–1991;⁵⁷ or Nový Barrandov/New Barrandov, Zdeněk Hölzel, Jan Kerel, 1979–1989),⁵⁸ where a picturesque housing estate landscape offered architects an opportunity to offset the drabness and industrial scale of the prefabricated houses. In these cases, the architects openly displayed influences drawn from abroad and the 'humanising' inspiration they took from the historic centres and suburbs that emerged in the 19th and early 20th centuries. Jan Línek and Vlado Milunić similarly capitalised on the postmodern fondness for the picturesqueness and clarity of the 'handmade' detail or the scale and important features of the historic space in their famous senior citizens' residences in Prague in the districts of Bohnice, Háje, Malešice, and Chodov (1972–1981, 1976–1994, 1979–1987, 1983–1989). Dissatisfaction with the forms of late modern architecture, which were caricatured to the point of absurdity by the normalisation-era emphasis on quantity and the enormous inertia of construction production, even led to the development of new prefabrication building systems. On the one hand, these new building systems were intended to make it possible to better integrate prefabricated panel buildings into the (wider) historic centre, by, for instance, offering different options for the commercial street frontage, garages, pitched roofs, balconies, and corners. They were also however intended to be used to build housing estates with the kind of urban parameters possessed by the till recently dismissed turn-of-the-century districts (e.g. in the never realised project for the Fauna zone in the Horní Roztyly housing estate in Prague, Vítězslava Rothbauerová, Petr Brzobohatý, 1986–1988).⁵⁹

The same emphasis on traditional-city-shaping features and a renewed positive relationship with the consolidated street blocks is evidence by the relative frequency with which empty lots were filled in and efforts were made to strengthen the street structure of a city. In addition to the well-known buildings built

above Prague metro lines and stations (e.g. the ČKD Administrative Building at Můstek, Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983; the Metro Administrative Building on Palackého náměstí, Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989), it is also important to note the attempts that were made to combine the historical context with post-modern or technicist forms (e.g. Teplotchna in Prague – Nové Město/New Town, Věra Machoninová, 1975–1984; Celní pošta/Customs Post Office in Prague-Košíře, Jindřich Malátek, Ivo Loos, Jan Fišer, Václav Aulický, 1980–1987; the general reconstruction of the Staroměstské mlýny/Old Town Mills in Prague – Old Town, Josef Švastal, 1970–1982; Czech State Savings Bank in Liberec, Jiří Suchomel, 1974–1983; Česká pojišťovna/Czech Insurance Company in Havlíčkův Brod, Lubomír Driml, Miroslav Řepa, 1980–1983).⁶⁰ What were known as 'integrated buildings' also became an interesting subject. These buildings combined housing and services in one contextual structural mass (e.g. on Budějovická Street in Tábor, Naděžda and Antonín Dvořák, Jaromír Kročák, 1987–1993; on Bratří Lužů Street in Uherský Brod, Dalibor Borák, 1988–1989; at the intersection of Kostelní and Fráňa Šrámek Streets in České Budějovice, Petr Heteša, Jiří Střítecký, Karel Veverka, 1989).⁶¹ The limits of prefab panel technology and the possibilities of supplementing it with added contextual forms were also tested in the constructions used to fill in and close up spaces in areas of historic development (e.g. in the case of a residential building inserted on Záhřebská Street in Prague – Vinohrady, Pavla Kordovská, 1987–1989).

In the architectural literature and at exhibitions in the 1980s we can find numerous projects for new buildings featuring contextual architecture for use in the wider urban centre. This suggests that a new and very popular subject had emerged.⁶² When we add to this the intensive discussions about traditional urban forms, the public space, and context, and widening the scope of vision to include the hitherto overlooked areas that lay between the centre and housing estates, and the experiences with the modernisation of tenement buildings, it is impossible to ignore that Czechoslovak architects entered the 1990s with a diametrically different way of looking at things. The change in conditions in society and in the building industry moreover offered resources that were not available in the late normalisation years. Suburbs represented a subject that could have been further developed in more felicitous conditions and today form the cornerstone of our architecture.

- 1 Statistics from the start of the 1970s reveal the housing stock could be divided approximately into thirds according to its origin – from the period before the First World War, from the interwar period, and built during the post-war period – and indicate a corresponding low level of amenities in the two oldest groups. See Irena Lérová, *Bydlení a ekonomika* (Housing and economics), Praha 1981, p. 58.
- 2 Lenka Kalinová, *Konec nadějí a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969–1993* (The end of hope and the existence of new expectations: on the history of Czech society 1969–1993), Praha 2012, p. 198.
- 3 Jiří Gočár – Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému stylu života* (An architect and an economist on the socialist lifestyle), Praha 1977, p. 143.
- 4 Irena Lérová et al., *Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČSR do roku 1990* (A study on the long-term outlook of housing in Czechoslovakia to the year 1990), Praha 1978, p. 38.
- 5 Irena Lérová, *Bydlení a ekonomika* (Housing and economics), Praha 1981, p. 11.
- 6 Irena Lérová a kol., *Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČSR do roku 1990* (A study on the long-term outlook of housing in Czechoslovakia to the year 1990), Praha 1978, p. 38.
- 7 Ibidem, p. 40.
- 8 Luboš Hořejší, Opatření ústředních orgánů pro zabezpečování úkolů v oblasti rekonstrukcí a modernizací bytových fondů (The measures of central bodies to fulfil tasks in the area of the reconstruction and modernisation of the housing stock), *Pozemní stavby* XXXII, 1984, p. 435.
- 9 *Regenerace centrálních částí velkých měst* (materiály z pracovního semináře) (The regeneration of central areas in large cities – materials from a working seminar), Praha 1976, p. 18.
- 10 Ibidem, pp. 142–143.
- 11 Ibidem, pp. 99–120.
- 12 Ibidem, p. 123; VÚVA was assigned with conducting research on the subject of modernisation in 1976. See Zdeněk Horniecký, *Soustředěná modernizace obytných souborů* (The concentrated modernisation of residential complexes), *Územní plánování a urbanismus* V, 1978, pp. 327–331.
- 13 Irena Lérová, *Výzkumný úkol státního plánu technického rozvoje C16-321-116. Rozvoj investiční výstavby, území, sídel a bydlení v ČSR* (Research assignment in the state plan for technical development C16-321-116. The development of investment construction, regions, settlements, and housing in Czechoslovakia), 1980, pp. 121–122, unpublished manuscript.
- 14 Ibidem, p. 124.
- 15 Irena Lérová, *C16-321-213. Rozvoj komplexního bydlení v ČSR do roku 2010* (The development of comprehensive housing in Czechoslovakia to the year 2010), 1985, pp. 40–51, unpublished manuscript.
- 16 For example, Zdeněk Horniecký et al., *Výzkumný úkol C16-321-116-05. Soustředěná modernizace souborů obytných domů ve městech* (Research assignment C16-321-116-05. The concentrated modernisation of groups of residential buildings in cities), 1980, unpublished manuscript; Vlastimil Mulač – Milan Turba, *Modernizace a přestavba v hlavním městě* (Modernisation and redevelopment in the capital), *Územní plánování a urbanismus* VI, 1979, pp. 294–298.
- 17 Ibidem, p. 131.
- 18 *Vývoj Vinohrad* (The development of Vinohrady), Katedra urbanismu Fakulty architektury ČVUT (Department of Urban Studies, Faculty of Architecture, Czech Technical University), Praha 1978, unpublished manuscript; *Urbanistický vývoj Prahy od počátků industrializace do současnosti* (The Urban Development of Prague from the Beginning of Industrialisation to the Present) Katedra urbanismu Fakulty architektury ČVUT (Department of Urban Studies, Faculty of Architecture, Czech Technical University), Praha 1980, unpublished manuscript. Deposited in the library of the Institute of the Theory and History of Architecture, Faculty of Architecture, Czech Technical University in Prague, donated by Petr Kratochvíl.
- 19 Lenka Popelová, An interview with Tomáš Šenberger, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 88–97.
- 20 ~, *Forum – Návraty z nichž vycházíme* (Forum – the returns we set out from), *Československý architekt* XXVIII, 1982, no. 13.
- 21 Irena Lérová et al., *Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČSR do roku 1990* (A study on the long-term outlook of housing in Czechoslovakia to the year 1990), Praha 1978, p. 39.
- 22 See the text by Hubert Guzik and Karolina Jirkalová in this book.
- 23 For example, Irena Lérová, *Bydlení a ekonomika* (Housing and economics), Praha 1981, p. 78.
- 24 Ibidem, pp. 77–85.
- 25 Jiří Gočár – Josef Toman, *Architekt a ekonom k socialistickému stylu života* (Architects and economists on the socialist lifestyle), Praha 1977, p. 222.
- 26 Miroslav Havel, Uplatnění progresivních technologií při modernizaci a rekonstrukci bytového fondu (The use of progressive technologies in the modernisation and redevelopment of the housing stock), *Pozemní stavby* XXXII, 1984, pp. 436–438; Milan Jankovec, Zkušenosti s použitím skládaného sendvičového pláště na experimentální stavbě (Experiences using a modular sandwich façade on an experimental building), *Pozemní stavby* XXXVIII, 1990, pp. 159–163.
- 27 Jan Karásek – Josef Bahula, Okno z plastické hmoty tuzemské výroby (Domestically produced plastic windows), *Pozemní stavby* XXVI, 1978, pp. 328–329.
- 28 Jiří Lízal, Střešní okna pro půdní vestavby (Roof windows for loft conversions), *Pozemní stavby* XXXIV, 1986, pp. 307–308.
- 29 Josef Bahula, Otvorové výplně v modernizaci bytových domů (Fillings for wall openings used in the modernising of tenement buildings), *Pozemní stavby* XXXI, 1983, pp. 504–506.
- 30 ~, *Nové dveře ke starým domům* (New doors on old buildings), *Československý architekt* XXVI, 1980, no. 3, p. 7.
- 31 Irena Lérová a kol., *Studie dlouhodobého výhledu bydlení v ČSR do roku 1990* (A study on the long-term outlook of housing in Czechoslovakia to the year 1990), Praha 1978, p. 39.
- 32 Rostislav Hladký, Otvorové výplně osmdesátých a devadesátých let: prognostická úvaha (okna) (Fillings for wall openings in the 1980s and 1990s: Reflections on the future (windows)), *Pozemní stavby* XXVIII, 1980, p. 264.
- 33 Miloš Bartoň, *Rekonstrukce centrální části města Ostravy* (Redevelopment of the central area of the City of Ostrava), *Územní plánování a urbanismus* V, 1978, pp. 332–337; Miloš Bartoň, *Modernizácia bytov v Ostrave* (The modernisation of flats in Ostrava), *Projekt* XXIV, 1982, nos. 4–5, pp. 44–45; Zdeněk Horniecký – Miroslav Chobot, *Přestavba území Ostrava-Přivoz: poznatky z přípravy přestavby* (The redevelopment of the Ostrava-Přivoz

- district: Notes from the preparations for redevelopment), *Územní plánování a urbanismus XI*, 1984, pp. 303–307; Zdeněk Horníček et al., *Návrh vzorové metodiky přestavby obytného souboru v Ostravě (VÚVA P16-321-458-01-E)* (A proposed model methodology for the redevelopment of residential buildings in Ostrava), Praha 1984.
- 34 František Vondráček, *Zkušenosti s realizací modernizace Karlovy Vary – Čerták* (Experiences from the modernisation of the Čertův Vrch neighbourhood in Karlovy Vary), *Územní plánování a urbanismus XI*, 1984, pp. 312–315.
- 35 Richard Mundil, *Modernizace bytového fondu Karlovy Vary – Čerták* (The modernisation of the housing stock in the Čertův Vrch neighbourhood in Karlovy Vary), *Územní plánování a urbanismus V*, 1978, pp. 340–344, here p. 341.
- 36 *Ibidem*.
- 37 Miloslav Simon, *Technický rozvoj při modernizaci a rekonstrukci bytového fondu v podmínkách Stavebního podniku města Karlovy Vary* (Technical development in the modernisation and redevelopment of the housing stock under the conditions of the Building Company of the City of Karlovy Vary), *Pozemní stavby XXXII*, 1984, pp. 441–444; ~, *Z našich staveb* (A sample of our buildings), *Pozemní stavby XXXI*, 1983, p. 480 and 482; ~, *Z našich staveb* (A sample of our buildings), *Pozemní stavby XXXIV*, 1986, pp. 240–241.
- 38 František Barabáš – Jan Dočekal, *Další zkušenosti z modernizace bytového fondu v Praze na Smíchově* (More experiences with the modernisation of the housing stock in Prague's Smíchov district), *Pozemní stavby XXXII*, 1984, pp. 445–448.
- 39 Rudolf Boštický – Miloslav Lhota, *Zkušenosti a postupy ve stavebně technologické přípravě soustředěné modernizace bytového fondu* (Experiences and methods relating to the structural and technological preparations for the concentrated modernisation of the housing stock), *Pozemní stavby XXXI*, 1983, pp. 490–493.
- 40 However, an article in the journal *Pozemní stavby* (Building constructions) published at the start of the work noted a number of problems, particularly organisational and social problems in connection with clearing out the buildings, because of which it was going to be impossible to meet the stipulated deadline of 36 months. See Jozef Máčalka, *Stav* přípravy modernizace bytového fondu v Praze 7 (The state of preparations for the modernisation of the housing stock in Prague 7), *Pozemní stavby XXXII*, 1984, pp. 443–445.
- 41 Jiří Vondrák, *Modernizace bytů v Jihlavě* (The modernisation of flats in Jihlava), *Pozemní stavby XXXV*, 1987, pp. 256–258.
- 42 Petr Vorlík, *An interview with Vladimír Krátký*, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 46–53; ~, *Otazníky nad modernizací* (Questions surrounding modernisation), *Československý architekt XXX*, 1984, no. 8, pp. 1 and 6; ~, *Pět variant do starých Vinohrad* (Five variants for old Vinohrady), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, pp. 38–39; Hana Münzová, *Modernizace domu na Vinohradech* (The modernisation of a building in Vinohrady), *Československý architekt XXXIII*, 1988, no. 8, p. 3.
- 43 Petr Vorlík, *An interview with Vladimír Krátký*, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, p. 50.
- 44 *Ibidem*, pp. 52–53.
- 45 Markéta Kašparová – Matěj Kováčik – Ruda Minka, *An interview with Hana Seho* (seminar paper, Faculty of Architecture, Czech Technical University), Prague, 24 March and 2 May 2017, unpublished manuscript.
- 46 *Ibidem*.
- 47 Petr Vorlík, *An interview with Vladimír Krátký*, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 49–50.
- 48 See the public opinion research in the text by Hubert Guzik and Karolina Jirkalová in this book.
- 49 Olga Myslivečková, *Bez jediného atypického panelu* (Without a single atypical prefabricated panel unit), *Československý architekt XXVIII*, 1982, no. 13, p. 3; Jiří Jiroutek, *Modernizace bytového fondu na Žižkově* (The modernisation of the housing stock in Žižkov), *Architektura ČSR XLV*, 1986, pp. 20–31; ~, *Další panely do našich center* (More prefabricated panels in our city centres), *Československý architekt XXXV*, 1989, no. 9, pp. 1 and 4; ~, *Seriál Žižkovem sem, Žižkovem tam I–V* (The series Žižkov here, Žižkov there I–V), *Československý architekt XXXV*, 1989; Tereza Poláčková, *Urbanistický vývoj Žižkova ve druhé polovině 20. století* (bakalářská práce) (The urban development of Žižkov in the second half of the 20th century) (bachelor's thesis), Faculty of Arts, Charles University in Prague, 2015; Kateřina Čechová, *Na sklonku epochy* (Towards the end of an era), in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 16–41; Petr Vorlík – Klára Ullmannová – Tereza Poláčková, *An interview with Ivan Vavřík*, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 54–61.
- 50 Jiří Hruža et al., *Prostorová kompozice Prahy: zásady a pracovní metody* (The spatial composition of Prague: Principles and working methods), Praha, June 1983.
- 51 Karel Kibic – Aleš Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945–2010* (The heritage protection and regeneration of historic towns in the Czech Republic 1945–2010), Praha 2011, p. 245.
- 52 Petr Vorlík, *Roztrhané mesto* (The city in pieces), in: Petr Vorlík – Klára Brůhová, *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 49–59.
- 53 Milena Hauserová, *Město mezi trváním a přestavbou* (The city between continuation and redevelopment), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, pp. 16–23; Petr Vorlík – Klára Ullmannová, *An interview with Milena Hauserová*, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 62–69.
- 54 Veronika Vicherková, *An interview with Markéta Lierová*, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 70–77; Otakar Kuča, *Krajina, architektura, design*, Praha 2000; the personal archive of the family of Stanislav Hubička.
- 55 Jana Bukačová, *Mušle, velbloudi a létající talíře* (Seashells, camels, and flying saucers), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, pp. 68–74; Klára Brůhová, *Zeměkoule a robinsoniády* (Globes and adventure playgrounds), *Ibidem*, pp. 75–82; Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let* (improvisation / the architecture of the eighties), Praha 2021.
- 56 ~, *Typizace trochu jinak aneb jak na drobnou architekturu* (A slightly different form of typification – how to handle small-scale architecture), *Československý architekt XXX*, 1984, no. 12, pp. 4–5; ~, *Otevřen 1. soubor Jižního Města II v Praze* (The first group of buildings in South City II in Prague are open), *Československý*

- architekt XXX, 1984, no. 13, pp. 1 and 2; Vítězslava Rothbauerová, Obytná zóna Fauna v Praze – Horních Roztylech (Fauna residential zone in Prague – Horní Roztyly), *Československý architekt* XXXIII, 1987, no. 21, p. 6; Rostislav Švácha, Jak s malými úkoly? O architektonickém nápadu na pražském Jižním Městě (How to handle small assignments? On the architectural idea for South City in Prague), *Rudé právo* LXVIII, 4 August 1988, p. 5; Markéta Mráčková – Barbora Šimonová – Viktor Vejvoda, *Legenda o sídlišti* (The legend of the housing estate), Praha 2014, pp. 114–123.
- 57 ~, Od koncepce k detailu aneb jak je to vlastně s parterem (From a concept to detail – what to do with the estate landscape), *Architektura ČSR* XLIII, 1984, pp. 273–275; Jaroslav Novák, O dvojí tendenci (On two tendencies), *Československý architekt* XXXIII, 1987, no. 11, p. 7; ~, Realizace parteru stavby O6 – Lužiny – Jihozápadní Město v Praze (The construction of the estate landscape around Building O6 – Lužiny – Southwest City in Prague), *Architektura ČSR* XLVII, 1988, no. 6, pp. 33–37; ~, Park ve Stodůlkách (The park in Stodůlky), *Československý architekt* XXXIV, 1988, no. 2, p. 3; Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Eva Novotná – Karolina Jirkalová (eds.), *Paneláci 1: padesát sídlišť v českých zemích* (Paneláks 1: fifty housing estates in the Czech lands) Praha 2016; Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989* (Paneláks 2: the history of housing estates in the Czech lands 1945–1989), Praha 2017; Pavel Směták, Drobné služby na sídlišti (Minor services on housing estates), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, pp. 198–204; Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let* (improvisation / the architecture of the eighties), Praha 2021.
- 58 Jiří Ševčík, Důvod k improvizaci (A reason to improvise), *Československý architekt* XXX, 1984, no. 1, pp. 4–5; Jiří Ševčík – Jana Ševčíková, Postmodernismus a my II (Postmodernism and us), *Umění a řemesla* XXIX, 1987, no. 4, pp. 61–66; Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Město. Sochy. Film (City, sculptures, film), *Ateliér* I, 1988, no. 5, p. 5; Zdeněk Hölzel, Nový Barrandov – výtvarný generel (New Barrandov – the master plan), *Architektura ČSR* XLVII, 1988, no. 6, pp. 39–41; Lucie Skřivánková, Nový Barrandov – pokus o panelové mesto (New Barrandov – an attempt at a prefabricated panel city), *Zprávy památkové péče* LXXVIII, 2018, no. 6, pp. 604–615; Jana Bukačová, An interview with Zdeněk Hölzel, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 36–45.
- 59 ~, Nová stavební soustava pro Prahu (A new type of prefab technology for Prague), *Architektura ČSR* XLV, 1986, pp. 13–20; ~, Experiment východní Čechy a malorozponová soustava P1.31 (An experiment in eastern Bohemia and the P1.31 short-span building system), *Architektura ČSR* XLVII, 1988, no. 1, pp. 48–49.
- 60 Jan Zikmund, Nový fenomén města (The new phenomenon of the city), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2018, pp. 31–35; Petr Vorlík, Překročit metro (Bridge the metro), *ibidem*, pp. 95–103; Josef Švatal, Přestavba Staroměstských mlýnů v Praze (The conversion of the Old Town mills in Prague), *Architektura ČSR* XLII, 1983, pp. 439–447.
- 61 Naděžda Dvořáková, Integrovaný obytný dům v Táboře (An integrated residential building in Tábor), *Architektura ČSR* XLVI, 1987, pp. 536–538; Libor Erban, Dům pro deset bytů (A building for ten flats), *Architektura* XLIX, 1990, nos. 5–6, pp. 88–89.
- 62 *Náměstí Republiky* (catalogue for the exhibition *Konfrontace / Confrontation*), Prague, March–June 1980, unpublished manuscript; Klára Brůhová, Věčné úkoly (Unending tasks), in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 60–79; *Konfrontace 1988: přehlídka nejnovějších prací pražských architektů – členů a kandidátů Svazu českých architektů* (Confrontation 1988: a presentation of the latest works by Prague architects – the Czech Union of Architects' members and candidates), Svaz českých architektů a Český fond výtvarných umění, Praha 1988; ~, *Teplický kaleidoskop* (The Teplice kaleidoscope), *Architektura ČSR* XLVII, 1988, no. 3, pp. 44–54; Benjamin Fragner – Jiří Ševčík, *STL: Středotlaci* (exhibition catalogue) (STL: the middle pressure), Galerie Jaroslava Fragnera v Praze/Jaroslav Fragner Gallery in Prague 1989.

V rázovitých kulisách, v dobré společnosti

Hubert Guzik – Karolina Jirkalová –
Klára Ullmannová

EN → p. 236

Od konce šedesátých let se odborný diskurz v Československu postupně odklání od stavění sídlišť na zelené louce, což se v následující dekádě začalo promítat i do oficiálních dokumentů. Autoři územního plánu Prahy z roku 1976 zdůraznili význam tradičních urbáních celků a také již o tři roky starší vládní usnesení ukládalo, aby investiční výstavba nenarušovala prostorovou kompozici a historickou strukturu sídel.¹ V souvislosti s těmito novými předpisy se rozvinuly diskuse o osudu stávajícího stavebního fondu.

Jaké měly tyto debaty podobu? Kdo se jich účastnil a s jakými argumenty? Jakou roli v nich hrála sociální skladba obyvatel čtvrtí určených k přestavbě? A pro koho se vlastně měly staré domy a čtvrtě modernizovat? Zvyšování bytového standardu v historických čtvrtích v blízkosti center měst bývá často doprovodným jevem gentrifikace. Dá se o gentrifikaci mluvit i v zemích státního socialismu? A šlo o řízený proces, nebo spíše o oportunistický zúčastněných? Do hry se dostává také možnost participace obyvatel, nicméně nejen mnozí architekti, ale často i samotní obyvatelé jsou k ní skeptičtí. Proč?

V následujícím textu se jen letmo dotýkáme toho, jak problematiku revitalizací historických čtvrtí formulovali experti z oblasti bytové politiky, ekonomie a stavebního průmyslu. Podobně jen okrajově nás zajímají diskuse o estetických neduzích modernistické architektury a urbanismu.² Více než na systémová řešení se ptáme na to, co sociolog Charles Wright Mills na sklonku padesátých let označil pojmem „sociologická imaginace“ – na to, jak jednotliví účastníci diskusí o historických čtvrtích v Československu, Německé demokratické republice a Polsku osmdesátých let chápali „širší historickou scénu v jejím významu pro vnitřní život a pro vnější životní dráhu různých jednotlivců“³

- 1 Aleš Vošahlík, 25 let péče o historická města, *Památky a příroda* VIII, 1983, č. 8, s. 462–470.
- 2 Z recentní literatury viz aspoň Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017; Petr Roubal, The Battle of Žižkov: Urban Planners' Transition from Heritage Protection to Neoliberal Discursive Planning, *Journal of Urban History* XLVII, 2021, č. 3, s. 495–510; ke srovnání situace v ČSSR a NDR viz Matěj Spurný – Brian Ladd, The Stifled Renaissance of Urbanity: Urban Preservation and the Collapse of Czechoslovak and East German Socialism, *ibidem*, s. 478–494.
- 3 Charles Wright Mills, *Sociologická imaginace*, přel. Václav Dušek, Praha 2008, s. 9.
- 4 Pavel Vodňanský, Modernizace kulturních památek s bytovým využitím, *Památky a příroda* XI, 1986, č. 1, s. 1–3.
- 5 K situaci v Polsku viz Krzysztof Pawłowski, Partycypacja społeczeństwa w rewaloryzacji i ochronie zabytków – stan, doświadczenia, potrzeby, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 1–2, s. 5–8; v NDR viz Władysław Korzeniewski, Problemy modernizacji starej substancji mieszkaniowej na przykładach Göteborga, Berlina Zachodniego i NRD w końcu lat siedemdziesiątych, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 3–4, s. 174–178.

←

Výstavba stanice metra Moskevská (původně plánovaná jako Lidická, nyní Anděl) si vyžádala odstřel domů u křižovatky ulic Plzeňské a Nádražní v Praze-Smíchově

• The construction of the Moskevská metro station (which was originally supposed to be called Lidická station and is now Anděl) required the demolition of buildings at the intersection of Plzeňská and Nádražní Streets in Prague – Smíchov

(archiv ČTK, foto Jiří Šourek, 1980)

- 6 Pavel Vodňanský, Modernizace kulturních památek s bytovým využitím, *Památky a příroda XI*, 1986, č. 1, s. 1–3; Brian Ladd, Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic, *Journal of Urban History XXVII*, 2001, č. 5, s. 584–603.
- 7 Karel Kibic – Aleš Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice*, Praha 2011, s. 235; Aleš Vošahlík, Kategorizace historických měst socialistických zemí z hlediska památkové péče jako podklad pro rozvoj sídelní struktury, *Památky a příroda X*, 1985, č. 1, s. 15–21.
- 8 Karel Kibic – Aleš Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice*, Praha 2011, s. 305–307.
- 9 Ibidem, s. 241–244. Jak uvádí Martina Koukalová: „V rámci 7. pětiletky (1981–1985) se dříve, živelně řešená modernizace bytového fondu stala součástí komplexní bytové výstavby (KBV). V následující pětiletce se realizovala dle požadavků jednotlivých národních výborů.“ Viz Martina Koukalová, Když staré ustupuje novému: asanace během normalizace, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017, s. 232–249, zde 241.
- 10 Pavel Vodňanský, Modernizace kulturních památek s bytovým využitím, *Památky a příroda XI*, 1986, č. 1, s. 1–3.
- 11 Matěj Spurný – Brian Ladd, The Stifled Renaissance of Urbanity: Urban Preservation and the Collapse of Czechoslovak and East German Socialism, *Journal of Urban History XLVII*, 2021, č. 3, s. 478–494.
- 12 Aleš Vošahlík, Pojetí ochrany historických měst v České socialistické republice, *Památky a příroda VI*, 1981, č. 4, s. 225–232; Vladimír Novotný (ed.), *Czechoslovakia / Tchécoslovaquie*, ICOMOS Bulletin IV, 1976.

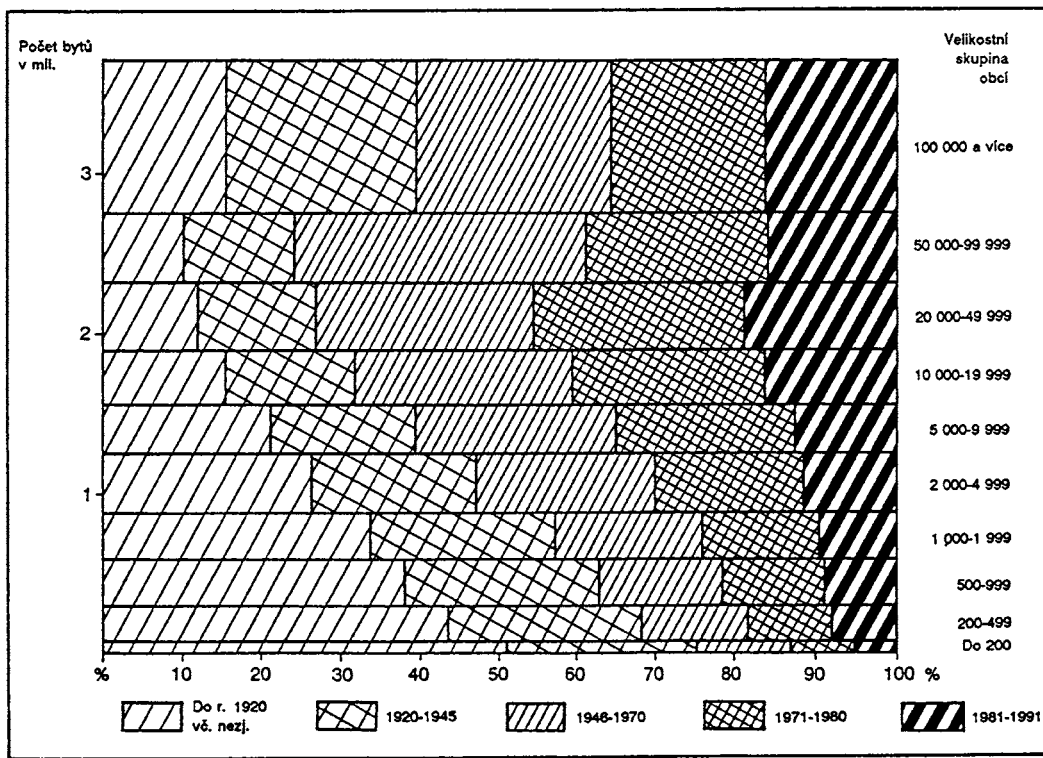
Památkáři, sociologové, architekti

Už v sedmdesátých letech se do celkového objemu bytového fondu silně promítal tzv. odpad, tedy byty natolik zchátralé, že se staly buď neobyvatelnými, nebo byly dokonce zbořeny.⁴ Počty bytových jednotek, které v historických čtvrtích středoevropských socialistických zemí nutně vyžadovaly modernizaci, činily zhruba třetinu až čtvrtinu plánovaného objemu nové výstavby, přičemž nejkritičtější byla situace ve velkoměstech.⁵ V roce 1979 bylo jak v Československu, tak v Německé demokratické republice přijato usnesení zakazující, nebo přinejmenším komplikující většinu demolice bytových domů.⁶ V tomto bodě se začala bytová výstavba protínat s památkovou péčí.

V Československu byla plošná ochrana vybraných památkových rezervací legislativně ukotvena v roce 1958. Regulaci přestaveb historických jader pak zakládala koncepce rozvoje památkové péče schválená v roce 1973. Předcházela jí průzkum Karla Kibice, jenž vybral několik set městských center vzniklých před rokem 1850, která považoval za památkově významná, a rozřídil je do tří kategorií.⁷ Tato práce se stala podkladem pro pozdější koncepci ochrany „s diferencovaným pojetím podle významnosti“ ze začátku osmdesátých let, která měla podpořit rehabilitaci historických městských jader. Vyústěním těchto systematizačních snah byl koncept památkových zón, který se promítl do památkového zákona v roce 1987. Již předtím však vznikaly první plány takovýchto zón.⁸

Vývoj v památkové péči – společně s opouštěním ortodoxně modernistického urbanismu – přispěl k rozhodnutí vlády rekonstruovat historické budovy také pro potřeby bydlení, k tzv. modernizaci. Setrvačnost procesů v oblasti bytové výstavby však byla veliká, a tak se k modernizacím přistoupilo až na počátku osmdesátých let.⁹ V roce 1981 vznikly pro program modernizací metodické pokyny, které o dva roky později doplnila i speciální sekce zaměřená na situaci památkově chráněných objektů. Zároveň Státní ústav památkové péče a ochrany přírody (SÚPPPOP) vytypoval zhruba tisíc nemovitostí v Čechách a na Moravě, v nichž měly po přestavbě vzniknout nové bytové jednotky.¹⁰ Záhy se pozornost expertních kruhů obrátila také k čtvrtím z druhé poloviny 19. století, které byly do té doby zanedbány jak po fyzické stránce, tak v diskurzu odborných kruhů.

Pohled českých památkářů na modernizaci byl nejspíše ovlivněn právě probíhající mezinárodní diskusí. V sedmdesátých letech se památkáři zapojovali do činnosti řady mezinárodních organizací.¹¹ Československý komitét ICOMOS připravil v roce 1976 číslo mezinárodního bulletinu této organizace věnující se ochraně historických měst v ČSSR a vesnickým památkovým rezervacím.¹² V témže roce se Aleš Vošahlík ze SÚPPPOP účastnil zasedání

Struktura bytového fondu v roce 1991 podle období výstavby domů a podle velikostních skupin obcí

The structure of the housing stock in 1991 according to the period in which the dwellings were built and the municipality size category

1994

Česká socialistická republika se vyznačovala vysokou dynamikou růstu počtu obyvatel malých a středních měst. Zejména v sedmdesátých letech tento růst podporovaly masivní investice do nového bytového fondu, jdoucí často na úkor historicky cenné zástavby. • The Czech Socialist Republic experienced very dynamic growth in the size of the populations residing in small and mid-sized towns. In the 1970s in particular this growth was supported by massive investment into new housing stock, often at the expense of historically valuable housing stock.

(Alois Andrlé et. al., *Obyvatelstvo, bydlení a bytový fond v územích České republiky 1961-1991: definitivní výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991: obce - analýza*, Praha 1994, s. 69)

Charakteristika	Staré Město	Nové Město	Žižkov	Smíchov	Vinohrady	Spořilov	Ořechovka	Novodvorská
Doba vzniku	Středověk	19. a 20. století	Konec 19. století	2. polovina 19. století	Konec 19. století	20. léta	30. léta	60. léta
Původní funkce	Obytná, řemeslnická a obchodní	Obytná, řemeslnická a obchodní	Proletářská obytná	Průmyslová, proletářská obytná	Obytná měšťanská	Obytná pro střední vrstvy	Obytná pro bohatší vrstvy	Obytná
Dnešní funkce	Turistická, obslužná a obytná	Správní, dopravní, obytná,	Obytná, asanační území	Obslužná, dopravní, průmyslová a obytná	Obytná, lokální obslužná	Obytná	Obytná	Obytná, lokální obslužná
Typ zástavby	Nájemní, 2—5 podlaží	Nájemní, 6 podlaží	Nájemní, 4 podlaží	Nájemní, 3—4 podlaží	Nájemní 5 podlaží	Rodinná (domky) II., střední	Rodinná (vily) I.—II., velké	Sídlištní 8 podlaží I., střední
Kategorie a velikost bytů	III—IV., větší	I—II., velké	III—IV., malé	III—IV., malé	II., velké			
Zeleň a rekreační možnosti	— —	— —	— —	— —	0	+ +	+ +	+
Obyvatel na 1 hektar	396	100	524	310	569	80	112	409
Zdravotní kvalita	— —	— —	— —	— —	0	+	+ +	+
Estetická kvalita	Rozporná	Rozporná	— —	— —	0	0	+ +	+
Průměrný věk	41	39	41	40	41	43	40	30
Usedlost obyvatel	+ +	+	+ +	+	+	+ +	+	— —
Procento rodinných domácností	57,9	74,4	57,7	65,6	72,1	53,4	72,1	82,2
Procento dělníků	47,8	42,0	62,9	57,9	40,3	29,6	24,1	38,1
Intenzita dopravy	— —	+ +	— —	+ +	0	— —	— —	0
Zalidněnost ulic	+	+ +	0	+ +	0	— —	— —	0
Orientace na sociální kontakty	— —	— —	— —	— —	+	+	— —	0
Trávení víkendů mimo bydliště	— —	+ +	— —	+ +	+	0	— —	+ +
Volný čas v hodinách za týden	29	27	33	26	30	41	21	31
Spokojenost s prostředím	Rozporná	— —	Rozporná	— —	+	+	+ +	+ +
Estetické hodnocení	Rozporné	— —	Rozporné	— —	+	+	+ +	+
Identifikace s lokalitou	+ +	— —	+ +	— —	+	+	+ +	0

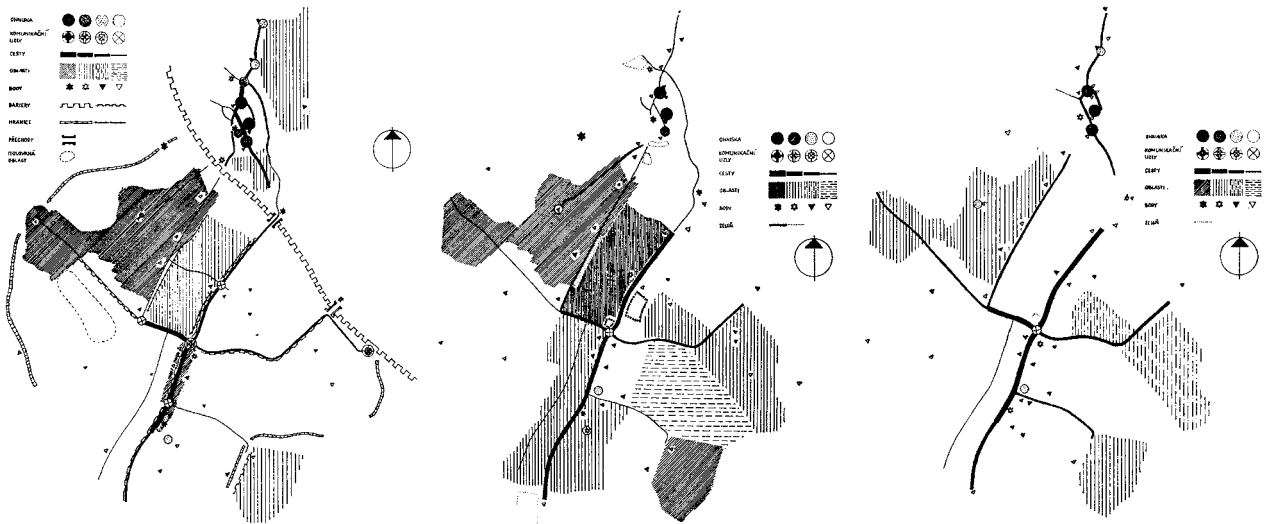
Vybrané charakteristiky pražských čtvrtí dle průzkumu Útvaru hlavního architekta hl. m. Prahy

Selected characteristics of Prague neighbourhoods according to a study by the Office of the Chief Architect of the City of Prague

1977

Demoskopické průzkumy už od padesátých let ukazovaly, že v hierarchii potřeb uživatelů obytné architektury se nejvýše nacházely prostorový komfort bytu, jeho napojení na energie a vodu a také dostupnost služeb. Měkké charakteristiky v podobě estetických či krajinných kvalit dané lokality, sítě sociálních vazeb a identifikace se čtvrtí pak najdeme níže. Až osmdesátá léta přinesla v této oblasti první nápadnější posuny. V rámci výzkumného úkolu *Sociální hlediska při ochraně a tvorbě životního prostředí v Praze* se ÚHA hl. m. Prahy pokusil vytvořit kulturně-sociální typologii obytných čtvrtí. Podklad tvořila kvalitativní data získaná v roce 1975 v devíti vybraných územích metropole. Na průzkumu se podílely Helena Janišová, Helena Jarošová, Květa Jechová a Jana Schlangerová. Vedle vysoké identifikace s lokalitou u obyvatel Žižkova zde zaujmou rozpory v estetickém hodnocení čtvrtí z 19. století, jejichž uměleckohistorický význam stále ještě zůstával nedostatečně rozpoznán. • Demoscopic studies had since the 1950s been showing that in the hierarchy of needs of occupants in residential architecture the biggest issue was the spatial comfort of flats, along with connecting them to the energy and water supply grids and access to services. Soft characteristics such as the aesthetic and landscape qualities of a given area, social networks, and identification with one's neighbourhood ranked further down the list. It was not until the 1980s that more noticeable improvements occurred. As part of a research assignment on the *Social Aspects of the Protection and Creation of the Living Environment in Prague*, the Office of the Chief Architect in Prague tried to create a cultural-social typology of residential neighbourhoods, which was based on qualitative data acquired in 1975 on nine areas in the city. The research was done by Helena Janišová, Helena Jarošová, Květa Jechová, and Jana Schlangerová. As well as the strong sense of identification with the neighbourhood that was observed among residents in Žižkov, also worth noting are the differences in how people evaluated the aesthetic qualities of neighbourhoods built in the 19th century, the art-historical value of which has yet to be fully recognised.

(Jana Schlangerová, Kulturně estetické a sociálně psychologické rysy životního prostředí pražských lokalit, *Sociologický časopis* XIII, 1977, č. 1, s. 124)

Obraz Mostu podle školených pozorovatelů, výpovědí dotazovaných a kreseb dotazovaných
The image of Most according to trained observers and the statements and drawings of respondents from the general population

Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda, 1978

Už v šedesátých letech se inspirací pro západní experty stala kniha Kevina Lynche *The Image of the City* (Obraz města, 1960). Použití percepčních map k zachycení psychologických aspektů vnímání města, jak je prosazoval tento americký urbanista, nemělo zpochybnit projekt moderny, nýbrž jej zdokonalit s ohledem na potřeby uživatelů. V následujících dekadách využívali Lynchových postupů také teoretici postmoderní architektury a sociální geografové ve střední Evropě; v Československu to byl zejména tým kolem teoretika Jiřího Ševčíka. Rozbor toho, jak kognitivní představa o městě spoluutváří prostorové chování obyvatel, tým provedl v asanovaném městě Most a na asanačních ohrožených pražských Vinohradech. ● In the 1960s Western experts found inspiration in Kevin Lynch's *The Image of the City* (1960). Using perception maps to capture the psychological aspects of the image of the city that this American urban planner identified, the aim was not to question the project of modernism but to perfect it so that it would reflect the needs of residents. In the decades that followed, Lynch's methods were used by theorists of postmodern architecture and social geographers in Central Europe; in Czechoslovakia this was especially true of the team around theorist Jiří Ševčík. The team carried out an analysis of how the cognitive image of a city is co-created by the spatial behaviour of its residents using the examples of the demolished and redeveloped city of Most and the Prague district of Vinohrady at risk of redevelopment.

(Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda, *Obraz města Mostu, Architektúra a urbanizmus XII*, 1978, č. 3, s. 171)

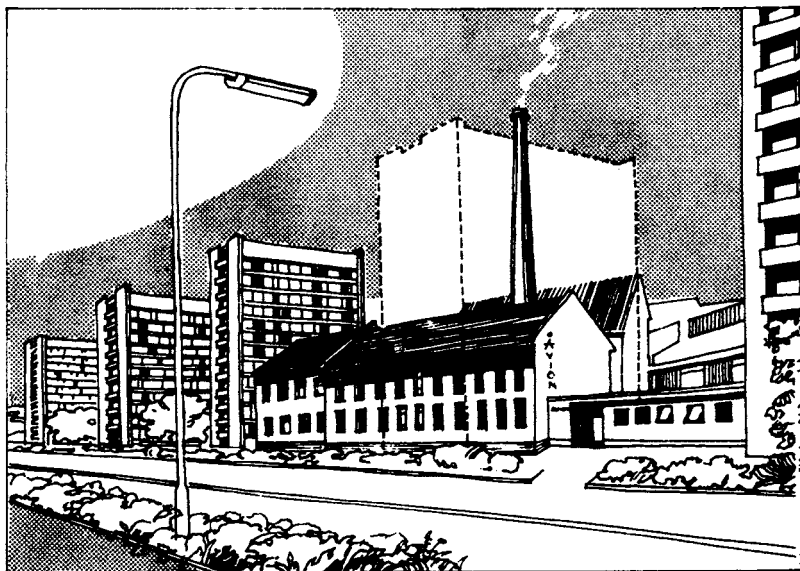
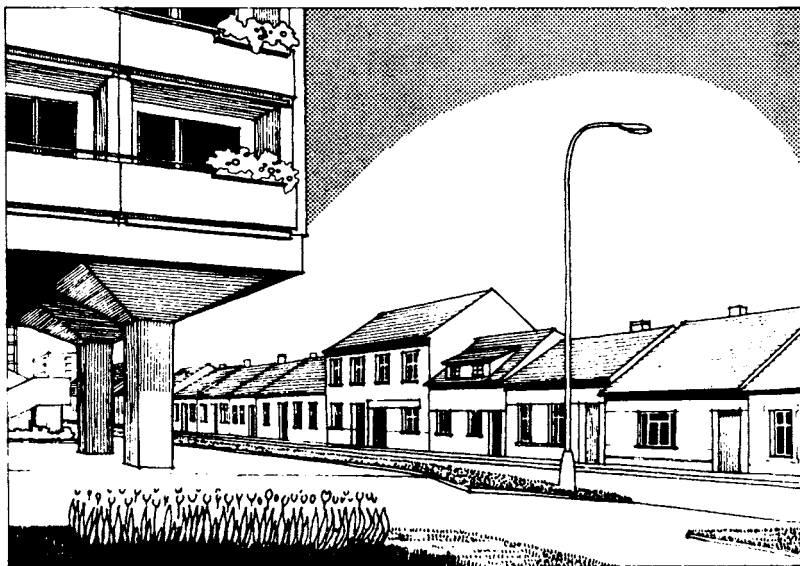
Dožívání nízkého zastavení v blízkosti nové výstavby vyvolává sociální i estetické problémy

Low-rise development left in place in the vicinity of new development is a source of social and aesthetic problems

Dožívání výrobního závodu vede k narušení plánované výtvarné koncepce
A production plant left in place has a disruptive effect on the planned visual concept for the new development
 1983

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let vypracovaly brněnské pracoviště Výzkumného ústavu výstavby a architektury a bratislavský URBION obsáhlou příručku pro projekční praxi v urbanismu a územním plánování. I zde rezonoval tehdy rozšířený názor, že starší bezslohová zástavba vnitřních periferií města přináší nejen kompoziční problémy během navrhování komplexní bytové výstavby, ale - v případě, bude-li ponechána - způsobuje také sociální problémy v nových sídlištích. ● In the late 1970s and early 1980s the Brno office of the Research Institute of Construction and Architecture and URBION in Bratislava drew up a comprehensive handbook for urban design and urban planning. Reflected on its pages was the then widespread opinion that the older, style-less developments on the outskirts of the city were not only a source of compositional problems in the designing of complex housing development but also - if left in place - gave rise to social problems on the new housing estates.

(Alfred Knopp - Bonaventúra Krampfl et al., *Zásady a pravidla územního plánování 3: koncepce funkčních složek* (výzkumný úkol VÚVA a URBION č. P16 - 521 - 503 - 03 - E02), Brno 1983, nestr., obr. 3.4 51, 3.4 52)

UNESCO, přičemž se podílel na koncepci *Doporučení pro ochranu historických lokalit a jejich roli v současném životě*.¹³ Od roku 1978 SÚPPOP participoval také na mezinárodním výzkumném projektu socialistických zemí s názvem *Metody, technika a organizace regenerace historických urbanistických souborů*.¹⁴ V souladu se zmíněnými dokumenty se památkáři domnívali, že je nutné systémově posílit obytný charakter historických čtvrtí. Byli v tom zajedno s architekty a urbanisty, kteří odsuzovali nedávné „absurdní názory o nevhodnosti bydlení v centru”.¹⁵ To ovšem vedlo k zásadní otázce: bude pozdně socialistický *urban renewal* úspěšný, zůstane-li procesem řízeným výhradně shora a probíhajícím pod dohledem expertů?

Mezi památkáři ze středoevropských socialistických zemí to byli nejspíše ti polští, kteří nejhlasitěji volali po větší spoluúčasti veřejnosti na modernizacích a v každodenní péči o historické čtvrti.¹⁶ „Je třeba ‚revalorizovat‘ památkářskou službu a její činnost opřít o široký společenský základ,“ prohlásil sekretář polského ICOMOS a dodával, že pouze ve spolupráci expertů, lokálních spolků a obyvatel lze definovat jakýsi speciální „status obyvatele zóny určené k revitalizaci”.¹⁷ V květnu 1982, necelých pět měsíců po násilném potlačení hnutí Solidarita, uspořádaly polský komitét ICOMOS a tamní ministerstvo kultury konferenci s názvem *Participace společnosti na obnově, revalorizaci a ochraně památek*. Účastníci za příčiny destrukce historických čtvrtí označili setrvačnost prostorového plánování, odtržení bytové politiky od ekonomických reálií, nedostatek finančních stimulů pro obyvatele památkově cenných objektů a zaostalost stavebního sektoru. Podobně jako na přelomu padesátých a šedesátých let, kdy se obnova bytového družstevnictví stala cestou k nastartování obytné výstavby, tak i nyní předseda polského ICOMOS požadoval „sociální reprivatizaci částí staré zástavby“, čímž mínil zejména „systém kooperativního sdružování nájemců a uživatelů”. Ideová, finanční a svépomocná¹⁸ participace družstevníků na procesech revitalizace měla zaručit „zachování dřívějšího charakteru a sociálního profilu starších městských čtvrtí“ a pomoci „předcházet společenským konfliktům”.¹⁹ Všeobecným se zdálo volání po oslabení „hegemonismu státu“, jenž „přemohl veškerou společenskou iniciativu”. Namísto toho měly nastoupit „drobné vlastnické struktury, – drobné struktury zástavby, – drobné programové struktury, – drobné sociologické struktury”.²⁰

Byť se tyto vize nepodařilo naplnit zcela, dobře ilustrují participativní obrat, který v osmdesátých letech nastal v odborném diskurzu středoevropských zemí státního socialismu. Strnulost, petrifikovanost a totálnost plánu – plánu, který preferoval „makrooperace na úkor pozornosti k operacím menšího měřítku”²¹ – kritizovali nejen památkáři, ale také někteří architekti, teoretici, psychologové či sociologové. Jak posléze

13 Aleš Vošahlík, Pojetí ochrany historických měst v České socialistické republice, *Památky a příroda* VI, 1981, č. 4, s. 225–232; ~, UNESCO Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas, Nairobi 1976.

14 Viz Aleš Vošahlík, III. zasedání Problémové komise mezinárodního výzkumného úkolu socialistických zemí „Metody, technika a organizace regenerace historických urbanistických souborů”, *Památky a příroda* VIII, 1983, č. 1, s. 25; Aleš Vošahlík, Kategorizace historických měst socialistických zemí z hlediska památkové péče jako podklad pro rozvoj sídelní struktury, *Památky a příroda* X, 1985, č. 1, s. 15–21.

15 Petr Starčevič, Proměny městského centra, *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 3, s. 41–43.

16 Jerzy Żurawski, Stosunek lokalnej społeczności do ochrony walorów zabudowlanych i krajobrazowych Kazimierza Dolnego, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 1–2, s. 14–17.

17 Andrzej Michałowski, Uwarunkowania społeczne utrzymania historycznych struktur miast w Polsce, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 1–2, s. 9–12.

18 Oživení sociálních mikrostruktur mělo ve středoevropských zemích jít ruku v ruce s „účinnou podporou osobních iniciativ pro dostavby a přestavby”. Viz Fred Staufenbiel – Rolf Kuhn – Kurt Meinel, Soziale Erfordernisse des Wohnungsbaus in innerstädtischen Altbauwohngebieten, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar* XXXI, 1985, řada A, č. 1, s. 7–12. Zájem o svépomocný aspekt přestaveb a rekonstrukcí se inspiroval děním v západních zemích, kde tento způsob stavění umožňoval „uspokojování speciálních přání uživatelů” a „snížení finančních nákladů u sociálně slabých vrstev obyvatel”. Viz Hana Sobotková, *Spoluúčast veřejnosti na rozhodování o změnách území (zkušenosti ze zahraničí)*, Praha 1991, s. 23. V zemích státního

napsal Benjamin Fagner, *spiritus movens* série výstav *Urbanita*, „atmosféru druhé poloviny 80. let charakterizuje i sílíci důvěra v přednosti participativní architektury: k tvorbě prostředí by se neměli vyjadřovat jen lidé jedné profese, tím spíš, že v mnohém během minulých let zklamali“.²²

Volání po participaci zesilovalo také proto, že architekti pociťovali krizi oficiální sociologické expertizy, která dosud legitimizovala hromadnou bytovou výstavbu. „Pomoc v řešení tohoto problému“ – shrnoval na sklonku osmdesátých let teoretik architektury Petr Kratochvíl – „samozřejmě nabízejí teoretické disciplíny zabývající se člověkem, jež mohou zúžený a ochuzený obraz člověka a společnosti, pro něž stavíme, prohloubit a diverzifikovat. Každá, i humanitní teorie se však pohybuje v generalizacích, které plně konkrétnost života postihnout nemohou. Pokud se proto cílem architektury a urbanismu má znovu stát konkrétní člověk, nelze se obejít bez jeho spoluúčasti v procesu navrhování, výstavby a dotváření prostředí, jež je mu určeno.“²³ Pocit oné krize dobře ilustruje diskuse, kterou sociologové, architekti i zástupci dalších oborů vedli v roce 1982 u příležitosti vydání čísla *Architektury ČSR* věnovaného výzkumu života na sídlištích, jež v letech 1976–1980 zpracovával mezioborový tým sociologa Jiřího Musila ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury (VÚVA).²⁴ Zatímco architekti hledali mezi sociology spojence, kteří by dle architekta Jiřího Lasovského řekli objednavateli-investorovi, co by se mělo dělat, sociologové v čele s Jiřím Musilem hájili autonomii svého oboru. Jisté smíření obou postojů, kdy architekti chtějí investory, dodavatele, a především veřejnost za pomoci sociologů vychovávat a formovat, zatímco sociologové chtějí zjistit skutečné potřeby lidí, kterým se mají projekty přizpůsobit, nabídl v závěru diskuse architekt Lasovský: „Sociologové by měli architektům říct, které podmínky vedou k posílení lokálního společenství, a tak jim pomohli při formulování a prosazení ‚společenské objednávky‘ u investora.“²⁵ A právě ono lokální společenství se svými specifickými potřebami se zdálo být klíčem k dalšímu uvažování o architektuře.

Gentrifikace skrze modernizaci?

Mnohem otevřeněji než v případech předchozích asanací vyvstaly právě během příprav modernizace starého bytového fondu v osmdesátých letech citlivé otázky: Kde budou během rekonstrukce bydlet dosavadní obyvatelé? Budou se moct vrátit do „svých“ zmodernizovaných bytů? Nebo se rovnou odstěhují na sídliště a jejich byty obsadí někdo jiný? Obdobné otázky naléhavě a návodně formuloval jeden z letáků kolujících v horkých dnech sametové revoluce: „Jaká je vaše sociální politika při stěhování lidí z oblasti tzv. modernizace? Kdo se nám to stěhuje do státem renovovaných

socialismu se podpora svépomocných oprav jevila jako cesta k posílení pestré sociální skladby historických čtvrtí a způsob, jakým do zchátralých objektů lze přilákat mladá manželství marně čekající na sídlištní byt. Viz Petr Kratochvíl, Komentář k Návrhu souboru sociálněpolitických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu, *Architekt XXXVI*, 1990, č. 9, s. 4–5. Z dostupných materiálů se zdá, že ve střední Evropě nejrozvinutější administrativní rámec měla podpora svépomocných rekonstrukcí v NDR: Władysław Korzeniewski, Problemy modernizacji starej substancji mieszkaniowej na przykładach Göteborga, Berlina Zachodniego i NRD w końcu lat siedemdziesiątych, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, č. 3–4, s. 174–178.

- 19 Krzysztof Pawłowski, Partycypacja społeczeństwa w rewaloryzacji i ochronie zabytków – stan, doświadczenia, potrzeby, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, č. 1–2, s. 5–8.
- 20 Andrzej Michałowski, Uwarunkowania społeczne utrzymania historycznych struktur miast w Polsce, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, č. 1–2, s. 9–12.
- 21 Petr Kratochvíl, Moderní urbanismus a „duch doby“, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 4, s. 2–5.
- 22 Benjamin Fagner, Komunikace na pomezí: *Urbanita*, in: Miroslav Baše et al., *Česká architektura 1945–1995*, Praha 1995, s. 93–97.
- 23 Petr Kratochvíl, Moderní urbanismus a „duch doby“, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 4, s. 2–5.
- 24 Později byly závěry výzkumu publikovány v knize Jiří Musil a kol., *Lidé a sídliště*, Praha 1985. Viz také Karolina Jirkalová, *Architektura v mezích – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (disertační práce), UMPRUM, 2022, s. 58–77.
- 25 *Architektura, sociologie a sídliště* (záznam diskuse), *Architektura ČSR XLI*, 1982, s. 177–179.

bytů v historických čtvrtích? Kolik platí nájem? Zveřejněte skladbu bytů funkcionářů. Kolik z nich si zaplatilo družstevní výstavbu?"²⁶

Jak v devadesátých letech popsala socioložka Olga Šmídová, nájem se v období státního socialismu v mnoha ohledech blížil soukromému vlastnictví – k jeho získání byl potřeba sociální kapitál a měl hodnotu jakéhosi „rodinného stříbra“, což souviselo i s tím, že jej bylo možné dědit.²⁷ K tomu se přidávaly také psychologické aspekty, především emocionální vazba na bydliště.²⁸ Jak připomínal psycholog Miloš Černý, „navzdory (...) substandardním obytným poměrům je citová vazba obyvatel k těmto čtvrtím překvapivě silná“ a „většina lidí by se odtud nechtěla trvale přestěhovat, nejméně dokonce právě ti, kteří nejhůře bydlí“.²⁹ Chátrající historické čtvrti se přitom v osmdesátých letech fakticky rychle vyliďňovaly. S výjimkou průmyslových center v mnohých převládala malá mobilita, nadprůměrně zde byli zastoupení starší lidé, nízkopříjmové skupiny a etnické menšiny,³⁰ a naopak často chyběli příslušníci tzv. inteligence.³¹ I na sklonku státního socialismu potvrzoval sociolog Jiří Musil své dřívější závěry³² o silných rodinných vazbách mezi příbuznými obývajícími byty v docházkové vzdálenosti v přestavbových územích a naopak o poněkud vlažných sousedských vztazích: zatímco v historických čtvrtích „sociální kontrolu, informační funkci, komunikační funkci“ zajišťovala síť příbuzných, na sídlišťích to byli spíš sousedé.³³

Udržení či obnovení „heterogenní struktury obyvatel“ a potažmo i resuscitace konstruktů socialistického životního sluhu se v průběhu osmdesátých let rýsovaly jako výzva v kontextu první generace středoevropských panelových sídlišť.³⁴ Po sametové revoluci se leitmotivem diskusí o panelácích staly přímo „pochmurné prognózy vývoje sociální skladby jejich obyvatel, které předpokládaly, že je bohatí a vzdělaní lidé opustí a postupně se z nich stanou chátrající a odpudivé slumy“.³⁵ Před rokem 1989 nicméně největší nebezpečí vzniku sociálně vyloučených lokalit shledávali experti jinde, a sice v chátrajících historických čtvrtích. V některých případech těmto domněnkám dávaly za pravdu průzkumy veřejného mínění. V historickém centru Rakovníka odmítala bydlet valná většina obyvatel města³⁶ a centrum České Lípy tamní obyvatelé navštěvovali pouze proto, že bylo „spádovým cílem nákupů“.³⁷ Výzkum týmu Lubomíra Kotačky z VÚVA, který probíhal v letech 1986–1987 a kromě zmíněných lokalit zahrnul také Pardubice a Tábor,³⁸ ovšem zároveň ukázal, že celková spokojenost s bydlením v některých „problémových“ lokalitách nebyla nižší než celoměstský průměr. Některé historické čtvrti byly hodnoceny kladně, Staré Město v Pardubicích dokonce jako jedna z nejlepších čtvrtí města. Obecně byl v historických centrech podíl obyvatel nespokojených s bytem větší než podíl nespokojených se čtvrtí, zatímco v mimocentrálních oblastech tomu bylo přesně naopak. Ve vytipovaných přestavbových

26 Otázky, které zajímají dělníky, leták, tisk, nedatováno (po 17. listopadu 1989), Historický ústav Československé akademie věd, sbírka L, cit. podle Milan Otáhal – Zdeněk Sládek, *Deset pražských dnů: 17.-27. listopad 1989: dokumentace*, Praha 1990, s. 22–25, zde s. 24.

27 Olga Šmídová, Co vyprávějí naše byty, in: Zdeněk Konopásek (ed.), *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu*, Praha 1999, s. 171–203; Olga Šmídová, Vlastnictví a kvazi-vlastnictví bytů za socialismu a jejich postsocialistická mutace, in: Anne Olivier (ed.), *Cahiers du CEFRES N°11: původní a noví vlastníci*, Praha 1996, s. 116–124.

28 Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 465; Miloš Černý, Psychologické aspekty modernizace, *Architektura ČSR XLII*, 1983, s. 79–80.

29 Miloš Černý, Psychologické aspekty modernizace, *Architektura ČSR XLII*, 1983, s. 79–80. K východoněmeckým zjištěním o silné identifikaci obyvatel přestavbových území s jejich čtvrtí viz Fred Staufenbiel, Sozial-Kulturelle Anforderungen an die Entwicklung von Architektur und Städtebau in den 80er und 90er Jahren, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, řada A, č. 1, s. 3–6.

30 Jiří Musil, Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, řada A, č. 1, s. 19–22.

31 Uta Krischker, Soziale Probleme und Folgen innerstädtischer Rekonstruktion, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXII*, 1986, řada A, č. 1/2/3, s. 57–60.

32 Jiří Musil – Lubomír Kotačka – Květa Hrubá, *Průmyslové město v názorech jeho obyvatel: sociologická anketa v Ostravě*, Praha 1967.

33 Jiří Musil, Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, řada A, č. 1, s. 19–22.

34 Sabine Kühne – Heinz Schwarzbach, Sozialer und städtebaulicher Ansatz zur Rehabilitation von Wohngebieten der 60er Jahre, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXIII*, 1987, řada A, č. 4/5/6, s. 229–230.

- 35 Rostislav Švácha, Epilog, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017, s. 302–313, zde s. 304.
- 36 Jiří Reichel, *Analýza postojů obyvatel Rakovníka k vybraným městotvorným funkcím*, Brno 1989, s. 57.
- 37 Gabriela Munková, *Postoje obyvatel České Lípy k hlavním městotvorným charakteristikám v diferenciaci podle městských sektorů*, Brno 1989, s. 44.
- 38 Lubomír Kotačka, *Přestavba měst v zrcadle názorů obyvatel*, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 1, s. 88–93. (Článek se věnuje pouze výsledkům z Pardubic, Rakovníka a Tábora, data z České Lípy ještě nebyla zpracována.) Viz také Karolína Jirkalová, *Architektura v mezidobí – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (disertační práce), UMPRUM, 2022, s. 58–77.
- 39 Miloš Černý, *Psychologické aspekty modernizace*, *Architektura ČSR XLII*, 1983, č. 2, s. 79–80.
- 40 Miluše Sedláková – Michal Beneš, *Významová struktura architektonických děl – hlavní výsledky empirického průzkumu*, Praha 1985, s. 17–18.
- 41 K nejvýznamnějším centrům výzkumu sociologie města a bydlení v NDR osmdesátých let patřila výmarská Vysoká škola architektury a stavitelství (Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar, HAB), kde působili mj. sociolog Fred Staufenbiel a urbanista a sociolog Rolf Kuhn. HAB pořádala mj. tzv. Bauhaus-Kolloquium, která sloužila jako platforma poměrně otevřené výměny názorů architektů, expertů a historiků nejen z východního bloku a která tvořila „zvláště důležitý krystalizační bod odborného diskurzu, který byl více nezávislý na stavební politice“. Viz Tobias Zervosen, *Architekten in der DDR: Realität und Selbstverständnis einer Profession*, Bielefeld 2016, s. 352–355, zde s. 342. V letech 1978–1984 sociologové z HAB provedli průzkumy mezi obyvateli mj. v Lipsku, Karl-Marx-Stadt, Sömmerdē, Erfurtu, Gotě, Rostocku, Halle nad Sálou a Halle-Neustadt.
- 42 Fred Staufenbiel, *Sozial-Kulturelle Anforderungen an die Entwicklung von Architektur und Städtebau in den 80er und 90er Jahren*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, řada A, č. 1, s. 3–6.

lokalitách mimo centrum byla také výrazně vyšší ochota lidí stěhovat se jinam než v těch centrálních, kde by rády zůstaly přibližně dvě třetiny až tři čtvrtiny obyvatel.

Prostředí některých historických čtvrtí podle zjištění sociologů jeho stávající obyvatelé oceňovali, vlastně by chtěli jen opravit byty a zůstat zde i nadále. Zároveň se zdá, že ostatní veřejnosti na zachování a citlivé modernizaci historických částí měst příliš nezáleželo. Vzdělanější části společnosti však rozhodně ano. Psycholog Miloš Černý k pohledu na pražské čtvrti z 19. století poznamenává: „Jejich obytná a estetická hodnota byla po zkušenostech s poválečnou sídlištní výstavbou posléze uznána i architekty, urbanisty, uměleckými historiky a samozřejmě všemi těmi, kteří by zde chtěli bydlet, ale dosud nebydlí.“³⁹ Také průzkum VÚVA mezi pražskými studenty architektury z poloviny osmdesátých let ukázal přitažlivost tradičního města: po dokončení vysoké školy chtělo všech padesát dotazovaných bydlet buď v rodinném domku, nebo v činžovním domě v historickém jádru, případně v činžovní vile. Na sídliště nechtěl ani jeden.⁴⁰

Revitalizace složitého prostředí historických čtvrtí vyžadovaly značnou sociální citlivost, nemohly se ovšem zároveň obejít bez politického zdůvodnění a podpory, což lze snad nejcitelněji pozorovat v případě NDR. Tamní sociologové⁴¹ zdůrazňovali, že snaha o udržení pestrého „stavebně-prostorového tvaru“ modernizovaných čtvrtí musí jít ruku v ruce s posílením jejich „sociální rozmanitosti“,⁴² a dodávali, že „prostředí jako lokalizovaná subkultura rudimentární komunity – nebo etnických skupin či jiných sociálně okrajových skupin (...) nesmí být zachována“. Tento důraz na „nové prostředí pro socialistický způsob života“⁴³ souvisel s narůstající nespokojeností východoněmecké inteligence s často kriticky nízkým standardem bydlení ve starších objektech, nedostatečnou variabilitou panelových bytů a jen okleštěnou nabídkou volnočasových a pečovatelských služeb na sídlištích. Jak připomněl historik urbanismu Brian Ladd, „interní zprávy psané pro nejvyšší představitele“ argumentovaly, že revitalizace „pomohou zastavit migraci kvalifikovaných dělníků a odborníků z měst, která nabízela příliš málo atrakcí“.⁴⁴ Tradičně velká horizontální mobilita kvalifikovaných profesionálů a především „odliv mozků“ z NDR či Polska na kapitalistický Západ tak postavily před socialistickou politickou garnituru úkol, jež se snažila vyřešit skrze mobilizaci „urbanismu jakožto nástroje pro zvýšení spokojenosti s bydlením“.⁴⁵

Kvalifikované profesionály vnímali východoněmečtí sociologové a architekti jakožto „hnací sílu urban renewal“.⁴⁶ Proto nepovažovali za „žádoucí nivelizovat, nýbrž rozvíjet zvláštní charakteristiky stavebního a prostorového prostředí a způsobu života, udržovat tradice, reprodukovat diferencované potřeby a zájmy“ v modernizovaných lokalitách.⁴⁷ Posílení a prolínání

**Třída Klementa Gottwalda v České Lípě
(nyní ulice Jindřicha z Lípě)
Klement Gottwald Avenue in Česká Lípa
(now Jindřich z Lípě Street)
1984**

Podobně jako v mnoha dalších malých a středních českých městech také v České Lípě doby normalizace probíhaly asanace starší zástavby, historické jádro s nejjistým osudem ztrácelo na přitažlivosti a „ve vědomí obyvatel hrálo zcela zanedbatelnou roli“. (Gabriela Munková, *Postoje obyvatel České Lípy k hlavním městotvorným charakteristikám v diferenciaci podle městských sektorů*, Brno 1989, s. 44)

• Like in many other small and mid-sized Czech towns, older buildings in Česká Lípa were slated for demolition and redevelopment during the normalisation period. With an uncertain future the town's historic centre became less attractive and 'in the minds of residents it had a negligible role'. (Gabriela Munková, *Postoje obyvatel České Lípy k hlavním městotvorným charakteristikám v diferenciaci podle městských sektorů* / The views of residents of Česká Lípa on the main city-shaping characteristics by urban sector, Brno 1989, p. 44)

(archiv ČTK, foto Libor Zavoral)

- 43 Fred Staufenbiel, Stadtmilieu – wodurch wird es gebildet und welche Bedeutung hat es als Planziel? Soziologische Aspekte, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar*, XXXII, 1986, řada A, č. 1/2/3, s. 65–68.
- 44 Brian Ladd, Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic, *Journal of Urban History* XXVII, 2001, č. 5, s. 584–603.
- 45 Max Hirsh, Intelligentsia Design and the Postmodern Plattenbau, in: Kenny Cupers (ed.), *Use Matters: an Alternative History of Architecture*, Abingdon – New York 2013, s. 169–182, zde s. 170, 171.
- 46 Ibidem, s. 180.
- 47 Siegfried Grundmann – Ines Schmidt, *Wohnortwechsel: Volkswirtschaftliche und soziale Aspekte der Migration*, Berlin 1988, s. 162.
- 48 Andrzej Michałowski, Uwarunkowania społeczne utrzymania historycznych struktur miast w Polsce, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 1–2, s. 9–12.
- 49 Fred Staufenbiel – Rolf Kuhn – Kurt Meinl, Soziale Erfordernisse des Wohnungsbaus in innerstädtischen Altbauwohngebieten, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar* XXXI, 1985, řada A, č. 1, s. 7–12.
- 50 Uta Krischker, Soziale Probleme und Folgen innerstädtischer Rekonstruktion, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar*, XXXII, 1986, řada A, č. 1/2/3, s. 57–60.
- 51 Bohuslav Blažek, Ekologickými očima: 4. Jak léčit město, *Technický magazín* XXVI, 1983, č. 5, s. 54–57.
- 52 Brian Ladd, Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic, *Journal of Urban History*, XXVII, 2001, č. 5, s. 584–603.
- 53 Martin Matějů, Sociální kontakty obyvatel Prahy, *Sociologický časopis* XIII, 1977, č. 1, s. 116–121.
- 54 Judit Bodnár, *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*, Minneapolis – London 2001, s. 74.

městských funkcí, vytvoření nevelkých obchodů, kaváren, klubů či řemeslnických provozoven v rázovitých kulisách historického města měly umocnit „pocit individualizované identity“ obyvatel.⁴⁸ Modernizované historické město mělo kvalifikované profesionály dokonce vybízet ke vskutku nesocialistickému flaneurství, neboť mělo být pozvánkou k tomu, „procházet se, dívat se kolem a samému být viděn, setkávat se nebo pozorovat jiné lidi“.⁴⁹ Totéž prostředí mělo zároveň podpořit soudržnost nových sociálních mikrostruktur.⁵⁰

Tyto propozice reagovaly na názory amerických advokátů *urban renewal* v čele s Jane Jacobs a Herbertem Gansem či na poznatky západoněmeckého psychoanalytika Alexandra Mitscherlicha, jenž v knize *Die Unwirtlichkeit unserer Städte* (Nehostinnost našich měst, 1965) upozorňoval na ztrátu „emocionálního sousedského vztahu“ a „naprostý rozklad městské družnosti“.⁵¹ Tyto knihy přitom byly východoevropskými urbanisty pochopitelně „čteny nejen jako kritika kapitalistického rozvoje“.⁵² Utváření nové městské komunity ovšem neprobíhalo v socialistických zemích bez třenic, zřetelných zvláště v momentě „průniku generačně i profesionálně naprosto odlišných obyvatel do starých a zejména historických částí města“. U nově přichozích sociologové pozorovali „identifikaci s místem, které si volí zpravidla pro jeho atraktivitu, méně však (...) identifikaci s původní populací, což bývá spojeno i s řadou konfliktů v komunitě“.⁵³

Podobně tomu bylo v Maďarsku, kde oficiální jazyk modernizací, kupříkladu v případě regenerace zahájené na sklonku sedmdesátých let v tzv. Bloku 15 centrální budapeštské čtvrti Erzsébetváros, upozorňoval na nutnost eliminace sociálních prnutí údajně pramenících z přítomnosti nízkopříjmových skupin obyvatelstva a etnických menšin. Během modernizace byla řada menších bytů spojena do větších celků, což ekonomicky znevýhodnilo nízkopříjmové skupiny ve prospěch inteligence, kvalifikovaných profesionálů či vyšších úředníků. Jak shrnuje socioložka Judit Bodnár, „v konečném výsledku procesu obnovy se zvýšil sociální status bloku, ale demografické omlazení nebylo tak zřejmé vzhledem k extrémně vysokému podílu osob v důchodovém věku v této oblasti“.⁵⁴ Maďarští sociologové už kolem roku 1989 takovéto kauzy popisovali pojmem „socialistická gentrifikace“,⁵⁵ která ovšem – nutno podotknout spolu s pozdějšími badateli – měla mnohem „mírnější formu“,⁵⁶ než tomu bylo v postsocialistických státech po roce 1989 či v západních městech v době thatcherismu. Mimo záběr této kapitoly je přitom nutno ponechat otázku, zda v pozdním socialismu existovaly ekonomicky reálné alternativy pro sociálně citlivou modernizaci těch čtvrtí, jejichž obyvatelé se na oné modernizaci vzhledem k výši svých příjmů nemohli či nechtěli finančně podílet.

V Československu osmdesátých let se pojem gentrifikace patrně nepoužíval. Nicméně výroky týkající se modernizací leckdy zarazí neinkluzivním jazykem a reduktivním chápáním sociálních jevů. Architekt Petr Starčevič konstatoval, že „nešťestím je vzrůstající migrace cikánského obyvatelstva do jádrového území“ Teplic.⁵⁷ A o pár let dříve Zdeněk Horniecký upozornil, že se v ostravském Přívozu „koncentruje obyvatelstvo méně náročné na kvalitu bydlení (staří lidé, cikánské rodiny)“ – stručně řečeno skupiny, které často „nemají zájem o provedení modernizace, neboť nejsou potenciálně schopny nést zvýšené nájemné z modernizovaných bytů“.⁵⁸ Zatímco v šedesátých letech sociolog Jiří Musil neshledal ve čtvrtích určených k asanaci „známek sociální patologie“⁵⁹ dvě dekády nato připustil, že sice neexistují metodologicky vytříbené průzkumy prostorové distribuce „patologických“ jevů v českých městech, nicméně dosavadní poznatky ukázaly, že mnohdy „se degradace fyzických a obytných struktur prolíná se sociálními problémy“.⁶⁰ Proto také podle Musila regenerace historických čtvrtí znamenala „zásah do specifického společenství a v jistém smyslu může být chápána jako regenerace sociální“.⁶¹ Je proto nutné, tvrdil Musil, rozšířit „pozornost a zodpovědnost projektantů“ a začlenit sociální hledisko do přípravy a zpracování projektů, respektive doplnění územně plánovací dokumentace tzv. „sociálním plánem přestavby“, který by měl na základě sociálního profilu obyvatel určit počet, strukturu a druhovost náhradních bytů a také „počet a skladbu domácností, které budou přestěhovány mimo dané území, a které se vrátí do původních lokalit“.

Už pasivní tvar („budou přestěhovány“) naznačuje, že Musilovou prioritou byla sociální a demografická regenerace území, zatímco respekt k individuálním přáním a potřebám stávajících obyvatel mnohdy stál až v dalším plánu. V tendenci „odvozovat koncepci přestaveb ze struktury a požadavků původních obyvatel“ dokonce spatřoval „nebezpečí konzervativismu“. Prosazoval nové, „sociálně prognosticky orientované pojetí“, kde bude „kladen větší důraz na širší společenské souvislosti“ a „aktivní projektování budoucích demografických a sociálních struktur“. Participace sice podle něj z „dlouhodobého a společenského hlediska“ přispívá k úspěchu regeneračních projektů, nicméně je „účelná zejména v případě, kdy se plánuje návrat původních obyvatel“ a proaktivního investorského přístupu spočívajícího v hledání „nových organizačních a investorských forem regenerace, které by nejlépe odpovídaly bohaté mnohotvárnosti území, jež se budou v našich městech přestavovat nebo modernizovat – sem by patřil například námět na zřízení bytových družstev pro přestavbu a modernizaci“.⁶²

Jestli a v jakém rozsahu vyústily zásahy do historických čtvrtí v Československu osmdesátých let v jejich gentrifikaci, nelze vzhledem k nedostatku sociologicko-demografických dat přesně

55 Zoltán Cséfalvai – István Pomázi, Some Problems of Innercity Revitalization (A Case Study of Budapest), *Területi Kutatások – Regional Researches* IX, 1990, s. 27-37, cit. za Judit Bodnár, *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*, Minneapolis – London 2001, s. 75.

56 Csaba Jelinek, Turning a “Socialist” Policy into a “Capitalist” One: Urban Rehabilitation in Hungary during the Long Transformation of 1989, *Journal of Urban History* XLVII, 2021, č. 3, 511-525.

57 Petr Starčevič, Proměny městského centra, *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 3, s. 41-43.

58 Zdeněk Horniecký, Poznatky z přestavby obytného souboru Ostrava-Přívoz centrum, *Architektura ČSR* XLIII, 1984, 379-382.

59 Jiří Musil, Sociology of Urban Redevelopment Areas: A Study from Czechoslovakia, *Ekistics* XXIV, 1967, č. 141, s. 205-209.

60 Jiří Musil, Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar* XXXI, 1985, řada A, č. 1, s. 19-22.

61 Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst, *Architektura ČSR* XLIII, 1984, č. 10, s. 465.

62 Ibidem. Viz také Karolina Jirkalová, *Architektura v mezičase – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace (disertační práce)*, UMPRUM, 2022, s. 58-77.

určit. Zdá se nicméně, že mnohdy tomu tak bylo. Článek shrnující výzkumnou sondu, kterou provedly VÚVA a pražský Institut hygieny a epidemiologie v modernizovaných lokalitách Karlových Varů a v asanovaných částech Pardubic, sice nepřináší detailní vhléd do sociální skladby obyvatel „před a po“, dozvídáme se nicméně, že v Karlových Varech se do své čtvrti vrátila pouhá polovina respondentů, a v Pardubicích ještě méně. Neméně zajímavé je i to, že až na jednu lokalitu v Karlových Varech se do modernizovaných, resp. asanovaných domů nastěhovali především vysokoškoláci a středoškoláci.⁶³

Při popisu toho, co sociolog Charles Wright Mills označil pojmem „*sociologická imaginace*“ nelze přehlížet, že se mnohým aktérům dění kolem historických čtvrtí i přes snad dobře míněnou snahu sotva podařilo vykročit mimo standardní roli experta. Ani teoretici architektury, jejichž práce vznikaly na okraji akademického prostředí, složitosti a protiklady sociálních otázek modernizace plně nereflektovali. Teoretik Jiří Ševčík, který se spolu s architektky Ivanou a Janem Bendovými pustil do průzkumu obrazu starého a nového Mostu v názorech jeho obyvatel, chápal základní strukturální části města jakožto „*konkretizaci existenciálního prostoru*“. Ve svém hledání „*jakýchsi archetypů*“, které jsou „*společensky a kulturně podmíněné, vytvářejí obraz prostředí*“,⁶⁴ nicméně abstrahoval od toho, jak jejich vnímání mohlo být ovlivněné reálnými sociálními vztahy severočeské uhelné pánve sklonku sedmdesátých let. Připomeňme jen, že skoro čtyřicet procent z Mostečanů dotazovaných Ševčíkem a jeho týmem tvořili středoškoláci a více než třináct procent vysokoškoláci, což byl více než dvojnásobek dobového celostátního průměru.

Není jasné, nakolik Ševčík, jenž ve svých rozborech archetypických míst v urbánním prostředí vycházel mj. z prací amerického urbanisty Kevina Lynche,⁶⁵ znal výtky, které na adresu Lynchovy knihy *The Image of the City* (Obraz města, 1960) zaznívaly ve Spojených státech už v sedmdesátých letech.⁶⁶ I letmý pohled do prací polských sociálních geografů osmdesátých let napovídá, že rozdíly ve vnímání oněch pomyslných prostorových archetypů různými sociálními vrstvami patřily k hlavním tématům dobové odborné debaty. Když sociální geografka Hanna Libura pracovala na knize, v níž vycházela mj. z prací Kevina Lynche a Christiana Norberga-Schulze, věnovala velkou pozornost pocitu ohrožení ve městě. Vedle ekologických problémů to byl právě sociální profil obyvatel, co rozhodovalo o stereotypně negativním vnímání chátrajících historických čtvrtí Varšavy, Katovic či Poznaně. „*Oblast chudoby; opilecká doupatá, narkomani; hodně podezřelých individuí; alkoholici; nebezpečná čtvrť kvůli velkému počtu dělnických ubytoven; chuligánství, Cikáni a další nebezpečí*“ – popisovala kupříkladu stereotypní obraz katovické čtvrti

63 Zdeňka Knappová – Zdeňka Aulická, Zjištění názorů obyvatel na úroveň bydlení a obytného prostředí ve vybraných územích s již provedenou asanační přestavbou a modernizací bytového a domovního fondu, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 5, s. 88–93.

64 Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda, Obraz města Mostu, *Architektúra a urbanizmus* XII, 1978, č. 3, s. 165–178.

65 Ohlas knihy byl zejména od konce sedmdesátých let ve východním bloku značný. Ruský překlad vyšel jako Kevin Lynch, *Obraz goroda*, Moskva 1982.

66 K reakci Lynche na kritiku týkající se reprezentativnosti zkoumaného vzorku a přínosnosti odpovědi respondentů aspoň viz Kevin Lynch, Reconsidering the Image of the City, in: Lloyd Rodwin – Robert M. Hollister (eds.), *Cities of the Mind: Images and Themes of the City in the Social Sciences*, New York 1984, s. 151–162.

Bogucice.⁶⁷ Ani malebnost historické zástavby, ani archetypická prostorová struktura či dostupnost služeb nebyly s to překrýt tyto vjemy. „Ulice, na níž ve vědomí respondentů dominují skupiny ohrožující bezpečí, se samozřejmě nemůže stát místem, jelikož místo navozuje především pocit bezpečí a klidu,“ upozorňovala autorka.⁶⁸ A pomocí starších amerických průzkumů poukazovala na to, že „město se jeví úplně jinak obyvatelům slumů, a jinak těm z bohaté rezidenční čtvrti“.⁶⁹

Kauza Vinohrady

Lidský rozměr modernizací vnímali architekti a urbanisté v dosti různé míře. Jiří Hrůza, v letech 1971–1990 vedoucí projektant územního plánu Prahy, se ve své programové knize *Hledání soudobého města* z roku 1973 zamýšlel nad ekonomickou stránkou regenerace historických částí Prahy a došel až k jakési zrychlené gentrifikaci: „Lze si například představit, jak podstatně by se zvýšil výnos historických objektů, kdyby v nich byly zřízeny soudobě vybavené byty, a z nich pak ovšem také vybíráno nájemné, které by vyjadřovalo jak nákladnost rekonstrukce, tak i jedinečnost a atraktivnost prostředí. Nikdo jistě nebude pochybovat o tom, že by ani jeden z takovýchto bytů nezůstal prázdný.“⁷⁰

Někteří praktikující architekti však projevíli podstatně větší sociální citlivost – například Ivo Oberstein, který spolu s kolegy Janem Alinčem, Vladimírem Krátkým a Michalem Šrámkem v Ateliéru 7 Projektového ústavu Výstavby hlavního města Prahy (PÚ VHMP) v roce 1981 zpracoval jeden z mnoha návrhů modernizace pražských Vinohrad.⁷¹ Právě tato čtvrt se stala průběžným kamenem modernizace. Na rozdíl od pavlačových domů na severním svahu Žižkova, které měly být (a zčásti i byly) asanovány, se ke „středostavovským“ blokům Vinohrad mělo přistupovat s větším respektem.⁷²

Územní plán zóny (ÚPnZ) Staré Vinohrady, který v roce 1981 zpracoval Obersteinův ateliér v PÚ VHMP,⁷³ patřil k těm nejpropracovanějším a od roku 1983 se také jeho část postupně realizovala (blok ohraničený ulicemi Londýnská – Bruselská – Šafaříkova – Záhřebská).⁷⁴ K textové části konceptu byl připojen také „názor projektanta“: „Pro zjištění situace v přání a potřebě obyvatel navrhujeme provedení průzkumu v těchto základních údajích: a) zda uživatel bytu souhlasí s náhradním bytem na sídlišti, b) zda uživatel bytu chce náhradní byt v prostoru Starých Vinohrad, c) zda uživatel bytu požaduje modernizovaný byt v témže domě (případně tentýž byt). (...) Výše uvedeným otázkám je třeba dle názoru projektanta věnovat mimořádnou pozornost a důkladnou přípravu tak, aby došlo k maximálnímu uspokojení stávajících obyvatel (...).“ Pro obyvatele, kteří se budou chtít vrátit do svých bytů, bylo podle Obersteina

67 Hanna Libura, *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Warszawa 1990, s. 156.

68 Ibidem, s. 202.

69 Ibidem, s. 74.

70 Jiří Hrůza, *Hledání soudobého města*, Praha 1973, s. 93.

71 Archiv Institutu plánování a rozvoje hlavního města Prahy, Staré Vinohrady, ÚPnZ, koncept řešení, PÚ VHMP, Ateliér 7, 1981, R 166/81. Viz také Karolina Jirkalová, *Architektura v mezidobí – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (disertační práce), UMPRUM, 2022, s. 58–77.

72 Obnovu čtvrti nebo některých částí řešila již od šedesátých let řada návrhů lišících se mírou zásahů i detailem měřítka (týmy PPÚ, SÚRP MO, Katedry urbanismu ČVUT, PÚ VHMP). Archiv IPR eviduje přes třicet položek spjatých s modernizací Vinohrad.

73 Archiv Institutu plánování a rozvoje hlavního města Prahy, Staré Vinohrady, ÚPnZ, koncept řešení, PÚ VHMP, Ateliér 7, 1981, R 166/81.

74 Milan Klíma, Praha-Vinohrady, blok Londýnská – Bruselská – Šafaříkova – Záhřebská, *Architektura ČSR XLII*, 1983, s. 68–72.

a jeho kolegů nutné vyčlenit jeden modernizovaný objekt, kde by mohli po dobu rekonstrukce přechodně bydlet.

I když zákon o územním plánování z roku 1976 při zpracování projektů zón (na rozdíl od tzv. územní prognózy) nevyžadoval podklady o sociálním a kulturním potenciálu,⁷⁵ součástí plánu Obersteinova týmu na zónu Staré Vinohrady byla také sociodemografická studie.⁷⁶ Právě tato spolupráce mohla architekta nasměrovat k jeho apelu na sociální ohleduplnost průběhu modernizace. Sociodemografická studie krom samotných dat o struktuře obyvatel vyjmenovává obecné sociální problémy regenerace starších čtvrtí, kde se odkazuje na sociologickou část urbanistické studie k přestavbě Smíchova. Zdůrazňuje pak „váhu sociálních aspektů“, především nutnost „věnovat pozornost zejména některým skupinám obyvatel, nemají-li se zhoršit skutečné podmínky života“. „Jde zejména nucené stěhování, které představuje velké životní komplikace, ovlivňující život starých lidí dlouho žijících na území, sociálně slabých, rodin s nižšími příjmy (...)“. Studie navrhuje vypracovat „sociálně politický program“ přestavby, poskytovat individuální pomoc, stanovit kritéria náhradních bytů a umožnit návrat do původního místa. V tomto případě tedy sociologové a architekti či urbanisté mluví od počátku jedním hlasem a svůj apel směřují k investorovi, tak jak si to představovali účastníci výše zmiňované diskuse v redakci *Architektury ČSR*.

Podobné pochopení pro starousedlíky vyjádřil i psycholog Miloš Černý, který v roce 1983 přispěl do tematického čísla *Architektury ČSR* věnovaného právě regeneracím historických čtvrtí. Odborné školení a nedostatek osobních zkušeností těch, kteří plánují (architekti, hygienici, ekonomové, úředníci), podle něj „málo podporuje smysl pro to, co v konkrétní situaci znamená pro určitého člověka či rodinu byt (...), schodiště, chodby, pavlače, dvorky, kůlny“. Připomíná, že „modality běžného života propůjčují jednotlivým předmětům, místům (...) určitý význam“, „hodnotové valence“, které jsou „socio-kulturně podmíněné“.⁷⁷ Stejně volání – a často stejně marné – zaznívalo po celá osmdesátá léta: „Nebylo by přijatelné, aby výhod z modernizovaného prostředí využívaly pouze skupiny ‚novoosídlenců‘ na úkor těch, kteří si již vytrpěli své“ – psal na samotném konci dekády Petr Kratochvíl.⁷⁸

Potíže s participací

Nelze nesouhlasit s Benjaminem Fragnerem, jenž upozornil na už zmíněnou a pro osmdesátá léta specifickou „sílicí důvěry v přednosti participativní architektury“.⁷⁹ Navzdory obavám z „rozleptání“ architektonických vizí v procesu participace⁸⁰ mnozí architekti a teoretici vytýkali stávající legislativě v oblasti územního plánování to, že je z hlediska participace občanů naprosto nefunkční.⁸¹

75 Miluše Pazderová, Sociální aspekty plánování center měst a zákon o územním plánování, *Architektura ČSR* XL, 1981, s. 133–135.

76 Archiv Institutu plánování a rozvoje hlavního města Prahy, Sociálně demografická studie k ÚPnZ – Vinohrady, MF 10. (Autor studie není v dokumentu ani v archivním katalogu uveden a nepodařilo se ho dohledat ani jinde.)

77 Miloš Černý, Psychologické aspekty modernizace, *Architektura ČSR* XLII, 1983, s. 79–80.

78 Petr Kratochvíl, Komentář k Návrhu souboru sociálněpolitických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu, *Architekt* XXXVI, 1990, č. 9, s. 4–5.

79 Benjamin Fragner, Komunikace na pomezí: Urbanita, in: Miroslav Baše et al., *Česká architektura 1945–1995*, Praha 1995, s. 93–97.

80 Michal Beneš, Problém monotonie bytových domů a z nich utvářených celků, *Architektura ČSR* XLVI, 1987, s. 570–575.

81 Hana Sobotková, *Spoluúčasť veřejnosti na rozhodování o změnách území (zkušenosti ze zahraničí)*, Praha 1991, s. 42.

Okruh účastníků veřejné debaty o architektuře a bytové výstavbě se během osmdesátých let zřetelně rozrůstal. Jak velká anketa ohledně návrhů na dostavbu pražské Staroměstské radnice z roku 1988,⁸² tak i příležitostná drobnější dotazování přinášely pochopitelně čím dál odvážnější názory městské inteligence a jen okrajově – pokud vůbec – přispívaly k aktivizaci nízkopříjmových obyvatel historických čtvrtí či vnitřních periferií města. „Modálním typem návštěvníka“ a účastníka ankety uspořádané u příležitosti výstavy *Urbanita 86* byl „mladý muž, vysokoškolák (student nebo těsně po dokončení vysokoškolského studia) zabývající se profesně nebo zajímavější se o problémy urbanismu a architektury, svobodný, žijící v Praze“.⁸³ Paradoxně ovšem i tento typický návštěvník označil za hlavní problémy dobové architektury nejen její „nevýraznost“ a antiurbánnost, ale také „vytváření problémů v soužití mezi lidmi“.⁸⁴ Rozhořčení nad tím, že dosavadní oficiální expertiza neposkytuje vhled do názorů všech zainteresovaných na modernizaci historických čtvrtí, snad nejjasněji vyjádřil architekt Ivan Vavřík v kontextu asanace pražských Vysočan: „Vysídlení z Vysočan však nestáli za to, aby jim byly poskytnuty přesné informace a aby se jich někdo zeptal na jejich skutečný názor. To si mohli zadávat v hospodě, pak byli rozptýleni do nových železobetonových domovů.“⁸⁵ Ve druhé polovině osmdesátých let proběhly sice – jak jsme už zmínili – torzální sociologické sondy, jež zkoumaly spokojenost obyvatel s bydlením a lokalitou po provedené modernizaci či asanaci,⁸⁶ nepodařilo se nám nicméně najít jediný doklad, kdy by na sklonku státního socialismu byly nízkopříjmové skupiny či etnické menšiny přizvány k plánování, spoluúčasti na modernizaci a k následnému vyhodnocení modernizace jimi obývaných čtvrtí.⁸⁷ „Je s podivem“ – psal na konci dekády Petr Kratochvíl – „že pokud je nám známo, nebyly zadány žádné, následné sociologické průzkumy, jak skutečné obyvatelstvo modernizaci prožilo, kde se ocitlo a jak se adaptovalo. Konfrontace názorů obyvatel před modernizací a po modernizaci by jistě byla velmi zajímavá.“⁸⁸

Ostatně podobně tomu bylo v dalších středoevropských socialistických zemích, a to dokonce v případě těch nejexponovanějších projektů. Ambiciózní ideová studie modernizace unikátního souboru velkoměstské zástavby z 19. století v centru Varšavy situovaného hned vedle Paláce kultury a vědy, vypracovaná Fakultou architektury varšavské techniky, vyvolala minimální zájem obyvatel. Sociologický průzkum, který studii předcházela, potvrdil typické znaky historických čtvrtí: velký počet seniorů, vysoké hodnocení kvality bydlení v centru tamními obyvateli, jejich silný vztah k lokalitě navzdory dezolátnímu stavu a nízkému standardu objektů a také vysoký zájem o návrat do revitalizované lokality či přímo konkrétního bytu. I přesto skuteční obyvatelé k výsledným variantám studie nakonec neměli zájem promluvit: „Studie byla

82 Hubert Guzik, Lidové mínění, glasnost a soutěž na dostavbu pražské Staroměstské radnice, *Umění LXVIII*, 2020, č. 2, s. 139–153.

83 Benjamin Fragner, Zpráva o výstavě: *Urbanita 86*, *Technický magazín XXX*, 1987, č. 1, s. 2–5, vyjádření Martina Matějů. Podobně tomu bylo i v dalších edicích: viz Benjamin Fragner, Druhá zpráva o *Urbanitě*, *Technický magazín XXXII*, 1989, č. 1, s. 6–11, vyjádření Martina Matějů; Martin Matějů, *Urbanita a její návštěvníci*, *Architektura XLIX*, 1990, č. 5–6, s. 132–133. Za upozornění na texty v *Technickém magazínu* děkujeme Benjaminu Fragnerovi.

84 Benjamin Fragner, Zpráva o výstavě: *Urbanita 86*, *Technický magazín XXX*, 1987, č. 1, s. 2–5, vyjádření Martina Matějů.

85 Ivan Vavřík, Vědomí kultury, *Architekt XXXVI*, 1990, č. 22, s. 7.

86 Zdeňka Knappová – Zdeňka Aulická, Zjištění názorů obyvatel na úroveň bydlení a obytného prostředí ve vybraných územích s již provedenou asanační přestavbou a modernizací bytového a domovního fondu, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 5, s. 88–93.

87 Jiří Musil informuje, že „jedna z novějších výzkumných prací, která se zabývala osudem starších lidí přestěhovaných po přestavbě do jednoho z nových pražských sídlišť, ukázala, že adaptace na nové prostředí probíhala poměrně příznivě. Lidé, kteří se nastěhovali do nových bytů, oceňovali jejich větší technický komfort a ulehčení provozu domácností“. Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 465. Jak upozorňují autoři kapitoly Sociální infrastruktura, standard a nadstandard občanského vybavení v této knize, patrně jediným rozbohem zmíněné problematiky zůstával přinejmenším do poloviny osmdesátých let článek: R. Fischl, Sociální adaptace starých lidí v podmínkách nového městského sídliště, *Sociologie města a bydlení*, 1975, č. 9, s. 1–7.

88 Petr Kratochvíl, Komentář k Návrhu souboru sociálněpolitických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu, *Architekt XXXVI*, 1990, č. 9, s. 4–5.

několikrát prezentována a diskutována v různých kruzích, vzbudila také značný zájem televize a tisku. Autoři nejvíce stáli o to, aby získali názory obyvatel této oblasti. Docílit diskuse s obyvateli se však ukázalo jako sotva reálné. Lidé si zvykli na přiděly a na to, že si nemohou vybrat ani ovlivnit návrhy architektů. Přes několikrát v tisku opakovaná pozvání obyvatel k diskusím o budoucnosti zástavby, ve které žijí, se setkání konala v kruhu odborníků z různých oblastí: architektury, urbanismu, památkové péče, dějin umění a varšavských nadšenců.⁸⁹

Není zde místo pro rozbor složitých důvodů sociální apatie a nízké úrovně sociálního kapitálu, které snahy o architektonickou participaci podkopávaly. Připomeňme jen, že na sklonku státního socialismu byl poněkud vyšší zájem o – řekneme-li to poněkud anachronicky – komunitní záležitosti paradoxně projevován obyvateli sídlišť, zatímco přibližně 70 % obyvatel starších čtvrtí se ve svém volném čase nevěnovalo sebevzdělání či jakýmkoliv formám organizované „společenské participace“.⁹⁰ A už jen na okraj dodejme, že po roce 1989 tato nízká hladina participace dále poklesla.⁹¹

Expertně-architektonický jazyk renesance střeoevropských historických čtvrtí se nezdá dostávat do střetu s ekonomickými zájmy a hodnotovou hierarchií obyvatel. V menších městech, kde během několika desetiletí nastala zásadní změna pracovního profilu populace, byly mnohé objekty řemeslnického či hospodářského charakteru jejich majiteli vnímány už jen jako „ostudné hmotné důkazy sociální zaostalosti“. Památkářská snaha o zachování komplexních vnitroblokových struktur se jim jevila jako „významná překážka pro nové úmysly, překážka, které je třeba se vyhnout nebo ji svrhnout“.⁹² V těch socialistických zemích, kde byl oproti Československu větší podíl soukromého sektoru, se naopak vnitroblokové vestavby a staré řemeslnické provozovny v centrech velkoměst stávaly vyhledávaným místem pro drobné podnikání.⁹³ Architekti ovšem neměli politické kompetence k tomu, aby rozhodli, zda a případně nakolik by ústředně řízenou ekonomikou hibernované prostorové struktury měly během modernizace podlehnout hygienickým a technickým požadavkům – těm požadavkům, které přece nadále tvořily pevnou součást konceptů socialistického životního slohu a komplexní bytové výstavby. Podobně nejednoznačný přístup najdeme také v NDR, kde byl podíl soukromého sektoru oproti Polsku osmdesátých let ztlačován nižší. Obecně se doporučovalo úplné vyklizení vnitrobloků a jejich zpřístupnění komunitním či odpočinkovým aktivitám obyvatel a jejich dětí. Zároveň ale bylo zdůrazňováno, že „přemístění všech řemeslných a výrobních zařízení, včetně těch, která ničemu nepřekáží (...) vede ke ztrátě kulturní podstaty v těchto oblastech“.⁹⁴ V praxi nakonec často stejně rozhodovaly finance: pokud byly vnitroblokové vestavby v přijatelném stavu, zůstávaly

89 Krystyna Gruszecka – Andrzej Gruszecki, Ściana południowa centrum Warszawy – studium projektowe rewitalizacji zespołu zabudowy z drugiej połowy XIX i początku XX w., *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 1-2, s. 20-43.

90 Eva Librová, Mnohostrannost činností volného času obyvatel sídlišť v ČSR, *Architektura ČSR* LXII, 1983, s. 283-286.

91 Bohumil Boška, *Postoje obyvatel Československa k některým sociálním aspektům vývoje regionu*, s. I. 1992, s. 50.

92 Jerzy Żurawski, Stosunek lokalnej społeczności do ochrony walorów zabytkowych i krajobrazowych Kazimierza Dolnego, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 1-2, s. 14-17.

93 Krystyna Gruszecka – Andrzej Gruszecki, Ściana południowa centrum Warszawy – studium projektowe rewitalizacji zespołu zabudowy z drugiej połowy XIX i początku XX w., *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, č. 1-2, s. 20-43.

94 Uta Krischker, Soziale Probleme und Folgen innerstädtischer Rekonstruktion, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar* XXXII, 1986, řada A, č. 1/2/3, s. 57-60.

stát.⁹⁵ Stejnou nejistotu – podpořenou anketami, v nichž se obyvatelé modernizovaných čtvrtí dožadovali rekreačních ploch a hřišť pro děti – pozorujeme i v Československu. Zatímco ke konci osmdesátých let architekti a památkáři sdíleli obecný názor o nutnosti modernizací, praktické představy se začaly rozcházet. „Požadavky památkářů na zachování (...) vnitřní blokové zástavby brání v některých případech vytvoření plnohodnotného obytného prostředí,“ upozorňovaly expertky z VÚVA.⁹⁶

Moderna v postmoderně

Diskuse o obnově historických čtvrtí socialistických měst ve druhé polovině osmdesátých let měly synkretický charakter, směřovaly přinejmenším dva pohledy. Postmoderní pohled na město jakožto na vrstevnatou strukturu přesahující obzor technokratického plánování⁹⁷ šel ruku v ruce s modernistickým étosem architekta jakožto tvůrce prostředí pro městská mikrospolečenstva ve shodě s aktuálními politickými prioritami. Setrvačnost modernismu v době nástupu postmodernismu prozrazuje také jazyk: patrně nikoliv náhodou jeden z článků ze série *Ekologickými očima*, který teoretik Bohuslav Blažek publikoval v *Technickém magazínu*, nesl název Jak léčit město.⁹⁸ I ve východoněmeckých úvahách často najdeme slovo „terapie“ – a to jak v kontextu hmotných struktur, tak společnosti.⁹⁹ Nepřesná se proto jeví kritika architekta Otakara Nového, který v roce 1984 odsuzoval „*parnasismus postmodernistů, kteří přitom apelují na obnovení participace obyvatelstva při koncipování stavebních děl*“.¹⁰⁰ Nový, zdá se, opomenul fakt, že to byli právě středoevropští postmodernisté, kteří – do značné míry jinak, než tomu bylo na západ od železné opony – zcela nezhodili modernistický étos, jenž architekta vnímal nejen jakožto tvůrce prostorových struktur, ale také struktur sociálních.

Gentrifikace, před rokem 1989 probíhající ve skrytu modernizací, pronikla záhy po roce 1989 do širší veřejné debaty. Jak referoval Martin Matějů, anketa provedená na poslední z řady výstav *Urbanita* v roce 1990 ukázala, že v případě historických částí měst návštěvníci čím dál silněji preferovali funkci bydlení „*oproti předcházejícím názorům návštěvníků URBANITY 88 preferujícím cestovní ruch, hotely, průmysl zábavy apod.*“ „*Velmi rezervovaně se účastníci ankety stavěli k vlivům komercializace a nových ekonomických faktorů na vývoj městských center a historických částí měst, neboť téměř polovina dotázaných ponechala tuto otázku bez odpovědi. (...) Ti, kteří uvažovali o negativním dopadu (18 %), uváděli argumenty týkající se sociální diskriminace, vymístování bydlení, vzniku monokultury služeb a obchodů a nebezpečí znehodnocování historicky cenných objektů.*“¹⁰¹ Zdá se ovšem, že povědomí o těchto následcích modernizací přišlo pět minut po dvanácté.

95 Władysław Korzeniewski, Problemy modernizacji starej substancji mieszkaniowej na przykładach Göteborga, Berlina Zachodniego i NRD w końcu lat siedemdziesiątych, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, č. 3–4, s. 174–178.

96 Zdeňka Knappová – Zdeňka Aulická, Zjištění názorů obyvatel na úroveň bydlení a obytného prostředí ve vybraných územích s již provedenou asanační přestavbou a modernizací bytového a domovního fondu, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 5, s. 88–93.

97 Jiří Ševčík, Obraz města a čtvrti Vinohrad: příspěvek k urbanistickému a architektonickému vývoji, *Documenta Pragensia V*, 1985, č. 5, díl 1, s. 60–75.

98 Bohuslav Blažek, Jak léčit město, *Technický magazín XXVI*, 1983, č. 5, s. 54–57.

99 Jiri Musil, Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, řada A, č. 1, s. 19–22.

100 Otakar Nový, Moderní a postmoderní architektura, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 157–164.

101 Martin Matějů, *Urbanita* a její návštěvníci, *Architektura XLIX*, 1990, č. 5–6, s. 132–133.

102 Jiří Horský, Praha vlastně do těch panelákových sídlišť vybuchla... S Ivo Obersteinem o asanaci Žižkova, *archiweb.cz*, vyhledáno 8. 4. 2022.

103 Karolina Jirkalová, rozhovor s Milanem Turbou, Praha 10. 4. 2022, archiv autorky. Viz také eadem, *Architektura v mezičase – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (disertační práce), UMPRUM, 2022, s. 58–77.

Byť si autoři programů regenerací historických čtvrtí byli vědomi možných sociálních dopadů a občas usilovali o jejich zmírnění, v průběhu osmdesátých let se nenalezl dostatek politické vůle k tomu, aby tyto úvahy vykročily mimo odborné debaty. Ostatně za politickou podporou regenerací stálo do značné míry to, že měly vyjít vstříc rostoucím aspiracím městské inteligence. „Sociální plány přestavby“, o nichž psal Jiří Musil, ani „sociálně politický program“ regenerace, na jehož vytvoření apeloval autor sociodemografické studie Starých Vinohrad, zřejmě nakonec nevznikly, archivy i jiné zdroje o jejich existenci mlčí. Jaké byly osudy obyvatel dvou vinohradských bloků, které prošly v osmdesátých letech modernizací, a kdo se do opravených bytů nakonec nastěhoval, z dostupných zdrojů rovněž zjistit nelze. Architekt Ivo Oberstein, který usiloval o to, aby mohli původní obyvatelé zůstat, však v rozhovoru v roce 2009 neskrýval rozčarování: *„Mimochodem, vinohradští dostali od státu byty v těch našich nových Stodůlkách. Klavírista Rokl nás se sousedy v jednom domě uprosil, aby mohli zůstat i při té rozsáhlé rekonstrukci, že by se už nedostali zpátky. A skutečně zůstali, pak mi děkoval. Modernizaci v domě přežili (...) Nicméně tehdy jsem si naivně myslel, že se z těch Stodůlek všichni vystěhovaní obyvatelé vrátí na Vinohrady. Až později jsem se dozvěděl, že se do téměř všech opravených bytů nastěhovali papaláši z tehdejšího Ústředního národního výboru Prahy. To mě tehdy rozhodilo. Ti by do paneláků na Žižkově nešli – ani do Stodůlek, ale modernizované Vinohrady se jim zalíbily. Takže nakonec jsem byl přesvědčen, že nemodernizujeme kvůli Vinohradům, ale kvůli těm papalášům.“*¹⁰² Jeho slova potvrzuje i tehdejší pracovník Ateliéru perspektivního rozvoje Útvaru hlavního architekta Milan Turba.¹⁰³ Vize Jiřího Hrůzy o regeneraci historických částí jako cestě k sociální stratifikaci města se nakonec začala naplňovat: s privatizací po roce 1989 v prvním kroku a s uvolněním regulace nájmu v roce 2012 v druhém kroku se pak gentrifikace rozjela na plné obrátky. A sociology, kteří v té době začali vypracovávat návody na skutečnou architektonickou participaci, už k tomu skoro nikdo nepotřeboval – ani investoři, ani mnozí architekti.

In Good Company, in the Colourful Corners of the City

Hubert Guzik – Karolina Jirkalová – Klára Ullmannová

In the late 1960s, discussions in architecture and urban planning in Czechoslovakia slowly began to move away from the idea of building housing estates on greenfields. In the next decade this shift started to be reflected in official policy as well. The authors of the City of Prague's 1976 zoning plan highlighted the importance of traditional urban neighborhoods, and a government regulation that had been issued three years earlier stipulated that investment development must not interfere with the integrity of the existing spatial composition and historical structure of residential settlements in the country.¹ These new regulations led to discussions about the fate of the existing housing stock.

What form did these discussions take? Who took part in them and what arguments did they use? What role in these discussions was played by the social composition of the populations who lived in the neighbourhoods designated for redevelopment? And for whom were the old buildings in these neighbourhoods and the neighbourhoods themselves supposed to be modernised? When the quality of housing in a historic neighbourhood is improved, gentrification often ensues. But is it possible to speak of gentrification as a process that occurred in state-socialist countries? And was it a managed process or did it result from the opportunism of those involved? The possibility of the population participating in modernisation projects is also an issue, but many architects and even residents themselves tend to be skeptical of this. Why?

In this article we will only briefly touch on how the issue of the revitalisation of historic neighbourhoods was addressed by experts in the fields of housing policy, economics, and the building industry. Similarly, we are only marginally interested in the discussion of the aesthetic shortcomings of modernist architecture and urbanism.² Our inquiry is not so much about systemic solutions as it is about what sociologist Charles Wright Mills in the late 1950s referred to as the 'sociological imagination', which in this case means asking about how the individual participants in the discussions about historic neighbourhoods that took place in the 1980s in Czechoslovakia, East Germany, and Poland understood 'the larger historical scene in terms of its meaning for the inner life and the external career of a variety of individuals'.³

Heritage conservationists, sociologists, architects

In the 1970s there was already a substantial amount of 'waste' in the total housing stock. These were flats that were so run down that they were either uninhabitable or ended up being demolished.⁴ The number of housing units in the historic neighbourhoods of central European state-socialist countries that urgently needed to be modernised amounted to around one-third to one-quarter of all planned new construction, and the most critical situations in this respect were found in the cities.⁵ In 1979 Czechoslovakia and East Germany both adopted a regulation that prohibited the demolition of most tenement buildings or at the very least made doing so more complicated.⁶ This created an intersection between housing development and heritage conservation.

In Czechoslovakia the granting of protection to selected heritage reservations was established in law in 1958. A plan for the development of heritage conservation adopted in 1973 regulated the redevelopment of historic urban centres. This was preceded by a study in which Karel Kibic selected several hundred urban centres whose origins dated to before 1850 that he considered to be of heritage significance and he divided them up into three categories.⁷ This study became the basis for a conservation plan that was drawn up in the 1980s and that applied 'a differentiated approach depending on [a site's] significance' that was designed to support the rehabilitation of historic urban centres. The outcome of these efforts to systematise things was the concept of heritage zones, and this concept was then incorporated into the *Heritage Act* adopted in 1987. The first plans for such zones, however, appeared even before that.⁸

Developments in heritage conservation – coupled with the abandonment of an orthodoxly modernist approach to urbanism – contributed to the government's decision to reconstruct – i.e. modernise – historical buildings for use as housing. An immense amount of inertia, however, governed the processes involved in housing development and the actual work of modernising these buildings did not begin until the start of the 1980s.⁹ In 1981 methods and guidelines were drawn up for the modernisation programme and this was followed two years later by the creation of a special

chapter devoted to the situation of heritage-protected buildings. The Státní ústav památkové péče a ochrany přírody (SÚPPOP – State Institute of Heritage Protection and Nature Conservation) identified around a thousand properties in Bohemia and Moravia that were to be converted to housing following their reconstruction.¹⁰ Soon, experts began turning their attention to neighbourhoods from the second half of the 19th century, which to that time had been neglected both physically and in discussions in professional circles.

The view that Czech heritage conservationists took of modernisation was likely influenced by the international discussion going on in the field at the time. In the 1970s Czechoslovak conservationists became involved in the activities of a number of international organisations.¹¹ In 1976 the Czechoslovak ICOMOS committee prepared an issue of the organisation's international bulletin devoted to the protection of historic towns in Czechoslovakia and to village heritage reservations.¹² That same year Aleš Vošahlík from the State Institute of Heritage Protection and Nature Conservation took part in a UNESCO meeting and had a hand in preparing its *Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*.¹³ In 1978 the State Institute of Heritage Protection and Nature Conservation also began participating in an international research project on state-socialist countries titled 'Metody, technika a organizace regenerace historických urbanistických souborů' (The Methods, Technology, and Organisation of the Regeneration of Historic Urban Complexes).¹⁴ In conformity with these materials, conservationists believed that it was necessary to systemically reinforce the residential character of historic neighbourhoods. On this they were in agreement with architects and urban planners, who condemned the 'absurd opinion that housing has no place in a city centre'.¹⁵ This of course led to the fundamental question: Will late-socialist urban renewal be successful if it remains a process that is controlled entirely from the top, unfolding under the supervision of experts?

Among the conservationists in central European state-socialist countries, it was probably those in Poland who made the loudest calls for the greater involvement of the public in modernisation projects and the everyday care of historic neighbourhoods.¹⁶ The secretary of the Polish ICOMOS declared: 'It is necessary to "reappraise" the conservation service and provide its work with a broad social foundation'. And he added that it would only be through cooperation between experts, local associations, and residents that it would be possible to create some sort of special 'status for residents of a zone designated for revitalisation'.¹⁷ In May 1982, less

than five months after the forced suppression of the Solidarity movement, the Polish ICOMOS committee and the Ministry of Culture organised a conference titled 'The Participation of Society in the Renewal, Adaptation, and Protection of Heritage'. The conference's participants blamed the destruction of historic neighbourhoods on the sluggishness of urban planning, the dissociation of housing policy from economic realities, the lack of financial stimuli for residents in valuable buildings, and the backwardness of the construction sector. Like in the late 1950s and early 1960s, when the reintroduction of housing cooperatives became a way of kickstarting residential development, the chair of the Polish ICOMOS in the 1980s began asking for 'the social reprivatisation of a part of the old building stock', by which he mainly meant creating 'a system of cooperative associations of tenants'. Allowing the members of a cooperative to participate in the revitalisation process on the level of ideas, finance, and actual DIY work¹⁸ was intended to ensure 'the preservation of the past character and social make-up of old city neighbourhoods' and to help 'prevent conflict within society'.¹⁹ There was a strong call to weaken of 'the hegemony of the state' that 'stifled all initiative within society'. It should be replaced instead by 'small-scale ownerships structures – small-scale [housing] development structures – small-scale programme structures – small-scale sociological structures'.²⁰

While these visions proved impossible to fulfil in full, they provide a good illustration of the turn towards public participation that occurred in the professional discourse in central European state-socialist countries. The stiff, petrified, and totalitarian nature of urban plans – plans that prioritised 'macro-operations to the detriment of any attention to operations on a smaller scale'²¹ – was criticised not just by conservationists but also by some architects, theorists, psychologists, and sociologists. As Benjamin Franger, the driving spirit behind the *Urbanita* series of exhibitions, wrote, 'the atmosphere of the second half of the 1980s was characterised by a growing faith in the merits of participative architecture: it should not just be people from one profession who can comment on the living environment, especially given how much they have disappointed in recent years'.²²

The call for participation was also growing stronger because architects sensed a crisis in the official sociological expertise that had to that time provided the justification for mass housing development. Summing things up in the late 1980s, architectural theorist Petr Kratochvíl wrote: 'Help in resolving this problem is understandably being offered by the theoretical fields that are concerned with man, which can deepen

and diversify the narrow and impoverished picture of man and society for whom we are building. However, every theory, and therefore even the humanities, works with generalisations, which are unable to fully capture life in its real form. Therefore, if architecture and urban planning are again to be geared towards real individuals, it is impossible to get by without co-involving them in the process of designing, building, and shaping the environment that is intended for them.²³ A good illustration of this sense of crisis is provided by a discussion that took place among sociologists, architects, and members of other fields in 1982 to coincide with the publication of a thematic issue of *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic) devoted to research on life in housing estates, which in 1976–1980 was conducted by an interdisciplinary team headed by sociologist Jiří Musil at the Výzkumný ústav výstavby a architektury (VÚVA – Research Institute of Construction and Architecture).²⁴ While the architects in the discussion sought allies among the sociologists, who, in architect Jiří Lasovský's view, could tell the investors and commissioning parties in this process what they were supposed to do, the sociologists, foremost among them Jiří Musil, defended the autonomy of their field. These two viewpoints, where architects wanted to enlist sociologists to help them educate and enlighten investors, suppliers, and especially the public, while sociologists wanted to determine the true needs of the people and to have the projects accommodate them, were reconciled towards the close of the discussion by Lasovský in his proposal that: *'Sociologists should tell architects what conditions work to strengthen local community, and thereby help them to formulate and get the investor to listen to the "demands of the society"'*.²⁵ And it was local community and its specific needs that became key to further thinking about architecture.

Gentrification through modernisation?

The preparations to modernise the old housing stock in the 1980s raised some sensitive issues much more openly than had been the case in past projects to demolish old buildings and build new ones in their place: Where would the residents in an area slated for modernisation live while it was under way? Would they be able to move back into 'their' modernised flats? Or would they just have to immediately move to a housing estate and someone else would move into 'their' flats? Similar questions were urgently and leadingly articulated in one of the leaflets that circulated during the dramatic days of the Velvet Revolution: *'What is your social policy on relocating people from areas undergoing so-called modernisation? Who is moving into the state-renovated flats in historic neighbourhoods? How much rent are*

*they paying? Make public the functionaries' flats. How many of them bought a flat in a cooperative?'*²⁶

In the 1990s sociologist Olga Šmídová described how in the state-socialist years renting in many respects resembled private ownership: in order to obtain rental housing it was necessary to have social capital, and housing had a value that was much like the 'family jewels' in that it could be passed down and 'inherited'.²⁷ On top of this, there were the psychological aspects of housing, such as the emotional ties people have to the place they live.²⁸ Psychologist Miloš Černý wrote that *'despite (...) the substandard living conditions residents have surprisingly strong emotional ties to these neighbourhoods'* and *'most people would prefer not to move away, especially those with the worst housing'*.²⁹ In the 1980s delapidated historic neighbourhoods were in fact rapidly losing their populations. With the exception of industrial centres, in many such neighbourhoods there was little spatial mobility and above-average numbers of older people, low-income groups, and ethnic minorities,³⁰ while conversely they were often lacking members of the intellectual class.³¹ Towards the end of state socialism, sociologist Jiří Musil confirmed his earlier findings³² about the existence of strong family ties between relatives who lived in flats within walking distance to each other in areas slated for redevelopment and, conversely, the rather more lukewarm relationships that existed between neighbours: while in historic neighbourhoods networks of relatives performed the functions of *'social control, information-sharing, and communication'*, in the housing estates this was done by neighbours.³³

The issues of maintaining and renewing *'a heterogeneous population structure'* and consequently resuscitating the construct of a socialist lifestyle surfaced over the course of the 1980s as challenges in the first generation of central European prefabricated housing estates.³⁴ After the Velvet Revolution, the theme that ran through discussions about prefabricated buildings was centred on *'the gloomy predictions for the future development of the social structure of their resident population, where the assumption was that people who were rich and educated would move out and [the estates] would gradually turn into derelict and repellent slums'*.³⁵ Before 1989, however, experts had believed that the risk of socially excluded localities emerging lay elsewhere – in the delapidated historic neighbourhoods. Public opinion surveys in some cases confirmed these assumptions to be correct. In the town of Rakovník the vast majority of residents refused to live in its historic centre,³⁶ and in the town of Česká Lípa most residents only went to the centre of town because it was the *'closest shopping*

destination'.³⁷ Research by Lubomír Kotačka and his team at VÚVA conducted in 1986–1987 that as well as these two towns also covered Pardubice and Tábor³⁸ revealed that the overall level of satisfaction with housing in some 'problem' neighbourhoods was not lower than the average for the given town as a whole. Some historic neighbourhoods were even evaluated positively by their inhabitants and the Old Town in Pardubice was rated by locals as one of the town's best neighbourhoods. Generally, the share of residents in historic town centres who were unhappy with their housing was greater than the share who were unhappy with their neighbourhood, but in areas outside the town centre the opposite was observed. In peripheral neighbourhoods that were slated for redevelopment people were much more willing to move somewhere else than were the people in those urban centres that were selected for renewal, where around two-thirds to three-quarters of inhabitants wanted to stay put.

According to the findings of sociologists, the inhabitants in historic neighbourhoods appreciated the environment they lived in, they just wanted to repair their flats and continue to live there. At the same time it seems that the preservation and sensitive modernisation of the historic parts of a town or city did not matter much to the rest of the public. It did, however, matter to the more educated segments of society. Commenting on the view of Prague's 19th-century neighbourhoods, psychologist Miloš Černý said: *'Following experiences with post-war housing development, their residential and aesthetic value was eventually recognised by architects, urban planners, and art historians, and by everyone who wanted a place to live and didn't have one.'*³⁹ A survey conducted in the mid-1980s by VÚVA among architecture students in Prague revealed the great appeal of traditional towns and cities: all fifty of the students asked said that upon completing their studies they wanted to live either in a family home, in a tenement building in a historic urban centre, or in a tenement villa. Not one of them wanted to live on a housing estate.⁴⁰

Considerable social sensitivity was required to revitalise the complex environment of historic neighbourhoods, but it could not be done without political justification and support, a fact best illustrated in the example of East Germany. Sociologists⁴¹ there stressed that efforts to maintain the diverse *'structural and spatial character'* of neighbourhoods that are going to be modernised have to be made in tandem with efforts to increase their *'social diversity'*;⁴² and they added that *'it is important that the environment shall not be preserved as a localised subculture of a rudimentary community – or of ethnic groups or*

socially marginal groups'. This emphasis on *'a new environment for a socialist way of life'*⁴³ was linked to the East German intellectual class's growing dissatisfaction with the often critically poor quality of their housing in old buildings, the limited variety of prefabricated flats, and the scant availability of leisure time and care services on housing estates. As urban historian Brian Ladd notes, *'internal reports written for leaders'* argued that revitalisation would *'help stop the migration of skilled workers and professionals from cities that offered too few attractions'*.⁴⁴ The traditionally extensive horizontal mobility of qualified professionals and above all the *'brain drain'* out of East Germany and Poland to the capitalist West presented the socialist political class with challenges that they tried to solve and to mobilize *'urban design as an instrument for increasing the residential satisfaction'*.⁴⁵

East German sociologists and architects viewed qualified professionals as *'the drivers of urban renewal'*.⁴⁶ For this reason they thought that in modernised neighbourhoods it was a good idea not *'to level but rather to enhance the specific characteristics of a building and spatial environment and way of life, to preserve tradition, to reproduce differentiated needs and interests'*.⁴⁷ Increasing the number and distribution of urban functions, setting up modestly sized shops, cafés, clubs, and services in the characterful corners of a historic town or city were intended to amplify *'the sense of its specific identity'* among its inhabitants.⁴⁸ The idea was that a modernised historic town or city should entice qualified professionals to engage in the genuinely unsocialist act of flaneuring, invite them *'to stroll, look around, and themselves be seen, to encounter and observe other people'*.⁴⁹ The environment should also support the cohesion of new social micro-structures.⁵⁰

These ideas were a response to the opinions of the American advocates of urban renewal, most notably Jane Jacobs and Herbert Gans, and to the findings of West German psychoanalyst Alexander Mitscherlich, who in his *Die Unwirtlichkeit unserer Städte* (The Inhospitality of Our Cities, 1965) highlighted the absence of *'emotional neighbourly relations'* and *'the complete disintegration of urban sociability'*.⁵¹ East European urban planners naturally read these books *'as critiques not only of capitalist development'*.⁵² The creation of new urban communities did not, however, unfold in the state-socialist countries without incidents of friction, especially when *'generationally and professionally distinct groups of inhabitants began moving into the old and especially historic parts of a city'*. Sociologists observed in the newcomers to these areas *'an identification with the place that they chose usually*

for its physical appeal, but less so (...) an identification with its original inhabitants, and this tends to be associated with various conflicts in the community.⁵³

The situation was similar in Hungary, where the official language of modernisation – for example, in the case of a modernisation project launched in the late 1970s of 'Block 15' in the central Budapest neighbourhood of Erzsébetváros – drew attention to the need to eliminate the social tensions that allegedly stemmed from the presence of low-income groups of the population and ethnic minorities. During the modernisation process many smaller flats were joined to form larger units, which financially put low-income groups at a disadvantage to intellectual elites, qualified professionals, and senior officials. Sociologist Judit Bodnár noted that '(a)s an overall result of the renewal process, the social status of the block rose, but demographic rejuvenation was not so obvious given the extremely high proportion of pensioners in the area'.⁵⁴ Hungarian sociologists were by 1989 already referring to such situations as 'socialist gentrification',⁵⁵ which – together with later researchers we should add – had rather 'mild forms'⁵⁶ compared with what occurred in the postsocialist states after 1989 and in Western towns and cities in the 1980s. The question of whether in the late state-socialist years there existed any economically realistic alternatives that would have allowed for the socially sensitive modernisation of these neighbourhoods whose inhabitants could not or did not want to participate financially in this modernisation must, however, remain outside the scope of this chapter.

Gentrification was not a term used in Czechoslovakia in the 1980s. Nevertheless, statements about modernisation from that time are often astonishing for the non-inclusive language and reductive understanding of social phenomena they display. Architect Petr Starčevič talked about the 'disaster' of 'the Gypsy population's increasing migration into the core' of the town of Teplice.⁵⁷ Zdeněk Horniecký wrote a few years earlier that 'a population less interested in the quality of their housing [older people, Gypsy families] had become concentrated' in the Přívoz district of the city of Ostrava; in other words these were people who often had 'no interest in modernisation being carried out, as it would potentially be beyond them to cope with the increased rent of a modernised flat'.⁵⁸ While in the 1960s sociologist Jiří Musil did not see any 'signs of social pathology'⁵⁹ in neighbourhoods slated for demolitions and redevelopment, two decades later he conceded that while no methodologically advanced studies existed on the social distribution of 'pathological' phenomena in Czech towns and cities, findings obtained to that time often suggested that 'the degradation

of physical and residential structures is connected to social problems'.⁶⁰ This is also one reason why Musil argued that the regeneration of historic neighbourhoods constituted 'an intervention into a specific community and in a certain sense can be understood as a form of social regeneration'.⁶¹ In his view it was therefore necessary to broaden 'the perspective and responsibility of project architects' and incorporate a social perspective into the work of preparing and processing projects or to include among the regional planning materials 'a social plan for a redevelopment project', which, based on the social composition of the population of residents, would determine the number, structure, and categories of replacement flats, as well as 'the number and composition of households that will be moved out of the area and that will return to the original neighbourhoods'.

Use of the passive voice ('will be moved out') itself suggests that Musil's priority was the social and demographic regeneration of an area, while respect for the individual wishes and needs of the current inhabitants was often secondary. He even saw 'a risk of conservatism' in the tendency 'to formulate redevelopment plans based on the structure and preferences of the original inhabitants'. He asserted a new 'socially prognostic type of concept', which would place 'more emphasis on the wider societal context' and 'active planning for future demographic and social structures'. According to Musil, participation contributes 'in a long-term societal perspective' to the success of regeneration projects, but it is 'mainly effective in cases where the plan is for the original inhabitants to return' and in cases where there is a proactive investment approach involving a search for 'new organisational and investment forms of regeneration that most reflect the rich diversity of the neighbourhoods in our cities that are going to undergo redevelopment or modernisation – this would include, for example, the proposal to set up housing cooperatives for redevelopment and modernisation'.⁶²

Whether and to what extent the interventions into historic neighbourhoods in Czechoslovakia in the 1980s led to their gentrification cannot strictly be determined given a lack of sociological and demographic data. It seems, nevertheless, that this is indeed often what happened. An article summarising a survey that was conducted by VÚVA and the Institut hygieny a epidemiologie (Prague Institute of Hygiene and Epidemiology) in areas of Karlovy Vary that had been modernised and in parts of Pardubice that had undergone redevelopment, while it does not provide a detailed picture of the social composition of these populations 'before and after', tells us that a mere

one-half of the respondents in Karlovy Vary moved back to their neighbourhood afterward and an even lower share did so in Pardubice. Equally interesting is that, with the exception of one neighbourhood in Karlovy Vary, it was primarily people with secondary and post-secondary education who moved into the modernised and redeveloped buildings in these towns.⁶³

When describing what sociologist Charles Wright Mills referred to as 'the sociological imagination' it is impossible to ignore that many of those involved in the goings on around the development of historic neighbourhoods were not really able, despite well-intended efforts, to step out of their standard role as an expert. Even architectural theorists pursuing their work on the edge of the academic community did not fully consider the complexity and contradictions of the social questions attached to modernisation. Theorist Jiří Ševčík, along with architects Ivana and Jan Benda, examined the image of 'Old Most' and 'New Most' in the eyes of the town's inhabitants and understood the basic structural parts of the city as 'the concretisation of an existential space'. In his search for the spatial 'archetypes' that 'in a social and culturally determined way shape the image of an environment',⁶⁴ he nevertheless left out how residents' understanding of these archetypes might be influenced by the actual social relations that existed in the north Bohemian coal basin in the late 1970s. Let's remember that almost forty percent of the inhabitants of Most surveyed by Ševčík and his team were made up of people with secondary education and more than thirteen percent were people with post-secondary education, figures more than double the average for Czechoslovakia as a whole at the time.

It is not clear to what extent Ševčík, who in his analyses of archetypes in the urban space drew on the work of American urbanist Kevin Lynch,⁶⁵ was aware of the criticisms that in the United States were already in the 1960s being directed at Lynch's *The Image of the City* (1960).⁶⁶ Even a cursory look at the work of Polish social geographers in the 1980s indicates that the differences in how different social strata viewed those spatial archetypes were among the main issues in the professional debate at the time. When social geographer Hanna Libura was working on her book, which was also inspired by the work of Kevin Lynch and Christian Norberg-Schulz, among others, she devoted extensive attention to the perception of danger that exists in cities. As well as environmental problems, it was the social make-up of the inhabitants that determined the stereotypically negative perception of dilapidated historic neighbourhoods in Warsaw, Katowice, and Poznań. Libura, for example, described the stereotypical image that existed of the Bogucice neighbourhood in

Katowice: 'An area of poverty; a den of drunkenness, drug addicts; lots of dubious characters; alcoholics; a dangerous neighbourhood because of the large number of lodging houses for labourers; hooliganism, Gypsies, and other dangers'.⁶⁷ These perceptions could not be quelled even by the picturesqueness of historic buildings, the archetypical spatial structures, and accessible services in these areas. She pointed out that: 'Streets that in the minds of respondents are dominated by groups who pose a threat to safety obviously cannot become a place, as a place foremost evokes a feeling of safety and quiet'.⁶⁸ And in reference to earlier American studies she noted that 'a city looks completely different to the inhabitants of slums than to those in rich residential neighbourhoods'.⁶⁹

The case of Vinohrady

Architects and urban planners were mindful of the human dimension of modernisation to different degrees. Jiří Hruža, who in 1971–1990 was the chief designer of Prague's master plan, reflected on the economic side of the redevelopment of Prague's historic neighbourhoods in his 1973 book *Hledání soudobého města* (Search for the Contemporary City) and even came up with a kind of accelerated gentrification: 'It is possible to imagine, for example, how much the profit from historical buildings would increase if they contained modernly equipped flats, and if, of course, rent was collected that reflected both the expense of the reconstruction and the unique and attractive nature of the environment. No one can doubt that any of those flats would remain empty'.⁷⁰

Some practising architects, however, displayed much greater social sensitivity. For example, Ivo Oberstein, who in 1981, together with his colleagues Jan Alinče, Vladimír Krátký, and Michal Šrámek in Studio 7 of the Projektový ústav Výstavby hlavního města Prahy (Prague Planning Institute - PÚ VHMP), created one of a large number of designs for the modernisation of the Prague district of Vinohrady.⁷¹ This neighbourhood became the standard for modernisation. In contrast to the balconied buildings on the northern hillside of the Žižkov district, which were supposed to be (and in some case were) demolished and redeveloped, the blocks of upper-middle-class buildings in Vinohrady were to be treated with greater respect.⁷²

The zoning plan (ÚPnZ) for Old Vinohrady, which was drawn up in 1981 by Oberstein's studio at PÚ VHMP,⁷³ was one of the most elaborately detailed such plans, and in 1983 the plan began to be gradually implemented (at the block surrounded by Londýnská - Bruselská - Šafaříkova - Záhřebská streets).⁷⁴ The text of this plan was appended with 'the opinion of the building designer': 'To determine the wishes and needs of the inhabitants

we propose conducting a survey of the following basic information: a) whether the flat's occupant will accept a substitute flat in a housing estate, b) whether the flat's occupant wants a substitute flat in the area of Old Vinohrady, c) whether the flat's occupant wants a modernised flat in the same building (or the very same flat). (...) These questions should, in the opinion of the building designer, be subject to extraordinary attention and preparation so as to ensure the maximum satisfaction of sitting tenants (...)' According to Oberstein and his colleagues, for the residents who wanted to return to their flats it was necessary to set aside one modernised building, where they could live temporarily during the reconstruction process.

Although the Zoning Act from 1976 did not require materials dealing with social and cultural potential when processing zone projects (unlike the so-called zoning forecasts),⁷⁵ the plan that Oberstein's team created for the Old Vinohrady zone included a sociodemographic study.⁷⁶ This cooperation could steer an architect towards his call for greater social consideration in the course of modernisation. As well as data on the population structure, the sociodemographic study set out the general social problems involved in the regeneration of older neighbourhoods, where it made reference to the sociological section of an urban-planning study on the modernisation of Smíchov district in Prague. The study also underscored 'the significance of social aspects', most notably the need 'to devote attention especially to certain groups of the population in order to prevent a deterioration of real living conditions.' 'This relates especially to forced evictions, which represent enormous complications that impact the lives of elderly people who have long lived in the area as well as socially vulnerable persons and families with low income (...)' The study proposed drawing up 'a socio-political programme' of modernisation, providing individual assistance, determining the criteria for substitute flats, and allowing people to return to their original flat. In this case, sociologists, architects, and urban planners spoke with one voice from the very start and directed their appeal at the investor, in the very way imagined by the participants in the above-mentioned discussion in the editorial office of *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic).

A similar understanding for the original residents was voiced by psychologist Miloš Černý, who in 1983 wrote an article for a thematic issue of *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic) devoted to the regeneration of historic neighbourhoods. In his opinion, the nature of professional training and the lack of personal experience of those who work in planning (architects, public health experts, economists,

public administration officials) 'do little to foster an understanding for what in real circumstances a flat, (...) the stairway, halls, shared balconies, courtyards, and sheds mean to a particular person or family'. He noted that 'the modality of ordinary life inscribes individual objects, places (...) with a certain meaning' and 'relationships of value' that are 'socioculturally determined'.⁷⁷ The same calls – and often equally in vain – were heard throughout the 1980s: 'It would not be right for the advantages of a modernised environment to be enjoyed only by the "new residents" at the expense of those who have already suffered' – wrote Petr Kratochvíl at the very end of the decade.⁷⁸

The problems with participation

One must agree with Benjamin Fragner's comment about the 'growing faith in the merits of participative architecture', as noted above, being specific to the 1980s.⁷⁹ Despite fears of participation resulting in the 'erosion' of architectural visions,⁸⁰ many architects and theorists criticised existing legislation on urban planning for being completely non-functional when it came to enabling the participation of citizens.⁸¹

The sphere of participants in the public discussion of architecture and housing construction grew perceptibly during the 1980s. Both a large survey on proposals for an addition to be built onto the Old Town Hall in Prague conducted in 1988⁸² and occasional smaller-scale surveys understandably produced increasingly bolder opinions from the urban intelligentsia but only marginally contributed – if at all – to mobilising the participation of the low-income residents of historic neighbourhoods and the city's internal peripheries. The 'typical visitor' and participant of a survey organised to coincide with the *Urbanita 86* exhibition was 'a young man, university-educated (a student or recent university graduate) involved professionally or interested in the problems of urbanism and architecture, single, living in Prague'.⁸³ Paradoxically, however, this typical visitor described the main problems of the architecture of the time as not just its 'blandness' and anti-urbanist character but also 'the emergence of problems with the coexistence of people'.⁸⁴ The outrage with the fact that official expertise had to that time not provided any insight into the opinions of those affected by the modernisation of historic neighbourhoods was perhaps most clearly expressed by architect Ivan Vavřík in reference to the redevelopment project for the Vysočany district in Prague: 'The residents who were expelled from Vysočany, however, did not matter enough for anyone to provide them with precise information or ask them for their actual opinion. They could go grumble about that in the pubs, and then they were dispersed

to their new reinforced concrete homes.⁸⁵ In the second half of the 1980s partial surveys – as we noted – were conducted that investigated how satisfied residents were with their housing and their neighbourhood after modernisation or redevelopment,⁸⁶ but we were not able to find any evidence that in the late period of state socialism low-income groups or ethnic minorities were invited to have a voice in planning, to participate in the modernisation process, and then to assess the modernisation of the neighbourhoods they lived in.⁸⁷ *‘It is astonishing’* – wrote Petr Kratochvíl towards the close of the decade – *‘that to the best of our knowledge no “follow-up” sociological surveys were commissioned on how the population actually experienced modernisation, where they ended up, and how they adapted. To compare the opinions of the residents before and after modernisation would certainly have been very interesting.’*⁸⁸

And it was the same in other central European state-socialist countries, even in the case of their most high-profile projects. An ambitious conceptual study of the modernisation of a unique architectural ensemble from the 19th century in the centre of Warsaw next to the Palace of Culture and Science that had been prepared by the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology, sparked little interest among its inhabitants. A sociological survey that preceded the study confirmed the presence of the typical characteristics of a historic neighbourhood: a large number of seniors, a high evaluation of the qualities of the housing in the centre by the residents living there, the strong relationship of residents to their neighbourhood despite the desolate state and low level of quality of the buildings, and a strong interest in returning to the neighbourhood after its revitalisation. Nevertheless, actual residents had no interest in commenting on the final variants of the study: *‘The study was presented and discussed several times in different circles, it also attracted considerable interest from television and the press. The authors wanted most to discover the opinions of the residents in this area. Getting a discussion with residents, however, proved to be not very realistic. People had grown accustomed to things being allotted to them and to not being able to choose or influence the designs of architects. Despite printing an invitation several times for the public to take part in a discussion of the future of the development they live in, the meeting took place just among a circle of experts from different fields: architecture, urban planning, heritage conservation, art history, and lovers of Warsaw.’*⁸⁹

There is no place here for an analysis of the complex reasons for social apathy and the low level of social capital that undermined attempts to engage participation in architecture. We should point out that

towards the end of the state-socialist period a slightly greater interest in community affairs – to phrase it anachronistically – was shown by the residents of older housing estates, while among residents of older neighbourhoods approximately 70% did not devote any of their free time to self-education or to any forms of organised *‘participation in society’*.⁹⁰ And we may add in passing that after 1989 this low level of participation decreased even further.⁹¹

The language of experts and architects about the renaissance of central European historic neighbourhoods often came into conflict with the economic interests and value priorities of the population. In smaller towns where the occupational composition of the population had undergone a transformation over several decades, many buildings with a structures in their courtyards that were used more by trades and for an economic purpose were viewed by their owners as just *‘embarrassing material signs of social backwardness’*. The efforts of heritage conservationists to preserve the complex structural layout of the interior courtyards of building blocks seemed to these owners to be *‘a significant obstacle to new functions, an obstacle to be avoided or eliminated’*.⁹² Conversely, in the state-socialist countries in which, unlike in Czechoslovakia, the private sector played a bigger role, these these old trades workshops installed in the interior courtyards of building blocks in the city centres became sought-out.⁹³ Architects did not have the political authority, however, to decide whether and how much the spatial structures that were ignored by the centrally controlled economy and left essentially untouched and unchanged were during the modernisation process supposed to be subject to public health and technical requirements – the very requirements that continued to form a firm part of the concepts of a socialist lifestyle and comprehensive housing development. We can find a similarly ambiguous approach in East Germany, where the private sector played a much smaller role than in Poland. Generally the recommendation was to clear out the interior courtyards of buildings and make them accessible for use by the community and for the leisure activities of residents and their children. At the same time it noted that *‘relocating all the facilities devoted to trades and small-scale production, including those that are not in the way of anything else (...) will lead to the loss of the cultural character of these areas.’*⁹⁴ In practice it was often in the end money that determined what happened: if these structures installed in the interior courtyards were in acceptable condition, they were left standing.⁹⁵ These facilities faced the same uncertainty – supported by surveys in which the

residents of modernised neighbourhoods asked for recreational areas and playgrounds for children – in Czechoslovakia. While in the late 1980s architects and heritage conservationists shared the same general opinion on the need for modernisation, their practical visions differed. Experts from VÚVA pointed out that: *'The requirements of heritage conservationists to preserve (...) the interior courtyards of buildings in some cases prevented a well-rounded residential environment from emerging'.⁹⁶*

Modernism in postmodernism

The discussions about the renewal of historic districts in state-socialist cities in the second half of the 1980s were syncretic in nature and mixed together at least two different perspectives. The postmodern view of the city as a layered structure that extends beyond the ambit of technocratic planning⁹⁷ went hand in hand with the modernist ethos of the architect as someone who creates an environment for urban micro-communities that reflects current political priorities. The inertia of modernism at the time when postmodernism was emerging is also revealed in language: it is probably no coincidence that one of the articles in a series called *'Ekologickýma očima'* (In Environmental Eyes) published by the theorist Bohuslav Blažek in *Technický magazín* (Technical Magazine) was titled *'How to Cure the City'.⁹⁸* We often come across the word *'therapy'* in East German thought as well, both in the context of material structures and society.⁹⁹ For this reason, the criticism of architect Otakar Nový, who in 1984 denounced *'the Parnassianism of postmodernists, who are at the same time calling for the revival of public participation in the design of works of construction',¹⁰⁰* seems inaccurate. Nový appears to have overlooked the fact that it was the central European postmodernists who – to a large extent differently to the west of the Iron Curtain – did not completely discard the modernist ethos, which saw the architect as a creator not just of spatial structures but of social structures as well.

The gentrification that before 1989 took place in the guise of modernisation quickly entered the wider public debate after 1989. As Martin Matějů wrote, a survey conducted at the last of the *Urbanita* series of exhibitions in 1990 showed that the people who attended the exhibition were increasingly in favour of historic neighbourhoods being used for residential purposes, *'in contrast to the past opinions of the visitors to Urbanita 88, who favoured tourism, hotels, the entertainment industry, etc.'* *'Survey participants had muted feelings about the effects of commercialisation and new economic factors on the development of town centres and historic*

neighbourhoods, as almost half of the respondents left this question unanswered. (...) Those who considered the impact would be negative (18%) cited arguments about social discrimination, housing displacement, the emergence of a monoculture of services and shops, and the risk of the deterioration of historically valuable buildings.'¹⁰¹ Awareness of the effects of modernisation nevertheless appears to have emerged about five minutes after midnight.

Although those who created the regeneration projects for historic neighbourhoods were aware of the potential social impacts and sometimes sought to mitigate them, there was not enough political will during the 1980s to take these considerations beyond the level of professional discussion. Much of the political support for regeneration was largely the result of the fact that regeneration was meant to accommodate the growing aspirations of the urban intelligentsia. Neither the *'social plans for reconstruction'* that Jiří Musil wrote about nor the *'sociopolitical programme'* of regeneration that the author of the sociodemographic study of Old Vinohrady called for ultimately materialised, as the archives and other sources are silent on their existence. It is also impossible to know from available sources what the fate of the inhabitants of the two Vinohrady blocks that were modernised in the 1980s was, and who eventually moved into the renovated flats. However, in an interview in 2009, architect Ivo Oberstein, who had worked hard to ensure that the original inhabitants could stay, did not conceal his disappointment: *'By the way, the Vinohrady residents were given apartments by the state in our new Stodůlky housing estate. In one building the pianist Rokl and his neighbours begged us to let them stay even during the extensive reconstruction work, otherwise they would never get back in. And they actually did stay, and then he thanked me. They survived the building's modernisation (...) Back then, however, I naively believed that all the inhabitants evicted to the Stodůlky estate would return to Vinohrady. It was only later that I learned that almost all of the renovated flats had been occupied by bigwigs from the then Central National Committee of Prague. That upset me then. They wouldn't move into the prefab buildings in Žižkov – or even Stodůlky, but modernised Vinohrady appealed to them. So in the end, I was convinced that we were not doing modernisation for Vinohrady, but for the bigwigs.'¹⁰²* His words are confirmed by Milan Turba,¹⁰³ a then member of the *Ateliér perspektivního rozvoje Útvaru hlavního architekta* (Studio of Prospective Development at the Office of the Chief Architect). Jiří Hruža's vision of the regeneration of historic districts as a path towards the social stratification of the city finally

began to come true: gentrification came into full swing with privatisation after 1989 as the first step and with the loosening of rent controls in 2012 as the second step. And the sociologists who began to develop

guidelines for genuine participation in architecture were no longer need by anyone – not by investors or by many architects.

- 1 Aleš Vošahlík, 25 let péče o historická města (25 years of conservation of the historic town), *Památky a příroda VIII*, 1983, no. 8, pp. 462–470.
- 2 Among recent publications see Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989* (The Paneláks 2: a history of housing estates in the Czech lands 1945–1989), Praha 2017; Petr Roubal, The Battle of Žižkov: Urban Planners' Transition from Heritage Protection to Neoliberal Discursive Planning, *Journal of Urban History XLVII*, 2021, no. 3, pp. 495–510; for a comparison of the situation in Czechoslovakia and East Germany, see Matěj Spurný – Brian Ladd, The Stifled Renaissance of Urbanity: Urban Preservation and the Collapse of Czechoslovak and East German Socialism, *ibidem*, pp. 478–494.
- 3 C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, New York 2000, p. 5.
- 4 Pavel Vodňanský, Modernizace kulturních památek s bytovým využitím (The modernisation of cultural heritage for residential purposes), *Památky a příroda XI*, 1986, no. 1, pp. 1–3.
- 5 On the situation in Poland, see Krzysztof Pawłowski, Partycypacja społeczeństwa w rewolucji i ochronie zabytków – stan, doświadczenia, potrzeby, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 1–2, pp. 5–8; in GDR see Władysław Korzeniewski, Problemy modernizacji starej substancji mieszkaniowej na przykładach Göteborga, Berlina Zachodniego i NRD w końcu lat siedemdziesiątych, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 3–4, pp. 174–178.
- 6 Pavel Vodňanský, Modernizace kulturních památek s bytovým využitím (The modernisation of cultural heritage for residential purposes), *Památky a příroda XI*, 1986, no. 1, pp. 1–3; Brian Ladd, Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic, *Journal of Urban History XXVII*, 2001, no. 5, pp. 584–603.
- 7 Karel Kibic – Aleš Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice* (Heritage conservation and the regeneration of historic towns in the Czech Republic), Praha 2011, p. 235; Aleš Vošahlík, Kategorizace historických měst socialistických zemí z hlediska památkové péče jako podklad pro rozvoj sídelní struktury (The categorisation of historic towns in the socialist states from the perspective of heritage conservation as a resource for the development of the settlement structure), *Památky a příroda X*, 1985, no. 1, pp. 15–21.
- 8 Karel Kibic – Aleš Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice* (Heritage conservation and the regeneration of historic towns in the Czech Republic), Praha 2011, pp. 305–307.
- 9 *Ibidem*, pp. 241–244. Martina Koukalová notes: 'As part of the 7th five-year plan (1981–1985) modernisation of the housing stock that was previously done "in fits and starts" became a part of comprehensive housing redevelopment (KBV). In the next five-year plan it was implemented according to the requirements of individual national committees.' See Martina Koukalová, Když staré ustupuje novému: asanace během normalizace (When the old gives way to the new: demolition and redevelopment during normalisation), in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017, pp. 232–249, here p. 241.
- 10 Pavel Vodňanský, Modernizace kulturních památek s bytovým využitím (The modernisation of cultural heritage for residential purposes), *Památky a příroda XI*, 1986, no. 1, pp. 1–3.
- 11 Matěj Spurný – Brian Ladd, The Stifled Renaissance of Urbanity: Urban Preservation and the Collapse of Czechoslovak and East German Socialism, *Journal of Urban History XLVII*, 2021, no. 3, pp. 478–494.
- 12 Aleš Vošahlík, Pojetí ochrany historických měst v České socialistické republice (The concept of protection of historic towns in the Czech Socialist Republic), *Památky a příroda VI*, 1981, no. 4, pp. 225–232; Vladimír Novotný (ed.), *Czechoslovakia / Tchécoslovaquie, ICOMOS Bulletin IV*, 1976.
- 13 Aleš Vošahlík, Pojetí ochrany historických měst v České socialistické republice (The concept of protection of historic towns in the Czech Socialist Republic), *Památky a příroda VI*, 1981, no. 4, pp. 225–232; ~, *UNESCO Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, Nairobi 1976.
- 14 See Aleš Vošahlík, III. zasedání Problémové komise mezinárodního výzkumného úkolou socialistických zemí "Metody, technika a organizace regenerace historických urbanistických souborů" (Third meeting of the Problem Commission on the international research task of socialist states – 'The Methods, Techniques, and organisation of the Regeneration of Urban Complexes'), *Památky a příroda VIII*, 1983, no. 1, p. 25; Aleš Vošahlík, Kategorizace historických měst socialistických zemí z hlediska památkové péče jako podklad pro rozvoj sídelní struktury (The categorisation of historic towns in the socialist states from the perspective of heritage conservation as a resource for the development of

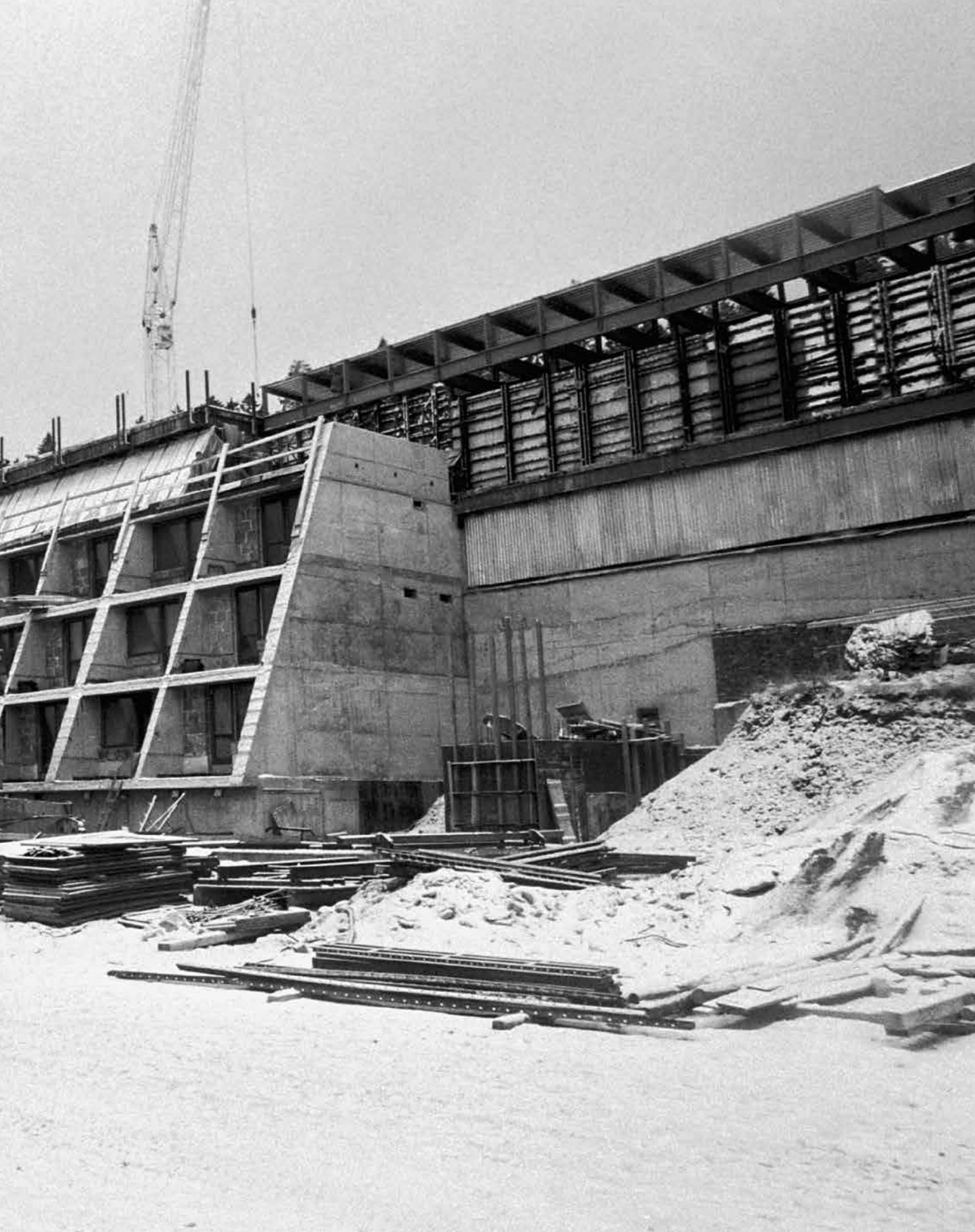
- the settlement structure), *Památky a příroda* X, 1985, no. 1, pp. 15–21.
- 15 Petr Starčevič, Proměny městského centra (The transformation of the urban centre), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 3, pp. 41–43.
 - 16 Jerzy Żurawski, Stosunek lokalnej społeczności do ochrony walorów zabytkowych i krajobrazowych Kazimierza Dolnego, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 1–2, pp. 14–17.
 - 17 Andrzej Michałowski, Uwarunkowania społeczne utrzymania historycznych struktur miast w Polsce, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 1–2, pp. 9–12.
 - 18 In central European countries the revival of social microstructures was supposed to be accompanied by 'effective support for individual construction and renovation initiatives'. See Fred Staufenbiel – Rolf Kuhn – Kurt Meinl, Soziale Erfordernisse des Wohnungsbaus in innerstädtischen Altbauwohngebieten, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, series A, no. 1, pp. 7–12. Interest in the DIY aspect of renovations and reconstruction drew inspiration from what was going on in western countries, where this method of building made it possible to 'satisfy the special wishes of occupants' and 'decrease the financial costs among socially less well off strata of the population'. See Hana Sobotková, *Spoluúčast veřejnosti na rozhodování o změnách území (zkušenosti ze zahraničí)* (The co-involvement of the public in decisions on regional changes (experiences from abroad), Praha 1991, p. 23. In the state-socialist countries support for DIY repairs presented itself as a way of reinforcing a diverse social structure in historic neighbourhoods and a way of attracting young married couples searching in vain for a housing estate flat to move into these run-down buildings. See Petr Kratochvíl, Komentář k Návrhu souboru sociálněpolitických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu (Remarks on the Proposal for a Set of Sociopolitical and Technical-Organisational Measures to Modernise the Housing Stock), *Architekt XXXVI*, 1990, no. 9, pp. 4–5. It appears from available sources that East Germany developed the most elaborate policy framework for DIY reconstructions compared with other central European countries: Władysław Korzeniewski, Problemy modernizacji starej substancji mieszkaniowej na przykładach Göteborga, Berlina Zachodniego i NRD w końcu lat siedemdziesiątych, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 3–4, pp. 174–178.
 - 19 Krzysztof Pawłowski, Partycypacja społeczeństwa w rewaloryzacji i ochronie zabytków – stan, doświadczenia, potrzeby, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 1–2, pp. 5–8.
 - 20 Andrzej Michałowski, Uwarunkowania społeczne utrzymania historycznych struktur miast w Polsce, *Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 1–2, pp. 9–12.
 - 21 Petr Kratochvíl, Moderní urbanismus a "duch doby" (Modern urbanism and the "spirit of the age"), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 4, pp. 2–5.
 - 22 Benjamin Fagner, Komunikace na pomezí: Urbanita (Communication on the boundary: Urbanita), in: Miroslav Baše et al., *Česká architektura 1945–1995*, Praha 1995, pp. 93–97.
 - 23 Petr Kratochvíl, Moderní urbanismus a "duch doby" (Modern urbanism and the "spirit of the age"), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 4, pp. 2–5.
 - 24 The results of this research were later published in the book by Jiří Musil et al., *Lidé a sídliště* (People and housing estates), Praha 1985. See also Karolina Jirkalová, *Architektura v mezičase – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (Architecture in the interim – from Perestroika to the new orders: housing as the intersection of interests in the transformation period) (dissertation), UMPRUM, 2022, pp. 58–77.
 - 25 *Architektura, sociologie a sídliště (záznam diskuse)* (Architecture, sociology, and housing estates) (transcript of the discussion), *Architektura ČSR XLI*, 1982, pp. 177–179.
 - 26 *Otázky, které zajímají dělníky* (The questions that workers are interested in), leaflet, printed, undated (after 17 November 1989), Historický ústav Československé akademie věd, collection L, cited in Milan Otáhal – Zdeněk Sládek, *Deset pražských dnů: 17.-27. listopad 1989: dokumentace* (Ten days in Prague: 17–27 November 1989: documentation), Praha 1990, pp. 22–25, here p. 24.
 - 27 Olga Šmidová, Co vyprávějí naše byty (What our flats are saying), in: Zdeněk Konopásek (ed.), *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu*, Praha 1999, pp. 171–203; Olga Šmidová, *Vlastnictví a kvazi-vlastnictví bytů za socialismu* a jejich postsocialistická mutace (The ownership and quasi-ownership of flats under socialist and their postsocialist mutations), in: Anne Olivier (ed.), *Cahiers du CEFRES N° 11: původní a noví vlastníci*, Praha 1996, pp. 116–124.
 - 28 Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst (The social aspects of the regeneration of cities), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, p. 465; Miloš Černý, *Psychologické aspekty modernizace* (The psychological aspects of modernisation), *Architektura ČSR XLII*, 1983, pp. 79–80.
 - 29 Miloš Černý, *Psychologické aspekty modernizace* (The psychological aspects of modernisation), *Architektura ČSR XLII*, 1983, pp. 79–80. On the East German findings about how residents in areas slated for modernisation strongly identified with their neighbourhoods, see Fred Staufenbiel, *Sozial-Kulturelle Anforderungen an die Entwicklung von Architektur und Städtebau in den 80er und 90er Jahren*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, series A, no. 1, pp. 3–6.
 - 30 Jiří Musil, Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, series A, no. 1, pp. 19–22.
 - 31 Uta Kruschker, Soziale Probleme und Folgen innerstädtischer Rekonstruktion, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXII*, 1986, series A, nos. 1/2/3, pp. 57–60.
 - 32 Jiří Musil – Lubomír Kotačka – Květa Hrubá, *Průmyslové město v názorech jeho obyvatel: sociologická anketa v Ostravě* (The industrial city in the eyes of its inhabitants: a sociological survey of Ostrava), Praha 1967.
 - 33 Jiří Musil, Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, series A, no. 1, pp. 19–22.
 - 34 Sabine Kühne – Heinz Schwarzbach, Sozialer und städtebaulicher Ansatz zur Rehabilitation von Wohngebieten der 60er Jahre, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXIII*, 1987, series A, nos. 4/5/6, pp. 229–230.
 - 35 Rostislav Švácha, Epilog, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná

- (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945-1989* (The Paneláks 2: a history of housing estates in the Czech lands), Praha 2017, pp. 302-313, here p. 304.
- 36 Jiří Reichel, *Analýza postojů obyvatel Rakovníka k vybraným městotvorným funkcím* (An analysis of the opinions of residents of Rakovník on selected city-shaping functions), Brno 1989, p. 57.
- 37 Gabriela Munková, *Postoje obyvatel České Lípy k hlavním městotvorným charakteristikám v diferenciaci podle městských sektorů* (The opinions of the residents of Česká Lípa on the main city-shaping characteristics differentiated by urban sectors), Brno 1989, p. 44.
- 38 Lubomír Kotačka, *Přestavba měst v zrcadle názorů obyvatel* (The reconstruction of cities reflected in the opinions of residents), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 1, pp. 88-93. (The article only deals with the results from Pardubice, Rakovník, and Tábor, data from Česká Lípa had not yet been processed.) See also Karolina Jirkalová, *Architektura v mezičase – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (Architecture in the interim – from Perestroika to the new orders: housing as the intersection of interests in the transformation period) (dissertation), UMPRUM, 2022, pp. 58-77.
- 39 Miloš Černý, *Psychologické aspekty modernizace* (The psychological aspects of modernisation), *Architektura ČSR XLII*, 1983, no. 2, pp. 79-80.
- 40 Miluše Sedláková – Michal Beneš, *Významová struktura architektonických děl – hlavní výsledky empirického průzkumu* (The structure of meaning in architectural works – the main results of an empirical study), Praha 1985, pp. 17-18.
- 41 One of the most important centres of urban and housing sociology in East Germany in the 1980s was the Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar (HAB), where sociologist Fred Staufenbiel and urbanist and sociologist Rolf Kuhn both worked. HAB organised the Bauhaus-Kolloquien, which served as a platform for a relatively open exchange of opinions between architects, experts, and historians in the Eastern Bloc and elsewhere as well, and which formed 'an especially important crystallisation point for a discussion among experts that was more independent of building policy'. See Tobias Zervosen, *Architekten in der DDR: Realität und Selbstverständnis einer Profession*, Bielefeld 2016, pp. 352-355, here p. 342. In 1978-1984 sociologists from HAB conducted surveys among the inhabitants of Leipzig, Karl-Marx-Stadt, Sömmerda, Erfurt, Gotha, Rostock, Halle (Salle), Halle-Neustadt, and other places.
- 42 Fred Staufenbiel, *Sozial-Kulturelle Anforderungen an die Entwicklung von Architektur und Städtebau in den 80er und 90er Jahren*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, series A, no. 1, pp. 3-6.
- 43 Fred Staufenbiel, *Stadtmitieu – wodurch wird es gebildet und welche Bedeutung hat es als Planziel? Soziologische Aspekte*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar, XXXII*, 1986, series A, no. 1/2/3, pp. 65-68.
- 44 Brian Ladd, *Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic*, *Journal of Urban History XXVII*, 2001, no. 5, pp. 584-603.
- 45 Max Hirsh, *Intelligentsia Design and the Postmodern Plattenbau*, in: Kenny Cupers (ed.), *Use Matters: an Alternative History of Architecture*, Abingdon – New York 2013, pp. 169-182, here pp. 170, 171.
- 46 *Ibidem*, p. 180.
- 47 Siegfried Grundmann – Ines Schmidt, *Wohnortwechsel: Volkswirtschaftliche und soziale Aspekte der Migration*, Berlin 1988, p. 162.
- 48 Andrzej Michałowski, *Uwarunkowania społeczne utrzymania historycznych struktur miast w Polsce, Ochrona Zabytków XXXVI*, 1983, nos. 1-2, pp. 9-12.
- 49 Fred Staufenbiel – Rolf Kuhn – Kurt Meinl, *Soziale Erfordernisse des Wohnungsbaus in innerstädtischen Altbauwohngebieten*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, series A, no. 1, pp. 7-12.
- 50 Uta Krischker, *Soziale Probleme und Folgen innerstädtischer Rekonstruktion*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar, XXXII*, 1986, series A, nos. 1/2/3, pp. 57-60.
- 51 Bohuslav Blažek, *Ekologickými očima: 4. Jak léčit město* (In environmental eyes: 4. How to cure the city), *Technický magazín XXVI*, 1983, no. 5, pp. 54-57.
- 52 Brian Ladd, *Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic*, *Journal of Urban History XXVII*, 2001, no. 5, pp. 584-603.
- 53 Martin Matějů, *Sociální kontakty obyvatel Prahy* (Social ties in the population of Prague), *Sociologický časopis XIII*, 1977, no. 1, pp. 116-121.
- 54 Judit Bodnár, *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*, Minneapolis – London 2001, p. 74.
- 55 Zoltán Cséfalvay – István Pomázi, *Some Problems of Innercity Revitalization (A Case Study of Budapest)*, *Területi Kutatások – Regional Researches IX*, 1990, pp. 27-37, cited in Judit Bodnár, *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*, Minneapolis – London 2001, p. 75.
- 56 Csaba Jelínek, *Turning a 'Socialist' Policy into a 'Capitalist' One: Urban Rehabilitation in Hungary during the Long Transformation of 1989*, *Journal of Urban History XLVII*, 2021, no. 3, pp. 511-525.
- 57 Petr Starčevič, *Proměny městského centra* (The transformation of the urban centre), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 3, pp. 41-43.
- 58 Zdeněk Horníček, *Poznatky z přestavby obytného souboru Ostrava-Přívos centrum* (Observations from the reconstruction of the Ostrava-Přívos Centre residential complex), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, pp. 379-382.
- 59 Jiří Musil, *Sociology of Urban Redevelopment Areas: a Study from Czechoslovakia*, *Ekistcs XXIV*, 1967, no. 141, pp. 205-209.
- 60 Jiri Musil, *Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar XXXI*, 1985, series A, no. 1, pp. 19-22.
- 61 Jiří Musil, *Sociální stránky regenerace měst* (The social aspects of the regeneration of cities), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, no. 10, p. 465.
- 62 *Ibidem*. See also Karolina Jirkalová, *Architektura v mezičase – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (Architecture in the interim – from Perestroika to the new orders: housing as the intersection of interests in the transformation period) (dissertation), UMPRUM, 2022, pp. 58-77.
- 63 Zdeňka Knappová – Zdeňka Aulická, *Zjištění názorů obyvatel na úroveň bydlení a obytného prostředí ve vybraných územích s již provedenou asanační přestavbou a modernizací*

- bytového a domovního fondu (Ascertaining the opinions of the population on the standard of housing and the residential environment in selected neighbourhoods where the housing stock has undergone demolition and redevelopment), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 5, pp. 88–93.
- 64 Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda, *Obraz města Mostu* (Image of the city of Most), *Architektúra a urbanizmus XII*, 1978, no. 3, pp. 165–178.
- 65 The response to this book, especially from the late 1970s on in the Eastern Bloc, was quite strong: The Russian translation was published as Kevin Lynch, *Obraz goroda*, Moscow 1982.
- 66 On Lynch's response to criticism relating to the representativeness of the research sample and informativeness of respondents' answers, see Kevin Lynch, *Reconsidering the Image of the City*, in: Lloyd Rodwin – Robert M. Hollister (eds.), *Cities of the Mind: Images and Themes of the City in the Social Sciences*, New York 1984, pp. 151–162.
- 67 Hanna Libura, *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Warsaw 1990, p. 156.
- 68 *Ibidem*, p. 202.
- 69 *Ibidem*, p. 74.
- 70 Jiří Hrůza, *Hledání soudobého města* (In search of the modern city), Praha 1973, p. 93.
- 71 Archive of the Prague Institute of Planning and Development, Staré Vinohrady, ÚPnZ, koncept řešení (Old Vinohrady, ÚPnZ, solution concept), PÚ VHMP, Ateliér 7, 1981, R 166/81. See also Karolina Jirkalová, *Architektura v mezičase – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (Architecture in the interim – from Perestroika to the new orders: housing as the intersection of interests in the transformation period) (dissertation), UMPRUM, 2022, pp. 58–77.
- 72 The regeneration of this neighbourhood or parts of it had been addressed since the 1960s in a number of designs that differed according to the extent of changes and the scalar detail (by teams at PPÚ, SÚRP MO, the Department of Urban Studies at the Czech Technical University, PÚ VHMP). The archive of IPR has records of more than thirty items associated with the modernisation of Vinohrady.
- 73 Archive of the Institute of Planning and Development of the City of Prague, Staré Vinohrady, ÚPnZ, koncept řešení (Old Vinohrady, ÚPnZ, solution concept), PÚ VHMP, Ateliér 7, 1981, R 166/81.
- 74 Milan Klíma, Praha-Vinohrady, blok Londýnská – Bruselská – Šafaříkova – Záhřebská (Prague-Vinohrady, the street blocks surrounded by Londýnská, Bruselská, Šafaříkova, and Záhřebská streets), *Architektura ČSR XLII*, 1983, pp. 68–72.
- 75 Miluše Pazderová, Sociální aspekty plánování center měst a zákon o územním plánování (The social aspects of planning urban centres and the zoning law), *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 133–135.
- 76 Archive of the Prague Institute of Planning and Development, Sociálně demografická studie k ÚPnZ – Vinohrady, MF 10 (A sociodemographic study for ÚPnZ – Vinohrady). (The author of the study is not identified on the document or in the archive catalogue and could not be identified from any other source.)
- 77 Miloš Černý, Psychologické aspekty modernizace (The psychological aspects of modernisation), *Architektura ČSR XLII*, 1983, pp. 79–80.
- 78 Petr Kratochvíl, Komentář k Návrhu souboru sociálněpolitických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu (Remarks on the Proposal for a Set of Sociopolitical and Technical-Organisational Measures to Modernise the Housing Stock), *Architekt XXXVI*, 1990, no. 9, pp. 4–5.
- 79 Benjamin Fragner, Komunikace na pomezí: Urbanita (Communication on the boundary: Urbanita), in: Miroslav Baše et. al., *Česká architektura 1945–1995*, Praha 1995, pp. 93–97.
- 80 Michal Beneš, Problém monotonie bytových domů a z nich utvářených celků (The problem of the monotony of residential buildings and the complexes they form), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, pp. 570–575.
- 81 Hana Sobotková, *Spoluúčast veřejnosti na rozhodování o změnách území (zkušenosti ze zahraničí)* (The co-involvement of the public in decisions on regional changes (experiences from abroad), Praha 1991, p. 42.
- 82 Hubert Guzik, Lidové mínění, glasnost a soutěž na dostavbu pražské Staroměstské radnice (Public opinion, Glasnost and the competition for the reconstruction of the Old Town Hall in Prague), *Umění LXVIII*, 2020, no. 2, pp. 139–153.
- 83 Benjamin Fragner, Zpráva o výstavě: Urbanita 86 (Report on the exhibition: Urbanita 86), *Technický magazín XXX*, 1987, no. 1, pp. 2–5, a statement from Martin Matějů. The same was true at the subsequent exhibitions: see Benjamin Fragner, Druhá zpráva o Urbanitě (The second report on Urbanita), *Technický magazín XXXII*, 1989, no. 1, pp. 6–11, a statement from Martin Matějů; Martin Matějů, Urbanita a její návštěvníci (The Urbanita exhibitions and attendees), *Architektura XLIX*, 1990, no. 5–6, pp. 132–133. We thank Benjamin Fragner for drawing our attention to the texts in *Technický magazín*.
- 84 Benjamin Fragner, Zpráva o výstavě: Urbanita 86 (Report on the exhibition: Urbanita 86), *Technický magazín XXX*, 1987, no. 1, pp. 2–5, a statement from Martin Matějů.
- 85 Ivan Vavřík, Vědomí kultury (The awareness of culture), *Architekt XXXVI*, 1990, no. 22, p. 7.
- 86 Zdeňka Knappová – Zdeňka Aulická, Zjištění názorů obyvatel na úroveň bydlení a obytného prostředí ve vybraných územích s již provedenou asanační přestavbou a modernizací bytového a domovního fondu (Ascertaining the opinions of the population on the standard of housing and the residential environment in selected neighbourhoods where the housing stock has undergone demolition and redevelopment), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 5, pp. 88–93.
- 87 Jiří Musil wrote that 'one of the most recent research studies on the fate of older people who were moved to one of the new Prague housing estates after redevelopment showed that their adaptation to their new environment proceeded relatively well. The people who moved into the new flats appreciated the better technical conveniences and that the household was easier to operate.' Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst (The social aspects of the regeneration of cities), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, p. 465. As pointed out by the authors of the chapter Sociální infrastruktura, standard a nadstandard občanského vybavení in the book, probably the only analysis of this issue until at least the middle of the 1980s was the article: R. Fischl, Sociální adaptace starých lidí v podmínkách nového městského sídliště (The social adaptation of older people to the conditions in new urban housing estates), *Sociologie města a bydlení*, 1975, no. 9, pp. 1–7.
- 88 Petr Kratochvíl, Komentář k Návrhu souboru sociálněpolitických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu

- (Remarks on the Proposal for a Set of Sociopolitical and Technical-Organisational Measures to Modernise the Housing Stock), *Architekt* XXXVI, 1990, no. 9, pp. 4–5.
- 89 Krystyna Gruszecka – Andrzej Gruszecki, Ściana południowa centrum Warszawy – studium projektowe rewaloryzacji zespołu zabudowy z drugiej połowy XIX i początku XX w., *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, nos. 1–2, pp. 20–43.
- 90 Eva Librová, Mnohostrannost činnosti volného času obyvateľ sídlíšť v ČR (The multifaceted nature of the leisure-time activities of housing estate residents in Czechoslovakia), *Architektura* ČR LXII, 1983, pp. 283–286.
- 91 Bohumil Boška, *Postoje obyvateľ Českolipska k některým sociálním aspektům vývoje regionu* (The opinions of residents of Česká Lípa region on some social aspects of the region's development), p. I. 1992, p. 50.
- 92 Jerzy Żurawski, Stosunek lokalnej społeczności do ochrony walorów zabytkowych i krajobrazowych Kazimierza Dolnego, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, nos. 1–2, pp. 14–17.
- 93 Krystyna Gruszecka – Andrzej Gruszecki, Ściana południowa centrum Warszawy – studium projektowe rewaloryzacji zespołu zabudowy z drugiej połowy XIX i początku XX w., *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, nos. 1–2, pp. 20–43.
- 94 Uta Krischker, Soziale Probleme und Folgen innerstädtischer Rekonstruktion, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für*
- Architektur und Bauwesen Weimar* XXXII, 1986, series A, no. 1/2/3, pp. 57–60.
- 95 Władysław Korzeniewski, Problemy modernizacji starej substancji mieszkaniowej na przykładach Göteborga, Berlina Zachodniego i NRD w końcu lat siedemdziesiątych, *Ochrona Zabytków* XXXVI, 1983, nos. 3–4, pp. 174–178.
- 96 Zdeňka Knappová – Zdeňka Aulická, Zjištění názorů obyvatel na úroveň bydlení a obytného prostředí ve vybraných územích s již provedenou asanační přestavbou a modernizací bytového a domovního fondu (Ascertaining the opinions of the population on the standard of housing and the residential environment in selected neighbourhoods where the housing stock has undergone demolition and redevelopment), *Architektura* ČR XLVIII, 1989, no. 5, pp. 88–93.
- 97 Jiří Ševčík, Obraz města a čtvrti Vinohrad: příspěvek k urbanistickému a architektonickému vývoji (The image of the city and the Vinohrady district: a paper on the development of urban planning and architecture), *Documenta Pragensia* V, 1985, no. 5, part 1, pp. 60–75.
- 98 Bohuslav Blažek, Jak léčit město (How to cure the city), *Technický magazín* XXVI, 1983, no. 5, pp. 54–57.
- 99 Jiri Musil, Soziologische Probleme der Sanierungsgebiete in Städten der ČSSR, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar* XXXI, 1985, series A, no. 1, pp. 19–22.
- 100 Otakar Nový, Moderní a postmoderní architektura (Modern and postmodern architecture), *Architektura* ČSR XLIII, 1984, pp. 157–164.
- 101 Martin Matějů, Urbanita a její návštěvníci (The Urbanita exhibition and its attendees), *Architektura* XLIX, 1990, nos. 5–6, pp. 132–133.
- 102 Jiří Horský, Praha vlastně do těch panelákových sídlíšť vybuchla... S Ivo Obersteinem o asanaci Žižkova (Prague basically exploded into these prefabricated housing estates... A conversation with Ivo Oberstein on the demolition and redevelopment of Žižkov), *archiweb.cz*, accessed 8 April 2022.
- 103 Karolína Jirkalová, An interview with Milan Turba, Prague, 10 April 2022, personal archive of Karolína Jirkalová. See also eadem, *Architektura v mezičase – od perestrojky k novým pořádkům: bydlení jako průsečík zájmů v období transformace* (Architecture in the interim – from Perestroika to the new orders: housing as the intersection of interests in the transformation period) (dissertation), UMPRUM, 2022, pp. 58–77.

Sociální infrastruktura, standard a nadstandard občanského vybavení

Matyáš Kracík – Pavla Savická

EN → p. 283

V roce 1981 otevřel v Praze za přítomnosti generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky Gustáva Husáka Palác kultury, určený v první řadě pro konání sjezdů vládnoucí komunistické strany. O dva roky později se ke stoletému výročí Národního divadla podařilo dokončit budovu Nové scény. Na obě stavby se upírala nemalá pozornost stranických špiček i veřejnosti, protože patřily k nejreprezentativnějším zakázkám přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Prestižní realizace tohoto typu měly sloužit k propagaci státu, demonstraci jeho ekonomické, technické i kulturní vyspělosti. Pro obhajobu legitimacy vlády jedné strany, centrálně plánovaného hospodářství a politického směřování země však hrály důležitější roli spíše stavby, které naopak exkluzivní z podstaty věci být nemohly. Skutečný ukazatel úspěšnosti socialistického stavebnictví a rozvoje měst představovala především mohutná bytová výstavba a síť základních služeb, od zdravotnictví přes školství po obchod, kulturu a volný čas. Přestože i v této oblasti vznikaly výjimečné realizace, jejich charakter udávaly v drtivé míře ekonomické faktory. Zprůmyslnění výstavby, prefabrikace, dominantní postavení výrobních a dodavatelských podniků, typizace a umenšení role architekta ovlivňovaly toto odvětví ještě mnohem víc, než tomu bylo u mimořádných staveb. Architektura a urbanismus, které měly utvářet moderní zdravé prostředí pro všechny občany bez rozdílu, chloubu socialistického státu, se však stávaly čím dál častějším předmětem kritiky veřejnosti, odborníků, a nakonec i politické

←

Výstavba zotavovny ROH Rudý prapor ve Svatém Petru • The construction of the Rudý prapor (Red Flag) Revolutionary Trade Union resort in Svatý Petr (archiv ČTK, foto Libor Hajský, 1984)

reprezentace. V průběhu osmdesátých let kulminovala deziluze ze stavby obrovských sídlišť, probíhaly diskuse o budoucnosti panelové výstavby a ve druhé polovině desetiletí častěji zaznívalo i přesvědčení o „úplném vyprázdňení reálně-socialistického projektu sociálního inženýrství“.¹ Zpětně je možné vidět v této krizi legitimacy především předzvěst změny režimu, ale k nejzajímavějším příkladům architektury pozdního socialismu patří také realizace, které už reagovaly na probíhající debaty, pokoušely se adaptovat stávající technologie a v rámci běžných, mnohokrát opakovaných úkolů dosáhnout lepších výsledků.

Sousloví „sociální stát“ bylo v dobové terminologii vyhrazeno pro politiku kapitalistických států, představovanou negativně, jako snahu západních zemí regulacemi dosáhnout blahobytu všech občanů, směřující však nakonec stejně jen „k prosazování ekonomických a politických zájmů monopolní buržoazie“.² K rehabilitaci tohoto pojmu došlo v Československu až po roce 1989, ale dnešní historici ho používají i pro období socialistické diktatury. V prvních letech po roce 1948 se zdálo, že bude význam sociální péče klesat, protože v ideální socialistické společnosti přestane vykořisťování a zanikne chudoba, což v roce 1951 vyústilo až ve zrušení ministerstva práce a sociální péče a rozdělení jeho pravomocí. Zejména po měnové reformě v roce 1953, která otrásla důvěrou mnoha podporovatelů nového režimu a vedla k dalšímu snížení životní úrovně, se však začaly jasněji formulovat rysy budoucí sociální politiky. Do popředí se postupně dostávaly otázky bytové výstavby, masového konzumu, denivelizace sociálního zabezpečení nebo větší ekonomické motivace při rozmisťování pracovních sil.³

System sociální ochrany občanů patřil v následujících desetiletích ke klíčovým oporám režimu, přičemž jeho role ještě zesílila po roce 1968, kdy se dá hovořit o „strategii materiální pacifikace“ či „zapatřovatelské diktatuře“.⁴ Igor Tomeš, jeden z aktivních účastníků reformních snah v šedesátých letech i politických změn po roce 1989, kriticky shrnul neefektivní, populistickou sociální politiku komunistického Československa: „Sociální stát ve sledovaném období byl v nemalé míře i nástrojem propagandy k získání podpory lidí pro ideje socialismu. Struktura sociální ochrany byla deformována mnoha nesystémovými prvky, které byly zaváděny především z politických důvodů bez ohledu na ekonomické možnosti státu. Ve snaze o pacifikaci obyvatelstva docházelo k nehospodárnému nakládání s prostředky, či spíše k doslovnému plýtvání sociálními náklady. Ty přitom rostly rychleji než národní důchod, více než produktivita práce a v osmdesátých letech i rychleji než mzdy.“⁵ K závažným aspektům sociální péče v zemích východního bloku patřilo také její zneužívání k vynucení poslušnosti pod hrozbou odejmutí výhod, nebo naopak odměňování loajality například přidělováním osobních důchodů. Rozpor

1 Hubert Guzik, Spolia revoluce, in: Hubert Guzik - Dita Dvořáková - Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945-1948, 1989-1992*, Praha 2019, s. 175.

2 Heslo Sociální stát, in: Kol. autorů, *Malá československá encyklopedie*, svazek V (Pom-S), Praha 1987, s. 733; k užívání pojmu po roce 1948 viz Jakub Rákosník - Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*, Praha 2012, s. 37-48.

3 Jakub Rákosník - Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*, Praha 2012, s. 152.

4 Ibidem, s. 150.

5 Igor Tomeš, *Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956-1989, Soudobé dějiny XX*, 2013, č. 1-2, s. 86.

mezi proklamovaným rovnostářstvím zdůrazňujícím jednotnou kvalitu služeb na jedné straně a budováním speciálních zařízení pro privilegované na straně druhé vedl zejména v průběhu osmdesátých let k nárůstu nespokojenosti. Řada opatření a investic však také skutečně významně přispěla ke zvýšení životní úrovně v Československu a velká část vybudované infrastruktury je dodnes nepostradatelná.

Důstojné stáří?

Historik Tomáš Vilímek využil pro popis sociální péče v pozdně socialistickém Československu analýzu důchodového zabezpečení jako vzorového příkladu, který má kvůli svému významu a složitosti velkou vypovídací hodnotu.⁶ Rostoucí podíl starších lidí v populaci a společenské změny způsobily, že se z důchodců stala specifická sociální vrstva čelící novým problémům, navíc ohrožená chudobou podstatně více než jiné věkové skupiny. Specifické potřeby seniorů také v sedmdesátých a osmdesátých letech pronikaly do úvah o koncepci rozvoje měst i řešení konkrétních architektonických projektů.⁷

Senioři dlouhodobě nepatřili k preferovaným skupinám obyvatelstva a odchod do důchodu pro mnohé z nich znamenal výrazný a postupně se prohlubující propad životní úrovně. Stát se průběžně pokoušel řešit problém nízkých příjmů starodůchodců i rostoucí rozdíl mezi výší mezd a důchodů, situaci však ztěžoval nepříznivý vývoj ekonomiky. Na zanedbávání péče o staré lidi upozornil i dokument Charty 77 z května roku 1980, který zdůraznil zejména jejich špatné hmotné zabezpečení, ale apeloval také na celkovou změnu v přístupu. „Avšak i zde se u nás – tak jako v okolním měnícím se světě – spolu s jinými negativními sklony objevuje zvěcnění mezilidských vztahů i ochabnutí vědomí obecné sounáležitosti. Staří lidé, kteří stojí vůči znelidšťujícím vlivům technické civilizace a centralizované společnosti často bezmocní a osamocení, jsou jimi také nejcitelněji postiženi. Přezíravý a ponižující přístup vůči starým lidem jako těm, kteří se přizívají na výsledcích práce aktivního obyvatelstva, se projevuje někdy jak v byrokratickém jednání mnoha úředních míst, tak v nedostatku pečovateliů o osamělé staré lidi či často v krutém nezájmu dětí o vlastní rodiče.“⁸

Na změně životního stylu celé společnosti a postavení důchodců se významně podílela i masová bytová výstavba. Na sídliště se zprvu stěhovali především mladí lidé, často zaměstnanci podniků, které se na stavbě obytných celků podílely. Mezi obyvateli tak převažovaly rodiny s podobně starými dětmi, což vytvářelo jednorázový tlak na místa v jeslích a následně mateřských a základních školách. Naopak nejméně zastoupená byla skupina

- 6 Tomáš Vilímek, Nástroj mocenské legitimizace i opatrovnictví: sociální politika a její uplatnění v důchodovém zabezpečení v Československu a NDR (1970–1989), *Soudobé dějiny* XX, 2013, č. 1–2, s. 89–119.
- 7 Tereza Poláčková, Ohnout panel pro spokojené stáří, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 149–157. Debata o podobě bydlení pro seniory probíhala již od šedesátých let. Zvažovanou variantou vhodnou pro starší lidi, kteří potřebují pomoc jen občas, byla výstavba bytových domů hotelového typu. Viz Lenka Kužvartová, *Obytné domy hotelového typu: na přechodné štaci se vším komfortem*, in: Hubert Guzik (ed.), *Bydlet spolu: kolektivní domy v českých zemích a Evropě ve 20. století*, [Řevnice 2017], s. 232–234.
- 8 Dokument č. 143: Sdělení a analýza situace důchodců v Československu (5. květen 1980, Praha), in: Blanka Císařovská – Vilém Prečan (eds.), *Charta 77: dokumenty 1977–1989*, sv. 1, Praha 2007, s. 332.

lidí nad šedesát let, takže nejmladší generace vyrůstala často bez přímého kontaktu se staršími lidmi. Sociolog Jiří Musil to společně s kolektivem autorů z Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA) vyhodnotil jako jeden ze zásadních problémů nově vybudovaných městských částí. V knize *Lidé a sídliště*, syntetické publikaci z roku 1985 shrnující několikaleté sociologické výzkumy, uvedl, že dlouhodobým cílem koncepce bydlení starších lidí v ČSSR je mimo jiné právě zvýšení jejich počtu na sídlištích.

V osmdesátých letech k tomu již docházelo zejména kvůli zásahům do staršího bytového fondu. Nejprve k tomu přispěly asanace a demolice celých čtvrtí, později se přidaly i jejich modernizace. Již v sedmdesátých letech se zvažovalo upuštění od monstrózních projektů sídlišť ve prospěch investic do starších obytných domů zejména z 19. a ze začátku 20. století. Důvodem k tomu bylo částečně přehodnocení jejich architektonických kvalit, ale také zřejmá ekonomická výhodnost a nutnost přistoupit k zanedbaným opravám. Citlivější přístup k městu však neznamenal vždy také citlivější přístup k jeho obyvatelům. Modernizace financované z fondů komplexní bytové výstavby, určených předtím právě na výstavbu sídlišť, probíhaly pod taktovkou podniků, jako byla Výstavba hlavního města Praha, výstavba účelových staveb (VHMP VÚS), a týkaly se celých bloků najednou. Většina nájemníků se musela vystěhovat a náhradní bydlení dostali na sídlištích mnohdy velmi vzdálených od čtvrtí, kde strávili téměř celý život. Svou frustraci z postupu modernizace prvního vinohradského bloku vyjádřila Hana Münzová, architektka rekonstrukce jednoho z domů, v časopise *Československý architekt*: *„Nejzávažnějším je problém sociální – lidé, kteří zde bydlí řadu let (i sedmdesát), silně prožívají proměny domu (bohužel většinou jeho chátování) i proměny jeho okolí. (...) Tito lidé se však najednou stěhují nenávratně do paneláků pražských sídlišť. Domnívám se, že při plánování tak rozsáhlé přestavby by neměl být problém zorganizovat bydlení pro obyvatele modernizovaných domů, když ne v okolních již zmodernizovaných domech, tedy alespoň v téže čtvrti. Tento úkol by měl být vyřešen co nejdříve a s největší pečlivostí. Je-li řešen s chladnou lhostejností a lidským nezájmem, někde od psacího stolu, jednotně, podle předpisu a bez výjimky, pak nemůže být odpovědí nic jiného než lhostejnost obyvatel v nových bydleštích.“*⁹

Jiří Musil uvedl příklad pražského sídliště Prosek, kam se podle studie z roku 1975 přestěhovaly dvě třetiny z dotazovaných starších lidí právě z důvodu demolice starého bytového fondu.¹⁰ Přestože vyzněla Musilova analýza nakonec spíš ve prospěch nového bydlení, opakovaně upozorňoval také na nebezpečí, která vyplývají z narušení starých sousedských vazeb a vztahu k městu. Výzkum Jiřího Musila a spolupracovníků z VÚVA sice probíhal na oficiální úrovni a platil ho stát, ale jeho výsledky měly pochopitelně

9 Hana Münzová, *Modernizace domu na Vinohradech, Československý architekt XXXIV*, 1988, č. 8, s. 3.

10 Podle studie R. Fischla viz Jiří Musil (ed.), *Lidé a sídliště*, Praha 1985, s. 210.

jen omezený dopad na realitu výstavby. Formuloval však otázky, které se pak objevovaly v diskusích na stránkách *Architektury ČSR* a dalších periodik a přispívaly ke kritickému, nicméně konstruktivnímu přístupu k budování socialistických měst. Jiří Musil působil také jako odborný konzultant konkrétních projektů. Ivo Oberstein se s ním radil v průběhu modernizace Vinohrad a jako odborník, který již od šedesátých let poukazyval na nutnost citlivě řešit otázku bydlení starších lidí, se podílel také na přípravě pražských domovů důchodců.

Specializované bydlení pro seniory ve formě domů pečovatelské služby a penzionů vznikalo v reakci na probíhající společenské změny ve větší míře od sedmdesátých let. Někteří autoři se snažili přizpůsobit dostupné stavební prvky potřebám a vkusu starších lidí, mnohdy nicméně podobu domovů určovala především nutnost dodržet omezený rozpočet.¹¹ Požadavky na specifické řešení bydlení starších lidí, například důraz na velkorysé společné prostory a blízkost obytných čtvrtí, zůstávaly pouze předmětem teoretických úvah. Z pohledu řady architektů se proto nejednalo o příliš atraktivní zakázky. Úkol vyprojektovat pražské domovy důchodců tak dostali mladí architekti Jan Línek a Vlado Milunić z ateliéru Karla Pragera, kterým se díky tomu podařilo proslavit. Ve svých návrzích zdaleka překonali dobový standard a naznačili možné východisko z krize „*zekonomizované, standardizované, ztypizované a zprůmyslněné architektury*“.¹² Celkem projektovali pět areálů, kterým kvůli pejorativnímu zabarvení spojení domovů důchodců říkali *geriatrické komplexy*. Realizovat se postupně podařilo čtyři z nich, v Bohnicích (projekt 1972, realizace 1975–1981), v Malešicích (realizace 1979–1987), na Hájích (projekt 1976, realizace 1983–1994) a na Chodově (projektový úkol 1983, realizace 1985–1989). V průběhu přípravy navštívili architekti v roce 1974 Švédsko, kde se seznámili s nejnovějšími trendy v bydlení seniorů a své návrhy konzultovali s místními odborníky. V Československu tak rychle získali pověst expertů na danou problematiku, kterou komentovali v tištěných médiích. Dlouho před dokončením prvního domova důchodců s nimi vyšel v časopise *Domov* rozhovor doplněný textem Jiřího Musila¹³ a dva roky poté je s žádostí o článek na téma bydlení pro staré lidi oslovila také redakce *Architektury ČSR*.¹⁴ V osmdesátých letech jejich práce sloužily jako ukázkový příklad využití montovaných sestav originálním způsobem, porušujícím šedí panelových sídlišť. Československé odborné i popularizační časopisy zdůrazňovaly jak důmyslnou práci s panely, tak propojenost areálů s okolní zástavbou, díky níž neměli senioři trpět pocitem izolovanosti.¹⁵ Otevřenost vůči veřejnosti patřila k požadavkům Jiřího Musila, ale její podoba se u jednotlivých domovů lišila. Bohnickým areálem probíhají veřejné cesty, na což si však někteří z prvních obyvatel stěžovali a následně došlo k oplocení, na Hájích a na Chodově proto již budovy vytvářejí čtyřúhelný, respektive trojúhelný

11 Viz Tereza Poláčková, Ohnout panel pro spokojené stáří, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 149–157.

12 Rostislav Švácha, Jan Línek – Vlado Milunić, *Domov* [XXVI], 1986, č. 6, s. 3–7.

13 ~, 3× pro staré lidi, *Domov* [XV], 1975, č. 6, s. 45–50.

14 Jan Línek, Bydlení pro staré lidi, *Architektura ČSR* XXXVI, 1977, č. 5, s. 198.

15 Například Olga Myslivečková, Stavba s visačkou dobré kvality – dobré a originální architektury, *Věda a technika mládeži* XXXVI, 1982, č. 20, s. 622–623, 627.

vnitroblok, aby v centru zůstal nerušený prostor. Všechny objekty však záměrně vznikly v těsné blízkosti sídlišť, což mělo zajistit žádoucí kontakt mezi seniory a mladými obyvateli nových čtvrtí. Za stejně důležité považovali autoři také soukromí starých lidí, v odděleních domova určených „relativně zdravým“ proto navrhli jednoduškové pokoje vybavené vlastním hygienickým zařízením a část bohnického a malešického areálu tvořily také plnohodnotné malometrážní byty pro starší manžele.

Rostislav Švácha zařadil Línka s Miluničem v časopise *Domov* na závěr cyklu článků věnujících se především předválečným funkcionalistům „jako dosti zářný příklad toho, že uvedený funkcionalistický program neztratil úplně své oprávnění“.¹⁶ Myslel tím přesvědčení generace architektů ve dvacátých letech, že masově a levně produkovaná moderní architektura může napomoci řešení sociálních problémů, tedy vizi, která se v osmdesátých letechjevila značně diskreditovaná kritizovanými sídlišti. Uvedením tvorby Línka s Miluničem v kontextu předválečné avantgardy, ke které se ostatně sami hlásili, naznačil Švácha možný směr vývoje prefabrikované architektury. Na konci osmdesátých let se však již blížil konec masové panelové výstavby v Československu. V roce 1990 se Jan Línek zapojil do diskusí o její budoucnosti, patřil však k několika málo architektům, kteří ji tehdy hájili.¹⁷

Řešení bydlení seniorů v osmdesátých letech názorně ilustruje přístup Československé socialistické republiky k otázkám sociální péče. Na jedné straně je možné pozorovat autentickou snahu o zlepšení situace řady starších lidí, a to i za pomoci expertů z řad sociologů a s přihlédnutím k trendům v západní Evropě. Zároveň se však projevil i negativní aspekt paternalistického přístupu, který vedl k vystěhování mnoha původních obyvatel z bouraných a modernizovaných čtvrtí, ke zpřetrhání jejich společenských vazeb a narušení vztahu k městu. Senioři navíc stále zůstávali v porovnání s jinými sociálními skupinami na okraji zájmu státu a některá sociálněpolitická opatření byla realizována na jejich úkor.

Veškerá moc v ČSSR patří pracujícím lidu

Mezi jednoznačné priority sociální politiky Československa v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let naopak patřil rozvoj péče o pracující. Po okupaci v roce 1968 došlo k poklesu produktivity práce, což se pokoušelo vyměněné vedení státu řešit jak většími postihy za nekázeň, tak úpravou mzdové politiky.¹⁸ Jednou z cest, jak zvýšit výkonnost hospodářství, se zdálo také vytváření takzvaných komplexních sociálních plánů podniků, díky nimž měli být zaměstnanci lépe motivováni k setrvání na svých pozicích a ke zlepšení se v práci, zatímco závody by si tak udržovaly

16 Rostislav Švácha, Jan Línek - Vlado Milunič, *Domov* [XXVI], 1986, č. 6, s. 3.

17 Hubert Guzik, *Spolia revoluce*, in: Hubert Guzik - Dita Dvořáková - Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945-1948, 1989-1992*, Praha 2019, s. 177.

18 Jakub Rákosník - Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*, Praha 2012, s. 174.

Zotavovna ROH Rudý říjen ve Starých Splavech u Máchova jezera
The Red October Revolutionary Trade Union recreational facility in Staré Splavy near
Mácha Lake

Jiří Kuchař, 1971-1980

Stavba nese znaky typické pro produkci první poloviny osmdesátých let v oblasti výběrové rekreace. Vysoký standard a snaha o nenásilné zapojení se do přírodního rámce, výrazově však setrvávající v sedmdesátých letech. ● The building has features that are characteristic of structures built for selective recreation in first half of the 1980s - a high standard and an attempt to gently integrate the structure into its surroundings - but possesses a visual style still reflective of the 1970s.

(Josef Škorpil, *Stavíme zítřek ČSSR*, Praha 1981; dobová pohlednice)

Podniková zotavovna ROH Královodvorských železáren, Tetřeví boudy v Krkonoších
The Revolutionary Trade Union company recreational facility of Královodvorské Ironworks, Tetřeví Lodge
in the Krkonoše Mountains

František Doležel, interiéry Jan Špaček, 1976–1989

Požadavek na postupné rozšiřování objektu, v závislosti na finančních možnostech investora, zásadně ovlivnil architekturu. První lůžkový objekt se společenskou a hospodářskou částí byly postaveny roku 1980. Další identické ubytovací jednotky vznikaly postupně do roku 1989. Stavba tak evokuje modulární architekturu. • This facility was supposed to expand in stages according to the investor's financial means, which had a significant influence on the architecture. The first structure containing the beds and the communal space and amenities was built in 1980. Additional buildings with accommodation continued to be built until 1989. The building thus has the look of modular architecture.

(archiv Františka Doležela)

„vysoce kvalifikované kádry“.¹⁹ Metodika tohoto plánování vznikla v šedesátých letech v sovětském podniku Světlna Leningrad, po jehož vzoru byla aplikována napříč zeměmi východního bloku. V praxi to vedlo k přenesení realizace části sociálních opatření ze státu na zaměstnavatele a jejich financování z výrobních nákladů. Proces korporativizace²⁰ sociální péče zahrnoval rozsáhlé investice podniků v oblasti bezpečnosti a hygieny práce, závodního stravování, využití volného času, závodní rekreace a zajištění tělovýchovných a kulturních potřeb pracovníků.²¹ Úspěšnost opatření posuzovali v Sovětském svazu sociologové daných podniků, kteří prováděli průzkumy v kolektivech.²² Také československé výrobní resorty proto ve větší míře než doposud zaměstnávaly sociology a psychology, a neúmyslně se tak někdy staly útočištěm lidí, kteří po čistkách z konce šedesátých let nemohli působit v akademické sféře.²³

Velké investice do péče o pracující však často neměly zamýšlený dopad na růst výkonnosti, ale naopak vedly k neadekvátnímu zatížení a ekonomické destabilizaci podniků. Igor Tomeš uvedl příklad výrobní hospodářské jednotky (VHJ) Hutnictví železa, která měla pro 143 tisíc zaměstnanců „čtyři nemocnice, přes pět stovek lékařů, šestatřicet rekreačních zařízení (z toho tři v zahraničí), více než čtrnáct tisíc bytových jednotek, domov důchodců a útulek pro osamělé ženy s dítětem, přičemž v závodním stravování se tu vařilo více než pětadesát tisíc jídel denně“.²⁴

Jednotlivé podniky a výrobní družstva se chlubily svými sociálními programy a počet provozoven závodního stravování, rekreačních objektů, mateřských škol a bytů uváděly v propagačních brožurách. Pouze výjimečně se jim však podařilo vytvořit individuální styl, který bychom mohli z dnešního pohledu označit za integrální součást korporátní identity. Unikátním fenoménem nejenom na tomto poli se stalo JZD Slušovice, jež nebývalým hospodářským úspěchem, schopností balancovat na pomezí socialistické a tržní ekonomiky a také vysoce nadstandardními službami pro své zaměstnance proslulo v celé republice i za jejími hranicemi.

V osmdesátých letech nechal předseda legendárního družstva František Čuba postavit sérii reprezentativních staveb, jejichž podoba vyjadřovala prosperitu a ambice slušovického agrokombinátu. Patřil k nim provozní objekt vývoje mikropočítačů, vnitropodniková banka, areál zdraví s hotelem u obce Všemina a polyfunkční budova Derby centra, která zahrnovala několik stravovacích zařízení, od závodní jídelny po salonky pro významné návštěvy umístěné v ikonickém válci ve vrcholu stavby. Navrhl je Čubův dvorní architekt Šebestián Zelina, známý také jako autor zlínského sídliště Jižní Svahy. V Derby centru u dostihového závodiště se pravidelně konaly kulturní akce pro družstevníky, zaměstnanci družstva mohli využívat rozsáhlou nabídku služeb, včetně péče o děti a vysloužilé pracovníky v důchodu. Na konci osmdesátých let provozovalo družstvo vlastní

19 František Hájek – Milena Manová, *Současná sovětská sociologie*, Praha 1980, s. 177.

20 Podle chronologického členění historika Jakuba Rákosníka jde o zejména dvě fáze vývoje sociálního státu mezi lety 1972–1975 a 1976–1981, viz Jakub Rákosník – Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012, s. 170.

21 *Ibidem*, s. 180.

22 Jaroslav Kohout, *Sociální analýza a řízení socialistického podniku: vznik – pojetí – aplikace*, Praha 1976, s. 121.

23 Jakub Rákosník – Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012, s. 181. K vývoji podnikové sociologie do roku 1968 viz Jaroslav Šnobl, Příspěvek k problematice vývoje průmyslové sociologie a psychologie v Československu, *Sociologický časopis* IV, 1968, s. 400–407.

24 Igor Tomeš, *Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989*, *Soudobé dějiny* XX, 2013, č. 1–2, s. 81–82.

stavební závody, rozvíjelo výstavbu modifikovaných panelových rodinných domů typu „Morava“ a budovalo vlastní panelárnu. Historik Michal Kurz konstatoval, že „s jistou mírou nadsázky lze říci, že právě Slušovice osmdesátých let v mnoha ohledech dosáhly (byť značně specifickou cestou) kýženeho ideálu „socialistické vesnice“.²⁵ Také jejich sociální politika naplňovala vize o výkonných podnicích, které se ukázkově starají o své pracovníky. Zejména po ekonomické stránce se však jednalo o naprostou výjimku nejen mezi jednotlivými zemědělskými družstvy (JZD), ale i v rámci celého centrálně řízeného hospodářství Československa, na kterou navíc část veřejnosti i někteří činitelé pohlíželi se značnými pochybnostmi.

Sociální cestovní ruch

Zážitky ze skupinových rekreací organizovaných Revolučním odborovým hnutím (ROH) dodnes významně formují kolektivní paměť vztahující se k období 1948–1989 a obecné povědomí o nich ještě upevňují populární filmy, například komedie s Jaroslavem Marvanem nebo poslední díl trilogie o rodině Homolkových. Tvorba sdílených vzpomínek, podpoření pocitu sounáležitosti a „socialistického vlastenectví“, případně i příslušnosti ke konkrétnímu podniku, patřily k oficiálně proklamovaným cílům těchto pobytů. Masové rekreace za zvýhodněnou cenu se staly jedním z nástrojů sociální politiky státu, jehož výhod využívala velká část populace Československa.²⁶ V osmdesátých letech vznikla rozmanitá řada staveb, od drobných, nejlevnějších chat menších podniků po obří zotavovny Ústřední správy rekreační péče Revolučního odborového hnutí. Zároveň však přes rozsáhlé investice do rekonstrukcí i výstavby zotavoven poptávka převyšovala nabídku. Jednalo se tak o výběrovou službu, kterou dostávali přednostně nejlepší pracovníci, lidé s dobrými kontakty a preferované skupiny obyvatel, jako rodiny s dětmi nebo pracovníci v rizikových provozech, ale například také členové silových složek.

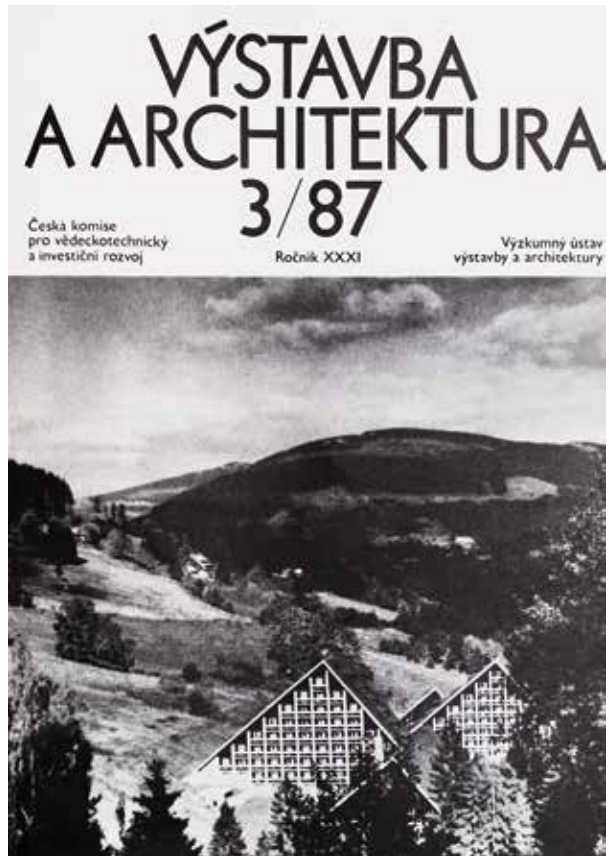
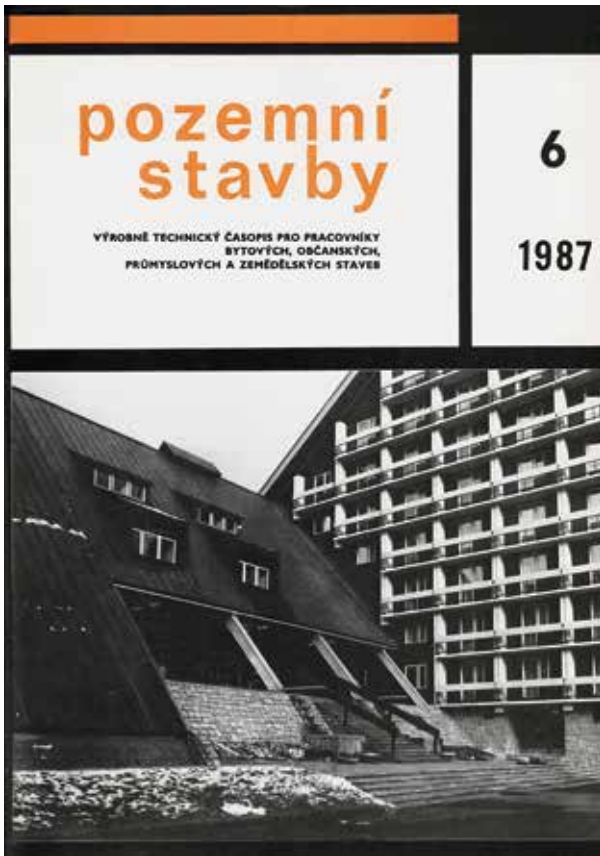
Odborové rekreace se po únoru 1948 vyvinuly do třech základních typů: výběrové rekreace, závodní rekreace a dětské rekreace. Výběrovou rekreaci centrálně organizovala Ústřední správa rekreační péče (ÚSRP) ROH, udělovala ji vzorným pracovníkům za vynikající práci a byla ze 75 % dotována ze zdrojů odborů. Nejprve byla určena pouze pro jednu osobu, v průběhu let se rozšířila i na rodinné příslušníky. Zotavovny výběrové rekreace patřily Ústřední radě odborů (ÚRO), splňovaly standard čtyřhvězdičkových Interhotelů a stály v exkluzivních přírodních lokalitách.²⁷ V šesté pětiletce (1976–1980) bylo uvedeno do provozu šest výběrových zotavoven s více než 1 200 lůžky.²⁸ Počátkem osmdesátých let mělo ROH v majetku na sto objektů výběrové rekreace se 13 tisíci místy. Pro sedmou pětiletku (1981–1985) byl stanoven cíl vybudovat 3 000 lůžek

25 Michal Kurz, Družstvo zázraků, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 129.

26 Počátkem osmdesátých let se rekreace ROH účastnilo téměř 3,5 milionu členů ROH a jejich rodinných příslušníků, tedy přibližně 8 milionů obyvatel ČSSR. Z toho asi jedna sedmina připadala na výběrovou rekreaci. V roce 1981 měly rekreační zařízení ROH kapacitu 71 tis. lůžek v 9 342 objektech po celé ČSSR. Marie Durmanová, Některé problémy odborové rekreace jako specifického fenoménu cestovního ruchu, *Journal of Tourism and Services I*, 2010, č. 1, s. 20.

27 Pavel Mücke – Dana Fürstová, Tzv. sociální cestování a reflexe jeho účastníků – Revoluční odborové hnutí, rekreace a podnikové cestování v období tzv. normalizace, in: Pavel Mücke – Lenka Krátká (eds.), *Turistická odyssea: krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945–1989*, Praha 2018, s. 310.

28 Petr Kuneš, Péče o rekreaci pracujících v Československu, *Čs. pohostinství a cestovní ruch XXVIII*, 1982, s. 110–111.

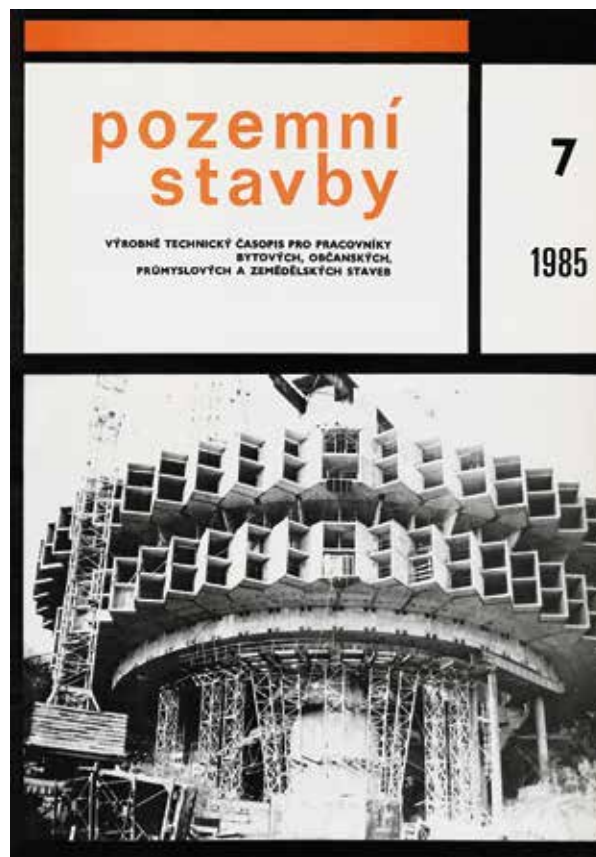
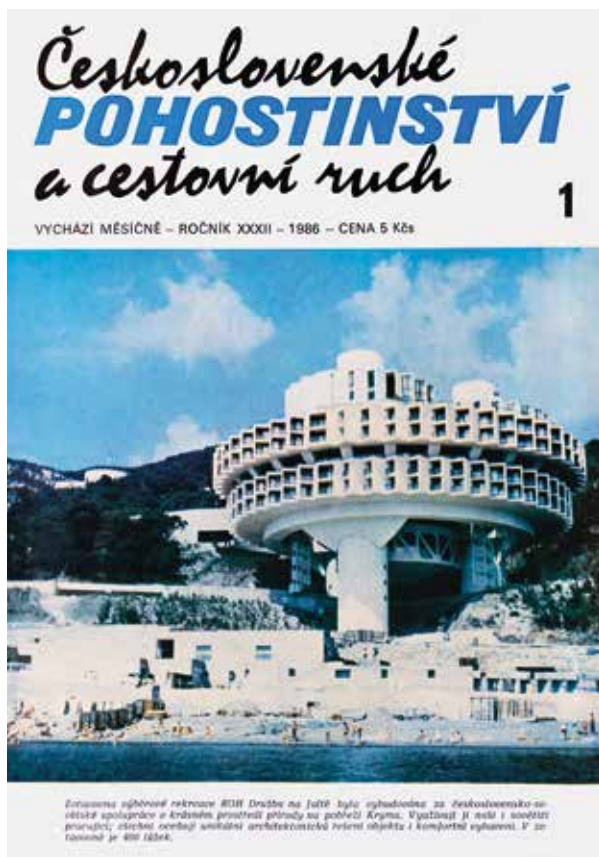

**Zotavovna ROH Pochodeň, Krausovy boudy v Krkonoších
The Revolutionary Trade Union Pochodeň-Kraus Lodges resort in the
Krkonoše Mountains**

Karel Schmied, 1980-1985

Dlouhé šikmé střechy s plechovou krytinou, rozčlenění do více objemů a značné ubytovací kapacity tvoří, společně s alespoň částečným uplatněním panelové technologie z bytových domů, typické projevy architektury masové rekreace ROH. ● The typical architecture of the Revolutionary Trade Union's mass recreational facilities was characterised by long slanted roofs with a metal roof-covering, the presence of multiple structural forms, and the availability of considerable accommodation space, and at least some use of panel technology intended for residential buildings.

(*Pozemní stavby* XXXV, 1987, č. 6, obálka; *Výstavba a architektura* XXXI, 1987, č. 3, obálka)

Zotavovna Družba na Jaltě
The Druzhba Sanatorium in Yalta
Igor Vasilevskij, 1980–1985

Na trojici mohutných pilířů levituje expresivní kruhová stavba připomínající převodové soukolí, které splňovala nejpřísnější hotelové parametry zahraniční výběrové rekreace ROH, včetně např. bazénů s vyhřívanou mořskou vodou. Dílo československo-sovětské spolupráce postavené ke 40. výročí vítězství nad fašismem pro odborové rekreanty.

● This expressive circular structure perched on three massive pillars resembles a transmission. This facility met the strictest hotel criteria for Revolutionary Trade Union selective recreational facilities abroad and included a heated salt-water pool. The sanatorium was a cooperative Czechoslovak-Soviet project built for trade-union holidaymakers to mark the 40th anniversary of the defeat of fascism.

(Československé pohostinství a cestovní ruch XXXII, 1986, č. 1, obálka; Pozemní stavby XXXIII, 1985, č. 7, obálka)

v nových objektech na Šumavě, v Krkonoších, Beskydech a Tatrách. Řadu projektů, včetně dlouho očekávaného Ústředního domu rekreace ROH v Praze na Dlabačově (Neda a Miloslav Cajthamlovi, 1967–1985/1987), se podařilo dokončit v závěru pětiletky v roce „velkých pětikových výročí“. Kapacity se tak k roku 1987 navýšily na 15 tisíc míst.²⁹

Příkladem výběrové zotavovny ROH z počátku osmdesátých let je lesní areál Rudý říjen ve Starých Splavech u Máchova jezera (1971–1980), postavený podle návrhu Jiřího Kuchaře z ateliéru Delta Projektového ústavu VHMP. Pilovité uspořádání hmot a obklad fasády z hnědého Werzalitu dokládají snahu o přirozené zapojení budovy do přírodního prostředí.³⁰ U horských objektů se usilovalo o použití tradičních místních materiálů jako kámen a dřevo a dlouhých šikmých střech, typických pro starší horské boudy. Důraz byl kladen také na specifický rustikální interiérový design včetně nábytku a dalších prvků, na němž architekti někdy spolupracovali s Institutem průmyslového designu Praha.³¹ Zástupcem horské architektury je výběrová zotavovna ROH Pochodeň – Krausovy boudy ve Špindlerově mlýně (Karel Schmied, Stavoprojekt Hradec Králové, 1980–1985), jejíž projekt ilustruje tehdy rozšířenou tendenci rozčlenit požadované kapacity stavby (420 lůžek) do několika objemů, které lépe zapadnou do krajiny. Výslednou formou je soustava trojúhelníkových hmot přimknutých k terénu a vzájemně posunutých. Další obvyklý postup představuje uplatnění prefabrikované konstrukce, v tomto případě pro ubytovací část panelový systém T06B a pro společenský trakt skelet MS-71, které architekt na průčelí zakryl kamennými obklady soklu a tmavými prkny, aby navodil horský dojem.³² Zmíněné tendence dále ilustruje například zotavovna ROH Proletář na Špičáku u Železné Rudy postavená z panelového systému PS-69 II a skeletu MS-71 (Pavel Němeček a Tomáš Straňák, 1978–1984).³³

Závodní rekreaci organizovaly odborové orgány jednotlivých podniků, účastnily se jí ročně miliony lidí a patřila k nejoblíbenějším a cenově nejdostupnějším formám trávení volného času. Vzhledem k ekonomickým i organizačním důvodům sílil na konci sedmdesátých let tlak na větší propojenost kapacit různých druhů ubytovacích zařízení i sdílení nákladů na výstavbu zotavoven. Od února 1980 podléhala podniková rekreace vedení ROH, které vydávalo dobrozdání ke všem novostavbám, rekonstrukcím a modernizacím, čímž mělo zajistit rovnoměrné rozmístění objektů a odlehčit nejžádanějším lokalitám. Nové rekreační objekty musely mít podle pravidel nejméně 50 lůžek a poskytovat stravování, aby zaručily jednotný standard nabízených služeb. Podniky získaly výměnou za přistoupení k těmto pravidlům dotace z centrálních fondů.³⁴

Reprezentativní příklad podnikové rekreace ROH představuje zotavovna Tetřeví boudy v Krkonoších (František Doležel, interiéry Jan Špaček, KPÚ Praha). Konstrukční technologii ocelového

29 Hana Semínová, *Odborová rekreace v Československu*, Praha 1987, s. 26.

30 Jiří Kuchař, *Zotavovna ROH Rudý říjen Staré Splavy*, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 15–17.

31 Tomislav Neklan, *Architektura a design v cestovním ruchu* [rozhovor s architektky Josefem Polákem, Miroslavem Mrvíkem a Zdeňkem Řihákem], *Čs. pohostinství a cestovní ruch XXVIII*, 1982, s. 214–217; Tomislav Neklan, *Architektura a design v cestovním ruchu* [rozhovor s architektky Vladimírem Mošnou a Janem Urbanem], *Čs. pohostinství a cestovní ruch XXIX*, 1983, s. 116–118.

32 Karel Schmied, *Krausovy boudy ve Špindlerově Mlýně*, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 7–9; Karel Schmied, *Krausovy boudy, zotavovna ROH Pochodeň*, *Architektura ČSR XLV*, 1986, s. 169–171.

33 Pavel Němeček, *Šumava má další zotavovnu ROH*, *Československý architekt XXXI*, 1985, č. 3, s. 4.

34 Pavel Mücke – Dana Fürstová, *Tzv. sociální cestování a reflexe jeho účastníků – Revoluční odborové hnutí, rekreace a podnikové cestování v období tzv. normalizace*, in: Pavel Mücke – Lenka Krátká (eds.), *Turistická odysea: krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945–1989*, Praha 2018, s. 322.

skeletu v tomto případě umožnil investor, kterým byly Královodvorské železářny Beroun. Architektonické řešení ovlivnil požadavek na výstavbu po etapách. Trojboký hranol ležící na vrstevnici proto architekti rozdělili na trojici totožných lůžkových částí a centrální společensko-hospodářskou budovu, které byly postupně realizovány v letech 1978–1986.

Zvláštní místo zaujímala zahraniční rekreace, která podléhala přísnějšímu dohledu ze strany centrálních orgánů. Kvůli rozdílné legislativě v jednotlivých zemích byla problematická zejména otázka vlastnictví objektů v cizině.³⁵ V sedmdesátých letech došlo k úpravě smluv se „spřátelenými“ státy a omezení autonomie podniků v této oblasti. Některé atraktivní destinace, jako například Jugoslávie, tak podléhaly výhradně vybraným odborovým svazům a Ústřední správě rekreační péče ROH.³⁶ Vrchol zahraniční výběrové rekreace ROH představuje zotavovna Družba v Jaltě. Stavba byla realizována na základě dohody mezi Ústřední radou odborů ČSSR a Vsesvazovou ústřední radou odborů SSSR a uvedena do provozu ve výročním roce 1985. Společný hotel obou států tvořilo 400 lůžek, které měly být rovnoměrně rozděleny mezi československé a sovětské rekreaanty. „Kosmickou“ budovu kruhového půdorysu, vznášející se na pilířích, navrhli Igor Vasilevskij a konstruktér Nodar Kančeli. Československá strana se podílela na realizaci monolitické železobetonové konstrukce a na dodávkách vnitřního vybavení.³⁷ Dnes se díky publikacím o architektuře inspirované brutalismem stala ikonou sovětské pozdní moderny.³⁸

K rekreaci dětí a mládeže sloužily některé zotavovny pro dospělé, hlavně však pionýrské tábory, nejdynamičtěji se rozvíjející forma odborové rekreace na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let.³⁹ Většina táborů měla stálé hospodářské objekty (kuchyň, jídelna, sklad, hygienické zázemí, ubytování zaměstnanců, zdravotnický blok) a ubytování ve stanech a chatkách. Budovaly se nejčastěji s kapacitou čtyřicet, osmdesát nebo sto dvacet dětí. Investorem byla většinou správa účelových zařízení Socialistického svazu mládeže (SSM) příslušného kraje, někdy s přispěním prostředků z ROH, případně jiné organizace k investiční výstavbě. Některé tábory zřizované centrálními organizacemi měly internacionální charakter. Pionýrské tábory provozovaly také podniky.

Jednotlivé objekty byly obvykle sestavovány z prefabrikovaného systému na bázi dřeva BIOS.⁴⁰ Stany se používaly s podsadou a sloužily pro ubytování dvou dětí. Typové montované chatky (MDU 73/A) sestávaly z jedné místnosti pro čtyři děti (na dvou palandách) s krytou verandou a sedlovou střechou.⁴¹ Ubytovací část bylo možné také soustředit do jednoho objektu, jak učinili architekti František Doležel a Jan Špaček (KPÚ Praha) na táboře Šlovice v CHKO Křivoklátsko (1981–1988). Lůžkový objekt sestavili z panelového systému T06B a společensko-hospodářskou budovu

35 Například výhradní vlastnictví Jugoslávie, viz Pavel Mücke – Dana Fůrstová, *Tzv. sociální cestování a reflexe jeho účastníků – Revoluční odborové hnutí, rekreace a podnikové cestování v období tzv. normalizace*, in: Pavel Mücke – Lenka Krátká (eds.), *Turistická odysea: krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945–1989*, Praha 2018, s. 314.

36 Ibidem, s. 320.

37 Josef Homola, *Mezinárodní zotavovna Družba v Jaltě na Krymu*, *Pozemní stavby* XXXIII, 1985, s. 291–294; Zdeněk Chládek, *Výběrová zotavovna Družba na Krymu, Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXXII, 1986, č. 1, s. 5.

38 Objevila se například na titulní straně knihy, viz Frédéric Chaubin, *CCCP: Cosmic Communist Constructions Photographed*, Köln 2011.

39 V osmdesátých letech se počet táborů zvýšil až na osm tisíc. Jezdilo do nich každoročně na 200 000 dětí. Jaromír Doležal, *Odborová rekreace – součást života pracujících, Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXVIII, 1982, s. 148–149; Jiří Tunkl, *Hotely a kempy s přívlastkem Junior, Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXVIII, 1982, s. 136–137.

40 Luděk Liška, *Panelové dřevostavby v reálném socialismu, Tepelná ochrana budov* XV, 2012, č. 5, s. 30–36.

41 SSM, *Výstavba letních pionýrských táborů a táborových základen PO SSM*, Praha 1989, s. 19.

z vyzdívaného skeletu MS-71. Obě budovy kryje kombinovaná plochá a šikmá střecha vytvářející vizuálně jeden celek hmotově se přibližující k tradiční zemědělské usedlosti. Také materiálové řešení s pálenou krytinou, bílými omítkami a dřevěným obkladem odkazovalo k lidové architektuře. Konstruktivní řešení doplňuje dvorní prosklená hala se subtilní trubkovou příhradovou konstrukcí zastřešení.⁴²

Atypický tábor vznikl přestavbou a dostavbou někdejší cihelny v Raděticích u Bechyně v roce 1984 podle návrhu Jana Línea a Vlada Miluniće. Autoři tradičními formami navázali na lidovou architekturu dochovaných objektů a montované chatky rozmístili nepravidelně do svahu, aby neopakovali fádni uspořádání běžných táborů.⁴³

Stejně služby pro všechny

Prostřednictvím rozvoje sítě služeb, od zásobování potravinami přes vzdělávání po sportovní a kulturní zařízení, naplňoval stát cíle socialistického urbanismu, mezi které patřilo rovnoměrné pokrytí potřeb všech občanů nebo odstranění rozdílů mezi městem a vesnicí.⁴⁴ Se stavbou velkých monofunkčních sídlišť se do popředí dostávaly také další úlohy občanské vybavenosti. Ta slovy Jiřího Musila „pomáhá vytvářet specificky městskou atmosféru veřejných prostranství, tvoří opěrnou kostru vnitřního členění obytného celku do menších prostorových a funkčních jednotek a spoluvytváří architektonické dominanty usnadňující orientaci v sídlišti a vtiskující obytnému útvaru určitý individuální ráz“.⁴⁵ V osmdesátých letech se zásadním tématem stal sídlištní parter a jeho role ve vytváření příjemného městského prostředí. Také v menších městech a na venkově vypovídají některé realizace o snaze citlivě reagovat na historické prostředí a podpořit jeho charakter.⁴⁶

Specializovanou projektovou organizací pro výstavbu sítě prodejen, pohostinství i ubytovacích zařízení byl Obchodní projekt Českého svazu spotřebních družstev (ČSSD).⁴⁷ Obchodní střediska malých měst a vesnic měla počátkem osmdesátých let nejčastěji obdélný půdorys, prosklený zapuštěný parter tvořící loubí a plnější kvádrovitě patro s hladkými stěnami nebo boletickými panely. Přízemí zaujímal prodejna potravin, sklad a případně bufet či restaurace, patro smíšená prodejna spotřebního zboží. Vzhled objektů, vybudovaných často v rámci akce „Z“, do jisté míry určovala převládající technologie montovaného železobetonového skeletu (nejčastěji MS-71, MS-OB a Konstruktiva) a typové dispozice,⁴⁸ následkem čehož prodejny s přísně modernistickým výrazem razantně vstupovaly do historického prostředí obcí. K typickým příkladům z konce sedmdesátých let patří nákupní střediska v Lošticích (Vladimír Podlesný, 1979) a v Hluboké nad Vltavou (Jaromír Kohout, 1978). Vedle toho však vznikaly také zajímavější, i když často formální kompozice šikmých střech u staveb méně

42 František Doležel, Pionýrský tábor Šlovice, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 432.

43 Jan Línek – Vlado Milunić, Pionýrský tábor ČSP Praha, *Československý architekt XXXII*, 1986, č. 11, s. 3.

44 Lukáš Beran, Rozvíjet materiálně-technickou základnu maloobchodu, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 112–115.

45 Jiří Musil (ed.), *Lidé a sídliště*, Praha 1985, s. 128.

46 Kateřina Novosádová – Lucia Mlynčeková, Konzum na malém městě, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 121–125.

47 Hana Průšová, Z činnosti Obchodního projektu ČSSD, *Čs. pohostinství a cestovní ruch XXVIII*, 1982, s. 176, 202, 223.

48 Petr Vorlík, Skelet – systém jako výzva, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 76–91.

svázaných typovými zásadami, jako například u motorestu v Děbolíně (Čestmír Faix, 1979) nebo hotelu v Srní (Miloslav Pech, 1979).⁴⁹ Zároveň se projevil silící postmoderní tendence, které vedly k tvarově i materiálově rozmanitějšímu výrazu navazujícímu na historické prostředí, jak můžeme pozorovat u nákupních středisek v Jevíčku (Vladimír Herbst, 1980–1983), Dolní Dobrouči (Aleš Granát, 1985–1987), Čisté u Rakovníka (Jindřich Synek, 1981–1985), Kardašově Řečici (Jan Mertlík, Petr Leníček, 1981–1983) či v Moravském Písku (Jiří Adam, 1975–1983).⁵⁰ Analýza VÚVA z roku 1981 ukázala, že maloobchodní síť a služby jsou ve střediscích osídlení obvodního významu (SOOV), tj. v malých a středních městech, již v zásadě zajištěny. Daleko větší nedostatky se však ukázaly v sociálních, kulturních a vzdělávacích zařízeních.⁵¹

Problém s nedostatkem občanské vybavenosti, kterým trpěla malá města a venkov, vznikl v sedmdesátých letech paradoxně také na nově budovaných sídlištích. Zatímco jesle, mateřské školy, základní školy a nákupní střediska se jako jedna z priorit realizace v nejnútnejším rozsahu dočkala, zařízení pro kulturu, sport a volný čas výrazně zaostávala.⁵² Při budování sídlišť průmyslovými metodami s důrazem na rychlost a hospodárnost se životní prostředí obyvatel ocitlo zcela na okraji zájmu. O promyšlené řešení veřejného prostoru neměli zájem dodavatelé ani investoři. „*Tvorba parteru je disciplínou opomíjenou, zanedbávanou a skoro neznámou,*“⁵³ vyjádřil svou frustraci Jiří Lasovský, architekt Jižního Města, jednoho z nejkritizovanějších sídlišť. Problém ještě násobila pozdní realizace veřejných prostor a častá nedokončenost původního záměru. Architekti často rezignovali, protože náročnější koncepce měla malou naději na realizaci. Koncem sedmdesátých let neexistovalo ani mnoho pozitivních příkladů a narůstala také nespokojenost obyvatel. Sídlíštím chyběl „zabydlený městský interiér“, rozčlenění gigantických veřejných prostor mezi domy, což by zajistilo psychickou a vizuální pohodu. Mnohdy scházely obchody, posezení, terénní útvary, zeleň, dobré osvětlení, rychlá občerstvení, kavárny, kryté chodníky, umělecká díla, hierarchizace prostor nebo vodní prvky. Architekti, teoretici i obyvatelé si uvědomovali, že rozsáhlé „zbytkové“ plochy nepomáhají identifikaci s místem a měly by se proměnit v drobnou umělou krajinu, malou architekturu pro „mikroděje“. Kritika směřovala také ke kvalitě městského mobiliáře: laviček, telefonních budek, prodejních stánků či čekáren na zastávkách.⁵⁴

O potřebě zlepšení veřejného prostoru sídlišť šedesátých a sedmdesátých let se široce debatovalo řadu let, diskuse však zůstala dlouho pouze v akademické rovině. VÚVA se problematikou intenzivně zabýval v šesté pětiletce (1976–1980) a snažil se začlenit prvky parteru do povinné rozpočtové složky každého obytného souboru.⁵⁵ Dále prosazoval osobitost parteru jako nástroj k potlačení monotónnosti sídlišť.⁵⁶ Útvar hlavního architekta Prahy zahájil

49 Radomíra Valterová, Zamyšlení nad výstavou Obchodního projektu, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 367–372.

50 Radomíra Sedláková, Stavby dávající obcím tvář, *Rudé právo LXV*, 20. 5. 1985, č. 116, s. 5; Jiří Adam, Moravský Písek, nákupní středisko a pohostinství, *Československý architekt XXXII*, 1986, č. 18, s. 3

51 Šárka Štenclová, Stav občanského vybavení našich středních měst, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 4, s. 88–93.

52 Viktor Tuček, Parter sídliště Ďáblice v Praze, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 256.

53 Jiří Lasovský, Městský parter, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 249.

54 Milena Lamarová, Vybavení městského interiéru, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 260–265.

55 Vítězslav Procházka – Lenka Žižková, *Urbanistický parter*, Praha 1981.

56 Vítězslav Procházka, Problematika urbanistického parteru, *Architektura ČSR XXXIX*, 1980, s. 381.

práce na analýze stavu sídlišť teprve ve druhé půli osmdesátých let. V podobné době se začal tématem zabývat také Svaz českých architektů.⁵⁷

K částečnému zlepšování prostředí sídlišť docházelo v osmdesátých letech i v praxi. Šlo však spíše o realizaci původně plánovaného občanského vybavení či dopravní obsluhy opožděnou mnohdy až o desetiletí. Problematika obyvatelnosti sídlišť byla z počátku spojována spíše s nedokončeností a „jeřábovým urbanismem“ než s jejich modernistickým konceptem. Teprve postupem času se ukázalo, že ani dokončená sídliště nemají městský charakter, že „nefungují“ a bude je třeba „urbanizovat“ integrací více městských funkcí, včetně pracovních příležitostí. Nekonvenční přístupy k polidštění sídlišť předvedly desítky architektů na kultovních výstavách *Malovaná architektura* (1985) a *Urbanita 86*, na které symbolickou nejvyšší cenu získali architekti Zdeněk Hözel a Jan Kerel s návrhem *Krajina nového Barrandova*.

Vytvořit parter jako kvalitní pobytový prostor na sídlištích postavených v osmdesátých letech se podařilo nejvýrazněji autorům pražského Jihozápadního Města, Barrandova a Jižního Města II.⁵⁸ Charakterizuje je snaha o návrat k tradičním městským prvkům, jako jsou bulvár, náměstí, výrazné orientační body, umělecká díla, drobná architektura, pítka a polosoukromé prostory.⁵⁹ V Nových Butovicích plánoval hlavní architekt Jihozápadního Města Ivo Oberstein městský bulvár lemovaný veřejnými budovami. Ten se realizovat nepodařilo, ale na Lužinách vznikla obchodní centra pracující s tradičními prvky, jako jsou loubí, pasáž, ulice a náměstí (OC Luka, Tomáš Brix, Václav Králíček, 1977–1989; OC Lužiny, Alena Šrámková, Ladislav Lábus, 1977–1991).⁶⁰ Jihozápadní Město doplňovalo několik objektů služeb výrazně obohacujících sídlištní prostředí postmoderním jazykem (výkupna sběrných surovin Lužiny, Tomáš Brix, 1978–1984; pošta Stodůlky, Tomáš Brix, 1979–1986). Jako smířlivý předěl mezi vesnickou zástavbou starých Stodůlek a novým sídlištěm vytvořili Václav Králíček a Tomáš Brix restauraci Na Brance v archetypální formě drobné baziliky (1976–1984) a Jiří Mojžíš altán jako otevřenou „stodůlku“. ⁶¹ Ivo Oberstein prosadil, aby projekt parteru města tvořil samostatnou disciplínu, samostatný stavební objekt.⁶² Tvůrci parteru se potýkali s podobnými problémy jako u realizace budov. Naráželi na neochotu stavebních podniků pracovat s tradiční technologií; veškeré prvky musely být montované. Jediným prefabrikovaným systémem pro úpravu parteru byla drahá stavebnice Alfa, kterou použili autoři terénních úprav Lužin Ivan Hořejší a Milan Klíma.⁶³ Architekti Jihozápadního Města proto také často improvizovali a při tvorbě drobných prvků si pomáhali výrobky pro jiný účel. Dřevěné lavičky v Nových Butovicích například stojí na nohách z nařezaných kanalizačních rour, azbestové trubky zase sloužily jako patníky v úzkém pruhu z keramických dlaždic, který ozvláštňoval střed

57 Jiří Hrůza, *Humanizace sídlišť, Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 6, s. 24.

58 Mezi další městotvorné sídlištní partery osmdesátých let řadíme Moravské předměstí v Hradci Králové, Vinohrady v Brně nebo Jižní Svahy ve Zlíně.

59 Jana Bukačová, *Město na sídlišti*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 61–66.

60 Lukáš Beran, *Fragmenty městského prostoru: střediska obchodu a služeb*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 116–120.

61 Pavel Směťák, *Drobné služby na sídlišti*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 198–204; Jana Bukačová – Klára Ullmannová, *Řemeslo – cihly a dřevo mezi panely*, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 150–165.

62 Ivo Oberstein, *Parter základní prvek městské krajiny, Architektura ČSR XL*, 1981, s. 266–267.

63 Ivan Hořejší – Milan Klíma, *Realizace parteru stavby O6 – Lužiny – Jihozápadní Město v Praze, Architektura ČSR XLVII*, 1982, s. 245.

asfaltových chodníků. V Nových Butovicích došlo na hierarchizaci veřejných a soukromějších prostor pomocí „dvorků“ a předzahrádek, drobných náměstíček s bránami a parkových promenád s altánky. Pro Jižní Město II navrhla jeho architektka Vítězslava Rothbauerová s kolegy vlastní stavebnici městského mobiliáře z betonových prefabrikátů a dřevěných prvků.⁶⁴

V průběhu osmdesátých let se postupně přecházelo z extenzivní výstavby sídlišť ke komplexní obnově bytového fondu ve vnitřních městech, který se nacházel v zoufalém stavu. Humanizace sídlišť se tak v hierarchii problémů měst nedostala na první místo, počítalo se s ní až v následujících desetiletích. Zároveň odborníci tušili, že humanizaci nelze provést jednorázovou stavební akcí, ale že půjde o postupnou proměnu. Argumentovali tím, že novým obytným čtvrtím z konce 19. století také dlouho trvalo, než se staly součástí měst.⁶⁵ Právě docenění hodnot zástavby z 19. století ostatně ovlivnilo, jakým způsobem někteří architekti přemýšleli o městě. „Když jsme se dostali k modernizaci [Vinohrad], překvapila nás velikým nábojem kvalit, jež zachraňujeme. Roli dobyvatele jsme vyměnili za roli ochránce. A protože pracujeme zároveň stále ještě na nových čtvrtích Jihozápadního Města, dochází k zajímavé věci: jedno ovlivňuje druhé. Zdá se mi, že se na sídlištích stále více snažíme o lidská měřítká samozřejmá ve vnitřních částech a na Vnohradech se zase trápíme nedostatkem zeleně a sportovních ploch,“ řekl Ivo Oberstein v rozhovoru pro Svobodné slovo v roce 1986.⁶⁶

Další obrat představovala myšlenka na zapojení obyvatel do dialogu o plánovaných úpravách. Dialog architekt-občan měl být důležitější než dialog architekt-dodavatel či architekt-investor, neboť občan je skutečným uživatelem sídliště. Souviselo to s uvědoměním, že architekt, jakožto tvůrce monotónního panelového sídliště bez dostatečného vybavení, se v očích veřejnosti zdiskreditoval. „Vím, jak lidé skřípou zuby, když vlečou kočárek s dítětem a nákupem ze stanice Budovatelů po rozpadajících se schodech a nahoře je bronzová socha budovatele, která stojí šestnáctkrát víc, než kolik by stál eskalátor. Lidé jsou citliví na tyto konfliktní situace.“⁶⁷

Školy, nepreferovaná priorita

Školy, stejně jako jesle a školky, patřily k systematicky a relativně včas budované infrastruktuře nových čtvrtí. Podle dobové kritiky však v období sedmdesátých a osmdesátých let mnohdy ztratily typický městotvorný ráz. Ivo Oberstein v redakční debatě časopisu *Architektura ČSR* na téma „výstavba a přestavba městských center“ zdůraznil, že školy „stejně jako kostel a fara“ byly v minulosti v centru osídlení.⁶⁸ Při navrhování Jihozápadního Města s nimi počítal při budování centrálních prostorů. Dostal ovšem nařízeno použít

64 Rozhovor s Vítězslavou Rothbauerovou, in: Markéta Mráčková – Barbora Šimonová – Viktor Vejvoda, *Legenda o sídlišti*, Praha 2014.

65 Jiří Hruža, Redakční beseda [na téma humanizace sídlišť], *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 6, s. 25.

66 [kva], Co říká architekt..., *Svobodné slovo* LXXVIII, 14. 3. 1986.

67 Petr Kordovský, Redakční beseda [na téma humanizace sídlišť], *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 6, s. 31.

68 Ivo Oberstein, Redakční beseda na téma: výstavba a přestavba městských center, *Architektura ČSR* XLV, 1986, s. 305.

Pionýrský tábor Šlovice
Šlovice Pioneer camp

František Doležel, interiéry Jan Špaček, 1981-1988

Pozoruhodná stavba svého druhu, kterou architekti na základě požadavků CHKO pojednali v duchu tradiční zemědělské usedlosti s dvorem a šikmými střechami. Fotografie ze stavby zachycuje panelovou technologii, kterou poté překryla omítka a prkenný obklad. ● This structure was a remarkable work of its kind, which architects designed, in conformity with the rules of a Protected Landscape Park, in the spirit of a traditional agricultural farm with a farmyard and slanted roofs. The photograph captures the panel technology, which was then covered with plaster and wood cladding.

(archiv Františka Doležela)

Dětská lázeňská léčebna Vesna v Janských Lázních
The Vesna treatment centre for children in Janské Lázně

Zdeněk Přáda, František Troníček, 1970-1980

Jedná se o zástupce exkluzivní stavby pro péči o děti, která na rozdíl od většiny zdravotnických zařízení nebyla svázána diktátem typizace, a dokonce ji realizovala italská firma Feal, která v republice pracovala pouze na nejvybranějších zakázkách jako například na budovách Podniků zahraničního obchodu. ● This structure was an exclusive project dedicated to the treatment of children and unlike most health facilities was not constrained by typification requirements. It was even built by a foreign company, Feal from Italy, which only worked on selected commissions in Czechoslovakia such as the buildings of the Foreign Trade Enterprises.

(Východočeský kraj: Trutnovsko, Hradec Králové 1988, s. 266)

typové projekty, které svou velikostí narušily „koncept drobnějších objektů občanské vybavenosti“, jak ve stejném rozhovoru podotkl jeho kolega Martin Kotík.⁶⁹ Ten také dodal, že „typizovat školní zařízení pro celou Prahu je špatné“.⁷⁰ Reagoval tak na snahu vytvořit opakovatelné projekty pro různé regiony, které budou využívat místní výrobní možnosti a maximálně šetřit náklady.

Variantu pro Prahu z konstrukčního systému paneloskelet⁷¹ navrhli v roce 1984 Vladimír Toms a Vladimíra Rákosníková. Výraz budovy určovaly velké geometrické hnědo-béžové obrazce na plných stěnách fasády, doplněné barevnými rámy oken. Barevné řešení prostupovalo i do interiéru, výtvarné pojetí dotvářel také grafický orientační systém od Marie Tomsové. Autoři chtěli dokázat, „že i z panelové technologie je možné – i při dodržení stanovených investičních nákladů – postavit objekt nevšedního vnějšího i vnitřního účinku“.⁷² V souvislosti s první školou realizovanou podle tohoto projektu v Bohnicích (1984–1987) se v *Architektuře ČSR* psalo, že „občanské stavby a zeleň jsou vlastně poslední šancí, jak odstranit pocit duševní prázdnoty a beznaděje u obyvatel našich sídlišť“.⁷³ Právě podle upraveného návrhu Vladimíra Tomse vznikly také školy na sídlišti Jihozápadní Město (jedna na Lužinách, 1985–1988, a tři budovy v Nových Butovicích, dokončeny po roce 1989). Přestože se jednalo o typizovaný projekt, výsledek kritizovaného sjednocování školní výstavby, patří k zajímavým pokusům o kvalitnější a různorodější stavby z panelů.

V osmdesátých letech se podařilo realizovat i osobitě školní budovy, zejména areál strojírenského učiliště s postmoderními prvky v Benešově od Josefa Pleskota (studie 1983, dokončeno 1989) nebo novofunkcionalistickou základní školu v Praze Na Úlehli (Ladislav Sosna, projekt 1979–1980, realizace 1981–1984). Školy ze sedmdesátých a osmdesátých let však často kvůli velkému tlaku na omezení atypických prvků a co největší úspornost nenaplňovaly představy o důstojných veřejných budovách. Ladislav Sosna mluvil v textu o základní škole na Kačerově přímo o „nepreferovaných“ stavbách,⁷⁴ přestože počet nových míst ve školních zařízeních patřil naopak mezi ostře sledované parametry rozvoje socialistického státu.⁷⁵

Nedůvěra ve schopnost dosáhnout dobrého výsledku u školní výstavby v podmínkách socialistického stavebnictví vyplynula jasně i z debat o osudu historizující budovy školy z 19. století na Komenského náměstí na Žižkově. Podrobný územní plán přestavby Žižkova počítal s jejím zachováním, přestože okolní činžovní domy nahradily paneláky. Podle hlavního projektanta přestavby Žižkova Miloše Sádka měla stará škola oživit uniformitu nové zástavby, kterou „nelze při veškeré snaze o architektonické řešení zastřít“.⁷⁶ V průběhu demolice a nové výstavby sloužila jako zařízení staveniště, což vedlo k jejímu chátrání. V roce 1986 proto došlo v rozporu

69 Martin, Kotík, Redakční beseda na téma: výstavba a přestavba městských center, *Architektura ČSR* XLV, 1986, s. 305.

70 Ibidem.

71 Tzv. paneloskelet vyvinul Výzkumný a vývojový ústav Stavebních závodů Praha.

72 Vladimír Toms, Základní škola v Bohnicích o 24 třídách, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 4, s. 53.

73 Lubomír Příbyl, Školy pro pražská sídliště, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 4, s. 52.

74 Ladislav Sosna, Základní škola v Praze 4, Na Úlehli, *Architektura ČSR* XLV, 1986, č. 6, s. 265.

75 Uváděný pravidelně například ve Statistických ročenkách Československé socialistické republiky.

76 Miloš Sádek, Případ žižkovské školy, *Rudé právo* LXVIII, 14. 4. 1988, č. 87, s. 5.

Dětské oddělení SÚNZ v Praze-Smíchově
The children's department of SÚNZ (the State
Institute of National Health) in Prague - Smíchov
 Martin Rajniš, Jan Jaroš, Petr Kutnar, Jana Ježková,
 1983–1986

Nasazením jeklového rastru na fasádu prvorepublikové vily a obloučku nad přístupový chodníček vytvořili architekti výraz typický pro soudobou progresivní architekturu. Interiér pak maximálně přizpůsobili dětem. ● By mounting a grid of jank profiles on the façade of an interwar-era villa and a small arch over the entrance walkway the architects created a look that was typical of contemporary progressive architecture. The interior was then adapted to the maximum possible degree to accommodate children.

(Julius Macháček, *Jak se nebát doktora, Bydlení – město pro člověka*, Praha 1987, s. 63; ~, *Dětské zdravotné středisko v Praze 5, Projekt XXXI*, 1989, č. 4, s. 12; foto Pavel Štecha)

Parter a drobná architektura na sídlišti Jižní Město II

Small architecture and landscaping on the South City II housing estate

Vítězslava Rothbauerová a kol., 1981–1986

V případě Jižního Města II se, na rozdíl od jeho staršího předchůdce, lidé stěhovali do „humanizovaného“, tedy plně vybaveného komplexu, včetně úpravy parteru. Stavebnice z betonových prefabrikátů a dřevěných prvků podle návrhu autorského kolektivu umožnila realizaci veškerého městského mobiliáře: lavičky, hřiště, klepadla, prolézačky, sušáky na prádlo, květináče, plakátovací stěny, zidky či kontejnerová stání. ● In the case of South City II housing estate, unlike its predecessor, people moved into a 'humanised' and thus fully furnished complex, which included landscaped estate grounds. The team of architects designed the street furnishings to be built from prefabricated-concrete and wood parts: the street benches, playgrounds, hangers for beating carpets, monkey bars, laundry racks, flowerpots, public notice boards, low walls, and bin bays.

(~, Výstavba sídlišť, Praha 1986, s. 69)

s původním záměrem k rozhodnutí o jejím zbourání. Změnu inicioval stavební podnik Konstruktiva, pro nějž bylo jednodušší realizovat novostavbu než opravit starou budovu. Proti demolici se však postavila část veřejnosti, Klub Za starou Prahu i řada architektů a z případu žižkovské školy se stala veřejná kauza. V *Rudém právu* se ostře ohradil také Václav Kasalický, tehdy vědecký tajemník Svazu českých architektů. Ve svém příspěvku kritizoval diktát stavební výroby a sarkasticky komentoval pravděpodobnou podobu zamýšlené novostavby, plánované „samozřejmě s využitím materiálové základny, která je k dispozici, tedy ze známých boletických panelů, barva podle volby architekta, ‚vhodných‘ do jakéhokoli prostředí“⁷⁷ a historickou školu označil za žádoucí ostrůvek vzhledu starého Žižkova. Příznačné je, že varování před dominancí dodavatelských podniků zaznívala i mezi zastánci demolice. Například architekt Zdeněk Polívka argumentoval ve prospěch moderní školy splňující aktuální normy, ale zároveň uvedl, že pražští dodavatelé připouštějí u školských staveb pouze výše zmíněnou technologii paneloskeletu, kterou považoval za málo variabilní. Po roce 1989 nakonec žižkovskou školu zachránil před zbouráním autor Jihozápadního Města Ivo Oberstein, působící tehdy již ve funkci hlavního architekta Prahy.⁷⁸ Kauzu, která by jen pár let předtím patrně nevyvolala větší rozruch a skončila demolicí, tak rozhodl ve prospěch historizující stavby architekt jednoho z největších československých sídlišť. Vypovídá to o zásadní změně v přístupu řady architektů k historickému městu i možnostem modernistické zástavby. Také Tomáš Brix, další z autorů Jihozápadního Města, v redakční debatě *Architektury ČSR* vzpomínal nikoli náhodou právě na svou základní školu: „Já jako Vinohradák jsem chodil do školy na Jiřího náměstí, odkud mám zážitky z dětství, které se už nevymažou. Přesto v určité době byl ‚Jiřák‘ také periférií, byl na tom podobně jako prostory, které dnes koncipujeme. Všechno chce určitou dobu, než to lidé přijmou.“⁷⁹

Sanopz dětem! Zdravotnictví mezi veřejnou službou a privilegiem

Specifickou kategorií občanské vybavenosti tvoří zdravotnická střediska a nemocnice. Ochrana zdraví je jednou ze základních podmínek sociální jistoty, což si plně uvědomoval i československý komunistický režim. Právo všech občanů na ochranu zdraví a léčebnou péči bylo zakotveno již v ústavě z května 1948. Proklamovanou prioritou zdravotnické politiky představovala prevence a budování husté sítě ambulantní péče. Vzniklo ale také velké množství nových nemocnic. V osmdesátých letech se v architektuře nemocničních budov prosazoval větší důraz na příjemné prostředí, které mělo potlačit utilitární charakter zdravotnických zařízení

77 Václav Kasalický, Úvaha nad demolicemi staré pražské architektury: případ žižkovské školy, *Rudé právo* LXVIII, 26. 3. 1988, č. 72, s. 5.

78 Rozhovor s Ivo Obersteinem o asanaci Žižkova: Jiří Horský, Praha vlastně do těch panelákových sídlišť vybuchla..., *archiweb.cz*, vyhledáno 7. 7. 2022.

79 Tomáš Brix, Redakční beseda na téma: výstavba a přestavba městských center, *Architektura ČSR* XLV, 1986, s. 304.

a podpořit citlivější přístup k pacientům. Část z těchto realizací byla ovšem určena prominentům, a vyvolala proto vlnu negativních emocí.

Organizaci a řízení sítě zdravotnických zařízení měly od padesátých let v kompetenci Ústavy národního zdraví na krajské (KÚNZ) a okresní (OÚNZ) úrovni spadající pod národní výbory. Pavilonový typ nemocnic z 19. a první poloviny 20. století postupně od padesátých let vystřídal modernější monoblokový typ (nemocnice v Rokycanech, Chrudimi, Hořovicích či Boskovicích). Již od padesátých let se realizovaly typové stavby podle projektů Studijního a typizačního ústavu Stavoprojektu, do jehož kompetence spadala obvodní zdravotní střediska, jesle, závodní zdravotní střediska či menší nemocnice.⁸⁰ Dále pak pokračovala a rozvíjela se typizace a normalizace založená na užití maximálně sjednocených prefabrikovaných konstrukcí a dalších prvků staveb. Typizované byly jak stavby menší a střední, tak také jednotlivé sekce či funkční jednotky, ze kterých se skládaly náročné celky zdravotnických staveb. Takto zprůmyslněné stavebnictví mělo, kromě rychlejší a méně pracné realizace, zaručit také přesnější plánování investic. Typové i speciální projekty, typizační směrnice a vývojovou činnost v oblasti zdravotnických a lázeňských staveb zajišťoval od roku 1960 Studijní, typizační a vývojový ústav pro výstavbu zdravotnických zařízení (STVÚZ), v roce 1967 transformovaný na Státní ústav pro projektování zdravotnické výstavby – Zdravoprojekt.⁸¹ Na zdravotnické stavby se specializovaly také některé ateliéry KPÚ. Prvotní roli v síti zdravotnických služeb plnila zařízení ambulantní péče – obvodní zdravotnická střediska pro jeden až tři obvody a polikliniky velikostních řad pro třicet až čtyřicet a padesát tisíc obyvatel spádového území. Některé z těchto poliklinik byly realizovány v rámci komplexní bytové výstavby (KBV). Hierarchizace nemocnic sestávala ze tří kategorií. Nemocnice I. typu měla spádovou oblast 50 000 obyvatel, II. typu 200 000 obyvatel a III. typu 1 000 000 obyvatel a zároveň zpravidla sloužila jako fakultní.⁸²

Nedostatky v oboru dokumentují priority jednotlivých pětiletok. Prvořadým úkolem šesté pětiletky (1976–1980) se stalo rozšíření počtu lůžek v nemocnicích a zabezpečení ambulantní péče ve velkých sídlištích. Z největších novostaveb byly v tomto období realizovány fakultní nemocnice v Motole (Richard Podzemný, Antonín Tenzer, 1964–1977), v Orlové-Lutyni (Vladimír Černický, 1978), ortopedická klinika na Bulovce (Vladimír Černický, 1975–1978), nemocnice v České Lípě (Vít Obrtel, 1976–1981) či první chirurgický blok fakultní nemocnice v Hradci Králové (Zdeněk Příklad, František Troníček a Karel Vlček, 1985). Dále došlo v řadě případů k rozšíření stávajících areálů. Prioritou sedmé pětiletky (1981–1985) se stala výstavba léčeben dlouhodobě nemocných (LDN) s cílem uvolnit lůžka v nemocnicích a dobudovat síť ambulantních zařízení, zejména na území velkých sídlišť. K realizaci tohoto programu

80 Vlastimil Dohnal, Účel a cesta typisace na úseku zdravotnických staveb, *Architektura ČSR XIV*, 1955, s. 145–155.

81 Zdeněk Příklad, Dvacet pět let Zdravoprojektu Praha, *Investiční výstavba XXIII*, 1985, s. 409–414.

82 Karel Fořtl – Michal Juha, *Zdravotnické stavby*, Praha 2008.

měly být využity typové projekty využívající krajské modifikace konstrukčních technologií pro bytové domy.⁸³ V polovině osmdesátých let stále existoval problém se staršími nemocnicemi, trpícími nedostatkem počtu lůžek a vybavení všeho druhu, které bylo potřeba rekonstruovat a „humanizovat“.⁸⁴ „Zabývám se např. barevným řešením oddělení intenzivní péče, kde je mimořádnému vypětí vystaven i personál. Zamýšlíme se i nad dalšími záležitostmi, které napomáhají větší humanizaci těchto objektů. Myslím si, že by to neměly být továrny na zdraví, ale objekty, v nichž se technika a dokonalost spojují s prostředím, jež nenavozuje stresy z mimořádnosti, z vytržení z normálního života (...)“ uvedl v rozhovoru z roku 1989 Vladimír Černický, jeden z architektů Zdravoprojektu.⁸⁵

Specifické zdravotnické stavby představovaly lázeňské ústavy a sanatoria, které měly vzhledem k atraktivnímu umístění i reprezentativní povaze vždy individuální architektonické řešení. Ke kvalitním realizacím z počátku osmdesátých let patří dětská lázeňská léčebna Vesna v Janských Lázních (Zdeněk Přáda, František Troníček, projekt 1970). Autoři se snažili rozsáhlý objekt nenásilně včlenit do svažité krajiny Rudolfova údolí tak, že zalomili jeho hmoty dle vrstevnic a použili šikmé střechy. Stavbu realizovala italská společnost Feal od května 1979 do listopadu 1980. Na rozdíl od typových zdravotnických objektů, kde museli architekti pracovat s prefabrikovanými systémy, zde mohli použít monolitický skelet a italský systém stropů z desek Predalles (ztracené bednění). Fasády tvoří montované železobetonové pásy s bílým nátěrem, typické pro exkluzivnější stavby své doby. Okna i meziokenní vložky mají hliníkový bronzově eloxovaný povrch.⁸⁶

K dalším významným realizacím na poli lázeňské architektury osmdesátých let patří dostavba areálu Julia Fučíka v Teplicích. Architekt Lubomír Košek (Zdravoprojekt) citlivě doplnil areál hodnotných historických a památkově chráněných lázeňských budov soudobou architekturou se šikmými střechami a keramickým obkladem. Výsledek bezpochyby představuje jeden z nejzdařilejších tehdejších souborů komplexní lázeňské léčby a zároveň kontextuální vstup soudobé architektury do historického prostředí, kde novostavba alespoň částečně zaplnila plochy po zbytečné asanaci řady lázeňských budov. Realizaci prováděl, jako u řady staveb „vyšší kategorie“ osmdesátých let, Feal Milano v letech 1980–1983.⁸⁷

Architektura běžných zdravotnických staveb osmdesátých let trpěla ještě více než jiné objekty občanské vybavenosti mimořádně dlouhou dobou, která uplynula od záměru k realizaci. Zároveň se řada oborů ve zdravotnictví rychle vyvíjela, a budovy tak byly již v době dokončení zastaralé jak po stránce provozního řešení a technologie, tak architektonického výrazu. Výjimkou v tomto ohledu se v osmdesátých letech stalo několik nových zařízení Státního ústavu národního zdraví určených výhradně prominentům režimu.

83 Věra Čechovská, Čtyřicet let zdravotnických staveb v ČSR, *Investiční výstavba XXIII*, 1985, s. 255.

84 František Čermák – Jaroslav Paroubek, Rozvoj zdravotnických a tělovýchovných staveb v ČSSR, *Architektura ČSR XLIV*, 1985, s. 385–388.

85 Eva Poláčková, Otázky pro..., *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 3, s. 15.

86 František Steiner, Dětská lázeňská léčebna v Janských Lázních, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 414–419.

87 Zdeněk Holub, Rekonstrukce lázeňského ústavu Julius Fučík v Teplicích, *Architektura ČSR XLIII*, 1983, s. 213–216.

„K nejvyšším mocenským funkcím se však pojí neviditelná síť vlivu, která hravě odstraňuje tisíce překážek, přes něž se normální občan socialistického státu pachtí den co den. Ani takové zařízení, jakým je sjednocené socialistické zdravotnictví, v těchto sférách neplatí: existuje zvláštní Státní sanatorium (Sanopz), kde v případě nemoci člověk v postavení tajemníka ÚV KSČ stůně v apartmá s přijímacím pokojem a televizí, vozí se k němu lékařské kapacity z celého státu, dostává jinak nedostupné zahraniční léky atd. Právo léčit se tam má i celá jeho rodina.“⁸⁸

Tak popsal speciální sanatorium pro politickou elitu Zdeněk Mlynář, který měl možnost poznat výsadní postavení funkcionářů strany jako tajemník ÚV KSČ v roce 1968. Tehdy sídlila tato instituce v budově prvorepublikového sanatoria na Malvazinkách postavené spolkem „Sanopz“, podle kterého získalo svou neoficiální přezdívku. Ta se přenesla na všechny objekty spravované Státním ústavem národního zdraví, včetně lázní určených prominentům. V první polovině osmdesátých let se původní meziválečná budova Sanopzu rozšířila o panelovou přístavbu s tubusy vertikálních komunikací pokrytými kopility podle návrhu Petra Kutnara, Jany Ježkové a Hany Minářové z pražského Krajského projektového ústavu. Již tehdy se však plánovalo mnohem zásadnější rozšíření kapacit exkluzivního zdravotnického střediska, což nakonec vyústilo výstavbou plnohodnotné nemocnice Na Homolce (Jana Ježková, Petr Kutnar, Svatopluk Zeman, 1982–1989). Monoblokový komplex tvořený několika různě vysokými křídly vznikl v blízkosti areálu motolské nemocnice a splňoval tehdejší nejvyšší standard péče o pacienty. O výjimečném poslání budovy vypovídá velkoryse pojatý vstup, provozní řešení, díky němuž je oddělen pohyb personálu a veřejnosti, kompletní bezbariérovost a prostorné sdílené interiéry i balkony v lůžkové části. Důležitou součástí areálu byla upravená zahrada a množství uměleckých děl.⁸⁹

Ve stejné době se Petr Kutnar s Janou Ježkovou podíleli také na dětském oddělení Státního ústavu národního zdraví. Přestavba vily v ulici U Mrázovky na Smíchově nedaleko původního Sanopzu představuje ukázkový příklad posunu v přístupu k pacientům v osmdesátých letech. Záměru pojmout její architekturu v jiném duchu, než bývalo u ordinací a nemocnic zvykem, odpovídá i výběr hlavního autora koncepce. Stal se jím Martin Rajniš, který předtím realizoval pavilon pro volný čas na výstavě k Roku dítěte v Montrealu (1979). Postmoderní ráz a hravý charakter stavby prozrazovaly už obrazce vyskládané z dlažby kolem stromů před vstupem a treláž na fasádě – konstrukce, která byla slovy architekta „tradičně již v baroku používaná na popínání rostlin“;⁹⁰ ale také velmi populární mezi mladšími architekty v osmdesátých letech.⁹¹ Pointu interiéru a celé stavby tvořila podélná čekárna pojatá jako herna, jejíž obrysy se ve formě velkého okna propsaly do středu

88 Zdeněk Mlynář, *Mráz přichází z Kremle*, Praha 1990, s. 147.

89 Kateřina Houšková – Matyáš Kracík – Anna Schránílová, *Nemocnice Na Bulovce a Na Homolce: přínos 80. let 20. století k architektuře pražských nemocničních areálů*, *Staletá Praha XXXIII*, 2017, č. 1, s. 94–119.

90 Martin Rajniš, *Přestavba vily z 20. let na dětské zdravotní středisko Praha, Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 8, s. 3.

91 Viz Lenka Kužvartová, *Jekly – pestrost v liniích*, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 102–121.

fasády. Výraznými malbami a integrovanými, interaktivními herními prvky s dětskými motivy ji vyzdobil Aleš Lamr.

V osmdesátých letech se zařízení Státního ústavu národního zdraví dočkala největšího rozšíření, zároveň se však schylovalo k jejich konci. V listopadu 1989 se mezi hesly na transparentech demonstrantů objevovalo vedle „Kdo, ne-li my“, „Svobodu“ a „Jakeše do koše“ také „Sanopz dětem“ nebo „Zrušte Sanopz“. Zdravotní péče o prominenty se stala jedním ze symbolů nepříjemných praktik režimu komunistické strany a hojně diskutovaným tématem. Vláda ČSSR rozhodla o jeho zrušení už 28. listopadu, ale co se stane s objekty bývalého Státního ústavu národního zdraví, zejména s nemocnicí Na Homolce, zůstávalo dlouho předmětem dohadů. „Po 17. listopadu se na toto prostředí chodili Pražané dívat, jako se chodí do zoologické zahrady,“⁹² psalo se v časopise Tvorba. „Slůvko Sanopz přestalo mít svůj tajemný nádech“⁹³ a Homolka se otevřela veřejnosti. Čelila ale neustálé pozornosti. „Proti zařízení se vytvořilo krajně nepříznivé veřejné mínění. Bylo sice namířeno proti uživatelům této nemocnice, ale v podstatě i proti této objektivně fungující instituci. Takže zaměření proti prominentům, nositelům svržené moci, ale také proti úrovni vybavení, proti modernímu pojetí areálu.“⁹⁴ Na konci osmdesátých a na začátku devadesátých let tak ve veřejném mínění rezonovaly zejména negativní aspekty československého zdravotnictví, přestože investice do husté sítě poliklinik a nemocnic nepopíratelně vytvořily dobré zázemí pro jeho další rozvoj. Výrazný rozdíl mezi úrovní služeb veřejnosti a službami pro vybrané funkcionáře, který byl v protikladu s proklamovanými hodnotami socialistického režimu, částečně přispěl k jeho pádu.

Konec gründerského socialismu

„Nezapomínejme nikdy na to, že vyrovnání a obecný vzestup životní úrovně všech vrstev naší společnosti, odstranění hospodářsky zaostalých oblastí a podstatných rozdílů mezi městy a venkovem rozvojem průmyslové a zemědělské výroby nesmí být narušeno nebo dokonce likvidováno žádnými novými koncepcemi naší další investiční výstavby, neboť tyto výsledky raného budování socialismu představují podstatu jeho dalšího rozvoje. Z tohoto hlediska musíme též posuzovat kritéria priority kvantitativních ukazatelů v raném období, bez nichž by neměly zhruba dvě třetiny obyvatelstva ČSSR své domovy v novostavbách, nebyl by vybudován průmyslový a zemědělský výrobní potenciál, celá stavebně technická infrastruktura nových sídel, dopravy, naftovodů, plynovodů a elektrorozvodů a nebyly by zachyceny nutné zásoby vody v retenčních nádržích. Tento prostý slabikář socialistické výstavby by měl znát každý občan ČSSR a na potřebné úrovni ovládat každý architekt, inženýr a stavební

92 Miroslav Jandovský, Rozruch kolem nemocnice, Tvorba [L], 1990, č. 16, s. 17.

93 Ivana Matyášová, Dědictví, Vlasta XLIV, 1990, č. 30, s. 11.

94 Miroslav Jandovský, Rozruch kolem nemocnice, Tvorba [L], 1990, č. 16, s. 17.

technik."⁹⁵ Tuto výzvu napsal teoretik architektury a urbanista Otakar Nový, člen meziválečné generace avantgardních architektů, do úvodu propagační brožury KPÚ Praha z roku 1983. Zdaleka v něm však nechválil stav současné architektury. Naopak si zdůrazněním morálního a ideologického základu industrializované modernistické architektury otevřel cestu k její kritice. Konstatoval, že „konec epochy ‚moderní architektury‘ už nastal a pokračuje.“ Skeptický pohled na možnosti modernistického urbanismu vyjádřil už v roce 1968 v souvislosti s bouráním středověkého města Most, když v debatě vedené na stránkách *Mladé fronty* mluvil o konci epochy gründerství a nutnosti znovu obrátit pozornost k historickým centrům měst a jejich struktuře.⁹⁶ V textu z roku 1983 to zopakoval a připojil k tomu úvahy o postmodernismu na Západě, kterému podle něj chyběl „nový společenský ethos“, ale s jehož kritikou modernismu je nutné se vyrovnat.⁹⁷

Výše zmíněný citát je tak do značné míry v rozporu se zbytkem textu. Vystihuje však situaci, ve které se architektura osmdesátých let nacházela. Kritika panelových sídlišť již nezaznívala jen v kruzích architektů, ale stala se běžnou součástí novinových článků i televizních reportáží. Masová bytová výstavba založená na typizaci a prefabrikaci ale zároveň představovala zásadní legitimizační nástroj režimu. Kvůli vybudované infrastruktuře dodavatelských firem a paneláren se zdálo téměř nemožné opustit nastolený směr; navíc by to znamenalo zpochybnění dosavadní doktríny socialistického stavebnictví. U staveb občanské vybavenosti, například školek a škol, proto tlak na používání panelových sestav ještě sílil. Za šťastný výsledek těchto protichůdných tendencí můžeme považovat realizace, v nichž se jejich autorům podařilo najít i v omezených možnostech zprůmyslněného stavebnictví alternativní cesty z krize pozdně socialistické architektury. Často skloňovaným slovem se stala humanizace – nejprve humanizace práce, jejíž součástí byla i sociální péče o potřeby zaměstnanců, zahrnující všechny složky jejich života, včetně volného času, vzdělávání a rodiny, později také humanizace architektury, humanizace zdravotnických zařízení a zejména humanizace sídlišť. Nadužíváním se tento pojem sice postupně vyprazdňoval, přesto je však zásadní pro sociální architekturu osmdesátých let. Citlivější přístup ke specifickým skupinám obyvatel, důchodcům, dětem, nemocným a invalidům, ale také k životnímu prostředí a městu, představoval výzvu, která mnohdy vedla k žádanému potlačení stereotypu a přinášela do architektury nové kvality.

Paternalistický přístup státu však většinou stále vedl k potlačování individuality a někdy i práv občanů. „Bezvýchodnost sociální politiky“ přispěla podle Igora Tomeše „k víceméně samočinnému rozpadu komunistického režimu v roce 1989“⁹⁸ „Sociální ochrana byla v pozdní fázi socialistického Československa

95 Otakar Nový, *Architektonická tvorba: 35 let KPÚ Praha*, Praha 1983, nestránkováno.

96 Viz Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*, Praha 2016, s. 218.

97 Stejně myšlenky vyjádřil také o rok později v časopise *Architektura ČSR*, pro podrobnější rozbor jeho názorů viz Michaela Janečková, *Kritika a ironie: československá postmoderní architektura v éře Gustáva Husáka*, in: Veronika Rollová – Karolína Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2021, s. 337–345.

98 Igor Tomeš, *Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989*, *Soudobé dějiny XX*, 2013, č. 1–2, s. 86.

rozsáhlá, ale bez alternativ. Občan mohl jen přijímat, co stát byl ochoten poskytnout. Stát lidi ‚obšťastňoval‘ podle svých představ. Nivelizace mezd a sociální ochrany ubírala lidem zájem o práci. Produktivita práce rostla velmi pomalu a lidé ztráceli stimulaci k vyššímu výkonu.“⁹⁹ Podobně neúspěšná se na sklonku osmdesátých letjevila mnoha odborníkům i rozsáhlá socialistická výstavba. S odstupem je možné její výsledky hodnotit méně přísně, z části však také proto, že doba socialistického „gründerství“ opravdu skončila a dnes čelíme zcela jiným problémům.

99 Igor Tomeš, Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989, *Soudobé dějiny XX*, 2013, č. 1–2, s. 85.

Bezbariérové bydlení v Praze-Chodově
Barrier-free housing in Prague - Chodov
 Pavel Stiborek, interiér Miroslav Mikula,
 1983-1987

Bydlení pro tělesně hendikepované představovalo pro architekty osmdesátých let obtížnou průkopnickou práci. Kromě domů v Kladně, Hrabyni či pražských Řepích vznikly dva domy také na sídlišti Jižní Město II, jehož občanská vybavenost byla také navržena jako bezbariérová. Jak uvádí sám autor, stavby charakterizují „dobovou snahu vyrovnat se s podmínkami pro tělesně postižené. Proces projekce a realizace objektu si vybavuji jako ‚chvilku‘ koncepce a týdny vyjednávání s Montovanými stavbami o tom, co lze a co nelze smontovat.“ (e-mailová komunikace s Pavlem Stiborkem) ● Housing for persons with physical disabilities was a difficult and ground-breaking form of work for architects in the 1980s. As well as buildings in Kladno, Hrabyně, and the Řepy district in Prague, two barrier-free tenement buildings were built on the South City II housing estate, along with similarly accessible public amenities. As the author notes, the buildings reflect 'the contemporary attempt to deal with the conditions of physically disabled persons. I remember the process of planning and building the structure as a "short period" of designing and weeks of negotiating with the Montované Stavby company about what could or could not be built using prefabricated parts.' (e-mail communication with Pavel Stiborek) (soukromý archiv Pavla Stiborka)

Domov seniorů v Praze-Bohnicích
The home for senior citizens in Prague - Bohnice

Jan Línek, Vlado Milunić, 1975–1981

Jan Línek patřil na konci osmdesátých a začátku devadesátých let k ojedinělým obhájčům panelové výstavby. „Stavební technologie považujeme za nástroje a nemáme pocit, že by kvalita závisela na technologii,“ prohlásil v jedné z debat o budoucnosti československé architektury. Schopnost postavit kvalitní, originální a přitom ekonomické budovy z panelů dokázali společně s Vlado Milunićem na příkladu několika pražských geriatrických komplexů, při jejichž projektování navíc využili poznatky ze sociologie a zahraničí. ● In the late 1980s and early 1990s Jan Línek was one of the few defenders of panel construction. ‘We consider building technology to be a tool and we do not feel that quality depends on technology’, he stated in a discussion about the future of Czechoslovak architecture. He and Vlado Milunić designed several residential complexes for senior citizens in Prague, for which they drew on findings from sociology and abroad and demonstrated that it was possible to build good-quality, original, and still economical buildings using standard panel technology.

(foto Josef Moucha)

Social Infrastructure, Standard and Non-Standard Civic Amenities

Matyáš Kracík – Pavla Savická

In 1981 the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia and the President of the Republic, Gustáv Husák, was present at the opening of the Palace of Culture in Prague, a building primarily intended to serve the purpose of hosting the congresses of the ruling Communist Party. Two years later, on the centenary of the establishment of the Národní divadlo (National Theatre), work on the National Theatre's Nová scéna (New Stage) building was completed. The Palace of Culture and the New Stage both attracted considerable attention from Party leaders and the public, as they were among the most prestigious construction projects of the late 1970s and early 1980s. High-profile projects of this type were supposed to promote the state and showcase how economically, technically, and culturally advanced it was. But the construction projects that mattered most for sustaining the legitimacy of one-party rule, the centrally planned economy, and the political direction of the country were ones that could not in their nature be luxury projects like this. The construction of mass housing and the network of basic services, ranging from healthcare and education to commerce, culture, and leisure, was the true and primary indicator of the success of socialist construction and urban development. While some remarkable buildings were built in these sectors, their character was primarily determined by economic factors. Construction in these sectors was affected even more than high-profile projects were by the industrialisation of construction, prefabrication, the dominant position occupied by production and contracting enterprises, standardisation, and the diminished role of the architect. However, architecture and urban planning, which were supposed to create a modern, healthy environment for all citizens without differentiation, or so boasted the socialist state, were increasingly the targets of criticism from the ranks of the public, experts, and ultimately also the political leadership. During the 1980s, disillusionment with the construction of huge housing estates reached a high point and the future of prefabricated housing development became a subject of discussion. By the second half of the decade there was increasing talk about *'the worthlessness of the real-socialist project of social engineering'*.¹ In retrospect, this crisis of legitimacy could be seen as a precursor to the regime change that came later, but some of the most interesting examples

of late socialist architecture include projects that began to respond to the discussions that were going on at the time, attempted to adapt existing technologies, and tried to achieve better outcomes even in ordinary and recurring types of assignments.

In the terminology of the time, the term 'welfare state' was reserved for the policies of capitalist countries, and it was used in a negative sense to describe the attempt by Western countries to achieve the well-being of all their citizens through regulation that nevertheless ultimately sought only to *'promote the economic and political interests of the monopolistic bourgeoisie'*.² In Czechoslovakia the term's rehabilitation did not occur until after 1989, but historians today use it to refer to the period of socialist dictatorship. In the first years after 1948, social welfare was expected to become a less important issue within the ideal socialist society, as the exploitation of workers would cease and poverty disappear, and in 1951 this led to the dissolution of the Ministry of Labour and Social Welfare and the redistribution of its responsibilities. However, after the monetary reform in 1953, which shook the confidence of many supporters of the new regime and led to a further decline in the standard of living, future social policy began to acquire firmer features. Issues such as housing, mass consumption, the de-equalisation of social security, and better financial incentives in the deployment of labour gradually moved into the foreground.³

In the decades that followed, the system of social protection for citizens became one of the regime's key pillars and acquired an even stronger role after 1968, at which point it became what could be called *'a strategy of material pacification'* or *'a dictatorship of social support'*.⁴ Igor Tomeš, one of the active participants in the reform efforts of the 1960s and the political changes after 1989, summed up the ineffective, populist social policy of communist Czechoslovakia in the following critical terms: *'In the period under observation the welfare state served to no small extent also as a propaganda tool to win people's support for the ideas of socialism. The structure of social protection was distorted by numerous unsystematic elements, which were introduced primarily for political reasons and without regard to the economic capacity of the state. In an effort to pacify the population, resources were used inefficiently, or rather they were literally wasted on*

social expenditures. These costs were at the same time growing faster than national revenue, faster than labour productivity, and, in the 1980s, faster than wages.⁵ One of the problems of social welfare in Eastern Bloc countries was that it was abused to force the public into submission under the threat of having their benefits withdrawn, or, conversely, to reward loyalty, for example, handing out individual pensions. The contradiction between the proclaimed egalitarianism on the one hand, which emphasised services of equal quality, and the construction of special facilities for a privileged group on the other, led to growing public discontent, especially in the 1980s. Various measures and investments, however, also contributed significantly to genuinely improving the standard of living in Czechoslovakia, and much of the infrastructure that was built then is still indispensable today.

A dignified old age?

The historian Tomáš Vilímek used an analysis of the old-age security system under the old regime as a model example with which to describe social welfare in late communist Czechoslovakia, an example moreover of great informational value because of how important and complex the system was.⁶ Changes in society and the growing share of older people in the population turned pensioners into a specific social stratum of the population, one that faced new problems and was at a much greater risk of poverty than other age groups. In the 1970s and 1980s, the specific needs of the older population came to be reflected in urban development plans and the creation of specially designed architectural projects.⁷

For a long time, seniors did not figure among the groups of the population favoured by the regime. For many, retirement meant a significant and steadily deeper decline in their standard of living. The state continuously attempted to address the problem of low incomes among pensioners and the growing gap between wages and pensions, but the situation was made more difficult by the country's weak economy. The neglect of care for the elderly was one of the issues highlighted in Charta 77 (Charter 77) in May 1980, which particularly noted the poor material security of seniors, but also called for a general change in attitude. *'In our country – as in the changing world around us – we have seen, alongside other negative trends, the objectification of interpersonal relations and a weakening of the sense of mutual belonging. The elderly, who often stand helpless and alone to face the dehumanising influences of technical civilisation and a centralised society, are also the ones most affected by them. The dismissive and humiliating attitude towards the elderly as living*

*off the labour of the active population is sometimes reflected in the bureaucratic behaviour of many public authorities, in the lack of caregivers for lonely seniors, or in the cruel disinterest children often show towards their own parents.'*⁸

Mass housing construction also contributed significantly to a change in the lifestyle of society as a whole and in the status of pensioners. Initially, it was mainly young people who moved into the housing estates, and often they were the employees of the enterprises involved in the estates' construction. The majority of residents were thus families with similarly aged children, which caused a surge in demand for places in kindergartens and primary schools. The least represented group in housing estates, by contrast, were people over the age of 60, which meant that the youngest generation often grew up without direct contact with older people. Sociologist Jiří Musil, together with a team of authors from the Výzkumný ústav výstavby a architektury (Research Institute of Construction and Architecture – VÚVA), assessed this as one of the major problems of newly built urban districts. In *Lidé a sídliště* (People and Housing Estates), published in 1985, in which Musil summarised several years of sociological research, he stated that one of the long-term goals of the housing plan for seniors in the Czechoslovak Socialist Republic was to increase the number of them living in housing estates.

This began to happen in the 1980s, when older housing stock began to undergo regeneration and redevelopment. At first, the demolition and redevelopment of older neighbourhoods and later the modernisation of housing stock drove more older people into housing estates. In the 1970s there had been some consideration given to the idea of abandoning enormous housing estate projects in favour of investing in older housing, especially the stock from the 19th and early 20th centuries. In part this was because of a reassessment of the architectural qualities of these buildings, but it also had to do with the obvious economic advantages and the need to tackle neglected repair work. A more sensitive approach to the city, however, did not always mean a more sensitive approach to its inhabitants. Modernisation, financed from the funding for comprehensive housing construction that was previously earmarked for the construction of housing estates, was carried out by enterprises such as the Výstavba hlavního města Praha, výstavba účelových staveb (Prague Development Office for Purpose-Built Construction – VHMP VÚS) and involved whole blocks at a time. Most tenants had to move out and were provided with alternative housing on housing estates, which were often far from the neighbourhoods in which the tenants

had spent most of their lives. Writing in the journal *Československý architekt* (Czechoslovak Architect), Hana Münzová, the architect of the reconstruction of one such building, expressed her frustration with the procedure applied to the first block that underwent modernisation in Vinohrady: *'The most serious problem is a social one: people who have lived there for many years (as long as seventy) keenly experience the transformation of a building (unfortunately, usually its decline) and the transformation of its surroundings. (...) These people, however, are then suddenly and definitively moved into a prefabricated building on a housing estate in Prague. I believe that when planning such a large-scale redevelopment, it should not be a problem to find housing for the residents of the buildings being modernised, if not in nearby buildings that have already been modernised, then at least in the same neighbourhood. This task should be resolved as quickly as possible and with the greatest possible care. If it is handled with cold indifference and human disinterest, at a desk somewhere, in blanket fashion, in conformity with regulations, and with no exceptions made, then the only response will be residents' indifference to their new housing.'*⁹

Jiří Musil discussed the example of the Prosek housing estate in Prague, where, according to his 1975 study, two-thirds of the older population interviewed had moved there because the old building they were living in was demolished.¹⁰ Although Musil's study was ultimately favourable in its analysis of the new housing, he pointed repeatedly to the dangers of breaking up old neighbourly ties and disrupting a person's relationship to the city. Although the research by Jiří Musil and his colleagues at VÚVA was conducted at the official level and paid for by the state, its results had, of course, only a limited impact on actual development projects. It nevertheless raised questions and these questions were then discussed on the pages of *Architektura ČSR* and other periodicals and contributed to the development of a critical but constructive approach to building socialist cities. Jiří Musil also acted as an expert consultant on some projects. Ivo Oberstein consulted with him on the project to modernise the Vinohrady district, and, as an expert who had been highlighting the need to sensitively address the issue of housing for seniors since the 1960s, Musil also participated in a project to build homes for seniors in Prague.

Special housing for seniors in the form of nursing homes and seniors' residences began to be built in the 1970s in response to ongoing changes in society. Some architects tried to adapt the available building features to the needs and tastes of older people, but budget constraints are what usually

determined what the buildings were ultimately like.¹¹ The special requirements of housing for older people, such as a need for large common areas and proximity to residential neighbourhoods, remained on the level of theoretical reflection. For many architects these projects were therefore not very appealing. The task of designing retirement homes in Prague was thus given to the young architects Jan Línek and Vlado Milunić from Karel Prager's studio, who managed to make a name for themselves as a result. Their designs by far surpassed the standard of such housing at the time and suggested a possible way out of the crisis of *'economised, standardised, typified, and sophisticated architecture'*.¹² They designed five residential complexes, which, because of the negative connotations of 'homes for pensioners', they referred to as 'geriatric complexes'. Over time four of them were built – in Bohnice (project 1972, built 1975–1981), in Malešice (built 1979–1987), in Háje (project 1976, built 1983–1994), and in Chodov (project 1983, built 1985–1989). While they were drawing up their projects, the architects visited Sweden in 1974, where they learned about the latest trends in housing for seniors and consulted local experts on their designs. In Czechoslovakia they quickly gained a reputation as experts on the subject and talked about it in the press. Long before the first retirement home was completed, they were interviewed in the magazine *Domov* (Home), and the interview was printed along with an article by Jiří Musil.¹³ Two years later they were approached by the editors of *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic), who asked them to write an article on housing for the elderly.¹⁴ In the 1980s, their work served as an example of the use of prefabricated systems in an original way that broke free from the drab character of prefabricated housing estates. Both trade and popular magazines in Czechoslovakia emphasised the sophisticated way in which the two architects worked with the panels, and the connection created between the complexes and the surrounding buildings, which was supposed to help prevent the residents from feeling isolated.¹⁵ Openness to the public had been one of the criteria Jiří Musil set out, but what form this took varied from one residential complex to the next. Public paths ran across the grounds of the complex in Bohnice, but some of the first residents there complained about this and a fence was erected around the site. The buildings in the complexes in Háje and Chodov were therefore arranged to form a square or triangular courtyard, creating a secluded area at the centre of the site. All the complexes were, however, deliberately built close to a housing estate, in order to bring about the needed contact between seniors and the young people who were living in the new neighbourhoods. The architects

also believed that seniors were equally deserving of privacy, so they designed single rooms with private sanitary facilities in the wards of the home for 'relatively healthy' residents, and a part of the Bohnice and Malešice complexes also included small but fully-fledged flats for older couples.

Rostislav Švácha included Línek and Milunić in the last of a series of articles published in the magazine *Domov* (Home) that were primarily devoted to pre-war functionalists 'as a rather shining example of how functionalism's agenda has not lost all its validity'.¹⁶ He was referring to the conviction held by a generation of architects in the 1920s that mass-produced and cheap modern architecture could help solve social problems, a vision that seemed to have been largely discredited by the much criticised housing estates of the 1970s. By setting Línek and Milunić's work within the context of the pre-war avant-garde, which the architects themselves subscribed to, Švácha suggested a possible direction for the future development of prefabricated architecture. By the late 1980s, however, the end of mass prefab panel development in Czechoslovakia was already on the horizon. In 1990, Jan Línek joined in the discussions about its future, but he was one of the few architects to defend it at that time.¹⁷

The manner in which housing for seniors was dealt with in the 1980s offers a good illustration of the Czechoslovak Socialist Republic's approach to social welfare issues. On the one hand, it is possible to observe a genuine effort to improve the situation of many older members of the population, and to do so by drawing on the help of sociologists and by considering relevant trends in Western Europe. On the other hand, the negative sides of the state's paternalistic approach were apparent as it led to the eviction of many of the original residents of the buildings in the neighbourhoods that were being demolished and modernised, and many of them saw their social ties severed and their relationship to the city damaged as a result. Seniors moreover continued to be more marginalised than other social groups and some social policy measures were implemented at their expense.

All the power in the Czechoslovak Socialist Republic belongs to the working people

One of the foremost priorities of Czechoslovak social policy in the 1970s and 1980s, conversely, was the development of care for workers. After the occupation in 1968, there was a decline in labour productivity, which the new state leadership tried to address both by increasing penalties for poor work discipline and by adjusting wage policy.¹⁸ One way to improve the performance of the economy was thought to be for

enterprises to have their own 'comprehensive social plans', which would provide employees with a greater motivation to stay in their jobs and to perform better at work, while the factories would thereby retain 'highly qualified cadres'.¹⁹ This planning methodology originated in the 1960s at the Soviet enterprise Svetlana Leningrad, and it was then applied across Eastern Bloc countries. In practice, it led to the provision of some social services being transferred from the state to employers and being funded as part of production costs. The corporatisation²⁰ of social welfare involved enterprises making large-scale investment in the areas of occupational health and safety, employer catering services, leisure time activities, employer-organised recreational events, and the physical-fitness and cultural needs of workers.²¹ In the Soviet Union, the success of such measures was assessed by sociologists who worked for the enterprises that introduced them, who conducted surveys among employees.²² Czechoslovak production departments therefore also began employing more sociologists and psychologists than before, and they inadvertently sometimes became a refuge for people who were not allowed to work in the academic sphere after the purges of the late 1960s.²³

However, large investments in worker welfare often did not have the impact on performance growth that they were intended to and led instead to a disproportionate burden being placed on enterprises and to their economic instability. Igor Tomeš offered the example of Hutnictví železa (Iron Metallurgy Economic Production Unit - VHJ), which had 'four hospitals, over five hundred doctors, thirty-six recreational facilities (three of them abroad), more than fourteen thousand housing units, a retirement home, and a shelter for single mothers and their children, and more than eighty-five thousand meals were prepared every day in the employer catering service' for its 143,000 employees.²⁴

Individual enterprises and production cooperatives were proud of their social programmes and in their promotional brochures they would list the number of employee canteens, recreational facilities, day-care facilities, and flats they provided. They were only rarely able, however, to create a distinct individual style that today we would describe as being an integral part of their corporate identity. The Slušovice Agrokombinát Agricultural Cooperative was unique, and not just in this respect, in that it became famous throughout the country and beyond for its unprecedented economic success, its ability to walk a fine line between socialist and market economics, and the highly superior services it provided to its employees.

In the 1980s, the chair of this legendary cooperative, František Čuba, had a series of important

buildings built that were visual expressions of the prosperity and ambitions of this enterprise. These projects included: a building in which it centred operations devoted to the development of microcomputers; a bank; a health complex and hotel near the village of Všemina; and the multifunctional Derby Centre, a building that contained several catering facilities ranging from an employee canteen to special dining rooms for important guests, which were located in the iconic cylindrical structure at the top of the building. These projects were designed by the architect Šebestián Zelina, Čuba usually worked with, who also designed the Jižní Svahy (Southern Slopes) housing estate in Zlín. The Derby Centre, located near a horse-racing track, regularly hosted cultural events for members of the agricultural cooperative, while the cooperative's employees were able to enjoy an extensive range of services, including childcare and care services for retired workers. In the late 1980s, the cooperative operated its own construction works, developed a type of family home called 'Morava', and built its own panel factory. The historian Michal Kurz has stated that *'we could with a little exaggeration say that it was Slušovice in the 1980s that in many respects achieved (albeit in a very specific way) the sought-after ideal of a "socialist village"'*.²⁵ The cooperative's social policy also fulfilled the vision of an efficient enterprise that takes exemplary care of its workers. In economic terms, however, it was an absolute exception, not just among united agricultural cooperatives (JZD) but right across Czechoslovakia's centrally controlled economy. It was moreover viewed with considerable suspicion by a segment of the public and some officials.

Social welfare tourism

Czech collective memory of the period between 1948 and 1989 is even today still formatively influenced by people's experiences of corporate recreational holidays that were organised by the *Revoluční odborové hnutí* (ROH - Revolutionary Trade Union Movement). A general public awareness of these experiences has been generated by popular films, such as the comedies that starred Jaroslav Marvan or the films centred on the Homolka family. The officially declared goals of these collective holidays were to forge shared memories among workers, generate a sense of connection between them and an attachment to the enterprise they worked for, and promote feelings of 'socialist patriotism'. Mass recreation at a discounted price became an instrument of the state's social policy and a large part of the Czechoslovak population took advantage of this opportunity.²⁶ Various buildings were built in the 1980s in connection with recreational activities, from the modest,

low-cost cottages used by smaller enterprises to the giant recreational accommodation facilities operated by the ROH's Central Administration. Despite extensive investment in the reconstruction and development of recreational accommodation, demand exceeded supply. It thus became a selectively available service, priority access to which was granted to the best workers, people with good contacts, and favoured groups of the population, such as families with children or people with dangerous occupations - such as members of the armed forces.

Three basic types of trade-union holiday emerged after February 1948: selective holidays, collective employee holidays for the staff of a particular enterprise or company, and children's holidays. Selective holidays were centrally organised by the Central Recreation Administration of the ROH and were awarded to exemplary workers for outstanding work, and 75 % of the costs were covered by union funds. These holidays were initially awarded to individuals, but over the years they grew to include the selected individual's family members as well. The accommodation facilities that hosted selective holidays were owned by the Central Council of Trade Unions. They met the same standards as the four-star Interhotels and were located in exclusive natural locations.²⁷ During the sixth five-year plan (1976-1980), six selective accommodation facilities with more than 1,200 beds were set up.²⁸ By the early 1980s, the ROH owned over a hundred facilities with 13,000 beds for selective holidays. During the seventh five-year plan (1981-1985), the goal was set to build new facilities with a total of 3,000 beds in the Šumava Mountains, the Giant Mountains, the Beskydy Mountains, and the Tatra Mountains. A number of projects, including the long-awaited Central Recreational Building of the ROH in Dlábačov in Prague (Neda and Miloslav Cajthaml, 1967-1985/1987), were completed at the end of the period of this five-year plan, the year of the 'big anniversary of the liberation' at the end of the war. By 1987 the capacity of such facilities had thus grown to a point where they could collectively accommodate 15,000 people.²⁹

An example of a selective ROH resort dating from the early 1980s is the Rudý říjen (Red October) forest resort in Staré Splavy near Mácha Lake (1971-1980), which was built from a design by Jiří Kuchař, who worked at the Delta Studio of Projektový ústav Výstavby hlavního města Prahy (Design Institute of the Prague Development Office). The sawtooth arrangement of materials and façade cladding made of brown *Weralit* are evidence of the attempt made to organically integrate the building with the surrounding natural environment.³⁰ For the mountain buildings, traditional local materials were favoured, such as stone and timber,

and the high, pitched roofs typical of older mountain huts were used. In the interiors a rustic design was applied, even to the furniture and other elements, and the architects sometimes collaborated on this with the Institut průmyslového designu (Institute of Industrial Design) in Prague.³¹ A representative example of this mountain architecture was the ROH Pochodeň-Krausovy Boudy resort in Špindlerův Mlýn (Karel Schmied, Stavoprojekt Hradec Králové, 1980–1985), the design of which illustrates the widespread tendency at the time to divide the facility's required number of beds (420) into several buildings that blended better into the landscape. The result is a set of triangular structures that are set apart from each other and snuggle into the landscape. Another common practice was the use of prefabricated systems. In the case of this resort, the accommodation building was built with the T06B panel system, while the MS-71 skeleton-frame was used for the communal area, the façade of which was faced with stone tiles on the base of the building and dark clapboards to evoke the atmosphere of being in the mountains.³² Another illustration of these tendencies is provided, for example, by the ROH Proletář (Proletarian) Resort at Špičák near Železná Ruda (in the Šumava Mountains), which was built using the PS-69 II panel system and an MS-71 skeleton frame (Pavel Němeček and Tomáš Straňák, 1978–1984).³³

'Company holidays' were organised by the trade union bodies of individual enterprises. Millions of people went on these company holidays each year, and they were among the most popular and affordable forms of recreation. For economic and organisational reasons, in the late 1970s pressure grew for better coordination between enterprises on the availability of accommodating space and sharing the costs of building new accommodation facilities. From February 1980, company recreation began to be managed by the ROH, which issued approvals for the construction of all new (recreational) buildings or the reconstruction and modernisation of existing ones to ensure that facilities were evenly distributed around the country, and to relieve the pressure on the most in-demand locations. To ensure a uniform standard of service, the rules required that new recreational resorts built by enterprises offer at least 50 beds and provide guests with meals. In exchange for adhering to these rules, the enterprises received subsidies from central funds.³⁴

A prime example of ROH 'company' recreation is the Tetřeví Lodge sanatorium in the Krkonoše Mountains (František Doležel, interiors by Jan Špaček, Krajský projektový ústav Praha / Regional Design Institute Prague). The construction technology used in the steel skeleton-frame of this structure was made possible by the investor, Královorské Ironworks Beroun. The

architectural design was influenced by the fact that the lodge had to be built in stages. The architects therefore divided the structure, in the shape of a three-sided polyhedron lying on the contour line, into three identical accommodation sections housing the beds and a central building with a communal space and amenities, which were built over the course of the years between 1978 and 1986.

Holidays outside Czechoslovakia were a specific issue and were much more strictly monitored by the central authorities. The different legislation in various countries made owning properties abroad more complicated.³⁵ In the 1970s, contracts that had been signed with 'friendly' countries were amended and the amount of autonomy enterprises had to manage property abroad and assign rooms to holidaymakers was curtailed. The possibility of travelling to some popular destinations, such as Yugoslavia, could only be organised through selected trade unions and the ROH Central Recreation Administration.³⁶ The Družba Sanatorium in Yalta was considered the preeminent ROH selective recreational holiday. It was built on the basis of an agreement between the Ústřední rada odborů ČSSR (Central Council of Trade Unions of the Czechoslovak Socialist Republic) and the All-Union Central Council of Trade Unions of the USSR and it opened in 1985. The hotel, built jointly by Czechoslovakia and the USSR, contained 400 beds, which were to be divided equally between Czechoslovak and Soviet holidaymakers. The 'cosmic' hotel building, with a circular layout and perched on pillars, was designed by Igor Vasilevsky and engineer Nodar Kancheli. The Czechoslovak side was involved in the construction of the monolithic reinforced concrete structure and in supplying the internal furnishings.³⁷ The hotel has today become an icon of Soviet late modernism thanks to the books that have been published on Brutalist-inspired architecture.³⁸

Some adult resorts served as holiday destinations for children and adolescents, but most young people spent their holidays at 'pioneer camps', which was the most dynamically developing form of holiday organised by trade unions in the late 1970s and early 1980s.³⁹ Most of these camps had permanent buildings to house various services and amenities (a kitchen, dining hall, storage area, sanitary facilities, staff accommodation, health centre), while the young campers were accommodated in tents and cabins. Most camps were built to accommodate forty, eighty, or one hundred and twenty children. The investor was in most cases the Správa účelových zařízení Socialistického svazu mládeže (Administration of Purpose-Built Facilities of the Socialist Youth Union – SSM) in the region in which the camp was located, sometimes with funds also contributed by the

ROH or some construction investment organisation. Some of the camps set up by the central offices of the SSM and ROH were international in character. Enterprises also operated some pioneer camps.

The camp buildings were usually built from the prefabricated wood-based BIOS system.⁴⁰ The tents were made with a wooden cot-and-frame base and each tent could accommodate two children. The prefabricated cabins (MDU 73/A) had a single room for four children (on two bunks) and a covered porch and a gable roof.⁴¹ The accommodation could also be contained within one building, which is what architects František Doležel and Jan Špaček (Regional Design Institute Prague) did at Šlovice Camp in the Křivoklát Protected Landscape Area (1981–1988). They built the dormitory building using the T06B panel system and the building with communal facilities from the MS-71 brick frame. Both buildings are topped with a combination of a flat and pitched roof, giving the structure the overall look of a traditional farmhouse. The choice of materials, the roofing, white plaster, and wooden cladding, is a reference to folk architecture. The structural design is offset by a glass hall in the courtyard with a delicate tubular truss roof structure.⁴²

One atypical camp was created out of the renovation and extension of a former brickworks in Radětice u Bechyně in 1984 based on a design by Jan Líněk and Vlado Milunić. Here the architects tied in with the folk architecture of the preserved buildings using traditional structures and features and arranged the prefabricated cabins in an irregular pattern on the hillside in an effort to avoid the dull layout commonly found in ordinary camps.⁴³

The same services for everyone

The state worked to fulfil the goals of socialist urbanism by developing a network of services ranging from supplying food to providing education and creating sports and cultural facilities, and one of these goals was to ensure that the needs of all citizens were covered equally and that differences in access to services between urban and rural areas were eliminated.⁴⁴ With the construction of large mono-functional housing estates, civic amenities also acquired new functions. In the words of Jiří Musil, they helped to *'create the unique urban atmosphere of public areas, form the backbone of the internal division of a residential complex into smaller spatial and functional units, and co-create the architectural landmarks that serve as orientational markers on a housing estate and give the residential complex its own unique character.'*⁴⁵ In the 1980s, a major theme was the housing estate landscape and its role in creating a pleasant urban environment. Some structures

built in smaller towns and in the countryside also provide evidence of a desire to respond sensitively to the historic environment and to improve its character.⁴⁶

The organisation that specialised in designing shops, restaurant services, and accommodation facilities was the Obchodní projekt Českého svazu spotřebních družstev (Consumer Services Design Office of the Czech Union of Consumer Cooperatives – ČSSD).⁴⁷ In the early 1980s, most shopping centres in small towns and villages had a rectangular layout, glassed recessed frontage on the ground floor forming a roofed passageway, and a fuller cubiform first storey with smooth walls or faced with Boletice panels. The ground floor space usually housed a grocery store, a warehouse, and a snack bar or restaurant, and on the first floor there would be a store selling mixed consumer goods. The look of these buildings, many of which were built in a 'Z'-campaign ('Z' for 'zvelebování' or 'improvement', with the work done by locals), was to some extent determined by the use of the most common prefabricated reinforced concrete frames (most often the MS-71, MS-OB, and Konstruktiva building systems), and standardised layouts.⁴⁸ Shops with a strictly modernist expression were in this way strikingly thrust into a village's historic setting. Typical examples from the late 1970s include the shopping centres in Loštice (Vladimír Podlesný, 1979) and Hluboká nad Vltavou (Jaromír Kohout, 1978). More interesting, though often formal, pitched-roof compositions were also designed and applied to buildings that did not have to conform as strictly to the requirements of a particular building type, such as the roadside restaurant in Děbolín (Čestmír Faix, 1979) or the hotel in Srní (Miloslav Pech, 1979).⁴⁹ At the same time, there were growing postmodernist tendencies, which were reflected in types of expression that were more diverse in their forms and materials and tied in with the historical environment, such as the shopping malls in Jevíčko (Vladimír Herbst, 1980–1983), Dolní Dobrouč (Aleš Granát, 1985–1987), Čistá u Rakovníka (Jindřich Synek, 1981–1985), Kardašova Řečice (Jan Mertlík, Petr Leníček, 1981–1983), and Moravský Písek (Jiří Adam, 1975–1983).⁵⁰ An analysis by VÚVA showed that by 1981 a network of retail shops and services was in place that was basically sufficient to serve the needs of district centres of the population – i.e. small and medium-sized towns. Social, cultural, and educational facilities, however, were still found to be inadequate.⁵¹

Paradoxically, the problem of the lack of amenities that was identified in small towns and rural areas was also observed in the 1970s on the newly built housing estates. While nurseries, kindergartens, primary schools, and shopping centres were as priorities built to the extent necessary, facilities for culture, sports, and leisure lagged far behind.⁵² Housing estates were

built with industrial methods and an emphasis on speed and economy, and the living environment of the residents was consequently of marginal concern. Neither the contractors nor the investors were interested in thoughtfully designing the public space. Jiří Lasovský, the architect of Jižní Město (South City), one of the most heavily criticised housing estates, expressed his frustration: *'The creation of the housing estate landscape is an overlooked, neglected, and almost alien discipline.'*⁵³ The problem was compounded by the fact that public spaces were usually built late in a project and the original plan was often left unfinished. Architects frequently gave up trying for any more sophisticated concepts as there was little hope of them being realised. There were few good examples of well-designed public spaces in the late 1970s and residents were growing increasingly dissatisfied. Housing estates lacked a 'homey urban centre', a structuring of the large public spaces between buildings that would contribute to the mental and visual well-being of residents. Housing estates often had no shops, no places to sit, no landscaping, greenery, or good lighting, and no fast-food outlets, cafés, covered walkways, works of art, or hierarchy of spaces or water features. Architects, theorists, and residents were aware that the large 'residual' spaces did little to help people identify with the place they live in and that they needed to be converted into small artificial landscapes, with small-scale architecture for 'micro-activities'. Criticism was also directed at the quality of the urban furniture: the benches, phone booths, sales stands, and waiting sheds at bus stops.⁵⁴

The need to improve the public spaces on housing estates in the 1960s and 1970s was widely discussed for many years but for a long time the discussion remained on an academic level. VÚVA dealt with the issue at length in the sixth five-year plan (1976–1980) and tried to include landscape elements among the compulsory items in the budget of every housing estate.⁵⁵ It also promoted using a distinct housing estate landscape as a tool for counteracting the monotony of housing estates.⁵⁶ The Office of the Chief Architect of Prague only began work on analysing the condition of housing estates in the second half of the 1980s. Around the same time, the topic also began to be addressed by the Svaz českých architektů (Union of Czech Architects).⁵⁷

A partial improvement in the environment of housing estates was actually achieved in the 1980s. However, this largely involved the introduction of civic amenities and transport services that had originally been planned but had often been delayed by as much as decades. The problem of the liveability of housing

estates was initially associated not with their modernist design but with the unfinished state they were in. It only became apparent over time that even unfinished housing estates were not essentially urban, they did not 'function', and they needed to be 'urbanised' by integrating more urban functions, including employment opportunities. Dozens of architects presented their unconventional approaches to humanising housing estates at the iconic *Malovaná architektura* (Painted Architecture, 1985) and *Urbanita 86* exhibitions, where the symbolic top prize was awarded to architects Zdeněk Hölzel and Jan Kerel for their design 'The Landscape of New Barrandov'.

Among the housing estates built in the 1980s, it was the architects of the Jihozápadní Město (Southwest City), Barrandov, and Jižní Město II (South City II) housing estates in Prague who managed most successfully to build a housing estate landscape that offered a quality living space.⁵⁸ These housing estate landscapes are characterised by a return to traditional urban elements, such as boulevards, squares, prominent landmarks, works of art, small-scale architecture, drinking fountains, and semi-private spaces.⁵⁹ In Nové Butovice, Ivo Oberstein, the chief architect of Southwest City, had planned to create a city boulevard lined with public buildings on the estate. This did not happen. But the shopping centres built in Lužiny made use of traditional (urban) features such as a roofed passageway, an arcade, a street, and a square (Luka Shopping Centre, Tomáš Brix, Václav Králíček, 1977–1989; Lužiny Shopping Centre: Alena Šrámková, Ladislav Lábus, 1977–1991).⁶⁰ In Southwest City several buildings providing services were built that introduced a very enriching postmodern language into the estate environment (the Scrapyard Shop in Lužiny, Tomáš Brix, 1978–1984; the Post Office in Stodůlky, Tomáš Brix, 1979–1986). As a reconciling interface between the village buildings of the old Stodůlky settlement and the new housing estate, Václav Králíček and Tomáš Brix designed the Na Brance Restaurant in the archetypal form of a small basilica (1976–1984) and Jiří Mojžíš created the gazebo in the form of an open 'barn'.⁶¹ Ivo Oberstein pushed for the designing of the estate landscape to be a separate discipline, dealing with a distinct structural object.⁶² The designers of an urban landscape faced problems similar to those involved in designing a building. They also encountered an unwillingness on the part of construction enterprises to work with traditional technologies – all elements had to be prefabricated. The only prefabricated system that existed for housing estate landscaping was the expensive Alfa kit, which architects Ivan Hořejší and Milan Klíma used for the housing estate landscape

in Lužiny.⁶³ Therefore, the architects of Southwest City also often improvised and in smaller structures or features used products that were intended for a different purpose. The wooden benches on the Nové Butovice housing estate, for example, were perched on legs made from cut sewer pipes, and asbestos pipes served as bollards along a narrow strip of ceramic tiles that decorated the centre of the asphalt pavements there. In Nové Butovice, a hierarchy of public and more private spaces was created with the aid of 'courtyards' and front gardens, small squares with gates and park promenades with gazebos. In South City II, architect Vítězslava Rothbauerová and her team designed their own set of street furniture made of precast concrete and wooden elements.⁶⁴

During the 1980s, there was a gradual transition away from the extensive construction of housing estates to the comprehensive regeneration of the housing stock in urban centres, which was in a dire state. In the hierarchy of urban problems, humanising housing estates was not a top priority, and was not foreseen as happening until future decades. Experts also realised that housing estates could not be humanised in some one-off project and that it would require a gradual process of transformation. They argued that it had similarly taken a long time before the new residential districts built in the late 19th century had become integrated parts of the city.⁶⁵ An appreciation of the qualities of the 19th-century quarters influenced how some architects thought about cities. In an interview for *Svobodné slovo* (The free word) in 1986, Ivo Oberstein said: *'When we got to modernising [the Vinohrady district], we were surprised by the enormous qualities we were preserving. We traded the role of conqueror for that of protector. And as we are still working on the new neighbourhoods in Southwest City, something interesting is happening: the one influences the other. It seems to me that more and more we are trying in the housing estates to achieve the kind of human scale that we are used to from the inner districts, and in Vinohrady we are in turn struggling with the lack of green spaces and sporting areas.'*⁶⁶

Another change was the idea of involving residents in a dialogue about planned changes. This dialogue between architects and citizens was felt to be more important than the architect-contractor or the architect-investor dialogues, because citizens would be the ones actually using the housing estate. This had to do with the realisation that, as the ones who had created the monotonous prefabricated housing estates short on the necessary amenities, architects had discredited themselves in the eyes of the public. *'I know that people are gnashing their teeth when they're trying to*

*haul a pram and baby or their shopping up out of the metro station along the crumbling stairs, and at the top there's a bronze statue of the builder that cost sixteen times what an escalator would have. People are sensitive to these kinds of conflicting situations.'*⁶⁷

Schools - an un-prioritised priority

Schools, along with nurseries and kindergartens, were systematically and relatively speedily built parts of the infrastructure of the new neighbourhoods. In the 1970s and 1980s, however, we know from contemporary criticism that they often lost their typical city-shaping character. In an editorial debate on the topic of the construction and regeneration of urban centres that was published in the journal *Architektura ČSR* (Architecture of the Czech Socialist Republic), Ivo Oberstein noted that in the past the school, *'as well as the church and the clergy house'*, had formed the centre of a settlement.⁶⁸ He provided space for these buildings when he was designing the central areas of Southwest City. As his colleague Martin Kotík pointed out in the same interview, however, Oberstein was ordered to use the standardised designs for these buildings, and because of their size the standardised versions disrupted his *'smaller-scale concept for civic amenities'*.⁶⁹ He added that *'it is wrong to standardise school buildings for all of Prague'*.⁷⁰ This was his response to intentions to create replicable projects for school buildings that could be applied in different regions and would draw on local production capacity and maximally save costs.

The version designed for Prague using the panel-and-skeleton building system⁷¹ was created in 1984 by Vladimír Toms and Vladimíra Rákosníková. The look of the buildings was defined by the large geometric brown-and-beige patterns on the solid walls of the façade, set off with coloured window frames. This colour scheme permeated the interior as well, and the overall artistic concept was rounded out by the system of visual orientation that was designed by Marie Tomsová. The architects wanted to prove that *'even with panel technology it is possible - while still sticking to budget limits - to create a building with an extraordinary external and internal design'*.⁷² Commenting on the first school built from this design, which was in the Bohnice district in Prague (1984-1987), *Architektura ČSR* wrote that *'the civic buildings and greenery are actually the last opportunity to dispel the sense of mental emptiness and hopelessness among the inhabitants of our housing estates'*.⁷³ The schools on the Southwest City housing estate were built according to a modified design by Vladimír Toms (one in Lužiny 1985-1988, and three buildings in Nové Butovice, completed after 1989), and although this was a standardised project that was the

outcome of the criticised unification of school building designs, these schools represented an interesting attempt to realise higher quality and more varied panel buildings.

In the 1980s, some distinctive school buildings were ultimately built, most notably a vocational engineering school with postmodern features that was built in Benešov by Josef Pleskot (study 1983, completed 1989), and a neo-functional primary school in Na Úlehli in Prague (Ladislav Sosna, project 1979–1980, built 1981–1984). Schools from the 1970s and 1980s, however, often failed to fulfil the idea of a dignified public building because of the immense pressure that was placed on minimising the use of any atypical elements and to be as economical as possible. Writing about a primary school in the Kačerov neighbourhood in Prague, Ladislav Sosna specifically referred to 'un-prioritised' buildings,⁷⁴ even though the number of new places in school facilities was one of the closely monitored parameters of development of the socialist state.⁷⁵

A lack of confidence that it was even possible to achieve good outcomes in school construction in the conditions of the socialist building industry also became apparent in the debates about the fate of the Neo-Renaissance school building on Komenský Square in Žižkov that was built in the 19th century. The detailed zoning plan for the redevelopment of Žižkov envisaged preserving the school, even though the surrounding tenement buildings would be replaced with prefabricated panel buildings. According to Miloš Rjabušin, the main designer of the Žižkov redevelopment project, the old school was supposed to have an animating effect on the uniform character of the new development, which '*could not be concealed despite every effort at an architectural design*'.⁷⁶ During the demolition and new construction work, it served as a construction site facility, which led to its deterioration. In 1986, the decision was therefore made to demolish it, contrary to the original plan. The change was initiated by the Konstruktiva construction enterprise, for which it was easier to build a new building than to repair an old one. However, the demolition was opposed by some members of the public and by the Club for Old Prague and a number of architects, and the Žižkov school became a public affair. Václav Kasalický, then scientific secretary of the Svaz českých architektů (Union of Czech Architects), voiced strong objections in an article published in the newspaper *Rudé právo*, where he criticised the dictates of building production and commented sarcastically on what the planned new building would likely look like, '*using, of course, the stock of materials available, namely, the well-known Boletice panels, in the colour of the architect's choosing,*

"suitable" for any environment'.⁷⁷ He described the historical school as a little island that would nicely preserve the look of old Žižkov. Significantly, even those people who supported the school's demolition warned against the hegemonic role of the contractors. Architect Zdeněk Polívka, for example, argued in favour of building a modern school that would meet contemporary standards, but noted that the contractors in Prague would only allow the aforementioned panel-skeleton technology to be used in school buildings, and he felt this to be somewhat inflexible. After 1989, the Žižkov school was ultimately saved from demolition by Ivo Oberstein, the architect behind the Southwest City housing estate, who by that time had become the Chief Architect of Prague.⁷⁸ A case that a few years earlier would not have caused much of a stir and would have ended with the building's demolition was thus decided by the architect of one of Czechoslovakia's largest housing estates in favour of preserving the historic building. This is evidence of a fundamental change in how many architects began to view historic cities and the possibilities of modernist development. It was no accident that Tomáš Brix, another of the architects of Southwest City, reflected back on his own primary school in the editorial debate on the pages of *Architektura ČSR*: '*As a native of the Vinohrady neighbourhood, I used to go to a school on Jiřího z Poděbrad Square, and all the childhood experiences I'll never forget I have from there. At one time Jiřího z Poděbrad Square was a periphery, it was in the same position that the spaces that we are designing today are in. Everything takes some time before people accept it.*'⁷⁹

Sanopz for kids! Healthcare - part public service and part privilege

A specific category of civic amenity is formed by health centres and hospitals. Protecting the health of citizens is one of the basic preconditions of social security. The Czechoslovak communist regime was fully cognisant of this. The right of all citizens to health protection and medical care was enshrined in the Czechoslovak Constitution of May 1948. Prevention and the construction of a dense network of outpatient care services were declared priorities of the state's health policy. Many new hospitals were built as well. Hospital architecture in the 1980s placed a greater emphasis on creating a pleasant environment, in order to counteract the utilitarian atmosphere of a health facility and encourage a more sensitive approach to patients. Some of these facilities were, however, exclusively intended for high-ranking officials, and therefore generated a wave of negative feelings.

From the 1950s, the organisation and management of the network of health facilities was the responsibility of the Institutes of National Health on the regional (KÚNZ) and district (OÚNZ) levels, and these fell under the authority of the national committees. The pavilion-type hospitals that were built in the 19th and the first half of the 20th centuries was gradually replaced from the 1950s onward by the more modern mono-block form (see the hospitals in the towns of Rokycany, Chrudim, Hořovice, and Boskovice). In the 1950s standard-type buildings were built from projects designed by Stavoprojekt (Study and Design Institute), which was responsible for designing district health centres, nurseries, factory health centres, and smaller hospitals.⁸⁰ Typification and standardisation based on the use of maximally uniform prefabricated structures and other building elements then continued and developed further. Standard-type designs were created for smaller and medium-sized buildings, as well as for the individual sections or operational units, which together formed healthcare complexes. As well as being faster and less labour-intensive, this industrialised organisation of the building industry was also intended to ensure more accurate investment planning. Starting in 1960, building types, special projects, guidelines for building standard-type structures, and development activities in the field of medical and spa buildings were carried out by the Studijní, typizační a vývojový ústav pro výstavbu zdravotnických zařízení (Research, Typification, and Development Institute for the Construction of Medical Facilities – STVÚZ), which in 1967 was transformed into the Státní ústav pro projektování zdravotnické výstavby (State Institute for the Design of Healthcare Buildings – Zdravoprojekt).⁸¹ Some studios of the Regional Design Institute also specialised in designing healthcare facilities. The primary role in the network of health services was played by outpatient care facilities – district health centres that served one to three districts and polyclinics that in size were designed to serve thirty to forty or fifty thousand residents in the clinic's catchment area. Some of these polyclinics were built as part of comprehensive housing development projects. The hospital hierarchy consisted of three categories: Type 1 hospitals were built to serve a catchment area of 50,000 residents, Type 2 hospitals were designed to serve 200,000 residents, and Type 3 hospitals served 1 million residents and also acted as teaching hospitals.⁸²

The priorities of individual five-year plans reveal what areas of healthcare were wanting. The primary task of the sixth five-year plan (1976–1980) was to increase the number of hospital beds and to make outpatient care services available on the grounds of the large housing estates. The largest new buildings built during

this period were the teaching hospitals in Motol (Richard Podzemný, Antonín Tenzer, 1964–1977) and Orlová-Lutyně (Vladimír Černický, 1978), the orthopaedic clinic in Bulovka (Vladimír Černický, 1975–1978), the hospital in Česká Lípa (Vít Obrtel, 1976–1981), and the first surgical block of the teaching hospital in Hradec Králové (Zdeněk Přáda, František Troníček and Karel Vlček, 1985). Many existing hospital complexes were also expanded. The priority of the seventh five-year period (1981–1985) was the construction of long-term care facilities (LTCFs) in order to free up hospital beds and complete the network of outpatient facilities, especially in the large housing estates. To implement this programme, standard-type projects with regional modifications to the construction technologies employed in residential buildings were to be used.⁸³ In the mid-1980s there was still the problem of older hospitals, which suffered from a shortage of beds and all kinds of equipment and needed to be renovated and 'humanised'.⁸⁴ In an interview in 1989, Vladimír Černický, one of the architects at Zdravoprojekt, said: *'I am concerned, for example, with the colour scheme of the intensive care unit, where the staff are under enormous stress. We are also thinking about other things that can help make these facilities more humane. I believe that they should not be health factories, but buildings which bring together technology and excellence in an environment that does not make the extraordinary situation, of being removed from normal life, more stressful...'*⁸⁵

Spa institutes and sanatoria constituted a specific type of medical building. They were always given individual architectural designs because of their attractive locations and representative nature. One of such high-quality projects from the 1980s was the Vesna treatment centre in Janské Lázně (Zdeněk Přáda, František Troníček, project 1970), a spa for children. In this project the architects tried to incorporate the large building into the sloping landscape of the Rudolf Valley in a manner that does not look forced by bending the mass of the building to follow the lines of the landscape and using pitched roofs. The construction was carried out by Feal, an Italian company, between May 1979 and November 1980. Unlike ordinary healthcare buildings, where the architects had to work with prefabricated systems, in this case they were able to use a monolithic frame and the Italian ceiling system made of Predalles (lost formwork) slabs. The façades are made from strips of prefabricated reinforced concrete covered in white paint, which was commonly used on the more exclusive buildings of the time. The windows and the window inserts have a bronze anodised aluminium finish.⁸⁶

Other important projects built in the sphere of spa architecture in the 1980s include the Julius

Fučík complex in Teplice. Architect Lubomír Košek (Zdravoprojekt) sensitively introduced contemporary architecture, with pitched roofs and ceramic facing, into a site made up of valuable historical and listed spa buildings. The result is one of the most impressive spa complexes from that time and an example of contemporary architecture contextually inserted into a historic environment, where the new construction at least partially filled in the spaces left behind by the unnecessary demolition of a number of spa buildings. As with many 'high-profile' buildings in the 1980s, the construction was carried out by Feal Milano between 1980 and 1983.⁸⁷

The architecture of ordinary healthcare buildings in the 1980s suffered even more than other civic amenities from the long period of time that elapsed between a project's conception and its completion. At the same time, many branches of the healthcare sector were evolving rapidly, so once the buildings were completed, they were already out of date in terms of their operational design and technology as well as architectural look. Exceptions to this in the 1980s were the several new State Institute of National Health facilities that were designed exclusively for prominent figures in the regime.

*'There is an invisible network of influence, however, attached to the highest echelons of power, and it effortlessly overcomes the thousands of obstacles that ordinary citizens of the socialist state have to deal with every day. Even facilities such as the united socialist healthcare service are not for those in such circles: there is a special State Sanatorium (Sanopz) where, in case of illness, a person in the position of Secretary of the Communist Party Central Committee will convalesce in a suite with a reception room and a television, where doctors will be brought in from all over the country, and he will receive medicines from abroad that are otherwise unavailable, etc. His entire family has the right to be treated in this place.'*⁸⁸ This is how Zdeněk Mlynář, who as Secretary of the Central Committee of the Communist Party in 1968 had the opportunity to experience the privileged position of party officials, described the special sanatorium for political elites. At that time the facility was located in an interwar sanatorium building in the Malvazinky neighbourhood in Prague that was built by the 'Sanopz' association, from which it got its unofficial nickname. This name was then applied to all the facilities managed by the State Institute of National Health, including the spa intended for high-ranking regime figures. In the first half of the 1980s, the original interwar Sanopz building was expanded with a prefab extension with tubular structures housing the stairwells and covered with coplit

u-shaped glass elements designed by Petr Kutnar, Jana Ježková, and Hana Minářová from the Krajský projektový ústav (Regional Design Institute) in Prague. Even then, however, a much more substantial expansion of the exclusive medical centres was already being planned, and this eventually led to the construction of a full-blown hospital – Na Homolce Hospital (Jana Ježková, Petr Kutnar, Svatopluk Zeman, 1982–1989). This mono-block complex, consisting of several wings of different heights, was built near the Motol hospital grounds and it was able to provide the highest standard of patient care available at the time. The building's unique purpose is reflected in its grandly designed entrance, its operational layout, separating staff operations from public areas, its fully barrier-free accessibility, its spacious common areas, and the balconies in the patients' rooms. The site also importantly featured a landscaped garden and numerous artworks.⁸⁹

Around the same time, Petr Kutnar and Jana Ježková were also involved in the work on the State Institute of National Health's children's department. The renovation of the villa on U Mrázovky Street in Smíchov, near the original Sanopz, is an example of a shift in the approach to patients in the 1980s. The intention to apply a different spirit to the architecture of this facility than what was customary for medical offices and hospitals is reflected in the main architect chosen to design it – namely, Martin Rajniš, who had previously designed the leisure-time pavilion at the *Year of the Child* exhibition in Montreal (1979). The post-modern character and playful nature of the renovated villa was immediately apparent from the patterns formed by the paving stones around the trees in front of the entrance and the trellis on the façade – a structure that, in the architect's words, was 'traditionally used in the Baroque period to support plants',⁹⁰ but was very popular among young architects in the 1980s.⁹¹ The element that set the overall tone of the interior and of the building as a whole was the elongated waiting room conceived as a playroom, the outlines of which, in the form of a large window, inscribed themselves in the middle of the façade. Aleš Lamr decorated the building with striking paintings and integrated, interactive play elements centred on children's themes.

The biggest expansion of facilities of the State Institute of National Health was in the 1980s, but their time was drawing to a close. During the protests in November 1989, alongside the signs carried by demonstrators reading 'Who if not us', 'Freedom', and '[General Secretary of the Communist Party] Jakeš into the bin', were ones that read 'Sanopz for the kids' and 'Abolish Sanopz'. Special healthcare for high-ranking officials became one of the symbols of the unacceptable

practices of the Communist regime and a widely discussed topic. On 28 November, the government of the Czechoslovak Socialist Republic decided to abolish Sanopz, but what was to happen to its buildings, especially Na Homolce Hospital, long remained the subject of speculation. The magazine *Tvorba* wrote: *'After 17 November, the people of Prague went to have a look at this place in the way people go to have a look around the zoo.'*⁹² *'The word Sanopz ceased to have mysterious overtones'*⁹³ and Homolka was opened to the public. But it was the focus of constant attention. *'The public formed an extremely negative opinion about the facility. It was directed against the people who used this hospital, but basically it was also directed against this objectively functional institution. So against the high officials, the people who were in power and overthrown, but also against the standard of the equipment, against the facility's modern design.'*⁹⁴ In the late 1980s and early 1990s it was mainly the negative aspects of the Czechoslovak healthcare system that resonated with public, even though the investment in a dense network of polyclinics and hospitals had undeniably created a solid foundation for the system's further development. The significant difference between the level of services provided to the public and to high-ranking officials, which contradicted the proclaimed values of the socialist regime, partly contributed to its downfall.

The end of Gründer socialism

*'Let us never forget that the equality and general rise in the standard of living of all classes in our society, the elimination of economically backward regions and substantial differences between urban and rural areas through the development of industrial and agricultural production must not be interfered with or even undone by any new concepts for further investment construction, as these results from the early stages of building socialism are fundamental for further development. From this same point of view we must also assess the criteria of prioritising quantitative indicators in the early period, without which roughly two-thirds of the population of the Czechoslovak Socialist Republic would not have homes in new buildings, the industrial and agricultural production potential would not have been developed, the entire structural and technical infrastructure of new settlements, transport, oil, gas and electricity pipelines would not have been built, and the necessary water supply would not have been stored in retention reservoirs. This simple syllabus of socialist construction is something every citizen of the Czechoslovak Socialist Republic should know, and every architect, engineer, and construction technician should master at the requisite level.'*⁹⁵ This appeal was

written by the architectural theorist and urban planner Otakar Nový, a member of the interwar generation of avant-garde architects, in the introduction to the 1983 promotional brochure of the Regional Design Institute Prague. In it he was in no way praising the state of contemporary architecture. On the contrary, by emphasising the moral and ideological foundation of industrialised modernist architecture, he opened the door to criticism of it. He remarked that *'the end of the era of "modern architecture" has arrived and continues'*. He had already expressed his scepticism about the possibilities of modernist urbanism in 1968 in connection with the demolition of the medieval town of Most, when in a debate that unfolded on the pages of *Mladá fronta* newspaper he talked about the end of the Gründer era and the need to turn our attention once again to the historic centres of cities and their structure.⁹⁶ He reiterated this view in a text in 1983 where he also makes some remarks on postmodernism in the West, which he said lacked any *'new social ethos'*, but its critique of modernism had to be addressed.⁹⁷

The above quote is thus largely at odds with the rest of the text. However, it aptly captures the situation in which the architecture of the 1980s found itself. Criticism of prefabricated housing estates was no longer just being heard in architectural circles and was regularly making it onto the pages of newspaper articles and into television reports. However, mass housing construction based on typification and prefabrication was an essential legitimising tool of the regime. To move in a different direction seemed largely impossible given the established system of contractors and prefabricated panel factories; doing so would moreover have meant challenging the doctrine of the socialist building industry. For the buildings that housed civic amenities, such as nurseries and schools, the pressure to use prefabricated building systems was therefore even greater. A happy result of these contradictory tendencies can be seen in the projects in which the architects managed to find alternative ways out of the crisis of late socialist architecture, even within the limited possibilities of the industrialised building industry. Humanisation became a much-used word – first the humanisation of work, which included social care for the needs of employees and encompassing all aspects of their lives, including leisure, education, and family, and then also the humanisation of architecture, the humanisation of healthcare facilities, and, especially, the humanisation of housing estates. Although with its overuse the term gradually lost any meaning, it was nevertheless fundamental to the social architecture of the 1980s. A more sensitive approach to specific groups of the population, such as the elderly, children, the sick, and the

disabled, and to the environment and the city as well, posed a challenge, but it often served to overcome the monotony and introduced new qualities into architecture.

The paternalism of the state, however, still mostly worked to suppress individuality and sometimes even the rights of citizens. According to Igor Tomeš, 'the hopelessness of social policy' contributed 'to the more or less spontaneous collapse of the communist regime in 1989'.⁹⁸ 'Social protection in late socialist Czechoslovakia was extensive but with no alternatives. Citizens could only accept what the state was willing

to provide. The state "gratified" the people according to its own wishes. The equalisation of wages and social protection took away people's interest in work. Labour productivity grew very slowly, and people lost the incentive to do more.'⁹⁹ To many experts the large-scale socialist construction projects of the late 1980s seemed similarly unsuccessful. In hindsight it is possible to judge them less harshly, but this is partly because the era of socialist 'Gründerism' is really over and we face altogether different problems today.

- 1 Hubert Guzik, Spolia revoluce, in: Hubert Guzik – Dita Dvořáková – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu 1945–1948 1989–1992*, Praha 2019, p. 175.
- 2 See the entry 'Sociální stát' (Welfare state), in: *Malá československá encyklopedie* (A little Czechoslovak encyclopaedia), vol. V. (Pom-S), Praha 1987, p. 733; on the use of the term after 1948 see Jakub Rákosník – Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992* (The welfare state in Czechoslovakia. Legal and institutional development in 1918–1992), Praha 2012, pp. 37–48.
- 3 Jakub Rákosník – Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992* (The welfare state in Czechoslovakia. Legal and institutional development in 1918–1992), Praha 2012, p. 152.
- 4 *Ibid.*, p. 150.
- 5 Igor Tomeš, *Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989* (Metamorphoses of the welfare state in Czechoslovakia in 1956–1989), *Soudobé dějiny XX*, 2013, no. 1–2, p. 86.
- 6 Tomáš Vilímek, *Nástroj mocenské legitimizace i opatrovnictví. Sociální politika a její uplatnění v důchodovém zabezpečení v Československu a NDR (1970–1989)* (An instrument for the legitimisation of power and guardianship. Social policy and its applications in social security in Czechoslovakia and East Germany, 1970–1989), *Soudobé dějiny XX, Contemporary History XX*, 2013, no. 1–2, pp. 89–119.
- 7 Tereza Poláčková, *Ohnout panel pro spokojené stáří* (Bend the panel for a happy old age), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 149–157. The debate about forms of housing for the elderly had been going on since the 1960s. The construction of hotel-type apartment buildings was considered an option suitable for older people who only occasionally needed help. See Lenka Kužvartová, *Obytné domy hotelového typu: na přechodné štaci se vším komfortem* (Hotel type residential homes: a temporary place with all the conveniences), in: Hubert Guzik (ed.), *Bydlet spolu. Kolektivní domy v českých zemích a Evropě ve 20. století* [Řevnice 2017], pp. 232–234.
- 8 Document No. 143: *Sdělení a analýza situace důchodců v Československu* (Communication and analysis of the situation of pensioners in Czechoslovakia) (5 May 1980, Prague), in Blanka Císařovská – Vilém Prečan (eds.), *Charta 77: dokumenty 1977–1989*, sv. 1 (Charter 77: documents 1977–1989, Vol. 1), Praha 2007, s. 332.
- 9 Hana Münzová, *Modernizace domu na Vinohradech* (The modernisation of a building in Vinohrady), *Československý architekt XXXIV*, 1988, no. 8, p. 3.
- 10 According to a study by R. Fischl, see Jiří Musil (ed.), *Lidé a sídliště* (People and housing estates), Praha 1985, p. 210.
- 11 See Tereza Poláčková, *Ohnout panel pro spokojené stáří* (Bend the panel for a happy old age), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 149–157.
- 12 Rostislav Švácha, Jan Líněk – Vlado Milunič, *Domov XXVI*, 1986, no. 6, pp. 3–7.

- 13 ~, 3x pro staré lidi (3x for old people), *Domov* [XV], 1975, no. 6, pp. 45–50.
- 14 Jan Líněk, Bydlení pro staré lidi (Housing for old people), *Architektura ČSR* XXXVI, 1977, no. 5, p. 198.
- 15 For example, Olga Myslivečková, Stavba s vísačkou dobré kvality – dobré a originální architektury (A building with the label of good quality – good and original architecture), *Věda a technika mládeži* XXXVI, 1982, no. 20, pp. 622–623, 627.
- 16 Rostislav Švácha, Jan Líněk – Vlado Milunič, *Domov* XXVI, 1986, no. 6, p. 3.
- 17 Hubert Guzik, Spolia revoluce (Spolia revolution), in: Hubert Guzik – Dita Dvořáková – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu 1945–1948 1989–1992*, Praha 2019, p. 177.
- 18 Jakub Rákosník – Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992* (The welfare state in Czechoslovakia. The legal and institutional development in 1918–1992), Praha 2012, p. 174.
- 19 František Hájek – Milena Manová, *Současná sovětská sociologie* (Contemporary Soviet sociology), Prague 1980, p. 177.
- 20 According to historian Jakub Rákosník's chronological breakdown, there were two main stages in the development of the welfare state – between 1972 and 1975 and 1976 and 1981; see Jakub Rákosník – Igor Tomeš (eds.), *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012, p. 170.
- 21 *Ibid.*, p. 180.
- 22 Jaroslav Kohout, *Sociální analýza a řízení socialistického podniku. Vznik – pojetí – aplikace* (Social analysis and management of the socialist enterprise. Origin – concept – application), Praha 1976, p. 121.
- 23 Jakub Rákosník – Igor Tomeš (eds.), *Sociální analýza a řízení socialistického podniku. Vznik – pojetí – aplikace*, Praha 2012, p. 181. On the development of corporate sociology to the year 1968, see Jaroslav Šnobl, Příspěvek k problematice vývoje průmyslové sociologie a psychologie v Československu (On the development of industrial sociology and psychology in Czechoslovakia), *Sociologický časopis* IV, 1968, pp. 400–407.
- 24 Igor Tomeš, *Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989* (The metamorphoses of the welfare state in Czechoslovakia in 1956–1989), *Soudobé dějiny* XX, 2013, no. 1–2, pp. 81–82.
- 25 Michal Kurz, Družstvo zázraků (Cooperative of miracles), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, p. 129.
- 26 In the early 1980s, almost 3.5 million ROH members and their families participated in ROH holidays, i.e. approximately 8 million inhabitants of Czechoslovakia; about one-seventh of this number were part of selective holidays. In 1981, ROH holiday facilities had a total capacity of 71,000 beds located in 9,342 facilities throughout Czechoslovakia. Marie Durmanová, Některé problémy odborové rekreace jako specifického fenoménu cestovního ruchu (Some problems of trade union holidays as a specific phenomenon of tourism), *Journal of Tourism and Services*, Praha 2010, p. 20.
- 27 Pavel Mücke – Dana Fůrstová, Tzv. sociální cestování a reflexe jeho účastníků – Revoluční odborové hnutí, rekreace a podnikové cestování v období tzv. normalizace (Social tourism and the reflections of its participants – ROH, holidays, and company tourism in the normalisation period), in: Pavel Mücke – Lenka Krátká (eds.), *Turistická odysea. Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945–1989*, Praha 2018, p. 310.
- 28 Petr Kuneš, Péče o rekreaci pracujících v Československu (Attention to recreation for workers in Czechoslovakia), *Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXVIII, 1982, pp. 110–111.
- 29 Hana Semínová, *Odborová rekreace v Československu* (Trade union recreation in Czechoslovakia), Praha 1987, p. 26.
- 30 Jiří Kuchař, Zotavovna ROH Rudý říjen Staré Splavy (Rudý říjen Staré Splavy ROH resort), *Architektura ČSR* XL, 1981, pp. 15–17.
- 31 Tomislav Neklan, *Architektura a design v cestovním ruchu* [rozhovor s architekty Josefem Polákem, Miroslavem Mrvíkem a Zdeňkem Řihákem] (Architecture and design in tourism [an interview with architects Josef Polák, Miroslav Mrvík and Zdeněk Řihák]), *Čs. pohostinství a cestovní ruch*, XXVIII, 1982, pp. 214–217; Tomislav Neklan, *Architektura a design v cestovním ruchu* [rozhovor s architekty Vladimírem Mošnou a Janem Urbanem] (Architecture and design in tourism [an interview with architects Vladimír Mošna and Jan Urban]), *Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXIX, 1983, pp. 116–118.
- 32 Karel Schmied, Krausovy boudy ve Špindlerově Mlýně (Kraus Lodges in Špindlerův Mlýn), *Architektura ČSR* XL, 1981, pp. 7–9; Karel Schmied, Krausovy boudy, zotavovna ROH Pochodeň (Kraus Lodges, ROH Pochodeň resort), *Architektura ČSR* XLV, 1986, pp. 169–171.
- 33 Pavel Němeček, Šumava má další zotavovnu ROH (Šumava has another resort), *Československý architekt* XXXI, 1985, no. 3, p. 4.
- 34 Pavel Mücke – Dana Fůrstová, Tzv. sociální cestování a reflexe jeho účastníků – Revoluční odborové hnutí, rekreace a podnikové cestování v období tzv. normalizace ('Social-welfare travel' and the reflections of its participants – the Revolutionary Trade Union Movement, recreation, and company travel in the normalisation period), in: Pavel Mücke – Lenka Krátká (eds.), *Turistická odysea. Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945–1989*, Praha 2018, p. 322.
- 35 For example, exclusive property in Yugoslavia, see Pavel Mücke – Dana Fůrstová, Tzv. sociální cestování a reflexe jeho účastníků – Revoluční odborové hnutí, rekreace a podnikové cestování v období tzv. normalizace ('Social-welfare travel' and the reflections of its participants – the Revolutionary Trade Union Movement, recreation, and company travel in the normalisation period), in: Pavel Mücke – Lenka Krátká (eds.), *Turistická odysea. Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945–1989*, Praha 2018, p. 314.
- 36 *Ibid.*, p. 320.
- 37 Josef Homola, Mezinárodní zotavovna Družba v Jaltě na Krymu (The international Yalta resort in Crimea), *Pozemní stavby* XXXIII, 1985, no. 7, pp. 291–294; Zdeněk Chládek, Výběrová zotavovna Družba na Krymu (Družba selective resort in Crimea), *Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXXII, 1986, no. 1, p. 5.
- 38 For example, it appears on the cover of a book, see Frédéric Chaubin, *CCCP: Cosmic Communist Constructions*, Cologne, 2011.
- 39 In the 1980s, the number of camps grew to eight thousand, and 200,000 children attended them every year. Jaromír Doležal, *Odborová rekreace – součást života pracujících* (Trade union holidays – a part of life of the workers), *Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXVIII, 1982, pp. 148–149; Jiří Tunkl, *Hotely a kempy s přívlakem Junior* ('Junior' hotels and camps), *Čs. pohostinství a cestovní ruch* XXVIII, 1982, pp. 136–137.

- 40 Luděk Liška, Panelové dřevostavby v reálném socialismu (Prefab wooden buildings in real socialism), *Tepelná ochrana budov* XV, 2012, No. 5, pp. 30–36.
- 41 SSM, *Výstavba letních pionýrských táborů a táborových základů PO SSM* (Construction of summer Pioneer camps and camp bases, PO SSM), Praha 1989, p. 19.
- 42 František Doležel, Pionýrský tábor Šlovice (Šlovice Pioneer camp), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, p. 432.
- 43 Jan Líněk – Vlado Milunić, Pionýrský tábor ČSP Praha (ČSP Pioneer camp Prague), *Československý architekt XXXII*, 1986, No. 11, p. 3.
- 44 Lukáš Beran, Rozvíjet materiálně-technickou základnu maloobchodu (Developing the material and technical foundations for retail), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 112–115.
- 45 Jiří Musil (ed.), *Lidé a sídliště* (People and housing estates), Praha 1985, p. 128.
- 46 Kateřina Novosádová – Lucia Mlynčeková, Konzum na malém městě (Consumption in a small town), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 121–125.
- 47 Hana Průšová, Z činnosti Obchodního projektu ČSSD (The Activities of Obchodní project ČSSD), *Čs. pohostinství a cestovní ruch XXVIII*, 1982, pp. 176, 202, 223.
- 48 Petr Vorlík, Skelet – systém jako výzva (Frames – systems as an invitation to improvise), in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, pp. 76–91.
- 49 Radomíra Valterová, Zamyšlení nad výstavou Obchodního projektu, *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 367–372.
- 50 Radomíra Sedláková, Stavby dávající obcím tvář (Buildings that give municipalities their character), *Rudé právo LXV*, 20 May 1985, p. 5; Jiří Adam, Moravský Písek, nákupní středisko a pohostinství (Moravský Písek, shopping centre and hospitality services), *Československý architekt XXXII*, 1986, no. 18, p. 3.
- 51 Šárka Štenclová, Stav občanského vybavení našich středních měst (The state of civic amenities in our central towns), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 4, pp. 88–93.
- 52 Viktor Tuček, Parter sídliště Ďáblice v Praze (The landscape of the Ďáblice housing estate in Prague), *Architektura ČSR XL*, 1981, p. 256.
- 53 Jiří Lasovský, Městský parter (The urban landscape), *Architektura ČSR XL*, 1981, p. 249.
- 54 Milena Lamarová, Vybavení městského interiéru (Inner-city amenities), *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 260–265.
- 55 Vítězslav Procházka – Lenka Žižková, *Urbanistický parter* (The urban landscape) Praha 1981.
- 56 Vítězslav Procházka, Problematika urbanistického parteru (The matter of the urban landscape), *Architektura ČSR XXXIX*, 1980, p. 381.
- 57 Jiří Hružá, Humanizace sídlišť (The humanisation of housing estates), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 6, p. 24.
- 58 Other city-shaping landscapes of housing estates of the 1980s include Moravské suburb in Hradec Králové, Vinohrady in Brno, and Jižní Svahy in Zlín.
- 59 Jana Bukačová, Město na sídlišti (A city in a housing estate), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 61–66.
- 60 Lukáš Beran, Fragmenty městského prostoru: střediska obchodu a služeb (Fragments of the urban space: centres of shops and services), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 116–120.
- 61 Pavel Směták, Drobné služby na sídlišti (Minor services on housing estates), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 198–204; Jana Bukačová – Klára Ullmannová, Řemeslo – cihly a dřevo mezi panely (Craftwork – bricks and wood among the prefabs), in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let* 2021, pp. 150–165.
- 62 Ivo Oberstein, Parter základní prvek městské krajiny (The estate landscape as a basic component of the urban fabric), *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 266–267.
- 63 Ivan Hořejší – Milan Klíma, Realizace parteru stavby O6 – Lužiny – Jihozápadní Město v Praze (The estate landscape of building O6 – Lužiny – Southwest City in Prague), *Architektura ČSR XLVII*, 1982, p. 245.
- 64 Rozhovor s Vítězslavou Rothbauerovou (An interview with Vítězslava Rothbauerová), in: Markéta Mráčková – Barbora Šimonová – Viktor Vejvoda, *Legenda o sídlišti*, Praha 2014.
- 65 Jiří Hružá, Redakční beseda [na téma humanizace sídlišť] (An editorial discussion [on the humanisation of housing estates]), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 6, p. 25.
- 66 [kva], Co říká architekt... (What the architect says), *Svobodné slovo*, 14 March 1986.
- 67 Petr Kordovský, Redakční beseda [na téma humanizace sídlišť] (An editorial discussion [on the humanisation of housing estates]), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 6, p. 31.
- 68 Ivo Oberstein, Redakční beseda na téma: výstavba a přestavba městských center (An editorial discussion on the topic: construction and reconstruction of urban centres), *Architektura ČSR XLV*, 1986, p. 305.
- 69 Martin Kotík, *ibid.*, p. 305.
- 70 *Ibid.*
- 71 The 'panel-and-skeleton' system was developed by the Výzkumný a vývojový ústav Stavebních závodů Praha.
- 72 Vladimír Toms, Základní škola v Bohnicích o 24 třídách (The elementary school in Bohnice with 24 classrooms), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 4, p. 53.
- 73 Lubomír Přibyl, Školy pro pražská sídliště (Schools for Prague housing estates), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 4, p. 52.
- 74 Ladislav Sosna, Základní škola v Praze 4, Na Úlehli (The elementary school in Prague 4, Na Úlehli), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 6, p. 265.
- 75 This figure was regularly cited, for example, in the Statistical Yearbooks of the Czechoslovak Socialist Republic.
- 76 Miloš Sádek, Příklad žižkovské školy (The case of the school in Žižkov), *Rudé právo LXVIII*, no. 87, 14 April 1988, p. 5.
- 77 Václav Kasalický, Úvaha nad demolicemi staré pražské architektury: případ žižkovské školy (An essay on the demolition of old Prague architecture: the case of the school in Žižkov), *Rudé právo LXVIII*, no. 72, 26 March 1988, p. 5.
- 78 Rozhovor s Ivo Obersteinem o asanaci Žižkova: Jiří Horský, Praha vlastně do těch panelákových sídlišť vybuchla... (An interview with Ivo Oberstein about the redevelopment of Žižkov: Jiří Horský, Prague has actually exploded into these prefabricated housing estates...), *archiweb.cz*, accessed 7 July 2022.
- 79 Tomáš Brix, Redakční beseda na téma: výstavba a přestavba městských center (An editorial discussion on the topic: the construction and reconstruction of urban centres), *Architektura ČSR XLV*, 1986, p. 304.
- 80 Vlastimil Dohnal, Účel a cesta typisace na úseku zdravotnických

- staveb (The purpose and road to typification/standardisation in the field of healthcare buildings), *Architektura ČSR XIV*, 1955, pp. 145–155.
- 81 Zdeněk Přáda, Dvacet pět let Zdravoprojektu Praha (Twenty-five years of Zdravoprojekt Prague), *Investiční výstavba XXIII*, 1985, no. 12, pp. 409–414.
- 82 Karel Fořtl – Michal Juha, *Zdravotnické stavby* (Healthcare buildings), Praha 2008.
- 83 Věra Čechovská, Čtyřicet let zdravotnických staveb v ČSR (Forty years of healthcare buildings in Czechoslovakia), *Investiční výstavba XXIII*, 1985, nos. 7–8, p. 255.
- 84 František Čermák – Jaroslav Paroubek, Rozvoj zdravotnických a tělovýchovných staveb v ČSSR (The development of healthcare and physical education buildings), *Architektura ČSR XLIV*, 1985, pp. 385–388.
- 85 Eva Poláčková, Otázky pro... (Questions for ...), *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, no. 3, p. 15.
- 86 František Steiner, Dětská lázeňská léčebna v Janských Lázních (Children's spa treatment centre in Janské lázně), *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 414–419.
- 87 Zdeněk Holub, Rekonstrukce lázeňského ústavu Julius Fučík v Teplicích (Renovation of the Julius Fučík), *Architektura ČSR XLIII*, 1983, pp. 213–216.
- 88 Zdeněk Mlynář, *Mráz přichází z Kremle* (The cold comes from the Kremlin), Praha 1990, p. 147.
- 89 Kateřina Houšková – Matyáš Kracík – Anna Schránilová, Nemocnice Na Bulovce a Na Homolce. Přínos 80. let 20. století k architektuře pražských nemocničních areálů (Na Bulovce and Na Homolce hospitals. The 1980s' contribution to Prague's hospital architecture), *Staletá Praha XXXIII*, 2017, no. 1, pp. 94–119.
- 90 Martin Rajniš, Přestavba vily z 20. let na dětské zdravotní středisko Praha (The conversion of a villa from the 1920s into a children's health centre in Prague), *Československý architekt XXXIII*, 1987, no. 8, p. 3.
- 91 See Lenka Kužvartová, Jekly – pestrost v liniích (Jäk profiles – diversity in lines), in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, pp. 102–121.
- 92 Miroslav Jandovský, Rozruch kolem nemocnice (The commotion around the hospital), *Tvorba*, 1990, no. 16, p. 17.
- 93 Ivana Matyášová, Dědictví (Legacy), *Vlasta XLIV*, 1990, no. 30, p. 11.
- 94 Miroslav Jandovský, Rozruch kolem nemocnice (The commotion around the hospital), *Tvorba*, 1990, no. 16, p. 17.
- 95 Otakar Nový, *Architektonická tvorba: 35 let KPÚ Praha* (Architectural work: 35 years of the Regional Design Institute Prague) Praha 1983, unpagued.
- 96 See Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech* (Bridge to the future. A laboratory of socialist modernity in North Bohemia), Praha 2016, p. 218.
- 97 He also expressed the same ideas a year later in the magazine *Architektura ČSR*. For a more detailed analysis of his views see Michaela Janečková, *Kritika a ironie. Československá postmoderní architektura v éře Gustáva Husáka* (Criticism and irony. Czechoslovak postmodern architecture in the era of Gustáv Husák), in: Veronika Rollová – Karolína Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti* (The future is concealed in the present) Praha 2021, pp. 337–345.
- 98 Igor Tomeš, *Metamorfózy sociálního státu v Československu v letech 1956–1989* (Metamorphoses of the welfare state in Czechoslovakia 1956–1989), *Soudobé dějiny XX*, 2013, no. 1–2, p. 86.
- 99 *Ibid*, p. 85.

METRO VÝRAZNÝM ZPŮSOBEM DV

Národní

obč. inženýring

LIVŇUJE POVRCHOVOU DOPRAVU

ni třída B

VB

Socialistická reprezentace, chtěná versus žitá realita

Miroslav Pavel

EN → p. 317

V zemi, kde zítra již znamená včera, balancovala realita na hranici mezi šedou každodenností a proklamovanou zářnou budoucností. Od roku 1948, kdy se moci násilně chopila Komunistická strana Československa, se tato hranice několikrát posunula a proměnila sociálně-kulturní klima a celospolečenskou náladu. Společnost tak byla nucena existovat mezi chtěnou a žitou realitou, které jí (ne)vědomě vnucovala socialistická státní reprezentace.

Architektura se nabízí jako dokonalý nástroj reprezentace státu.¹ Zhmotňuje daný sociokulturní systém a zároveň jej umožňuje „čist“. V centrálně řízené socialistické ekonomice si navíc lze jen stěží představit architekturu zcela nezávislou na politickém uspořádání. Ideovými vztahy mezi architekturou a politickou reprezentací se roku 1985 zabíral filozof Nelson Goodman v esejí *How Buildings Mean* (K významu budov).² Identifikoval čtyři kategorie způsobů, kterými může stavba přenášet politický význam či působit jako jeho symbolické ztvárnění. Na základě doslovnosti ztvárnění představuje první stupeň denotace, druhý exemplifikace, následuje metaforické vyjádření a poslední je zprostředkovaná reference. Všechny mohou existovat samy o sobě, avšak častější jsou jejich kombinace a vzájemné prolínání v různých poměrech. Této kategorizaci odpovídá i postupná transformace československé architektury během socialismu. Prvotní socialistická prezentace se zrcadlila v monofunkčních pomnicích, pamětních deskách a památnících Rudé armády. Hlavní důraz spočíval v denotaci postav válečných hrdinů a revolucionářských vůdců a zároveň v exemplifikaci lokalit

- 1 Podrobněji viz Milena Bartlová (ed.), *Budování státu: reprezentace Československa v umění, architektuře a designu*, Praha 2015; Milena Bartlová (ed.), *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*, Praha 2017; přičemž druhá ze zmíněných publikací se zaměřuje především na první polovinu 20. století. Události po druhé světové válce detailněji viz Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2021; ve které ovšem není věnováno tolik prostoru problematice reprezentace státu. Souvztažnost mezi politickou mocí a architekturou na teoretické úrovni viz Joan Ockman – Mary McLeod – Deborah Berke (eds.), *Architecture Criticism Ideology*, New York 1985; Lawrence J. Vale, *Architecture, Power, and National Identity*, London – New York 2008; obě publikace ovšem nepostihují geopolitické a historické události v Československu mezi lety 1948 a 1989. Všechny zmíněné práce přesto poskytly základní rámec pro tuto kapitolu.
- 2 Nelson Goodman, *How Buildings Mean*, *Critical Inquiry* XI, 1985, č. 4, s. 642–653.

←

Stanice Národní třída na trase B pražského metra • Národní třída station on the B line of the Prague metro system

(archiv ČTK, foto Libor Hajský, 1984)

významných dějinných událostí. Od první poloviny padesátých let se odvížela architektura také k náročnějším úkolům, kdy kromě industriálních staveb vznikaly především v průmyslových oblastech celé nové městské čtvrti. Zde se ve větší míře uplatňovala metaforická vyjádření přenášena skrze české neorenesanční vzory do socialistického realismu. Šedesátá léta pak přinesla tvůrčí uvolnění a odkazy na socialistickou emancipaci, technický pokrok a humanizaci. Režim přitom nikdy nezapomněl na cílené působení. Již během padesátých let vsadil na propagaci skrze kulturu.³ Vlajkovou lodí socialistické reprezentace se staly multifunkční kulturní domy, které měly za primární úkol šířit státní ideologii i do nejmenších obcí a prošly fázemi složitého hledání ideální skladby, stavební technologie a formy.⁴ Jejich výtvarné zpracování výmluvně odráželo politické a technologické proměny země, včetně setrvačnosti už započatých procesů a přetrvávajících rozporů mezi chtěnou a žitou realitou. Ještě během šedesátých let se tak ve výrazu kulturních domů běžně vyskytovaly kombinace socialistického realismu a mezinárodního stylu. Až teprve v sedmdesátých letech se v jejich skladbě a výrazu projevil experiment a modernistická odlehčenost, v osmdesátých letech postupně vytěsněné materiálovou zemitostí. Normalizační plánování a rétorika však zároveň odklonily pozornost k jiným typologiím, které měly reprezentovat režim.

Kodifikace normalizace

Násilné přerušování reformy šedesátých let mělo po roce 1971⁵ za následek nejen návrat ultrakonzervativního křídla KSČ k moci, ale navíc i zbytnění role strany. K označení tohoto období se ujal příznačný termín normalizace, kterou vedení země aplikovalo na veškeré aspekty života v tehdejší Československu. Raná sedmdesátá léta tak v mnohém připomínají politické ovzduší první poloviny padesátých let, avšak s tím rozdílem, že představitelé KSČ si již plně uvědomovali potřebu udržování obchodních kontaktů i se západním blokem a negativní dopad případných soudních procesů na tyto vztahy.⁶ Strana proto přišla s dvojím reprezentačním narativem: jedním určeným pro rezidenty a druhým pro návštěvníky Československa.

S nově kodifikovanou mocí prohloubila strana masivní transformaci společnosti, a to jak ve fyzické, tak etické, či lépe řečeno ideologické rovině. Citelně se tyto snahy projevil ve stavební činnosti a transformaci měst, protože právě architektura představovala významnou spojnici mezi ideovým a hmotným světem. Konkrétně byla během pátého pětiletého hospodářského plánu (1971–1975) zahájena výstavba historicky nejvyššího počtu nových bytových jednotek za období mezi lety 1948 a 1989.⁷ Investicím nahrávaly finanční rezervy vzniklé během skromné

3 Martin Strakoš, *Kulturní domy na Ostravsku v kontextu architektury a umění 20. století: základní kameny společnosti*, Ostrava 2012.

4 Alexandra Hoffmannová, Kam za kulturou? in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 185.

5 Ve dnech 25.–29. května 1971 proběhl XIV. sjezd KSČ, který kromě jiného legitimizoval vpád vojsk Varšavské smlouvy.

6 Jan Rychlík, *Československo v období socialismu 1945–1989*, Praha 2020, s. 291.

7 Statisticky vrcholil v roce 1975 a dále, viz Karolina Jirkalová, Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let, in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, s. 405.

výdajové politiky předchozí pětiletky a první pozitivní dopady Šikovy ekonomické reformy, bohužel ukončené právě s nástupem normalizace.⁸ Zatímco v předchozích dekádách zasahovaly stavební aktivity spíše okraje měst, sedmdesátá a osmdesátá léta symbolizuje odvážné zakusování se do samotných historických jader. Svérázné asanace se vyhnuly v podstatě pouze městům, ve kterých stát vyhlásil městskou památkovou rezervaci na základě památkového zákona z roku 1958. Experimenty a vývoj konstrukčních soustav na dlouho víceméně ustrnuly a rokem 1972 se začaly používat již jen zavedené a ověřené typové soustavy, od roku 1974 doplněné o dánský systém Larsen-Nielsen. Strana zároveň usilovala o maximální efektivitu výstavby, neboť *„plnění kvantitativních úkolů se stalo po osvobození nejvýznamnějším nástrojem socialistických proměn – nezbytností z hlediska dosažení celospolečensky účinných výsledků v ČSSR“*.⁹ Důraz na kvantitu si rychle začal vybírat svou daň v oblasti kvality. Výstavbu širokým masám lze v tomto kontextu považovat za úlitbu a odvedení pozornosti po proběhlých násilnostech a čistkách mezi aktéry Pražského jara, které strana potřebovala ospravedlnit a zabránit jakýmkoliv dalším pokusům či jen naladění na změny.

Počátek normalizace rozhodně nelze nazvat dobou sebereflexe, naopak, znamenala silný projev asertivity. Repetitivní architektura rozlehlých sídlišť potřebovala svůj symbolický i fyzický protipól – novodobé dominanty, které by reprezentovaly úspěšnost socialistické cesty a podtrhly význam KSČ.¹⁰ Během páté pětiletky se tak začalo zcela otevřeně hovořit o potřebě výstavby administrativního zázemí pro Komunistickou stranu Československa, které do té doby obývalo provizorní prostory znárodněných objektů. Mezi státem a stranou byla proto roku 1971 podepsána smlouva o finanční podpoře zásadního politického úkolu. Sekretariáty KSČ se měly stát ohniskem „normalizovaného“ sociálního, kulturního a především stranického života, měly uspokojit materiální potřeby strany a zároveň vnést nepřehlédnutelný otisk nového směřování do klíčových míst osídlení. Stranické výbory přitom de facto cíleně přebraly funkci a význam kulturních domů.

Normalizační snaha o zviditelnění úlohy strany a její stabilizační role prostřednictvím okázalých sídel paradoxně přinesla definitivní rezignaci na původně deklarovaný cíl formování rovnostářské společnosti. Namísto nabízejícího se využití ohnisek nově budovaných sídlišť totiž představitelé strany zvolili ostentativní zasazení ústředí do nejstarší zástavby (např. Okresní výbor KSČ Klatovy, Vladimír Belšán, Miloslav Sýkora, Oldřich Hrdý, 1973–1975; Okresní výbor KSČ Domažlice, Petr Leitl, Miloslav Sýkora, 1986–1991) nebo aspoň do jejího těsného sousedství (např. Okresní výbor KSČ Prachatice, Bohumil Böhm, 1963–1976). Běžný občan tak zůstal izolován na sídlišti v ryze kvantitativně orientovaném prostředí,

8 Roku 1963 pověřila vláda ekonoma Otu Šika vytvořením reformy. Ten o ní uvažoval už od roku 1961 a na pozadí uvolněných poměrů hledal inspiraci i na Západě. Přes počáteční odpor konzervativního křídla KSČ se podařilo roku 1964 koncept reformy přijmout.

9 Otakar Nový, Úvaha nad obnovou ideové úlohy architektury, *Architektura ČSR XXXV*, 1976, s. 194–195, zde s. 194.

10 Ibidem.

formovaném vysloveně rovnostářskou metodou unifikace a prefabrikace (v situování existují i výjimky, např. původně Okresní národní výbor, ale nakonec Okresní výbor KSČ Kladno, Václav Hlinský, Otakar Jurenka, Jiří Náhlík, 1962–1987). Naopak historická centra získala další dominantu, která stejně jako gotický chrám, renesanční radnice nebo funkcionalistický obchodní dům zrcadlila svou dobu. Teprve tehdy se naplno vyjevila skutečná podstata deklarovaného záměru, protože „socialistická architektura jakožto historicky srovnatelná kategorie nemohla předběhnout zrození socialistické společnosti“.¹¹

Ostatně časová souslednost tvořila významný podpůrný prvek v příběhu zrodu rovnostářské komunistické společnosti. Překážkou jí však byla ahistoričnost, respektive výklad dějin prostřednictvím selektivní evoluce, který principiálně odmítal některá dějinná období (nejčitelněji éru první republiky), kulturní kořeny (nejvýrazněji křesťanství) nebo subkultury (nejvíce tělovýchovnou jednotu Sokol). Cílem bylo vytvoření takového narativu, který prokáže nezpochybnitelnou a přirozenou cestu k jediné správné socialistické, potažmo komunistické společnosti od pradávny minulosti po současnost.¹² Celistvá prezentace takto složitých konstrukcí by byla pro účely propagace zbytečně komplikovaná a nerealizovatelná. Proto se komunikace strany uchýlila k bezpřívlastkové minulosti. Názorným příkladem tohoto jevu jsou oficiální fotografické publikace vydávané v režii státu, které se zřetelně a nepokrytě věnovaly pečlivě moderovanému výběru kulturního a přírodního dědictví regionu nebo města, případně jen specifickým typologiím souvisejícím s „politicky atraktivní“ stavební činností státu (např. vodní díla, dálnice, vojenské stavby a další). Základní narativ spočíval v zobrazování budovatelské přítomnosti v těsném sousedství familiární minulosti či typické malebnosti.¹³ Zatímco minulost v propagačních publikacích autoři zpravidla blíže nespecifikovali či vytrhli z kontextu, neboť pro jejich účely stačilo její prosté stáří a snadno uchopitelná identita „domova“, současnost už artikulovali zcela zřetelně. Cílem bylo představit přítomnost jako přirozenou součást a plynulé vyústění minulosti, které stejně logicky musí vést i k blahobytné budoucnosti. Strana proto zřejmě považovala za nezbytné zanechat výraznou stopu mezi historickou zástavbou. Hlavní roli pro ni nehrála vizuální či umělecká stránka architektury, ale čistě její faktická přítomnost.

Kvalita z dovozu a obraz v zahraničí

Vulgarizace architektury na spotřební produkt měla fatální vliv na její kvalitu. Centrálně řízené hospodářství, které usilovalo o ovládnutí veškerých aspektů výrobních a spotřebních procesů, totiž v důsledku vytvářelo také zbytečně velkou byrokracii a složité sítě neformálních vztahů. Ušetřena nezůstala ani architektonicko-stavební produkce.

11 Ibidem, zde s. 195.

12 Například Sokolské sloty vzniklé ve druhé polovině 19. století byly nahrazeny Spartakiádami, svým názvem odkazujícími k povstání vykořisťované skupiny obyvatelstva ve starověkém Římě, stejně jako ničivé husitské války představovaly hrdinské činy.

13 Petr Gibas – Blanka Nyklová, Socialistické průmyslové město ve fotografii: dva pohledy na proměny ideologické konstrukce, in: Milena Bartlová (ed.), *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*, Praha 2017, s. 173.

Nová scéna Národního divadla v Praze
The New Stage of the National Theatre in Prague

Karel Prager, Pavel Kupka ad., 1976–1983

Komunistická strana ráda využívala velké národní momenty a odkazy z minulosti ke zdůraznění přítomnosti. Znovuotevření Národního divadla v roce 1983, po sedmileté generální rekonstrukci, společně s představením novostavby Nové scény, restaurační a provozní budovy se proto zákonitě konalo za účasti nejvyšších stranických a státních činitelů. Zatímco původní budova Národního divadla se otevírala operou *Libuše* a projevem generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR Gustáva Husáka, na prknech Nové scény byl k vidění Strakonický dudák a předseda vlády ČSR Josef Korčák. ● The Communist Party liked to make use of big national moments and references to the past to place a focus on the present. The re-opening of the National Theatre in 1983, after seven years of general renovations, and the unveiling of the new building of the theatre's New Stage therefore necessarily took place with top-ranking Party and state officials in attendance. While the restored historic building of the National Theatre opened with a production of the opera *Libuše* and a speech from the General Secretary of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party and President of the Czechoslovak Socialist Republic Gustáv Husák, the New Stage hosted a production of the *Piper of Strakonice* and the Prime Minister of Czech Socialist Republic Josef Korčák.

(archiv ČTK, foto Zuzana Humpálová, 1983)

Palác kultury v Praze (dnes Kongresové centrum Praha)
The Palace of Culture in Prague (now the Congress Centre Prague)

Jaroslav Mayer, Antonín Vaněk ad., 1976–1981

Multifunkční objekty paláců kultury sloužily v zemích bývalého sovětského bloku ke kulturním akcím a sjezdům komunistické strany (Varšava, 1955; Tírana, 1963; Drážďany, 1969; Východní Berlín, 1976; Bratislava, 1981; Sofie, 1981; Praha, 1981). Objednateli a účelu odpovídala jednak velikost objektů, které se staly dominantou místa (města) a jednak technicko-materiálové řešení, které odráželo poslední výtvarné vymoženosti v oboru. Na fotografii generální tajemník ÚV KSČ a prezident ČSSR Gustáv Husák stíhá pásku při slavnostním otevření Paláce dne 2. dubna 1981. ● In the countries of the former Eastern Block, multifunctional palace of culture buildings were used as sites of cultural events and Communist Party congresses (Warsaw, 1955; Tírana, 1963; Dresden, 1969; East Berlin, 1976; Bratislava, 1981; Sophia, 1981; Prague, 1981). The buildings were a reflection of their purpose and who commissioned both in terms of their size, as they were the dominant structures in their cities, and in terms of their technical and material design, which drew on the latest developments in the field. The photograph shows the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia and President of the Czechoslovak Socialist Republic Gustáv Husák cutting the ribbon to officially open the Palace of Culture in Prague on 2 April 1981.

(archiv ČTK, foto Jiří Kruliš)

Pražské metro, stanice Jiřího z Poděbrad
The Prague metro system, Jiřího z Poděbrad station
 Anna Hübschmannová, Václav Řežáb, 1980

Stejně jako ve většině zemí východního bloku je pražská podzemní dráha tzv. „těžkým“ metrem sovětského typu s uměleckou výzdobou podporující ideologické cíle komunistické strany. Na fotografii je zachyceno slavnostní zahájení provozu úseku A2 (Náměstí Míru – Želivského) ve vestibulu stanice Jiřího z Poděbrad 19. prosince 1980. V popředí diskutují (zleva) generální ředitel Dopravních podniků hlavního města Prahy Mikuláš Lacek, člen předsednictva ÚV KSČ a vedoucí tajemník MV KSČ v Praze Antonín Kapek a pražský primátor a předseda vládní komise pro uvádění tras metra do provozu Zdeněk Zuska. Dále se zúčastnili také ministři vlády ČSR a jako host velvyslanec SSSR Alexandr Botvin. ● Like in most Eastern Block countries, the Prague underground line was a Soviet-type 'heavy-rail' metro system that was filled with artistic decorations promoting the ideological goals of the Communist Party. The photograph shows the ceremony launching services on the A2 section (Náměstí Míru – Želivského stations) that was held in Jiřího z Poděbrad station on 19 December 1980. In the foreground (on the left) the General Director of the City of Prague Transit Company Mikuláš Lacek is talking to Antonín Kapek, a member of the board of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia and the chief secretary of the City Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Prague, and Zdeněk Zuska, the mayor of Prague and chair of the Government Commission for introducing the metro lines into services. Ministers from the government of Czechoslovakia were also in attendance and the Ambassador of the USSR Alexandr Botvin was present as a guest.

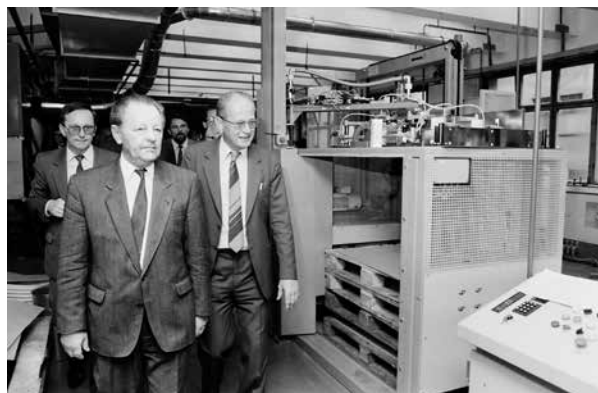
(archiv ČTK, autor neznámý)

Dálnice D1 v Československu
The D1 highway in Czechoslovakia
 Kolektiv autorů, 1967–1980

Mezi lety 1967 a 1971 stát vybudoval první souvislý dálniční úsek mezi Prahou a Mirošovicemi. Propojit Prahu, Brno a Bratislavu se podařilo roku 1980. Na snímku slavnostní přestřižení pásky místopředsedou federální vlády Jánem Gregorem dne 12. července 1971, kdy byl zahájen provoz na vůbec prvním úseku dálnice. Tempo výstavby se razantně zrychlilo po XV. sjezdu KSČ roku 1976. ● Between 1967 and 1971 the state built the first continuous section of a new motorway running between Prague and Mirošovice. Construction of the motorway connecting Prague, Brno, and Bratislava was completed in 1980. The photograph shows Deputy Prime Minister of the Federal Government Ján Gregor at the ribbon-cutting ceremony on 12 July 1971, when the first section of the motorway came into operation. The pace of construction increased significantly after the 15th congress of the Communist Party of Czechoslovakia in 1976.

(archiv ČTK, foto Jan Bárta)

**Městský výbor KSČ v Brně
(dnes Poliklinika Bílý dům)
City Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in
Brno (now the Bílý dům / White House Polyclinic)**

Miroslav Spurný, František Jakubec, 1974–1976

Navzdory představě, že architekt si vybíral i svého výtvarníka ke spolupráci, bylo výtvarné umění pro stranická sídla často dodáno až ex post. Oblíbeným a stále opakujícím se motivem byla socha Klementa Gottwalda. Na fotografii je zachyceno odhalení pomníku dne 17. června při příležitosti 35. výročí Gottwaldova zvolení prezidentem ČSR. Slavnostního aktu se zúčastnili mimo jiné i člen předsednictva ÚV KSČ a předseda vlády ČSR Josef Korčák. Bronzová plastika Klementa Gottwalda v nadživotní velikosti je dílem sochaře Františka Navrátila. ● Despite the notion that architects were able to choose the artists they wanted to work with, the artwork for Party headquarters was often added ex post. Sculptures of Klement Gottwald were a popular and recurring motif. The photograph shows the unveiling of a monument on 17 June to mark the 35th anniversary of Gottwald being appointed President of Czechoslovakia. Those present at this ceremony included the chair of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia and Czech Prime Minister Josef Korčák. The larger-than-life-size bronze sculpture of Klement Gottwald was created by sculptor František Navrátil.

(archiv ČTK, foto Vít Korčák)

**Vydavatelství a tiskárna Rudé právo v Praze
Rudé právo publisher and press building in Prague**

Jaroslav Hošek, 1982–1989

Osmdesátá léta dala v architektuře vzniknout největším a nejnákladnějším stavebním počínům. Jedním z nich bylo i dokončení budovy Rudého práva. Deník vycházel s průměrným nákladem dva miliony výtisků, a patřil tak k nejdůležitějším propagačním nástrojům Komunistické strany Československa. Generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš navštívil novou budovu 21. září 1989, v Den tisku, rozhlasu a televize. Ačkoliv se pro objekt ujal název Rudé právo, nacházely se v něm mj. redakce *Večerní Prahy*, *Svobody* a týdeníku *Tribuna*. Plasticky výrazně tvarovaný a kompozičně unikátní objekt byl roku 2012 zdemolován novým majitelem, finanční společností Penta Investments. ● The 1980s saw the creation of the biggest and costliest building projects in the field of architecture. One of them was the completion of the construction of the Rudé právo building. *Rudé právo* daily newspaper had an average print run of two million copies and was one of the most important instruments of Communist Party propaganda in Czechoslovakia. The General Secretary of the Central Committee of the Communist Party Miloš Jakeš visited the new building on 21 September 1989, Press, Radio, and Television Day. Although the building took the name of *Rudé právo*, the building was also home to the editorial offices of the newspapers *Večerní Praha* (Prague evening news) and *Svoboda* (Freedom) and the weekly *Tribuna* (Tribune). This building, with its moulded forms and unique composition, was demolished in 2012 by its new owner, the financial firm Penta Investments.

(archiv ČTK, foto Jiří Kruliš)

Hotel Atrium Praha (dnes Hilton Prague)
Hotel Atrium Praha (now the Hilton Prague Hotel)

Stanislav Franc, Vladimír Fencel, Jan Nováček, Jan Šesták, Jiří Merger, 1979–1991

Hotel Atrium, dnes Hilton, si objednal národní podnik Čedok. Největší hotel v tehdejším Československu měl sloužit zahraniční a prominentní klientele. V rámci zahraniční spolupráce se společností CBC Paris byl projekt dokončen roku 1991. Hlavní město Praha, které se po revoluci stalo jeho vlastníkem, získalo od společnosti CBC Paris navíc i 600 milionů franků na opravu Obecního domu. Ačkoliv inspiraci představovala architektura francouzské čtvrti La Défense, do interiéru se dostaly i hravé prvky (postmoderního) českého regionalismu, jako například v interiéru restaurace Morava. ● Hotel Atrium, now the Hilton Hotel, was commissioned by the Čedok national enterprise. The biggest hotel in Czechoslovakia at the time, it was intended for prominent figures and foreign guests. Built in cooperation with CBC Paris, the project was completed in 1991. The City of Prague, which became the owner of the hotel after the revolution in 1989, obtained 600 million francs from CBC Paris to carry out renovations on the Municipal House. Although it was inspired by the architecture of Paris's La Défense district, playful features of (postmodern) Czech regionalism appear in the hotel's interior – for example, inside the Morava restaurant.

(archiv ČTK, foto Petr Matička, 1991)

Interhotel Panorama
Interhotel Panorama

Alois Semela, Vlado Alujević, František Antl, 1979–1983

Omezenost československého stavebního trhu si vyžádala najímání firem a technologií ze zahraničí. Na pražské pankrácké pláni vyrostly vedle sebe dva symboly normalizace a vůbec jedny z prvních výškových budov u nás. Podnik zahraničního obchodu Motokov (Zdeněk Kuna, Zdeněk Stupka, Olivier Honke-Houfek, Milan Valenta, Jaroslav Zdražil, 1975–1977), který se týčí do výšky 104 metrů, pomáhala vystavět italská společnost Feal. O poznání nižší Interhotel Panorama se 79 výškovými metry realizovaly roku 1983 firmy z Jugoslávie. ● The limitations of the Czechoslovak construction market meant that it was sometimes necessary to hire firms and technology from abroad. Two symbols of modernisation built next to each other on Pankrác Plain in Prague were the first skyscrapers ever built in the country. The Motokov foreign trade enterprise (Zdeněk Kuna, Zdeněk Stupka, Olivier Honke-Houfek, Milan Valenta, Jaroslav Zdražil, 1975–1977), which reaches a height of 104 metres, was built with the help of the Italian company Feal. The Interhotel Panorama, which is just much shorter at a height of 79 metres, was built in 1983 by construction companies from Yugoslavia.

(archiv ČTK, foto Jiří Finda, 1983)

Hotel Praha

Jaroslav Paroubek, Arnošt Navrátil, Radek Černý, Jan Sedláček, Stanislav Libenský, Zbyněk Hřivnáč, Štěpán Kotrba, Milan Rejchl, 1975–1981

Ubytovací zařízení národní sítě Interhotelů nabízely služby a servis západního charakteru. Zcela výjimečné postavení pak měl Hotel Praha otevřený roku 1981. Díky autorskému architektonickému řešení, nákladným materiálům a uměleckým prvkům hotel představoval vrchol tehdejší architektonicko-stavební produkce. Komunistická strana si jej nechala vystavit po potřeby ubytování nejvyšších státních představitelů, proto se i jeho otevření obešlo bez větší propagace. Roku 2014 jej nechal zdemolovat nový vlastník, podnikatel Petr Kellner. ● The national Interhotel network of accommodation facilities offered Western-style services. Hotel Praha, which opened in 1981, occupied an altogether exceptional position. With its original architectural design, expensive materials, and artistic features, the hotel represented the high point of architectural and construction work at the time. The Communist Party had it built to provide accommodation for high-ranking state officials, and thus there was no significant propaganda consequently accompanying its opening. It was demolished in 2014 by its new owner, businessman Petr Kellner. (archiv ČTK, foto Michal Kalina, 1990)

Státní projektové ústavy, dodavatelské podniky a úředníci v roli zadavatele sváděli boje uvnitř normalizačního ringu jak navzájem, tak sami se sebou. Komunistická vize racionálních, automatizovaných výrobních procesů v sedmdesátých a osmdesátých letech nabírala na sídlišťích až strastiplnou podobu. Tenkou hranicí mezi úspěchem a selháním se stal zejména lidský faktor. Nastal v jistém smyslu paradox. Pokud „v socialistické společnosti je poprvé architektura povolána k tomu, aby cílevědomě a záměrně vyjadřovala a potvrzovala ideové obsahy žádoucí z hlediska všech členů společnosti“¹⁴ ale samotný systém není schopen architekturu zajistit potřebné zázemí ke kvalitnímu růstu, zůstal tento úkol na bedrech tvůrců. Kreativní architekti, kteří odmítli být pouhými inženýry, se snažili svými řešeními alternovat stát, překonat limitující faktory socialistických procesů financování a výroby, aby docílili kýžené umělecké, funkční, stavební a v neposlední řadě ideové formy.¹⁵ Zůstane otázkou, zda by režim dosáhl takových výsledků, kdyby mu architekti z povinnosti, ale i z podstaty své umanutosti nesloužili.

Strana si přitom dobře uvědomovala limity centrálního řízení. Zastavení reformy Pražského jara se začalo negativně projevat už během šestého pětiletého hospodářského plánu (1976–1980). Finanční rezervy se vyčerpaly během jediné pětiletky a světová ropná krize navíc zdražovala vstupní komodity. Stavební sektor nebyl schopen plnit vytyčené úkoly. Jenže zatímco západní blok již hledal nejen ekonomické, ale také ekologické alternativy k dosavadnímu fungování, východní blok včetně Československa pokračoval v rozvoji těžkého průmyslu a plánované ekonomice jakožto odrazu vlivových sítí jednotlivých rezortů.¹⁶

Primární pilíř vnitrostátní prezentace tvořilo zajištění základních potřeb na standardizované úrovni, jež aspoň imitovala západní prvky konzumu. Naproti tomu prezentace vůči zahraničí usilovala o vytvoření iluze vzkvétajícího socialistického ráje srovnatelného se samotným Západem, či jej dokonce překonávajícího. Proto i stavby s mezinárodním přesahem musely vykazovat odpovídající charakteristiky. Nedostatky tuzemského stavebního sektoru, které představovala materialita, technologie a délka výstavby, vyřešila strana najímáním firem a licencováním technologií ze zahraničí (jak dokládají především pražské budovy podniků zahraničního obchodu nebo zdravotnické a hotelové stavby). Prezentace východního snu tak mnohdy paradoxně využívala prvky západní reality.

Velmi důležitou roli v ideologickém působení sehráli přijíždějící turisté či zahraniční delegace. Primární motivací k podpoře cestovního ruchu ze západního bloku bylo získání valut a u příchozích ze zemí RVHP pak povzbuzování sounáležitosti k bloku socialistických zemí.¹⁷ Těmto cílům odpovídaly i odlišné prostředky používané při prezentaci. Zatímco pro občany Československa stavěla strana komunikační strategii na kombinaci malebné a národní historie na

14 Kamil Dvořák – Radomíra Sedláková, *Zásady a kritéria ideovosti architektury, Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 1, s. 90.

15 Více viz Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021.

16 Karolina Jirkalová, *Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let*, in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, s. 409.

straně jedné a sociálních jistot na straně druhé, u zahraničních návštěv upřednostňovala kulturní tradici a technologickou konkurenceschopnost. Názorný příklad představují propagační publikace *For You from Czechoslovakia* (Z Československa pro vás) vydávané mezi lety 1961 a 1991. Vedle zjednodušeného exkurzu do minulosti obsahovaly časopisy především nabídky československých výrobků: od autorského umění přes rukodělné produkty a módu až po výběrové spotřební zboží.

Soudobá architektura si cestu na stránky propagačních materiálů nenašla, ve své valné většině totiž nenabízela přímý zdroj valut. Socialistická reprezentace ji naopak používala jako fyzický nástroj. Vlna znárodnování se po roce 1948 totiž nevyhnula ani turistickému ruchu. Pod správou státu tehdy přešla nejen největší tuzemská cestovní kancelář Čedok, ale také všechna ubytovací zařízení,¹⁸ jejichž význam vzrostl se systémovou kritikou zavedených pořádků z úst Nikity Chruščova v roce 1956, po které se země v rámci tehdejších možností otevřela Západu. Úroveň hotelových a restauračních služeb však povětšinou neodpovídala běžnému západnímu standardu, což ohrožovalo obraz, který by si turisté mohli ze země odnášet. Stát proto systémově oddělil služby, a v důsledku i architekturu, pro tuzemskou a zahraniční klientelu. Pro rezidenty vyhradil ozdravovny, ubytovny, horské chaty a rekreační podniková zařízení, které provozovaly odborové organizace ROH, SSM nebo tuzemské cestovní kanceláře Rekrea, Sporturist a Autoturist.¹⁹ A pro zahraniční klientelu vznikla celorepubliková síť nejluxusnějších ubytovacích zařízení s názvem Interhotel, spravovaná Čedokem. S jejich výstavbou, pokud se nejednalo o znárodněný objekt, se započalo již v šedesátých letech a pokračovalo až do závěru osmdesátých let. Interhotely, sdružené po západním vzoru do sítě, tvořily výkladní skříň režimu (např. Interhotel Bohemia v Ústí nad Labem, Gustav Brix, 1968). Z celistvého uchopení jejich architektury se však postupně pozornost přesouvala především na interiérové řešení, které mohlo vizuálně více zapůsobit a jehož realizace nebyla tolik finančně a technologicky náročná. V interiéru mohla být navíc uplatněna četná umělecká díla a tím prezentována režimem oblíbená kulturní identita, založená zejména na světové proslulosti tuzemského autorského skla a textilu (např. Interhotel Labe v Pardubicích, Miroslav Řepa, Lubomír Driml, 1980–1985; hotel Gomel v Českých Budějovicích, Jaroslav Škarda, Jan Benda, Libor Erban, 1978–1982; nebo hotel Vladimír v Ústí nad Labem, Rudolf Berger, Zdeněk Havlík, Miroslav Novák, 1982–1986). Od druhé poloviny sedmdesátých let se k realizaci těchto objektů dostaly i zahraniční firmy, neboť možnosti tuzemského stavebního průmyslu se postupně zhoršovaly (např. Interhotel Panorama v Praze, Alois Semela, Vlado Alujević, František Antl, 1979–1983; hotel Forum v Praze, Jan Trávníček ad., 1982–1988). Významnou roli jak v tuzemském, tak zahraničním

17 Eliška Řezníčková, *Českoslovenští průvodci cestovního ruchu a jejich role ve společnosti v období tzv. normalizace* (diplomní práce), FHS UK v Praze, 2016, s. 29.

18 Ibidem, s. 22.

19 Ibidem, s. 32.

turistickém ruchu a jeho ideologickém zhodnocení sehrálo také dokončení dálničního spojení Praha–Brno–Bratislava roku 1980, které nejen urychlilo cesty napříč federací, ale mělo vliv dokonce i na omezení vnitrostátní letecké dopravy.

Největší a nejdražší, nebo skromný a mnohovýznamový?

Nečekanou determinantou osmdesátých let se stala pomalu se rodící občanská společnost. Ke slovu se dostala generace nezatížená prožitky války a skromnými padesátými lety. Spolu s jejím vstupem do dospělosti se objevily zcela nové požadavky na kvalitu, množství a úroveň dostupných produktů. Zatímco v zemích mimo mocenský a ideologický dosah Moskvy docházelo již k přehodnocení poválečných vizí a dosažených výsledků architektury, zbytnělý a deformovaný stavební sektor Československa chrlil unifikované prefabrikáty, aby naplno vytížil výrobní linky ze sedmdesátých let. Naplnily se tím dvě vize zároveň. Stát ve své podstatě konečně dosáhl úrovně strojové velkovýroby potřebné k zavedení komunismu.²⁰ Problém však spočíval v estetice a kvalitě provedení, neboť se i přes veškeré snahy stále jednalo o více jak 30 let starou (zastaralou) technologii.²¹ Což je symptomatické, neboť se lze domnívat, že „výrobní procesy implikují institucionální změny“,²² ke kterým očividně nedošlo, a „to, jak bude architektura působit, není jen dílem architektů, ale všech fází výroby“.²³ Nůžky mezi chtěnou a žitou realitou se rozevíraly, stejně jako mezi vedením země a jejími obyvateli. Přesto, nebo právě proto, že se nespokojenost veřejnosti stupňovala, strana pokračovala ve výstavbě vlastních sekretariátů symbolizujících její moc (Krajský výbor KSČ Ústí nad Labem, Rudolf Berger, Míša Hejduk, 1983–1985), byly dokončovány nejprestižnější zakázky (hotel Praha v Praze, Jaroslav Paroubek, Arnošt Navrátil, Radek Černý, Jan Sedláček ad., 1971–1981) a exponované stavby (úsek I.B pražského metra, Evžen Kyllar ad., 1979–1985; Nová scéna Národního divadla, Pavel Kupka, Karel Prager ad., 1977–1983; Palác kultury, Jaroslav Mayer, Vladimír Ustohal, Antonín Vaněk, Josef Karlík ad., 1975–1981). Možná právě i nabubřelost, okázalá exkluzivita a mimořádná kvalita provedení těchto režimem protežovaných staveb vedla k tomu, že veřejnost ze selhání soudobé architektury nevinila systém centrálního řízení, ale spíše tvůrce.

Během osmého a posledního pětiletého hospodářského plánu (1986–1990) již na pozadí exkluzivní produkce režimních staveb slabá úroveň kvantitativně uchopených sídlišť nepředstavovala tabu; téma se běžně objevovalo v médiích, stejně jako kritika dezolátního stavu historických center. Strana proto opatrně počítala v rámci aktuální pětiletky i s modernizacemi, rekonstrukcemi a širší podporou individuální výstavby, která ovšem měla stát především na užití

20 Petr Roubal, Pestrost panelové šedi, *Soudobé dějiny* XVI, 2019, č. 4, s. 594–597.

21 Karolina Jirkalová, Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let, in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, s. 433.

22 Mary McLeod, Od postmodernismu k dekonstruktivismu: architektura a politika v éře Ronalda Reagana, in: Monika Mitášová (ed.), *Oxymorón & pleonasmus: texty kritické a projektivní teorie architektury*, přel. Jana Tichá, Praha 2011, s. 110.

23 Kamil Dvořák – Radomíra Sedláková, *Zásady a kritéria ideovosti architektury*, *Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 1, s. 93.

typizovaných produktů zprůmyslněného stavebnictví.²⁴ Závan naděje představovalo vládní usnesení z roku 1988, které požadovalo urychlit přechod k racionálnějším konstrukčním systémům a rozšířit základní sortiment prvků.²⁵ Na jejich širší uplatnění však už nedošlo.

V dobové prezentaci architektury lze osmdesátá léta charakterizovat zaužívanými termíny *humanizace* a *individuální přístup*, které se dostávaly do ostrého rozporu s převládající setrvačností každodenní reality. Socialistické stavebnictví se totiž při aplikaci nových myšlenek a reformem (perestrojky) drželo ověřených postupů a schémat ze sedmdesátých let. Ostatně neadekvátně dlouhé časové prodlevy mezi studií a výstavbou byly v nedostatkové ekonomice státního socialismu příznačné. Poslední pětiletka tak probíhala ve znamení dokončování stranických ústředí KSČ, z nichž mnohá ani završena nebyla (Okresní výbor KSČ Domažlice, Petr Leitl, Miloslav Sýkora, 1986–1991; Okresní výbor KSČ Tábor, Naděžda a Antonín Dvořákovi, 1986–1994; Krajský výbor KSČ Ostrava, Evžen Kuba, 1989), luxusních hotelů západního stříhu (např. Středisko mezinárodního obchodu, resp. hotel Atrium Praha a po roce 1989 Hilton, Stanislav Franc, Vladimír Fencel, Jan Nováček, Jan Šesták, Jiří Merger, 1979–1991) a dalších výrazných struktur (Redakční budova a tiskárna Rudého Práva v Praze, Jaroslav Hošek, 1980–1989; Žižkovská televizní věž v Praze, Václav Aulický, Jiří Kozák, Alex Bém, 1985–1992).

Zajímavým, a ve své podstatě podvratným fenoménem (i přestože naplňoval režimní proklamace o humanizaci) se naopak ukázaly nenápadné intervence na sídlištích a drobná architektura. Vývoj vinou centrálního plánování stagnoval a chybějící materiální zázemí jen málokdy umožnilo transformaci architektury do plnohodnotné postmoderny, jako se tomu dělo za železnou oponou (ve stejném narativu odklonu od technokratického modernismu). Architekti improvizovali, aby docílili revidovaného výrazu a návratu téměř zapomenutého detailu (např. Společenské a kulturní středisko na Kudlově, Jiří Gebrian, Karel Havliš, 1976–1980; Odborné učiliště v Benešově, Josef Pleskot, 1984–1989; parter a vybavenost Jihozápadního Města v Praze, Ivo Oberstein a kol., 1978–1991). Mimetismem inspirovaným v západní architektuře a použitím archetypálních prvků tvůrci usilovali o vyvolání lapidárních, ale důležitých asociací – svobody a individuality.

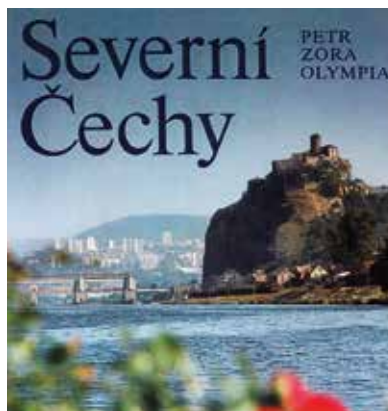
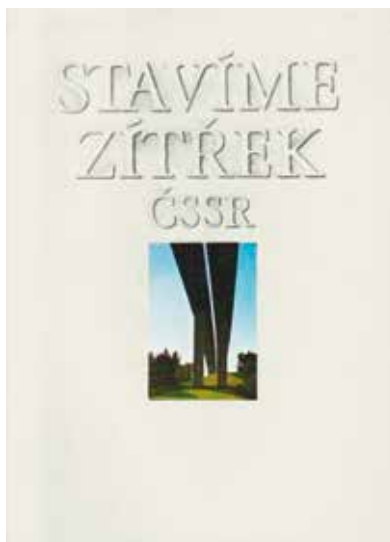
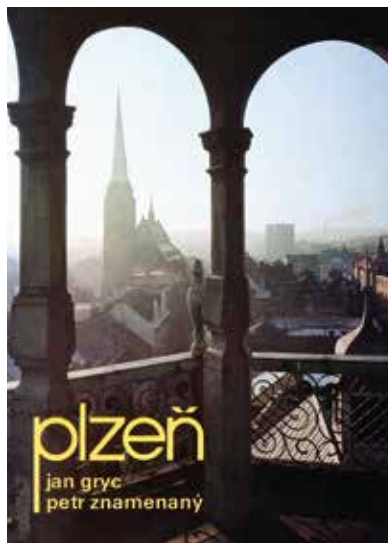
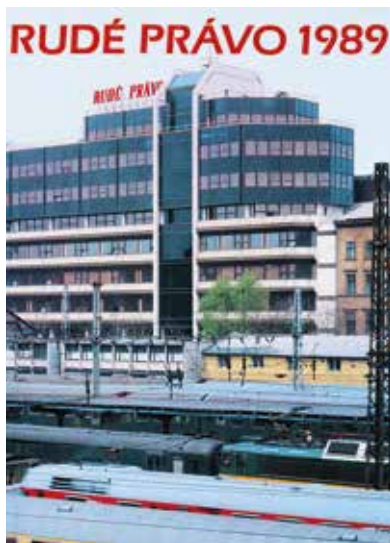
Na sklonku režimu tak vedle sebe paralelně koexistovaly dva světy – exkluzivní, s politicky exponovanou reprezentativní architekturou a každodenní uniformní panelovou výstavbou, a druhý, náhodně roztroušený, protože osobně angažovaný s nativním výrazem, jenž ve stínu státní propagace představoval ve své podstatě (ne)chtěné, ale o to skutečnější „*subversivní pokusy o rehabilitaci kulturních významů v architektuře*“.²⁶

24 Karolina Jirkalová, Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let, in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, s. 449.

25 Ibidem, s. 441.

26 Miroslav Pavel, rozhovor s teoretickou a historičkou architektury Janou Tichou, Praha 25. 4. 2022.

Úskalí vládnutí Komunistické strany Československa – v sedmdesátých a osmdesátých letech zvlášť zřetelné – představovala neschopnost rozlišovat mezi teoretickou a praktickou rovinou a připustit si z toho plynoucí limity. Výsledkem se stalo zdvojené vnímání rozdělené na chtěnou a žitou realitu. Rozpolcenost způsobovala očekávání, které systém v očích obyvatel nebo strany vyvolával, ale nenaplňoval. Architektura dostala svízelnou úlohu. Jako umění, které je bytostně závislé na politické reprezentaci a na materiálně technické základně, ale zároveň vychází z tvůrčí, svobodné vůle člověka, musela balancovat na hranici reality a fikce. Přirozená kulturní a sociální evoluce měla být nahrazena umělým konstruktem všespásného „inženýrství“, avšak pokud pojmáme kulturu jako jev sui generis, nelze její kreativní a přirozenou živelnost potlačit. Pokud ji tedy neodsoudíme do naprosté izolace. Architektura sice představuje materiální projev systému, avšak zároveň je i jeho hybatelem. Snad i díky tvůrcům, kteří zároveň vytvářeli konstrukt socialistické architektury, a zároveň jej nahlodávali svými pochybnostmi a smělymi vizemi, nakonec neudržitelný režim padl.

Přebaly knih *Rudé Právo 1989*, *Plzeň*, *Stavíme zítřek ČSSR*, *Severní Čechy*
The covers of the books *Rudé Právo 1989* (Red Truth 1989), *Plzeň* (Pilsen), *Stavíme zítřek ČSSR* (We're Building Tomorrow in Czechoslovakia), *Severní Čechy* (Northern Bohemia)

1989, 1976, 1981, 1985

Vlastivědné propagační publikace na titulní straně primárně sázely na malebnost a pocit domoviny. Teprve uvnitř se odehrával příběh socialistické výstavby na pozadí československé krajiny a významných dějinných událostí. Přednost dostala umělecká fotografie před dokumentační. Vydavatelem regionálně zaměřených publikací byl zpravidla příslušný národní/okresní výbor či místní státní podnik. Knihy často vycházely u příležitosti výročí události z dějin komunistické strany (ať už té československé, nebo sovětské) či socialistického Československa.

- Propagandist publications about Czechoslovak history and geography primarily opted for covers that were picturesque or generated a homeland atmosphere. It was on the pages inside that the tale of socialist construction development unfolded against the backdrop of the Czechoslovak landscape and important historical events. Artistic photographs were favoured over documentary ones. Publications with a regional focus were usually published by the given national or district committee or a local state enterprise. Books were often published to coincide with the anniversaries of events in the history of the (Czechoslovak or Soviet) Communist Party and the history of state-socialist Czechoslovakia.

(Archiv Ústavu teorie a dějin architektury FA ČVUT v Praze)

The Representation of Socialism, Desired versus Lived Reality

Miroslav Pavel

In a land where tomorrow meant yesterday, reality balanced on the boundary between the greyness of the everyday and the bright future that had been proclaimed. After 1948, when the Communist Party of Czechoslovakia violently seized power, this boundary shifted several times and transformed the sociocultural climate and the mood in society as a whole. Society was thus forced to exist between the desired reality and the reality that was lived and was (un)consciously imposed on people by the socialist state.

Architecture is the perfect tool through which the state can project an image of itself.¹ It is an incarnation of the given sociocultural system in material form and at the same time it is a medium through which that system can be decoded. In the centrally controlled socialist economy it would be hard to imagine an architecture that would have been able to remain completely independent of the political order. The ideological relations between architecture and political leadership were explored in 1985 by philosopher Nelson Goodman in his essay 'How Buildings Mean'.² He identified four categories of ways in which a building can convey political meaning or act as the symbolic representation of that meaning. Depending on how literal that representation is, the first way in which a building represents this meaning is by denotation, the second is by exemplification, the third is by metaphorical expression, and the fourth is by indirect reference. All of these can exist on their own, but more commonly they are combined and mixed in different proportions. The gradual transformation of Czechoslovak architecture during the state-socialist period fits this categorical breakdown. The representation of the socialist state was initially reflected in mono-functional monuments, memorial plaques, and monuments to the Red Army. The main emphasis was on denoting war heroes and revolutionary leaders, while exemplifying the locations of important historical events. From the first half of the 1950s onwards, architecture ventured to take on even more challenging tasks, when, as well as industrial buildings, entire new urban districts were built, mainly in industrial regions. Here metaphorical representations, transposed onto socialist realism through Czech neo-Renaissance models, were used to a greater degree. The 1960s brought a creative release along with references to socialist emancipation, technological progress, and humanisation. The regime

nevertheless never forgot to target its activity. During the 1950s it had already relied on culture to spread its propaganda.³ Multifunctional culture houses became the flagship of socialist representation. Their primary role was to spread state ideology to even the smallest villages, and the complex search to find the ideal design, construction technology, and form for these buildings went through different phases.⁴ Their artistic design eloquently reflected the political and technological transformations in the country, including the inertia of processes that had already been initiated and the enduring disparities between the reality that was desired and the one being lived. Cultural houses thus even in the 1960s were still expressions of a combination of socialist realism and the international style. It was not until the 1970s that their composition and style of expression began to show signs of experimentation and a modernist lightness, which in the 1980s eventually gave way to a material earthiness. Normalisation planning and rhetoric nevertheless also diverted attention in the direction of other typologies that were supposed to represent the regime.

The codification of normalisation

After 1971⁵ the forced discontinuation of the reforms begun in the 1960s led not only to the return to power of the ultra-conservative wing of the Communist Party but also to the expansion of the Party's role. 'Normalisation' was the term used to describe this period, and the country's leadership applied it to every aspect of life in Czechoslovakia at the time. The early 1970s thus in many ways resembled the political climate of the first half of the 1950s, the difference being that the Communist Party leaders were now fully aware of the need to maintain commercial ties with the West and the negative impact any court cases could have on these relations.⁶ The Party therefore came up with a dual narrative for its image: one for residents and one for visitors to Czechoslovakia.

With its newly codified power the Party intensified the mass transformation of society on both the physical and ethical – or more precisely ideological – level. These efforts were made visible in construction activity and the transformation of cities, as architecture formed an important link between the world of ideology and the material world. More concretely, it was during

the time of the fifth five-year plan (1971–1975) that the largest number of new housing units ever built during the entire period between 1948 and 1989 were constructed.⁷ This investment was aided by the financial reserves that were created under the modest spending policy of the previous five-year plan and by the first positive effects of Šik's economic reform, which unfortunately ended with the onset of normalisation.⁸ Whereas in previous decades construction activities had taken place more on the outskirts of the cities, the 1970s and 1980s were characterised by the bold encroachments of construction activity into the historic centres themselves. Only cities in which the state had declared the existence of an urban conservation zone on the basis of the 1958 Heritage Act were spared this peculiar form of development. Experiments and the development of building systems more or less stagnated for a long time and in 1972 only established and tested systems began to be used, to which in 1974 the Danish Larsen-Nielsen system was added. The Party at the same time strove to achieve maximum construction efficiency, as *'fulfilling quantitative tasks became (following the liberation) the most important tool of socialist changes - a necessity in terms of achieving effective society-wide results for the Czechoslovak Socialist Republic'*.⁹ The emphasis on quantity quickly began to take a toll on quality. In this light, residential development for the general masses can be viewed as having acted as a kind of bribe and a distraction to divert attention away from the violence and purges that the participants in the Prague Spring were subjected to and the Party needed to show as justified, while it also sought to prevent people from making further attempts at or even just becoming inclined towards change.

The start of normalisation could certainly not be described as a time of self-reflection. On the contrary, it was marked by a strong display of assertiveness. The repetitive architecture of sprawling housing estates needed a symbolic and physical counterpart – modern landmarks that would showcase the successfulness of the socialist path and underline the importance of the Communist Party.¹⁰ During the fifth five-year plan, therefore, there began to be an open discussion of the need to build headquarters and offices for the Communist Party of Czechoslovakia, which to that time had occupied temporary spaces in nationalised buildings. In 1971 a contract was therefore signed between the state and the Party to provide financial support for this crucial political task. Upon their construction, the Communist Party 'secretariats' were meant also to serve as hubs of 'normalised' social, cultural, and, above all, Party life. These buildings were supposed to serve the administrative needs of the Party, while also sending

an unignorable signal about fulfilling the socialist dream through their physical presence in key locations.

The normalisation effort to increase the visibility of the function of the Party and its stabilising role by building ostentatious residential projects led paradoxically to the definitive abandonment of the originally declared goal of creating an egalitarian society. Instead of making use of the hubs that the newly built housing estates represented, Party representatives chose to ostentatiously locate their central offices in buildings in the oldest developed areas (e.g. the District Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Klatovy, Vladimír Belšán, Miloslav Sýkora, Oldřich Hrdý, 1973–1975; the District Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Domažlice, Petr Leitl, Miloslav Sýkora, 1986–1991) or at least in their immediate vicinity. Ordinary citizens thus remained isolated in housing estates within a purely quantitatively oriented environment that was shaped by an explicitly egalitarian method of unification and prefabrication (there were exceptions to this, such as what was originally the District National Committee but was eventually the District Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Kladno, Václav Hlinský, Otakar Jurenka, Jiří Náhlík, 1962–1987). The historic city centres, by contrast, acquired another landmark building that, like the Gothic church, the Renaissance town hall, or the functionalist department store, was a mirror of its time. It was only then that the true nature of the Party's declared intention became fully apparent, because *'socialist architecture as a historically comparable category could not come about faster than the actual birth of a socialist society'*.¹¹

In the story of the birth of an egalitarian communist society, the sequence or chronology of events involved therein was actually an important supporting factor. The problem with the chronology of the story, however, was its ahistoricity in that it applied a selective approach in its interpretation of the past and fundamentally rejected certain periods of history (most predictably the entire period of the First Republic), certain cultural roots (most emphatically Christianity), and some subcultures (most notably the Sokol physical education association). The socialist aim was to create a narrative that would demonstrate the path that naturally and irrefutably leads from the ancient past to the present day to arrive at a socialist or eventually a communist society, which was the only correct form of society.¹² A full presentation of these complex constructions would be needlessly complicated and impossible to articulate in propaganda. The Party therefore resorted in its communications to a featureless, generic sort of past. An example of this

is provided by the official photographic publications that were published under the state's direction, which were clearly and disingenuously devoted to a carefully curated selection of the cultural and natural heritage of a particular region or a city or focused on specific typologies related to the state's 'politically attractive' construction activities (e.g. waterworks, highways, military structures, etc.). The basic narrative involved a depiction of the present in the process of building up socialism, set out in close proximity to a familiar past or a typically picturesque scene.¹³ While the authors of propagandist publications did not usually specifically identify the past they were referring to, or they tore it from its original context as it was enough that it was 'old' and offered some way of easily identifying with 'home', the present was articulated in very clear terms. The objective was to put forward a picture of the present as a natural part and seamless outcome of the past that must just as logically be moving in the direction of a prosperous future. The Party therefore felt that it was necessary to make a strong physical mark in historically developed areas. For the Party, it was not the visual and artistic side of architecture but its actual physical presence that played the central role.

Quality imports and international image

Architecture's vulgarisation to the level of a consumer product had a fatal effect on its quality. The centrally controlled economy, which sought to control every aspect of the processes of production and consumption, led to inflated bureaucracy and gave rise to complex networks of informal relationships. Architecture and construction were not spared these effects. The state architectural design institutes, contractors, and officials in the role of the investor waged battles within the normalisation arena both with each other and within their own groups. The communist vision of rationalised, automated production processes assumed an almost miserable form on housing estates in the 1970s and 1980s. The human factor ended up representing the thin line between success and failure. There arose, in a sense, a paradox. If '*for the first time in socialist society architecture is being called upon to give purposeful and deliberate expression to and confirm ideas that are inviting for all members of society*',¹⁴ but at the same time the system itself is unable to provide architecture with what it needs to grow qualitatively, this task then necessarily remains on the shoulders of the architects themselves. Creative architects who refused to be just engineers tried to find their own ways of changing the situation and overcoming the constraints of the socialist procedures of financing and production in order to achieve the desired artistic, functional, structural and,

not least, ideological forms.¹⁵ The question remains whether the regime would have achieved such results if it had not been served by architects out of duty, but out of their own professional and artistic resolve and determination to do so.

The Party was well aware of the limitations of the system of central control. The negative effects of having suspended the reforms initiated by the Prague Spring were already becoming apparent during the sixth five-year plan (1976–1980). Financial reserves were exhausted within a single five-year period, and the world oil crisis made input commodities more expensive. The construction sector was unable to meet the targets that had been set. But while the West was already looking for both economic and environmental alternatives to the ways in which it had been functioning to that time, the Eastern Bloc, including Czechoslovakia, continued to develop heavy industry and a planned economy, which reflected the networks of influence that were exercised by individual ministries.¹⁶

The central pillar of the state's representation of itself domestically involved the idea of it providing for the basic needs of the population at a standardised level that at least imitated the Western features of consumerism. In contrast, the image presented to the rest of the world sought to construct the illusion that the country was a flourishing socialist paradise that was comparable to or even better than the West. Consequently, buildings with an international dimension had to possess the features necessary to project such qualities. In order to deal with the weaknesses of the domestic construction sector in terms of materials, technology, and construction times, the Party hired foreign companies and licensed technology from abroad (this was especially apparent in the case of office buildings for the foreign trade enterprises in Prague and the construction of health facilities and hotels for foreign clientele). Showcasing the Eastern dream paradoxically required resorting to the use of elements of Western reality.

Visiting tourists and foreign delegations also played a very important role in the exercise of ideological influence. The primary motivation for promoting tourism from the Western bloc was to obtain hard currency, while the promotion of tourism from COMECON countries was intended to bolster the sense of belonging to the bloc of socialist countries.¹⁷ These different objectives were reflected in the different methods used in this presentation. While for the citizens of Czechoslovakia the Party based its communication strategy on a combination of picturesque and nationalistic history on the one hand and social security on the other, for foreign visitors its priority was to highlight the country's cultural

tradition and technological competitiveness. The promotional publication *For You from Czechoslovakia* published between 1961 and 1991 is an illustrative example of this. As well as offering a simplified excursus into the past, the magazines mainly contained advertisements for Czechoslovak products – ranging from original works of art, hand-made products, and fashion to select consumer goods.

Contemporary architecture did not make it onto the pages of these promotional materials because in the vast majority of cases it could not serve as a direct source of hard currency. On the contrary, the socialist leadership used architecture as a physical tool. The wave of nationalisation after 1948 had affected even the tourism industry. The state took control of not just the largest domestic travel agency, Čedok, but also of all the establishments offering accommodation.¹⁸ These facilities became more important after Nikita Khrushchev's criticism in 1956 of the existing systems that had been set up, after which the country opened up to the West to the extent that was possible at the time. The quality of hotel and restaurant services, however, was usually below customary Western standards, and this undermined the image that tourists were supposed to get of the country. The state therefore systemically separated the services – and consequently architecture as well – into those intended for domestic and those for foreign clientele. For citizens it set aside sanatoriums, hostels, mountain lodges, and employment-related recreational facilities that were operated by the ROH and SSM trade unions or by the domestic travel agencies Rekrea, Sporturist, and Autoturist.¹⁹ For foreign clients the state established the Interhotel nationwide network of luxury accommodation facilities that were managed by Čedok. The construction of these facilities, except in cases where a nationalised building was used, began in the 1960s and continued until the end of the 1980s. The Interhotels, which were grouped into a kind of 'chain' following the Western model, served as the regime's display windows (e.g. Interhotel Bohemia in Ústí nad Labem, Gustav Brix, 1968). Gradually, however, there was a shift away from an undivided focus on the architecture of these facilities and towards their interior design, where it was possible to produce a much more powerful visual impression and doing so was not as expensive or technologically demanding. It was also possible to display numerous works of art in an interior design and thereby present the cultural identity favoured by the regime, which largely rested on the international renown of Czechoslovak glass and textiles (e.g. Interhotel Labe in Pardubice, Miroslav Řepa, Lubomír Driml, 1980–1985; Hotel Gomel in České

Budějovice, Jaroslav Škarda, Jan Benda, Libor Erban, 1978–1982; or Hotel Vladimír in Ústí nad Labem, Rudolf Bergr, Zdeněk Havlík, Miroslav Novák, 1982–1986). From the second half of the 1970s, foreign companies also became involved in the construction of these buildings, as the capacity of the domestic construction industry deteriorated (e.g. Interhotel Panorama in Prague, Alois Semela, Vlado Alujević, František Antl, 1981–1983; Hotel Forum in Prague, Jan Trávníček, etc. 1982–1988). An important role in both domestic and international tourism and its ideological valuation was also played by the completion in 1980 of the motorway connecting Prague, Brno, and Bratislava, which not only made it faster to travel right across Czechoslovakia but also reduced domestic air traffic.

The biggest and most expensive or modest and meaningful?

An expected factor that influenced the 1980s was the gradual emergence of civil society. A generation unencumbered by the experiences of war and the muted 1950s began to take the stage. Their entry into adulthood was accompanied by entirely new demands being placed on the quality, quantity, and the level of available products. While in countries outside Moscow's control and ideological reach, the post-war visions and achievements of architecture were already undergoing a reassessment, in Czechoslovakia the bloated and deformed building sector was still churning out uniform prefabricated products to fully utilise its production chains in the 1970s. The state, in effect, finally attained the level of large-scale mechanic production that was needed to implement communism.²⁰ The problem, however, lay in the aesthetics and quality of the workmanship, since despite every effort the technology was still more than thirty years old and out of date.²¹ This is symptomatic of the regime and we can assume that '*production processes imply institutional changes*',²² which clearly had not occurred, and that '*the impression architecture makes is not just down to the work of the architects but of every stage in the production process*'.²³ The gap between the reality that was desired and the one lived, and between the leaders of the country and its inhabitants, continued to grow wider. Despite or perhaps actually because of the growing discontent among the population, the Party went on erecting its 'secretariat' buildings that it used to symbolise its power (Regional Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Ústí nad Labem, Rudolf Bergr, Míša Hejduk, 1983–1985), and completed the construction of prestigious buildings (Hotel Praha in Prague, Jaroslav Paroubek, Arnošt Navrátil, Radek Černý, Jan Sedláček,

et al., 1971–1981) and high-profile projects (Section 1 of the B line in the Prague metro system, Evžen Kyllar etc., 1979–1985; the New Stage of the National Theatre in Prague, Pavel Kupka, Karel Prager et al., 1977–1983; the Palace of Culture in Prague, Jaroslav Mayer, Vladimír Ustohal, Antonín Vaněk, Josef Karlík et al., 1975–1981). Perhaps it was also the pomposity, ostentatiously exclusive character, and the extraordinary quality of these buildings built with the regime's protection that led the public to blame architects instead of the system of central control for the failures of contemporary architecture.

During the eighth and last five-year plan (1986–1990), against the backdrop of the exclusive production of regime buildings, the poor standard of housing estates that had been conceived of in quantitative terms was no longer a taboo subject and began to be discussed regularly in the media, along with criticism of the dismal state of the cities' historic centres. In the five-year plan at that time the Party thus cautiously devoted attention to modernisation, reconstruction, and providing wider support for individual constructions, but these constructions were to be executed mainly using standardised products from the industrialised construction sector.²⁴ A whiff of hope was provided by a government resolution introduced in 1988, which called for the accelerated transition to more rationalised construction systems and the expansions of the basic range of parts and components of building systems on offer.²⁵ There was no chance for the wider introduction of these plans, however, before the events of 1989 occurred.

'Humanisation' and 'an individual approach' are the established terms that can be used to characterise the way architecture was presented in the 1980s, tendencies, however, that collided with the overall inertia of everyday reality. The socialist construction industry stuck to the tried and tested methods and systems established in the 1970s when it was applying new ideas and reforms (Perestroika). Disproportionately long time lags between the design of a project and its construction were typical in the shortage economy of state socialism. Implementation of the last five-year plan was guided by efforts to complete the construction of Communist Party office buildings, many of which ultimately never were finished (District Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Domažlice, Petr Leitl, Miloslav Sýkora, 1986–1991; District Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Tábor, Naděžda and Antonín Dvořák, 1986–1994; Regional Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in Ostrava, Evžen Kuba, 1989), as well as Western-style luxury hotels (e.g. Centre of

International Trade, i.e. the Atrium Praha Hotel, and – completed after 1989 – the Hilton Hotel, Stanislav Franc, Vladimír Fencel, Jan Nováček, Jan Šesták, Jiří Merger, 1979–1991) and other important projects (the building with the editorial offices and printing press of *Rudé právo* newspaper in Prague, Jaroslav Hošek, 1980–1989; the Žižkov TV tower in Prague, Václav Aulický, Jiří Kozák, Alex Bém, 1985–1992).

Subtle changes made to housing estates and small-scale architecture, by contrast, ultimately proved to be an interesting and essentially subversive phenomenon (despite the fact that it fulfilled the regime's declaration about humanisation). Development stagnated because of central planning, and the lack of materials made it largely impossible to transform architecture into something thoroughly postmodern, as was happening on the other side of the Iron Curtain (under the same narrative of moving away from technocratic modernism). Architects therefore improvised in order to achieve a revised form of expression and the revival of detail, which had been largely forgotten (e.g. the social and cultural centre in Kudlov, Jiří Gebrian, Karel Havliš, 1976–1980; the vocational school in Benešov, Josef Pleskot, 1984–1989; the ground floor level and amenities of Jihozápadní Město / the Southwest City housing estate in Prague, Ivo Oberstein et al., 1978–1991). Through mimicry drawing on Western architecture and the use of archetypal elements architects sought to conjure up succinct but important associations – freedom and individualism.

At the end of the state-socialist period two parallel worlds existed side by side: an exclusive one, with politically high-profile and prestige architecture and everyday uniform prefabricated buildings, and a second one that was more randomly distributed in its occurrence because it involved small individual structures that employed native forms of expression and focused more on detail and narrative, which in the shadow of state propaganda were by their nature (un)wanted but all the more real '*subversive attempts at the rehabilitation of cultural meanings in architecture*'.²⁶

The problems with Communist Party rule in Czechoslovakia – which became especially apparent in the 1970s and 1980s – were its inability to distinguish between the levels of theory and practice and to acknowledge the limitations resulting from that difference. The result of this was a dual perception divided into the reality that was desired and the reality lived. This divide was caused by the expectations that the system had given rise to in the eyes of the population and that the Party had not fulfilled. Architecture was given a difficult task. As an art that depends substantially on the political rulers and the

materials and technology that are available to it and, at the same time, an art that is based on the creative free will of individuals, it had to walk a fine line between reality and fiction. Natural cultural and social evolution was supposed to be supplanted by the artificial construct of 'engineering' as a panacea, but if we conceive of culture as a *sui generis* phenomenon, its creative and natural vibrancy cannot be suppressed.

Unless we are willing to condemn it to total isolation. Although architecture is the material expression of a system, it also drives the system. It is perhaps in part thanks to the architects who created the construct of socialist architecture, while at the same time undermining it with their doubts and bold visions, that the unsustainable regime collapsed.

1 For more details see Milena Bartlová (ed.), *Budování státu: reprezentace Československa v umění, architektuře a designu* (Building a state: the representation of Czechoslovakia in art, architecture and design), Praha 2015; Milena Bartlová (ed.), *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity* (What was Czechoslovakia? The cultural construction of state identity), Praha 2017; the latter publication focuses primarily on the first half of the 20th century. On events following the Second World War see Veronika Rollová - Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945-1989* (The future is hidden in the present: architecture and Czech politics in 1945-1989), Praha 2021; this work does not however devoted very much space to the subject of the image of the state. On the connection between political power and architecture

on the theoretical level, see Joan Ockman - Mary McLeod - Deborah Berke (eds.), *Architecture Criticism Ideology*, New York 1985; Lawrence J. Vale, *Architecture, Power, and National Identity*, London - New York 2008; these two publications do not, however, cover the geopolitical and historical events in Czechoslovakia between 1948 and 1989. All these studies nevertheless served as the sources for creating the basic frame of this chapter, which is focused on the forms and methods by which the state represented itself through architecture during the normalisation period.

2 Nelson Goodman, How Buildings Mean, *Critical Inquiry* XI, 1985, no. 4, pp. 642-653.

3 Martin Strakoš, *Kulturní domy na Ostravsku v kontextu architektury a umění 20. století: základní kameny společnosti* (Culture houses in the Ostrava Region in the context of

the architecture and art of the 20th century: the foundation stones of society), Ostrava 2012.

4 Alexandra Hoffmannová, Kam za kulturou? (Where to go for culture?) in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, p. 185.

5 On 25-29 May 1971 the 14th Congress of the Czechoslovak Communist Party took place, which, among other things, affirmed the legitimacy of the invasion of Czechoslovakia by Warsaw Pact troops.

6 Jan Rychlík, *Československo v období socialismu 1945-1989* (Czechoslovakia in the socialist era 1945-1989), Praha 2020, p. 291.

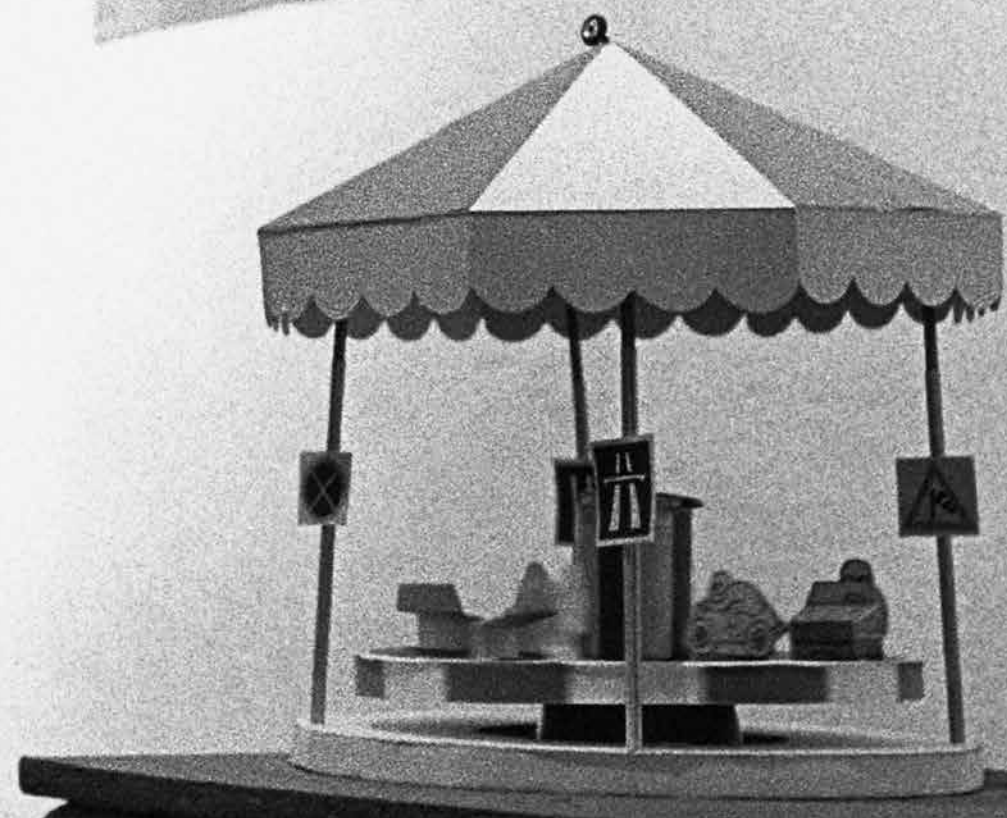
7 Statistically the peak in construction was reached in 1975 and the years that followed; see Karolina Jirkalová, *Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let* (An insoluble situation: the decay of complex housing construction at the end

- of the 1980s), in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, p. 405.
- 8 The reforms created in 1963 by the government's economist Ota Šik, who had been considering them since 1961 and amidst the thaw in society in the 1960s looked to the West for inspiration. Despite initial resistance from the conservative wing of the Communist Party of Czechoslovakia, a plan of reform was adopted in 1964.
- 9 Otakar Nový, Úvaha nad obnovou ideové úlohy architektury (Thoughts on reviving the ideological role of architecture), *Architektura ČSR XXXV*, 1976, pp. 194–195, here p. 194.
- 10 Ibidem.
- 11 Ibidem, here p. 195.
- 12 For example, the Sokol movement's gymnastics festivals in the second half of the 19th century were replaced by the 'Spartakiáda', gymnastics events whose name alluded to the uprising of an exploited segment of the population in Ancient Rome, and the destructive Hussite wars were likewise presented as heroic events.
- 13 Petr Gibas – Blanka Nyklová, Socialistické průmyslové město ve fotografii: dva pohledy na proměny ideologické konstrukce (The socialist industrial city in photographs: two views of the transformation of an ideological construct), in: Milena Bartlová (ed.), *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*, Praha 2017, p. 173.
- 14 Kamil Dvořák – Radomíra Sedláková, Zásady a kritéria ideovosti architektury (The principles and criteria of an architecture based on ideology), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 1, pp. 90.
- 15 For more see Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let* (improvisation / architecture of the eighties), Praha 2021.
- 16 Karolina Jirkalová, Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let (An insoluble situation: the decay of complex housing construction at the end of the 1980s), in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, p. 409.
- 17 Eliška Řezníčková, *Českoslovenští průvodci cestovního ruchu a jejich role ve společnosti v období tzv. normalizace* (Czechoslovak tourist guides and their role in society during the normalisation period) (dissertation), Faculty of the Humanities, Charles University in Prague, 2016, p. 29.
- 18 Ibidem, p. 22.
- 19 Ibidem, p. 32.
- 20 Petr Roubal, Pestrost panelové šedi (The colourfulness of prefab panel grey), *Soudobé dějiny XVI*, 2019, no. 4, pp. 594–597.
- 21 Karolina Jirkalová, Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let (An insoluble situation: the decay of complex housing construction at the end of the 1980s), in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, p. 433.
- 22 Mary McLeod, Od postmodernismu k dekonstruktivismu: architektura a politika v éře Ronaldy Reagana (Architecture and Politics in the Reagan Era: From Postmodernism to Deconstructivism.), in: Monika Mitášová (ed.), *Oxymorón & pleonasmus: texty kritické a projektivní teorie architektury*, Praha 2011, p. 110.
- 23 Kamil Dvořák – Radomíra Sedláková, Zásady a kritéria ideovosti architektury (The principles and criteria of an architecture based on ideology), *Architektura ČSR XLVII*, 1988, no. 1, p. 93.
- 24 Karolina Jirkalová, Neřešitelná situace: eroze komplexní bytové výstavby na sklonku osmdesátých let (An insoluble situation: the decay of complex housing construction at the end of the 1980s), in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945–1989*, Praha 2022, p. 449.
- 25 Ibidem, p. 441.
- 26 Miroslav Pavel, an interview with architectural theorist and historian Jana Tichá, Prague, 25 April 2022.

СВЕТЛОТРАНСФОРМАЦИЯ
СВЕТОПРОВОДИМОСТЬ
ДИФРАКЦИЯ
СЕРВИС
СЕТЬ 2.45

Tuzemské i zahraniční, texty o architektuře osmdesátých let

Lukáš Beran

EN → p. 335

Ana Miljački nedávno ukázala, že se čeští architekti i v období pozdního socialismu cítili být součástí formující se globální profesní komunity a snažili se vést s ní tvůrčí dialog.¹ Často to byl dialog imaginární, a uskutečnil-li se, mohl přinášet paradoxy, jaké vylíčil Ákos Moravánszky.²

Postmoderní architektura se těší globální obnově zájmu již více než deset let – v teorii architektury,³ dějepisu kultury a popkultury⁴ i v architektonické kritice.⁵ Časopisy, které ji v sedmdesátých a osmdesátých letech propagovaly, především tedy „Ádčkem“ (*Architectural Design*, tehdy však nejčastěji vlastní ligaturou „AD“),⁶ ale také „Ááčkem“ (*L'Architecture d'Aujourd'hui*),⁷ *Casabellou* či *Domusem*, dnes listujeme odzadu a vybíráme si, v tom máme čtení snazší než architekti a teoretici v Československu. O charakteristiku našeho postmodernismu, určenou evropským čtenářům, se pokusil již v roce 1996 Rostislav Švácha,⁸ první přehled šíření a interpretace konkrétních textů podala později Monika Mitášová,⁹ architektonickému publiku je připomněla Jana Pavlová.¹⁰ Michaela Janečková recentně zkoumala také texty publikované mimo architektonický tisk, ale především šťastně využila tehdejší západní kritickou teorii¹¹ a srovnala ji s kritikou, které postmodernismus u nás podrobila etablovaná generace pamětníků avantgardy ústy Otakara Nového.¹²

Tento příspěvek se pokusí podívat se na texty, které se u nás o postmoderně četly a psaly, podrobněji a chronologicky. Jde nejsnazší cestou, sleduje témata a postupy tehdy nové. Prozkoumat texty a rekonstruovat postoje tvůrců, kteří se tehdy rozhodli zůstat u starých témat a postupů¹³ (řekněme, pozdně moderních), bude jednou mnohem těžší.

←

Výstava v Galerii Mladých v roce 1989

● An exhibition at the Galerie Mladých (Young People's Gallery) in 1989

(soukromý archiv Ivana Vavřika, foto Vladimír Kodeš)

- 1 Ana Miljački, Cold War adaptations. SIAL Školka's real and imaginary architectural dialogues with the West, in: Amanda Reeser Lawrence – Ana Miljački (eds.), *Terms of Appropriation: Modern Architecture and Global Exchange*, London – New York 2018, s. 94–115.
- 2 Ákos Moravánszky, Piercing the Wall: East-West: Encounters in Architecture, 1970–1990, in: Ákos Moravánszky – Torsten Lange (eds.), *Re-Framing Identities: Architecture's Turn to History, 1970–1990*, Basel 2017, s. 27–47.
- 3 Reinhold Martin, *Utopia's Ghost: Architecture and Postmodernism, Again*, Minneapolis 2010.
- 4 Katalog úspěšné londýnské výstavy: Glenn Adamson – Jane Pavitt (eds.), *Postmodernism: Style and Subversion, 1970–1990*, London 2011.
- 5 Iniciována opět redakcí časopisu *Architectural Design*: Charles Jencks – Sean Griffiths – Charles Holland – Sam Jacob (eds.), Special Issue: Radical Post-Modernism, *Architectural Design* LXXXV, 2011, č. 5.
- 6 Charles Jencks editoval „profilové“ svazky č. 47 (*Post-modernism, 1977*), č. 48 (*Post-Modern History, 1978*), č. 50 (*Post-Modern Classicism, 1980*) a č. 52 (*Free-Style Classicism, 1982*).

- 7 V čísle 186 (srpen-září 1976) publikovali své manifesty Robert A. M. Stern (Gray architecture, s. 83-98) i Rem Koolhaas (Delirious New York, s. 36-42); číslo 197 (červen 1978) bylo celé věnováno Robertu Venturimu a č. 207 (únor 1980) architektuře města, s návrhy Roba Kriera, Alda Rossiho nebo Gustava Peichla.
- 8 Rostislav Švácha, Die moralistische Grundlage von Neofunktionalismus und Postmodernismus, in: Ryszard Stanisławski – Christoph Brockhaus (eds.), *Europa, Europa: Das Jahrhundert der Avantgarde in Mittel- und Osteuropa*, sv. 2, Bonn 1994, s. 46-49.
- 9 Monika Mitášová, Postmoderna ako krízový a prechodný jav architektúry v Československu, in: *Bulletin Moravské galerie v Brně*, sv. 65, 2009, s. 70-81.
- 10 Jana Pavlová, Postmoderna bez „postmoderny“, *ERA21 XXII*, 2022, č. 1, s. 22-25.
- 11 Především Mary McLeod, Politics in the Reagan Era: From Postmodernism to Deconstructivism, *Assemblage*, 1989, č. 8, s. 22-59, česky jako: Od postmodernismu k dekonstruktivismu: architektura a politika v éře Ronalda Reagana, in: Monika Mitášová (ed.), *Oxymoron & pleonasmus: texty kritické a projektivní teorie architektury*, přel. Jana Tichá, Praha 2011, s. 100-143.
- 12 Michaela Janečková, Kritika a ironie: československá postmoderní architektura v éře Gustáva Husáka, in: Veronika Rollová – Karolina Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti: architektura a česká politika 1945-1989*, Praha 2021, s. 334-359.
- 13 Např. Otakar Nový, Moderní a postmoderní architektura, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 157-164 nebo Jiří Hrůza, *Osud architektury, Tvorba [LXVIII]*, 1988, č. 47, s. 3.
- 14 Srov. André Loeckx – Hilde Heynen, Meaning and Effect: Revisiting Semiotics in Architecture, in: Sebastiaan Loosen – Heynickx Rajesh – Hilde Heynen (eds.), *The Figure of Knowledge: Conditioning Architectural Theory, 1960s-1990s*, Leuven 2020, s. 31-62, doi.org/10.2307/j.ctv16x2c28.
- 15 Jiřina Loudová, Příspěvek k analýze sémantické funkce architektury, *Estetika VII*, 1970, č. 4, s. 271-292; Eadem, Sémiotika a architektura, *Architektura ČSR XXXII*, 1973, s. 149-150; Srov. Eadem, Postmodernismus – skutečnost a mýtus, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 153-157.

Domácí teorie architektury stačila provést „obrat k jazyku“¹⁴ ještě před nástupem normalizace a dominantní marxistická teorie jej nejen tolerovala, ale snažila se jej také využít. Sémiotickou teorií architektury rozvíjela od počátku sedmdesátých let ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury především Jiřina Loudová.¹⁵ Pracovala s ní však i kritika modernistického plánování, která mezitím zdomácněla mezi urbanisty: knížku Jane Jacobs *Život a smrt amerických velkoměst* k nám uvedl v roce 1965 Jiří Hrůza¹⁶ a Jiří Gebert její myšlenky kombinoval s psychologickými výzkumy Amose Rapoporty a Roberta E. Kantora.¹⁷ Obdobné psychologicko-sémantické analýzy Kevina Lynche¹⁸ pak v letech 1976-1977 využil Jiří Ševčík a Ivana a Jan Bendovi při práci na studii *Obraz Mostu: výzkum hmotné a prostorové struktury města*.¹⁹

Frekventanti Ševčíkova semináře na Katedře teorie a vývoje architektury FA ČVUT se také chopili Jencksova bestselleru *Jazyk postmoderní architektury* a připravili jeho recenzi pro oficiální měsíčník Svazu českých architektů, která vyšla v říjnu 1978, s opatrně formulovaným hodnocením, ale s dlouhými úryvky a překladem celé třetí kapitoly. V hodnotící části textu autoři (nebo snad redakce) změkčují nadhozené otázky některých výrazů pomocí uvozovek, ačkoli nejde o citaci: „*Jak se vypořádat s ‚monotónností‘ naší sídlištní výstavby, kde můžeme často spatřit, jak veřejnost narušuje naše postuláty dodatečnými individualizovanými úpravami, a přitom by přece měla být spokojena s nabídnutým ‚komfortem‘?*“²⁰ Překlad celé knihy však koloval v cyklostylovaném samizdatu okamžitě po jejím prvním britském vydání roku 1977 a znovu pak v roce 1979. „*Poměrně podrobnou parafrázi hlavních myšlenek knihy, s občasnými citáty*“,²¹ publikoval Jan Michl v časopise *Umění*. Jencksovy cíle, „*rozličnost a bohatost forem prostředím skrze pluralitní jazyk vytvářející multivalentní architekturu*“, podle něj „*nemůžeme nepovažovat za pozitivní a hodné následování*“, avšak „*náš stavební průmysl je orientován na typizaci nejen prvkovou, ale ve stále větší míře i objemovou, což jsou faktory, které vytvářejí univalentní architekturu vlastně ještě dříve, než architekt sáhne po tužce*.“ Michl pokračoval již tehdy charakteristicky: „*Pokud jde o ‚myšlenkovou‘ (sic) základnu naší současné architektury, zdá se, že sympatická reakce na ideu plurality slohů a vůbec multivalence předpokládá přinejmenším dvě okolnosti: na jedné straně určitý respekt pro historizující architekturu 19. století a na druhé straně značné pochybnosti o funkcionalistické estetice a teorii, tedy dvě věci, které spolu do určité míry souvisí. S respektem k eklekticismu 19. století se však sotva setkáme v jiných kruzích než u památkářů; mezi architekty je dosud v živé paměti nešťastné trauma, které před necelými třiceti lety způsobil pokus o administrativně zaštitěnou kritiku funkcionalismu a jeho nahrazení historizující architekturou, pokus, který v kruzích architektů vedl k totální diskreditaci*

a následující tabuizaci slohové architektury a naopak k dalšímu posílení funkcionalistické estetiky."²²

Roku 1979 začal po Praze cirkulovat rovněž další klíčový text – *Složítost a protiklady v architektuře* Roberta Venturiho.²³ Už počátkem sedmdesátých let rozeznáváme mezi členy liberecké Školky SIAL vedle křídla „mašinstického“ i křídlo „venturiovské“²⁴ u jehož zrodu ovšem stály v první řadě impulzy Günthera Feuersteina, Hanse Holleina a vídeňského časopisu *Bau*.²⁵ Za inkunábuli domácí „pop-architektury“ můžeme považovat návrh výstavního pavilonu sanitární keramiky pro Staroměstské náměstí v Praze, vytvořený Helenou Jiskrovou již roku 1966.²⁶ Přijetí „*Složítostí a protikladů*“ v letech osmdesátých nedávno přiblížila anketa mezi pamětníky, v níž zazněly i rozpaky nad dalším vývojem Venturiho stanoviska.²⁷ Jak nedávno dosvědčil Ladislav Lábus: „Potřebu zahrnout do staveb ‚komplexitu a kontradikci‘ naší doby a projevit je, včetně vyjádření tektoniky řádu, jsme ještě chápali, ale ‚poučit se z Las Vegas, kde se řád změnil v parodii a tím v neřád, dekorované boudy, jsme již nezvládali.“²⁸

Ani Christian Norberg-Schulz, v šedesátých letech rovněž spojující sémiotický a psychologický přístup, v Československu neunikl pozornosti.²⁹ Skutečné obliby se zde však norský teoretik dočkal až po roce 1980, s vydáním knihy *Genius loci*³⁰ – snad pro prostor, který v ní věnoval Praze, ale především pro svůj již podtitulem vyjádřený příklon k Heideggerově fenomenologii.³¹ Ta byla díky silné domácí tradici i mravnímu kreditu Jana Patočky jakousi myšlenkovou bází disentu,³² a domácí psaní o architektuře proto „žargon autenticity“ hluboce poznamenal. Citátem Norberga-Schulze, který se stal v domácí kritice okřídleným – „*Toto je pravý cíl architektury: slouží, aby lidská existence byla smysluplná: všechny ostatní funkce, jako pouhé fyzické potřeby, lze uspokojit mimo architekturu*“³³ –, ale také po venturiovsku, jako „*abstraktní manýrismus*“ (který je ostatně v Praze doma),³⁴ přivítal Jiří Ševčík studii obchodního centra Lužiny Aleny Šrámkové a Ladislava Lábusa z roku 1978³⁵ a dvě pro dekádu klíčové realizace. Zatímco nová odbavovací hala Hlavního nádraží v Praze (1970–1977) se mu jevila ještě jako dílo „heterogenní“ vzhledem k širšímu autorskému kolektivu, administrativní budova ČKD na Můstku Aleny Šrámkové a Jana Šrámka je tu „*manifestací (...)* zvláštní přísné cesty architektonického myšlení“ pro něž je „*vnitřní představa východiskem a zárukou jistoty a řádu díla a základem metody práce s materiálem*“, zároveň však „*respektování genia loci svědčí o ctění kontextu, a tedy o tom, že situace je zakoušena jako konkrétní místo, které má svůj neopakovatelný smysl*“.³⁶ Ačkoliv dílo, zrozené na přelomu let 1975 a 1976³⁷ a dokončené v roce 1983, bylo pro mnohé „*velmi radikálně cítěným obratem*“³⁸ a vedlo k řadě postmodernistických interpretací,³⁹ dobře známé výchovné postoje, jaké jeho hlavní autorka již v té době zastávala, takový výklad komplikují.⁴⁰

16 Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, New York 1961; recenzuje Jiří Hruza, *Výzva soudobému urbanismu, Domov [V]*, 1965, č. 2, s. 2–3. České vydání knihy Jiří Hruza následně opatřil doslovem a vlastním výběrem ilustrací: Jane Jacobsová, *Smrt a život amerických velkoměst*, přel. Jana Solperová, Praha 1975.

17 J.[iří] G.[ebert], *Život a smrt velkoměsta, Architektura ČSR XXX*, 1971, s. 95–96; Jiří Gebert, *Prostředí jako obraz člověka, Architektura ČSR XXX*, 1971, s. 253–254; Srov. také Jiří Havránek – František Potůček, *Hygiena výstavby a bydlení*, Praha 1974, s. 96–100.

18 Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960. Německé vydání (*Bild der Stadt*, Berlin – Frankfurt – Wien 1965) recenzuje S., *Obraz města, Výtvarná práce XIV*, 1966, č. 18–19, s. 15.

19 Publikováno v redukované podobě: Jiří Ševčík – Jan Benda – Ivana Bendová, *Město Most v obrazu svých obyvatelů: metoda výzkumu obrazu města a její využití, Acta Polytechnica XVI*, řada 1 – stavební, 1978, č. 3, s. 5–28; lidem, *Obraz města Mostu, Architektura a urbanismus XII*, 1978, č. 3, s. 165–176. Výzkum popsal také nejoblíbenější český týdeník, viz Luboš Beniák, *Sídlíště, Mladý svět XXIII*, 1981, č. 15, s. 20–21.

20 Bořislav Babáček – Jiří Kučera – Jaroslav Ouřecký, *Řeč postmoderní architektury, Architektura ČSR XXXVII*, 1978, s. 463–465; Charles Jencks, *Postmoderní architektura nové směry*, ibidem, s. 465–467.

21 Jan Michl, Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture, Umění XXVII*, 1979, č. 3, s. 262–266.

22 Ibidem.

23 Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture*, New York 1966. Z francouzského vydání (*De l'ambiguïté en architecture*, Paris 1971) knihu nejprve přeložil Martin Sedlák, z anglického následně Zdeněk Hölzel – jeho název má „protiklady“ v přirozenějším množném čísle. Martin Sedlák, *Jazyk současné architektury, Technický magazín XXV*, 1982, č. 3, s. 34–39.

24 Mirko Baum v rozhovoru s Pavlou Michálkovou, Nikoli asociace a metafora, nýbrž podstata a účel, in: Miroslav Masák – Karolína Jirkalová (eds.), *Architekti Sial*, Praha 2008, s. 31–33.

- 25 Petr Vaďura, Holleinův obchod „Reti“ ve Vídni, *Architektura ČSSR XXVI*, 1967, s. 333–336.
- 26 Hubert Guzik, Helena Jískrová, in: Rostislav Švácha (ed.), *Sial*, Řevnice – Olomouc 2010, s. 306–309.
- 27 Druhé čtení Roberta Venturiho, *Stavba XI*, 2004, č. 5, s. 67–71. Inicioval ji architekt Lukáš Velíšek, který se také s Alicí Chrástovou podílel na novém českém překladu: Robert Venturi, *Složitost a protiklad v architektuře*, Praha 2003. Srov. Pavel Halík, *Dvě knihy, Architekt L*, 2004, č. 7, s. 60–61.
- 28 Ladislav Lábus, Hledání relace mezi Pravdou a Krásou, in: Rostislav Švácha (ed.), *Alena Šrámková: architektura*, Praha 2020, s. 33–51, zde s. 38.
- 29 Německé vydání jeho *Intentions in Architecture (Logik der Baukunst*, Berlin – Frankfurt – Wien 1965) recenzoval Ivan Kuhn, *Bez jarma estetických dogiem, Československý architekt XIII*, 1968, č. 12, s. 4.
- 30 Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York 1980. V samizdatu se překlad objevil již v roce 1980, v oficiálním tisku knihu přivítal Jiří Hrůza rok poté: -hr. [Jiří Hrůza], *Duch místa, Architektura ČSR XL*, 1981, s. 188; J.[iří] H.[růza], *Genius loci Prahy, Tvorba [XL]* 1981, č. 12, s. 20. Na dalším překladu pracovali Petr Kratochvíl a Pavel Halík koncem osmdesátých let a později vyšel s Kratochvílovým doslovem: Christian Norberg-Schulz, *Genius loci: k fenomenologii architektury*, Praha 1994.
- 31 Christophe Van Gerrewey, Christian Norberg-Schulz (1926–2000): *Architecture Protected by Phenomenology, Environment, Space, Place IV*, 2012, č. 1, s. 29–47.
- 32 Michael D. Gubser, *The Far Reaches: Phenomenology, Ethics, and Social Renewal in Central Europe*, Stanford 2014, s. 139–187.
- 33 Christian Norberg-Schulz, *Meaning in Western Architecture*, New York 1975, s. 433. Doslova ji použil např. Pavel Zatloukal, viz -pz-, *Bilance architektury, Stráž lidu LXV*, č. 32, 16. 3. 1985, s. 4.
- 34 „Z manýristického labyrintu Prahy není úniku, není kam. Věčný chodec je ztracen v rozhodné síti suterénů, rozkopaných ulic, hospod a bufetů, pasáží a refýží.“ Josef K[routvor], *Esej o životě v ghettu (1979)*, cit. podle: idem, *Fernety: kniha pro milovníky hořkých nápojů, léta sedmdesátá a osmdesátá a také devadesátá*, Praha 1998, s. 356–366, zde s. 359.

Pražskou událostí května 1984 byla výstava v Galerii Jaroslava Fragnera, na níž Ateliér 7 Projektového ústavu Výstavby hlavního města Prahy, vedený Ivem Obersteinem, představil projekty staveb občanské vybavenosti pro Jihozápadní Město.⁴¹ Jednou z příčin její hojné návštěvnosti byl patrně také výstavní panel, který sděloval zcela nepokrytě: „*Hlavním rysem práce při navrhování měst je hledání přijatelných východisek z neustálých střetů představ architektů se zájmy investorskododavatelské sféry.*“⁴² Objevuje se tu výslovně motiv střetu, zápasu či souboje, který bude nadále psaní o architektuře provázet, a nepěkná slovní složenina označila hlavního protivníka.⁴³ Projekty Tomáše Brixie, Václava Králíčka a Martina Kotíka, na nichž v ateliéru pracovali od roku 1976,⁴⁴ interpretoval v roce 1984 Jiří Ševčík s pomocí další vlivné knihy Charlese Jenckse, publikované v roce 1972 společně s Nathanem Silverem.⁴⁵ Od Clauda Léviho-Strausse si pro ni americko-britská dvojice vypůjčila postavu *bricoléra* (kutila, ale také fušera, hudlaře), pomocí něhož antropolog vysvětloval vznik mýtu z žité reality, z toho, co je po ruce⁴⁶ – a postavili jej do protikladu k inženýrovi a technické civilizaci vůbec.⁴⁷ „*V pozadí našich prefabrikovaných systémů stojí dodnes ideál standardizované formy, vyhlášené kdysi za sociální a ekonomickou nutnost, ale nadto výtvar inženýrské vědy, zrcadlíci univerzální řád, a tím si pojišťující krásu, a ještě nadto vedoucí k tělesnému a morálnímu ozdravení.*“ – ironizuje, opět poněkud heideggerovsky, Jiří Ševčík modernistická východiska.⁴⁸

V letech 1971–1974 vedli „*souboj s typizovanou stavebnicí*“ také Jan Línek a Vlado Milunić v Ateliéru 3 Projektového ústavu Výstavby hlavního města Prahy, kde pracovali na projektech domovů pro staré lidi v Bohnicích a Malešicích, které Jiří Ševčík v textu o improvizaci zmiňuje rovněž.⁴⁹ Po svém dokončení v letech 1982 a 1987 si tyto soubory zaslouženě získaly pozornost širší veřejnosti a jejich autorům proto dal slovo i svazový,⁵⁰ stranický,⁵¹ ale i populární tisk, který citoval Jana Línka: „*Snažíme se při omezených ekonomických možnostech dát lidem to, co naléhavě potřebují. Samozřejmě někdy i za cenu toho, že naše dílo není architektonicky čisté, jak by se o to snažili třeba architekti starší generace. Svými sociálními stavbami si však nechceme budovat pomníky. Jsme dnes spíše dělníky architektury.*“⁵² Jako by tu promlouval Hannes Meyer či Karel Teige, modernismus ve své heroické fázi. Soubory měly být opakovatelné a univerzální, přeměnitelné na jiné formy bydlení, jejich (v rámci možností) bohaté formy i barevnost určila věda – psychologické a sociologické poznatky, zprostředkované tvůrcům Jiřím Musilem.⁵³ „*Dnes totiž není čas na žádné žertování.*“⁵⁴

Domácí architektonické texty osmdesátých let ovšem vykazují také pozoruhodné mezery – v absenci některých tvůrců, jejichž formální vliv na českou architekturu je i neozbrojeným okem nepřehlédnutelný. Na prvním místě jmenujme Jamese Stirlinga,

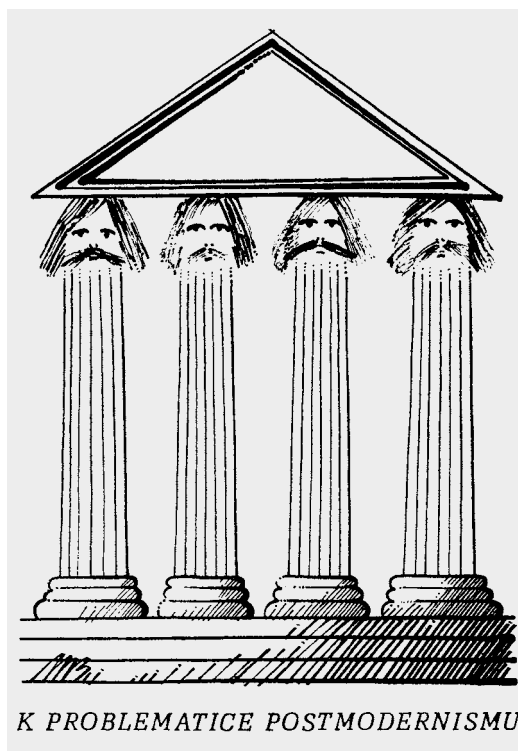
Obálka katalogu *Konfrontace 1988*

The cover of the catalogue for *Konfrontace 1988*
(*Confrontation 1988*)

František Flašar, 1988

K účasti na výstavě probíhající ve dnech 17. listopadu – 7. prosince 1988 v Galerii Jaroslava Fragnera vyzvala propagační komise Svazu českých architektů přes tisícovku svých členů v Praze a Středočeském kraji. Zúčastnit se jí však mohli, a to vůbec poprvé, i ti, kteří členy Svazu nebyli. Už z obálky, ale především ze srovnání 126 reprodukováných panelů od 170 vystavujících je zřejmé, jaký stylový projev zde převažoval. Avšak: „O tom, že postmodernismus je hlavně proces myšlení a nikoliv jen pouhý styl-protest proti nudě, jak bývá rádo zlehčováno, výstava bohužel podala důkazy jen ojedinělé.“ (Josef Pleskot, *O Konfrontaci 1988*, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, s. 16) • The promotional committee of the Union of Czech Architects appealed to its more than a thousand members in Prague and Central Bohemia to take part in an exhibition at Jaroslav Fragner Gallery running from 17 November to 7 December 1988. For the very first time, however, it was made possible for those who were not a member of the union to take part as well. It is clear from the cover of the catalogue, and especially from a comparison of the 126 exhibition panels by 170 participants, what was the predominant style of expression on show. However, '[t]he exhibition unfortunately provided only occasional examples that demonstrated that postmodernism is mainly a process of thought and not merely a style protest against boredom, as some like to trivialise it.' (Josef Pleskot, *O Konfrontaci 1988 / On Confrontation 1988*, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, p. 16)

(*Konfrontace 1988: přehlídka nejnovějších prací pražských architektů*, Praha 1988)

K problematice postmodernismu

On the issue of postmodernism

Marián Bachratý, 1984

Mírně individualizované a podle tehdejší módy upravené hlavy mají patrně představovat mladé architektky. Snad jde o aluzi pavilonu s názvem *Modern Architecture after Modernism*, který navrhl Robert A. M. Stern pro výstavu *Forum Design* v Lipsku v létě 1980. V metopách portiku se zde objevily kontrastní fotografické portréty Allana Greenberga, Michaela Gravesa, Charlese Moora, Stanleyho Tigermana, Roberta Venturiho a autora samotného. Díky Mileně Lamarové, která o výstavě referovala (Milena Lamarová, *Design Forum: situace, kritika, rozpaky*, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 465–468), bylo dílo zřejmě dostatečně známé i u nás. • The slightly individualised heads with hairstyles in the fashion of the day seen here are evidently intended to represent young architects. This image may be an allusion to the pavilion that Robert A. M. Stern designed for the *Forum Design* exhibition in Leipzig in the summer of 1980 that was titled *Modern Architecture after Modernism*. The metopes in that portico featured contrasting photographic portraits of Allan Greenberg, Michael Graves, Charles Moore, Stanley Tigerman, Robert Venturi, and the author himself. Thanks to Milena Lamarová, who wrote about the exhibition (Milena Lamarová, *Design Forum: situace, kritika, rozpaky / Design Forum: situation, criticism, quandaries*, *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 465–468), the work became well known in Czechoslovakia as well.

(Marián Bachratý, kresba „*K problematice postmodernismu*“, *Československý architekt XXX*, 1984, č. 12, s. 2)

- 35 Lukáš Beran, Fragmenty městského prostoru. Střediska obchodu a služeb, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 116–120.
- 36 Jiří Ševčík, Modernismus, postmodernismus, manýrismus, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 135–139. Marie Benešová stavbě vytkla právě to, že se „podvědomě upnula“ k vedlejšímu [německému] Záscheho průčelí. Radomíra Sedláková – Jiří Ševčík – Marie Benešová, Administrativní budova ČKD Praha, *Architektura ČSR XLIV*, 1985, s. 294–299, zde s. 299.
- 37 Ladislav Lábus, Hledání relace mezi Pravdou a Krásou, in: Rostislav Švácha (ed.), *Alena Šrámková: architektura*, Praha 2020, s. 33–51, zde s. 39.
- 38 Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí, *Umění a řemesla [XXVI]*, 1983, č. 2, s. 44–52 a 67–68. Z pozice marx-leninské estetiky na článek reagoval vedoucí katedry architektury na VŠUP a také designér Zdeněk Kostka, Kam bude směřovat architektura, *Výtvarná kultura VIII*, 1984, č. 4, s. 11–17.
- 39 Vladimír Šimkovič, Sémantický rozbor fasády univerzální administrativní budovy v Praze Na Můstku, *Projekt XXV*, 1983, č. 7–8, s. 55–58.
- 40 Rostislav Švácha, Dlouhé hledání sebe sama: Alena Šrámková v letech 1947–1976, in: Rostislav Švácha (ed.), *Alena Šrámková: architektura*, Praha 2020, s. 101–111.
- 41 Milan Klíma – Ivo Oberstein – Václav Valtr, Jihozápadní Město před zahájením výstavby, *Architektura ČSR XXXVII*, 1978, s. 159–170; Srov. také rozhovor s Ivem Obersteinem Ulice a náměstí jako základní prostor města, *Domov [XXI]*, 1981, č. 3, s. 8–13.
- 42 mysl, Být městem nejen v názvu, *Tvorba [XLIV]*, 1984, č. 21, s. 16.
- 43 K tomu kapitola Petra Roubala Postmoderní architektura v předmoderním systému v této knize.
- 44 Pavel Směták, Drobné služby na sídlišti, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 198–204. Kotlíkův projekt knihovny nebyl proveden, většina jich však byla realizována do roku 1988.
- 45 Charles Jencks – Nathan Silver, *Adhocism: The Case for Improvisation*, New York 1972.
- 46 Claude Lévi-Strauss, *La Pensée sauvage*, Paris 1962; anglicky *The Savage Mind*, Chicago 1966, s. 17–22.

jehož stavby zjevně zasáhly obě architektonické generace, jež se u nás v osmdesátých letech vystřídaly.⁵⁵ Zájem o radikální americkou scénu (zprostředkovanou britským Ádélkem) jako by přehlušil i podněty přicházející z geograficky bližšího prostředí německojazyčného. Kupodivu se tak, alespoň oficiálně, příliš nereflektovaly knihy Heinricha Klotze,⁵⁶ ačkoliv bez impulzu jeho frankfurtského muzea⁵⁷ by sotva vznikla výstava *Malovaná architektura*.⁵⁸ Zvláštním případem je pak Aldo Rossi, autor knihy *Architektura města* z roku 1966,⁵⁹ a jeho „analogická architektura“ založená na typologii a geometrickém řádu, která se dlouho mýjela s vkusem západních, ale i východních kritiků.⁶⁰ Architektům se s její pomocí dařilo evokovat města uprostřed sídlišť, ale snad by se byla dobře uplatnila i v programu regenerace historických měst – příkladem budiž neuskutečněná urbanistická studie Emila Příkryla z roku 1985 na obnovu jižního okraje historického centra České Lípy, která vytvářela aluzi berlínského Pavího ostrova i surreálný „most, který ztratil smysl a je postaven na sloupy“.⁶¹ Deficit v domácí interpretaci evropských neoracionalistů, vedle Alda Rossiho rovněž Maria Botty, Paola Portoghesiho nebo třeba Oswalda Mathiase Ungerse, částečně vyrovnal až roku 1989 studií *Urbanistický kontext* Pavel Halík,⁶² který se později snažil vysvětlit Rossiho absenci jeho „neslučitelností s českou mentalitou“ a opakovaně přiznáváním obdivem ke stalinské architektuře.⁶³

K pokusům o rehabilitaci sorely však v osmdesátých letech došlo hned v několika zemích východního bloku současně. U nás je neinicioval nikdo jiný než tvůrce „ansámblů“ Nové Ostravy v padesátých letech, Vladimír Meduna, a to poté, co byl koncem roku 1982 zvolen předsedou Svazu československých architektů.⁶⁴ V pozdějším rozhovoru na padesátá léta vzpomínal: „Jezdili jsme po republice, po historických městech, učili se poznávat zákonitosti kompozice, tvorby prostoru. Tím, že jsme se pak v prvních obvodech Havířova a Poruby drželi těchto už prověřených daností, vyhráli jsme i u jejich obyvatel.“⁶⁵ Následný pokus byl již veden ve prospěch postmoderny. Ta se stala hlavním tématem série diskusí Mezinárodního výboru kritiků architektury (CICA), pořádaných v rámci kongresu Mezinárodního svazu architektů ve Varšavě v červnu 1981,⁶⁶ tedy během vrcholícího tzv. *Karnevalu Solidarity*, a proto s velkým ohlasem.⁶⁷ Odpovědi, iniciovanou Svazem architektů SSSR, bylo setkání kritiků architektury ze socialistických zemí, které proběhlo v prosinci 1983 v Moskvě a v Tallinu – jenž se tehdy postupně stával metropolí postmoderní architektury Sovětského svazu.⁶⁸ Vedl je přední sovětský teoretik Alexandr Rjabušin a první ze dvou témat znělo „Kritický pohled na světový architektonický proces“.⁶⁹ Polský architekt Wojciech Kosiński zde prohlásil: „Vždyť postmodernismus je tak krásný!“ – alespoň podle svědectví Radomíry Sedlákové, která také tlumočila jeden ze závěrů setkání: „Neboť existující architektura

padesátých let názorně ukazuje, že mnohé z toho, po čem dnes tak voláme, jsme tu měli – jistě, z dnešního pohledu ve formě poněkud romanticky naivní – a že je prostě nutno tuto dobu pořádně prozkoumat a zhodnotit.⁷⁰ Seminář *Socialistický realismus po letech* následně uspořádal Svaz polských architektů.⁷¹

Jak přesvědčivě doložil Maroš Krivý, diskuse o soře byla součástí hlavního diskurzu naší architektury druhé poloviny osmdesátých let – kritiky výstavby sídlišť.⁷² Na hospodářskou recesi reagoval československý stát tím, že se pokusil utlumit bytovou výstavbu na zeleném drnu a přikročit konečně k dlouho připravované regeneraci městských center. Ačkoliv první pokus zatáhnout za brzdu lze datovat již k roku 1980,⁷³ oficiální politikou se „přechod od extenzivního pojetí bytové výstavby k intenzivnímu“⁷⁴ stává právě až během perestrojky.⁷⁵ V médiích se pak následně „komunální“ kritika nehospodárnosti a nekvality výstavby sídlišť míchala s „fenomenologickou“ kritikou jejich odcizenosti.⁷⁶ Postava architekta, ztvárněná ve filmu Karlem Heřmánkem,⁷⁷ tak mohla v srpnu roku 1988 z plátna tlumočit klíčová místa textu Václava Králíčka, který postavení své profese výmluvně shrnul v časopise *Umění a řemesla* na podzim 1986. „Každý projektant ví, že ‚panelák‘ stojí přibližně o 30 % více, než stejně velký dům postavený z cihel a litého betonu. (...) Samo budování domu bylo vždy rituál s pevnými pravidly. Byla to nejvyšší oslava lidské dovednosti a smyslu pro krásu.“⁷⁸ Teoretické texty tehdy začínají novou zkušenost bilancovat – v roce 1987 manželé Ševčíkovi⁷⁹ a o necelé dva roky později také redakce *Architektury ČSR* – publikováním překladů podobně shrnujících textů Christiana Norberga-Schulze⁸⁰ a Charlese Jenckse⁸¹ z let 1985 a 1986.

Jencks se ve svém již zmíněném bestselleru *Jazyk postmoderní architektury* na publikum za železnou oponou obrátil jen jedinou zmínkou: „Po slavném vítězství konzumerismu na Západě a byrokratického státního socialismu na Východě nemá už nešťastný moderní architekt skoro žádné povznášející společenské obsahy, které by sděloval. Jestliže se architektura měla snažit o vyjádření způsobu života a veřejných záležitostí, dostává se do potíží, pokud v ně už nelze věřit. Architekt s tím mnoho nenadělá, kromě občanského protestu mu zbývá navrhnout protestní stavby, vyjadřující složitost situace.“⁸² Slovní spojení „dissenting buildings“ si Jencks vypůjčil z dějin anglikánské církve, kde se takto označují místa setkávání jejích oponentů – „disentu“.⁸³ Co si Jencks představoval pod takovým protestem, může naznačit jedna z jeho notorických tabulek – klíč k rozeznání architektury moderní, postmoderní a pozdně moderní podle třiceti proměnných. Zatímco moderní architekt je zde charakterizován coby „utopista a idealista“, pozdně moderní coby „pragmatik“, architekt postmodernista je „(v uvozovkách) lidový a pluralitní“. Moderní architekt se cítí být ve vztahu k veřejnosti „spasitelem/

47 Že také inženýr, už s ohledem na náklady, pracuje jen s tím, co je dostupné, jim dosti důtklivě připomenul Reyner Banham, *Bricologues a la Lanterne*, *New Society* 37, 1. 6. 1976, č. 717, s. 25–26, cit. podle: idem, *A Critic Writes: Selected Essays*, Berkeley 1999, s. 194–199.

48 Jiří Ševčík, *Důvod k improvizaci*, *Československý architekt* XXX, 1984, č. 1, s. 4–5.

49 Ibidem. Srov. Jan Líněk – Vlado Milunić, *Návod k improvizaci?*, *Československý architekt* XXXI, 1985, č. 11, s. 4–5.

50 Petr Kratochvíl, *Architektonické konfrontace (záznam diskuse na půdě Kabinetu teorie architektury a rozvoje sídel ústavu teorie a dějin umění Akademie věd, řízené Pavlem Halíkem, za účasti Jana Líneka, Vlada Miluniće, Zdeňka Hölzela, Jana Kerela, Tomáše Brixe a Václava Králíčka)*, *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 1, s. 86–87.

51 Olga Myslivečková, *Souboj s typizovanou stavebnicí: rozhovor Tvorby s Ing. arch. Janem Línkem a Ing. arch. Vladem Milunićem*, *Tvorba* [XLV], 1985, č. 38, s. 4–5.

52 Jan Bauer, *Jak polidštit architekturu*, *Ahoj na sobotu* XX, 1988, č. 1, s. 4–5; obdobně viz Petr Kratochvíl, *Architektonické konfrontace (záznam diskuse na půdě Kabinetu teorie architektury a rozvoje sídel ústavu teorie a dějin umění Akademie věd, řízené Pavlem Halíkem, za účasti Jana Líneka, Vlada Miluniće, Zdeňka Hölzela, Jana Kerela, Tomáše Brixe a Václava Králíčka)*, *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 1, s. 86–87.

53 Rostislav Švácha, *Jan Líněk – Vlado Milunić, Domov* [XVI], 1986, č. 6, s. 3–7; Srov. také Tereza Poláčková, *Ohnout panel pro spokojené stáří*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 149–157.

54 Olga Myslivečková, *Souboj s typizovanou stavebnicí. Rozhovor Tvorby s Ing. arch. Janem Línkem a Ing. arch. Vladem Milunićem*, *Tvorba* [XLV], 1985, č. 38, s. 4–5.

55 Výjimky: Štefan Šlachta, James Stirling, *Projekt* XXIII, 1981, č. 9, s. 52–54; Benjamin Fagner, James Stirling: *Kam s ním?*, *Domov* [XXVII], 1987, č. 6, s. 16–20; Pavel Halík, *Stirling v Praze*, *Architekt* XXXVII, 1991, č. 6, s. [1] a 4–5.

56 Např. Heinrich Klotz, *Moderne und Postmoderne: Architektur der Gegenwart 1960–1980*, Braunschweig – Wiesbaden 1984.

lékařem", pozdně moderní „dodává službu" a architekt postmoderní je veřejnosti „zástupcem a aktivistou".⁸⁴

„Mohl však vůbec existovat disident-architekt?" ptá se Ines Weizman. „[M]ůžeme říci, že na jedné straně Zdi byl západní aktivista, na druhé východní disident", charakterizovaný „odmítáním účastnit se státních projektů, které působí vyčpěle, šedivě, postrádají ducha a krásu, podvracením, nikoliv však fyzickým, ve skutečném světě, ale konceptuálním, subverzí pravidel a jazyka panující architektury, anebo ústupem do soukromého hájemství papírové architektury nebo skrytého vyučování jako prostoru disentu."⁸⁵ S pohledem na architektonická díla a dílka, uskutečněná v reálném světě pozdního socialismu v Československu, můžeme tuto její charakteristiku poněkud rozšířit. Zdá se, že architekti zde ve druhé polovině osmdesátých let našli své publikum, stali se nakrátko „aktivisty" a „zástupci veřejnosti" – a mohli se tak poté zařadit mezi „vítěze revoluce". Jak tento kredit zúročili po ní, však již není předmětem tohoto příspěvku.

- 57 Recenze katalogu: Petr Kratochvíl, *Revision der Moderne: Postmoderne Architektur, Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 373; Srov. Daniela Fabricius, *Image, Medium, Artifact: Heinrich Klotz and the Postmodern Architecture Museum*, in: Léa-Catherine Szacka – Véronique Patteeuw (eds.), *Mediated Messages: Periodicals, Exhibitions and the Shaping of Postmodern Architecture*, London 2018, s. 231–246.
- 58 Tereza Poláčková, Únik z reality – projekty do šuplíku, utopie a výstavy, in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 134–139.
- 59 Aldo Rossi, *L'architettura della città*, Padova 1966; anglicky s předmluvou Petera Eisenmana: *The Architecture of the City*, Cambridge – London 1982.
- 60 Aldo Rossi byl čelem Komunistické strany Itálie a teoreticky vycházel z koncepce kulturní hegemonie Antonia Gramscio. Angelika Schnell, *The (New) Concept of Tradition: Aldo Rossi's First Theoretical Essay*, in: Ákos Moravánszky – Torsten Lange (eds.), *Re-Framing Identities: Architecture's Turn to History, 1970–1990*, Basel 2017, s. 165–177.
- 61 Průvodní zpráva projektu, cit. podle: Eva Josková, Jižní okraj jádra České Lípy, in: Rostislav Švácha (ed.), *Sial, Řevnice – Olomouc 2010*, s. 224–229.
- 62 Pavel Halík, *Urbanistický kontext, Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 5, s. 25–32. Překlady Rossiho textů publikoval až Rostislav Švácha, Aldo Rossi o architektuře města, *Stavba XII*, 2005, č. 2, s. 52–55; idem, Místo, typ, monument a analogie v textech Alda Rossiho, *ibidem*, č. 4, s. 64–67. Z jeho iniciativy současně vyšla také: Aldo Rossi, *Vědecká autobiografie*, přel. Jiří Špaček, Praha 2005.
- 63 Pavel Halík (rec. výstavy a katalogu), Radomíra Sedláková (ed.), *Sorela: česká architektura padesátých let, Umění XLIII*, 1995, č. 1–2, s. 185–188; idem, Aldo Rossi. Rozporuplný architekt, *Architekt XLV*, 1999, č. 8, s. 41–43.
- 64 Vladimír Meduna, *Hlavní referát...*, *Architektura ČSR XLII*, 1983, s. 244–251, zde s. 250.
- 65 [Vladimír Meduna], Nejen města dokonale fungující, ale i krásná, *Československý architekt XXX*, 1984, č. 20, s. 1 a 4.
- 66 rav [Radomíra Sedláková], *Ve dnech...*, *Architektura ČSR XL*, 1981, s. 473; J. N., *Podstatné otázky teorie architektury: aktiv k závěrům 14. kongresu UIA, Československý architekt XXVIII*, 1982, č. 14, příloha, s. 1.
- 67 Diskuse vedl zakladatel CICA Bruno Zevi a vystoupil zde také Charles Jencks. Florian Urban, *Postmodern Architecture in Socialist Poland: Transformation, Symbolic Form and National Identity*, Oxon – New York 2021, s. 26–27 a 32.
- 68 Radomíra Sedláková-Valterová, *Postmoderní architektura v Sovětském svazu, Architektura ČSR XLIII*, 1984, č. 7, s. 321–322; Michail Tumarkin, *Geneze postmodernistické architektury SSSR, Architektura ČSR XLVIII*, 1989, č. 5, s. 2–5; Martynas Mankus, *Socialist Postmodernism: The Case of the Late Soviet Lithuanian Architecture, Architecture and Urban Planning XIII*, 2017, č. 1, s. 61–65.
- 69 Radomíra Sedláková-Valterová, *První setkání kritiků architektury, Československý architekt XXX*, 1984, č. 5, s. 1 a 7.
- 70 Eadem, *Po semináři architektonických kritiků, Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 466.
- 71 Radomíra Sedláková, *Seminář kritiků, tentokrát bez kritiků, Architektura ČSR XLV*, 1986, s. 179–181; Srov. Karolina Jirkalová – Hubert Guzik, *rozhovor s Radomírou Sedlákovou*, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 304–313.
- 72 Maroš Krivý, *Postmodernism or Socialist Realism? The Architecture of Housing Estates in Late Socialist Czechoslovakia, Journal of the Society of Architectural Historians LXXV*, 2016, – č. 1, s. 74–101, jstor.org/stable/10.2307/26418870.
- 73 Šlo o směrnicí ministra pro technický a investiční rozvoj Ladislava Šupky, potvrzenou XVI. sjezdem KSČ v roce 1981. Rostislav Švácha, *Stará města,*

- panelová sídliště a denní tisk, 1960–1989, *Zprávy památkové péče* LXXV, 2015, č. 4, s. 350–356.
- 74 Formulace z projevu nového předsedy české vlády Ladislava Adamce na III. sjezdu Svazu českých architektů v květnu 1987, *Tvorba* [XLVII], 1987, č. 25, s. 3–5; zkráceně také: *Rudé právo* LXVII–LXVIII, 6. 6. 1987, č. 130, s. 5.
- 75 Karolina Jirkalová, Politika architektury a krize socialistického města, *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny* 28, 2020, s. 56–76.
- 76 Maroš Krivý, Quality of Life or Life-in-Truth? A Late-Socialist Critique of Housing Estates in Czechoslovakia, in: Ákos Moravánszky – Torsten Lange (eds.), *Re-Framing Identities: architecture's Turn to History, 1970–1990*, Basel 2017, s. 303–318.
- 77 *Kam, pánové, kam jdete?*, režie Karel Kachyňa, scénář Milan Ležák a Karel Kachyňa, 1987.
- 78 Václav Králíček, Architektura bez architekta?, *Umění a řemesla* [XXVIII], 1986, č. 3, s. 32–34 a 83–84.
- 79 Jiří Ševčík – Jana Ševčíková, Postmodernismus a my II, *Umění a řemesla* [XXIX], 1987, č. 4, s. 66.
- 80 Christian Norberg-Schulz, Na cestě k figurativní architektuře, přel. Eva Hošková, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 3, s. 86–87.
- 81 Charles Jencks, Co je to postmodernismus?, přel. Eva Hošková, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, č. 2, s. 2–5.
- 82 Samizdatem šířený překlad Bořislava Babáčka, Jiřího Kučery a Jaroslava Ouřeckého jej na s. 10 tlumočí jako „budovy, které se neshodují s vládnoucí ideologií“.
- 83 Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*, London 1977, s. 37. Je příznačné, že v roce 1979 publikovaný překlad Jana Michla začíná právě tam, kde tento citát končí, a pokračuje: „Může komunikovat hodnoty, které jsou postrádány, a ironicky kritizovat ty, vůči nimž má námitky. Aby toho byl schopen, musí používat jazyka lokální kultury, jinak bude jeho poselství hovořit k hluchým uším nebo bude zkomoleno tak, aby bylo srozumitelné tomuto lokálnímu jazyku.“ Jan Michl, Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture, Umění* XXVII, 1979, č. 3, s. 263.
- 84 Charles Jencks, *Late-modern Architecture and Other Essays*, London 1980, s. 32.
- 85 Ines Weizman, Dissidence through architecture, *Perspecta* 45, 2012, s. 27–38.

Writings about Architecture in Czechoslovakia in the 1980s, from Home and Abroad

Lukáš Beran

In a recent study Ana Miljački showed that even in the late socialist period Czech architects felt themselves to be a part of the global professional community emerging at the time and tried to engage with it in a creative dialogue.¹ While this was often an imaginary dialogue, when it took place in reality it could yield the kind of paradoxes that have been described by Ákos Moravánszky.²

For more than a decade there has been a global resurgence of interest in postmodern architecture. We have seen this in architectural theory,³ the history of culture and pop culture,⁴ and architectural criticism.⁵ The magazines that promoted postmodernism in the 1970s and 1980s, most notably *Architectural Design* (recognised at the time mainly by its ligature 'AD'),⁶ as well as *L'Architecture d'aujourd'hui*,⁷ *Cassabella*, and *Domus*, are now available for us to choose from and browse through freely, a reading experience far easier than that of architects and theorists in Czechoslovakia in those decades. An attempt to characterise Czechoslovak postmodernism for European readers was made by Rostislav Švácha in 1996,⁸ the first overview of how certain writings on postmodernism were distributed and interpreted in Czechoslovakia before 1989 was provided a little later by Monika Mitášová,⁹ and Jana Pavlová revisited those texts for the benefit of the architectural readership.¹⁰ Michaela Janečková recently examined writings on architecture that were published outside the architectural press and made nice use of Western critical theory¹¹ from that time to compare it with the criticism postmodernism was subjected to in Czechoslovakia by the established generation that had lived through the avant-garde period, as represented by Otakar Nový.¹²

This paper attempts to take more in-depth and chronological look at the texts that were read and written about postmodernism in this country in the 1980s. It follows the easiest path and traces the topics and practices that were new at that time. Examining the texts and reconstructing the attitudes of the writers who decided to stick to the old (let's say late modern) themes and practices¹³ will when the time comes be much harder.

Domestic architectural theory made the 'linguistic turn'¹⁴ before the onset of normalisation. The dominant Marxist theory not only tolerated this turn but also tried to use it to its own advantage. In the early 1970s the Výzkumný ústav výstavby a architektury (Research Institute of Construction and Architecture – VÚVA) and Jiřina Loudová began developing a semiotic theory of architecture,¹⁵ which was also however utilised in critiques of modernist planning, which had in the meantime become domesticated among urban planners: Jane Jacobs' *The Death and Life of Great American Cities* was introduced into Czechoslovakia in 1965 by Jiří Hrůza,¹⁶ and Jiří Gebert combined her ideas with the psychological research of Amos Rapoport and Robert E. Kantor.¹⁷ The psychological and semantic analyses of Kevin Lynch¹⁸ were then used by Jiří Ševčík and Ivana and Jan Benda in 1976–1977 in their study *Obraz Mostu: výzkum hmotné a prostorové struktury města* (The image of Most: research on the material and spatial structure of the city).¹⁹

Students who attended Ševčík's seminar at the Faculty of Architecture of the Czech Technical University (FA ČVUT) also picked up Jencks' bestseller *The Language of Postmodern Architecture* and reviewed it for an issue of the official monthly journal of the Svaz českých architektů (Union of Czech Architects) published in October 1978, which included a carefully worded assessment, and long excerpts and a translation of the entire third chapter. In the review part of the text, the authors (or perhaps the editors) softened the questions raised by placing some expressions in quotation marks, even though they were not quotes: 'How are we to deal with the "monotony" of our housing development, where we can often see how the public disrupts the principles we have used with additional individual modifications, yet are supposed to be satisfied with the "conveniences" provided?'²⁰ A translation of the whole book circulated in mimeographed samizdat format immediately after it was first published in Britain in 1977 and again in 1979. 'A fairly detailed paraphrasing of the book's main ideas, with occasional quotations,'²¹ was published by Jan Michl in the magazine *Umění* (Art). Jencks' aims of 'a diversity and richness of environmental forms that through a pluralistic language

create a multivalent architecture', Michl argued, 'must be considered a good thing and worthy of being emulated', but 'our building industry is oriented towards typification, not only in terms of its elements, but increasingly also in terms of its volume, and these are factors that render the architecture univalent before the architect has even reached for his pencil.' Michl continued in his characteristically sarcastic tone: 'As for the "intellectual" foundations of our contemporary architecture, a sympathetic response to the idea of stylistic plurality and multivalence in general would seem to depend on at least two preconditions: on the one hand, a certain respect for historicising 19th-century architecture and, on the other hand, considerable misgivings about functionalist aesthetics and theory, two things that are somewhat interconnected. However, we rarely encounter respect for 19th-century eclecticism in any circles other than those of conservationists; a memory still vivid in architectural circles is the trauma that less than thirty years ago resulted from an attempt to criticise functionalism and replace it with historicist architecture, an attempt that led to Stilarchitektur being totally discredited and subsequently rendered taboo in architectural circles and, on the contrary, to the further strengthening of functionalist aesthetics.'²²

Another key text, Robert Venturi's *Complexity and Contradiction in Architecture*,²³ began circulating in Prague in 1979. By the early 1970s it was already possible among members of the SIAL School in Liberec to discern a 'machinist' wing and a 'Venturi' wing,²⁴ though the latter arose mainly under the influence of the ideas of Günther Feuerstein, Hans Hollein, and the Viennese magazine *Bau*.²⁵ The incunabula of domestic 'pop-architecture' was represented by a design that Helena Jiskrová created for a pavilion exhibiting ceramic sanitary fixtures on the Old Town Square in Prague in 1966.²⁶ The reception that *Complexity and Contradiction* received in the 1980s was recently brought to light by a survey conducted among architects working at that time, which revealed that there was some unease about how Venturi's viewpoint might change further.²⁷ As architect Ladislav Lábus recently wrote, 'We understood the need to incorporate the "complexity and contradiction" of our time into buildings and give expression to this, and express the tectonics of order as well. But to "learn from Las Vegas", where order turned into parody and consequently into the disorder of "decorated shed", that was something we couldn't deal with.'²⁸

In the 1960s attention even turned to Christian Norberg-Schulz,²⁹ who in the 1960s was also combining semiotic and psychological methods. But this Norwegian theorist did not become truly popular until after 1980 with the publication of his book *Genius Loci*,³⁰

perhaps in part because of the space he devoted to Prague, but primarily because of his leanings towards Heideggerian phenomenology, expressed in the very subtitle of the work.³¹ Phenomenology was a kind of intellectual foundation for the dissent movement³² in Czechoslovakia thanks to the strong domestic tradition of this branch of philosophy and the moral credentials of its proponent Jan Patočka. Domestic writing on architecture was therefore deeply influenced by the 'jargon of authenticity'. Jiří Ševčík greeted two key projects of the 1970s and the 1978 study Alena Šrámková and Ladislav Lábus created for the Lužiny shopping centre³³ with a quote from Norberg-Schulz that had by then become commonplace in domestic criticism – 'This is the true purpose of architecture, to help make human existence meaningful; all other functions, such as the satisfaction of mere physical needs, can be satisfied without architecture'³⁴ – and by describing them a la Venturi as 'abstract mannerism' (which is anyway at home in Prague³⁵). While new check-in hall of the Main Railway Station in Prague (1970–1977) struck him as 'heterogeneous' given the wider group of architects involved, he deemed the ČKD office building at Můstek by Alena Šrámková and Jan Šrámek 'a manifestation (...) of a particular rigorous mode of architectural thinking' in which 'the internal idea is the starting point and the guarantee of the work's soundness and order and the basis for the method used to work with the material', while at the same time 'respect for the genius loci is evidence that the context has been read, and that the situation has therefore been experienced as a specific place that has its own unique meaning'.³⁶ Although the office building, designed in late 1975/early 1976³⁷ and completed in 1983, to many seemed like 'a very radical turn'³⁸ and inspired a number of postmodernist interpretations,³⁹ such characterisations are complicated by Šrámková's well-known views by that time about architecture's educational role.⁴⁰

The event of the year in Prague in 1984 was an exhibition at Jaroslav Fragner Gallery, where Studio 7 of the Projektový ústav výstavby hlavního města Prahy (Design Institute of the City of Prague), headed by Ivo Oberstein, presented the designs for the civic amenities in Jihozápadní Město (Southwest City).⁴¹ The words on the exhibition panel were one of the reasons attendance at the exhibition was so high: '[t]he main attribute of the work of designing cities is the search for acceptable solutions to the constant clashes between the architects' ideas and the interests of the investor-contractor sphere'.⁴² An explicit motif of conflict, struggle, or a battle between two sides surfaced here that would remain pervasive in writings about architecture, in which the arch opponent was

identified by the ugly compound word quoted above.⁴³ Projects by Tomáš Brix, Václav Králíček, and Martin Kotík that they had been working on in the studio since 1976⁴⁴ were interpreted by Jiří Ševčík in 1984 in reference to another influential book by Charles Jencks, written with Nathan Silver in 1972.⁴⁵ In this book the American-British duo borrow the figure of the bricoleur (a do-it-yourselfer, but also someone who dabbles and improvises) from Claude Lévi-Strauss, who used it to explain the emergence of myth out of lived reality, out of what is immediately at hand,⁴⁶ and they set this figure in contrast to the engineer and to technological civilisation in general.⁴⁷ Commenting ironically, again in a somewhat Heideggerian manner, on the foundations of modernism, Jiří Ševčík wrote: *'Our prefabricated systems to this day rest on the ideal of a standardised form, which was once declared a social and economic necessity but is above all a product of engineering science, reflecting the universal order, and thereby ensuring its beauty, and beyond that leading to physical and moral rehabilitation.'*⁴⁸

In 1971–1974, Jan Líněk and Vlado Milunić also waged a 'fight against typified building blocks' in Studio 3 of the Design Institute of the City of Prague, where they were working on projects for seniors' homes in Bohnice and Malešice, which Jiří Ševčík also mentioned in his text on improvisation.⁴⁹ After the homes were built in 1982 and 1987, these seniors' complexes deservedly garnered the attention of the wider public, and the architects were given space to speak in the architectural,⁵⁰ Communist Party,⁵¹ and popular press, which included the following quote from Jan Líněk: *'We are trying, with the limited economic means available, to give people what they urgently need. Of course, sometimes the price of this is that our work is not architecturally pure in the way architects of the older generation would have tried to do it. However, we are not seeking to build monuments to ourselves with our buildings for social services. Today we are more like architectural workmen.'*⁵² It is as though Hannes Meyer or Karel Teige were speaking here – modernism in its heroic phase. The seniors' complexes were intended to be replicable and universal, convertible to other forms of housing, and their rich (to the extent possible) variety of forms and colours were grounded in science – in the psychological and sociological findings shared with the architects by Jiří Musil.⁵³ *'There is no time today for joking around.'*⁵⁴

Czechoslovak architectural writings of the 1980s, however, also revealed some remarkable gaps, given the rare mentions of some artists who even the untrained eye can see had an undeniable formal influence on Czech architecture. The first example we

can mention is James Stirling, whose buildings obviously influenced both the emerging and outgoing generations of architects working in Czechoslovakia in the 1980s.⁵⁵ Czechoslovak architects' interest in the radical American scene (accessed through British AD) seemed to drown out impulses emerging in the geographically closer German-speaking environment. Surprisingly, little notice was taken, at least officially, of the books by Heinrich Klotz,⁵⁶ though the *Painted Architecture*⁵⁷ exhibition in Prague could hardly have come about without the inspiration provided by his museum in Frankfurt am Main.⁵⁸ A special case was that of Aldo Rossi, author of the 1966 book *The Architecture of the City*,⁵⁹ and his 'analogical architecture' based on typology and geometric order, which for a long time was at odds with the taste of critics in both the West and the East.⁶⁰ Architects could employ his ideas to evoke a city in the middle of a housing estate, but those ideas might have been applied also to the regeneration of historic towns – an example being Emil Příklad's never implemented urban study from 1985 for the regeneration of the southern edge of the historic centre of Česká Lípa, in which he created an allusion to Berlin's Peacock Island and also to the surreal *'bridge that lost its purpose and sits on columns'*.⁶¹ The deficit in domestic interpretations of European neo-rationalists, which besides Rossi also included Mario Botta, Paolo Portoghesi, and Oswald Mathias Ungers, was partially made up for in 1989 in the study *Urbanistický kontext* (The urbanist context) by Pavel Halík,⁶² who later tried to explain Rossi's absence as due to his *'incompatibility with the Czech mentality'* and the admiration he repeatedly voiced for Stalinist architecture.⁶³

Attempts to rehabilitate socialist realism occurred simultaneously in several Eastern Bloc countries in the 1980s. In Czechoslovakia they were initiated by none other than the architect behind the New Ostrava 'ensembles' in the 1950s, Vladimír Meduna, after he was elected chair of the Union of Czechoslovak Architects in late 1982.⁶⁴ In a later interview, he reflected back on the 1950s: *'We travelled around the republic, to historic cities, and learned about the laws of composition and the creation of space. By adhering to these already tested rules in the first districts of Havířov and [New Ostrava] Poruba, they were a real hit with the residents.'*⁶⁵ The ensuing attempt was made in the spirit of postmodernism, which also became the main topic of a series of discussions organised by the International Committee of Architectural Critics (CICA) during the congress of the International Union of Architects in Warsaw in June 1981,⁶⁶ at the height of the 'Solidarity Carnival', and therefore to great acclaim.⁶⁷ The response, initiated by the Union of Architects of the USSR, was

a meeting of architecture critics from state-socialist countries in December 1983 in Moscow and Tallinn, which was gradually becoming the capital of postmodern architecture in the Soviet Union.⁶⁸ It was chaired by top Soviet theorist Aleksandr Ryabushin and the first of its two themes was *A Critical View of the Architectural Process in the World*.⁶⁹ At this meeting Polish architect Wojciech Kosiński declared, 'But postmodernism is so beautiful!' – at least according to Radomíra Sedláková, who also passed on one of the conclusions from the meeting: 'The architecture of the 1950s illustrates that much of what we are calling for today we already had – in a somewhat romantically naïve form when viewed from today's perspective – and that we should thoroughly investigate and assess that period.'⁷⁰ The Union of Polish Architects then organised a seminar called *Socialist Realism Years Later*.⁷¹

As Maroš Krivý has persuasively demonstrated, the discussion of socialist realism and criticism of housing estates were among the main themes addressed in writings about Czechoslovak architecture in the second half of the 1980s.⁷² The Czechoslovak state reacted to the economic recession by attempting to curb housing construction on greenfields and to finally proceed with the long-overdue regeneration of urban centres. Although the first attempt to put the brake on such construction dated back to 1980,⁷³ it was not until Perestroika⁷⁴ that the 'transition from an extensive to an intensive approach to housing construction'⁷⁵ became official policy. In the media, 'surface-level' criticism of the wastefulness and poor quality of housing estate construction was combined with 'phenomenological' criticism of their alienating effect.⁷⁶ It was thus possible in August 1988 to see the character of an architect, played by Karel Heřmánek,⁷⁷ in a film quoting key points from a text that Václav Králíček published in the magazine *Umění a řemesla* (Arts and Craft) in autumn 1986, in which he eloquently summed up the position of his profession. 'Every architect knows that a "prefab" [building] costs approximately 30 % more than an equally large building made of brick and cast concrete. (...) The actual process of constructing a building was always a ritual with firm rules. It was the ultimate celebration of human skill and a sense of beauty.'⁷⁸ Theoretical writings then began to take stock of the new experience – the Ševčíks⁷⁹ did so in 1987 and the editors of *Architektura ČSR* (Architecture of the Czechoslovak Socialist Republic) followed two years later – by publishing translations of similar summarising writings by Christian Norberg-Schulz⁸⁰ and Charles Jencks⁸¹ from 1985 and 1986.

In his bestselling *Language of Post-modern Architecture* Jencks had only one comment for audiences on the other side of the Iron Curtain: 'With the triumph of consumer society in the West and bureaucratic State Capitalism in the East, our unfortunate modern architect was left without much uplifting social content to symbolise. If architecture has to concentrate its efforts on symbolising a way of life and the public realm, then it's in a bit of a fix when these things lose their credibility. There's nothing much the architect can do about this except protest as a citizen, and design dissenting buildings that express the complex situation.'⁸² Jencks borrowed the phrase 'dissenting buildings' from the history of the Anglican Church, where it was used to refer to the places where its opponents – 'dissent' – used to congregate.⁸³ What Jencks envisioned as such a protest can be discerned from one of his famous tables – the key to recognising modern, postmodern, and late-modern architecture according to thirty variables. While here the modern architect is characterised as 'utopian and idealist', the late modern architect is 'pragmatic', and a post-modern architect is '[in quotation marks] "popular" and pluralist'. The modern architect feels him/herself to be in the position of 'saviour/doctor' in relation to the public, the late-modern architect is 'providing a service', and the post-modern architect is a 'representative and activist' on the public's behalf.⁸⁴

'Could an unlikely "dissident-architect", almost a contradiction in terms, have existed?', asks Ines Weizman. '[W]e could thus say that on the one side of the wall was the Western activist, while on the other was the Eastern dissident. During the Cold War, architectural dissent was mostly articulated by refusal – a refusal to participate in state projects that seemed stale, grey, bureaucratic and lacking spirit and beauty. It was also articulated by subversion – not physical and in the world but a conceptual subversion – of the norms and language of dominant/dominating architecture, or by a retreat into the private domain of paper architecture or hidden pedagogy, a space was found.'⁸⁵ Looking at the architectural works and pieces that were built in the real world of late socialism in Czechoslovakia, we can somewhat expand on this characterisation. Architects in Czechoslovakia in the second half of the 1980s seemed to find their audience and briefly became 'activists' and 'representatives of the public', and they could therefore later be included among the 'winners of the revolution'. How they capitalised on this credit after that, however, is not the subject of this paper.

- 1 Ana Miljački, Cold War Adaptations: SIAL Školka's real and imaginary architectural Dialogues with the West, in: Amanda Reeser Lawrence – Ana Miljački (eds.), *Terms of Appropriation: Modern Architecture and Global Exchange*, London – New York 2018, pp. 94–115.
- 2 Ákos Moravánszky, Piercing the Wall: East-West: Encounters in Architecture, 1970–1990, in: Ákos Moravánszky – Torsten Lange (eds.), *Re-Framing Identities: Architecture's Turn to History, 1970–1990*, Basel 2017, pp. 27–47.
- 3 Reinhold Martin, *Utopia's Ghost: Architecture and Postmodernism, Again*, Minneapolis 2010.
- 4 See the catalogue of the successful London exhibition: Glenn Adamson – Jane Pavitt (eds.), *Postmodernism: Style and Subversion, 1970–1990*, London 2011.
- 5 Once again initiated by the editors of the journal *Architectural Design*: Charles Jencks – Sean Griffiths – Charles Holland – Sam Jacob (eds.), Radical post-modernism (Profile no. 123), *Architectural Design*, vol. 85, no. 5, September–October 2011.
- 6 Charles Jencks edited the 'profile' issues no. 47 (Post-modernism, 1977), no. 48 (Post-modern History, 1978), no. 50 (Post-modern Classicism, 1980), and no. 52 (Free-Style Classicism, 1982).
- 7 Issue no. 186 (August–September 1976) published manifestos by Robert A. M. Stern (Gray Architecture, pp. 83–98) and Rem Koolhaas (Delirious New York, pp. 36–42); issue no. 197 (June 1978) was entirely devoted to Robert Venturi and no. 207 (February 1980) was devoted to the architecture of the city, with designs by Rob Krier, Aldo Rossi, and Gustav Peichl.
- 8 Rostislav Švácha, Die moralistische Grundlage von Neofunktionalismus und Postmodernismus, in: Ryszard Stanisławski – Christoph Brockhaus (eds.), *Europa, Europa: Das Jahrhundert der Avantgarde in Mittel- und Osteuropa*, vol. 2, Bonn 1994, pp. 46–49.
- 9 Monika Mitášová, Postmoderna ako krízový a prechodný jav architektúry v Československu (Postmodernism as a transitional and crisis phenomenon of architecture in Czechoslovakia), in: *Bulletin Moravské galerie v Brně*, vol. 65, 2009, pp. 70–81.
- 10 Jana Pavlová, Postmoderna bez 'postmoderný' (Postmodernism without postmodernism), *ERA 21 XXII*, 2022, no. 1, pp. 22–25.
- 11 Most notably Mary McLeod, Politics in the Reagan Era: From Postmodernism to Deconstructivism, *Assemblage*, 1989, no. 8, pp. 22–59.
- 12 Michaela Janečková, Kritika a ironie: československá postmoderní architektura v éfe Gustáva Husáka / Critique and Irony: Czechoslovak Postmodern Architecture in the Era of Gustáv Husák, in: Veronika Rollová – Karolína Jirkalová (eds.), *Budoucnost je skryta v přítomnosti / The Future Is Hidden in the Present*, Praha 2021, pp. 334–359.
- 13 For example, Otakar Nový, Moderní a postmoderní architektura (Modern and postmodern architecture), *Architektura ČSR XLVIII*, 1984, no. 4, pp. 157–164 or Jiří Hruža, Osud architektury (The fate of architecture), *Tvorba [LXIII]*, 1988, no. 47, p. 3.
- 14 Cf. André Loeckx – Hilde Heynen, Meaning and Effect: Revisiting Semiotics in Architecture, in: Sebastiaan Loosen – Heynicks Rajesh – Hilde Heynen (eds.), *The Figure of Knowledge: Conditioning Architectural Theory, 1960s–1990s*, Leuven 2020, pp. 31–62, doi.org/10.2307/j.ctv16x2c28.
- 15 Jiřina Loudová, Příspěvek k analýze sémantické funkce architektury (An analysis of the semantic function of architecture), *Estetika VII*, 1970, no. 4, pp. 271–292; eadem, Sémiotika a architektura (Semiotics and architecture), *Architektura ČSR XXXII*, 1973, pp. 149–150; Cf.: eadem, Postmodernismus – skutečnost a mýtus (Postmodernism – reality and myth), *Architektura ČSR XLIII*, 1984, pp. 153–157.
- 16 Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, New York 1961; reviewed by Jiří Hruža, Výzva soudobému urbanismu (The challenge for contemporary urbanism), *Domov [VI]*, 1965, no. 2, pp. 2–3. In the Czech edition of the book Jiří Hruža included an afterword and his own selection of illustrations: Jane Jacobsová, *Smrt a život amerických velkoměst*, transl. by Jana Solperová (the Czech edition of *The Death and Life of American Cities*), Praha 1975.
- 17 J. G., Život a smrt velkoměsta (The life and death of the big city), *Architektura ČSR XXX*, 1971, pp. 95–96; Jiří Gebert, Prostředí jako obraz člověka (Man's environment as a reflection of himself), *Architektura ČSR XXX*, 1971, pp. 253–254; cf. also Jiří Havránek – František Potůček, *Hygiena výstavby a bydlení (Construction and Housing Hygiene)*, Praha 1974, pp. 96–100.

- 18 Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge, MA 1960. The German edition (*Bild der Stadt*, Berlin – Frankfurt – Wien 1965) was reviewed by S., *Obraz města* (Image of the city), *Výtvarná práce XIV*, 1966, no. 18–19, p. 15.
- 19 Published in abridged form: Jiří Ševčík – Jan Benda – Ivana Bendová, *Město Most v obrazu svých obyvatelů: metoda výzkumu obrazu města a její využití* (The image of the city of Most in the eyes of its inhabitants: the image of the city method of research and its use), *Acta Polytechnica*, series 1 – on construction, vol. 16, 1978, no. 3, pp. 5–28; idem, *Obraz města Mostu* (The image of the city of Most), *Architektúra a urbanizmus XII*, 1978, no. 3, pp. 165–176. The research was also described in the most popular Czech weekly magazine, see Luboš Beniák, *Sídlišťe* (Housing estates), *Mladý svět XXIII*, 1981, no. 15, pp. 20–21.
- 20 Bořislav Babáček – Jiří Kučera – Jaroslav Ouřecký, *Řeč postmoderní architektury* (The language of postmodern architecture), *Architektura ČSR XXXVII*, 1978, pp. 463–465; Charles Jencks, *Postmoderní architektura nové směry* (The new direction of postmodern architecture), *ibidem*, pp. 465–467.
- 21 Jan Michl, Charles Jencks, *The Language of Post-modern Architecture*, *Umění XXVII*, 1979, no. 3, pp. 262–266.
- 22 *Ibidem*.
- 23 Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture*, New York 1966. The book was first translated from the French edition (*De l'ambiguïté en architecture*, Paris 1971) by Martin Sedlák, and then from the English edition by Zdeněk Hölzel – his title has 'contradictions' in the more natural plural. Martin Sedlák, *Jazyk současné architektury* (The language of contemporary architecture), *Technický magazín XXV*, 1982, no. 3, pp. 34–39.
- 24 Mirko Baum in an interview with Pavla Michálková, Nikolai asociace a metafora, *nýbrž podstata a účel* (Substance and purpose instead of associations and metaphor), in: Miroslav Masák – Karolina Jirkalová (eds.), *Architekti Sial*, Praha 2008, pp. 31–33.
- 25 Petr Vačura, *Holleinův obchod 'Retti' ve Vídni* (Hollein's 'Retti' shop in Vienna), *Architektura ČSSR XXVI*, 1967, pp. 333–336.
- 26 Hubert Guzik, Helena Jiskrová, in: Rostislav Švácha (ed.), *Sial*, Řevnice – Olomouc 2010, pp. 306–309.
- 27 Druhé čtení Roberta Venturiho (A second reading of Robert Venturi), *Stavba XI*, 2004, no. 5, pp. 67–71. This survey was initiated by architect Lukáš Velíšek, and he and Alice Chrástová worked on the translation: Robert Venturi, *Složitost a protiklad v architektuře*, Praha 2003. Cf. Pavel Halík, *Dvě knihy* (Two books), *Architekt L*, 2004, no. 7, pp. 60–61.
- 28 Ladislav Lábus, *Hledání relace mezi Pravdou a Krásou* (Searching for the relationship between Truth and Beauty), in: Rostislav Švácha (ed.), *Alena Šrámková: architektura*, Praha 2020, pp. 33–51, here p. 38.
- 29 The German edition of his *Intentions in Architecture* (*Logik der Baukunst*, Berlin – Frankfurt – Wien 1965) was reviewed by Ivan Kuhn, *Bez jarma estetických dogmat* (Free from the yoke of aesthetic dogmas), *Československý architekt XIII*, 1968, no. 12, p. 4.
- 30 Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York 1980. There was already a translation in samizdat in 1980, and the book was welcomed in the official press a year later by Jiří Hrůza: -hr- [Jiří Hrůza], *Duch místa* (Spirit of place), *Architektura ČSR XL*, 1981, p. 188; J. H., *Genius loci Prahy* (The genius loci of Prague), *Tvorba* 1981, no. 12, p. 20. Petr Kratochvíl and Pavel Halík worked on another translation around the end of the 1980s and it was later published with an afterword by Kratochvíl: Christian Norberg-Schulz, *Genius loci: k fenomenologii architektury*, Praha 1994.
- 31 Christophe Van Gerrewey, Christian Norberg-Schulz (1926–2000): *Architecture Protected by Phenomenology*, *Environment, Space, Place*, vol. 4, no. 1, spring 2012, pp. 29–47.
- 32 Michael D. Gubser, *The Far Reaches: Phenomenology, Ethics, and Social Renewal in Central Europe*, Stanford, CA 2014, pp. 139–187.
- 33 Lukáš Beran, *Fragmenty městského prostoru: střediska obchodu a služeb* (Fragments of the urban space: centres of shops and services), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 116–120.
- 34 Christian Norberg-Schulz, *Meaning in Western Architecture*, New York 1975, p. 433. This was literally used, for example, by Pavel Zatloukal, see -pz-, *Bilance architektury* (An architectural balance sheet), *Stráž lidu LXV*, no. 32, 16 March 1985, p. 4.
- 35 *'There is no escape from the mannerist labyrinth of Prague. The perpetual walker becomes lost in the unyielding network of underground spaces, dug up streets, pubs and snack bars, passageways and traffic islands.'* Josef K[routvor], *Esej o životě v ghettu* (1979) (An essay on life in the ghetto), cit. in: idem, *Fernety: kniha pro milovníky hořkých nápojů, léta sedmdesátá a osmdesátá a také devadesátá*, Praha 1998, pp. 356–366, here p. 359.
- 36 Jiří Ševčík, *Modernismus, postmodernismus, manýrismus* (Modernism, postmodernism, mannerism), *Architektura ČSR XL*, 1981, pp. 135–139. Marie Benešová criticised the structure for 'subconsciously attaching itself to' the adjacent German façade by Josef Zasche. Radomíra Sedláková – Jiří Ševčík – Marie Benešová, *Administrativní budova ČKD Praha* (The administrative building of ČKD Prague), *Architektura ČSR XLIV*, 1985, pp. 294–299, here p. 299.
- 37 Ladislav Lábus, *Hledání relace mezi Pravdou a Krásou* (Searching for the relationship between Truth and Beauty), in: Rostislav Švácha (ed.), *Alena Šrámková: architektura*, Praha 2020, pp. 33–51, here p. 39.
- 38 Jana Ševčíková – Jiří Ševčík, *Postmodernismus bez pověr, ale s iluzí* (Postmodernism without the myths but with the illusions), *Umění a řemesla [XXVI]*, 1983, no. 2, pp. 44–52 and 67–68. Zdeněk Kostka, a designer and the head of the Department of Architecture at VŠUP responded to the article from the perspective of Marxist-Leninist aesthetics: Z. Kostka, *Kam bude směřovat architektura* (Where is architecture headed), *Výtvarná kultura VIII*, 1984, no. 4, pp. 11–17.
- 39 Vladimír Šimkovič, *Sémantický rozbor fasády univerzálné administrativní budovy v Praze Na Můstku* (A semantic analysis of the façade of the universal administrative building at Můstek in Prague), *Projekt XXV*, 1983, nos. 7–8, pp. 55–58.
- 40 Rostislav Švácha, *Dlouhé hledání sebe sama: Alena Šrámková v letech 1947–1976* (The long search for herself: Alena Šrámková between 1947 and 1976), in: Rostislav Švácha (ed.), *Alena Šrámková: architektura*. Praha 2020, pp. 101–111.
- 41 Milan Klíma – Ivo Oberstein – Václav Valtr, *Jihozápadní Město před zahájením výstavby* (Southwest City before the start of construction), *Architektura ČSR XXXVII*, 1978, pp. 159–170; cf. also the interview

- with Ivo Oberstein, Ulice a náměstí jako základní prostor města (The street and the square as basic spaces in a city), *Domov* [XXII], 1981, no. 3, pp. 8–13.
- 42 mysl, Být městem nejen v názvu (Being a city in more than just name), *Tvorba* XLIV, 1984, no. 21, p. 16.
- 43 On this see Petr Roubal, *Postmoderní architektura v předmoderním systému* (Postmodern architecture in a premodern system), pp. 58–67 in this book.
- 44 Pavel Směták, Drobné služby na sídlišti (Minor services on the housing estate), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 198–204. Kotík's project for a library was not realised, but by 1988 most of the other projects had been built.
- 45 Charles Jencks – Nathan Silver, *Adhocism: The Case for Improvisation*, New York 1972.
- 46 Claude Lévi-Strauss, *La Pensée sauvage*, Paris 1962; in English *The Savage Mind*, Chicago 1966, pp. 17–22.
- 47 Reyner Banham emphatically reminded them that with a view to costs engineers also work only with what is at hand. Reyner Banham, *Bricologues a la Lanterne*, *New Society*, vol. 37, no. 717 (1 June 1976), pp. 25–26, cit. in: idem, *A Critic Writes: Selected Essays*, Berkeley 1999, pp. 194–199.
- 48 Jiří Ševčík, Důvod k improvizaci (A reason to improvise), *Československý architekt* XXX, 1984, no. 1, pp. 4–5.
- 49 Ibidem. cf. Jan Líněk – Vlado Milunić, Návod k improvizaci? (Instructions for improvisation?), *Československý architekt* XXXI, 1985, no. 11, pp. 4–5.
- 50 Petr Kratochvíl, *Architektonické konfrontace* (Architectural confrontation – a recording of a discussion in the Department of the Theory of Architecture and the Development of Settlements at the Institute of the Theory and History of Art of the Academy of Sciences, moderated by Pavel Halík and with the participation of Jan Líněk, Vlado Milunić, Zdeněk Hölzel, Jan Kerel, Tomáš Brix, and Václav Králíček), *Architektura ČSR* XLVII, 1988, no. 1, pp. 86–87.
- 51 Olga Myslivečková, Souboj s typizovanou stavebnicí: rozhovor Tvorby s ing. arch. Janem Linkem a ing. arch. Vlado Milunićem (The fight against typified building blocks: Tvorba magazine interview with ing. arch. Jan Líněk and ing. arch. Vlado Milunić), *Tvorba* XLV, 1985, no. 38, pp. 4–5.
- 52 Jan Bauer, Jak polidštit architekturu (How to humanise architecture), *Ahoj na sobotu* XX, 1988, no. 1, pp. 4–5.
- 53 Rostislav Švácha, Jan Líněk – Vlado Milunić, *Domov* [XII], 1986, no. 6, pp. 3–7; cf. also Tereza [Pokorná–] Poláčková, Ohnout panel pro spokojené stáří (Bend the panel for a happy old age), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 149–157.
- 54 Olga Myslivečková, Souboj s typizovanou stavebnicí: rozhovor Tvorby s ing. arch. Janem Linkem a ing. arch. Vlado Milunićem (The fight against typified building blocks: Tvorba magazine interview with ing. arch. Jan Líněk and ing. arch. Vlado Milunić), *Tvorba* XLV, 1985, no. 38, pp. 4–5.
- 55 Exceptions include: Stefan Šlachta, James Stirling, *Projekt* XXIII, 1981, no. 9, pp. 52–54; Benjamin Fragner, James Stirling: kam s ním? (James Stirling: what to do with him?), *Domov* [XXVII], 1987, no. 6, pp. 16–20; Pavel Halík, Stirling v Praze (Stirling in Prague), *Architekt* XXXVII, 1991, no. 6, pp. [1] and 4–5.
- 56 For example, Heinrich Klotz, *Moderne und Postmoderne: Architektur der Gegenwart 1960–1980*, Braunschweig – Wiesbaden 1984.
- 57 Tereza [Pokorná–]Poláčková, Únik z reality – projekty do šuplíku, utopie a výstavy (Escape from reality – projects designed for their own sake, utopian visions, and exhibitions), in: Petr Vorlík – Klára Brůhová (eds.), *nepostavená / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 134–139.
- 58 A review of the catalogue: Petr Kratochvíl, Revision der Moderne. Postmoderne Architektur, *Architektura ČSR* XLVI, 1987, p. 373; cf.: Daniela Fabricius, Image, Medium, Artifact: Heinrich Klotz and the Postmodern Architecture Museum, in Léa-Catherine Szacka – Véronique Patteeuw (eds.), *Mediated Messages: Periodicals, Exhibitions and the Shaping of Postmodern Architecture*, London 2018, pp. 231–246.
- 59 Aldo Rossi, *L'architettura della città*, Padova 1966; in English with a foreword by Peter Eisenman: *The Architecture of the City*, Cambridge, MA – London 1982.
- 60 Aldo Rossi was a member of the Communist Party of Italy and theoretically drew on Antonio Gramsci's concept of cultural hegemony. Angelika Schnell, The (New) Concept of Tradition: Aldo Rossi's First Theoretical Essay, in: Ákos Moravánszky – Torsten Lange (eds.), *Re-Framing Identities: Architecture's Turn to History, 1970–1990*, Basel 2017, pp. 165–177.
- 61 A report accompanying the project, cit. in: Eva Josková, Jižní okraj jádra České Lípy (The southern edge of the heart of Česká Lípa), in: Rostislav Švácha (ed.), *Sial, Řevnice – Olomouc* 2010, pp. 224–229.
- 62 Pavel Halík, Urbanistický kontext (The urbanist context), *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, no. 5, pp. 25–32. Translations of Rossi's writings were published by Rostislav Švácha, Aldo Rossi o architektuře města (Aldo Rossi on the architecture of the city), *Stavba* XII, 2005, no. 2, pp. 52–55; idem, Místo, typ, monument a analogie v textech Alda Rossiho (Place, type, monument, and analogy in the writings of Aldo Rossi), *ibidem*, no. 4, pp. 64–67. He also initiated the publication of: Aldo Rossi, *Vědecká autobiografie* (A scientific autobiography), translated by Jiří Špaček, Praha 2005.
- 63 Pavel Halík (a view of the exhibition and the catalogue), Radomíra Sedláková (ed.), *Sorela. Česká architektura padesátých let* (Socialist realism. Czech architecture of the 1950s), *Umění* XLIII, 1995, nos. 1–2, pp. 185–188; idem, Aldo Rossi: rozporuplný architekt (Aldo Rossi: an architect full of contradictions), *Architekt* XLV, 1999, no. 8, pp. 41–43.
- 64 Vladimír Meduna, Hlavní referát... (The main report), *Architektura ČSR* XLII, 1983, pp. 244–251, here p. 250.
- 65 [Vladimír Meduna], Nejen města dokonale fungující, ale i krásná (Beautiful as well as perfectly functioning cities), *Československý architekt* XXX, 1984, no. 20, pp. 1 and 4.
- 66 rav [Radomíra Sedláková], Ve dnech... (On the date of...), *Architektura ČSR* XL, 1981, p. 473; J. N., Podstatné otázky teorie architektury: aktiv k závěru 14. kongresu UIA (Important questions in the theory of architecture: a meeting on the conclusions of the 14th congress of the UIA), *Československý architekt* XXVIII, 1982, no. 14, supplement, p. 1.
- 67 The discussion was headed by the founder of the CICA, Bruno Zevi, and Charles Jencks was one of the speakers. Florian Urban, *Postmodern Architecture in Socialist Poland: Transformation, Symbolic Form and National Identity*, Oxon – New York 2021, pp. 26–27 and 32.
- 68 Radomíra Sedláková-Valterová, Postmoderní architektura v Sovětském svazu (Postmodern architecture in the Soviet Union), *Architektura ČSR* XLIII, 1984, no. 7, pp. 321–322; Michail Tumarkin, Geneze postmodernistické

- architektury SSSR (The genesis of postmodern architecture in the Soviet Union), *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, no. 5, pp. 2-5; Martynas Mankus, *Socialist Postmodernism: The Case of the Late Soviet Lithuanian Architecture*, *Architecture and Urban Planning* XIII, 2017, no. 1, pp. 61-65.
- 69 Radomíra Sedláková-Valterová, První setkání kritiků architektury (The first meeting of critics of architecture), *Československý architekt* XXX, 1984, no. 5, pp. 1 and 7.
- 70 Radomíra Sedláková-Valterová, Po semináři architektonických kritiků (Following the seminar of architectural critics), *Architektura ČSR* XLIII, 1984, p. 466.
- 71 Radomíra Sedláková, Seminář kritiků, tentokrát bez kritiků (A seminar of critics, this time without the critics), *Architektura ČSR* XLV, 1986, pp. 179-181; cf.: Karolina Jirkalová - Hubert Guzik, *Architekti měli v Rusku mnohem větší slovo než u nás (rozhovor s Radomírou Sedlákovou)* (Architects had much bigger say in Russia than they did here - an interview with Radomíra Sedláková), in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, pp. 304-313.
- 72 Maroš Krivý, Postmodernism or Socialist Realism? The Architecture of Housing Estates in Late Socialist Czechoslovakia, *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 75, no. 1, (March 2016), pp. 74-101, [jstor.org/stable/10.2307/26418870](https://www.jstor.org/stable/10.2307/26418870).
- 73 This was a directive from the minister of technical and investment development Ladislav Šupka, and it was confirmed at the 16th Congress of the Czechoslovak Communist Party in 1981. Rostislav Švácha, *Stará města, panelová sídliště a denní tisk, 1960-1989* (Old towns, panel housing estates, and the daily press), *Zprávy památkové péče* LXXV, 2015, no. 4, pp. 350-356.
- 74 Karolina Jirkalová, *Politika architektury a krize socialistického města* (The politics of architecture and the crisis of the socialist city), *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny*, vol. 28, 2020, pp. 56-76.
- 75 A statement from a speech by the new chair of the Czech government, Ladislav Adamec, at the 3rd congress of the Union of Czech Architects in May 1987, *Tvorba* XLVII, 1987, no. 25, pp. 3-5; an abridged version was also published in: *Rudé právo* LXVII-LXVIII, no. 130, 6 June 1987, p. 5.
- 76 Maroš Krivý, *Quality of Life or Life-In-Truth? A Late-Socialist Critique of Housing Estates in Czechoslovakia*, in: Ákos Moravánszky - Torsten Lange (eds.), *Re-Framing Identities: Architecture's Turn to History, 1970-1990*, Basel 2017, pp. 303-318.
- 77 *Kam, pánové, kam jdete?* (Gentlemen, where oh where are you going?), a film directed by Karel Kachyňa, from a screenplay written by Milan Ležák and Karel Kachyňa, 1987.
- 78 Václav Králíček, *Architektura bez architekta?* (Architecture without architect?), *Umění a řemesla* (XXVIII), 1986, no. 3, pp. 32-34 and 83-84.
- 79 Jiří Ševčík - Jana Ševčíková, *Postmodernismus a my II*. (Postmodernism and us - part 2), *Umění a řemesla* [XXIX], 1987, no. 4, p. 66.
- 80 Christian Norberg-Schulz, *Na cestě k figurativní architektuře* (On the way to figurative architecture), transl. by Eva Hošková, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, no. 3, pp. 86-87.
- 81 Charles Jencks, *Co je to postmodernismus?* (What is postmodernism?), transl. by Eva Hošková, *Architektura ČSR* XLVIII, 1989, no. 2, pp. 2-5.
- 82 Charles Jencks, *The Language of Post-modern Architecture*, London 1977, p. 37. It is telling that in 1979 Jan Michl's published translation begins where this quote ends, and he starts with by translating the very next sentence: 'He can communicate the values, which are missing and ironically criticise the ones he dislikes. But to do that he must make use of the language of the local culture, otherwise his message falls on deaf ears, or is distorted to fit this local language.' Jan Michl, Charles Jencks, *The language of post-modern architecture*, *Umění* XXVII, 1979, no. 3, p. 263.
- 83 The Czech translation by Bořislav Babáček, Jiří Kučera, and Jaroslav Ouřecký that circulated in samizdat reproduces this on page 10 as 'budovy, které se neshodují s vládnoucí ideologií' (buildings that do not conform to the ruling ideology). (See p. 113)
- 84 Charles Jencks, *Late-modern Architecture and other Essays*, London 1980, p. 32.
- 85 Ines Weizman, *Dissidence through architecture*, *Perspecta* vol. 45, 2012, pp. 27-38.

Pozdní moderna, pozdní (Česko-) Slovensko

Matúš Dulla

EN → p. 365

Bez zmínky o československých souvislostech by byl popis české architektury osmdesátých let o něco ukrácen. Ani ne tak o přiblížení základních činitelů, které formovaly architekturu v obou regionech stejně. Spíš o to, jak a zda se tyto podněty ujímaly nebo transformovaly v poněkud jiných slovenských podmínkách. Přestože se většina iniciativ shodovala, na Slovensku v osmdesátých letech už můžeme sledovat i takové trendy – například při polemice s pozdní modernou nebo v urbanistické diskusi –, které byly posléze podnětné i pro českou architekturu.

Na začátku 20. století byla architektura na Slovensku v rukou etnicky domácích tvůrců jen v několika málo případech. A po první světové válce v ní zase získali převahu čeští architekti, kteří se usadili na Slovensku.¹ Po ztrátách ve druhé světové válce a ve striktně centrálně řízeném hospodářství pak úloha pražského centra zesílila ještě více. Autentická slovenská architektonická scéna se však začala postupně formovat i díky vzniku první domácí architektonické školy. Její absolventi se v uvolněných šedesátých letech dostali k projektům pozoruhodným svou odvážnou reflexí aktuálních evropských trendů. Již tehdy česká strana vnímala slovenskou tvorbu jako trochu odlišnou v tom, že její díla byla sebevědomější ve svém modernistickém gestu (ačkoli méně zakotvená v tradici) a velkorysejší (ačkoli méně důkladně propracovaná).

- 1 Matúš Dulla et al., *Zapomenutá generace: čeští architekti na Slovensku*, Praha 2019.
- 2 U budovy rozhlasu v Bratislavě (Štefan Svetko, Štefan Ďurkovič, Barna Kissling) uplynulo od soutěže v roce 1962 po její dokončení v roce 1985 celkem 23 let. Nové Slovenské národní divadlo (Peter Bauer, Martin Kusý, Pavol Paňák) se stavělo 27 let. Velká fakultní nemocnice v Bratislavě (projekt Jindřich Martin, Eva Ondrušková, Ján Fibinger, 1970) se realizovala od roku 1979 a po 32 letech byla nedokončená stavba zbořena. Za mnoha velkými budovami se také skrývala slovensko-česká politická rivalita. Například Slovenské národní divadlo mělo být co do rozsahu federální stavbou, ale v Praze nezískalo podporu, a jeho realizace proto probíhala tak dlouho.

←

Výstavba budovy Slovenského rozhlasu v Bratislavě • The construction of the building of Slovak Radio in Bratislava (TASR, foto Štefan Petráš, ČSTK, 1976)

Liberální duch šedesátých let ovlivňoval slovenskou architekturu ještě po dvě následující dekády, tedy i v letech osmdesátých. Za prvé zde stále tvořila silná první domácí generace, která na sklonku normalizace své životní dílo završovala, a za druhé objemem velké stavby – navrhované tehdy v opojení z pozdní poválečné moderny i z osvobození od sorely – potřebovaly v těžkopádně řízeném hospodářství na svou realizaci dlouhá léta, ba desetiletí.² Většinou šlo o „celonárodní“ instituce ležící v hlavním městě, které i pro svou fyzickou velikost vyžadovaly soustředění nejistých socialistických sil. Koncepty z šedesátých let byly sice produktem doby, vůči které se normalizační režim po roce 1968 stavěl odmítavě, už se ale nepokusil vystoupit proti nim tak zásadně jako v padesátých letech, kdy architektům vnutil historizující socialistický realismus. I ve druhé polovině osmdesátých let proto vznikaly budovy koncepčně založené na poválečné moderně. Do pozdějších projektů však postupně pronikal také pozdně moderní, brutalismem inspirovaný názor, a na sklonku desetiletí už i na Slovensku tvůrci reflektovali evropsko-americkou postmoderní diskusi. S ní přicházela ke slovu další generace, která poté po listopadu 1989 převzala ve slovenské architektuře dominanci. Zápas s těmito fenomény a pozvolné dobudování slovenského architektonického sebevědomí i politických kompetencí vedly postupně k formování národních institucí a spolu s obdobnými procesy v dalších oborech nakonec k rozdělení Československa.

Architektonická elita dokázala i v době normalizace opakovaně nastiňovat vlastní řešení, s nimiž se politická moc víceméně ztotožnila a poté je politicky prosazovala.³ V této souvislosti se nabízí otázka, proč se architektonická a urbanistická obec s časovým odstupem dnes nezabývá analýzou své odpovědnosti. Nikoliv poslušnou spoluprací s režimem, ale spíše zpětným kritickým hodnocením řešení, která mu předkládala a která si osvojil, i když ne zcela odpovídala schématům jeho ideologie. Situacím, kdy režim prostě jen respektoval hlas svých expertů.

Kaleidoskop dnešních pohledů

Asi každé hodnocení slovenské situace, které usiluje o nadhled a objektivnost, je ještě dnes odsouzeno k velmi nejistému výsledku. Platí zde odpověď Benjaminu Fagnera na otázku, zda lze hodnotit českou architekturu osmdesátých let: „*Nejsm si zcela jist, jestli jsme toho už dnes schopni.*“⁴ Při ustalování postoje ke zmiňovanému období sice již hraje důležitou roli historický odstup, který se zformoval za více než tři desetiletí, čili odstup jedné generace,⁵ současně zde však zní ještě zřetelně silný hlas posledních příslušníků předchozí generace. Tento společensko-paměťový fenomén není nový. Spor mezi „dětmi“ a „vnuky“ autorů se objevil už před mnoha

- 3 Podrobněji se otázkou (konkrétně ve spojení s bratislavským urbanismem) zabýval Matěj Spurný v textu: Vědět a stavět: kontinuity urbánní expertízy na příkladu Bratislavy v „krátkém“ dvacátém století, *Soudobé dějiny* XXVIII, 2021, č. 2, s. 313–352. Zdůraznil důležitou úlohu expertních skupin, které sdílejí společná východiska, vyvíjejí tlak a ovlivňují politickou reprezentaci. Připomíná pojmenování *epistemické komunity*, které pro tyto skupiny použil Peter Haas, *Epistemic communities and international policy coordination*, *International Organisation* XLVI, 1992, č. 1, s. 1–35.
- 4 Tereza Poláčková – Jan Zikmund, rozhovor s Benjaminem Fagnerem, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let*, Praha 2020, s. 318–323, zde s. 318.
- 5 Bezprostřednější názor na slovenskou architekturu je obsažen například v článku, který vznikl přímo v osmdesátých letech, pochopitelně bez časového odstupu, viz Matúš Dulla, *Vývojové trendy súčasnej slovenskej architektúry*, *Projekt* XXVIII, 1986, č. 5, s. 11–15. Souhrnnější náhled je v knize, která vznikla krátce po uplynutí hodnoceného období, viz Matúš Dulla, *Architektúra dnes: slovenská architektúra 80. rokov a jej súvislosti*, Bratislava 1993.

dekádami v souvislosti se secesí a historismy nebo u sorely jako spor mezi autory a „děťmi“. Zde však byl umocněn tím, že „otcové“ byli produktivní déle, než tomu bylo v předchozích dobách fatálních válečných událostí a nižšího průměrného věku. Svědci a účastníci sledovaného období si s sebou nesou osobní zkušenost a často je u nich obraz tehdejší architektury spojený s takovou subjektivní interpretací, která je mladší generaci naprosto cizí.

Ve výsledku se objevují dvě pozice. V první se k objektům připojují trsy významů, které byly dobově typické, nicméně fyzicky uchopitelné na stavbách nejsou.⁶ Takový postoj – a v rámci něho obzvlášť zdůrazňování politických negativ – dnes s oblibou zaujímají ti, kteří usilují o zásadní přestavbu nebo demolice děl z tohoto období. Naposledy se vyskytl při diskusi o zbourání Istropolisu (Ferdinand Konček, Ilja Skoček, Lubomír Titl, 1980), bratislavského protějšku pražského Paláce kultury.⁷ Později začali někteří aktéři považovat tyto názory za přehnané a u architektů – tvůrců dotčených staveb – zdůrazňovali jejich vnitřní nesouhlas s režimem. Vyzdvihovali přitom konflikty, při kterých museli architekti důmyslně překonávat jeho těžkopádnost a překážky, které jim kladl do cesty,⁸ nebo přímo bojovat proti němu. Takové interpretace obvykle odsouvají do pozadí to působení architektů, při kterém jednali loajálně a konformně.⁹

Stále významnější je druhá názorová skupina, která svůj pohled z různých důvodů abstrahuje od stinných stránek totalitního systému a na jeho architektuře je už nevnímá. Architektonická díla pro ni představují produkty, u kterých lze rozlišit nadčasovou kvalitu a chápat je především jako architektonické svědky dob, přes které nás neoslovuje ani tak překonaný režim, jako kreativita jejich tvůrců. Takové postoje zaujímá především mladá generace, která už nemá vlastní zkušenost s minulým režimem. Důležitou roli zde hraje obec památkářů, kteří sice z principu začleňují díla do jejich společensko-politického kontextu a často mají silné výhrady vůči minulému režimu,¹⁰ přesto ovšem nadřazují potřebu zachování dané kulturní vrstvy.

V těchto postojích neexistují mezi českým a slovenským prostředím zásadní rozdíly. Vždyť není velký ani časový odstup dvou největších neúspěchů aktivistické ochrany děl normalizačních let – pražský Transgas zbourali v roce 2018 a bratislavský Istropolis v roce 2022.

Scéna oficiální: pozdní socialismus a pozdní moderna

V procesu, jež bychom mohli nazvat emancipací, se slovenská architektonická scéna paradoxně dostala do pozice rovnocenné, a někdy i podnětější vůči české právě díky dění v osmdesátých letech.¹¹ Změna určitě souvisela i s politickým pozadím, ale napomohl

- 6 Zdůrazňovali je zejména ostří kritici socialistické architektury těsně po roce 1989, kdy odsuzující psali například o tom, jak díla Vladimíra Dedečka ztělesňují totalitní rysy předlistopadového režimu. Pro Jána Kodoně a Bohuslava Krause představovaly „symbol pyšnej a bezohľadnej moci“ a Henrieta Hammerová a Martin Mašek viděli na jeho stavbách „ukrývanie opotrebovaných ideí za velikášsku formu“: Henrieta Hammerová – Martin Mašek, Lojálna architektúra, Projekt XXXIII, 1991, č. 3, s. 19.
- 7 Henrieta Moravčíková – Peter Szalay, *Dom odborov Istropolis*, Bratislava 2022; Henrieta Moravčíková – Peter Szalay, *The Trade Union House / Istropolis: The Birth and Liquidation of an Innovative Generator of Social Life, Culture, and Education*. Dom odborov / Istropolis: Zrod a likvidácia inovatívneho generátora spoločenského života, kultúry a vzdelávania, *Architektúra & urbanizmus* LV, 2021, č. 1-2, s. 123-145.
- 8 Jejich improvizací úsilí viz kniha Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021.
- 9 Monika Mítášová et al., *Vladimír Dedeček: interpretácie architektonického diela*, Bratislava 2017.
- 10 Také v kritické zprávě o stavu životního prostředí *Bratislava/nahlas*, kterou Václav Havel označil za slovenskou Chartu 77, dominoval hlas ochránců památek, viz Ján Budaj (ed.), *Bratislava nahlas*, Bratislava 1987.
- 11 Osamostatnění československých fakult architektury (v Praze, Brně a Bratislavě, 1976) proběhlo v době reakční normalizace vlastně jako ústupek de facto v rozporu s ideologií, která stavěla nikoliv na roli elit (tedy architektů), nýbrž pracujících (tedy „stavbařů“). Zdá se, že roli zde sehrál mj. samotný Gustáv Husák, který se na smysluplnost takového oddělení ptal i svého syna, architekta. Husák totiž v meziválečném období agilně bojoval za zřízení technické vysoké školy na Slovensku, a problematika mu proto nebyla vzdálená. Ladislav Lábus však připomněl, že v pozadí této reformy československých technik stáli především politicky exponovaní architekti, zejména Vladimír Meduna a Jan Sedláček: Ladislav Lábus, *Obnovení samostatné architektonické fakulty na ČVUT v Praze*, in: Matúš Dulla (ed.), *FA ČVUT 1976–2016*, Praha 2016, s. 23–71, zde 48.

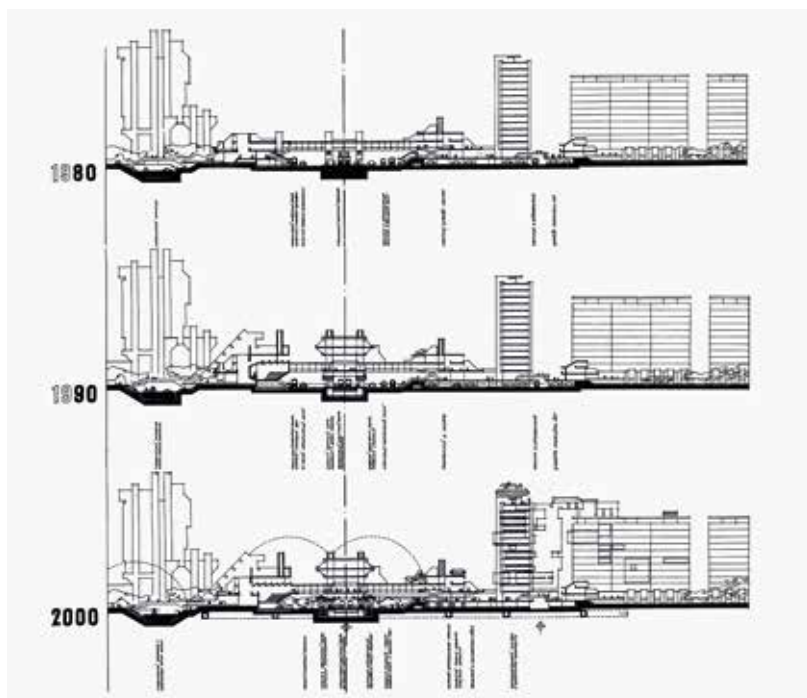
- 12 K projektům některých zahraničních výstav se podařilo dostat například Ferdinandu Milučkému. Budovu československého velvyslanectví v Bonnu navrhovali bratislavští architekti Ludovít Jendreják, Ladislav Kušnír, Peter Puškár a Ján Šilinger apod.
- 13 „Veľká mierka stavebného diela môže v súčasných podmienkach (...) ovplyvniť kvalitu architektúry (...)“ Viz Vladimír Dedeček, *Východiská a činitele architektonickej tvorby troch desaťročí*, Projekt XXV, 1984, č. 2, s. 22-24, zde s. 22. Když se v roce 1991 staly jeho stavby předmětem kritiky za „nabubralé socialistické velikášstvo“, byl považován za architekta, „podľa ktorého krásna môže byť len veľká architektúra“. Viz Henrieta Hammerová – Martin Maňsek, *Lojálina architektúra*, Projekt XXXIII, 1991, č. 3, s. 19. Popravde je nutno říct, že po třech desetiletích se jeho „velikášská“ díla stala opět předmětem obdivu, který abstrahoval od jejich těsné spojitosti se socialistickým režimem. Viz Monika Mitášová (ed.), *Vladimír Dedeček: interpretácie architektonického diela*, Bratislava 2020.
- 14 Ivan Šimko – Vladimír Dedeček, *Ostravský palác kultúry a športu*, Projekt XXXIII, 1991, č. 1-2, s. 11-15.
- 15 Například politická škola v Harmónii. Viz Vladimír Dedeček, *Krajská politická škola v Modre-Harmónii*, Projekt XXXIII, 1991, č. 3, s. 15-18.
- 16 Kupříkladu na kulturním domě v Trnavě (Jozef Danák, 1988) anebo na původní budově Stavoprojektu v Trnavě, dnes modernizované na univerzitu (Marián Remenár, 1977).
- 17 Štefan Bekeš, *Prečo pyramída*, Bratislava 2018.
- 18 Pavel Čížek, *INTEGRO – otvorená prvková prefabrikovaná nosná sústava*, *Pozemní stavby XXIX*, 1981, č. 3, s. 102-108; Pavel Čížek, *INTEGRO – konštrukcia pre občiansku a priemyselnú výstavbu*, Bratislava 1989. Pavel Čížek velmi dobře rozuměl nejenom konstrukčním, ale také architektonickým možnostem uplatnění betonu. Viz Pavel Čížek, *Vplyv betónu na architektúru 20. storočia*, Projekt XXI, 1979, č. 1, s. 34-38.
- 19 První z nich byl obchodní dům v Lučenci: Fedor Minárik, *Obchodný dom Prior v Lučenci: prvý predstaviteľ novej generácie*, Projekt XXV, 1983, č. 9, s. 7. Následovaly obchodní domy v Martině, Piešťanech, Bratislavě-Ružinově a Prešově.

tomu i posun architektury od subtilního poválečného modernismu k takřikajíc pozdním slohovým fázím. Na československém pavilonu v Bruselu byla ještě slovenská architektonická a výtvarná účast marginální, postupně se však i architektům ze Slovenska podařilo dostat k exponovaným stavbám určeným pro zahraničí, vyhrazeným ve velké míře pro pražskou architektonickou elitu.¹² „Bruselskou“ lehkost a subtilnost také postupem času odsouvala drsnost a lapidárnost pozdně moderních a brutalistických děl. Zdá se, že podobné projevy více vyhovovaly tomu, co někdo možná označí jako „slovenský naturel“, kdy se méně dbá na subtilní propracovanost, a smělé gesto se s chutí uplatnilo při důležitých a velkých „národních“ stavbách. Vladimír Dedeček jako by anticipoval Koolhaasovou ódu na velikost, když už v roce 1984 naznačoval, že fyzická velikost budov, které navrhuje, je podmínkou jejich krásy.¹³ Jednu z nich navrhl i do Vítkovic – Palác kultury a sportu (1975-1986), dnes zvaný Ostravar Aréna.¹⁴ Jde nepochybně o největší dílo slovenského architekta realizované v Česku. Od Vladimíra Dedečka pochází i několik rozsáhlých a velkoryse geometricky rytmizovaných děl s malým důrazem na detail.¹⁵

Betonová dvouskořepina památníku a muzea Slovenského národního povstání v Banské Bystrici (Dušan Kuzma, spolupráce Jozef Jankovič, 1970), inspirovaná Le Corbusierem, stojí zase na počátku obdivu k holému betonu. Nepřesná stavební výroba vedla architektky k tomu, že ad hoc využívali jejich chyby ve svých brutalistických dílech.¹⁶ Štefan Svetko s kolektivem založili brutalistické vyznění centrální budovy areálu rozhlasu v Bratislavě nejen na neobvyklém tvaru pyramidy postavené na vrchol, ale také na vysunutí spleti ocelových nosníků na průčelí. I v tomto případě vznikl původní návrh v rámci soutěže v šedesátých letech a rozhlas se podařilo dokončit po komplikované výstavbě až v roce 1985.¹⁷

Podobně jako u libereckého SIALu se i na Slovensku zaštitilo architektonické sebevědomí technologickou stránkou architektury. Zejména skeletem INTEGRO, který vyvinul inženýr Pavel Čížek v těsné spolupráci s architektky ze Státního projektového ústavu obchodu v Bratislavě.¹⁸ Velkorozponový systém umožňoval rozšiřování v obou horizontálních směrech i vertikálně a jeho pilíře průřezu H a horizontální trámy průřezu U dovolovaly výhodné vedení instalací. Systém byl původně určen pro obchodní domy,¹⁹ nicméně Pavel Čížek nakonec dohlížel na cca 200 různých staveb se skeletem INTEGRO po celém Československu.²⁰ V Praze jej jako konstrukční základ pro návrh „trvalých městských struktur s flexibilní náplní“ použil například architekt Karel Prager.²¹

Stav vnitřní architektonické diskuse odráží ještě jedna skupina děl, která se nevydala cestou ostentativního brutalismu, ale stala se jakýmsi kompromisem mezi moderní solitérností a postmoderním kontextualismem. Urbanistické poměry s rozlehlými prázdnými

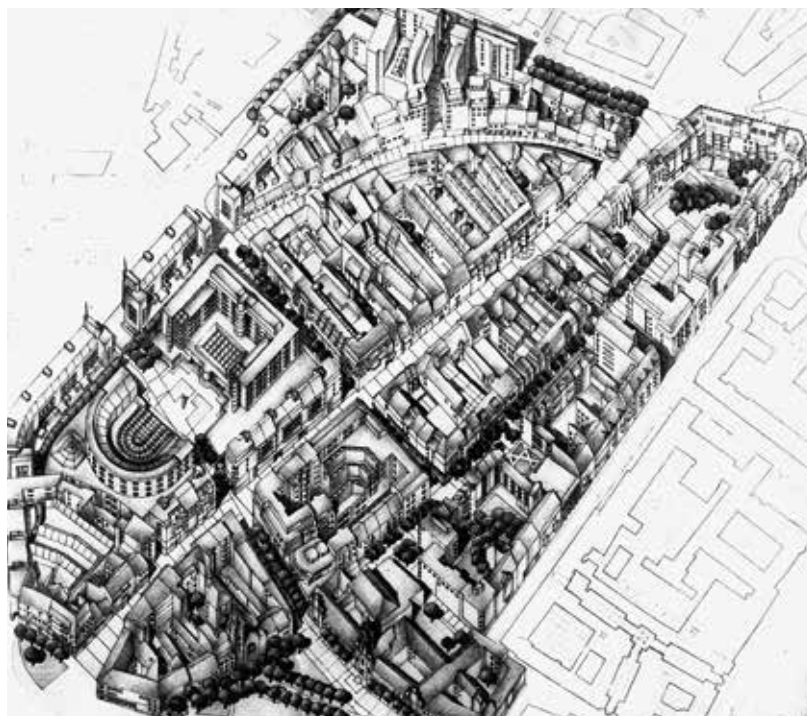

Řez zamýšlenou ústřední třídou nového městského sektoru Petržalka v Bratislavě
A cross-section of the planned central boulevard in Petržalka, a new city sector in Bratislava

Stanislav Talaš, Jozef Chovanec,
 1973-1990

Výškové budovy rozmanitých funkcí mělo obsluhovat několik různých dopravních systémů a v roce 2000 už rovněž linka plánovaného bratislavského metra. Dodnes je však na tomto území nezastavěný pás zeleně. ● High-rise buildings with an array of functions were to be served by various transportation systems and in the year 2000 by a line of the planned Bratislava metro system. To date, however, there is still just a stretch of undeveloped greenery at this site.

(Ivan Dvorín (ed.), *Městský sektor Petržalka, Bratislava 1973*, ilustrace Stanislava Talaše a Jozefa Chovance)

Urbanistické řešení zóny kolem Obchodní ulice v Bratislavě
The urban design of the area around Obchodní Street in Bratislava

Ivan Marko a kolektiv, 1983

Průlomový urbanistický projekt, který místo bourání a nové zástavby nabídl zachování, udržení a obnovu starého stavebního fondu a historické urbanistické struktury. ● Instead of demolitions and new buildings, this ground-breaking urbanist project proposed preserving, maintaining, and restoring the old building stock and historic urban fabric.

(Projekt XXVI, 1984, č. 4-5, s. 14)

Východní vstupní portál obchodního domu Ružinov v Bratislavě
The eastern entrance of the Ružinov shopping centre in Bratislava
 Ján Bahna a kolektiv, 1984

První československá postmoderní realizace, kde se zejména v interiéru objevily historizující odkazy. ● This was the first Czechoslovak postmodern project. Its historicising references are mainly found in the interior.

(foto Rajmund Müller, 1984)

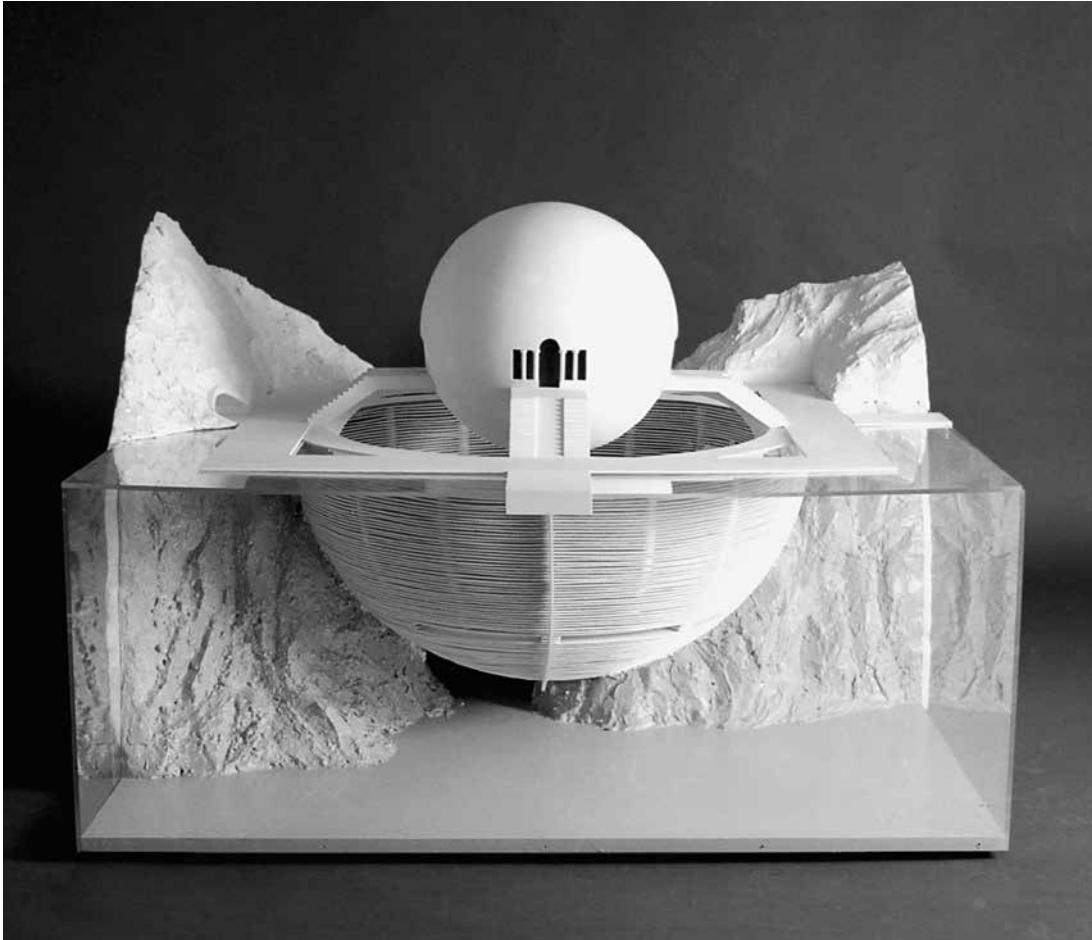

Obchodní dům Ružinov v Bratislavě
The Ružinov shopping centre in Bratislava
 Ján Bahna a kolektiv, 1984

Na průčelí použili autoři stropní trámy konstrukčního systému INTEGRO, nikoliv však jako horizontální nosníky, ale zavěšené vertikálně. ● The architects used ceiling beams from the INTEGRO building system on the façade, not, however, as horizontal supports, as instead they suspended them vertically.

(foto Rajmund Müller, 1984)

Projekt Národního shromáždění Argílie: pocta Claudovi Nicolasi Ledouxovi
The project for the Argília National Assembly: a tribute to Claude Nicolas Ledoux
 VAL, 1980–1994

Argílie měla být celosvětovým parlamentem umístěným na tichomořském ostrově Bora Bora. Žilinská skupina VAL (Viera Mecková, Alex Mlynarčík, Ľudovít Kupkovič) se již od konce šedesátých let 20. století věnovala podobným projektům prospektivní architektury, které svým utopickým zaměřením přesahovaly dobové realizační možnosti. • Argília was supposed to be an international parliament located on the island of Bora Bora in the Pacific. The VAL group from Žilina (Viera Mecková, Alex Mlynarčík, Ľudovít Kupkovič) had been working since the late 1960s on similar experimental architectural projects, the utopian visions of which were beyond the construction possibilities of the time.

(archiv VAL)

Projekt sídlště
Housing estate design
 Jozef Jankovič, 1976

Sochaři Jozefu Jankovičovi odstranili za normalizace jeho expresivně působivou sochu *Obete varujú* z památníku Slovenského národného povstání v Banské Bystrici a vyloučili jej ze Zväzu slovenských výtvarných umelcov. Jeho reakci na omezené možnosti tvorby i na osobní frustraci byla také série satirických grafických listů (např. *Projekt stranického hotela na Mesiaci*, 1974), nezřídka s architektonickým pozadím. ● During the normalisation period sculptor Jozef Jankovič's expressive sculpture *Obete varujú* (Victims' Warning) was removed from the Slovak National Uprising Memorial in Banská Bystrice and he was expelled from the Union of Slovak Visual Artists. He responded to his limited opportunities to work and sense of personal frustration by creating a series of satirical prints (e.g. *Projekt stranického hotela na Mesiaci* / The project for a Party hotel on the moon, 1974), often with architectural backgrounds.

(archiv Slovenské národní galerie, inv. č. G 13137)

plochami ve městech lákaly ke stavbě velkých objemů, ale k drzé figurativnosti moderny s lapidárními karteziánskými hranami už nebylo odvahy. Proto se ve volných prostorách ocitly kolosy se zalomenými rohy nebo přímo se zešikmenými hranami. Ne každému se je podařilo vřadit do širšího kontextu tak jako ještě v roce 1972 Ivanu Matušíkovi u trojhranného obchodního domu v Bratislavě, když se přiblížil k šikmé linii okolních ulic, aniž ztratil hrdost abstrahujícího modernisty.²² Předobrazem může být kolos pražského sjezdového paláce, ovšem tento snadno uplatnitelný model se později objevil například na novém prešovském divadle (Karol Revický, František Jesenko, 1974–1990) nebo na trenčínském Domě armády (Dušan Bálent a kol., 1986). V Praze jej použil například Ludovít Jendreják s kolektivem u hotelu Diplomat na Evropské třídě (1992), jehož hrany jsou důkladně zalamované dokonce i na atice. Podobného rodu je však také rytmicky ustupující zalamování velkých objemů, jaké dominuje například Krajské politické škole v Modre–Harmónii (Vladimír Dedeček, 1982) anebo lázeňskému domu Diamant v Dudincích (Viktor Uhliarik, 1986).

Urbanistické vize a iluze

Dimenze se zvětšovaly i v urbanistických realizacích, přesněji řečeno ve výstavbě rozsáhlých sídlišť. Stát usiloval o modernizaci bydlení prostřednictvím typizovaných montovaných domů z průmyslově vyráběných panelů. Přestože panelových soustav existovalo překvapivě mnoho, lidé považovali sídliště budovaná z nich za šedivě stereotypní. Na Slovensku se jimi nahradilo větší množství zastaralého bytového fondu než v Čechách a paneláky více a výrazněji zasáhly i do center malých měst. Rovněž ve větších městech se postupně přešlo od menších sídlišť, která si ještě dokázala uchovat zmiňovaný moderně subtilní étos (třeba u nejlepšího z nich, bratislavské Karlovy Vsi od Stanislava Talaše a kol., 1967), k rozsáhlejší souborům, kde již dominovala velikost.

Do této diskuse přinesla významný podnět soutěž a výstavba bratislavské Petržalky. Dodnes jde o událost, která nemá v československých poměrech obdoby. Rostoucí Bratislava, ležící na severním břehu Dunaje, se tehdy rozhodla postavit na protějším jižním břehu řeky rozsáhlý městský sektor. Doba velkorysosti přála a na území nesvázaném limity soukromého vlastnictví pozemků byli zastánci moderních urbanistických vizí přesvědčeni, že je dokáží realizovat v plné šíři a nádheře. Ve velké mezinárodní soutěži, obesané 84 návrhy z 19 zemí, získalo nejvyšší cenu pět projektů – moravský, americký, japonský, rakouský a slovenský.²³ Navzájem se dost lišily a už tento rozptyl naznačoval, že se představy urbanistů o nejlepším možném řešení vlastně výrazně rozcházejí. Charakteristické je, že dodnes nebyl tento fenomén podroben

20 Matuš Bišťan, *Architektonika veľkorozponového systému INTEGRO: koncept otvorenej architektonickej formy reprezentovaný sériou obchodných domov Prior.* / The Architectonic of the INTEGRO Long-Span Skeletal System: The Concept of Open Architectural Form Represented by the Series of Prior Department Stores, *Architektúra & urbanizmus* LIV, 2020, č. 3–4, s. 224–239.

21 Miloslav Pavlík, *Principy kompletace stavebního systému INTEGRO, Pozemní stavby XXXIV*, 1986, č. 11, s. 485–488.

22 Oldřich Ševčík ocenil toto dílo jako inovativní pro v Čechách se nevyskytující spojení funkcí (obchodní dům a hotel), které byly do té doby důsledně funkcionalisticky oddělovány. Viz Oldřich Ševčík – Ondřej Beneš, *Architektura 60. let: „zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*, Praha 2008.

23 Kamil Gross, *Medzinárodná súťaž Bratislava Petržalka, Bratislava 1969*.

kritice a výsledky soutěže se prezentují jako vějíř skvělých možných řešení, velmi kontrastních vůči výsledné šedé realitě. I kritický spis *Bratislava nahlas*, který postřehl řadu chyb pozdního socialismu, setrval při analýze realizované Petržalky v iluzi, že soutěžící navrhli vlastně plnohodnotné sídliště a pouze ústupky a neschopnost socialistického režimu způsobily, že byl výsledek postupně považován za jednoznačnou prohru.

Kompromisní realizační projekt vycházel z návrhu trojice urbanistů – Tibora Alexyho, Jána Kavana a Filipa Trnkuse – a počítal s rušnou městskou třídou jako osou sídliště. Výstavba Nové Petržalky začala v roce 1973, první domy byly hotové 1977 a stavělo se až do konce osmdesátých let. Tehdy vrcholila kritika jednorozměrnosti tohoto sídliště. Namísto „*ideálneho mesta utopeného v zeleni, rozvíjajúceho sa pozdĺž romantických dunajských ramien*“, které mělo mít „*živú, veľkomestskú chrbtovú kosť*“, je „*Petržalka (...) len veľkým, monofunkčným a nepekným príveskom Bratislavy*“, napsal disident Ján Budaj a dodal: „*V Petržalke je najvyšší počet samovrážd v Bratislave, na Slovensku i v ČSSR.*“²⁴ Ústřední městská třída dodnes nevznikla, namísto ní vedou středem sídliště cestičky v zeleni. A vybavenost, kterou měla koncentrovat, se usazuje právě naopak na okrajích sídliště, kudy vedou obchvatové komunikace. Z velké modernistické vize o schopnosti naplánovat a rychle realizovat rozsáhlý komplex se stal exemplární případ omylů modernismu a pozdně socialistického řízení.

Ačkoli je třeba říci, že pokud chápeme město realističtěji a poněkud postmodernističtěji, že tedy není *stromem*, jak už odůvodnil Christopher Alexander, ale spíše *koláží*,²⁵ pak vlastně i takový neúspěšný fragment přispívá k jeho členitosti a kolážovitosti. V Petržalce už roste třetí generace obyvatel, časová jednorozměrnost ustupuje a pro mnoho místních je již sídliště místem, s nímž spojují své vzpomínky bez ohledu na to, jak málo se podařilo uskutečnit efemérní a v tomto smyslu vlastně zcela mimoběžné vize soutěžících vzniklé před půl stoletím. Nutno podotknout, že právě nyní se v ose zmiňované neuskutečněné městské třídy začíná stavět tramvajová trať, která bude možná po půlstoletí podnětem k naplnění ideje rušného centrálního prostoru. Stavění města není jednorázový počín, jak si kdysi mysleli nadšení soutěžící. V každém případě je kauza Petržalka, s počtem obyvatel reprezentujícím asi čtvrtinu Bratislavy, osobitou kapitolou nejen slovenské nebo československé, ale i evropské architektonické zkušenosti.²⁶

V atmosféře očividných urbanistických proher se odehrál na druhém konci Bratislavy ještě jeden pokus, který měl napravit pošramocenou pověst velkých sídlišť. Projekt experimentálního obytného souboru (EOS) od Tibora Gebauera a kolektivu z roku 1979²⁷ se měl vyhnout tehdy už zřejmým sídlištním negativům.

24 Ján Budaj (ed.), *Bratislava nahlas*, Bratislava 1987.

25 Christopher Alexander, *A City is Not a Tree*, *Architectural Forum* CXXII, 1965, č. 1, s. 58–62; Colin Rowe – Fred Koetter, *Collage city*, Cambridge 1978.

26 Dějiny a základní fakta o bratislavských sídlištích viz Henrieta Moravčíková et al., *Bratislava: atlas sídlisk / Bratislava: Atlas of Mass Housing*, Bratislava 2011. Na Slovensku se podobné modernistické experimenty uskutečnily na více místech a pozdější sídliště z nich dokonce vycházejí hůře než ta dříve založená. Například sídliště Terasa v Košicích (Milan Hladký, Bertold Hornung a kol., 1960) je jedním z nejúspěšněji realizovaných a postupně budovaných sídlišť na základě idejí ze šedesátých let. Sídliště Vlčince v Žilíně (Emil Galovský a kol., 1971) doplatilo podobně jako Petržalka na to, že k sobě vyšší vybavenost přitáhlo nikoliv centrum sídliště, ale okrajová přístupová komunikace.

Obvyklá trajektorie jeho projektování a realizace je však opět nešťastně zopakovala. Sídliště umístěné na západním okraji Bratislavy s přístupy po strmém svahu mělo mít – již pod vlivem postmoderních úvah o hodnotách historických měst – jasně vyčleněné ústřední náměstí. Projekt ale postupně devalvoval a strnulá stavební výroba jej deklasovala jen na běžné panelové sídliště, dokonce ještě přehuštěnější než ta předchozí. Hlavní prostor tvořila zpočátku jen prázdná plocha, následně po listopadu 1989 rozparcelovaná a zaplněná nahodilou zástavbou. V Petržalce má tak prázdný pás, kde se měla nacházet hlavní městská třída, přece jen ještě šanci na naplnění, na rozdíl od tohoto navždy ztraceného „náměstí“.

Obrat v urbanistickém myšlení nakonec přicházel z jiné strany, prostřednictvím návrhů úprav složitě převrstvené historické struktury měst. Významnou diskusi vyvolal projekt Ivana Marka a kolektivu na citlivou přestavbu Obchodní ulice v Bratislavě (1983); do míst, kde už v roce 1968 navrhl Ivan Matušík kolosální obchodní komplex, kterému měla podlehnout veškerá historická zástavba předměstí. Markův projekt sice pobouřil vyznavače radikálních moderních přestaveb, ale vzbudil naopak sympatie u těch, kteří usilovali o ochranu tradičního městského prostředí, byť pitoreskního a architektonicky nijak efektního.²⁸

Postmoderna

Ve druhé polovině osmdesátých letech pronikala postmoderna už i do ryze oficiálních projektů. Architekti totiž jasně vnímali vyprázdněnost, únavu a stinné stránky opakovaně realizovaných modernistických konceptů a postmoderní řešení nabízela nadějná východiska. Tak se například v oficiální výsledné verzi EOSu udrželo téma ústředního náměstí.

Když v roce 1984 zorganizovali mladí bratislavští architekti výstavu svých projektů, při oficiálním schvalování nevznesli žádné námítky ani ti zástupci starší, s režimem spolupracující generace, kteří měli její obsah ideologicky zkontrolovat. Bylo zřejmé, že i pro ně jsou na výstavě představené projekty smysluplné a perspektivní. Ve sféře ideologicko-politické se souhlas nicméně očekávat nemohl, postmodernismus totiž nabourával moderní paradigma, se kterým se systém po krkolomném obratu od sorely natrvalo ztotožnil. Postmoderna kromě toho přicházela z nepřátelského Západu a její historizování dodávalo architektuře charakter, který se zde v negativním slova smyslu označoval za reakční. Když si ideologická komise Svazu československých architektů, složená z osvědčených a prověřených normalizátorů, předvolala na svém bratislavském zasedání autora tohoto textu a teoretika Jiřího Ševčíka, aby se zodpovídali za své postmoderně nakloněné úvahy v časopise *Projekt*, nedokázala rovněž najít žádné architektonicky založené odsouzení

27 Jedním z cílů původní koncepce projektu bylo „nadviazať na prerušenú kontinuitu charakteristických prvkov stavebnej kultúry miest“. Viz Tibor Gebauer – Pavel Paňák, *Experimentálny obytný súbor Bratislava – Dlhé diely, Projekt XXI*, 1979, č. 3, s. 28–31, zde s. 29.

28 Viz Matuš Dulla, *Obchodná ulica v Bratislave. Polemika o charaktere... mestského centra, Projekt XXVI*, 1984, č. 4–5, s. 10–14; Martin Mašek, *Obchodná ako precedens, Architektúra a urbanizmus XXXIII*, 1990, č. 4, s. 230–232. Nedávno byla diskuse připomenuta – viz Matěj Spurný, *Vědět a stavět: kontinuity urbánní expertízy na příkladu Bratislavy v „krátkém“ dvacátém století, Soudobé dějiny XXVIII*, 2021, č. 2, s. 313–352.

postmoderních zásad. Zůstalo při výhradě, že se v souvislosti s postmodernou nemluví o „socialistickém“ charakteru architektury.

Příklon k postmoderní orientaci přišel na slovenské straně o něco dřív než na té české a byl v lecčems rozsáhlejší. Ani ne tak v historické hloubce, jako v důrazu na kontext. Snad to způsobila širší destrukčních zásahů do zástavby slovenských měst. Jiří Ševčík konstatoval, že „celý rad slovenských architektov si už nedokáže predstaviť, že by projektovali solitér bez predchádzajúcej vzrušujúcej hry s kontextom“.²⁹ Jána Bahnu, který tyto trendy na Slovensku dominantně reprezentoval, silně ovlivnila návštěva slavného benátského bienále v roce 1980.³⁰ Stal se u nás prvním architektem, kterému se podařilo nejplněji vsunout postmoderní odkazy do svého díla. Obchodní dům Ružinov v Bratislavě (Ján Bahna a kol., 1984) byl v Československu první ucelenou postmoderní realizací a získal dokonce i nejvyšší výroční cenu, kterou uděloval Zvaz slovenských architektov.³¹ I to dokazovalo, že navzdory politickému usměrňování panuje uvnitř architektonické obce porozumění pro nové trendy.

V českém prostředí se často vzpomíná na význam setkání architektů nakloněných postmoderní alternativě a vzdálených od oficiálních ideologických výkladů, která se konala od roku 1984 ve Spišské Kapitule. Miroslav Masák je zmiňuje jen jako setkání pražské skupiny Středotlakých,³² ale podnět se zrodil mezi košickými architekty a u historičky umění Alici Štefančíkové.³³ Ve východoslovenské metropoli totiž architekti obzvlášť výrazně pociťovali přerušení architektonické tradice starobylého města jeho hektickým růstem a socialistickou i schematicou moderní výstavbou. Některé tvůrce zde také bezprostředně ovlivnil maďarský architekt Imre Makovecz.³⁴ Specifické místní důvody způsobily, že se právě zde začaly objevovat první náznaky hravého postmodernismu.³⁵

Postmoderních realizací pochopitelně nevzniklo mnoho. Hlavní dílo – zmiňovaný obchodní dům Ružinov – postihl navíc neblahý osud a po neúspěšném pokusu o přestavbu z něj zůstal jen holý skelet. Exemplární ukázky počátků postmoderny představovalo i několik (bohužel nedochovaných) interiérů inspirovaných tvorbou rakouského architekta Hanse Holleina.³⁶ Jeden z nich, demontované vybavení vládního salonku na bratislavském letišti od Vojtecha Vilhana a Jána Bahny, má ve svém depozitáři uloženo Slovenské muzeum designu.

Z postmoderního poučení osmdesátých let zůstal však dodnes v architektuře imperativ kontextu a vědomí, že stojí za to narušit mechanický stereotyp moderny. Dokonce i rozvázní autoři nové budovy Slovenského národního divadla (Peter Bauer, Martin Kusý a Pavol Paňák, 1983–2007) kromě odkazu na neutrální stabilní hodnoty nabídli v jeho předpolí náznak tradičnější kolonády. Nemluvě o typicky postmoderně kompaktním územním plánu okolí, který vypracovali jako zřetelný antipod někdejšího rozvolněného projektu od kolektivu Jozefa Lacka ze šedesátých let.³⁷ Jejich návrh

29 Jiří Ševčík, *Nové pojetie interiérového priestoru v mladej slovenskej architektúre, Projekt XXVII, 1985, č. 10, s. 19.*

30 Ján Bahna, *Tak bežal čas: 1944–2014, Bratislava 2014.* O své poznání se také zakrátko podělil na stránkách slovenského časopisu, viz Ján Bahna, *La presenza del passato: prvé bienále architektúry v Benátkach: budúcnosť v minulosti, Projekt XXII, 1981, č. 6, s. 49–51.*

31 Projekt vznikl již od poloviny sedmdesátých let. Nosnou konstrukci i plášť fasády z trámů průřezu U, určených původně na horizontální použití, tvoří systém INTEGRO. Spoluautory obchodního domu byli Lubomír Mihálik, František Kalesný, Peter Minarovič a už zmíněný autor INTEGRO Pavol Čížek. Viz Matúš Dulla, *Obchodný dom Ružinov v Bratislave: prvá lastovička nových prístupov?, Projekt XXVII, 1985, č. 3, s. 14–16; Viktor Ferus, Znovuzrodenie portálu, Projekt XXVII, 1985, č. 3, s. 16–17.*

32 Miroslav Masák, *Tak nějak to bylo a tak nějak to je, Praha 2022, s. 55.*

33 Alica Štefančíková (ed.), *Zborník zo stretnutia československých architektov v Spišskom Podhradí, Košice 1986.*

34 Peter Pásztor v ateliéru Imreho Makovcza také pracoval a chtěl následovat jeho dílo ve své tvorbě. Viz Matúš Dulla, *Architekt Peter Pásztor, Bratislava 1995.*

35 Jejich souvislost s postmodernou, ale i lehkovážnost tehdy postřehla a podrobila kritice Alica Štefančíková. Viz *Interiérová architektúra a pomoc tržbe alebo obratu, alebo naopak?, Projekt XXX, 1988, č. 6, s. 30–31.*

36 Například interiér banky v Čadci od Jána Bahny a Lubomíra Mihálika z roku 1980.

37 ~, *Kultúrno-spoločenské centrum v Bratislave pri Dunaji, Projekt X, 1968, č. 8–9, s. 165–172.*

městských bloků, ucelených ulic, kultivace nábřeží i náměstí, které se dnes rozkládají před půlkruhovým průčelím samotného divadla, se také skutečně podařilo realizovat.

Kromě postmoderních tendencí, zčásti neoficiálních nebo tvrdým normalizačním jádrem posuzovatelů deklasovaných jako nepřátelské, fungovalo však na Slovensku v osmdesátých letech několik víceméně skrytých iniciativ, které se ještě zřetelněji vyhraňovaly vůči oficiální politické linii.

Mimo oficiální trendy

Bohatší odstíny architektonické tvorby umožnil do určité míry i odklon od naivní centralistické představy padesátých let, založené na jedině, ústředně řízené československé projektové organizaci. Postupně vznikla celá řada specializovaných projektových ústavů, přičemž některé se na Slovensku odštěpily od svých mateřských českých organizací – například Zdravoprojekt nebo Štátny projektový ústav obchodu, původně součást brněnského ústavu stejného jména.³⁸ Ve Zdravoprojektu potom vznikla celá řada pozdně moderních projektů léčebných budov pro slovenské lázně a Štátny projektový ústav obchodu se pod vedením Ivana Matušíka stal místem, kde se dařilo nejenom konstrukčním inovacím (zde vznikl systém INTEGRO), ale také vstřícnému přijímání postmoderních tendencí.

V šedé zóně někde na půl cesty se nacházelo také projektování kostelů. Na katolickém Slovensku se jich realizovalo o něco více než v nábožensky vlažnějším Česku.³⁹ I v tomto případě ještě v některých realizacích doznívaly koncepce ze šedesátých let. Ve své základní linii však již v osmdesátých letech směřovala sakrální architektura k architektonicky bezútešnému stavu. A v devadesátých letech se naplno ukázalo, že ideologická dominance předtím i poté zhoubně přemohla vnitřní mechanismy architektonického diskurzu. Jen zlomek sakrální architektury totiž reagoval na aktuální architektonický vývoj,⁴⁰ z úspěšných lze zmínit snad jen postmoderně narativní sborové domy Církve bratrské od Máriuse Žitňanského v Levicích (1983–1985)⁴¹ nebo později v Ostravě (spoluautor Miroslav Zikmund, 1995).

Zvláštní mix moderny a konceptuálního umění přinášela po celé období sedmdesátých až devadesátých let žilinská skupina VAL. Výtvarník Alex Mlynárčik se v ní spojil s architektem Vierou Meckovou a architektem Ľudovítem Kupkovičem ve tvorbě prospektivních projektů věnovaných mimořádným událostem či tématům.⁴² Začali už v sedmdesátých letech svým nejznámějším dílem, utopickým prstencem olympijské vesnice Heliopolis uloženým na tatranských vrcholech.⁴³ VAL si udržel svou vizionářskou linii nedotčenou žádnými realizačními kompromisy. Navrhli například

38 O členitém portfoliu těchto projektových organizací viz Lucia Mlynčeková, *Project Institutes in Czechoslovakia in the 1970s. Creation in the Conditions of a Centrally Planned Economy during the Normalisation Period in Czechoslovakia.* / Projektové ústavy Československa 70. rokov 20. storočia. *Architektonická tvorba v podmienkach centrálne riadeného hospodárstva obdobia normalizácie v Československu, Architektúra & urbanizmus LVI, 2022, č. 1-2, s. 106-115.*

39 Nikolay Brankov, *Sakralita in disentu*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 36-45, zde s. 40.

40 V souvislosti s rozsáhlou výstavbou kostelů v devadesátých letech zklamán Štefan Šachta napsal: *„jedinečnú šancu zapísať sa na európskej scéne ako krajina dobrej novej architektúry Slovensko nevyužilo“*. Viz Štefan Šlachta, *Zisk či prehra? O novej sakrálnej architektúre, Projekt XL, 1998, č. 3, s. 29.*

41 Matúš Dulla, *Zborový dom v Leviciach, Projekt XXXII, 1990, č. 7-8, s. 4-7.*

42 Vystavovali je již v roce 1977 v Paříži. Viz Ľudovít Kupkovič – Viera Mecková – Alex Mlynárčik, *Voies et aspects de l'endemain: VAL 1967-1976* (katalog výstavy), Galerie Lara Vincy Paris 1977. Souhrnně v roce 1995 v Bratislavě. Viz Ľudovít Kupkovič – Viera Mecková – Alex Mlynárčik, *Cesty a aspekty zajtrajška* (katalog výstavy), Galéria UMELKA v Bratislavě, Žilina 1995.

43 Vznikal v letech 1968–1974 a v roce 2010 model a výkresy tohoto projektu odkoupilo do svých sbírek Muzeum umění Olomouc.

pro Vysoké nad Kysucou památník americkému astronautovi slovenského původu Eugenu Cernanovi jako sférický objekt, volně se vznášející nad zemí (1975). Dvě desetiletí (1975–1994) se rodil jejich projekt Argília – celosvětový parlament umístěný na tichomořském ostrově Bora Bora zpola pod vodou.⁴⁴ Čistota a abstraktnost jejich návrhů pramenila ještě z moderní vizionářské naladěnosti, ale plodně zdůrazňovali také napětí mezi ideály a kompromisy pozdně moderních dob. Toto napětí přímo zažívala i architektonická dvojice skupiny, která se ve své standardní oficiální tvorbě věnovala realizovatelným dílům. Oba se přitom dočkali i nejvyššího domácího architektonického uznání – Ľudovít Kupkovič (s Andrejem Bašistou) získal Cenu Zväzu slovenských architektov za kruhovou sportovní halu v Žilíně (1986) a Viera Mecková stejnou cenu za administrativní budovu určenou paradoxně pro komunistickou stranu tamtéž (1988). Architektura stála vždy mezi Scyllou a Charybdou – mezi vizemi a přízemní realitou, v osmdesátých letech bychom mohli uštěpačně říci „realitou ‚reálného‘ socialismu“.

Vizionářský rozměr nechyběl ani výstavám, které s historikem Viktorem Ferusem pořádal v Bratislavě budoucí protagonist listopadu 1989 archeolog Ladislav Snopko na téma *Archeologické pamiatky a súčasnosť*. Účastnili se jich kromě výtvarných umělců oficiální i neoficiální scény také architekti.⁴⁵ Jejich úkolem bylo například umělecky či architektonicky ztvárnit slovanské nálezy na hradě Devín, nebo nahradit zaniklé brány v bratislavském opevnění.⁴⁶ V textu, který těmto výstavám později věnovala kunsthistorička Zuzana Bartošová,⁴⁷ vyslovuje jeho autorka uznání za uměleckou přínosnost a aktuálnost jen výtvarným návrhům, nikoliv architektonickým projektům. Na takovou pragmatickou druhořadost byla architektura trvale odkázána. Ale o jejich možnostech a limitech, vizích a prohrách se lze poučit ať už na jejich vrcholech, nejednou jen domnělých, nebo ve stínu nepříliš příznivých dob. Možná by jí prospěla právě větší pokora při poznávání minulých chyb. Protože ačkoli to dnes architekti vesměs nepřiznávají, i oni se jako profesionální elita přesvědčená o své absolutní pravdě podíleli na kritických omylech a slepých cestách minulosti.⁴⁸

44 Podrobněji o Argílii naposledy viz Gabriela Smetanová, *Projekt uznania, Jazdec XII*, 2021, č. 41, s. 13–15.

45 Např. Ján Bahna, Jan a Ivana Bendovi, Michal Brix, Karel Doubner, Andrej Gürtler, Petr Krajčí, Lukáš Liesler, Eduard Schleger, Vladimír Šimkovič, Alena Šrámková, Štefan Svetko ad.

46 Viktor Ferus – Ladislav Snopko (eds.), *Archeologické pamiatky a životné prostredie* (katalog výstavy), Bratislava 1982; Matúš Dulla, *O prezentácii archeologických pamiatok, Architektúra a urbanizmus XVII*, 1983, č. 1, s. 55–57; Ladislav Snopko, *Prezentácia archeologických pamiatok v prostredí súčasného mesta, Projekt XXXIV*, 1992, č. 3, s. 12–13.

47 Zuzana Bartošová, *Svet dejín umenia ako výzva pre tvorbu osobností neoficiálnej slovenskej výtvarnej scény 70. a 80. rokov XX. storočia*, *ARS XXXVIII*, 2005, č. 2, s. 246–266.

48 Text vznikl v souvislosti s projektem *Inovácie v architektúre 20. storočia na Slovensku* podpořeným grantem VEGA 1/0286/21 a řešeným na FAD STU Bratislava.

Sborový dům Církve bratrské v Levicích
The congregation house of the Church of the Evangelical Brethren in Levice
 Máriaus Žitňanský, 1985

Co se týče architektonických kvalit, staly se sakrální stavby zejména po roce 1989 jednoznačnou prohrou. Sborový dům v Levicích, jehož projekt vznikl v roce 1985 paradoxně jako socialistický závazek, patřil k výjimkám. ● Sacral buildings, especially those built after 1989, were unequivocal failures in terms of their architectural qualities. One of the exceptions in this respect was the congregation house in Levice, which paradoxically originated as a socialist project in 1985.

(foto Rajmund Müller, 1985)

Nová budova Slovenského národného divadla v Bratislavě těsně před dokončením
The new building of the Slovak National Theatre in Bratislava shortly before completion
 Peter Bauer, Martin Kusý, Pavol Paňák, 1983–2007

Projekt vznikl v soutěži již v roce 1983, ale rozsáhlá budova se stavěla s dlouhými přestávkami až do roku 2007. Architekti byli z důvodu nadčasového národního významu objektu zdrženliví vůči krátkodobým trendům. Nicméně již reflektovali pozdně moderní koncepci kompaktnějšího zastavění a najdeme zde také tlumené náznaky postmoderny, například u pavilonu viditelného vlevo. • The project emerged in a competition organised in 1983, but there were long pauses in the construction process and the building was not completed until 2007. The architects were restrained in their reflection of short-term trends given the building's timeless national significance. Nevertheless, they incorporated the late modern concept of more compact construction, and we can find muted signs of postmodern influence – for instance, in the pavilion visible on the left.

(foto Matúš Dulla, 2006)

Nové křídlo Slovenské národní galerie v Bratislavě

The new wing of the Slovak National Gallery in Bratislava

Vladimír Dedeček, 1979

Díla navrhovaná architektem Vladimírem Dedečkem byla po roce 1989 považována svými funkcemi, velikášstvím a povrchností provedení za symboly předcházejícího režimu. Zde se dokonce uvažovalo o demolici. Dnes však probíhá obnova, při které architekti Martin Kusý a Pavol Paňák respektují a zušlechťují i ty stránky a součásti objektu (například barevnost fasádního hliníkového obkladu), které byly předtím tvrdě kritizovány. ● Works designed by architect Vladimír Dedeček were for their functions, self-importance, and superficial execution regarded after 1989 as symbols of the previous regime. The building shown here was even considered for demolition. Today, however, it is undergoing restoration. Architects Martin Kusý and Pavol Paňák have chosen to respect and refine aspects and parts of the structure (such as the colour scheme of the aluminium-cladding façade) that were previously the target of harsh criticism.

(foto Matuš Dulla, 1980)

Obchodní dům na náměstí v Levicích
The shopping centre on the square in Levice

Pavol Ondreička, 1983

Pozdně moderní kontejnerová architektura nerezignovala na velká gesta, ale už respektovala uliční čáru a výškově navazovala na zachovanou zástavbu. ● Late modern container architecture was not averse to grand gestures, but it respected the street line and sought to tie in height-wise with the surrounding buildings.

(foto Matuš Dulla, 1983)

Dům odborů Istropolis v Bratislavě
The Istropolis trade-union building in Bratislava

Ferdiand Konček, Ilja Skoček, Ľubomír Titl, 1981

Komplex vznikl po etapách od architektonicko-urbanistické soutěže v padesátých letech. Po rozsáhlé diskusi v roce 2022 byla zbořena jeho hlavní část, ve které se nacházel velký kongresový sál, a následovala demolice celého komplexu. Na jeho místě má vzniknout nové kongresové centrum. ● The complex originated in stages after an architecture and urban design competition organised in the 1950s. After lengthy discussions, in 2022 the left section of the building that housed the large congress hall was demolished, which was followed by the demolition of the entire complex. A new congress centre is to be built in its place.

(foto Rajmund Müller, 1981)

Vstup do jeskyně Domica

The entrance to Domica Cave

Jozef Bebjak, 1983

Pro jeskynní komplex na slovensko-maďarském pomezí vytvořil architekt nový vstupní objekt s postmoderně, kulisovitě uspořádanými segmenty. ● The new entrance to the cave complex located on the Slovak-Hungarian border was designed by the architect with segments set up in a postmodern, set-piece style of arrangement.

(foto František Jiroušek, 1985)

Interiér banky v Čadci

The interior of the bank in Čadca

Ján Bahna, Ľubomír Mihálik, 1984

Vnitřní řešení bankovní haly pozdně moderního objektu (architekti Ferdinand Čapka a Severín Ďuriš) nezapře inspiraci postmoderními vídeňskými interiéry od Hanse Holleina. ● The interior design of the late-modern bank building (architects Ferdinand Čapka and Severín Ďuriš) acknowledges the inspiration it drew from the postmodern Viennese interiors created by Hans Hollein.

(foto Ján Bahna)

Late Modernism, Late (Czecho-) Slovakia

Matúš Dulla

Any description of Czech architecture of the 1980s would be incomplete if it did not also say something about the Czechoslovak context – not about the key factors which shaped architecture in the both the Czech and Slovak regions, but rather about how and whether these same impulses were adopted or transformed in the slightly different conditions of the Slovak region. Although the majority of architectural tendencies were the same across the Czechoslovak state, in Slovakia we can observe certain trends in the 1980s – such as those in the debate over late modernism or the discussion of urban planning – that eventually proved to have an inspirational effect on Czech architecture.

At the beginning of the 20th century, architecture in Slovakia was only in a very few cases actually in the hands of ethnic Slovak architects. And then later on, after the First World War, it was Czech architects who settled in Slovakia who dominated the field.¹ Prague's central role grew even stronger after the losses of the Second World War and the emergence of a strict centrally controlled economy. An authentic Slovak architectural scene nevertheless did begin to emerge, thanks in part to the establishment of the first Slovak school of architecture. In the more relaxed atmosphere of the 1960s, the school's graduates got the opportunity to work on projects that were remarkable for how boldly they reflected contemporary European trends. Even at that time Slovak work was viewed from the Czech side as slightly different in that the Slovak designs were more sure-handed in their modernism (but less anchored in tradition) and grander, but less elaborated in detail.

The liberal atmosphere of the 1960s would influence Slovak architecture for the next two decades, well into the 1980s. This is partly because towards the end of the normalisation period the first strong generation of Slovak architects were still in the peak years of their life's work. However, it was also because the big structures that were being designed in a time excited by late post-war modernism and liberation from socialist realism took many years or even decades to build in an economy that was so poorly managed.² In most cases these were projects for federal institutions located in Bratislava, the large physical size of which required a concentration of state-socialist resources that could not be guaranteed. While designs from the 1960s were the product of a time that the post-1968 normalisation regime opposed, it did not try to come

out as fundamentally against them as the regime in the 1950s had, when it forced historicising socialist realism on architects. That is why buildings with a design based on post-war modernism were still being built in the second half of the 1980s. Later projects, however, came to reflect a late-modern outlook inspired by brutalism and by the end of the decade even architects in Slovakia were showing an interest in European-American post-modernist discourse. This was accompanied by the rise of the next generation, who then dominated Slovak architecture in the 1990s. The struggle with these phenomena and the development of Slovak political skills and the confidence of its architecture led eventually to the creation of Slovak institutions and, as similar processes unfolded in other areas, ultimately to the division of Czechoslovakia.

Even in the normalisation period, the architectural elites managed repeatedly to put forward designs that the political authorities more or less identified with and then promoted politically.³ This raises the question of why the community of architects and urban planners today does not look back and retrospectively analyse their responsibility – not in the sense of their being in the service of the regime, but rather in terms of critically evaluating the designs that they presented to the regime and that it adopted, even if they were not fully consistent with the regime's ideology. Situations where the regime simply respected the voice of experts.

The kaleidoscope of current perspectives

Probably every interpretation of the situation in Slovakia that strives for objectivity and perspective is today still doomed to an uncertain outcome. Benjamin Fragner's answer to the question of how to evaluate Czech architecture of the 1980s still applies: *'I'm not entirely sure if we're yet capable of this today'*.⁴ While an important role in shaping views on the 1980s is now played by a historical perspective that has formed over the course of more than three decades and the turnover of one generation,⁵ the strong voice of the last members of the previous generation can nevertheless still be clearly heard. This phenomenon of societal memory is nothing new. Many decades ago, there was a conflict between the 'children' and 'grandchildren' of artists and architects over secessionism versus historicism or over modernism and socialist realism. In the more recent case, however, the situation was exacerbated by the

fact that the 'fathers' continued to be productive much longer than they used to be in the past, when there were wars and a shorter life expectancy. The witnesses and participants in the era we are discussing here have their own personal experience and their image of the architecture of that time as tied up with a subjective interpretation that is entirely foreign to the younger generation.

The result is that there are two outlooks. The first one ascribes to buildings (from the pre-1989 period) the meanings that were characteristic of the time, but are not physically discernible in them.⁶ This viewpoint – accompanied by an associated emphasis on political negatives – is popular today among people who want to substantially reconstruct or demolish these buildings. It is a view that most recently surfaced in the discussion about demolishing Istropolis (Ferdinand Konček, Ilja Skoček, Ľubomír Titi, 1980), Bratislava's counterpart to Prague's Palác kultury.⁷ Some participants in the discourse later came to consider these views exaggerated and sought instead to highlight the internal opposition that the architects – the ones who created the given buildings – felt towards the regime. They pointed to conflicts in which the architects had to resourcefully overcome the regime's heavy-footedness and the obstacles it placed in their path,⁸ or when they literally had to fight against the regime. Interpretations of this type tend to push into the background instances where architects acted loyally and in conformity with the regime.⁹

The second outlook is espoused by an ever more substantial group who for various reasons disregard the dark sides of the totalitarian system and no longer see them in its architecture. For those with this viewpoint, works of architecture are a product in which it is possible to distinguish a timeless quality and can be understood as the architectural witnesses of their time, and what speaks to us in them is not so much the old regime but the creativity of their architects. This attitude is primarily embraced by the young generation, which has no direct experience with the past regime. An important role in this is played by preservationists, who situate architectural works within their given socio-political context, as is the nature of their task, and who are often strongly critical of the previous regime,¹⁰ but who nonetheless often prioritise the need to preserve the particular stratum of our culture.

There are no significant differences in these attitudes between Czechs and Slovaks. After all, there is no great span of time separating the two biggest failures of activist efforts to protect works of architecture from the normalisation period: the Transgas building in Prague was demolished in 2018 and the Istropolis building in Bratislava in 2022.

The official scene: late socialism and late modernism

In a process that we could call an emancipation the Slovak architectural scene paradoxically ended up in a position equal to and sometimes even more stimulating than Czech architecture thanks to developments in the 1980s.¹¹ Its transformation was certainly linked to the political situation in the background, but it was also made possible by the architecture's drift away from subtle post-war modernism towards what could be called the later phases of modernism. While Slovak art and architecture formed a comparatively marginal presence in the Czechoslovak Pavilion in Brussels, Slovak architects were gradually managing to get their hands on high-profile projects intended to be built abroad, which were commissions usually reserved for Prague's architectural elites.¹² The lightness and delicacy of the 'Brussels style' was pushed aside over time by the severe and laconic character of late modern and brutalist work. These forms of expression seemed better suited to what someone might describe as the 'Slovak nature', where less attention is paid to subtle elaboration, while bold gestures are applied with relish to big, important 'national' structures. Vladimír Dedeček seemed to be anticipating Koolhaas's ode to bigness when he suggested in 1984 that the (large) physical size of the buildings he was designing was a factor in their beauty.¹³ He designed one such building in Vítkovice – the Palác kultury a sportu (Palace of Culture and Sport) (1975–1986), which is today called Ostravar aréna (Ostravar Arena).¹⁴ This is without a doubt the largest work of architecture designed by a Slovak architect built in the Czech lands. Vladimír Dedeček was also behind several large works with a bold geometric rhythm and only a minor emphasis on detail.¹⁵

Monument and museum of the Slovak National Uprising in Banská Bystrica (Dušan Kuzma, in collaboration with Jozef Jankovič, 1970) – the concrete structure with two grandeur shells inspired by Le Corbusier – is the building that marked the start of a love for raw concrete. The lack of precision in the production and processing of building materials led architects to make improvised use of the materials' flaws in their brutalist works.¹⁶ Štefan Svetko and his team achieved the brutalist look of the main building of the state broadcasting company in Bratislava with the unusually shaped pyramid placed upside down, and the web of steel beams on the outside of its facade. This again was a design that originally emerged out of an architectural competition organised in the 1960s, but the radio building was not completed until 1985 after a complicated construction process.¹⁷

As in the case of SIAL in Liberec, Slovak architectural confidence was responsible for the technological side of the architecture. Most notably,

the INTEGRO prefabricated concrete frame developed by engineer Pavel Čížek in close cooperation with architects from the Státní projektový ústav obchodu (State Planning Institute for Trade Buildings) in Bratislava.¹⁸ This large-span frame made it possible to expand buildings both horizontally and vertically, and its H-section pillars and horizontal U-section beams provided enough space for supply installations. The system was originally intended for the construction of department stores,¹⁹ but Pavel Čížek ultimately cooperated on the construction of around 200 different structures that were built with the INTEGRO frame all over Czechoslovakia.²⁰ It was used, for example, by architect Karel Prager as the structural concept in his (unbuilt) design for 'permanent urban structures with variable functions' in Prague-Košíře.²¹

The architectural discussion within the Slovak community was also shaped by another group of works, which did not follow the path of ostentatious brutalism but came to form a kind of compromise between modern individualism and postmodern contextualism. The conditions of the urban space (in Bratislava), with large vacant areas in the city, invited the construction of large volumes, but the courage to engage with the cheeky figurativeness of modernism and its concise Cartesian edges was no longer there. Consequently, these vacant sites were filled with colossi with diagonal corners or even edges rendered in oblique angles. Not everyone managed to make their work fit into its wider context as successfully as Ivan Matušík managed to do in 1972 with his triangular department store in Bratislava, where he approximated the oblique lines of the surrounding streets without relinquishing his pride as an abstract modernist.²² The Prague Congress Centre may have been the archetype but this easily applied model also appeared later on, for example, in the new Prešov theatre (Karol Revický, František Jesenko, 1974–1990) and the Dům armády (Army Culture Club) in Trenčín (Dušan Bálent et al., 1986). It was used in Prague, for example, by Ludovít Jendreják and his team for the Diplomat Hotel on Evropská třída (1992), where the volumes of the building are consistently diagonally formed right up to the level of the attic. A similar genus is made up of buildings with large surfaces of the face cut into rhythmically receding angles, such as in the Krajská politická škola (Regional Political School) in Modra-Harmónia (Vladimír Dedeček, 1982) or the Diamant Spa building in Dudince (Viktor Uhliarik, 1986).

Urbanist visions and illusions

The dimensions of urban projects, and specifically housing estates, grew in size. The state sought to modernise housing by using standardised prefabricated buildings made of industrially produced panels. Although there was a surprisingly large number of different

panel systems, people regarded the housing estates that were built from them as dull and monotonous. In Slovakia these estates replaced a much larger amount of outdated housing stock than was the case in the Czech lands, and they had an even bigger impact on the centres of small towns. In cities and larger towns there was a gradual transition away from smaller estates, which still managed to preserve modernism's ethos of delicacy (the best such example is Bratislava's Karlova Ves by Stanislav Talaš et al., 1967), towards much larger complexes, where large proportions were the rule.

An important contribution in this discussion was provided by the competition for and construction of Petržalka in Bratislava. This was an unprecedented project in Czechoslovakia and remains extraordinary to this day. The growing city of Bratislava, located on the north bank of the Danube River, decided to build a large urban sector on the opposite, southern side of the river. The period favoured grandness and on a piece of land free from the constraints of private property the champions of modern urbanist visions were convinced that they would be able to realise it in all its breadth and splendour. A large international competition for designs was organised, with 84 submissions from 19 countries. Five projects won the top prize – one each from Moravia, America, Japan, Austria, and Slovakia.²³ These designs differed considerably from each other and the variety itself suggests that the participating urban planners had very different ideas about the best possible solution. Typically, to date this event has not been subjected to critique and the results of the competition are presented as a geyser of excellent options to choose from, and all a sharp contrast to the bleak reality that was ultimately built. Even the critical text *Bratislava nahlas*, which pointed out many of late socialism's flaws, clung, in its analysis of Petržalka's outcome, to the illusion that the architects in the competition had designed what was actually a top-quality housing estate and it was only because of concessions to and the incompetence of the state-socialist regime that the result came to be seen as an unequivocal failure.

The compromise implementation project was based on the designs of three urban designers – Tibor Alexy, Ján Kavan, and Filip Trnkus – and it envisioned a busy city boulevard serving as the axis of the estate. The construction of Nová Petržalka (New Petržalka) began in 1973, the first buildings were completed in 1977, and construction work continued until the end of the 1980s. It was at that point that criticism of how one-dimensional the estate was began to peak. While Petržalka was intended to be 'an ideal city, submerged in greenery, rising along a branch of the romantic Danube River' and was supposed to have 'a vibrant big-city backbone', in the end 'did not become a city

on the right bank, but just a big monofunctional and unsightly appendage of Bratislava', wrote dissident Ján Budaj. And he added: 'The largest number of suicides in Bratislava, Slovakia, and the Czechoslovak State are in Petržalka'.²⁴ The urban boulevard that was supposed to be at its centre has never come to exist, with footpaths through the greenery cutting across the centre in its place. And the public services that were supposed to be concentrated within the estate are on its outskirts instead, along major traffic arteries. What was supposed to be a large modern vision of the ability to plan and quickly build an extensive complex turned into a prime example of the errors of modernism and late-socialist governance.

If we look at cities in a more realistic and more postmodernist light and recognise that a city is not a tree, as Christopher Alexander explained, but rather a collage,²⁵ we should say then that this unsuccessful piece of Bratislava forms a part of its complexity and helps make it a collage. Petržalka is now home to its third generation of residents, its flatness caused by a complicated history is receding into the background and for many locals it has become a place that they have memories attached to, regardless of how little of the ephemeral – and in that sense actually at odds with reality – vision of the competitors from more than half a century ago was achieved. It is important to note also that a tram route is currently being built where the never realised boulevard was supposed to be, and a half-century later it may serve as the impetus for achieving the initial idea for a lively centre on the estate. A city cannot be built in a single gesture, the way the competition winners once thought. In any case, Petržalka, home to around one-quarter of the total population of Bratislava, represents a distinct chapter in Slovak, Czechoslovak, and even European architecture.²⁶

In an atmosphere of visible failures in urban planning, there was one other experiment that took place at the opposite end of Bratislava that was supposed to help fix the damaged reputation of large housing estates. The project for an experimental residential complex (EOS – Experimentální obytný soubor) by Tibor Gebauer and his team in 1979²⁷ was designed to avoid that negative aspects of housing estates that had already become apparent by that time. The usual trajectory of planning and building a housing estate unfortunately repeated itself nevertheless. This housing estate, located on the western edge of Bratislava accessed on roads that ran up a steep hillside, was supposed to include – under the influence of postmodern ideas about the qualities of historic cities – a clearly marked out central square. The project gradually degenerated and the rigid system of construction materials production degraded the concept to just

an ordinary panel housing estate, and with even more excessive density than in the estates that come before it. The heart of the ensemble remained just one large empty space, and after November 1989 it was parceled out into lots that were haphazardly filled in with randomly built structures. While Petržalka also has an empty tract of land at its centre, where the main boulevard was supposed to be built, there is still a chance of that space coming to something, unlike the 'square' in this estate, which has now been forever lost.

The shift in thinking about urban planning ultimately came from a different angle, through designs created to revitalise the complexly layered historical structure of cities. An important debate was triggered by a project that Ivan Marko and his team created to sensitively redesign Obchodná ulica (Shop Street) in Bratislava (1983), in an area where in 1968 Ivan Matušík had proposed a colossal shopping complex, that the authentic historical suburban settlement was supposed to make way for. Marko's project caused outrage among fans of radical modern redevelopment, but it won favour, conversely, among those who were trying to protect the traditional urban setting, albeit in its picturesque and in no way architecturally spectacular form.²⁸

Postmodernism

By the second half of the 1980s postmodernism had even made its way into projects of a purely official nature. Architects were keenly aware of how empty and tired the repeatedly applied modernist concepts were and of the darker sides to them, and postmodern solutions offered the only promising way out. This is why it was possible to advocate for the central square in the EOS project throughout the process of designing it.

When some young architects in Bratislava organised an exhibition of their projects in 1984, during the official approval process no objections were raised even by representatives of the older generation who collaborated with the regime and were supposed to ideologically monitor the exhibition's content. It was clear that even in their view the projects presented at the exhibition were meaningful and promising. It was not possible to expect, however, approval from the ideological-political sphere as postmodernism worked to destroy the modern paradigms with which the system continued to identify after the tortuous shift away from socialist realism. Postmodernism had moreover come from the hostile West and its historicising features gave architecture a character that in the negative sense of the word was described as reactionary. When the ideological committee of the Svaz československých architektů (Union of Czechoslovak Architects), a committee made up of vetted and tested supporters of normalisation, summoned the author of this text and

also Czech theorist Jiří Ševčík to one of its meetings in Bratislava to answer for the postmodernist reflections they published in the magazine *Projekt*, it was unable to find any architectural grounds for condemning the principles of postmodernism. It had to stick to the objection that when speaking of postmodernism there is no mention of the 'socialist' character of architecture.

The move towards postmodernism began earlier in Slovak than Czech architecture and in many respects was broader in scope. Not so much in terms of its historical erudition but rather in its emphasis on context. This may have been because of the scale of destructive changes that had been applied to the existing development in Slovak towns and cities. Jiří Ševčík has noted that '*many a Slovak architect is no longer able even to imagine designing an independent solitaire without the exciting interplay with context*'.²⁹ Ján Bahna, who was the foremost representative of these postmodern trends in Slovakia, was strongly influenced by a visit to the famous Venice Biennale in 1980.³⁰ Bahna became the first architect in Slovakia who managed to most fully incorporate postmodern references into his work. The Ružinov department store in Bratislava (Ján Bahna et al., 1984) was the first comprehensive postmodern public building constructed in Czechoslovakia, and it even won the top annual prize awarded by the *Zväz slovenských architektov* (Union of Slovak Architects).³¹ This demonstrated that despite the political directives there was a prevailing understanding for new trends within the architectural community.

A frequent recollection in the Czech architectural community is of the significant meetings that took place from 1984 in Spišská Kapitula among architects who were beginning to embrace the postmodern alternative and were moving away from official ideological conceptions. Miroslav Masák refers to it as just a meeting of the Prague *Středotlačí* (Medium-Pressure) group,³² but the idea for it originated among architects in Košice and art historian Alica Štefančíková.³³ Architects in this city in eastern Slovakia had keenly felt the disruption of the architectural tradition in their historic city that was caused by hectic growth and socialist and simplistic forms of modern development. Some of these architects were also directly influenced by Hungarian architect Imre Makovecz.³⁴ Due to specific local factors, it was in this city that the first signs of a playful postmodernism began to appear.³⁵

Understandably, not that many postmodern works of architecture appeared. The main one – the above-mentioned Ružinov department store – had an unfortunate fate, and after a failed attempt at a renovation only the naked frame is left. Prime examples of postmodernism's beginnings are also represented by several (unfortunately now lost) interiors inspired by the

work of Austrian architect Hans Hollein.³⁶ One of these interiors, in the form of disassembled equipment from the government lounge at Bratislava airport designed by Vojtech Vilhan and Ján Bahna, is in the depository of the *Slovenské múzeum designu* (Slovak Museum of Design).

The imperative of context and the awareness that disrupting modernism's mechanical routine is worth it are the lessons from the postmodernism of the 1980s that have survived in architecture to date. Even the prudent architects behind the building of the *Slovenské národné divadlo* (Slovak National Theatre) (Peter Bauer, Martin Kusý a Pavol Paňák, 1983–2007) offered not just the neutral appearance of conservative modernism but also in the building's foreground an allusion to a more traditional colonnade, not to mention a typically postmodern compact zoning plan for the surrounding area, which they created as a visible antipode to the more spacious and diluted urban layout previously proposed in the 1960s by Jozef Lacko and his team on the same site.³⁷ Their plan for urban blocks, compact streets, cultivation of the riverbank and square, which today unfold in front of the semi-circular facade of the theatre itself, was actually successfully implemented.

However, as well as postmodern tendencies, usually unformal and perceived by normalisation officials as hostile, there were also some more or less hidden initiatives in Slovakia in the 1980s that took an even more pronounced stance against the official political line.

Outside the official trends

A richer range of architectural work were to a certain degree made possible by a move away from the naive centralist ideas of the 1950s, founded on a single, centrally controlled institution. Gradually, various specialised design institutes emerged, and some of those in Slovakia broke away from their parent organisations in the Czech lands – such as *Zdravoprojekt* (Design Institute for Health Services Buildings), or *Štátny projektový ústav obchodu* (State Design Institute for Shopping Services Buildings), which was originally part of the Brno-based institute of the same name.³⁸ *Zdravoprojekt* then developed all sorts of late-modern projects for medical buildings for Slovak spas and under the direction of Ivan Matušík the *Štátny projektový ústav obchodu* became a place that not only came up with successful new construction innovations (this is where the *INTEGRO* system was developed) but was also open to postmodern tendencies.

Church designs lay in the grey zone somewhere in the middle. More churches were built in Catholic Slovakia than in the religiously lukewarm Czech lands.³⁹ Even some of these buildings reflected the waning concepts of the 1960s. But in the 1980s sacred architecture was in its basic contours headed in an architecturally

bleak direction. And in the 1990s it became fully apparent that the dominance of one ideology (socialism and then consumerism) had harmfully stifled the internal mechanisms of architectural discourse. Only a small fraction of sacred architecture responded to contemporaneous architectural developments.⁴⁰ One successful example is the postmodernly narrative congregation house of the Church of the Evangelical Brethren by Máriaus Žitňanský in Levice (1983-1985)⁴¹ and another later one he designed in Ostrava (co-designed by Miroslav Zikmund, 1995).

An unusual mix of modernism and conceptual art was produced throughout the period from the 1960s to the 1990s by the VAL group based in Žilina. In this group, artist Alex Mlynařík joined up with architect Viera Mecková and architect Ľudovít Kupkovič to create prospective projects devoted to exceptional events or themes.⁴² They began in the 1960s with their most famous work, the Olympic village Heliopolis – the utopian structure in the shape of a huge ring placed at the peaks of the Tatra Mountains.⁴³ VAL group was able to maintain their visionary line without making any compromises during construction. For example, they created the monument to the American astronaut of Slovak descent Eugene Cernan for Vysoké nad Kysucou, which they designed as a spherical object floating freely above ground (1975). Their Argília project – the parliament for the 'united world of nations' set partly under water in Pacific island Bora Bora – took two decades (1975-1994) to come to life.⁴⁴ The pure and abstract character of their designs still stemmed from the modern visionary mood, but they also productively stressed the tension between the ideals and compromises of the late-modern thinking. This tension was directly experienced by the architectural duo in the group, who devoted themselves to realisable projects in their official work. Both of them also won the highest architectural honours in Slovakia – Ľudovít Kupkovič (together with Andrej Bašista) won the

Union of Slovak Architects Award for the circular sports centre they designed in Žilina (1986) and Viera Mecková won the same award for the administrative building that was paradoxically intended for the Communist Party in the same city (1988). Architecture has always been in the position of having to choose between the lesser of two evils – between its visions and more mundane reality, which in the 1980s we could sarcastically call the 'reality of "really existing" socialism'.

The visionary dimension was also part of the exhibitions that were organised in Bratislava by the future protagonist in the events of November 1989 archaeologist Ladislav Snopko and by historian Viktor Ferus on the topic of archaeological monuments and the present. As well as artists in the official and unofficial art scenes, architects also participated in these events.⁴⁵ Their task was, for example, to artistically or architecturally represent the Slavic artefacts discovered at Devín Castle or to replace the lost gates of Bratislava's fortifications.⁴⁶ In the text that art historian Zuzana Bartošová later wrote about these exhibitions,⁴⁷ she expresses her appreciation for the artistic value and relevance of the artistic works only, and not for the architectural projects. Architecture was permanently relegated to this kind of pragmatic second-class status. But it is possible to draw lessons from the possibilities and limits and the visions and failures of architecture, whether it is at a high point, though merely imagined to be so on more than one occasion, or in the shadow of inauspicious times. Perhaps it would benefit from a little more humility in recognising its past mistakes. Because, while architects today do not generally admit it, as a professional elite convinced of their own absolute truth, they, too, have had a hand in the critical mistakes and dead-end directions of the past.⁴⁸

- 1 Matúš Dulla et al., *Zapomenutá generace: čeští architekti na Slovensku* (A forgotten generation: Czech architects in Slovakia), Praha 2019.
- 2 The building of the radio broadcasting company in Bratislava (Štefan Svetko, Štefan Ďurkovič, Barna Kissling) took 23 years to build from the time of the architectural competition in 1962 to the completion of construction in 1985. The new Slovenské národné divadlo [Slovak National Theatre] (Peter Bauer, Martin Kusý, Pavol Paňák) took 27 years to build. The large university hospital in Bratislava (Jindřich Martin, Eva Ondrušková, Ján Fibinger, 1970) started to be built in 1979 and after 32 years the never completed structure was demolished. Many projects for large buildings were born out of a Slovak-Czech political rivalry. For example, the Slovak National Theatre was supposed to be in its size and impact a federal building, but it did not get support in Prague, which is why it took so long to get built.
- 3 This question (specifically in connection to urban planning is dealt with by Matěj Spurný in: Vědět a stavět: kontinuity urbánní expertízy na příkladu Bratislavy v „krátkém“ dvacátém století (To see and to build: continuity of urban planning expertise through the example of Bratislava in the 'short' 20th century), *Soudobé dějiny XXVIII*, 2021, no. 2, pp. 313–352. He highlighted the important role of expert groups who share common objectives, exert pressure, and influence politicians. He cites the term 'epistemic community' that was used for groups of this kind by Peter Haas: Epistemic Communities and International Policy Coordination, *International Organisation XLVI*, 1992, no. 1, pp. 1–35.
- 4 Tereza Poláčková – Jan Zikmund, Benjamin Fragner, in: Petr Vorlík (ed.), *rozhovory / architektura osmdesátých let* (interviews / architecture of the 1980s), Praha 2020, pp. 318–323, here p. 318.
- 5 A direct opinion on Slovak architecture at that time is presented for example in an article I wrote in the 1980s, but naturally not from the vantage point of time: Matúš Dulla, Vývojové trendy súčasnej slovenskej architektúry (Development trends in contemporary Slovak architecture), *Projekt XXVIII*, 1986, no. 5, pp. 11–15. A more summary view is presented in a book that was published not long after the end of the 1980s: Matúš Dulla, *Architektúra dnes: slovenská architektúra 80. rokov a jej súvislosti* (Architecture today: Slovak architecture of the 1980s and its context), Bratislava 1993.
- 6 These meanings were emphasised particularly by the sharp critics of socialist architecture immediately after 1989, when they wrote condemningly of Vladimír Dedeček's architectural works embodied the totalitarian features of the pre-1989 regime. For Ján Kodoň and Bohuslav Kraus they represented 'a symbol of vain and ruthless power' and Henrieta Hammerová and Martin Mašek saw in his buildings 'obsolete ideas concealed behind a grand form': Henrieta Hammerová – Martin Mašek, *Lojálna architektúra* (Loyal architecture), *Projekt XXXIII*, 1991, no. 3, p. 19.
- 7 Henrieta Moravčíková – Peter Szalay, *Dom odborov Istropolis* (Trade Union House Istropolis), Bratislava 2022; Henrieta Moravčíková – Peter Szalay, *The Trade Union House / Istropolis: The Birth and Liquidation of an Innovative Generator of Social Life, Culture, and Education*. *Dom odborov / Istropolis: Zrod a likvidácia inovatívneho generátora spoločenského života, kultúry a vzdelávania*, *Architektúra & urbanizmus LV*, 2021, no. 1–2, pp. 123–145.
- 8 Their attempts to improvise are described in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let* (improvisation / architecture of the 1980s), Praha 2021.
- 9 Monika Mitášová et al., *Vladimír Dedeček. Interpretácie architektonického diela* (Vladimír Dedeček: an interpretation of an architectural work), Bratislava 2017.
- 10 In a critical report on the state of the environment, *Bratislava/nahlas*, which Václav Havel called the Slovak Charter 77, the dominant voices were of those trying to protect the built heritage: Ján Budaj (ed.), *Bratislava nahlas* (Bratislava out loud), Bratislava 1987.
- 11 The faculties of architecture in Czechoslovakia (in Prague, Brno, and Bratislava, 1976) were made independent (from the faculty of civil engineering) during the period of reactionary normalisation as a concession de facto in conflict with ideology, which was founded on the role not of the elites (i.e. architects) but of the working class (i.e. the construction workers). A role in this appears to have been played by President Gustáv Husák himself, who even asked his son, an architect, about the reasonableness of this separation. In the interwar years Husák had fought agilely to get a technical university built in Slovakia, so he was not entirely out of touch with the issue. However, Ladislav Lábus noted that it was primarily political prominent architects, Vladimír Meduna and Jan Sedláček, who were behind this reform of the technical schools: Ladislav Lábus, *Obnovení samostatné architektonické fakulty na ČVUT v Praze* (Reestablishment of the independent Faculty of Architecture at the Czech Technical University in Prague), in: Matúš Dulla (ed.), *FA ČVUT 1976–2016*, Praha 2016, pp. 23–71, here p. 48.
- 12 For example, Ferdinand Milučký managed to get a chance to work on projects for some exhibitions abroad. The building of the Czechoslovak embassy in Bonn was designed by Bratislava-based architects Ludovít Jendreják, Ladislav Kušník, Peter Puškár, Ján Šilinger, and others.
- 13 'The grand size of built structures can in the current conditions (...) influence the quality of the architecture (...)': Vladimír Dedeček, *Východiská a činitele architektonickej tvorby troch desaťročí* (Principles and factors of architecture work of three decades), *Projekt XXV*, 1984, no. 2, pp. 22–24, here p. 22. When his buildings became the target of criticism in 1991 for their 'pompous socialist megalomania' he was deemed an architect 'for whom only big architecture can be beautiful': Henrieta Hammerová – Martin Mašek, *Lojálna architektúra* (Loyal architecture), *Projekt XXXIII*, 1991, no. 3, p. 19. The truth is that three decades later his 'big' works have again become the object of admiration, which has extracted from their close ties to the socialist regime: Monika Mitášová (ed.), *Vladimír Dedeček: interpretácie architektonického diela* (Vladimír Dedeček: Interpretation of an architectural work), Bratislava 2020.
- 14 Ivan Šimko – Vladimír Dedeček, *Ostravský palác kultúry a športu* (Ostrava Palace of Culture and Sport), *Projekt XXXIII*, 1991, no. 1–2, pp. 11–15.
- 15 For example, the political school in Harmónia: Vladimír Dedeček, *Krajská politická škola v Modre–Harmónii* (Regional Political School in Modra–Harmónia), *Projekt XXXIII*, 1991, no. 3, pp. 15–18.
- 16 For instance, the culture house in Trnava (Jozef Danák, 1988) or the original Stavoprojekt building in Trnava, which has today been modernised into a university (Marián Remenár, 1977).

- 17 Štefan Bekeš, *Prečo pyramída* (Why a pyramid), Bratislava 2018.
- 18 Pavel Čížek, INTEGRO – otvorená prvková prefabrikovaná nosná sústava (INTEGRO – universal modular prefabricated loading structure), *Pozemní stavby XXIX*, 1981, no. 3, pp. 102–108; Pavel Čížek, *INTEGRO – konštrukcia pre občiansku a priemyselnú výstavbu* [INTEGRO – structure for public and industrial buildings], Bratislava 1989. Pavel Čížek had a very good understanding not just of the constructional but also the architectural potential of using concrete – see also: Pavel Čížek, *Vplyv betónu na architektúru 20. storočia* (Influence of concrete on 20th-century architecture), *Projekt XXI*, 1979, no. 1, pp. 34–38.
- 19 The first of these was the department store in Lučence: Fedor Minárik, *Obchodný dom Prior v Lučenci: prvý predstaviteľ novej generácie* (Prior department store in Lučence: first representative of a new generation), *Projekt XXV*, 1983, no. 9, p. 7. This was followed by department stores in Martin, Piešťany, Bratislava-Ružinov, and Prešov.
- 20 Matúš Bištan, *Architektonika veľkorozponového systému INTEGRO. Koncept otvorenej architektonickej formy reprezentovaný sériou obchodných domov Prior.* / The Architectonic of the INTEGRO Long-Span Skeletal System. The Concept of Open Architectural Form Represented by the Series of Prior Department Stores, *Architektúra & urbanizmus LIV*, 2020, nos. 3–4, pp. 224–239.
- 21 Miloslav Pavlík, *Principy kompletace stavebního systému INTEGRO* (Principles of assembling components of INTEGRO frame), *Pozemní stavby XXXIV*, 1986, no. 11, pp. 485–488.
- 22 Oldřich Ševčík praised this work as innovating for its fusion of functions (a shopping centre and a hotel) that had to that time had been consistently functionalistically separated, and this kind of fusion of functions was otherwise not found in the Czech lands: Oldřich Ševčík – Ondřej Beneš, *Architektura 60. let* (Architecture of the 1960s), Praha 2008.
- 23 Kamil Gross, *Medzinárodná súťaž Bratislava Petržalka* (International competition for Bratislava Petržalka), Bratislava 1969.
- 24 Ján Budaj (ed.), *Bratislava nahlas* (Bratislava out loud), Bratislava 1987.
- 25 Christopher Alexander, *A City is Not a Tree*, *Architectural Forum CXXII*, 1965, no. 1, pp. 58–62; Colin Rowe – Fred Koetter, *Collage City*, Cambridge 1978.
- 26 The history and basic facts of housing estates in Bratislava are found in: Henrieta Moravčíková et al., *Bratislava: atlas sídlisk. Bratislava: Atlas of Mass Housing*, Bratislava 2011. Similar modernist experiments took place in multiple locations in Slovakia and later estates emerged worse than the ones founded earlier. For example, Terasa housing estate in Košice (Milan Hladký, Bertold Hornung a kol., 1960) is one of the most successfully completed estates founded on the ideas of the 1960s and constructed over time. Vlčince housing estate in Žilina (Emil Galovský et al., 1971) like Petržalka suffered the problem that services and amenities were drawn not to the centre of the estate but rather to an access road along the periphery.
- 27 One of the aims of the original concept for the project was to 'tie in with a disrupted tradition of characteristic features of the building culture in cities': Tibor Gebauer – Pavol Paňák, *Experimentálny obytný súbor Bratislava – Dlhé diely*, *Projekt XXI*, 1979, no. 3, pp. 28–31, here p. 29.
- 28 For more detail, see: Matúš Dulla, *Obchodná ulica v Bratislave: polemika o charaktere... mestského centra* (Shop Street in Bratislava. Debate on the character ... of a city centre), *Projekt XXVI*, 1984, nos. 4–5, pp. 10–14; Martin Mašek, *Obchodná ako precedens* (Obchodná/Shop street as a precedent), *Architektúra & urbanizmus XXXIII*, 1990, no. 4, pp. 230–232. A reminder of this discussion was recently offered in: Matěj Spurný, *Vědět a stavět: kontinuity urbánní expertizy na příkladu Bratislavy v „krátkém“ dvacátém století* (To build and to see: continuity of urban planning expertise through the example of Bratislava in the 'short' 20th century), *Soudobé dějiny XXVIII*, 2021, no. 2, pp. 313–352.
- 29 Jiří Ševčík, *Nové pojetie interiérového priestoru v mladšej slovenskej architektúre* (A new approach to interior design in young Slovak architecture), *Projekt XXVII*, 1985, no. 10, p. 19.
- 30 Ján Bahna, *Tak bežal čas: 1944–2014* (How time went by: 1944–2014), Bratislava 2014. He also shared his knowledge on the pages of the Slovak journal: Ján Bahna, *La presenza del passato: prvý biennále architektúry v Benátkach: budúcnosť v minulosti* (The first biennial in Venice: The future in the past), *Projekt XXII*, 1981, no. 6, pp. 49–51.
- 31 The project actually began to be developed in the middle of the 1970s. The support structure and cladding of the façade is made from U profile trusses, originally intended for horizontal use make up the INTEGRO system. The co-designers of the department store were Ľubomír Mihálik, František Kalesný, Peter Minarovič, and the aforementioned author of INTEGRO Pavol Čížek. For more detail see: Matúš Dulla, *Obchodný dom Ružinov v Bratislave: prvá lastovička nových prístupov?* (The Ružinov department store in Bratislava: the first harbinger of new approaches), *Projekt XXVII*, 1985, no. 3, pp. 14–16; Viktor Ferus, *Znovuzrodenie portálu / Rebirth of portico*, *Projekt XXVII*, 1985, no. 3, pp. 16–17.
- 32 Miroslav Masák, *Tak nějak to bylo a tak nějak to je* (That's roughly the way it was and that's roughly the way it is), Praha 2022, p. 55.
- 33 Alica Štefančíková (ed.), *Zborník zo stretnutia československých architektov v Spišskom Podhradí* (Proceedings from the meeting of Czechoslovak architects in Spišské Podhradie), Košice 1986.
- 34 Peter Pásztor also worked in the studio of Imre Makovecz and wanted to continue his work in his own designs: Matúš Dulla, *Architekt Peter Pásztor* (Architect Peter Pásztor), Bratislava 1995.
- 35 Their connection with postmodernism and their frivolous nature as well was noted and subjected to critical analysis by Alica Štefančíková: *Interiérová architektúra a pomoc tržbe alebo obratu, alebo naopak?* (Architecture of interiors and Sales support, or vice versa?), *Projekt XXX*, 1988, no. 6, pp. 30–31.
- 36 For example, the interior of the bank in Čadca by Ján Bahna and Ľubomír Mihálik from 1980.
- 37 Kultúrno spoločenské centrum v Bratislave pri Dunaji (The cultural-social centre in Bratislava on the Danube), *Projekt X*, 1968, nos. 8–9, pp. 165–172.
- 38 On the diverse portfolios of these design institutions see: Lucia Mlynčeková, *Project Institutes in Czechoslovakia in the 1970s: Creation in the Conditions of a Centrally Planned Economy during the Normalisation Period in Czechoslovakia.* / *Projektové ústavy Československa 70. rokov 20. storočia: architektonická tvorba v podmienkach centrálne riadeného hospodárstva obdobia normalizácie v Československu*, *Architektúra*

- & urbanizmus LVI, 2022, no. 1-2, pp. 106-115.
- 39 Nikolay Brankov, *Sakralita v disentu* (The sacred in dissent), in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, pp. 36-45, here p. 40.
- 40 Referring to the extensive construction of churches in the 1990s, a disappointed Štefan Šachta wrote: 'extraordinary chance to be seen in Europe as a country of good new architecture, Slovakia wasted': Štefan Šlachta, *Zisk či prehra? O novej sakrálnéj architektúre* (Gain or loss? On the new architecture of churches). *Projekt XL*, 1998, no. 3, p. 29.
- 41 Matúš Dulla, *Zborový dom v Leviciach* (The congregation house in Levice), *Projekt XXXII*, 1990, nos. 7-8, pp. 4-7.
- 42 They had exhibited them already in 1977 in Paris: Ľudovít Kupkovič - Viera Mecková - Alex Mlynárčik, *Voies et aspects de lendemain. VAL 1967-1976* (exhibition catalogue), Paris 1977. Complete works in 1995 in Bratislava: Ľudovít Kupkovič - Viera Mecková - Alex Mlynárčik, *Cesty a aspekty zajtrajška* (Roads and aspects of tomorrow) (exhibition catalogue), Žilina 1995.
- 43 It was created in 1968-1974 and in 2010 the model and drawings for this project were purchased by the Muzeum města Olomouc (Olomouc City Museum) for its collection.
- 44 The Argilla project has most recently been discussed in more detail in: Gabriela Smetanová, *Projekt uznania* (A project of recognition), *Jazdec XII*, 2021, no. 41, pp. 13-15.
- 45 For example, Ján Bahna, husband and wife Jan and Ivana Benda, Michal Brix, Karel Doubner, Andrej Gürtler, Petr Krajčí, Lukáš Liesler, Eduard Schleger, Vladimír Šimkovič, Alena Šrámková, Štefan Svetko, etc.
- 46 Viktor Ferus - Ladislav Snopko (eds.), *Archeologické pamiatky a životné prostredie* / *Archaeological artefacts and the environment*, Bratislava 1982; Matúš Dulla, *O prezentácii archeologických pamiatok* (On the presentation of archaeological artefacts), *Architektúra a urbanizmus XVII*, 1983, no. 1, pp. 55-57; Ladislav Snopko, *Prezentácia archeologických pamiatok v prostredí súčasného mesta* (The presentation of archaeological artefacts in the setting of the contemporary city), *Projekt XXXIV*, 1992, no. 3, pp. 12-13.
- 47 Zuzana Bartošová, *Svet dejín umenia ako výzva pre tvorbu osobností neoficiálnej slovenskej výtvarnej scény 70. a 80. rokov XX. storočia* (The world of art history as a challenge for creative work by figures in the unofficial Slovak art scene in the 1970s and 1980s), *ARS XXXVIII*, 2005, no. 2, pp. 246-266.
- 48 This article was written in connection with work on the project *Inovácie v architektúre 20. storočia na Slovensku* (Innovation in 20th-century Architecture in Slovakia) supported by grant no. VEGA 1/0286/21 and conducted at FAD STU Bratislava.

Postmoderna na Ukrajině, labutí píseň sovětské architektury

Alex Bykov

EN → p. 387

Ukrajinské architektonické dědictví sovětského modernismu druhé poloviny 20. století, jež bylo dříve předmětem zájmu pouze úzkého okruhu odborníků, se v několika posledních letech stalo součástí popkultury. Fotografie objektů ovládly sociální sítě a samotné budovy slouží jako kulisy pro natáčení reklam nebo videoklipů. Proměna je obecně považována za pozitivní trend přispívající k popularizaci u široké veřejnosti. Budovy rovněž navštěvují skupiny mezinárodních badatelů, kteří oceňují osobitost jejich forem i současný urbanistický kontext, a svým zájmem ukotvují pozici této architektury v globálním kulturním dědictví.

Poválečná architektura na Ukrajině nebyla dosud dostatečně popsána v odborné literatuře, a tak ani samotný název sledovaného pojetí jako „stylu“ není mezi výzkumníky zatím ustálen a odvíjí se od preferencí autorů. Mezi používanými termíny se vyskytují třeba „sovětský modernismus“, „socialistický modernismus“ nebo „modernismus druhé vlny“. Formování, periodizaci či členění se zatím nevěnovaly ani žádné vědecké studie, workshopy nebo konference. Nelze však opomenout množství jiných aktivit, které doposud nejvíce přispěly k propagaci a porozumění daného období a architektury: především jde o projekty nezávislých uměleckých a výzkumných sdružení,¹ publikace² a výstavy.³ Jedním z příkladů je i kniha *Sovětský modernismus, brutalismus, postmodernismus* (Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism, 2018),⁴ kterou jsme publikovali spolu

- 1 Iniciativa DENEDE, založená Jevhenií Moljar, Leonidem Maruščakem a dalšími v roce 2014; Skupina Melnyčuk-Burlaka Ivana Melnyčuka a Oleksandra Burlaky, aktivní v letech 2015–2019; veřejná skupina na sociálních sítích nazvaná Ukrajinský modernismus (Ukrainian Modernism), založená Lvem Ševčenkem v roce 2015; aktivistická skupina #SAVEKYIVMODERNISM, založená Oleksijem Radynským, Alexem Bykovem a dalšími v roce 2017; výzkumný projekt *Po socialistickém modernismu* (After Socialist Modernism) zahájený Oleksandrem Anisimovem v roce 2019; aktivistická iniciativa *Zachraňte květy Ukrajiny* (SaveKvityUkrainy) založená Lesjoui Doncem, Tarasem Hrycjukem, Anastasijou Levčuk a dalšími v roce 2021; aktivity Centra urbánní historie ve Lvově (Lviv Center for Urban History) založeného Haraldem Binderem v roce 2004, dnes je ředitelkou centra Sofia Dyak.

←

Poliklinika pro spisovatele v ulici Reitarskaja v Kyjevě • Writers Union Polyclinic on Reitarskaja Street in Kyiv

(soukromý archiv Alexe Bykova)

- 2 Viz knihy publikované architektonickým časopisem A+C / ACC: Boris Jerofalov – Andrej Šalygin, A+C: *Kyjev jinde* (Kyiv Otherwhere), Kyjev 2014, č. 2, speciální vydání; A + C: *Architektonický atlas Kyjeva* (A+C: *Architekturnyj atlas Kijeva*), Kyjev 2012, č. 3–4, speciální vydání; Boris Jerofalov-Pilipčak, *Architektura sovětského Kyjeva* (Arkhitektura sovetskogo Kieva), Kyjev 2010. Viz také Alex Bykov: rozhovory s architektky Edvardem Bilským, Tatianou Bejajevou a Volodymyrem Melnyčenkem v časopise *Objekt* (Obyekt) v letech 2014–2016; Lev Ševčenko – Alex Bykov: série článků *Monstra modernismu* (Monstry modernizmu) na internetové platformě *hmarochos.kiev.ua* v letech 2016–2017; Jevhenija Hubkina, *Slavutyč: Architektonický průvodce* (Slavutyč: *Architectural Guide*), Kyjev 2016; série knih o dějinách architektury, urbanismu a monumentálním umění Kyjeva od Igora Odnopozova; řada knih a publikací Semjona Šyročina.
- 3 *Výstavy: Nadstavba: utopická architektonická díla v Kyjevě 1955–1991* (Superstructure: utopian architectural works in Kyiv 1955–1991, Výzkumné centrum vizuální kultury 2015, kurátoři: Alex Bykov, Oleksij Radynskij, Oleksandr Burlaka); *Tržní vztahy: poválečná tržiště v městském prostředí* (Market relations: Post-war marketplaces in urban environment, Výzkumné centrum vizuální kultury 2017, kurátoři Dana Kosmyna, Anja Cyba, Alex Bykov, Oleksandr Burlaka); *Modus Coloris Syntez* (výstava díla Floriana Jurijeva, Národní muzeum umění Ukrajiny 2019, kurátoři Daša Jakimova, Florian Jurijev, Alex Bykov, Oleksandr Burlaka, Paša Veličko).
- 4 Alex Bykov – Jevhenija Hubkina, *Sovětský modernismus, brutalismus, postmodernismus: budovy a stavby na Ukrajině 1955–1991* (Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991), Kyjev – Berlín 2018.
- 5 *Ibidem*, s. 17.
- 6 Dekret č. 1871, *O odstranění zbytečností při projektování a ve výstavbě* (Ob Ustraneni izličestv v projektirovanii i strojitelstve), Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu a Rada ministrů Sovětského svazu, 4. listopadu 1955.

s Jevhenií Hubkinou a v níž jsme načrtli několik fází poválečné architektury. V této publikaci jsme se možná troufale rozhodli definovat postmodernismus jako samostatnou fázi a styl.

Koncept postmodernismu v Sovětském svazu mnozí vnímají s lehkou ironií a pochybnostmi. Nejznámější vtíp na toto téma říká, že v Sovětském svazu nebyl nejen žádný sex, ale ani žádný postmodernismus. Postmodernismus ve spojení s realitou Sovětského svazu je prý rozparem v samotné podstatě. „Stejně jako při použití termínu ‚brutalismus‘ je však také v případě termínu ‚postmodernismus‘ zřejmé, že existence řady různých postmodernismů znamená, že postmodernismus sám o sobě není vždy něčím intelektuálním, nebo dokonce zvlášť pozitivním, a že nemusí odpovídat všem definicím tak, jak byly stanoveny v sedmdesátých letech v západní Evropě. Může být jiný. A ten sovětský ukazuje, že postmodernismus může být vnitřně rozporuplný.“⁵

Podobně jako sovětský modernismus je i období postmoderny logicky spjata se svým historickým počátkem. Zatímco sovětský modernismus inicioval v roce 1955 Chruščov dekretem *O odstranění zbytečností při projektování a ve výstavbě*,⁶ začátky postmodernismu lze spojit s perestrojkou a rokem 1985. Obě období jsou si podobná i v dalších ohledech. Stejně jako v polovině padesátých let, tak i uprostřed osmdesátých let probíhal rozchod s postoji předchůdců, doprovázený bořením mýtů, neotřesitelnou vírou v právě nastalý „správný okamžik“ a reálnou vyhlídkou na šťastnou budoucnost. Na rozdíl od projekční praxe padesátých let ale řada architektonických trendů a myšlenek uplatňovaných v osmdesátých letech přímo navazovala na předešlé období. Postmoderní ideje se neobjevily znenadání, ale utvářely se částečně již od konce sedmdesátých let. A éru postmoderny tak lze interpretovat skrze pozitivní i negativní souvislosti.

Za pozitivní lze považovat skutečnost, že „socialistický postmodernismus, který byl i nadále produktem socialistického státu a řízené ekonomiky, naplňoval všechny rysy sociálně orientované architektury“.⁷ V průběhu úpadku Sovětského svazu se v kombinaci s novými technologiemi a tendencemi architektura v mnoha ohledech zaměřila na sociální aspekty více než dříve. „Ať už vědomě, či nevědomě, architekti při navrhování počítali s člověkem v období po perestrojce – doby bez ideologické kontroly, systému nátlaku a násilí. Nabízeli takovéto společnosti nový model soužití – nesovětský model, ve kterém odpovědnost za společné obydlí a domov už nevzniká z donucení. Rozhodující v tomto modelu je příjemný dvůr, kde můžete být s dětmi v bezpečí, dobrý vztah se sousedy, jimž můžete svěřit klíče kvůli zalévání květin a nakrmení kočky, pěkná ulice s místní kavárnou a expresivními fasádami, kde si ráno můžete dát kávu a večer relaxovat s rodinou.“⁸

Jako pozitivní aspekty lze hodnotit i rozvoj regionalismu a posílení lokálních tradic skrze novou veřejnou vybavenost. Je třeba podotknout, že regionalismus nebylo možné na Ukrajině v průběhu existence Sovětského svazu vždy vyjádřit, navzdory její bohaté a rozmanité kultuře. Ukrajina vždy poutala zvláštní pozornost špiček Sovětského svazu a jakékoliv národnostní myšlenky zde byly tvrdě potlačovány. Se snahou rozvíjet národní prvky neuspěli ani předáci ukrajinské sovětské republiky. Dokladem může být například vyhozov prvního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny (1963–1972) Petro Šelesta zdůvodněný Leonidem Brežněvem právě těmito projevy. Obvinění pramenilo z kritiky Šelestovy knihy *Naše sovětská Ukrajino (Ukrajino naša Rad'janska, 1970)* pro „ideologická pochybení“, „idealizaci“ ukrajinské minulosti a obhajobu identity Ukrajinské sovětské socialistické republiky. Obdobným reprezentativním případem v kontextu oboru architektury je příběh významného ukrajinského architekta Josypa Karakise. Karakis v roce 1951 dostal výpověď v průběhu valné hromady Ukrajinské akademie architektury a byl zbaven pozice vyučujícího na Fakultě architektury v důsledku obvinění z ukrajinského buržoazního nacionalismu a kosmopolitismu při návrhu budovy hotelu Ukrajina v Luhansku.

Tlak totální státní kontroly se také podepsal na umělcích spolupracujících s architekty na monumentálních dílech, obvykle mozaikách. V jejich tvorbě byly národní motivy ještě výraznější – s pestrými barvami, náměty a projevy vycházejícími z výtvarného umění ukrajinské národní tradice. Smrt přední umělkyně Ally Horské v roce 1970 nebo zalití *Zdi vzpomínek* betonem v roce 1982 po dvanácti letech práce, jež monumentálnímu dílu věnovali Volodymyr Melnyčenko a Ada Rybačuk, představují jen zlomek z řady osudů, které přímo souvisely s odmítnutím jakýchkoliv pokusů o sebevyjádření na Ukrajině. Domníváme se, že v důsledku toho ukrajinská architektura druhé vlny modernismu vykazuje spíše prvky mezinárodního stylu než individualismus nebo výraznou odlišnost od ostatních sovětských republik.

Regionální atributy se zde zvolna začaly objevovat až v nových projektech v době úpadku Sovětského svazu, přičemž nejvíce patrná byla tato tendence v architektuře západní části Ukrajiny. Typické stylové rysy této oblasti, jako strmé sedlové střechy, tašková krytina a široké použití dřeva, byly snadno a úspěšně kombinovány s architekturou nové doby, jak dokládá řada budov v Ivano-Frankivsku: letiště (Taras Mlynko, 1990), interiér Činoherního divadla (Stěpan Slipec, výtvarník Volodymyr Ševčuk, truhláři Anton Ovčar, Vasyl Lukaško, 1980–1983), včetně obytných staveb.

Ve střední a levobřežní části Ukrajiny se úcta k historickým formám projevovala použitím neomítaných cihel, které zároveň symbolizovalo zbavení se brežněvovské stagnace v používání

7 Alex Bykov – Jevhenija Hubkina, *Sovětský modernismus, brutalismus, postmodernismus: budovy a stavby na Ukrajině 1955–1991* (Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991), Kyjev – Berlín 2018, s. 16.

8 Oleksandr Anisimov – Borys Medveděv – Oksana Baršynova, *Nesovětský postmodernismus (Nesovetskyj postmodernizm)*, medium.com/@oleksandr-anisimov nebo aftersocialistmodernism.com/conference, zobrazeno 19. července 2022.

tenkých cementových omítek na zdivu a demonstraci pravdivosti a čistoty formy. Jednou z nejméně výraznějších staveb využívajících cihelné zdivo je například budova polikliniky pro spisovatele v Kyjevě (Ava Mileckyj, Volodymyr Ševčenko a Nelli Slohodskaja, 1986), která se zjevně odkazuje ke „kyjevskému cihelnému stylu“ z počátku 20. století a navazuje tak na historický kontext. I v Charkově existuje řada pozoruhodných příkladů využívajících cihelné zdivo – oblast je ostatně známa pro svá ložiska jílu a výrazné červené cihly. Tato tradice je zohledněna například v budově muzea Makarenkova institutu pro mladistvé delikventy ve městě Podvirky (Alexandr Jakovenko, 1990) nebo u školky v Charkově (Volodymyr Menželejev, 1990–1991).

Řada nově budovaných souborů byla také zahrnuta do programu rehabilitace historických jader měst. Mnoho centrálních obvodů historických měst v Sovětském svazu získalo v sedmdesátých letech status chráněných památkových zón, což jim zajistilo péči za použití rekonstrukčních a restaurátorských technik namísto odstranění a přestavby. Tento proces šel ruku v ruce s hledáním nových architektonických řešení, pro něž se postmoderní ideje a myšlenkové zázemí zdály jako příhodné.

Kromě opatrného postoje k historickému dědictví vznikla také řada vizionářských projektů, mezi nimi v první řadě muzejní park *Starodávnyj Kyjev* v jedné z nejstarších částí hlavního města. Projekt započal již v šedesátých letech 20. století plánem na urbanizaci oblasti. Koncem osmdesátých let však došlo ke změně směřování a cílem se stal uctivý, participativní vztah k svébytným hodnotám historického prostředí. *„Smysluplné spojení struktur minulosti s novými, moderními koncepcemi a možnostmi, pod podmínkou ochrany a zlepšení historicky založeného městského prostředí“* bylo mottem hlavního architekta projektu, Avy Mileckého.⁹

Postmoderní myšlenky byly nejméně úspěšněji uplatněny v interiérech budov a nejméně výraznější realizace vznikly v muzejních objektech a výstavních prostorách. Nové přístupy ve výstavnictví ovlivnila různorodost dekoračních materiálů, tvorba komplexních kompozic na pomezí scénografie, široká implementace grafického designu nebo touha po interaktivitě s návštěvníky. Jednou z nejvíce ohromujících realizací je Literární muzeum Mykoly Ostrovského v Šepetivce (Anatolij Ihnaščenko; na výzdobě se podílela skupina více než 80 umělců vedená Anatolijem Hajdamakou, 1974–1980), které bylo v roce 1989 zařazeno do mezinárodního katalogu *100 nejlepších světových muzeí*, dále také zmiňované muzeum Makarenkova institutu pro mladistvé delikventy nebo Muzeum místní historie v Kamjanském, kde vznikla první multimediální expozice v Sovětském svazu (Viktor Širjajev, umělci a designéři Volodymyr Korotkov a Volodymyr Rivin, návrh interaktivního programu Juryj Rešetnikov, 1983–1985). Koncept muzea v Kamjanském, který využíval

⁹ Avraam Mileckyj – Petro Toločko, *Muzejní park Starodávnyj Kyjev* (Park-Muzej „Drevnij Kijev“), Kyjev 1989, s. 27.

Kyjevský institut kybernetiky, budova č. 9, Ukrajina
Kyiv Institute of Cybernetics, Building No. 9, Ukraine
 Serhij Myrhorodskyj, 1973–1977

Budova č. 9 Kyjevského institutu kybernetiky předjímá postmoderní architekturu na Ukrajině alespoň ve svých stylově rozpoznatelných detailech, jako jsou oblouky a křížové rámy. Spolupráce na projektu s Kyjevským zonálním vědeckým výzkumným ústavem standardního a experimentálního projektování (KyivZDNIÉP) není náhodná. Nejperspektivnějšími výzkumnými oblastmi KyivZDNIÉPu byly totiž architektonická a stavební kybernetika, implementace a výpočty automatizovaného projektování, a vývoj nových typů inženýrského vybavení. A KyivZDNIÉP měl také vlastní unikátní, experimentální výrobu, kde se testovaly prototypové technologie, stroje a produkty – například komplex na výrobu experimentálních hliníkových konstrukcí. Rozšířené použití hliníkových systémů v této budově bylo tedy jakousi praktickou aplikací pilotního experimentálního vývoje. ● Building No. 9 of the Kyiv Institute of Cybernetics is one of the first examples or even a forerunner of postmodernist architecture in Ukraine, at least in its stylistically recognisable details such as arches and cross-shaped frames. The connection between the building and the KyivZDNIÉP is not accidental. The KyivZDNIÉP's main research areas were architectural and construction cybernetics, the implementation and calculation of automated design, and the development of new types of engineering equipment. The KyivZDNIÉP had its own unique production and experimental manufacture, where it tested prototype constructions, machines, and products. For example, there was a complex for producing experimental aluminium structures. The widespread use of aluminium systems in this building thus represented the practical application of an experimental innovation.

(foto Alex Bykov, 2018)

Národní akademické hudební a činoherní divadlo v Ivano-Frankivsku, Ukrajina
The National Academic Music and Drama Theatre in Ivano-Frankivsk, Ukraine
 Stěpan Slipec, Dmytro Sosnovyj,
 1979–1983

Národní akademické hudební a činoherní divadlo v Ivano-Frankivsku navrhla místní pobočka Giprogradu. Giprograd byl jako první státní projektový a výzkumný ústav v Ukrajinské sovětské republice založen v roce 1930. Zabýval se především městským plánováním a projektováním územních plánů. Jeho dílčí ateliéry však projektovaly i jednotlivé budovy; například právě Ateliér 4 se specializoval na divadelní stavby. Na výzdobě interiérů divadla v Ivano-Frankivsku se podíleli umělci Volodymyr Ševčuk, Vasyl Vilšuk, Viktor Zareckyj a truhláři Anton Ovčar, Vasyl Lukaško. A právě za návrh s použitím lidových motivů získal tým autorů Ševčenkovovu státní cenu Ukrajinské sovětské socialistické republiky v oboru architektury. ● The National Academic Music and Drama Theatre was designed by the Ivano-Frankivsk branch of the Giprograd Design Institute. Giprograd was founded in 1930 as the first project and research state institute in Soviet Ukraine. It primarily worked on urban planning projects and development master plans. It also had studios that produced projects for buildings and structures - for instance, Project Studio 4 specialised in designing projects for theatres. The theatre's interior decorations are the work of artists Volodymyr Shevchuk, Vasyl Vilshuk, and Viktor Zaretsky and woodworkers Anton Ovchar and Vasyl Lukashko. In 1982 the team that created the Ivano-Frankivsk National Academic Music and Drama Theatre project was awarded the Shevchenko State Prize of the Ukrainian SSR in architecture for their use of folk motifs in the work.

(foto Alex Bykov, 2018)

Letiště v Ivano-Frankivsku, Ukrajina

Ivano-Frankivsk Airport, Ukraine

Taras Mlynko, 1983-1990

Letiště představuje jednu z veřejných budov postavených v Ivano-Frankivsku v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. Navzdory omezeným dobovým možnostem se v letištní hale uplatnily dřevěné detaily a exteriér ozvláštňují tradiční pálené tašky. Kruhová okna se naopak odkazují k okénkům letadel. ● Ivano-Frankivsk airport was among the facilities that were built in the city in the late 1970s and 1980s, when there was limited possibility to make creative use of traditional regional folk motifs, especially wooden structures. Despite that the airport's interior is richly decorated with wooden details and structures. Its exterior is notable for the use of traditional clay tile roofs and circular windows that make a kind reference to the round airplane skylights.

(foto Alex Bykov, 2018)

nejmodernější muzejní technologie, jako sofistikované systémy umělého osvětlení, film, diaprojekci nebo magnetofonové nahrávky, nazvali autoři „muzeologickým strojem“.

Bohužel s tímto obdobím souvisely také negativní jevy. Navzdory naprostému popření „sovětskosti“ a bezmezně touze propojit se s globálními trendy postmodernismu pokračovali architekti ve způsobu práce z předchozí stagnující brežněvovské éry. Absence smyslu pro humor a ironie v postmoderní architektuře v Sovětském svazu je toho jasným důkazem. Jako projev odporu k předchozí éře můžeme také zaznamenat absenci filozofického, strukturálního přístupu k přijetí nového stylu. Architekti se snažili postmodernismus spíše stylově, vizuálně replikovat, než aby do své vlastní interpretace promítali jeho základní koncept. Což je důsledkem nedostupnosti kritického myšlení a architektonické kritiky jako disciplíny, která přináší architektonickou reflexi a nový rozměr vnímání projektu. Samozřejmě existovali jednotlivci jako Vjačeslav Glazyčev, Andrej Gozak, Alexandr Rappaport a někteří další členové metodického kruhu vedeného Georgijem Ščedrovickým, jehož osobní pohled a úsudek hrál důležitou roli. Celkově však měla kritika v rámci Ukrajiny spíše popisný, přehledový charakter. Pokud by byl publikován například velmi oslavný, nebo naopak ostře negativní text, jeho autorovi hrozilo vyloučení ze strany – faktem je, že Sovětský svaz uplatňoval přísnou cenzuru ve všech oblastech umění: *„Dlouhotrvající cenzura nezávislé kritiky, nedostatek kritické tradice a neustálé přerušování diskuse mezi skupinami a mezi generacemi měly za následek, že architekti nebyli obeznámeni s kritickými metodami a nepohlíželi na ně jako na podstatné.“*¹⁰ Nutno také podotknout, že i v honbě za uplatněním všech projevů postmoderny museli architekti u svých staveb vystačit se socialistickými prostředky a postupovat v přísně regulovaném rámci, s omezeným sortimentem stavebních materiálů, technologií a samozřejmě rozpočtem. Lze dokonce tvrdit, že *„socialistické, či dokonce sociálně orientované zaměření“* ukrajinské architektury v osmdesátých letech *„nebylo výsledkem intelektuální debaty, přehodnocení sociálních problémů v sovětské společnosti, sebezpytování nebo jejího nového kurzu. Naopak toto zaměření bylo způsobeno omezeními ukládanými sovětskými pravidly a předpisy a státními komisemi. Místní postmodernismus do značné míry odráží konflikty a rozpory v logice vývoje sovětské společnosti. Mladým architektům se tento socialistický prvek v jejich postmoderní architektuře často nelíbil a snažili se ho popřít. Sovětská plánovací pravidla se tak stala pro mladé postmodernistické architektky „spouštěčem“ – snažili se odmítnout regulace a předepsané typologie a snili o jiných, neznámých kapitalistických stylech a nestátních klientech.“*¹¹

10 Alex Bykov – Jevhenija Hubkina, *Sovětský modernismus, brutalismus, postmodernismus: budovy a stavby na Ukrajině 1955–1991* (Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991), Kyjev – Berlín 2018, s. 17.

11 Ibidem.

Jedním z nejvýznamnějších a nejvíce expresivních projektů tohoto období byla rezidenční zástavba v městské části Podil v Kyjevě („Rozenbergova čtvrť“ a „4 čtvrti“). Projekt a jeho realizace je také jedním z nejnázornějších příkladů všech možných omezení, a především způsobů jejich využití k dosažení stanovených cílů. Například barevné řešení fasád – charakteristický rys této oblasti – vzniklo jak v důsledku omezeného rozpočtu a snahy ušetřit na omítce, tak i jako historický odkaz k podobě kyjevských staveb z počátku 20. století. *„Projekt spojuje sovětskou ekonomickou realitu a nově vznikající environmentální přístup spočívající v zohlednění potřeby architektonického úkolu reagovat na místo, historii a sociální prostor. Byl tak určitou předzvěstí ‚postmoderních‘ otázek, veřejně nastolených později v devadesátých letech: autorství, individuality, symbolismu. Nejedná se o specifickou ‚postmoderní‘ reakci na sovětský systém osmdesátých let. Autoři úspěšně využili silné a slabé stránky systému balancováním mezi typizací a osobitostí, čímž dosáhli obnovení charakteru čtvrti a jejího vzhledu. Pro tehdejší dobu příznačné množství kompromisů vyústilo ve výstavbu tří čtvrtí, u nichž lze pozorovat jednoznačně zdařilé přehodnocení městského prostoru období pozdního socialismu.“*¹² Takto na výstavbu vzpomínala spoluautorka projektu Vira Judina: *„Bylo tam mnoho ekonomických nedostatků. Dokončovací práce, detaily a tak dále. (...) Ale výzdoba prošla povolovacím procesem a projekt byl zahájen. Vidíte, mělo to být rozmanité, jak jinak by se výsledek odlišil od typizované konstrukce? Ty domy musely mít tvář. (...) Byly první – takové stavby se předtím nestavěly. Teprve po nás začaly tyhle oblouky a římsy. Dnes bychom spoustu věcí dělali jinak, ale v té době nám to všechno připadalo revoluční. A přitom šlo o sociální bydlení, obytné budovy pro střední třídu, nikoliv pro elitu.“*¹³

Ve snaze uniknout přísným předpisům a požadavkům a posílit architektonické myšlení a konceptuální uvažování se někteří ukrajinští architekti začali po vzoru svých moskevských kolegů se svými projekty aktivně účastnit „papírové architektury“, soutěží časopisu *JT (The Japan Architect)*. Nejprůbojnější a neoriginálnější byly projekty Petra Markmana z osmdesátých let: Křišťálový palác, Sochařské muzeum nebo nový typ kina. Ideje rozvíjené v těchto návrzích využil později Markman pro další práci – například Křišťálový palác transformoval do série konceptů vytvořených pro Památník holokaustu Babyn jar v Kyjevě (1990–2010).

V oblasti urbanismu nelze nezmínit město Slavutyč, které je svým způsobem památníkem postmodernismu a zároveň labutí písni sovětské architektury jako takové. Město Slavutyč vzniklo pro přeživší zaměstnance po černobylské havárii asi 50 km severovýchodně od jaderné elektrárny. Projektování a výstavby se účastnily téměř všechny republiky Sovětského svazu a město se podařilo dokončit během pouhých dvou let. Každá

12 Oleksandr Anisimov – Borys Medveděv – Oksana Baršynova, Rozenbergovy domy ve čtvrti Podil, Po socialistickém modernismu (After Socialist Modernism), aftersocialistmodernism.com/en, zobrazeno 19. července 2022.

13 Ibidem.

14 Alex Bykov – Jevhenija Hubkina, *Sovětský modernismus, brutalismus, postmodernismus: budovy a stavby na Ukrajině 1955–1991 (Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991)*, Kyjev – Berlín 2018, s. 17.

participující republika promítla do staveb, které garantovala, typické architektonické prvky své země (vznikly zde obytné domy, školky, nemocnice...). Vznikla tak koláž rozmanitosti, regionalismu, a dokonce i environmentalismu – nejpřesvědčivější příklad postmoderní architektury ve východní Evropě.

Období postmodernismu na Ukrajině bylo oslnivé, ale nepřiliš dlouhé. Omezená doba trvání v kombinaci s hospodářskou krizí rozpadajícího se Sovětského svazu nepřinesla mnoho takto vyhraněných budov. Přestože počátky období lze sledovat snadno, jeho konec není jasně identifikovatelný a ani devadesátá léta nepřinesla další rozvíjení postmoderny; metody práce architektů se změnily a profese se stala službou zájmům velkého byznysu. *„Přes všechny rozpory může být postmodernismus v Sovětském svazu součástí globální rodiny variací tohoto stylu. I když je zbaven intelektuálních metod postmoderní filozofie (které často zůstaly nepochopeny nebo byly odsunuty stranou), může to být jiný postmodernismus – nikoliv onen tradiční, kanonický druh, ale hrubý, jednoduchý, dokonce primitivní, ale přesto postmodernismus.“*¹⁴

Rozenbergovy domy ve čtvrti Podil v Kyjevě, Ukrajina

Rosenberg blocks, Podil district in Kyiv, Ukraine

Viktor Rozenberg (vedoucí projektu), Vira Judina, Natalija Titova, Natalija Rodičkina, Oleksij Cvjach, Serhij Zacharčenko, 1979–1988

Kyivproekt, založený v roce 1951, byl státní projektový a výzkumný ústav, který se stal hlavní plánovací organizací pro rozvoj Kyjeva a zaměstnával 2 000 lidí. Za dobu své existence připravil přibližně 80 % veškeré dokumentace pro typologické a individuální projekty, územní plánování, produktový design, monumentální umění, inženýrskou a dopravní vybavenost. V roce 1968 vznikl v Kyivoprojektu modernistický plán renovace rezidenční čtvrti Podil, s uplatněním typologie „mikrorajonů“ koncipované pro výstavbu na okraji města. Její použití v historické čtvrti a jedné z nejstarších částí města však vyvolalo bouři nevole na straně historiků architektury a památkářů. V letech 1974–1975 po průzkumu architektonického dědictví čtvrti vznikl nový urbanistický plán a v roce 1979 zvítězila v soutěži na projekt nové zástavby skupina architektů vedená Igorem Šparou s nápadem rozvoje sedmi starých bloků. Poté se vítězný tým rozdělil a skupina Viktora Rozenberga navrhla tři bloky v zachovalejší a historicky nejceněnější části čtvrti (později neoficiálně pojmenované po autorovi Rozenbergovy domy). Projekt byl po celou dobu svého vzniku i realizace silně kritizován. Následně udělená Architektonická cena časopisu *Domus* v roce 1987 a také ocenění v soutěži o nejlépe postavený projekt v Sovětském svazu v roce 1988 však byly nejlepší odpovědí všem kritikům a odpůrcům. ● Kyivproekt, founded in 1951, was a state project and research institute that became the main planning organisation for the development of Kyiv and employed over 2000 people. Over the course of its history Kyivproekt developed around 80 % of the materials for typological and individual projects, master plans, product designs, monumental art, and engineering and transport facilities in Kyiv. In 1968 Kyivproekt created a new modernist plan for the redevelopment of the Podil district that involved the creation of a 'microdistrict' type of new residential estate, a type usually used for new developments on the outskirts of cities. In a historic district and one of the oldest parts of the city, however, this generated a storm of resentment among architectural historians and restorers. In 1974–1975, after research was carried out on the district's architectural heritage, a new urban plan was proposed. In 1979 a group of architects led by Igor Shpara won the competition with their design ideas for the development of the seven old blocks in the district. The team then split in two, and Viktor Rosenberg's group created designs for three blocks in the more preserved and historically valued part of the district (later unofficially named the 'Rosenberg blocks' after the author). Throughout its creation and implementation, the project was strongly criticised from all sides. In 1987 the 'Rosenberg blocks' project received the *Domus magazine architectural award* for its design and in 1988 it won recognition in the competition for the best built project in the USSR, which was the best response to all its critics and detractors.

(soukromý archiv Serhije Zacharčenko, foto Serhij Zacharčenko, konec osmdesátých let)

Postmodernist Architecture in Ukraine, the Swansong of Soviet Architecture

Alex Bykov

Over the past few years, the Soviet-era architectural legacy in Ukraine from the second half of the 20th century has become a part of pop culture, whereas it had previously been of interest only to a narrow circle of professionals. Photos of these objects have become hits on social media, and the buildings themselves have served as props in numerous commercials and music videos. This is generally perceived as a positive tendency that seems to popularise the architectural heritage and draw ever-increasing public attention to it. This heritage is moreover becoming a part of the global architectural process, with international groups of researchers regularly visiting these sites and enjoying the distinctiveness of their forms, as well as the contemporary urban context that surrounds them.

At the same time, the period of post-war architecture in Ukraine has not yet been formulated scientifically. And this is true also of the very name used for the style of that period. Researchers choose what they prefer or more or less agree with from a list of options: Soviet modernism, socialist modernism, second-wave modernism, etc. In addition, there have been no studies, workshops, or conferences on the formulation of the style, its periodisation, and its sub-styles. But one cannot help but note that a good deal of activity has been devoted to the promotion and study of this period of architecture: projects by independent artistic and research groups,¹ as well as publications² and exhibitions.³ One of the first examples of a work that traces several stages in this period is *Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism*,⁴ a book that Ievgeniia Gubkina and I have written and in which we dare, among other things, to put forward postmodernism as a stand-alone style and period of that time.

The concept of Soviet Postmodernism in the USSR is viewed by many with slight irony and disbelief. The most famous joke on the subject is that in the USSR not only was there no sex, there was no postmodernism either. Postmodernism combined with the realities of the USSR is supposedly a fundamental contradiction. 'Just as with the use of the term "Brutalism", in using the term "Postmodernism" we see how the existence of a range of different Postmodernisms means that Postmodernism per se is not always something intellectual or even

particularly good, and it does not have to adhere to all the definitions of Postmodernism as laid down in the 1970s in Western Europe. It can be different. And Soviet Postmodernism shows that Postmodernism can contradict itself.'⁵

Like Soviet modernism as a whole, the period of postmodernism is precisely and logically linked to its historical beginnings. Whereas Soviet Modernism on the whole started in 1955 with Khrushchev's decree *On eliminating excesses in architecture and construction*,⁶ postmodernism started in 1985 with the beginning of Perestroika. The characteristics of these two times are very similar. In both the mid-1950s and the mid-1980s, there was a struggle with previous attitudes, the destruction of myths and an unshakable belief in the selectivity of the historical moment and time, and finally a real prospect for a happy future. But unlike the 1950s, in the architectural environment of the 1980s many trends and ideas continued to exist without a break with the previous period. Moreover, postmodernist views did not appear suddenly, but began to partly take shape in the late 1970s.

Both positive and negative aspects of this period can be highlighted. A trend that can be considered a positive is that '(r)emaining a product of the socialist state and the command economy, Socialist Postmodernism contained all the characteristics of socially oriented architecture.'⁷ Moreover, with the decline of the USSR and the rise of the new architectural techniques and trends of the time, architecture in many ways became even more social than before. 'Architects, consciously or not, were counting on Post-Perestroika man – a time without ideological control or a system of coercion and violence. They offered such a society a new model of cohabitation – a non-Soviet model, in which responsibility for one's yard and home exists not by force. The key thing in this model is a pleasant courtyard, where you can be safe with your children, have a good relationship with your neighbours, where you can leave your keys to water your plants and feed your cat, one a nice street with a local café and expressive facades, where you can drink coffee in the morning and relax with your family in the evening.'⁸

Other positive aspects include the development of regionalism and the strengthening of local traditions into new facilities. It is important to note that regionalism was not expressed nor possible in general for Ukraine throughout Soviet times, despite Ukraine's rich and varied culture. The fact is that Ukraine has always been in the special focus of the USSR officials, and any national idea has been strongly suppressed. Even the leaders of Soviet Ukraine who tried to develop national features lost out. The story of Petro Shelest, First Secretary of the Communist Party of Ukraine (1963–1972), was a striking example of such trends. Leonid Brezhnev, advocating Shelest's sacking, accused him of manifestations of nationalism. Another occasion for dismissal was criticism of Shelest's book *Ukraino nasha radians'ka* (O Ukraine, Our Soviet Land, 1970) for 'ideological errors' and for 'idealising' Ukraine's past and defending the identity of the Ukrainian SSR. The most representative example in the architectural context of similar attitudes by the state authorities was the story of Joseph Karakis, a prominent 20th-century Ukrainian architect. In 1951, during another general meeting of the Ukrainian Academy of Architecture, he was fired from the Academy and suspended from teaching at the architectural faculty. Karakis was accused of Ukrainian bourgeois nationalism and cosmopolitanism. The main reason for this was the design of the newly built Hotel Ukraine in Luhansk that was based on his project.

Total state control and pressure also affected artists who designed monuments, who worked together with architects. National motifs were even more pronounced in their work, expressed in colours, subjects, and the national tradition of fine arts. The death of the eminent monument artist Alla Gorskaya in 1970, and the covering of the enormous, monumental artwork *The Memory Wall* with the concrete sarcophagus in 1982, after 12 years of work of Volodymyr Melnichenko and Ada Rybachuk – all this and many other stories were also directly linked to the rejection of any attempts at self-expression in Ukraine. It can be assumed that, as a result of all these tendencies, throughout the period of the second wave of modernism Ukrainian architecture had the features more of an international style than an individualism or distinctive difference from other Soviet republics.

During the decline of the Soviet Union, however, regional attributes in Ukraine gradually began to appear in new projects. This was most evident in the architecture in the western part of Ukraine. The region's typical stylistic features – steep pitched roofs, tiling, the wide use of wood – were easily and successfully combined with the architecture of the new period. A key point in this respect is the city

of Ivano-Frankivsk and a whole range of structures there: the airport building (Taras Mlynko, 1990), the interior of the drama theatre (Stepan Slipets, artist Volodymyr Shevchuk, woodworkers Anton Ovchar, Vasyl Lukashko, 1980–1983), and many other objects, including residential buildings.

As for central and left-bank Ukraine, a kind of reverence for historicism was reflected in the use of exposed brickwork. Symbolically this in a way represented a shedding of Brezhnev's stagnant plaster under concrete, and a demonstration of truth and purity of form. But it also had its own deep tradition. In Kyiv, for instance, one of the most striking projects of this period, the Polyclinic of Scientists (1986), was designed by Ava Miletskyi, Volodymyr Schevchenko, and Nelly Slogodskaya with clear brickwork, blending with the historic environment, and alluding to the 'Kyiv brick style' of the early 20th century. There are also notable examples of the use of brick in Kharkiv in a number of buildings. Kharkiv has long been famous for its clay deposits and distinctive red brick. Brick traditions were reflected in such objects as the Museum at the Makarenko Young Offenders Institute in the village of Podvirky (Oleksandr Yakovenko, 1990) and a kindergarten in Kharkiv (Volodymyr Menzhelev, 1990–1991).

A positive development is that many properties have been included in the programme to rehabilitate historic city centres. A number of historic cities in the USSR in the late 1970s saw the status of protected zones given to their central districts, which in turn allowed for the careful reconstruction and restoration rather than the dismantling and rebuilding of these areas. This process included a search for new architectural solutions. The ideas and foundations of postmodernism were very appropriate here.

There have also been projects of a more visionary nature than just taking a careful approach to history. First, there is the 'Ancient Kyiv' Park-Museum in one of the oldest parts of the city. This project started back in the 1960s, at which time it was more like a plan to urbanise the area. However, by the late 1980s the project had changed its focus. Now it was a respectful, participatory relationship to the self-sufficiency value of the historic landscape. The motto of the project's chief architect, Ava Miletskyi, was: '*A meaningful merger of the planning structures of the past with new, modern concepts and possibilities, subject to the protection and improvement of the historically established urban environment.*'⁹

One of the fields in which postmodern ideas have been most successfully applied is the interiors of buildings and structures. Postmodernist interior designs were most visibly deployed in museum buildings and specifically in exhibition spaces. Some approaches here

included the use of a variety of decorative materials, the creation of multi-complex compositions bordering on scenography, the wide implementation of graphic design, and a desire for interactivity with visitors. Among the most stunning examples include the Mykola Ostrovsky Khmelnytsky Literary Museum in Shepetivka, which in 1989 was included on the international list of the *World's 100 Best Museums* (architect Anatoliy Ignashchenko, and a group of around 80 artists headed by Anatoliy Haidamaka, 1974–1980), the Museum at the Makarenko Young Offenders Institute in the village of Podvirky (architect Oleksandr Yakovenko, 1990), and of course the Museum of Local History in Kamianske which became the first multimedia exhibition space in the USSR (architect Viktor Shiriaev, artists/interior designers Volodymyr Korotkov and Volodymyr Rivin, interactive programme by Yuriy Reshetnikov, 1983–1985). The design of the Museum of Local History in Kamianske was described as a 'museological machine' that used the latest museum technologies of its time and featured sophisticated artificial lighting systems, cinema, slide projections, and tape recordings.

Unfortunately, there were also negative trends. Despite the complete denial of conscientiousness and the boundless desire to connect with the global trends of postmodernism, Soviet architects continued to work with the same repertoire of tools of the preceding, stagnant Brezhnev era. The lack of a sense of humour and irony in the architecture of postmodernism in the USSR is a testament to this. As a reaction to the preceding period, we can also note the absence of a philosophical, structural approach to the adoption of the new style. Architects sought to replicate it stylistically, visually, rather than projecting its basic ideas into their interpretation. This, in turn, was the result of the unavailability of critical thinking and architectural criticism as such, that is to say, the absence of criticism as a separate type of architectural reflection that adds a new dimension to the perception of a project. In this respect we should remember such individuals as Vyacheslav Glazychev, Andrei Gozak, Alexander Rappaport, and some other members of the methodological circle led by Georgiy Shchedrovitsky, whose personal perspective and judgement point was important. On the whole, however, if we look at the situation in Ukraine, the criticism tended to be more descriptive in nature. At the same time, one or another article could be too positive or, conversely, sharply negative, either of which could result in a person being sacked from the party. This can be accepted as a fact, since the USSR had strict censorship in all areas of art: *'The long-standing censorship of independent criticism, the lack of a critical tradition and discussion, with constant breaks in communication between groups and*

*between generations, had the result that architects were not familiar with critical methods and did not look upon these methods as essential.'*¹⁰

It is also necessary to note that in the rush to use all the trends of postmodernism, architects actually had to implement these trends within a socialist typology, and with a strict regulatory framework, a narrow range of building materials and technology, and, of course, a limited budget.

It can even be stated that the 'socialist or even socially-oriented focus' of Ukrainian architecture in the 1980s 'was not a result of intellectual debate, a re-thinking of social problems in Soviet society, or due to intellectuals' reflections on architecture and on the new course of architecture. Instead, this focus was due to the restrictions imposed by Soviet rules and regulations and to state commissions. This Postmodernism largely reflects the conflicts and contradictions in the logic of development of Soviet society. The young architects often disliked and tried to deny this Socialist element in Postmodernist architecture. The Soviet planning rules and styles were thus triggers for young Postmodernist architects; they tried to reject regulations and designated building types. They dreamed of other, unfamiliar capitalist styles and non-state clients.'¹¹

One of the most expressive and significant projects of this period was the residential development of Podil district in Kyiv (the 'Rosenberg quarters' and the '4 quarters'). The project and especially its implementation is also one of the clearest examples of all the possible limitations and their use as a tool to accomplish the goals set. For example, a characteristic feature of these quarters is the colour design on the façades, which was implemented both as a result of budget constraints and the savings on stucco and as a historical reference to the appearance of this technique in Kyiv in the early 20th century. *'This project seems to integrate the Soviet economic reality and the newly emerging environmental approach seen in the inclusion in the architectural task of the need to react to the place, history and social space. As a harbinger of various „postmodern” problems, which became publicly expressed in the 1990s: authorship, individuality, symbolism – this project does not show a specific „postmodern” reaction to the Soviet system of the 1980s. Balancing typification and individuality, restoring the character of the district and its appearance, the authors successfully played on the strengths and weaknesses of the Soviet system. Full of compromises typical of that time, these three quarters, however, can be firmly declared as a successful rethinking of the urban space of the late socialist period.'*¹² As one of the co-authors of the project, Vera Yudina, recalls: 'Well,

*there were many economical disadvantages. There are these finishes and elements and so on. But this décor had been allowed in the process and the project was launched. You see, well, everything cannot be just like everything else, otherwise how does it all differ from the typified construction? These houses needed to have a face, they were the first – such kinds of buildings were not built before. It was only after us that these arches and cornices started. And now we would have done many things differently, but at that time it all seemed revolutionary to us. That this was social housing – it was not for the elite, but residential buildings for the middle-class.'*¹³

In an attempt to escape from the strict regulations and requirements in favour of architectural thought and conceptual thinking, some Ukrainian architects, following their Moscow colleagues, started to actively participate with their 'paper architectural projects' in competitions of *Japanese Architecture* magazines. The most active and brightest was Petr Markman with his projects for the Crystal Palace, the New Cinema type, and the Sculpture Museum (1980s). The ideas developed in these projects were used by Markman later in other competition projects. For instance, the Crystal Palace was transformed into a series of concepts for the Babyn Yar Holocaust Memorial Museum in Kyiv (1990–2010s).

If we are talking about urban planning, it is impossible not to mention the monument to postmodernism and the 'swansong of Soviet Architecture' – the city of Slavutych. This town was built

for the workers evacuated from Chernobyl after the disaster there. It was built fifty kilometres away from the nuclear plant in the middle of the forest and was completed within two years. This was achieved largely due to the fact that almost all of the Soviet republics took part in the design and construction. As a result, the city's master plan includes a set of neighbourhoods representing the republics that built it using their national designs (houses, kindergartens, hospitals, etc.). This collage of diversity, regionalism, care, and attention to nature is the clearest example of postmodern architecture in Eastern Europe.

Overall, to sum up, this period was rather bright, but it did not last. Because it was short-lived and because of the economic crisis and collapse of the USSR, we do not have many structures from this period. And while it may be possible to clearly mark the beginning of this period, it is every difficult to identify its end. We can definitely say, however, that there was no fresh upward development of this style in the 1990s. Architects lost their methods and began to serve the interests of big business. *'But despite all the contradictions, Postmodernism in the USSR may be part of the global family of variations of this style. Even if deprived of the intellectual methods of Postmodernism philosophy (methods which were often not understood or put to one side), this can be a different Postmodernism – not the customary, canonical kind, but very crude, simple, and even primitive, but still Postmodernism.'*¹⁴

- 1 For example, the initiative DENEDE, founded by Ievgeniia Molyar, Leonid Marushak and others in 2014; Melnychuk-Burlaka Group, founded by Ivan Melnychuk, Oleksandr Burlaka, 2015–2019; the social media public group Ukrainian modernism, founded by Lev Schevchenko in 2015); the activist group #SAVEKYIVMODERNISM, founded by Oleksiy Radinsky, Alex Bykov, and others in 2017; the research project *After Socialist Modernism*, founded by Oleksandr Anisimov in 2019; activists and the initiative SaveKyivUkrainy, founded by Lesia Donec, Taras Grytsiuk, Anastasia Levchuk, and others in 2021; the Lviv Center for Urban History projects, founded in 2004 by Harald Binder, director Sofia Dyak.
- 2 See the books published by the architectural journal A+C / ACC: Boris Erofalov – Andrei Shalygin, *A+C: Kyiv Otherwhere*, 2014, no. 2 (special issue); *A+C: Arkhitekturnyi atlas Kieva*, 2012, nos. 3–4 (special issue); Boris Erofalov-Pilipchak, *Arkhitektura sovietskogo Kieva*, Kyiv 2010. See also: Alex Bykov, interviews with architects Edward Bilskiy, Tatiana Belyaeva, and Volodymyr Melnychenko in the architectural journal *Obyect* (Object), 2014–2016; Lev Schevchenko – Alex Bykov; a series of articles *Monstri modernizmu, Khmarochos*, 2016–2017, hmarochos.kiev.ua, accessed 19 July 2022; Ievgeniia Gubkina, *Slavutych: Architectural Guide*, Berlin 2016; a series of books about the architectural, urban, and monumental art history of Kyiv by Igor Odnopozov; numerous publications and books by Semen Shyrochin.
- 3 Exhibitions: *Superstructure: Utopian Architectural Works in Kyiv 1955–1991*, Visual Culture Research Centre, curated by Alex Bykov, Oleksiy Radinsky, Oleksandr Burlaka, 2015; *Market Relations: Post-war Marketplaces in Urban Environment*, Visual Culture Research Centre, curated by Dana Kosmina, Anya Tsyba, Alex Bykov, Oleksandr Burlaka, 2017; *Modus Coloris Syntez*, an exhibition of works by Florian Yuriev, National Art Museum of Ukraine, curated by Dasha Yakimova, Florian Yuriev, Alex Bykov, Oleksandr Burlaka, and Pasha Velichko, 2019.
- 4 Alex Bykov – Ievgeniia Gubkina, *Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991*, Kyiv – Berlin 2018.
- 5 *Ibidem*, p. 17.
- 6 Decree No. 1871, *On eliminating excesses in architecture and construction*, of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR, November 4, 1955.
- 7 Alex Bykov – Ievgeniia Gubkina, *Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991*, Kyiv – Berlin 2018, p. 16.
- 8 Oleksandr Anisimov – Borys Medvediev – Oksana Barshynova, *Nesovietskij postmodernism*, medium.com/@oleksandr-anisimov or aftersocialistmodernism.com/conference, accessed 19 July 2022.
- 9 Avraam Miletskyi – Petro Tolochko, *Park-Muzeii 'Drevnii Kiev'*, Kiev 1989, p. 27.
- 10 Alex Bykov – Ievgeniia Gubkina, *Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991*, Kyiv – Berlin 2018, p. 17.
- 11 *Ibidem*.
- 12 Oleksandr Anisimov – Borys Medvediev – Oksana Barshynova, Rozenberg blocks in Podil, aftersocialistmodernism.com/en, accessed 19 July 2022.
- 13 *Ibidem*.
- 14 Alex Bykov – Ievgeniia Gubkina, *Soviet Modernism, Brutalism, Postmodernism: Buildings and Structures in Ukraine 1955–1991*, Kyiv – Berlin, 2018 p. 17.

80^a

- Adam, Jiří 267, 289
 Adamec, Ladislav 17, 32, 42, 43, 59,
 125, 137
 Aktiv mladých architektů 124, 136
 Alexander, Christopher 355, 368
 Alexy, Tibor 355, 367
 Alinče, Jan 194, 200, 207, 230, 241
 Alujević, Vlado 309, 312, 320
 Andropov, Jurij / Andropov, Yuri 16, 31
 Anisimov, Oleksandr / Anisimov,
 Oleksandr 376, 391
 Antl, František 309, 312, 320
 Arendt, Hannah 41, 58
 Aulický, Václav 198, 210, 314, 321
 Babáček, Bořislav 334, 342
 Bahna, Ján 351, 357, 359, 364, 369, 372,
 373
 Bachratý, Marián 330
 Bálent, Dušan 354, 367
 Bárta, Jan 307
 Bartošová, Zuzana 359, 370
 Bárťová, Eva 89, 98
 Bašista, Andrej 359, 370
 Bauer, Peter 346, 357, 361, 369, 371
 Bauerová, Jaroslava 89, 98
 Bebjak, Jozef 364
 Bejajeva, Tatiana / Belyaeva, Tatiana
 377, 391
 Belšán, Vladimír 304, 318
 Bém, Alex 314, 321
 Benda, Jan (*1950) 110, 132, 139, 220,
 229, 241, 327, 335, 359, 373
 Benda, Jan (1924–2006) 312, 320
 Bendová, Ivana 110, 132, 229, 241, 327,
 335, 359, 373
 Berger, Petr 155
 Bergr, Rudolf 312, 313, 320
 Biľak, Vasil 17, 32
 Bilskij, Edvard / Bilskiy, Edward 377, 391
 Binder, Harald 376, 391
 Blažek, Bohuslav 43, 45, 60, 234, 244
 Blichsa, Ján Hudák 71
 Bobek, Miloš 46, 60
 Bodnár, Judit 227, 240
 Boháč, Dušan 75
 Bohdalová, Jiřina 25, 35
 Böhm, Bohumil 304
 Borák, Dalibor 198, 210
 Borovička, Blahomír 50, 62, 115, 133,
 180, 202
 Boška, Bohuslav 156, 174
 Boštík, Václav 118, 134
 Botta, Mario 331, 337
 Botvin, Alexandr 307
 Bouřil, Petr 130
 Brežněv, Leonid / Brezhnev, Leonid 15,
 16, 21, 31, 33, 48, 378, 383, 388, 389
 Brix, Gustav 312, 320
 Brix, Michal 110, 119, 120, 136, 359
 Brix, Tomáš 117, 126, 141, 268, 274, 290,
 292, 329, 332, 337, 341, 373
 Brzák, Milan 196, 209
 Brzobohatý, Petr 198, 210
 Budaj, Ján 355, 368
 Burawoy, Michael 49, 62
 Burlaka, Oleksandr / Burlaka,
 Oleksandr 376, 377, 391
 Cajthaml, Miloslav 264, 287
 Cajthamlová, Markéta 79, 85, 94, 101
 Cajthamlová, Neda 264, 287
 Cernan, Eugene 359, 370
 Ctibor, Tomáš 130
 Cvjach, Oleksij 386
 Cyba, Anja / Tsyba, Anya 377, 391
 Čajka, Pavel 194, 207
 Čapka, Ferdinand 364
 Čarnogurský, Ivan 49, 53, 62, 64
 Čehovský, Petr 179
 Čejka, Jaromír 15
 Čelechovský, Gorazd 147, 166
 Černěnkó, Konstantin / Chernenko,
 Konstantin 16, 31
 Černický, Vladimír 275, 276, 293
 Černý, Miloš 224, 225, 231, 238, 239, 242
 Černý, Radek 310, 313, 321
 Čížek, Pavel 349, 357, 367, 372
 Čuba, František 28, 260, 286, 287
 Čurbanov, Jurij / Churbanov, Yuri 16, 31
 D. A. Studio 79, 94
 D.N.A. (Dílňa nejmodernější
 architektury) 124, 136
 Danák, Jozef 349, 371
 Dedeček, Vladimír 348, 349, 354, 362,
 366, 367, 371
 Dezort, Jovan 22
 Dienstbier, Jiří 130
 Dietl, Jaroslav 24, 35
 Döbert, Osvald 43, 44, 51, 52, 60, 63
 Doležel, František 259, 264, 265, 270,
 288, 289
 Donec, Lesja / Donec, Lesia 376, 391
 Doubner, Karel 359, 373
 Driml, Lubomír 198, 210, 312, 320
 Drobný, Zdeněk 54, 56, 65
 Dudek, Jaroslav 20, 37
 Dudek, Oldřich 159, 170
 Dunaj, Miloš 130
 Ďuriš, Severín 364
 Ďurkovič, Štefan 346, 371
 Dvořák, Antonín 198, 210, 314, 321
 Dvořák, Kamil 42, 66, 72, 92
 Dvořák, Vladimír 25, 35
 Dvořáková, Eva 159, 170
 Dvořáková, Naděžda 198, 210, 314, 321
 Dyak, Sofia 376, 391
 Erban, Libor 312, 320
 Faix, Čestmír 267, 289
 Fencel, Vladimír 309, 314, 321
 Fernecký, Otakar 50, 51, 52, 62, 63
 Ferus, Viktor 359, 370
 Feuerstein, Günther 328, 336
 Feyrer, Petr 159, 170
 Fibinger, Ján 346, 371
 Filsak, Karel 71, 99
 Finda, Jiří 309
 Fišer, Jan 198, 210
 Flašar, František 330
 Fagner, Benjamin 116, 117, 120, 122,
 134, 135, 159, 170, 223, 231, 232, 242,
 248, 347, 365
 Franc, Stanislav 309, 314, 321
 Galovský, Emil 355, 372
 Gans, Herbert J. 227, 239
 Gavlas, Michal 124, 136
 Gebauer, Kurt 123, 135
 Gebauer, Tibor 355, 368
 Gebert, Jiří 327, 335
 Gebrian, Jiří 314, 321
 Girska, Jiří 157, 169
 Glazyčev, Vjačeslav / Glazychev,
 Vyacheslav 383, 389
 Gočár, Jiří 54, 64, 146, 165, 179, 201
 Gombitová, Marika 24, 34
 Goodman, Nelson 302, 317
 Gorbačov, Michail / Gorbachev,
 Mikhail 16, 17, 18, 31, 42, 59, 157, 174
 Gottwald, Klement 308
 Gozak, Andrej / Gozak, Andrei 383,
 389
 Gramsci, Antonio 333, 341

- Granát, Aleš 88, 97, 267, 289
 Graves, Michael 115, 133, 330
 Greenberg, Allan 330
 Gregor, Ján 307
 Gürtler, Andrej 359, 373
 Hadač, Emil 146, 158, 172, 174
 Hajdamaka, Anatolij / Haidamaka, Anatolij 379, 389
 Hajský, Libor 253, 303
 Halík, Pavel 146, 165, 329, 331, 332, 337, 340, 341
 Hammerová, Henrieta 348, 371
 Hančl, Jan 196, 209
 Hanzlová, Alena 128
 Havel, Václav 107, 131, 348, 371
 Havlík, Zdeněk 312, 320
 Havliš, Karel 314, 321
 Havrda, Tomáš 78, 94
 Hegenbart, Miroslav 151, 173
 Hejduk, Míša 313, 320
 Herbst, Vladimír 267, 289
 Heřmánek, Karel 332, 338
 Heteša, Petr 198, 210
 Hliský, Václav 305, 318
 Hladký, Milan 355, 372
 Hlaváček, Emil 110, 132, 157, 159, 169
 Hlaváček, Mi. 81
 Hník, Jaromír 85, 101
 Hnízdil, Ivan 124, 136
 Hollein, Hans 115, 118, 133, 134, 328, 336, 357, 364, 369
 Holub, Alexander 73, 93
 Holý, Rudolf 157, 169
 Hölzel, Zdeněk 107, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 124, 132, 133, 136, 138, 139, 140, 141, 197, 210, 268, 290, 328, 332, 340, 341
 Honke-Houfek, Olivier 309
 Horniecký, Zdeněk 187, 203, 204, 228, 240
 Hornung, Bertold 355, 372
 Horská, Alla / Gorskaya, Alla 378, 388
 Hořejší, Ivan 197, 210, 268, 290
 Hošek, Jaroslav 308, 314, 321
 Hozák, Jan 159, 170
 Hrdý, Oldřich 304, 318
 Hromádková, Alena 115, 139
 Hruža, Jiří 230, 235, 241, 244, 327, 328, 335, 339
 Hrycjuk, Taras / Grytsiuk, Taras 376, 391
 Hřivnáč, Zbyněk 310
 Hubáček, Karel 126, 141
 Hubička, Stanislav 196, 197, 209, 212
 Hubkina, Jevhenija / Gubkina, Ievgeniia 377, 387
 Hübschmannová, Anna 307
 Humpálová, Zuzana 306
 Husák, Gustáv 17, 20, 31, 32, 41, 42, 48, 58, 59, 252, 283, 306, 348, 371
 Chalupecký, Jindřich 107, 131
 Chládek, Zdeněk 157, 169
 Chovanec, Jozef 350
 Chruščov, Nikita / Khrushchev, Nikita 7, 10, 107, 138, 312, 320, 377, 387
 Chytilová, Věra 46, 60, 106, 131, 138
 Ihnaščenko, Anatolij / Ignashchenko, Anatolij 379, 389
 Illner, Michal 158, 174
 Isozaki, Arata 115, 133
 Jakeš, Miloš 17, 32, 75, 278, 294, 308
 Jakimova, Daša / Yakimova, Dasha 377, 391
 Jakoubě, Bohumil 28
 Jakovenko, Alexandr / Yakovenko, Oleksandr 379, 388, 389
 Jakubec, František 308
 Janečková, Michaela 118, 140, 279, 299, 326, 335
 Janišová, Helena 219
 Janková, Yvonne 159, 170
 Jankovič, Jozef 349, 353, 366
 Jaraus, Konrad Hugo 41, 58
 Jaroš, Jan 272
 Jarošová, Helena 219
 Jehlík, Jan 128
 Jechová, Květa 219
 Jencks, Charles 108, 109, 111, 113, 115, 132, 133, 139, 327, 329, 332, 335, 337, 338, 341
 Jendřeják, Ludovít 349, 354, 367, 371
 Jesenko, František 354, 367
 Ježková, Jana 272, 277, 294
 Jiroušek, František 364
 Jiskrová, Helena 328, 336
 Jordán, Jaroslav 197, 210
 Judina, Vira / Yudina, Vera 384, 386, 389
 Judlová, Marie 116
 Jungwirth, Ludvík 157, 169
 Jurenka, Otakar 305, 318
 Jurijev, Florian / Yuriev, Florian 377, 391
 Kachyňa, Karel 334, 342
 Kalesný, František 357, 372
 Kalina, Michal 56, 310
 Kalinová, Lenka 14, 30, 179, 201
 Kančeli, Nodar / Kancheli, Nodar 265, 288
 Kantor, Robert E. 327, 335
 Kapek, Antonín 47, 48, 61, 307
 Karakis, Josyp / Karakis, Joseph 378, 388
 Karlík, Josef 51, 62, 313, 321
 Kasalický, Václav 148, 149, 166, 173, 274, 292
 Kasl, Jan 128
 Kašták, Jiří 123, 135
 Kavan, Ján 355, 367
 Kellner, Petr 310
 Kerel, Jan 73, 93, 110, 113, 115, 124, 133, 136, 139, 197, 210, 268, 290
 Kissling Barna 346, 371
 Klen, Jiří 71, 99
 Klika, Josef 197, 210
 Klíma, Milan 43, 44, 60, 197, 210, 268, 290
 Klotz, Heinrich 331, 337
 Klub čtyř měst 124, 136
 Knížák, Milan 126, 141
 Kocáb, Michael 46, 60, 116
 Kodeš, Vladimír 326
 Kodoň, Ján 348, 371
 Kohout, Jaromír 266, 289
 Kohout, Michal 126, 128, 130, 141
 Kolářský, Rudolf 158, 174
 Konček, Ferdinand 348, 363, 366
 Koolhaas, Rem 327, 339, 349, 366
 Kopeček, Michal 47, 66
 Korčák, Josef 163, 306, 308
 Korčák, Vít 308
 Kordovská, Pavla 198, 210
 Korotkov, Volodymyr 379, 389
 Kosek, Jaroslav 78, 94, 116
 Kosiński, Wojciech 331, 338
 Kosmyna, Dana / Kosmina, Dana 377, 391
 Košek, Lubomír 276, 294

- Kotačka, Lubomír 224, 239
Kotík, Martin 197, 210, 271, 291, 329, 331, 337, 341
Kotrba, Štěpán 310
Kott, Sandrine 52, 63
Koucký, Roman 126, 128, 130, 141
Kovařík, Emil 157, 169
Kozák, Jiří 314, 321
Krajčí, Petr 125, 127, 136, 137, 138, 359, 373
Králíček, Václav 123, 124, 135, 136, 268, 290, 329, 332, 337, 338
Krátký, Vladimír 194, 195, 200, 207, 208, 230, 241
Kratochvíl, Petr 181, 223, 231, 232, 237, 242, 243, 329, 340
Kraus, Bohuslav 348, 371
Krejčí, Václav 153
Krier, Leon 111, 115, 133, 139
Krier, Rob 111, 133, 327, 339
Krivý, Maroš 332, 338
Kročák, Jaromír 81, 198, 210
Kruliš, Jiří 306, 308
Kružiková, Eva 158, 174
Kuba, Evžen 40, 47, 58, 60, 314, 321
Kuča, Otakar 54, 56, 65, 197, 209
Kučera, Jiří 124, 136, 334, 342
Kuchař, Jiří 258, 264, 287
Kuna, Zdeněk 43, 54, 59, 64, 66, 75, 124, 136, 309
Kupka, Pavel 50, 62, 306, 313, 321
Kupkovič, Ludovít 352, 358, 359, 370
Kurokawa, Kisho 115, 133
Kurz, Michal 261, 287
Kusý, Martin 346, 357, 361, 362, 369, 371
Kušnír, Ladislav 349, 371
Kutnar, Petr 272, 277, 294
Kuzma, Dušan 349, 366
Kvasnička, Vladislav 46, 66
Kyllar, Evžen 313, 321
Lábus, Ladislav 159, 170, 268, 290, 328, 336, 348, 371
Lacek, Mikuláš 307
Lacko, Jozef 357, 369
Ladd, Brian 225, 239
Lakomý, Zdeněk 146, 147, 148, 165, 166
Lamarová, Milena 330
Lamr, Aleš 278, 294
Lasovský, Jiří 223, 238, 267, 290
Lauermann, Lev 79, 94
Le Corbusier 349, 366
Ledoux, Claude Nicolas 352
Leitl, Petr 304, 314, 318, 321
Leníček, Petr 267, 289
Lérová, Irena 179, 181, 188, 201, 202, 205
Levčuk, Anastasija / Levchuk, Anastasia 376, 391
Lévi-Strauss, Claude 329, 337
Ležák, Milan 334, 342
Libenský, Stanislav 310
Libura, Hanna 229, 241
Liesler, Lukáš 359, 373
Línek, Jan 44, 46, 60, 77, 94, 126, 136, 141, 198, 210, 256, 257, 282, 285, 286, 289, 329, 337
Loos, Adolf 114
Loos, Ivo 198, 210
LO-TECH 124, 136
Loudová, Jiřina 327, 335
Lukaško, Vasyl / Lukashko, Vasyl 378, 381, 388
Lukeš, Zdeněk 128
Lynch, Kevin 110, 132, 139, 220, 229, 241, 248, 327, 335
Mach, Jaroslav 157, 169
Machonin, Vladimír 71, 99, 194, 195, 207, 208
Machoninová, Věra 198, 210
Májek, Petr 185
Majer, Jiří 159, 170
Májková, Renata 185
Makovec, Imre 357, 369, 372
Malátek, Jindřich 115, 139, 198, 210
Malinský, Petr 130
Markman, Petr 384, 390
Marko, Ivan 350, 356, 368
Maruščák, Leonid / Marushak, Leonid 376, 391
Marvan, Jaroslav 261, 287
Martin, Jindřich 346, 371
Mařík, Kamil 46, 60
Masák, Miroslav 40, 58, 87, 96, 107, 125, 126, 128, 129, 131, 137, 141, 357, 369
Mašek, Martin 348, 371
Matějů, Martin 234, 244
Matička, Petr 41, 309
Matušík, Ivan 354, 356, 358, 367, 368, 369
Mayer, Jaroslav 51, 62, 306, 313, 321
Mecková, Viera 352, 358, 359, 370
Meduna, Vladimír 75, 331, 337, 348, 371
Melnyčenko, Volodymyr / Melnichenko, Volodymyr 377, 378, 388
Melnyčuk, Ivan / Melnychuk, Ivan 376, 391
Menzl, Josef 157, 169
Menželejev, Volodymyr / Menzheleev, Volodymyr 379, 388
Merger, Jiří 77, 93, 309, 314, 321
Merta, Jiří 170, 159
Mertlík, Jan 267, 289
Mevald, Karel 18, 48
Meyer, Hannes 329, 337
Mezřický, Václav 158, 174
Mihálik, Lubomír 357, 364, 372
Michajlová, Jana 44, 46, 66
Michl, Jan 327, 334, 335, 336, 342
Míkula, Miroslav 281
Miler, Zdeněk 46, 60
Mileckyj, Ava / Miletskyi, Ava 379, 388
Miljački, Ana 326, 335
Mills, Charles Wright 216, 229, 236, 241
Milučký, Ferdinand 349, 371
Milunić, Vlado 44, 46, 60, 124, 126, 128, 136, 141, 198, 210, 256, 257, 266, 282, 285, 286, 289, 329, 332, 337, 341
Minarovič, Peter 357, 372
Minářová, Hana 277, 294
Mitášová, Monika 326, 335
Mitscherlich, Alexandr 227, 239
Mlynářčik, Alex 352, 358, 370
Mlynář, Zdeněk 277, 294
Mlynko, Taras 378, 382, 388
Mojžíš, Jiří 268, 290
Moldan, Bedřich 158, 174
Moljar, Jevhenija / Molyar, levgeniia 376, 391
Moore, Charles 115, 133, 130
Moravánszky, Ákos 326, 335
Moravec, Aleš 54, 56, 65, 198, 210
Moucha, Josef 282
Možný, Ivo 20, 33
Müller, Rajmund 351, 360, 363

- Musil, Jiří 43, 44, 60, 66, 223, 224,
228, 232, 235, 238, 240, 244,
248, 255, 256, 266, 284, 285,
289, 329, 337
- Myrhorodskyy, Serhij 380
- Mžyk, Josef 195, 208
- Nagy, Peter 24, 34
- Náhlík, Jiří 305, 318
- Navrátil, Arnošt 310, 313, 320
- Navrátil, František 308
- Němec, Ladislav 51, 63
- Němec, Martin 128
- Němeček, Pavel 264, 288
- Nepraš, Karel 118, 134
- Neutra, Richard 146, 165
- Norberg-Schulz, Christian 111, 115, 133,
139, 229, 241, 328, 332, 336, 338
- Nová skupina 124, 131
- Nováček, Jan 309, 314, 321
- Novák, Jaroslav 127, 138
- Novák, Miroslav 312, 320
- Novotný, František 54, 56, 65, 198, 210
- Novotný, Jan 78, 94
- Nový, Otakar 146, 172, 234, 244, 279,
295, 326, 335
- Nussberger, Jiří 151, 173
- Obecní dům 125, 126, 127, 128, 136, 137,
309
- Oberstein, Ivo 40, 46, 58, 66, 194, 197,
207, 210, 230, 231, 235, 241, 242, 244,
256, 268, 269, 274, 285, 290, 291,
292, 314, 321, 329, 336
- Obrtel, Vít 275, 293
- Olmer, Vít 20, 33
- Olšáková, Doubravka 145, 172
- Ondreička, Pavol 362
- Ondrušková, Eva 346, 371
- Ostrovskyy, Mykola / Ostrovsky, Mykola
379, 389
- Ouřecký, Jaroslav 110, 112, 124, 136, 139,
334, 342
- Ovčar, Anton / Ovchar, Anton 378, 381,
388
- P.A.F. (Pražská architektonická
formace) 124, 136
- Paňák, Pavol 346, 357, 361, 362, 369, 371
- Paroubek, Jaroslav 310, 313, 320
- Pásztor, Peter 357, 372
- Patočka, Jan 328, 336
- Patrný, Josef 114
- Pavlová, Jana 326, 335
- Pažout, František 160, 170
- Pech, Miloslav 267, 289
- Peichl, Gustav 327, 339
- Petráš, Štefan 347
- Petrášek, Radek 163
- Pleskot, Josef 110, 125, 128, 132, 137,
139, 271, 292, 314, 321
- Plesník, Zdeněk 157, 169
- Plessinger, Jan 159, 170
- Plicka, Ivan 128
- Podlesný, Vladimír 266, 289
- Podráský, Emanuel 157, 169
- Podzemný, Richard 275, 293
- Pohribný, Jan 130
- Pokorný, Jaroslav 77, 100
- Poledňák, Petr 46, 66
- Polívka, Zdeněk 274, 292
- Portoghesi, Paolo 115, 133, 331, 337
- Prager, Karel 50, 62, 71, 99, 126, 137,
145, 164, 256, 285, 306, 313, 321,
349, 367
- Prouza, Tomáš 110, 139
- Přáda, Zdeněk 270, 275, 276, 293
- Příbyl, Zdeněk 157, 169
- Pullmann, Michal 16, 31
- Puškář, Peter 349, 371
- Radinskyj, Oleksij / Radinsky, Oleksiy
376, 377, 391
- Radová-Štiková, Milada 110, 132
- Rajniš, Martin 79, 94, 101, 123, 135, 272,
277, 294
- Rákosník, Jakub 260, 297
- Rákosníková, Vladimíra 271, 291
- Rapoport, Amos 327, 335
- Rappaport, Alexander 383, 389
- Regal, Jan 28
- Rejchl, Milan 310
- Remenár, Marián 349, 371
- Rešetnikov, Juryj / Reshetnikov, Yuriy
379, 389
- Revický, Karol 354, 367
- Rezek, Petr 126, 128, 141
- Rivin, Volodymyr 379, 389
- Rjabušin, Alexandr / Ryabushin,
Aleksandr 331, 338
- Rodičkina, Natalija 386
- Rokl, Rudolf 235, 244
- Rozenberg, Viktor / Rosenberg, Viktor
386
- Rossi, Aldo 115, 118, 133, 134, 140, 327,
331, 333, 337, 339, 341
- Rothbauerová, Vítězslava 197, 198,
210, 269, 273, 291
- Rybačuk, Ada / Rybachuk, Ada 378,
388
- Řepa, Miroslav 198, 210, 312, 320
- Řežáb, Václav 307
- Sádek, Miloš 271, 292
- Samek, Věroslav 158, 174
- Sapák, Jan 125, 137
- Sborwitz, Michal 169, 209
- Sedláček, Jan 310, 313, 321, 348, 371
- Sedlák, Jan 110, 112, 124, 136, 139
- Sedlák, Martin 124, 136, 328, 340
- Sedláková, Radomíra 118, 140, 331, 338
- Seho (Münzová), Hana 194, 195, 207,
208, 255, 285
- Seifert, Jiří 114
- Semela, Alois 309, 312, 320
- Semrád, Oldřich 88, 97
- Schlangerová, Jana 219
- Schleger, Eduard 359, 373
- Schmied, Karel 262, 264, 288
- Schwarz, Kamil 124, 136
- Schweighofer, Anton 114
- SIAL 78, 94, 110, 114, 124, 132, 135, 328,
339, 349, 366
- Silver, Nathan 111, 132, 329, 337
- Sitte, Camillo 191, 206
- Skoček, Ilja 348, 363, 366
- Slipec, Stěpan / Slipets, Stepan 378,
381, 388
- Slohodskaja, Nelli / Slogodskaya,
Nelly 379, 388
- Smetana, Tomáš 194, 207
- Smrž, Tomáš 196, 209
- Snopko, Ladislav 359, 370
- Sosna, Ladislav 271, 292
- Sosnovyj, Dmytro 381
- Sozanský, Jiří 87, 96, 102
- Spielberg, Steven 25, 37
- Spurný, Matěj 145, 147, 164, 166, 347,
371
- Spurný, Miroslav 308
- Starčevič, Petr 228, 240
- Stein, Evžen 197, 210

- Stern, Robert A. M. 327, 330, 339
 Stiborek, Pavel 281
 Stirling, James 329, 337
 Stoklasa, Jaroslav 158, 174
 Straňák, Tomáš 264, 288
 Středotlačí 115, 124, 126, 133, 135, 136,
 137, 357, 369
 Střítecký, Jiří 198, 210
 Stupka, Zdeněk 309
 Suchomel, Jiří 198, 210
 Svěrák, Jan 154
 Svetko, Štefan 346, 349, 359, 366, 371,
 373
 Sýbek, Jaroslav 48, 145
 Sýkora, Miloslav 304, 314, 318, 321
 Symon, Karel 158, 174
 Synek, Jindřich 267, 289
 Šachta, Štefan 358, 373
 Šandová, Marie 43, 44, 45, 66
 Šchedrovickij, Georgij /
 Shchedrovitsky, Georgiy 383, 389
 Šelest, Petro / Shelest, Petro 378,
 388
 Šenberger, Tomáš 159, 170
 Šesták, Jan 309, 314, 321
 Ševčenko, Lev / Schevchenko, Lev
 376, 391
 Ševčenko, Volodymyr / Schevchenko,
 Volodymyr 379, 388
 Ševčík, Jiří 108, 109, 110, 111, 115, 116,
 122, 124, 126, 130, 132, 133, 134, 136,
 139, 141, 220, 229, 241, 327, 328, 329,
 332, 335, 336, 337, 338, 356, 357,
 369
 Ševčík, Oldřich 354, 372
 Ševčíková, Jana 108, 110, 111, 122, 130,
 132, 134, 139, 332, 338
 Ševčuk, Volodymyr / Shevchuk,
 Volodymyr 378, 381, 388
 Šik, Ota 71, 91, 304, 318, 323
 Šiklová, Jiřina 41, 58
 Šilinger, Ján 349, 371
 Šimkovič, Vladimír 359, 373
 Šimotová, Adriana 118, 134
 Širjajev, Viktor / Shiriaev, Viktor 379,
 389
 Škamrada, Antonín 196, 209
 Škarda, Jaroslav 312, 320
 Šlapeta, Vladimír 110, 114, 126, 132, 141
 Šmídová, Olga 224, 238
 Šnejdar, Josef 51, 52, 62, 63
 Šourek, Jiří 200, 217
 Špaček, Jan 259, 264, 265, 270, 288,
 289
 Špara, Igor 386
 Šrám, Radim 158, 174
 Šrámek, František 75
 Šrámek, Jan 54, 56, 65, 71, 99, 198,
 210
 Šrámek, Michal 128, 230, 241
 Šrámková, Alena 54, 56, 65, 126, 141,
 159, 170, 198, 210, 268, 290, 328,
 336, 359, 373
 Štefančíková, Alica 357, 369
 Štecha, Pavel 106, 131, 272
 Štěpán, Ladislav 154
 Štěpánek, Otakar 157, 169
 Štrougal, Lubomír 17, 31, 32, 158, 169,
 174
 Švácha, Rostislav 111, 124, 139, 141, 257,
 286, 326, 335
 Švatal, Josef 198, 210
 Šyročin, Semjon / Shyrochin, Semen
 377, 391
 Takeyama, Minoru 115, 133
 Talaš, Stanislav 350, 354, 367
 Teige, Karel 329, 337
 Tenzer, Antonín 275, 293
 Teschler, Eduard 157, 169
 Tigerman, Stanley 330
 Titl, Lubomír 348, 363, 366
 Titova, Natalija / Titova, Natalia 386
 Tlachová, Vlasta 159, 170
 Tomeš, Igor 253, 260, 279, 283, 286,
 296
 Toms, Vladimír 271, 291
 Tomsová, Marie 271, 291
 Trávníček, Jan 312, 320
 Trnkus, Filip 355, 367
 Troníček, František 270, 275, 276, 293
 Trpák, Pavel 158, 174
 Tuček, Viktor 43, 44, 46, 60
 Turba, Milan 234, 235, 244, 249
 Turek, Tomáš 40, 65
 Tvrdohlaví 107, 124, 131
 Uhliarík, Viktor 354, 367
 Ungers, Oswald Mathias 331, 337
 Ustohal, Vladimír 51, 62, 313, 321
 V.E.S.P.A. (Volné entuziastické
 sdružení přátel architektury) 125,
 126, 128, 136, 137
 Vačura, Petr 110, 124, 132, 141
 VAL 352, 358, 370
 Valenta, Milan 309
 Valtr, Václav 46, 197, 210
 Vaněk, Antonín 51, 62, 306, 313, 321
 Vasilevskij, Igor 263, 265, 288
 Vávra, David 128
 Vavřík, Ivan 107, 110, 125, 128, 129, 131,
 136, 139, 141, 232, 242, 326
 Veličko, Paša / Velichko, Pasha 377, 391
 Venturi, Robert 108, 111, 112, 115, 133,
 327, 328, 330, 336, 339
 Verdery, Katherine 51, 63
 Veverka, Karel 198, 210
 Vilhan, Vojtech 357, 369
 Vilímek, Tomáš 50, 52, 62, 63, 254, 284
 Vilšuk, Vasyl / Vilshuk, Vasyl 381
 Virt, Ivo 130
 Vlček, Karel 57, 75, 275, 293
 Vokolo osmého 107, 125, 128, 131, 136
 Volné seskupení 12/15 Pozdě, ale
 přece 107, 131
 Vomáčka, Antonín 44, 46, 66
 Vondra, Jiří 159, 70
 Vošahlík, Aleš 217, 237
 Weber, Max 49, 61
 Weizman, Ines 333, 338
 Zahradníček, Tomáš 50, 66
 Zacharčenko, Serhij 386
 Zareckyj, Viktor / Zaretsky, Viktor 381
 Zatloukal, Pavel 329, 340
 Zavoral, Libor 226
 Zdražil, Jaroslav 309
 Zelený, Jan 197, 210
 Zelina, Šebestián 28, 55, 65, 260, 287
 Zeman, Svatopluk 277, 294
 Zemánková, Helena 159, 170
 Zikmund, Miroslav 358, 370
 Zikmund, Pavel 130
 Zima, Jaroslav 110, 124, 126, 128, 130,
 137, 139, 141
 Zima, Václav 81, 149
 Zlatí orlí 126, 130, 137
 Zuska, Zdeněk 48, 307
 Žbirka, Miroslav 24, 34
 Žitňanský, Márius 358, 360, 370

Kromě zaměstnanců a doktorandů Fakulty architektury ČVUT v Praze se na knize podíleli také:

Alex Bykov (nezávislý architekt, fotograf, badatel a publicista)

Martin Franc (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.)

Karolina Jirkalová (Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze)

Matyáš Kracík (Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Praze)

Petr Roubal (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.)

Pavla Savická (Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Praze)

**Zvláštní poděkování za podporu
Fakultě architektury ČVUT v Praze
a Ministerstvu kultury ČR**

MINISTERSTVO
KULTURY

ambice / ambitions

architektura osmdesátých let / the architecture of the eighties

editoři / editors Petr Vorlík, Hubert Guzik

texty / texts Lukáš Beran, Klára Brůhová, Alex Bykov, Matuš Dulla, Martin Franc, Hubert Guzik, Karolína Jirkalová, Matyáš Kracík, Lenka Kužvartová, Lucia Mlynčková, Miroslav Pavel, Tereza Pokorná, Petr Roubal, Pavla Savická, Klára Ullmannová, Veronika Vicherková, Petr Vorlík, Jan Zikmund

recenze / review Petr Kratochvíl, Peter Szalay

jazykové korektury / language copyediting Jan Kovanda, Robin Cassling

překlad / translation Robin Cassling, Klára Ullmannová

rejstřík / registers Jan Zikmund

grafická úprava a sazba / graphic design, typesetting Jan Forejt / Formall

úprava obrazových předloh / image editing Jiří Klíma / Formall

produkce / production Gabriel Fragner / Formall

tisk / printed by Tiskárna Helbich

písma / fonts Pepi a Orion

počet stran / number of pages 400, náklad / print run 300, první vydání / first edition

Zdroje zobrazení viz popisy ilustrací. Vynasnažili jsme se dohledat autory nebo majitele práv k publikovaným ilustracím; pokud přesto došlo k opomenutí, přijměte tímto naši omluvu. / For the sources of the illustrations, see the picture captions. We have made every effort to identify the authors or owners of copyright to the illustrations published in these pages. We sincerely apologise if we have overlooked anyone.

Zvláštní poděkování patří zejména pamětníkům, kteří nám ochotně věnovali svůj čas a podělili se s námi o své vzpomínky a cenné archivní materiály. Dále děkujeme Jánu Bahnovi, Štefanu Bekešovi, Michalu Brixovi, Františku Doleželovi, Františku Flašarovi, Benjaminu Fragnerovi, Andreji Görtlerovi, Zdeňku Hölzelovi, Alexandru Jenišťovi, Herbertu Kiszovi, Michalu Kohoutovi, Vladimíru Krátkému, Renatě a Petru Májkovým, Josefu Mouchovi, Kláře Pučerové, Pavlu Stiborkovi, Vladimíru Šlapetovi, Stanislavu Štýsovi, Ivanu Vavříkovi, Martinu Vonkovi, Václavu Zimovi, Václavu Zoubkovi, Rabasově Galerii, Slovenské národní galerii, Oddělení architektury Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, pracovníkům Ústřední knihovny ČVUT v Praze, Národní knihovny České republiky, Ireně Rýparové z Ministerstva kultury ČR, kolegům Janu Caltovi, Lence Čepelkové, Gabriele Thompson a studentům semináře Poválečná architektura na Fakultě architektury ČVUT v Praze. Děkujeme kolegům, přátelům a příznivcům poválečné architektury. / Special thanks go to the people who voluntarily donated their time to share with us their personal memories of the period with which this exhibition is concerned and who also kindly provided us with valuable archive materials. We would also like to thank Ján Bahna, Štefan Bekeš, Michal Brix, František Doležel, František Flašar, Benjamin Fragner, Andrej Görtler, Zdeněk Hölzel, Alexandr Jenišť, Herbert Kisz, Michal Kohout, Vladimír Krátký, Petr Májek, Renata Májková, Josef Moucha, Klára Pučerová, Pavel Stiborek, Vladimír Šlapeta, Stanislav Štýs, Ivan Vavřík, Martin Vonka, Václav Zima, Václav Zoubek, Rabas Gallery, Slovak National Gallery, Department of Architecture Institute of History Slovak Academy of Sciences in Bratislava, as well as the staff at the Central Library of the Czech Technical University in Prague, and the National Library of the Czech Republic, Irena Rýparová from Czech Ministry of Culture, our colleagues Jan Calta, Lenka Čepelková, Gabriela Thompson, and students of the Course Post-War Architecture at the Faculty of Architecture, Czech Technical University in Prague. We would also like to thank our colleagues and friends and fans of post-war architecture.

Kniha vychází s finanční podporou Ministerstva kultury České republiky a Fakulty architektury ČVUT v Praze; jako výstup projektu Architektura osmdesátých let v České republice – Osobitost, identita a paralelní úvahy na pozadí normalizace (DG18P02OVV013) v programu aplikovaného výzkumu a vývoje Ministerstva kultury České republiky Národní a kulturní identita – NAKI II (hlavní řešitel Petr Vorlík). / This book was created with financial support from the Czech Ministry of Culture and The Faculty of Architecture of the Czech Technical University in Prague. It is one of the outcomes of the project Architecture in the 1980s in the Czech Republic – the Distinctive Quality and Identity of Architecture and Parallel Reflections against the Backdrop of Normalisation (DG18P02OVV013) conducted under the NAKI II programme of applied research and development of the Ministry of Culture of the Czech Republic (principal investigator Petr Vorlík).

vydalo České vysoké učení technické v Praze / published by Czech Technical University Prague
Fakulta architektury / Faculty of Architecture, Thákurova 9, 166 34 Praha 6, tel.: 224 356 254
v roce / in 2022

architektura80.cz
povalecnaarchitektura.cz

ISBN 978-80-01-07028-4